

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/254865485>

Rechters in oorlogstijd

Article

CITATIONS
2

READS
303

1 author:

[Derk Venema](#)
Radboud University

34 PUBLICATIONS 14 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

© 2007 Derk Venema, Wijchen.
Lay-out Carolus Grütters, Nijmegen.
Uitgever Boom Juridische uitgevers, Den Haag

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Van dit proefschrift verschijnt een handelseditie bij Boom Juridische uitgevers onder ISBN 978-90-5454-949-9

Rechters in oorlogstijd

**De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht
met nationaal-socialisme en bezetting**

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de
Rechtsgeleerdheid

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Radboud Universiteit Nijmegen
op gezag van de rector magnificus prof. mr. S.C.J.J Kortmann,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen op maandag 3 december 2007
om 10.30 uur precies

door

Derk Venema
geboren op 27 juni 1976
te Leiderdorp

Boom Juridische uitgevers

Promotores:

- Prof. dr. T.J.M. Mertens
- Prof. dr. L.E. de Groot-van Leeuwen

Manuscriptcommissie:

- Prof. mr. C.J.H. Jansen
- Prof. dr. P. Romijn (UvA, NIOD)
- Prof. mr. A. Soeteman (VU)

Inhoudsopgave

Dankwoord	xi
Lijst van afkortingen	 xiii
1 Inleiding	1
1.1 De onafhankelijke rechter.....	3
1.2 Rechter en wetstoepassing	5
1.3 Rechtszekerheid	6
1.4 Rechter in oorlogstijd	7
1.5 Hoofdstukindeling	9
2 Nationaal-socialisme en rechtsfilosofie in Nederland	15
2.1 Inleiding	15
2.1.1 Wetenschappelijke benadering van het nationaal-socialisme	15
2.1.2 Hegel als inspiratiebron voor nationaal-socialisten	18
2.1.3 Hegels filosofie van recht, staat en geschiedenis.....	20
2.1.4 Hegeliaanse begrippen in de Duitse nationaal-socialistische rechtsfilosofie	24
2.2 Nationaal-socialistische (rechts)filosofen in Nederland	27
2.2.1 Hegel in de Nederlandse rechtsfilosofie	27
2.2.2 Het Bolland-genootschap	28
2.2.2.1 Prominente nationaal-socialistische hegelianen en rechtsfilosofen	30
2.2.2.2 Rechtsfilosofie en staatstheorie van de NSB	44
2.2.2.3 De NSB beschuldigd van staatsabsolutisme.....	45
2.2.2.4 Radicalisering van de NSB	48
2.2.2.5 Het Rechtsfront.....	50
2.2.2.6 Overige organisaties	54
2.2.2.7 Balans	56
2.3 Enkele kenmerken van het Nederlandse nationaal-socialisme	57
2.3.1 Inleiding.....	57
2.3.2 De nationalistische mythe en geschiedenisopvatting.....	57
2.3.3 Socialisme en arbeid.....	63
2.3.4 Dynamisme en militarisme	64

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

2.3.5	Volksgemeenschap	67
2.3.6	Antisemitisme	70
2.3.7	Staatsabsolutisme en antiparlementarisme	71
2.3.8	Anticommunisme en antikapitalisme	72
2.4	Nederlandse nationaal-socialistische rechtsfilosofie	74
2.4.1	Inleiding	74
2.4.1.1	Tussen legisme en rechterlijk activisme	74
2.4.1.2	De historische school	78
2.4.1.3	De sociologische richting	84
2.4.2	Nationaal-socialistische rechtsfilosofie	86
2.4.2.1	Algemeen	86
2.4.2.1.1	‘Volksrecht’	86
2.4.2.1.2	Rechtsvinding	90
2.4.2.2	Staatsrecht	95
2.4.2.2.1	Recht en macht	95
2.4.2.2.2	Leider, staat en rechter	101
2.4.2.3	Burgerlijk recht	106
2.4.2.3.1	Eigendom	106
2.4.2.3.2	Arbeidsrecht	107
2.4.2.3.3	Burgerlijk procesrecht	108
2.4.2.4	Strafrecht	109
2.4.2.4.1	De klassieke richting	109
2.4.2.4.2	De moderne richting	111
2.4.2.4.3	Een derde weg	112
2.4.2.4.4	Analogie in de vooroorlogse strafrechtstheorie	114
2.4.2.4.5	Analogie in het strafrecht tijdens de bezetting	117
2.4.2.4.6	De positie van de verdachte	122
2.4.2.4.7	Noodweer	123
2.5	Slotbeschouwing	124
3	De positie van de Nederlandse rechter tijdens de Duitse bezetting	129
3.1	Inleiding	129
3.2	Vijandelijke bezetting en het recht	130
3.2.1	Het Landoorlogreglement	130
3.2.2	Artikel 43 Landoorlogreglement	135
3.2.3	De Aanwijzingen van 1937	143
3.3	Rechten en plichten van bezetter en rechter in Nederland	153
3.3.1	Het Toetsingsarrest	154
3.3.2	Literatuur over de toetsingskwestie en het Toetsingsarrest	157
3.3.3	De bevoegdheid van de Hoge Raad inzake bezettersverordeningen	160

3.3.4	De bevoegdheid van de rechter tot toetsing van bezettersverordeningen	165
3.3.5	Toetsing en naleving van bezettersrecht	171
3.3.6	Balans	172
3.4	Rechterlijke belangenafweging en taakopvatting	173
3.4.1	Principes	174
3.4.2	Pragmatiek	177
3.4.3	De rechterlijke rechtsvinding en taakopvatting	185
3.5	Slotbeschouwing	190
4	Het beleid van de bezetter en de houding van de rechters	193
4.1	Inleiding	193
4.2	De inrichting van het landsbestuur	194
4.2.1	Het departement van Justitie	195
4.2.2	De politieke strategie van de NSB	200
4.3	Beleid ten aanzien van de rechtspraak en de reacties van de rechters	204
4.3.1	Invoering van Duitse rechtspraak	206
4.3.1.1	Militaire rechtbanken	207
4.3.1.2	Civiele strafrechtspraak	208
4.3.1.3	Burgerlijk recht	212
4.3.2	De bestaande Nederlandse rechtsprekende instanties	215
4.3.2.1	Organisatie en bevoegdheden	216
4.3.2.2	Politieke en ideologische bemoeienis	221
4.3.2.3	Schuldeisers en schuldenaren	224
4.3.2.4	Straffen en maatregelen	224
4.3.2.5	Kamp Erika	228
4.3.2.6	Bemoeienis met rechtzaken door bezetter en NSB	230
4.3.2.7	Arbeidsinzet	235
4.3.2.8	‘Vereenvoudiging’ van de rechtspleging	238
4.3.3	Economische strafrechtspraak	241
4.3.3.1	Organisatie en bevoegdheid	241
4.3.3.2	Gang van zaken	244
4.3.3.3	Lage straffen en andere tegenwerking	246
4.3.3.4	Concurrentie van economische tuchtrechtspraak	251
4.3.4	Vrederechtspraak	253
4.3.4.1	Organisatie en bevoegdheden	253
4.3.4.2	Schending van rechtsbeginselen	263
4.3.4.3	Vrederechters over vrederechtspraak	266
4.3.4.4	Effecten van de vrederechtspraak	267
4.3.4.5	Duitse bemoeienis	269
4.3.4.6	Houding rechtbanken tegenover vrederechters	270
4.3.4.7	Neergang van de vrederechtspraak	272

4.3.5	Balans	275
4.4	Nieuw materieel recht	276
4.4.1	Huwelijks- en echtscheidingsrecht	278
4.4.2	Ontucht	281
4.4.3	Analoge toepassing van de strafwet	283
4.4.4	Marginalisering van de joden	287
4.5	Slotbeschouwing	289
5	Personeelsbeleid	295
5.1	Inleiding	295
5.1.1	Rechters, benoemingen en NSB-lidmaatschap	295
5.2	Uitstroom	298
5.2.1	Ontslag joden	298
5.2.2	Verlaging pensioenleeftijd	302
5.2.3	Ongevraagd ontslag om andere redenen	304
5.2.4	Ontslag op verzoek	304
5.2.5	Vlucht van NSB'ers en sympathisanten	306
5.2.6	Overige oorzaken van (tijdelijk) verlaten van de rechterlijke macht	308
5.2.7	Tekorten	311
5.3	Instroom	313
5.3.1	Benoeemingen van rechters en raadsheren	313
5.3.2	In welke vacatures werden nationaal-socialisten benoemd?	318
5.3.3	Carrières van nationaal-socialisten	320
5.3.4	De Hoge Raad	321
5.3.5	De economische rechters	328
5.3.6	De vrederechters	329
5.3.7	Gedrag van en jegens NSB-leden van de gerechten	333
5.4	Slotbeschouwing	335
6	De bezetting in de rechtspraak	337
6.1	Inleiding	337
6.2	Politieke tegenstellingen en vrederechtspraak	338
6.2.1	Strafzaken vóór invoering van de vrederechtspraak	338
6.2.2	Vrederechtspraak	341
6.2.3	Burgerlijke zaken betreffende politieke tegenstellingen	346
6.3	Toepassing en toetsing van verordeningen	349
6.3.1	Voorgeschiedenis en gevolgen van het Toetsingsarrest	349
6.3.2	Toegepaste verordeningen	354
6.4	Gewetensbezwaren	358
6.5	Arisering	359

6.6	Partijdige rechtspraak en verkeerde wetstoepassing?	363
6.7	Rechtspraak met betrekking tot Duitsers.....	366
6.8	Slotbeschouwing	368
7	Conclusies	371
7.1	Oorzaken en verklaringen	371
7.2	Slotbeschouwing	373
7.2.1	Twee benaderingen van recht	373
7.2.2	Recht en macht; dilemma's en oordelen	377
	Summary	381
	Bijlage 1: Joodse rechter-plaatsvervangers.....	387
	Bijlage 2: Tabellen personeelsbeleid 1940-1945	389
	Jurisprudentieregister	393
	Archieven	399
	Literatuurlijst.....	401
	Digitale bronnen.....	431
	Overige bronnen	433
	Personenregister	435
	Trefwoordenregister	447
	Curriculum Vitae.....	465

Dankwoord

Vele collega's en anderen hebben op verschillende manieren bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek, waarvoor ik hen dankbaar ben. Graag bedank ik in de eerste plaats mijn promotores Thomas Mertens en Leny de Groot-van Leeuwen voor hun begeleiding en vertrouwen. Ook alle archief- en bibliotheek-medewerkers die een groot aantal bronnen voor mij beschikbaar hebben gemaakt, ben ik dank verschuldigd. Dat geldt tevens voor degenen met wie ik gesprekken mocht voeren over de periode waarover deze studie gaat, en voor de commissie geschiedenis van de Rechtbank Arnhem. Voorts bedank ik de overige personen die een specifieke bijdrage geleverd hebben aan de totstandkoming van de hoofdstukken die volgen: Jan Barendsen, Paul Bovend'Eert, Ton van den Brandt, Joseph Fleuren, Carolus Grütters, Evelien Hartogs, Aat Hooft Graafland (†), Corjo Jansen, Jaap Kerkhoven, Emile Koopman, Gerben Kor, Thomas Kraniotis, Hans van Loo, Joggli Meihuizen, Coen Mulder, Mathijs Notermans, Peter Romijn, Sierk Plantinga, Rob Smits, Anna Tijsseling, Wouter Veraart, Marcel Verburg, Paul Weenink en Karel Wellens. Carolus Grütters was bovendien onmisbaar bij het maken van de literatuurlijst, de registers en de opmaak van het boek. Ten slotte gaat mijn dank uit naar mijn ouders, Dick Venema en Susanna Venema-Strube, die mij lieten studeren wat ik wilde en hebben meegewerkt aan de Engelse samenvatting, en naar Marja voor haar liefde en geduld.

Wijchen, 11 september 2007

Lijst van afkortingen

A	Anmerkung
AD	Annual Digest of Public International Law Cases
amvb	algemene maatregel van bestuur
BG	Bijzonder Gerechtshof
BGB	Bürgerliches Gesetzbuch
BRvC	Bijzondere Raad van Cassatie
BW	Burgerlijk Wetboek
BWN	Biografisch Woordenboek Nederland
CABR	Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
DD	Delikt en Delinkwent
fgd.	fungerend
GK(e)	Generalkommissar(e)
HCRM	Hoog College voor de Rechterlijke Macht
HR	Hoge Raad
invnr.	inventarisnummer
IKV	Internationaler Kriminalistischer Verein
KB	Koninklijk Besluit
k.g.	kort geding
Ktg.	Kantongerecht
Ktr.	Kantonrechter
LOR	Landoorlogreglement
LOV	Landoorlogverdrag
M&B	Meyjes, P. & A.E.M.A. Bakker, <i>Nieuwe bepalingen van strafrecht, strafvordering en rechterlijke organisatie met uitvoeringsvoorschriften</i> , Alphen a/d Rijn: Samson 1942.
MvJ	Minister van Justitie
n	noot
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
NJ	Nederlandse Jurisprudentie
NJB	Nederlands Juristenblad
NJV	Nederlandse Juristen-Vereniging
NNSJS	Nederlandsche Nationaal-Socialistische Juridische Studiekring
NOR	Na-Oorlogse Rechtspraak
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NSBSN	Nederlandse Stichting tot Bevordering van de Studie van het Nationaal-socialisme
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NSNAP	Nationaal-socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij
p-v	proces-verbaal

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

PEC	<i>Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945</i> , Den Haag: Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf 1955 (8 delen).
PG(s)	procureur(s)-generaal
Pol.r.	politierechter
Rb.	Rechtbank
RO	Wet op de Rechterlijke Organisatie
RvdW	Rechtspraak van de Week
rolnr.	rolnummer
SD	Sicherheitsdienst
SG	secretaris-generaal
Sipo	Sicherheitspolizei
SS	Schutzstaffel
Sr	Wetboek van Strafrecht
Sv	Wetboek van Strafvordering
Stb.	Staatsblad
Stert.	Staatscourant
TBR	Terbeschikkingstelling aan de regering
TiN	Tribunalen in Nederland
TvS	Tijdschrift voor Strafrecht
UvA	Universiteit van Amsterdam
vo	verordening
Vr.	vrederechter
VWR	Vereniging voor Wijsbegeerte van het Recht
VU	Vrije Universiteit
W	Weekblad van het Recht
WA	Weerbaarheidsafdeling
Z	Zusatz
ZaöRV	Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht

1 INLEIDING

Bij aanvang van de zitting van de Hoge Raad op 10 mei 1940 sprak president L.E. Visser de volgende woorden:

De Hooge Raad komt thans bijeen zooals hij in zijn 100-jarig bestaan nog niet bijeen is geweest, in tijd van oorlog. Nederland is het slachtoffer geworden van een overval, even verraderlijk als ongemotiveerd. Terwijl wij hier bijeen zijn, worden landgenooten vermoord.

Kort daarna werd de zitting onderbroken door een luchtaanval.¹

Dit boek gaat over de wijzen waarop de Nederlandse rechter werd geconfronteerd met maatregelen van de Duitse bezetter, de politieke ideologie die de bezetter daarbij hanteerde en hoe de rechter met beide factoren omging. Over het bestuur van Nederland tijdens de Duitse bezetting is veel onderzoek gedaan en veel gepubliceerd. Het is daarom opmerkelijk dat er nog nauwelijks systematische wetenschappelijke aandacht is geschonken aan de rol van een zo belangrijk instituut als de rechterlijke macht.² De publicaties tot nu toe gaan voornamelijk over de Hoge Raad,³ en daarnaast bestaan er enkele studies over andere afzonderlijke gerechten.⁴

-
- 1 Krantenknipsel 10 mei 1940, collectie P.R. Smits. Zie ook Het Vaderland 10 mei 1940, avondblad, voorpagina, beschikbaar via <www.kb.nl/kranten>. Zie verder de necrologie van Visser door J.A. Polak in *NJB* 1946, p. 363.
  - 2 Een uitzondering vormt het eerste en tot nu enige (en Engelstalige) proefschrift dat mede aan de Nederlandse rechterlijke macht gewijd is. Deze belangwekkende studie vergelijkt de houding van de Nederlandse, Belgische en Luxemburgse rechterlijke macht ten opzichte van verordeningen van de Duitse bezetter en ten opzichte van de wetsbesluiten van de uit ballingschap terugkerende regeringen: Michielsens, *Nazification* 2004.
  - 3 De belangrijkste publicaties zijn naast bovengenoemde: Van Asch van Wijck, 'De rechtspraak' 1950; De Jong, *Het Koninkrijk deel 6*, hoofdstuk 8 (1975); Venema, *Bewaking van het Recht* 2003. Hoofdzakelijk over de Hoge Raad gaan: Van de Wiel, 'Bijzondere omstandigheden' 1983; Mazel, *In naam van het Recht* 1984; Rabus, 'Zogenaamde toetsingsarrest' 1990; De Ruiters, 'De Hoge Raad' 2001; De Ruiters, *Jan Donner* 2003; Jansen, 'Spagaat van de Hoge Raad' 2005.
  - 4 Hermans, *Gewetens wille* 2003 (over het Hof Leeuwarden); Barendsen en Venema, *Rechtbank Arnhem* 2004; Kok, *In dienst van het recht* 2006 (over het Hof Den Haag), Van den Brandt, *Amsterdamse zaken* 2006, hoofdstuk 2 (over de rechtbank Amsterdam). Over de door de Duitsers ingevoerde vrederechtspraak: De Geus, 'Vrederechtspraak' 1995; Mulder, *Schijn van recht* 1995.

Het contrast met bijvoorbeeld het onderzoek naar de Duitse rechterlijke macht tijdens de nazi-periode is groot.⁵

De Tweede Wereldoorlog speelt in Nederland nog steeds een grote rol als moreel kompas. Nationaal-socialisme en medewerking met de bezetter bevinden zich aan de ene kant van het morele spectrum, en verzet daartegen aan de andere kant. N.C.F. van Sas noemt in deze zin de bezettingstijd een ‘schrage nationale herinnering’, die functioneert als ‘mythe’ waarin ‘helden’ en ‘schurken’ figureren.⁶ Sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw is de beschrijving van het handelen van personen tijdens de bezetting door historici echter meer genuanceerd, en spreekt men niet meer zo stellig van ‘goed’ en ‘fout’, maar van vele grijstinten, zoals tot uitdrukking komt in de titel van Chris van der Heijden studie *Grijs verleden*.⁷ Tegelijk blijft bij het bredere publiek de behoefte aan morele beoordeling bestaan. Het NIOD wordt regelmatig gevraagd om oordelen te vellen over het gedrag van personen tijdens de oorlog, vooral van personen naar wie straten of instituten zijn vernoemd, zoals verzetsman Jan Campert, natuurkundige P. Debye en volkskundige P.J. Meertens. De oorlog blijft, in de woorden van historicus H.W. von der Dunk, voorzitter van de commissie die Meertens’ gedrag tijdens de bezetting onderzocht, het ‘moderne moedertrauma van Nederland’. Von der Dunk waarschuwt tegelijkertijd dat geschiedkundig onderzoek niet altijd een helder oordeel oplevert in termen van ‘goed’ of ‘fout’.⁸

Deze studie is niet opgezet met het doel een moreel oordeel te vellen. De algemene vragen waarop het hier gepresenteerde onderzoek een antwoord tracht te vinden, zijn: hoe gedroeg de Nederlandse rechter zich tijdens de Duitse bezetting en hoe is dat gedrag te verklaren? Die verklaring wordt gezocht in vijf factoren:

-
- 5 Er is daarom meermaals aangedrongen op meer diepgaande studie naar de Nederlandse rechterlijke macht (in het bijzonder de Hoge Raad) tijdens de Duitse bezetting. Zie Schrage, *In naam van het recht* 1997, p. 38-40; Haak, ‘De Hoge Raad’ 2004, p. 1129; Mok, ‘Naschrift’ 2004; Von Schmidt auf Altenstadt, ‘Rechterlijke Macht in oorlogstijd’ 2004, p. 277; Jansen ‘Spagaat van de Hoge Raad’ 2005, p. 885; Jansen, *Doorgaan of stoppen* 2006, p. 118; en president van de Hoge Raad W. Davids in de voorlichtingsfilm over de Hoge Raad ... *meer dan regeltjes* uit 2006.
  - 6 Van Sas, *Metamorfose van Nederland* 2004, p. 63. Zie Blom, ‘Een kwart eeuw later’ 2007, p. 157.
  - 7 Van der Heijden, *Grijs verleden* 2003. Zie ook Blom, *Goed en fout* 1983. Reeds in 1955 schreef een andere Van der Heijden in de inleiding van zijn vertaling van Machiavelli’s *Il Principe* met betrekking tot de geschiedenis in het algemeen ‘dat er weinig wit is en weinig zwart, maar dat de overheersende toon in de historie dezelfde is als die in elk mensenleven: het milde grijs.’ Van der Heijden, ‘Inleiding’ 1955, p. v. Zie verder §2.2.3.
  - 8 Von der Dunk, ‘Geschiedkundig onderzoek’ 2006.

1. De wijze waarop de rechter in vreedstijd gewend was zijn functie uit te oefenen (Inleiding en hoofdstuk 3).
2. De rol die het nationaal-socialisme tijdens de bezetting in en ten aanzien van de rechterlijke macht speelde (hoofdstukken 2, 4, 5 en 6).
3. De (inter)nationale rechtsregels ten aanzien van de positie van bezetter en rechter (hoofdstuk 3).
4. De maatregelen van de bezetter ten aanzien van de rechterlijke macht (hoofdstuk 4).
5. De belangen die de rechter afwoog bij de uitoefening van zijn functie (hoofdstukken 3 en 4).

In deze studie zal ik onderzoeken hoe deze factoren een verklaring bieden voor het feit dat de Nederlandse rechterlijke macht niet collectief in opstand is gekomen tegen de Duitse bezetter, maar net als vele andere ambtelijke organen grotendeels heeft doorgewerkt als overheidsorgaan onder de bezetter.

Enige achtergrond van de eerste factor geef ik in deze inleiding: de positie van de onafhankelijke rechter en hoe die positie en de taak van de rechter was omschreven in de Nederlandse wet zoals die op het moment van de Duitse inval gold. Daarna ga ik in op de algemene verhouding van de rechter tot de wetten die hij moet toepassen, en de gevolgen daarvan voor de rechtszekerheid. Vervolgens schets ik welke wijzigingen in deze omstandigheden werden aangebracht door de komst van de bezetter, waarmee de overige genoemde factoren actueel werden. Tenslotte geef ik een korte beschrijving van de inhoud van de volgende hoofdstukken.

1.1 De onafhankelijke rechter

Traditioneel worden in de van Montesquieu afkomstige leer van de trias politica drie overheids machten onderscheiden: de uitvoerende, de wetgevende en de rechtsprekende macht. Deze scheiding van overheidsfuncties wordt geacht machtsopheenhoping en ongecontroleerde machtsuitoefening tegen te gaan doordat de drie machten elkaar controleren en in evenwicht houden. Dat wordt sinds de beginjaren van de Verenigde Staten van Amerika aangeduid als een systeem van *checks and balances*.⁹ De Nederlandse rechter is onafhankelijk van de overige overheids machten, dat wil zeggen dat deze hem geen bindende instructies kunnen geven. Die onafhankelijkheid geldt meer ten opzichte van de uitvoerende macht dan ten opzichte van de wetgever. De wetgever maakt immers de wetten die de rechter toe moet passen en de wetten die zijn bevoegd-

9 Zie de *Federalist Papers*, een serie artikelen in enkele New Yorkse kranten, geschreven door James Madison, John Jay en Alexander Hamilton in 1787 en 1788. Het gaat vooral om het 51^e artikel, van de hand van James Madison. Zie <<http://www.constitution.org/fed/federa00.htm>>. In Nederland is er niet zo'n strikt en symmetrisch systeem van checks and balances als in de Verenigde Staten. Zie bijvoorbeeld Van Bogaert en Hoogers, 'Rechterlijke onafhankelijkheid' 2003, vooral p. 29-34.

heden regelen. In een democratische rechtsstaat past de rechter de democratisch tot stand gekomen wetgeving toe en zorgt hij ervoor dat de andere overheids-machten zich ook aan die wetgeving houden. De taak van de rechter werd in een voor de oorlog vele malen herdrukt handboek wel omschreven als ‘rechtszorg’ ten behoeve van handhaving van de orde en de rechtszekerheid en de bescherming van persoon en goed.¹⁰

Een ander aspect van de moderne democratische rechtsstaat is dat de overheidsmacht die uitgeoefend wordt gerelateerd is aan wettelijk omschreven *functies* en niet aan *personen*. Macht kan alleen uitgeoefend worden binnen wettelijke grenzen door personen in hun capaciteit van functionaris in de rationeel ingerichte bureaucratie.¹¹ John Adams, de tweede president van de Verenigde Staten, drukte dit uit als een ‘empire of laws, and not of men’.¹² Personen zijn in dit systeem principieel inwisselbaar: in ons land is ‘ieder Nederlander tot elke landsbediening benoembaar’.¹³ Ook voor de rechter geldt: niet het persoonlijk gezag van rechter X zorgt ervoor dat zijn uitspraak uitvoerbaar is, maar het feit dat hij *als rechter* uitspraak doet in een rechtsstaat waarin rechterlijke uitspraken ten uitvoer worden gelegd door bevoegde instanties. Een symbool hiervan is de uniforme kleding van rechters die het ambt representeren en de aandacht van de persoon moet afleiden.

De onafhankelijkheid van de rechter was in 1940, en is nog steeds, niet expliciet in de (Grond)wet vastgelegd. Wel zijn er enkele bepalingen die de onafhankelijkheid waarborgen, zoals de benoeming voor het leven, wat betekent dat de regering rechters niet tegen hun wil kan ontslaan.¹⁴ Dat uitsluitend de rechterlijke macht zich met rechtspraak bezig mocht houden was ook in de wet geregeld.¹⁵ In zijn eed beloofde elke rechter trouw aan de Koning, en hij beloofde de Grondwet te onderhouden en na te komen, zijn post waar te nemen met eerlijkheid, nauwgezetheid, onzijdigheid en zonder aanzien des persoons, en zich te gedragen als een braaf en eerlijk ambtenaar.¹⁶ Niet de regering, maar de Hoge Raad had de taak van het toezicht op het geregelde verloop en de afdoening van rechtsgedingen, en kon rechters uit hun ambt zetten bij gebleken achteloosheid in de waarneming ervan.¹⁷

Artikel 11 van de Wet Algemene Bepalingen drukt het verlichtingsideaal van totale rechtszekerheid uit: ‘De rechter moet volgens de wet regtspreken; hij mag in geen geval de innerlijke waarde of billijkheid van de wet beoordelen’. De aan Montesquieu ontleende simplistische voorstelling van het werk van de rechter als louter het mechanisch toepassen van de wet op een onderhavig geval

10 Feenstra/Polak, *Staatsinrichting van Nederland* 1940, p. 184.

11 Zie Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* 1956, p. 24-30.

12 Adams, bijvoorbeeld in ‘*Novanglus*’ 1775, en ‘*Thoughts on Government*’ 1776, beschikbaar via <<http://www.let.rug.nl/~usa/P/ja2/>>.

13 Art. 5 Grondwet (GW). Ik verwijs telkens naar de wetgeving zoals die gold ten tijde van de Duitse inval in mei 1940, tenzij anders vermeld.

14 Art. 173 lid 2 GW.

15 Artt. 160, 161, 164, 167 GW, art. 2 Wet op de Rechterlijke Organisatie (Wet RO).

16 Art. 29 Wet RO.

17 Art. 11 onder 3 Wet RO.

door middel van logische deductie was ook in 1940 reeds lang achterhaald.¹⁸ Ik zal hier nader op ingaan.

1.2 Rechter en wetstoepassing

Wetten zijn abstract geformuleerde regels, die daardoor nooit een precieze en volledige beschrijving zijn van de concrete feiten en gebeurtenissen waarop ze worden toegepast. Die toepassing kan dus nooit ‘automatisch’ geschieden, als het ware zonder dat een rechter erbij hoeft na te denken. De rechter moet onderzoeken of de bewezen verklaarde feiten vallen onder de betekenis van de algemene begrippen in de wet. De termen in een wettekst zijn bovendien – zoals alle woorden – niet alleen meer algemeen dan de feiten, maar ook nog eens niet voorzien van een vaststaande betekenis met duidelijke onomstreden grenzen. Dat laatste noemt de rechtsfilosoof H.L.A. Hart de ‘open texture of law’.¹⁹ Die onduidelijkheid geldt in versterkte mate voor ‘open normen’, zoals ‘redelijkheid en billijkheid’, waarvan de toepassing een waardeoordeel van de rechter vergt. Een bijkomende factor is het veranderen en ingewikkelder worden van de samenleving, zodat situaties kunnen voorkomen die de wetgever bij het opstellen van de wettekst niet had voorzien. In deze omstandigheden ontkomt een rechter er niet aan de wettekst te *interpreteren* alvorens de wetsbepaling al dan niet van toepassing te kunnen verklaren. Er zijn echter makkelijke en moeilijkere gevallen: soms lijkt de rechter probleemloos de ‘letterlijke’ betekenis van de wettekst op een geval toe te kunnen passen, en soms is er een uitgebreide redenering nodig om aannemelijk te maken dat en hoe een bepaalde regel van toepassing is op het onderhavige geval. Door de wet te interpreteren voor concrete gevallen en haar toe te passen op onvoorziene omstandigheden werkt de rechter mee aan *rechtsvorming*, niet alleen voor het concrete geval, maar ook, vanwege de precedentwerking, voor toekomstige gevallen. In de twintigste eeuw werd deze functie van de rechter door de snel veranderende maatschappij steeds belangrijker.²⁰

De ruimte die de rechter heeft om de wet te interpreteren heet zijn discretionaire bevoegdheid. Hoe hij deze vrijheid moet gebruiken is niet in de wet geregeld. Voorschriften daaromtrent zouden immers ook weer door de rechter geïnterpreteerd moeten worden, waarmee het probleem alleen zou verschuiven en een oneindig regres dreigt. Bovendien zouden dergelijke voorschriften waarschijnlijk in zeer algemene termen zijn geformuleerd, zodat ze op zeer uiteenlopende manieren geïnterpreteerd kunnen worden. Ik zal kort enkele theorieën aanstippen over hoe de rechter met deze vrijheid omgaat.

Eerdergenoemde Hart staat op het rechtspositivistische standpunt dat het geldende recht uitsluitend uit de door bevoegde organen op reguliere wijze tot

18 Bijvoorbeeld Kranenburg, *Nederlandsch staatsrecht* 1938, deel 2, p. 8.

19 Hart, *Concept of Law* 1997, vooral p. 126-136.

20 Een belangrijke voorstander van deze ontwikkeling was, wat het privaatrecht betreft, Paul Scholten. Zie zijn *Beschouwingen over recht* 1924, p. 141, aangehaald in Kranenburg, *Nederlandsch staatsrecht* 1938, deel 2, p. 3, en zie aldaar ook p. 13.

stand gebrachte en geschreven regels bestaat. Dat brengt met zich mee dat in een moeilijk geval waarin die regels onduidelijk of onvolledig zijn (een *hard case*), er geen juridische beperkingen zijn van de mogelijkheden van de rechter om de regels zo te interpreteren of aan te vullen als het hem goedgeeft.²¹

R.M. Dworkin betoogt daarentegen dat de rechter in een *hard case* geen vrijheid heeft: bij onduidelijkheid en lacunes, maar ook wanneer toepassing van de wet een onrechtvaardige uitkomst zou opleveren, dienen niet alleen de regels van het positieve recht, maar ook de beginselen die aan het rechtssysteem ten grondslag liggen te worden toegepast. Toepasselijke regels en beginselen moeten tegen elkaar worden afgewogen. Als de rechter dat goed doet, is er maar één uitkomst mogelijk. Deze oplossing zal zowel juridisch als moreel de beste, en dus de juiste zijn.²² Dworkin betoogt dat rechters ook daadwerkelijk zo te werk gaan, of althans daarnaar streven.²³ De veronderstelling dat er, naast positiefrechtelijke, dwingende *morele* criteria bestaan voor de geldigheid van een wet en voor de juiste interpretatie van die wet, wordt natuurrechtelijk genoemd. Natuurrechtelijk geïnspireerde rechtsfilosofen claimen juridisch gezag en juridische geldigheid van volgens hen ‘van nature’ geldende normen die naast of boven het positieve recht staan.

Tegenwoordig wordt aangenomen, en aan studenten geleerd,²⁴ dat de rechter zich in eerste instantie op basis van zijn rechtskennis en zijn politieke, morele en andere opvattingen en voorkeuren een oordeel vormt ten aanzien van een bepaalde rechtszaak, en dat hij pas daarna dit aanvankelijke (min of meer intuïtieve) oordeel gaat rechtvaardigen en rationaliseren om te voldoen aan de verplichting die uitspraak juridisch te motiveren. Het motiveren aan de hand van wetsartikelen en jurisprudentie gebeurt dus achteraf, nadat de beslissing al is gevallen. Misschien dat de afweging die een rechter bij het interpreteren en toepassen van het recht maakt, zou kunnen worden samengevat als een trilemma tussen: rechtszekerheid (wat hadden de betrokken partijen kunnen verwachten?), doelmatigheid (hoe wordt het algemeen belang waarvoor deze rechtsregel gemaakt is het beste gediend?) en rechtvaardigheid (wat is voor de betrokken partijen een rechtvaardige uitkomst?).²⁵

1.3 Rechtszekerheid

Komt met dit onuitroeibare interpretatieve element in de rechtsvinding de rechtszekerheid niet in het gedrang? In de praktijk heerst er onder rechters op veel gebieden consensus over de interpretatie van rechtsregels en ook is er enige eenheid in de praktijk van interpretatie en toepassing van het recht, zodat men in

21 Hart, *Concept of Law* 1997, p. 126, 204-205, 272.

22 Dworkin, *Law's Empire* 1986, bv. p. 65-68, 90, 255-258.

23 Dworkin, *Law's Empire* 1986, p. 86, 176-184, 411.

24 Zie bijvoorbeeld Franken, *Encyclopedie* 2003, p. 177; Boon e.a., *Van Apeldoorn's Inleiding* 2003, p. 137-141; Verheugt, *Inleiding* 2005, p. 130; Abas e.a., *Casusposities* 1985, p. 57-59, 132. Cf. Asser/Vranken, *Algemeen deel* 1995, p. 141-142.

25 Naar Radbruch, ‘Gesetzliches Unrecht’ 1956, p. 352-353.

de meeste gevallen weet waar men aan toe is.²⁶ Rechters erkennen rechtseenheid als een groot goed en richten zich veelal naar uitspraken van de Hoge Raad. Dat neemt niet weg dat er controverses en omslagen in de interpretatie van rechtsregels kunnen voorkomen. Een voorbeeld van een omslag is de interpretatie van het begrip ‘onrechtmatige daad’ in artikel 1401 van het toenmalige Burgerlijk Wetboek. De Hoge Raad deed in 1919 in het bekende arrest Lindenbaum/Cohen een destijds niet onomstreden uitspraak: voorheen werd ‘onrechtmatige daad’ opgevat als handelen in strijd met een wettelijke plicht of inbreuk makend op andermans recht, maar in dit arrest werd het begrip door de Hoge Raad ruimer uitgelegd als ‘handelen of nalaten, dat òf inbreuk maakt op eens anders recht, òf in strijd is met des daders rechtsplicht òf indruischt, hetzij tegen de goede zeden, hetzij tegen de zorgvuldigheid, welke in het maatschappelijke verkeer betaamt ten aanzien van eens anders persoon of goed’.²⁷

In de lijn van Hart zou deze uitspraak opgevat kunnen worden als de aanwending door het rechterlijk college van zijn discretionaire bevoegdheid om naar eigen inzicht een niet geheel duidelijke wettelijke term te interpreteren. Dworkin zou zeggen dat de rechter hier naast de wettekst rechtsbeginselen (goede zeden, maatschappelijke zorgvuldigheid) heeft gebruikt om tot de juiste uitkomst te komen. Zo geformuleerd spreken deze beide opvattingen elkaar niet tegen, maar vullen ze elkaar eerder aan.²⁸

Nu zal ik kort op de volgende hoofdstukken vooruitlopen door te bezien hoe de hier beschreven positie van de rechter veranderde door de komst van de bezetter.

1.4 Rechter in oorlogstijd

Het idee van de trias politica, spreiding en evenwicht van overheids machten, werd door het nationaal-socialisme verworpen: alle overheidsfunctionarissen moesten juist als eenheid samenwerken om het nationaal-socialistisch ideaal uit te dragen en te verwezenlijken. In Nederland deed deze politieke ideologie opgeld in de jaren dertig van de twintigste eeuw, vooral door de opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). De Duitse bezetter hanteerde in Nederland het nationaal-socialisme als de grondslag voor het landsbestuur en de

26 Dat een bepaalde praktijk van rechtstoepassing niet door de burger rechtstreeks uit de wet af te leiden valt, betekent geen vermindering van de rechtszekerheid. De burger wordt weliswaar geacht de wet te kennen, maar kent die meestal niet. In het bedrijfsleven is doorgaans bekend hoe de rechter normaal gesproken de in de betreffende sector geldende wetten hanteert. Kranenburg, *Nederlandsch staatsrecht* 1938, deel 2, p. 11-12.

27 HR 31 januari 1919, *NJ* 1919, 161. In het strafrecht is rechtszekerheid nog belangrijker en een ruime interpretatie van delictsomschrijvingen staat op gespannen voet met het legaliteitsbeginsel. Toch kwam dit voor in arresten van de Hoge Raad, zoals in het beroemde elektriciteitsarrest, waarin het aftappen van elektriciteit als het ‘wegnemen van een goed’ opgevat, HR 23 mei 1921, *NJ* 1921, 564, of zoals in het telefoonpalenarrest, waarin de term ‘telegraafwerken’ ook geacht werd telefoonpalen te omvatten, HR 21 november 1892, *W* 6282.

28 Cf. Hart, *Concept of Law* 1997, p. 204-205, 251-252.

NSB kon daarvan profiteren doordat ze enige inspraak in het beleid kreeg. Bovendien was een vijandelijke bezetting als deze naar zijn aard niet primair gericht op spreiding en evenwicht van macht, maar juist op bundeling ervan ten behoeve van een tijdelijk, efficiënt bestuur van het bezette gebied tijdens de oorlog. Het nationaal-socialisme drong op verschillende manieren tot de rechterlijke macht door: via ideologische maatregelen van de bezetter ten aanzien van de rechterlijke macht zelf, via ideologisch gemotiveerde wetgeving die de rechter geacht werd toe te passen en via het aanstellen van nationaal-socialisten als rechter. Deze ideologie vormt hierdoor een belangrijk onderdeel van het krachtenveld waarin de rechter zich tijdens de bezetting bewoog.

Voor zover de onafhankelijkheid, de taak en de bevoegdheid van de rechter in wetgeving waren vastgelegd, bleven die met de komst van de bezetter slechts onder voorbehoud in stand. Het grootste probleem voor de rechterlijke macht tijdens de bezetting was dat zij niet meer als onderdeel van en waarborg voor een democratische rechtsstaat functioneerde, maar haar functie uitoefende in het kader van een hybride overheid waarin Nederlandse en Duitse organen onder Duitse dictatoriale leiding samenwerkten. Bij een vijandelijke bezetting in het algemeen is het voor een goed bestuur van het bezette gebied bevorderlijk dat de (nog aanwezige) overheidsorganen van de bezette staat daaraan meewerken. Wanneer die dat weigeren, of wanneer de bezetter van hun diensten geen gebruik wil maken, dan zal de toestand waarschijnlijk chaotischer zijn en het handhaven van de openbare orde meer repressie van de kant van de bezetter vergen.²⁹ Hugo de Groot was reeds van mening dat het omwille van het behoud van de burgerlijke maatschappij tijdens een vijandelijke bezetting beter was de wetten van de bezetter na te leven en de rechtspraak niet te laten afschaffen.³⁰

Zo gezien diende de rechtspraak belangen van zowel de bevolking als de bezetter: openbare orde en een geregeld verloop van het openbare leven. De zorg voor de openbare orde en het maatschappelijk leven was dan ook als plicht en bevoegdheid van een bezetter volkenrechtelijk vastgelegd. Het volkenrecht bepaalde dat een bezetter het geldende recht in het bezette gebied moest respecteren, tenzij dat niet anders kon met het oog op zijn militaire belangen, het handhaven van de openbare orde of het verzekeren van het openbare leven.³¹ Er bestond, en bestaat, echter geen onafhankelijke instantie die van te voren kon beoordelen of een bezetter zich bij het nemen van maatregelen aan deze volkenrechtelijke regel hield.

Wat betekende dit voor de positie van de rechter? De rechterlijke macht was nog steeds een in zekere mate onafhankelijk orgaan, alleen niet meer tegenover andere overheids machten die net als de rechter als primair doel de algemene belangen van de Nederlandse bevolking hadden, maar tegenover een bezetter die het belang van Duitsland op de eerste plaats had staan. De Nederlandse regering had voor deze situatie aanwijzingen achtergelaten voor ambte-

29 Cf. Lammers, *Vreemde overheersing* 2005, p. 11-12.

30 De Groot, *Recht van oorlog en vrede* 1993 (oorspronkelijk 1625), p. 202-203 (Boek 1, hoofdstuk IV, §15).

31 Art. 43 *Landoorlogreglement* 1907.

naren en rechters over de door hen aan te nemen houding. Deze aanwijzingen bevatten voor rechters de zeer algemene richtlijn om in het belang van de bevolking zo lang mogelijk op de post te blijven. Rechters zouden pas ontslag moeten nemen wanneer hun doorwerken meer in het belang van de bezetter dan in het belang van de bevolking zou zijn. In deze situatie is de taak van de rechter nog steeds het toepassen van het recht, waarbij alle mogelijke moeilijkheden en controverses bij de interpretatie van rechtsregels kunnen optreden die ook in vredetijd voordoen. Alleen was dat recht nu voor een deel afkomstig van de bezetter en ontbeerde het democratische legitimatie. Een belangrijke vraag hierbij is: kon de rechter een bruikbare maatstaf ontlenen aan het volkenrecht en de aanwijzingen van de regering bij het bepalen hoe hij om diende te gaan met de wetgevende verordeningen die de bezetter uitvaardigde?

Na de oorlog is er getwist over de invloed van de vermeende rechtspositivistische houding van juristen onder nazi-dictatuur, en over de waarde van het natuurrecht ten opzichte van het rechtspositivisme. Door de rechtsfilosoof Gustav Radbruch is ten aanzien van rechtspraak in nazi-Duitsland een natuurrechtelijk criterium geformuleerd voor hoe de rechter met de wetten van het nazi-regime had moeten omgaan. Daarin stelt hij dat het positieve recht voorrang heeft, ook wanneer het inhoudelijk onrechtvaardig en ondoelmatig is, tenzij de tegenstelling tussen de positieve wet en de rechtvaardigheid zo ondraaglijk wordt dat de wet als ‘unrichtiges Recht’ voor de rechtvaardigheid moet wijken. Wanneer in (delen van) het positieve recht ‘rechtvaardigheid’ en ‘gelijkheid’ niet worden nagestreefd maar verloochend, dan is de wet volgens Radbruch zelfs helemaal geen recht meer, en dient de rechter het dus ook niet toe te passen.³²

Dergelijke open natuurrechtelijke normen zijn later daadwerkelijk in de rechtspraak gebruikt.³³ Het is echter de vraag in hoeverre dergelijke criteria een bruikbaar richtsnoer voor de rechter in oorlogstijd hadden kunnen zijn. Naar aanleiding van het onderzoek naar de houding en de rechtspraak van de Nederlandse rechter tijdens de bezetting kan de rol en de bruikbaarheid van zowel een rechtspositivistische als een natuurrechtelijke methode bij de rechtsvinding nader worden geanalyseerd.

1.5 Hoofdstukindeling

Hoofdstuk 2 gaat over het Nederlandse nationaal-socialisme en de Nederlandse nationaal-socialistische rechtstheorie.³⁴ De NSB combineerde lange tijd elementen uit het Italiaanse fascisme en het Duitse nationaal-socialisme met eigen ideeën. Nederlandse nationaal-socialisten hadden vóór de oorlog veelal sym-

32 Radbruch, ‘*Gesetzliches Unrecht*’ 1956, p. 352-353.

33 Namelijk ten aanzien van DDR-grenswachten die uit de DDR vluchtende personen hadden doodgeschoten. Zie Mertens, ‘Europese Hof en ‘muurschutters’ 2001 en Mertens, ‘Nazism, legal positivism’ 2003.

34 Hoewel er goede argumenten tegen zijn, zal ik in dit boek de termen ‘rechtstheorie’ en ‘rechtsfilosofie’ als synoniemen gebruiken.

pathie voor zowel Italië als Duitsland. Het hebben van een gezamenlijke ideologie maakte vanaf mei 1940 nauwe samenwerking met de Duitse bezetters aantrekkelijk: een nationaal-socialistisch Nederland werd opeens een reële mogelijkheid. Niet alle Nederlandse nationaal-socialistische juristen zaten echter op een Duitse invasie te wachten, laat staan op een annexatie, maar velen van hen zagen tijdens de bezetting wel hun kans schoon om onder een gelijkgezind bestuur een carrière te maken die ze onder normale omstandigheden niet zouden hebben gehad. Omdat de Nederlandse nationaal-socialistische rechtstheorie belangrijke invloed van hegelianen heeft ondergaan, begint het hoofdstuk met een korte schets van Hegels rechtsfilosofie. Meerdere leerlingen van de bekende Nederlandse Hegel-aanhanger Bolland gingen over tot het nationaal-socialisme en enkelen verkregen behalve invloed op de officiële rechts- en staatstheorie van de NSB ook hoge posten in het bezettingsbestuur. Deze personen en hun organisaties worden voor het voetlicht gebracht. Vervolgens geef ik een overzicht van de belangrijkste thema's van het Nederlandse nationaal-socialisme. De Nederlandse nationaal-socialistische rechtstheorie, de hoofdmoot van het hoofdstuk, wordt beschreven in samenhang met enkele niet-nationaal-socialistische denkers en stromingen (naast het hegelianisme) die in verband stonden met de opkomst en de ontwikkeling van de nationaal-socialistische rechtstheorie.

Hoofdstuk 3 behandelt in detail welke regels er golden voor de Nederlandse rechterlijke macht tijdens de Duitse bezetting. Daarbij gaat het vooral om de vragen welke plichten en bevoegdheden bezetter en rechter in het algemeen ten opzichte van elkaar hadden, en in het bijzonder of de Nederlandse rechter de verordeningen van de Duitse bezetter aan het internationale recht mocht toetsen, en wat daarvan de gevolgen zouden kunnen zijn. In het bekende en veelbekritiseerde 'Toetsingsarrest' nam de Hoge Raad een principiële beslissing in dit vraagstuk. Het arrest staat daarom in dit hoofdstuk centraal. Er zijn twee problemen met het toenmalige (en voor een belangrijk deel nog steeds geldende) nationale en internationale recht omtrent vijandelijke bezetting: het was verre van specifiek, en het was niet duidelijk in hoeverre het aan de rechter verplichtingen oplegde of bevoegdheden toedeelde. Na de bespreking van dit recht en zijn gebreken ga ik uitgebreid in op de verschillende relevante aspecten van het Toetsingsarrest en de behandeling daarvan in de literatuur. Ook besteed ik aandacht aan de rol van methoden van rechtsvinding in de toetsingskwestie.

In hoofdstuk 4 komt het beleid van de bezetter ten aanzien van de rechterlijke macht en de reactie daarop van de rechters ter sprake. De bezetter trachtte de rechterlijke macht en de rechtspraak te sturen door het instellen van verschillende nieuwe (bestuurs)organen en het afschaffen en omvormen van bestaande instellingen, waarbij de 'beheersfunctie' van de verschillende instellingen werd versterkt en hun representerende of democratische functie werd onderdrukt. Hiermee trachtte de Duitse bezetter, in de woorden van de socioloog C.J. Lammers, het Nederlandse systeem van een 'losjes gestructureerd geheel van goeddeels onafhankelijke representerende en beheersingorganisaties' om te vormen tot een 'strak geordend hiërarchisch netwerk van interorganisationele

regelingen en processen'.³⁵ Dat past niet alleen bij de aard en functie van een bezettingsregime, maar ook in de nationaal-socialistische staatsopvatting. In de pogingen van de Duitsers en de NSB om Nederland te nazificeren werd de rechterlijke macht niet ontzien.

Binnen het bestek van dit onderzoek was er geen plaats om ook de lotgevallen van het Openbaar Ministerie uitgebreid te beschrijven.³⁶ Wanneer ik in dit boek spreek over de rechterlijke macht, bedoel ik derhalve de rechters, en niet de leden van het Openbaar Ministerie, hoewel die ook onder het begrip 'rechterlijke macht' vallen. Wat de rechters betreft heb ik mij geconcentreerd op de vaste, beeldbepalende, leden van de gerechten, en de rechter-plaatsvervangers grotendeels buiten beschouwing gelaten. Het beschikbare materiaal betreffende de naoorlogse zuivering van de rechterlijke macht en de vervolging van rechters, waaraan ik informatie over verschillende rechters ontleen, vergt net als het Openbaar Ministerie een afzonderlijke studie.³⁷ Ook de advocatuur en het Nederlandse ministerie van Justitie in Londen vallen buiten dit onderzoek.³⁸ Op het departement van Justitie in Nederland wordt alleen in verband met de rechterlijke macht ingegaan.³⁹

Tegen de achtergrond van de nationaal-socialistische rechtsfilosofie, de juridische positie van de rechter en de feitelijke bezettingsstructuur kan het gedrag van rechters worden begrepen. Rechters moesten net als ambtenaren verschillende belangen afwegen bij de beslissingen om aan te blijven of op te stappen, zich te conformeren of te verzetten: welke belangen van de bezetter, van de bevolking en van de rechter zelf speelden er mee, en hoe moesten de gevolgen worden ingeschat van de beslissing om te blijven of op te stappen?

Tot hoeveel collaboratie zou men gedwongen kunnen worden en wie zou er bij ontslag de vacature vervullen? In *Herinneringen van een Engelbewaarder* laat W.F. Hermans een medewerker van het departement van Justitie in de meidagen van 1940 een gesprek voeren met de hoofdpersoon, officier van justitie Alberegts:

35 Lammers, *Vreemde overheersing* 2005, p. 38-55.

36 Zie Verburg, *De procureurs-generaal* 2005, p. 47-128.

37 Zie voor de Hoge Raad De Ruiter, *Jan Donner* 2003, hoofdstuk 15 en Hermans, 'President in oorlogstijd?' 2005. H.L.C. Hermans doet in het kader van de Stichting Onderzoek Bijzondere Rechtspleging onderzoek naar de Bijzondere Rechtspleging in het algemeen.

38 J.P. Meihuizen doet onderzoek naar de advocatuur tijdens de bezetting en M.E. Verburg naar het ministerie van Justitie in Londen. Verburg schreef ook de geschiedenis van het ministerie van Justitie van 1798 tot 1940.

39 S. Faber doet onderzoek naar het departement van Justitie in Nederland tijdens de bezetting.

‘[...] Dus, dat de regering, hoogstwaarschijnlijk maar tijdelijk, gegaan is, spreekt vanzelf. Maar daarom kunnen we niet met ons allen onze plichten gaan verzaken omdat er misschien, heel misschien een Duitse bezetting dreigt. Wat zou het gevolg zijn? De chaos, meneer Alberecht. En chaos, dat is het wat de rechterlijke macht tot elke prijs dient te voorkomen, onder alle omstandigheden. Waar zouden we aan toe zijn als ook nog de hele onderwereld de kans zou krijgen zijn slag te slaan? Chaos is het einde van alles, dat bent u toch met me eens?’

‘Natuurlijk ben ik dat met u eens. Ook onder een buitenlandse bezetting dienen justitie en politie op hun post te blijven.’

‘De Duitsers zouden er in het tegenovergestelde geval als de kippen bij zijn om in die leemte te voorzien. Dat lijdt niet de geringste twijfel.’⁴⁰

Voor nationaal-socialistische rechters gold ook een dilemma. Enerzijds probeerde men binnen de rechterlijke macht en bij de bevolking sympathie te winnen voor het Nederlandse nationaal-socialisme. Om dat te bereiken kon men niet te veel met de Duitsers geassocieerd worden. Aan de andere kant waren de meeste van hen voor hun carrière afhankelijk van de gunst van de Duitsers. Zowel pro- als anti-Duitse rechters bevonden zich in de positie van de spreekwoordelijke ‘burgemeester in oorlogstijd’, door Romijn omschreven als ‘iemand die zich in een politieke en bestuurlijke dwangpositie voelt klemgezet’.⁴¹

Hoofdstuk 5 bespreekt het personeelsbeleid ten aanzien van de rechterlijke macht. Het is in dit verband immers van belang te weten hoeveel rechters nationaal-socialist waren of werden en hoeveel nationaal-socialisten rechter werden. Daarnaast onderscheid ik een categorie rechters die lid waren van een nationaal-socialistische organisatie maar aan wie na de oorlog wel een sanctie is opgelegd vanwege sympathiseren met de bezetter of het nationaal-socialisme of vanwege vergaand opportunisme. Deze gegevens, samen met een beschrijving van het verloop van benoemingen en carrières tijdens de bezetting en de positie van nationaal-socialistische rechters binnen de gerechten, leveren een bijdrage aan de beantwoording van de vraag hoe ‘genazificeerd’ de rechterlijke macht was.

Wat de gedeeltelijke nazificatie van de rechterlijke macht in de praktijk betekende kan beter worden ingeschat na een blik op de rechtspraak van nationaal-socialistische en niet-nationaal-socialistische rechters. Die blik biedt hoofdstuk 6, als aanvulling op de in de eerdere hoofdstukken ter sprake gekomen uitspraken. Het onderzoek naar de rechtspraak tijdens de bezetting geeft een indicatie omtrent de mate waarin niet-nationaal-socialistische rechters zich aanpasten aan de bezetter door bijvoorbeeld diens verordeningen toe te passen, maar ook in hoeverre rechters erin slaagden in hun rechtspraak verzet te plegen

40 Hermans, *Herinneringen* 1993, p. 272.

41 Zie over dit begrip: Romijn, *Burgemeesters* 2006, p. 11-15.

en burgers van dienst te zijn in moeilijke situaties. Het verband tussen rechtsvinding en rechterlijke uitspraak komt hier terug. Ook zal blijken in hoeverre de bezetter en nationaal-socialistische rechters erin slaagden hun ideologie geldend te maken via de rechtspraak.

De resultaten van het onderzoek vat ik in de conclusie samen (hoofdstuk 7). In een slotbeschouwing zal ik terugkomen op de relatie tussen rechtstheorie, rechtsvinding en rechterlijke uitspraken. Tevens zal ik enkele opmerkingen maken over het beoordelen van rechterlijk gedrag tijdens de bezetting.

2   NATIONAAL-SOCIALISME EN RECHTSFILOSOFIE IN NEDERLAND

2.1   Inleiding

2.1.1   *Wetenschappelijke benadering van het nationaal-socialisme*

Een belangrijk gedeelte van het antwoord op de vraag wat de bezetter en de Nederlandse nationaal-socialisten in en ten aanzien van de rechterlijke macht trachtten te bereiken, bestaat uit een beschrijving van de politieke ideologie die zij aan hun beleid ten grondslag legden. Die beschrijving geef ik in dit hoofdstuk. Voordat ik de inrichting van dit hoofdstuk nader aangeef, behandel ik eerst een eigenaardig aspect van een belangrijk deel van de literatuur over dit onderwerp.

In die literatuur valt op dat het nationaal-socialisme, en in het bijzonder het Nederlandse nationaal-socialisme, als theoretisch armoedig wordt omschreven. In de inleiding tot zijn synthese van het twintigste-eeuwse Hitleronderzoek zet Hitlerbiograaf Kershaw de toon door Hitler en het nationaal-socialisme als per definitie geheel en al perfide en te kwader trouw op veilige afstand te plaatsen van de ‘weldenkende’ lezer en schrijver van Kershaws boek het nationaal-socialisme dat de ‘duistere spelonken van onmenselijkheid’ had verkend, behelsde een ‘aanval [...] op de wortels van de beschaving’ en stond met zijn (en Hitlers) cynisme, egocentrisme, narcisme en manipulatie recht tegenover onze ‘positieve’ ‘humanistische waarden’.¹ Een andere vooraanstaande historicus brengt eveneens een scherpe scheiding aan tussen enerzijds het fascisme, een algemene term voor aan het Duitse nationaal-socialisme en het Italiaanse fascisme verwante stromingen, en anderzijds alle overige politieke ideologieën. Zijn rechtvaardiging daarvoor is de opvatting dat het fascisme op onderbuikgevoelens en opportunistische gebaseerd is en de andere, eerbiedwaardige ideologieën op een uitgewerkt systeem en rationeel debat.² In het recente overzichtswerk over de Duitse bezetting van Nederland *Grijs verleden* van Chris van der Heijden is dit idee eveneens prominent aanwezig. Met een niet erg hoge achting voor politieke ideologie in het algemeen zegt de schrijver over de nationaal-socialisten:

Het verschil met de aanhangers van andere politieke partijen is dat ze geen moment hun best deden de armoede van hun ideologie te verhullen.

---

1   Kershaw, *Hitler* 2000, deel 1, p. 11-22; deel 2, p. 1109.
2   Paxton, *Anatomie van het fascisme* 2005, p. 23-26, 51-52.

Als bewijs hiervoor voert Van der Heijden uit een journalistiek werk uit 1945 een reeks citaten aan van enkele NSB'ers, waaronder vrijwel geen van de vooraanstaande NSB-theoretici. Zijn conclusie is dat er in Nederland 'nauwelijks fascistten of nationaal-socialisten [zijn] geweest die geprobeerd hebben op coherente wijze hun wereldbeeld te verwoorden.' En wat er wel aan theorie bestond, was volgens Van der Heijden 'letterlijk en figuurlijk een vertaling' van de Italiaanse en Duitse stromingen, en bovendien onleesbaar en onevenwichtig.³ Dit is opmerkelijk voor een studie die juist de nieuwere benadering van de bezetting propageert, waarin plaats is voor nuancering van het rigide goed/fout schema. In zijn beschouwing van de nationaal-socialistische theorievorming komt Van der Heijden dicht in de buurt bij Lou de Jong, de geschiedschrijver voor wiens methode hij juist een alternatief wil bieden. Volgens De Jong waren vooraanstaande filosofen die zich met het nationaal-socialisme hadden ingelaten kortzichtig en nogal wereldvreemd, aangezien ze 'in abstracte verdwazing een ideaal najoegen dat alles te maken had met hun particuliere gedachtenkronkels, niets met realiteit en karakter van het Derde Rijk.'⁴ A.A. de Jonge, auteur van een standaardwerk over Nederlandse rechts-autoritaire stromingen in de jaren dertig, is van mening dat er zeer weinig nationaal-socialisten waren die zich vanaf mei 1940 niet klakkeloos aanpasten aan de Duitse opvattingen en niet voor opname in het Derde Rijk waren. Niettemin zouden ook zij een 'on-Nederlandse' ideologie hebben gekoesterd.⁵ Daarmee neemt De Jonge, evenals De Jong en Van der Heijden, een perspectief in waarbinnen rechtsradicale stromingen als voorbestemd voor het kwade geïsoleerd worden van andere (soms ook radicale) stromingen die (soms slechts uit praktische overwegingen) de democratie wél aanvaardden.⁶

Deze hier beschreven benaderingen demoniseren, ridiculiseren, bagatelliseren en/of isoleren het nationaal-socialisme. Andere onderzoekers hebben erop gewezen dat een dergelijk uitgangspunt het moeilijk maakt om het enthousiasme van vele intellectuelen voor het nationaal-socialisme te verklaren.⁷ Weliswaar kan de beschreven strategie bijdragen aan zingeving, morele zelfverheffing en geestdrift voor de democratie, maar om inzicht te verkrijgen in de historische samenhang lijkt het beter het Nederlandse nationaal-socialisme en zijn rechtstheorie als een stroming in zijn maatschappelijke en wetenschappelijke context te plaatsen.⁸

Voor een goed begrip van de Nederlandse fascistische theorie op het gebied van recht en rechtspraak is het nodig enige aandacht te besteden aan het fascisme en de Duitse nationaal-socialistische rechtsfilosofie. Ook het verband met algemene

3 Van der Heijden, *Grijs verleden* 2003, p. 197-201.

4 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, p. 402.

5 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 376.

6 Kerkhoven, 'Historici en landverraders' 1999, p. 446, 448.

7 Mosse, *Fascist Revolution* 1999, p. 95-98.

8 Cf. Blom, *Goed en fout* 1983, vooral p. 7, 9, 11-12; Blom, 'Een kwart eeuw later' 2007, p. 163-164; Kerkhoven, 'Historici en landverraders' 1999, p. 446-448; Blom, 'Grijs verleden?' 2007, p. 61.

ontwikkelingen in de Nederlandse rechtstheorie is van belang voor de historische en rechtstheoretische plaatsbepaling van de Nederlandse nationaal-socialistische rechtstheorie. Die was namelijk niet een Fremdkörper in de samenleving, maar hield zich bezig met dezelfde problemen als andere theorieën, alleen de oplossingen verschilden; soms veel, soms niet zo veel.⁹ Ten aanzien van de Nederlandse theorieën gebruik ik de termen fascisme en nationaal-socialisme soms door elkaar, omdat de NSB nog niet duidelijk voor één van de twee gekozen had; dat gebeurde pas min of meer definitief na de Duitse inval. De term fascisme gebruik ik, zoals in de literatuur gebruikelijk, als overkoepelende term voor Italiaans fascisme, Duits nationaal-socialisme en andere varianten. Een frappante overeenkomst tussen Italië, Duitsland en Nederland is, dat het neohegelianisme in alle drie de landen in fascistisch en nationaal-socialistisch vaarwater terecht kwam.¹⁰ Omdat in Nederland hegelianen een belangrijke invloed hadden op de nationaal-socialistische rechtstheorie, zal ik aan het hegelianisme en zijn invloed uitgebreid aandacht besteden. In dit hoofdstuk behandel ik de volgende vragen:

1. Wat was de invloed van Hegel op de Nederlandse nationaal-socialistische (rechts)filosofie? (§2.1-2.4)
2. Wie waren de Nederlandse nationaal-socialistische rechtsfilosofen en hoe waren zij georganiseerd? (§2.2)
3. Welke theorieën hadden Duitse en Nederlandse nationaal-socialistische rechtsfilosofen, en was er sprake van een eigen Nederlandse nationaal-socialistische rechtsfilosofie? (§2.3 en §2.4)
4. Welke invloed hadden deze theorieën en filosofen tijdens de bezetting? (§2.2 en §2.4, en verder de hoofdstukken 4, 5 en 6)

In het vervolg van deze inleiding zal ik duidelijk maken hoe nationaal-socialisten zijn omgegaan met Hegels (rechts)filosofie, en of Hegel daadwerkelijk als een soort voorloper van het nationaal-socialisme te beschouwen is. In §2.2 geef ik een reeks korte portretten van de belangrijkste Nederlandse nationaal-socialistische juristen en rechtsfilosofen. Daarbij behandel ik de rol van nationaal-socialisten in het hegeliaanse Bolland-genootschap en van hegelianen in de NSB. Ook besteed ik aandacht aan de organisaties van Nederlandse nationaal-socialistische juristen, zoals het Rechtsfront. Vervolgens zal ik nader inhoudelijk ingaan op het Nederlandse fascisme/nationaal-socialisme (§2.3) en ten slotte behandel ik de Nederlandse nationaal-socialistische rechtstheorie en rechtsfilosofie (§2.4).

9 Ik streef in dit korte bestek niet naar een geheel bevredigende verklaring van het verschijnsel fascisme, iets wat waarschijnlijk onmogelijk is. Kershaw, *Nazi Dictatorship* 2000, p. 4-5.

10 Zie Verdross, *Abendländische Rechtsphilosophie* 1958, p. 154-155, en het vervolg van dit hoofdstuk.

2.1.2 *Hegel als inspiratiebron voor nationaal-socialisten*

Hegels filosofie werd in zeer uiteenlopende politieke stromingen aangehaald als de filosofische rechtvaardiging van de politieke ideologie.¹¹ De bekendste indeling is die in links- en rechts-hegelianisme. Tot de linkse hegelianen behoren socialisten en communisten. Aan de rechterkant staan conservatieven, liberalen en nationaal-socialisten.

In het interbellum vond in Duitse Weimarrepubliek de zogenaamde conservatieve revolutie plaats. Daarmee wordt een brede culturele stroming aangeduid in de literatuur, de politiek, de filosofie en de kunst, die antidemocratisch, antiliberaal en anticommunistisch was. Deze elitaire stroming richtte zich tegen de Weimarrepubliek zelf. Het nationaal-socialisme paste in die context, hoewel deze stroming niet elitair, maar eerder populistisch was.¹² Hegels filosofie werd al in de tijd van Bismarck als fundament voor diens autoritaire regime aangeprezen.¹³ In Italië was de min of meer officiële filosoof van het fascisme, Giovanni Gentile, hegeliaan,¹⁴ en ook Mussolini was door het hegelianisme beïnvloed.¹⁵ De rivaliserende neokantiaanse stroming was volgens hegeliaan Karl Larenz in de Duitse rechtsfilosofie al voor de nationaal-socialistische machtsovername ‘im ganzen überholt’. De enige methode die nog gold was die van Hegel.¹⁶ Het neokantiaanse formalisme zou in de staatsleer van de jaren na de Eerste Wereldoorlog in de woorden van een andere belangrijke hegeliaanse rechtsfilosoof, Carl Schmitt, ‘beiseite geworfen’ zijn.¹⁷ In zijn beroemde in 1946 postuum verschenen werk *The Myth of the State* schreef de neokantiaan Ernst Cassirer:

‘No other philosophical system has done so much for the preparation of fascism and imperialism as Hegel’s doctrine of the state – this “divine Idea as it exists on earth.”’¹⁸

Ook voor Nederlandse nationaal-socialisten vormden Hegels geschiedenis-, rechts- en staatsfilosofie een belangrijke inspiratie. Bij zijn afscheid van het kantianisme en keuze voor het fascisme pleitte de filosoof Goedewaagen voor een ‘wending van Kant naar de geest van Hegel’.¹⁹ Hegels filosofie had voor het

11 Een andere filosoof die vaak eerder met het nationaal-socialisme verbonden wordt, Friedrich Nietzsche, had op de rechtsfilosofie vrijwel geen invloed.

12 Zie Broszat, ‘Das weltanschauliche Kräftefeld’ 1983, p. 159 en verder Sontheimer, *Antidemokratisches Denken* 1964.

13 Topitsch, *Die Sozialphilosophie Hegels* 1981, p. 76-77; Anema, *Grondslag en karakter* 1934, p. 31.

14 Anema, *Grondslag en karakter* 1934, p. 27, 31-32.

15 Zie de opmerkingen van de uitgever in Mussolini, *Geist des Faschismus* 1940, vanaf p. 84.

16 Larenz, *Rechts- und Staatsphilosophie* 1931, p. 108; zie ook Schmitt, *Drei Arten* 1934, p. 43-47.

17 Schmitt, *Politische Theologie* 1984, p. 39.

18 Cassirer, *Myth of the State* 1946, p. 273.

19 Goedewaagen, ‘Verklaring’ 1937, p. 280.

nationaal-socialisme twee functies: ten eerste leverde zijn geschiedenis- en staatsfilosofie de rechtvaardiging van zowel de nationaal-socialistische machts-greep als van de machtspositie van het nationaal-socialisme en ten tweede gaf zijn rechts- en begripsleer de rechtvaardiging van elke regimevriendelijke uitleg van het recht in bestuur en rechtspraak. Het egalitaire humanisme, zoals dat vooral door neokantianen werd gepropageerd,²⁰ werd door de nationaal-socialisten afgewezen en de hegelianen onder hen vonden voor die afwijzing in Hegels filosofie een rechtvaardiging.

Van ‘staatsvergoding’ is Hegel altijd al beschuldigd geweest.²¹ Na de oorlog is daar de beschuldiging van een totalitarisme bijgekomen.²² Men heeft Hegel en zijn filosofie een deel van de verantwoordelijkheid voor het nazi-regime willen toekennen. Het is echter onaannemelijk dat Hegels denken een belangrijke oorzaak was voor het totalitaire karakter van het nationaal-socialisme. Teruggrijpen op denkers uit het verleden is niet hetzelfde als *gedwongen worden* hun denkbeelden over te nemen en op een bepaalde manier te interpreteren. Hoewel er vele juristen en filosofen waren die Hegels filosofie als belangrijke component van hun nationaal-socialistische opvattingen beschouwden, en er vele oppervlakkige overeenkomsten aan te wijzen zijn tussen de staatsopvattingen van Hegel en die van nationaal-socialisten,²³ is er geen reden om aan te nemen dat er zonder Hegel geen, of een minder totalitair, nationaal-socialisme zou zijn geweest.²⁴ Dat zou ook onmogelijk aan te tonen zijn zonder in *what-if history* te vervallen. Ik zal de plaats van het hegelianisme in de rechtsfilosofie behandelen zonder daarmee te willen suggereren dat er een oorzakelijk verband bestaat of dat Hegels eigen bedoelingen in het nationaal-socialisme gestalte hebben gekregen.

-
- 20 In de filosofie van Kant is elke mens in essentie gelijk aan elke andere, en gelden moraal en recht op precies dezelfde wijze voor alle mensen. Een mens dient in die opvatting altijd als doel op zich beschouwd te worden, en daarom nooit als louter middel voor een ander doel te worden gebruikt. Dit onderscheidt mensen van dieren. Daarom is men voor het behoud van zijn menselijkheid genoodzaakt zich aan de morele wet te houden, die bekend staat als Kants categoriale imperatief: handel volgens die maxime (regel) waarvan je kan willen dat die een algemene wet is. Zie Kant, *Grundlegung* 1994, p. 437. Consequent rationeel doorgevoerd zou dit op politiek terrein leiden tot een mondiale statenbond, die de eeuwige vrede garandeert. Mertens, *Kritische filosofie* 1990, p. 99-109.
- 21 Bolland wijst in 1902 op christelijke beschuldigingen van ‘staatsvergoding’, en verwerpt deze in zijn inleiding bij zijn uitgave van Hegels *Grundlinien: ‘Einleitung’* 1902, p. lxxv, lxxxiii.
- 22 Kiesewetter, *Von Hegel zu Hitler* 1995, zie bijvoorbeeld p. 128-130. Zie ook Topitsch, *Die Sozialphilosophie Hegels* 1981.
- 23 Zie bijvoorbeeld Kiesewetter, *Von Hegel zu Hitler* 1995.
- 24 Cf. Anderbrügge, *Völkisches Rechtsdenken* 1978, p. 224-225; Peperzak, *Filosofie en politiek* 1981, p. 24-32.

2.1.3 Hegels filosofie van recht, staat en geschiedenis

De filosofie van Hegel staat bekend als dialectisch idealisme. Dat betekent niet dat Hegel een bepaald ideaalbeeld wilde construeren of verwerkelijken en daartoe dialectisch te werk ging.²⁵ Hegel trachtte de noodzakelijke eenheid van de gehele werkelijkheid te denken: de eenheid die tegendelen als subject en object, begrip en voorwerp omvat. Zaken die in eerste instantie tegengesteld zijn aan elkaar of elkaar uitsluiten (these en antithese) blijken op een hoger niveau samen te horen (synthese). Dit noemt Hegel een dialectische beweging. Zo is een subjectief doel op het eerste gezicht tegengesteld aan en afgescheiden van de objectieve verwerkelijking ervan. In het besluit tot handelen, dat die tegenstelling als inhoud heeft, komen beide echter samen.²⁶ De synthese is een opheffing van de antithese, niet in de zin van een vernietiging, maar als verheffing naar een hoger plan waarop de tegengestelden als ‘momenten’ binnen de nieuwe eenheid bewaard blijven. Deze dialectische beweging is er telkens een van algemeenheid (bijvoorbeeld een doel) en bijzonderheid (de verwerkelijking) die met elkaar verzoend worden in een ‘concrete algemeenheid’ (het besluit om tot handelen over te gaan).²⁷ Wat zich aldus beweegt of ontwikkelt, is het *begrip* of de *idee*. Dit is niet een denkfiguur die tegenover de werkelijkheid staat, maar de werkelijkheid zelf (inclusief de denkende mens) die – aan de goede verstaander – allerlei momenten van tegenstelling en opheffing daarvan laat zien.

Hegels filosofie wil een ‘*gefundeerd weten*’ zijn, oftewel een ‘denken dat de *noodzakelijkheid* van wat gedacht wordt, laat zien’.²⁸ Dat Hegels filosofie ‘idealistisch’ is, wil dus zeggen: de idee is het rationele (*Vernünftige*) dat dialectisch werkzaam is in en als de werkelijkheid. In die zin geldt Hegels veel geciteerde uitspraak ‘Was vernünftig ist, das ist wirklich; und was wirklich ist, das ist vernünftig’.²⁹ Filosofie brengt de rationaliteit die in het bestaande werkzaam is tot begrip, en is in die zin *ihre Zeit in Gedanken erfasst*.³⁰ In de filosofie komt de wereld tot begrip van zichzelf.³¹ De rede is de motor van de geschiedenis: de redelijke idee verwerkelijkt zich steeds meer, zowel in het denken als in de werkelijkheid. De richting van de geschiedenis is noodzakelijk een voortschrijdende verwerkelijking van de vrijheid.³² Die vrijheid wordt gerealiseerd in het bewustzijn van een volk, dat zich objectieveert in een staat, waarin het volk zichzelf herkent.³³ Wat niet aan de redelijke staatsidee beantwoordt, verdwijnt als loutere contingentie in de loop van de geschiedenis.³⁴ Bij enkele personen in de geschiedenis komen hun persoonlijke doelen overeen met

25 Heyde, ‘In de filosofie’ 2002, p. 33.

26 Hegel, *Grundlinien* 1995, §8-12.

27 Verbrugge, ‘Idee van de vrijheid’ 2002, p. 131, 147.

28 Heyde, *Verwerkelijking van de vrijheid* 1987, p. 16.

29 Hegel, *Grundlinien* 1995, p. 24.

30 Hegel, *Grundlinien* 1995, p. 26.

31 Heyde, *Verwerkelijking van de vrijheid* 1987, p. 57.

32 Hegel, *Philosophie der Weltgeschichte* 1968, p. 63.

33 Hegel, *Philosophie der Weltgeschichte* 1968, p. 111-115.

34 Hegel, *Grundlinien* 1995, §1A; Heyde, *Verwerkelijking van de vrijheid* 1987, p. 50-51.

de ‘wil van de wereldgeest’, de noodzakelijke historische ontwikkeling van de idee. Wat zij willen is daarom het objectief juiste. Deze ‘weltgeschichtliche’ mensen zijn daardoor in staat hun volk te leiden en worden als leider erkend.³⁵ Bekend is Hegels karakterisering van Napoleon als *Weltseele* te paard, in 1806 aan de vooravond van de slag bij Jena.³⁶ Later zijn Mussolini en Hitler ook in dergelijke termen omschreven.

Hegels *Grundlinien der Philosophie des Rechts* toont de wijze waarop de idee van het recht zich verwerkelijk in de staat (§1Z).³⁷ De idee van het recht is voor Hegel gelijk aan de vrijheid. Dat zal in het volgende geleidelijk duidelijk worden. De beweging die in de *Grundlinien* gemaakt wordt, is grofweg de volgende. In het eerste van de drie delen, het abstracte recht, wordt het begrip van de juridische persoon ontwikkeld uit het begrip van de vrije wil. De vrije wil is op zich afgescheiden van de ‘buitenwereld’ en in die zin niet echt vrij maar begrensd, slechts subjectief en abstract algemeen ten opzichte van de (bijzondere) dingen. Wanneer de wil zich kan veruitwendigen, objectiveren, in datgene wat hij wil, kan hij zichzelf daarin herkennen, en wordt daardoor meer vrij: hij verwerkelijk in zijn eigendom, zijn algemeenheid wordt concreet.

Eigendom is zo de opheffing van de tegenstelling tussen de subjectieve wil en het gewilde object. Wil en object komen erin samen (§44-45). In het Nederlands komt de eenheid van deze twee elementen tot uitdrukking in het woord zelf: ‘eigendom’ wordt zowel voor de meer subjectieve en algemene kant van de zaak gebruikt, het eigendomsrecht of *de* eigendom, als voor de meer objectieve en bijzondere kant, het betreffende voorwerp of *het* eigendom. In het tweede gedeelte van de *Grundlinien*, de moraliteit, laat Hegel zien dat het tot dusver ontwikkelde wilsbegrip toch nog subjectief en particulier blijft ten opzichte van de moraal, die een veel meer objectieve en algemene wil is. Uiteindelijk blijkt dat het willen van het moreel juiste weliswaar de particulariteit lijkt op te heffen, maar toch in het bewustzijn van het subject blijft steken (§141). Pas in de zedelijkheid, het derde deel van de *Grundlinien*, wordt de moraliteit ook werkelijkheid, namelijk in de zeden van een volk, dat zich in een staat met algemene wetten heeft georganiseerd (§257).

De activiteit van de (straf)rechter plaatst Hegel aan het eind van het eerste deel, vlak voor de overgang naar de moraliteit. De rechter is degene die de algemene wil, in de vorm van de wet, tot inhoud van zijn particuliere subjectieve wil maakt. De subjectieve wil wordt algemeen, en de algemene wil wordt concreet (§102Z, 103).³⁸ In het strafrecht is voor Hegel, net als voor Kant, de vergeldingsgedachte primair. De straf moet de rechtsschending vergelden en daar dus gelijkwaardig aan zijn (§101&A). Preventieve of verbeterende werking van de straf is een toevallig bijproduct. De rechtspleging als maatschappelijke

35 Hegel, *Philosophie der Weltgeschichte* 1968, p. 90-99.

36 Hegel, *Briefe* 1961, p. 120.

37 Zie hierover voornamelijk Heyde, *Verwerkelijking van de vrijheid* 1987. Ik geef in de tekst steeds de paragraafnummers van Hegels *Grundlinien* aan. (A staat voor *Anmerkung*, dat zijn Hegels toelichtingen bij de paragrafen; Z betekent *Zusatz*, dat zijn Hegels mondelinge toelichtingen die door iemand anders zijn opgetekend).

38 Cf. ook Verbrugge, ‘Idee van de vrijheid’ 2002, p. 131.

institutie vormt een onderdeel van de burgerlijke maatschappij, die weer onderdeel uitmaakt van de zedelijkheid. Essentieel voor de burgerlijke maatschappij is de eigendom, datgene waarin de persoon zich objectieveert. Het recht regelt het verkeer van eigendommen ten behoeve van gereguleerde behoeftebevredestiging, en in de rechtspraak wordt de bescherming van de eigendom werkelijkheid (§208). Het recht moet positief, gecodificeerd recht zijn, aangezien het dan pas de vaste, zekere uitdrukking van de algemene wil is: het is geobjectiveerd en bekend bij het volk, dat zichzelf in het recht terugziet en er daarom ook vertrouwen in heeft. Ook de rechtspraak moet daarom openbaar zijn (§215, 217, 224&A). De rechtspraak stelt de feiten vast en schaart ze onder een regel (§225). Dat hierbij onduidelijkheid en speelruimte bestaat, accepteert Hegel als onvermijdelijkheid die niet op te lossen valt door steeds gedetailleerdere wetten te maken (§216A). Dat betekent niet dat de formaliteiten net zo goed veronachtzaamd kunnen worden ten gunste van billijkheid of niet-geobjectiveerd gewoonterecht: rechtspraak is immers verwerkelijking van de *geobjectiveerde* algemene wil, en dus van de wet, niet van de *subjectieve* wil van de rechter. Recht is niet het product van emotie of geestdrift. Hegel trekt ten strijde tegen de opvatting dat een niet aan wetteksten gebonden gewoonterecht veel meer ‘levend’ zou zijn dan wettenrecht:

‘das Recht muß denkend gewusst werden, es muß sein System in sich selbst sein, und nur als solches kann es bei gebildeten Nationen gelten.’

Rechtspraak zonder binding aan positief recht leidt tot willekeur (§211A&Z). Het Engelse *common law* stelsel van gewoonte- en precedentenrecht moet het bij Hegel dan ook ontgelden: het leidt tot ‘ungeheure Verwirrung’ (§211A) wegens casuïstische rechtspraak, rechters die wetgever spelen (§211A, 223A),³⁹ en willekeur in aanklachten (§225). Rechtszekerheid is hierbij ver te zoeken.

Toepassing en handhaving van het recht, de taken van de rechterlijke macht en de politie, zijn bij Hegel onderdelen van de uitvoerende macht (§287). Daarnaast moet er een wetgevende macht zijn, en een eigenlijk vooral symbolische vorstelijke macht, die de eenheid van de staat (en de eenheid van uitvoering en wetgeving) uitdrukt, onder andere door wetten te ondertekenen (§273). De algemene wil, als basis van de wetgeving, kan niet via algemeen stemrecht tot stand worden gebracht (§311A). Het ‘gepeupel’ is immers slechts uit op voordeel ten koste van de overheid, en weet niet wat eigenlijk het beste voor het volk is (§301A). De wetten moeten gemaakt worden door de standen (de landadel en vertegenwoordigers uit burgerij en boerenstand) in samenwerking met de uitvoerende macht. De standen representeren concrete groepsbelangen, die samen de belangen van het hele volk kunnen bepalen. Belangrijk voor het vorm

39 Hier spreekt Hegel negatief over een ‘Billigkeitsgerichtshof’ waarmee hij de Engelse Courts of Chancery bedoelt. Klenner, ‘Anmerkungen’ 1981, ad §223. Voor Kant behelst een ‘Gerichtshof der Billigkeit’ een innerlijke tegenspraak, een vermenging van recht en geweten. Kant, *Metaphysik der Sitten* 1990, p. 234-235.

krijgen van die belangen zijn de corporaties, een soort half publiekrechtelijke beroepsorganisaties, waarin de leden naast belangenbehartiging ook solidariteit en erkenning vinden. Hier vindt een zelfstandige decentrale rechtsvorming plaats. De corporatie kan gezien worden als een tussenfase tussen de bijzonderheid van de privépersoon en de abstracte algemeenheid van het algemeen belang (§250-256).⁴⁰ De samenhang tussen alle fasen en onderdelen van de staat heet bij Hegel, en ook bij andere filosofen in die tijd, ‘organisch’ (§269 en Z, §271 en Z). Deze term namen nationaal-socialisten over om daarmee hun gedroomde Germaanse staat als een natuurlijk en samenhangend lichaam voor te stellen.

Op het gebied van het volkenrecht zet Hegel zich af tegen het kantiaanse idee van een mondiale statenbond.⁴¹ Volgens Hegel is er geen hogere verwerkelijking van de idee (de vrijheid) mogelijk dan de staat: een statenbond blijft afhankelijk van de instemming van staten, die op toeval berust en dus geen garantie voor eeuwige vrede biedt (§333A). Bovendien is een staat ten opzichte van andere staten een individu, die zich moet af kunnen zetten tegen een ander omwille van zijn individualiteit. Dat afzetten gebeurt met name in de oorlog. Hier wordt ook duidelijk dat een staat meer is dan een vanwege materieel voordeel gesloten ‘sociaal contract’. De theorie van het sociaal contract houdt in dat mensen samenleven en een overheid en wetten accepteren alleen omdat dat voordeliger is dan zonder overheid alles zelf te moeten regelen. Voor een sociaal contract waagt niemand zijn leven, want er is grote kans op een zeer onvoordelig, zelfs negatief rendement: de dood. Oorlog toont én kweekt in Hegels opvatting saamhorigheid en eensgezindheid onder de burgers, en draagt zo bij aan het ethische gehalte van de gemeenschap.⁴² In de oorlog wordt het bestaansrecht van een staat bevestigd en erkend. Statenbonden zouden, om hun bestaansrecht niet te verliezen, net als staten ook oorlog moeten kunnen voeren, en kunnen dus nooit mondiaal zijn (§324Z). Op dit punt komen Hegels rechts- en geschiedenisfilosofie bij elkaar: de geschiedenis zal uiteindelijk door middel van oorlogen uitwijzen welke staat, oftewel welk volk of welke *Volksgeist* zich het meest levensvatbaar toont en de hoogste verwerkelijking van de idee behelst, en welke als te zwak ten onder gaan. Voorlopig is de hoogste verwerkelijking van de vrijheid voor Hegel de Germaanse staat (§340, 352, 358). Overigens is Hegel geen voorstander van zoveel mogelijk ongelimiteerde oorlogvoering ten behoeve van een spoedige selectie van sterke volkeren. De oorlog is slechts een middel, de statelijk georganiseerde morele gemeenschap is het doel. Hegel propageert overigens een humane oorlogvoering.⁴³

40 Heyde, *Verwerkelijking van de vrijheid* 1987, p. 201-204.

41 Zie hierover: Mertens, ‘Hegel’s Hommage’ 1995, met name p. 672-680.

42 Mertens, ‘Hegel’s Hommage’ 1995, p. 674-675.

43 Mertens, ‘Hegel’s Hommage’ 1995, p. 680-685.

2.1.4 *Hegeliaanse begrippen in de Duitse nationaal-socialistische rechtsfilosofie*

Hegel was volgens Bernd Rüthers de belangrijkste stamvader van de twee leidende begrippen in de nazi-rechtsfilosofie, die door Rüthers in zijn baanbrekende studie van de nationaal-socialistische toepassing van het privaatrecht besproken worden. Het grondprincipe van het nationaal-socialistische rechtsdenken zou gevormd worden door Hegels stelling ‘Was vernünftig ist, das ist wirklich; und was wirklich ist, das ist vernünftig’.⁴⁴

Het eerste leidende begrip is het *konkrete Ordnungs- und Gestaltungsdenken* dat Carl Schmitt (1888-1985) ontwikkeld heeft uit de opvattingen van onder meer Von Savigny, F.J. Stahl en M. Hauriou en natuurlijk Hegel, in wiens rechts- en staatsfilosofie volgens Schmitt ‘das konkrete Ordnungdenken mit einer unmittelbaren Kraft [...] lebendig’ wordt.⁴⁵ Schmitt was van mening een uitweg te hebben gevonden uit het schijnbare dilemma tussen twee hoofdstromingen van rechtswetenschappelijk denken, namelijk enerzijds ‘subjectivisme’ of ‘decisionisme’ waarin het recht feitelijk een persoonlijk wilsbesluit van bijvoorbeeld een heerser of een rechter is, en anderzijds positivisme of normativisme, waarin recht gedefinieerd is als het volgen van wetten en regels. Schmitts derde weg is het institutionele rechtsdenken of *konkrete Ordnungsdenken*.⁴⁶ Volgens deze vooral antipositivistische stroming is het recht niet in eerste instantie dat wat er in de wet staat, noch een verzameling beslissingen, maar zijn veeleer de juridische instituties primair. Institutie kan in dit verband volgens Rüthers het best heel algemeen begrepen worden als de ‘*reale Gesamtsachverhalt* einer gesellschaftlichen Einrichtung [...], der sich regelmäßig aus faktischen, ideell-metaphysischen und normativen Bestandteilen zusammensetzt’.⁴⁷ Voorbeelden van instituten zijn strafrecht, staat, eigendom en overeenkomst.

Drie aspecten van dit ‘institutionalisme’ blijken bijzonder bruikbaar geweest te zijn voor het rechtssysteem van het Derde Rijk. Het eerste is de verbinding van het feitelijke en het juridisch-normatieve, oftewel van *sein* en *sollen*: zaken worden als moreel juist aanvaard omdat ze deel uitmaken van of overeenstemmen met aspecten van een rechtsinstitutie. Ten tweede staat de precieze inhoud van een rechtsinstitutie niet vast, vanwege het aanpassingsvermogen van instituties aan de veranderlijke sociale werkelijkheid. Juridische oordelen worden niettemin afgeleid uit het ‘wezen’ van een bepaalde institutie. Dat wezen is echter veranderlijk door de invloed van de maatschappelijke realiteit en plooibaar via interpretatie van de feiten en de institutie. Daardoor is het niet meer duidelijk waar het juridische oordeel nu precies op berust: de aard van de institutie of de interpretatie van degene die het oordeel velt. Instituties worden ten derde in samenhang gezien met een bovenjuridische normatieve

44 Rüthers, *Die unbegrenzte Auslegung* 1997, p. 278, 284-285. Hegel, *Grundlinien* 1995, p. 24.

45 Schmitt, *Drei Arten* 1934, p. 45.

46 Schmitt, *Politische Theologie* 1933, p. 8.

47 Rüthers, *Die unbegrenzte Auslegung* 1997, p. 279.

levensbeschouwelijke context. Die samenhang is net als de veranderende sociale werkelijkheid grond voor het bijstellen van het ‘wezen’ van een institutie. Daardoor kan haast elk gewenst juridisch-normatief oordeel afgeleid worden uit het ‘wezen’ van een institutie. De institutie is niet meer dan een retorische verpakking die voor elke opvatting gebruikt kan worden. Deze methode kan elke politieke status quo en ook elke verandering van instituties rechtvaardigen. Het is dan ook niet verrassend dat Schmitt geen definitie van het *konkrete Ordnungsdenken* geeft: het ‘wezen’ ervan is immers onberekenbaar en niet te vangen in definities.⁴⁸ Hegeliaans geïnspireerd is ook de ‘organische’ levende samenhang van instituties (waaronder het recht zelf) met de maatschappelijke werkelijkheid.

Het andere leidende hegeliaanse begrip in de nazi-rechtsfilosofie was de *konkret allgemeine Begriff*, voornamelijk uitgewerkt door een andere belangrijke jurist uit die tijd: Karl Larenz.⁴⁹ Met behulp van Hegels begripsleer uit de *Enzyklopädie der Philosophische Wissenschaften* kon het geldende recht worden omgevormd zonder dat er nieuwe wetten gemaakt hoefden te worden. Een begrip is volgens Hegel, en Larenz, namelijk niet abstracter en inhoudslozer dan de zaken die daaronder begrepen kunnen worden, maar het bevat al die zaken zelf in zich en is daardoor dus juist rijker. Het schakelt niet alle vormen van bijvoorbeeld het begrip ‘noodweer’ gelijk, door een dwingende definitie te geven, maar neemt alle mogelijke concretisering van noodweer in zich op. In het Duitse recht moesten alle abstracte begrippen door concrete begrippen vervangen worden, zodat een organisch rechtssysteem kon worden gebouwd.⁵⁰ Concreet betekent hier niet een geïsoleerd begrip, individu of ding, maar ‘die Wirklichkeit als Gestalt einer schöpferischen Kraft oder Idee’, dat wil zeggen in organische samenhang binnen de staat gedacht.

Beslissend voor de nationaal-socialistische rechtswetenschap was volgens Larenz niet, zoals Rüthers later betoogde, het beroemde Hegel-citaat ‘Was vernünftig ist, das ist wirklich; und was wirklich ist, das ist vernünftig’. Larenz achtte van fundamenteel belang Hegels inzicht dat het louter algemene en het louter bijzondere allebei producten van het abstracte denken zijn, terwijl het concrete de verzoenende bemiddeling van beide is, ofwel de verwerkelijking van het algemene in het bijzondere.⁵¹ Zo staat de concrete *Volksgeist* in concrete samenhang met de rechtswetenschap en concretiseert hij zich in alle uitingen van het rechtsleven.⁵² Uit een concreet rechtsbegrip zoals eigendom kunnen vervolgens alle mogelijke soorten eigendom en de bijbehorende rechten en plichten worden afgeleid. Zo is bijvoorbeeld een onteigening door de overheid of een rechterlijke uitspraak daaromtrent niet geldig vanwege overeenkomst met de in de wet uitgedrukte wil van de meerderheid, maar vanwege het feit dat die uit het *niet aan de wet gebonden* ‘concrete begrip’ van eigendom (en andere relevant juridische begrippen) kan worden afgeleid. Het begrip is namelijk niet

48 Rüthers, *Die unbegrenzte Auslegung* 1997, p. 289-293, 297-299.

49 Rüthers, *Die unbegrenzte Auslegung* 1997, p. 304-311, 320.

50 Larenz, ‘Rechtsperson’ 1935, p. 226-227.

51 Larenz, *Rechts- und Staatsphilosophie* 1935, p. 167.

52 Larenz, *Rechts- und Staatsphilosophie* 1935, p. 156, 168.

louter beschrijvend, maar van zichzelf reeds *normatief*. Een rechter moet in deze visie dus meer hegeliaans kenner van de *Volksgeist* dan een formalistische toepasser van wetteksten zijn. Bovendien zijn de concrete begrippen niet statisch en gesloten, maar veranderlijk en open: ze veranderen mee met maatschappelijke ontwikkelingen en staan open voor de heersende politieke ideologie. De betekenis van elk rechtsbegrip wordt uiteindelijk bepaald door de *völkische Gesamtordnung*.⁵³ Deze versie van hegelianisme hechtte dus minder belang aan exacte codificatie en het in acht nemen van formaliteiten dan Hegel zelf. Expliciet werd in die tijd ‘het recht’ (dat wil zeggen nationaal-socialistische rechtsopvattingen) geopponeerd aan ‘de wet’ (voor zover die die vóór 1933 tot stand was gekomen), en werd de rechter de bevoegdheid gegeven om de wet aan ‘het recht’ te toetsen en wanneer nodig door middel van interpretatie van een nieuwe inhoud te voorzien.⁵⁴

Dat ook voor Nederlandse nationaal-socialistische juristen Hegel de belangrijkste filosoof was en niet Friedrich Nietzsche (1844-1900), wiens filosofie eveneens vaak in verband is gebracht met het nationaal-socialisme (niet in de laatste plaats door nationaal-socialisten zelf), is waarschijnlijk onder andere verklaarbaar door het feit dat Nietzsche in tegenstelling tot Hegel geen uitgewerkte rechtsfilosofie heeft geschreven. De fascistische hegelianen en andere antidemocratische filosofen in Nederland hadden evenmin veel belangstelling voor de contemporaine Duitse filosoof wiens daadwerkelijke toenadering tot het nationaal-socialisme achteraf internationaal zoveel stof heeft doen opwaaien, *Martin Heidegger* (1889-1976).⁵⁵ Heidegger had evenmin als Nietzsche een rechtstheorie, en ook geen ethiek geschreven. De weinige nationaal-socialistische filosofen die Heidegger gelezen lijken te hebben, waren niet erg van zijn filosofie onder de indruk. Goedewaagen veroordeelt Heideggers ‘halfslachtige denkwijze’,⁵⁶ en Wigtersma schaarde zijn denken onder de ‘existentie-filosofie’, die volgens hem ontoereikend zou blijven vanwege haar ‘verstandelijk-voorstellende’ denken.⁵⁷

53 Rùthers, *Die unbegrenzte Auslegung* 1997, p. 308-309.

54 Zie bijvoorbeeld Angermund, *Deutsche Richterschaft* 1990, p. 106-107.

55 Over Heideggers engagement voor het nationaal-socialisme is veel geschreven sinds *Heidegger en het nazisme* van Victor Fariás uit 1988. Zie voor Heideggers filosofische motief voor die toenadering Oudemans, ‘Echoes from the Abyss?’ 2000.

56 Goedewaagen, ‘Een nieuwe visie’ 1937, p. 27.

57 Wigtersma, *Inleiding* 1948, p. 15. Alleen van *Magda Stomps* (1899-?) is vast te stellen dat zij een hoge achting voor Heidegger met een sterk engagement voor het nationaal-socialisme combineerde (Zie haar publicaties in de literatuurlijst). In 1935 was zij bij Heidegger op een proefschrift over de als ‘jodenhater’ bekende Martin Luther gepromoveerd (Struyker Boudier, ‘Heidegger’ 1991, p. 180). Stomps was tijdens de bezetting werkzaam op het vertaalbureau van het departement van Justitie en op het departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Op Justitie gold ze als een overtuigd NSB’er en protégé van de secretaris-generaal van Justitie, de NSB’er J.J. Schrieke (archief zuivering Justitie, invnr. 14). Haar benoeming door Schrieke op het vertaalbureau van het departement was voor anderen aanleiding het bureau te verlaten (archief zuivering Justitie, invnr. 16: rapport over Schrieke, verklaring van zijn secretaresse; PEC 7c, p. 616: verhoor Schrieke). Later werkte ze op arbeidscontract op

2.2 Nationaal-socialistische (rechts)filosofen in Nederland

Hieronder geef ik een aantal kleine portretten van de belangrijkste rechts- en politieke filosofen van het Nederlandse nationaal-socialisme. De meesten keren regelmatig terug in het vervolg van dit hoofdstuk en in de hoofdstukken 4 en 5. Aansluitend bij het voorgaande begin ik met de hegelianen: eerst een korte aanduiding van de positie van het hegelianisme in juridisch en filosofisch Nederland, gevolgd door een uiteenzetting over de belangrijkste Nederlandse vereniging van hegelianen, het Bolland-genootschap. Daarna beschrijf ik de invloed van het hegelianisme in de NSB, en behandel ik het Rechtsfront en enkele andere organisaties van nationaal-socialistische juristen.

2.2.1 *Hegel in de Nederlandse rechtsfilosofie*

De invloed en de reputatie van het hegelianisme was in de jaren dertig in ons land groot. Hegelianen waren er onder juristen van zeer uiteenlopende politieke denominaties. Sommige uitgesproken christelijke en antinazistische intellectuelen waren door Hegel geïnspireerd, zoals J.J. van der Leeuw en de gebroeders Börger.⁵⁸ Niet-fascistische rechtsfilosofen als B.M. Telders en R.A.V. van Haersolte schreven hegeliaanse juridische proefschriften,⁵⁹ en de joodse hegeliaan De Beneditty wees er in 1934 op dat de Amerikaanse Bill of Rights veel steun vindt in Hegels rechts- en staatsopvatting, en dat in het door nationaal-socialisten als materialistisch en individualistisch versmade sociaal contract van Rousseau minder individualisme valt te ontdekken dan in Hegels staatsfilosofie.⁶⁰ Telders, De Beneditty, de vooraanstaande jurist J. Eggens en de internationaal vermaarde filosoof H.J. Pos stonden nog in 1941 op de ledenlijst van het aanstonds te bespreken hegeliaanse Bolland-genootschap, en Telders was formeel nog tot 1944 bestuurslid.⁶¹ De zeer invloedrijke Paul Scholten,

---

de afdeling algemene zaken. Op 1 januari 1945 kreeg ze ontslag wegens afwezigheid (archief zuivering Justitie, invnr. 14). Waarschijnlijk was ze naar Duitsland gevlucht op of na Dolle Dinsdag (5 september 1944). Stomps vertaalde ook Duitse kinderboeken. Na de oorlog vertaalde ze zowaar een bundel brieven en aantekeningen van de Duitse protestantse theoloog en verzetsman Dietrich Bonhoeffer.

58 Zie van J. Börger: *Hegel en onze tijd* 1929, *Is fascisme houdbaar?* 1992, *Fout in de staatsleer* 1934 en verder de Jan Börger bibliotheek op: <<http://www.ibizweb.nl/borger/>>; voor A. Börger: <<http://www.nikhef.nl/~a17/>>; voor J.J. van der Leeuw zie §2.2.2.1.

59 Telders, *Staat en volkenrecht* 1927; Van Haersolte voltooide zijn proefschrift *Staat als zuivere vorm* in 1946, dus vlak na de oorlog waaraan volgens sommigen, zoals Cassirer, Hegel indirect mede schuldig is geweest. Van Haersolte was, anders dan bijvoorbeeld Telders en Eggens, positivist. Zie Van Dunné, 'In de ban van Hegel' 1983, p. 94-96.

60 De Beneditty, 'Wijsbegeerte en politiek' 1934, p. 13.

61 Ledenlijst 1941, in *De Idee* 1941-I&II, p. 183-190; Mededelingen van het bestuur van het Bolland-Genootschap, *De Idee* 1943-I, p. 98. Het genootschap verzocht Pos in

naast Eggens en Meijers een der ‘grote drie civilisten’ van de twintigste eeuw, was geen hegeliaan, maar had wel een hoge achting voor Hegels denken. In zijn gezaghebbende Algemeen deel uit 1931 eindigt hij zijn verhandeling over de methode van rechtspraak in het privaatrecht met een beschouwing over het totstandkomen van het rechterlijk oordeel. De rechter gebruikt zijn discretionaire ruimte volgens Scholten niet willekeurig maar in overeenstemming met zijn geweten. Niet het strikt individuele geweten geeft hier de doorslag, maar:

òf het zal een idee zijn, de rechtsidee, een der vormen, waarin de wereldgeest zich verwerkelijkt [...], òf het geweten is onderworpen aan een hogere macht, die, als Persoon in Schepping en Geschiedenis geopenbaard, individu en gemeenschap met zijn onvoorwaardelijke vorderingen tegemoet treedt.

De eerste mogelijkheid noemt Scholten ‘hegels-pantheïstisch’ en de tweede christelijk.⁶²

In het vervolg van dit hoofdstuk zal blijken dat vooral Hegels methode en zijn nadruk op de verbondenheid van het recht met een concrete volksgemeenschap een inspiratiebron vormde voor de Nederlandse nationaal-socialisten.

2.2.2 *Het Bolland-genootschap*

De Leidse hoogleraar filosofie Gerardus Johannes Petrus Josephus Bolland (1854-1922) was onderwijzer geweest, maar had vóór zijn benoeming tot hoogleraar geen filosofische of andere academische opleiding genoten.⁶³ Hij was een zeer charismatische autodidact, en stak zijn uitgesproken meningen niet onder stoelen of banken. Hoewel zijn stijl oorspronkelijk genoemd is, bleef zijn filosofie volgens niet-aanhangers beperkt tot een dogmatisch bevestigen van Hegels denken. Zijn colleges waren buitengewoon populair. Bollands politieke opvattingen waren antidemocratisch. In zijn Boeken der spreuken ventileert hij zijn afkeer van democratie, stakingsrecht en pacifisme: algemeen stemrecht is de ‘overstemming van hooger geest door lagere zieligheid’,⁶⁴ stakers hebben geen recht op werk en ‘antimilitarisme ondermijnt de nationale eigenwaarde’.⁶⁵ In zijn laatste levensjaren uitte hij zich sterk antisemitisch, vooral in zijn beruchte rede De teekenen des tijds uit 1921: ‘Maar al waren de Joden tezamen ieder voor zich edelstenen, [...] ze blijven vreemdheden in óns onjoods

---

1947 nog om contributie: brief Bolland-Genootschap aan Pos 18 juni 1947 (universiteitsbibliotheek UvA, zie <<http://opc.uva.nl:8080/>>).

62 Scholten, *Algemeen deel* 1931, p. 179. Overigens neemt de ‘hegelse’ visie de christelijk expliciet als moment in zich op. Scholten vertrouwde zelf op een vorm van goddelijke voorzienigheid.

63 Otterspeer, *Bolland* 1995, p. 11. Verdere gegevens ontleend aan Sassen, *Wijsgerig leven* 1960, p. 56-62, De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 45-51 en De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, p. 248-249, tenzij anders vermeld.

64 Geciteerd in Otterspeer, *Bolland* 1995, p. 468.

65 Otterspeer, *Bolland* 1995, p. 468.

organisme, onverteerbaarheden en onverwerkbaarheden, die in het Europese samenlevingsgestel ziekelijkheid van gevoel en onwelzijn veroorzaken, tot verettering toe'.⁶⁶ Deze opvattingen zijn ook in het nationaal-socialisme terug te vinden. Wat niet bij alle vormen van fascisme aansluit, is zijn verachting van de massa, aangezien in het nationaal-socialisme de volksmassa juist werd gemobiliseerd voor de nieuwe samenleving. Van de leerlingen die Bolland om zich heen had verzameld, verbond een aantal hun hegelianisme later met een sympathie voor het nationaal-socialisme. In het NSB-orgaan *Volk en Vaderland* werd Bolland niettemin de 'Johannes de Doper van het Nederlands fascisme' genoemd.⁶⁷ Na zijn dood in 1922 richtte een schare aanhangers het Bolland-Genootschap voor Zuivere Rede op, dat een voortzetting was van het door Bolland voorgezeten Genootschap voor Zuivere Rede.⁶⁸ Vanaf 1923 gaf het genootschap zijn eigen orgaan *De Idee* uit. Het ledenaantal bleef tot 1944 meestal boven de tweehonderd. Op 11 februari 1933 werd te Amsterdam de Bolland-stichting gevestigd ten behoeve van kennis van Bolland's leven en werken, en het wekken van belangstelling voor de 'onbevooroordeelde redelijke denkwijze, die, gedacht in den geest van Hegel en Bolland, te denken is als de methode voor wijsgerig onderzoek'.⁶⁹ Een indicatie voor de populariteit van het hegelianisme in Nederland en Europa is het feit dat het Genootschap erin slaagde drie grote internationale Hegelcongressen te organiseren in Den Haag (1930), Berlijn (1931) en Rome (1933). Dit was vooral het werk van Wigtersma, die ook de handelingen van de congressen uitgaf.⁷⁰ In filosofisch Nederland bereikte de belangstelling voor Hegel (en ook voor Spinoza) in het interbellum een hoogtepunt.⁷¹

Prominente leden van het Genootschap werden in uiteenlopende mate door het nationaal-socialisme bekoord. Regelmatig verschenen citaten van Bolland in het NSB-orgaan *Volk en Vaderland*.⁷² In de herfst van 1940 werd Bolland's teekenen des tijds heruitgegeven. *De Idee* bleef echter vooral filosofisch en hield zich met betrekking tot de waardering van de actuele politieke ontwikkelingen op de vlakte.⁷³ Toch kon het genootschap zich niet geheel aan de actuele politiek onttrekken: 35 personen bedankten in 1941 voor het lidmaatschap, waaronder

66 Bolland, *Teekenen des tijds* 1921, p. 26, een voorbeeld uit vele.

67 *Volk en Vaderland* 22 juni 1933, geciteerd in Havenaar, *De NSB* 1983, p. 28.

68 Guldemon, *Jacob Hessing* 2000, p. 102-104, 109-111.

69 *De Idee* 1933-II, p. 177-8.

70 Zie Guldemon, 'Het Bollandgenootschap' 1995, p. 148; Guldemon, 'Jacob Hessing' 1993, p. 65.

71 Krop, 'Filosofie als levensleer' 1998, p. 26.

72 Bijvoorbeeld in *Volk en Vaderland* 8 april 1933: 'Een overheid zonder het recht om een werkstaking te verbieden, is een overheid zonder de plicht om in werkloosheid te voorzien.'

73 In *De Idee* 1933-I, p. 91-93 prijst Wigtersma weliswaar de nog te bespreken staatkundige brochure van de NSB, maar die is nog slechts (hegeliaanse, niet-geradicaliseerde) theorie, en Duitsland blijft buiten beschouwing. In *De Idee* 1938-III (p. 234-235) bekritiseert C. Sypkens Kijlstra een artikel van de bekende Duitse nazi-rechtsfilosoof Karl Larenz, omdat deze in de verhouding van de enkeling tot de gemeenschap één van de relata zou verloochenen, namelijk de enkeling.

alle joodse leden. Joden mochten namelijk volgens verordening 199/1941 niet meer deelnemen aan verenigingen en stichtingen zonder economisch doel. Het genootschap trad toe tot de Werkgemeenschap van Wetenschappelijke Organisaties in Nederland, dat de belangen van de wetenschappelijke arbeid in Nederland behartigde.⁷⁴ Dit was een organisatie die door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen was opgericht die hiermee de instelling van een dergelijk lichaam door de bezetter heeft voorkomen.⁷⁵

Er was echter nog een ander hegeliaans tijdschrift: het door J. Flentge in 1926 opgerichte *Denken en Leven*. Dit was bedoeld als ‘meer propedeutisch tijdschrift’ naast *De Idee*, en zou ‘meer elementaire verhandelingen voor minder geoefenden’ bevatten. De redactie en de meeste medewerkers waren leden van het Bolland-Genootschap, en men stuurde elk jaar de tijdschriften gratis naar de Bolland-Stichting.⁷⁶ Naast filosofische artikelen werden colleges van Bolland afgedrukt. Het was de bedoeling dat het tijdschrift geen andere mening zou verkondigen dan *De Idee*.⁷⁷ Toch heeft *Denken en Leven* zich, vooral tijdens de bezetting, zeer pro-Hitler en nationaal-socialistisch uitgelaten, voornamelijk bij monde van Flentge en J.C. van Zelm. Kon A.J. Bergsma in 1940 in *Denken en Leven* nog hegeliaanse kritiek hebben op het programma van de National-socialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP), Van Zelm verkondigde in 1943 in een rede voor het NSB opvoedersgilde dat Duitsland zich zienderogen herstelde ‘onder de geniale leiding van Adolf Hitler’, wiens denken bij uitstek ‘redelijk’, in hegeliaanse zin, is: zowel het ‘warme gevoel’ als het ‘koele verstand’ zijn erin werkzaam.⁷⁸ In 1944 verscheen het tijdschrift voor het laatst, terwijl *De Idee* nog tot 1959 bestond. Andere tijdschriften die door leden van het Bolland-Genootschap werden uitgegeven, zijn *De Waag*, waarover hieronder meer, en *Idee en Mythe*.

2.2.2.1 Prominente nationaal-socialistische hegelianen en rechtsfilosofen

Als eerste van de antidemocratische hegelianen verdient *Jacob Hessing* (1874-1944) genoemd te worden, niet omdat hij het meest nationaal-socialistisch was, maar omdat hij het sterkst in de hegeliaanse traditie van Bolland stond. De boomkweker Hessing was net als Bolland grotendeels autodidact, en groeide uit tot een zeer toegewijd en gewaardeerd leermeester. Hij was de eerste voorzitter van het Bolland-Genootschap, en bezette de voor hem door het Bolland-Genootschap gecreëerde leerstoel ‘om onderwijs te geven in de Hegelsche filosofie’ aan de Leidse universiteit van 1933 tot aan zijn dood.⁷⁹ Van harte ging dat niet: faculteit en universiteit waren tégen, op grond van voornamelijk negatieve adviezen: Hessings filosofie zou abstract zijn en monomaan. De minister besliste

74 Jaarverslag van het bestuur over 1941, *De Idee* 1941-III, p. 227.

75 Meertens, ‘De wetenschappelijke instellingen’ 1950, p. 597.

76 *De Idee* 1940-II/III, p. 250 (jaarverslag Bolland-Stichting over 1939).

77 Redactie, ‘Tien jaren *Denken en Leven*’, *Denken en Leven* 1936, p. 2.

78 *Denken en Leven* 1940, p. 54-55; *Denken en Leven* 1943, p. 40-42.

79 KB 25 februari 1933, *Stcrt.* 7 maart 1933, p. 47. Zie *De Idee* 1933-I, p. 94.

echter in Hessings voordeel.⁸⁰ Waarschijnlijk had de tegenstand ook iets te maken met het feit dat Hessing in 1932 lid was geworden van de NSB, op verzoek van Mussert, die hij kende in diens hoedanigheid van hoofdingenieur bij Provinciale Waterstaat Utrecht. In oktober 1935 distantieerde hij zich echter alweer van de NSB, nadat Mussert de ontwerp-grondwet van Wigersma af had gekeurd.⁸¹ Hij stapte niet vanwege 'het principe van een andere staatsvorm' uit de beweging, maar vanwege de wijze waarop de NSB die dacht te realiseren.⁸² Daarna is hij bestuurslid geweest van de stichting De Waag, uitgeefster van het gelijknamige intellectueel-fascistische, niet aan de NSB gelieerde blad, waarvan hij tot 20 juni 1940 redactielid bleef.⁸³ Hessing hield zich echter meer bezig met de methode van de filosofie, dan met actuele gebeurtenissen. In zijn boekje in de 'Waagreeks', *Billijkheid van autoritair gezag en volkssoevereiniteit*, wees hij erop geen 'politieke redevoering' te willen geven. Voor een toepassing van zijn denken op politiek gebied verwees hij naar een artikel van Wigersma, dat hij echter niet voor de enig mogelijke of juiste toepassing hield.⁸⁴

Veel sterker was het politiek engagement bij zijn reeds genoemde collega *ir. Baltus Wigersma* (1877-1962), tot begin jaren dertig docent natuurkunde aan het Haarlems Gymnasium.⁸⁵ Als lid van het Bolland-Genootschap en vriend van Hessing betekende filosofie ook voor hem: Hegel. Zijn *Inleiding tot het wijsgerige denken* is dan ook een 'voorbereiding [...] tot de studie van Hegels *Phaenomenologie des Geistes* en Hessings *Zelfbewustwording des geestes*'.⁸⁶ Als hegeliaan van internationale reputatie organiseerde hij voor de *Internationale Hegelbund* zoals gezegd in 1930 in Den Haag het eerste grote internationale Hegel-congres, gevolgd door congressen in Berlijn en Rome.⁸⁷ In 1942 kreeg Wigersma een aanstelling als hoogleraar filosofie aan de Technische Hogeschool in Delft.⁸⁸

Tegelijk met Hessing trad Wigersma toe tot de NSB en stapte er met hem ook weer uit.⁸⁹ Daarna werd hij de eerste voorzitter van de door hem opgerichte stichting De Waag. Ook werd hij (hoofd)redacteur van het eveneens door hem

80 Otterspeer, *Bolland* 1995, p. 546.

81 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, p. 396. Wigersma publiceerde het ontwerp als *Richtlijnen* 1936.

82 In een artikel in het *Algemeen Handelsblad* 31 oktober 1935, geciteerd in Otterspeer, *Bolland* 1995, p. 547.

83 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 317, 325.

84 Hessing, 'Autoritair gezag' 1937; Guldemond, *Jacob Hessing* 2000, p. 116-117; De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 321. Volgens de latere Leidse hoogleraar filosofie R.A.V. baron van Haersolte was Hessing in zijn laatste levensjaar 'bepaald pro-Engels'. Guldemond, *Jacob Hessing* 2000, p. 114-117.

85 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, p. 395.

86 Wigersma, *Inleiding* 1948, p. 6.

87 Van dit en de twee volgende congressen verzorgde hij de uitgave van de *Verhandlungen* bij Mohr (Tübingen) 1931-1934.

88 Guldemond, 'Het Bollandgenootschap' 1995, p. 148, 154; Guldemond 1993, p. 67. Guldemond heeft Wigersma's colleges zelf gevolgd.

89 Zijn geschriften worden in de beginjaren in literatuurlijstjes van *Volk en Vaderland* steeds aanbevolen.

opgerichte blad *De Waag* tot november 1940. Andere prominente medewerkers van het blad waren prof. mr. D.H. Westra, die tijdens de bezetting burgemeester van Den Haag werd, prof. mr. J.J. Schrieke, van 1941-1945 secretaris-generaal van Justitie, en de beruchte journalist Max Blokzijl.⁹⁰ Schrieke zou zich ook ontvankelijk tonen voor hegelianisme.⁹¹ Al in 1934 publiceerde Wigersma *Het wezen van het fascisme*, een deels uit filosofische overwegingen, deels uit engagement voor de maatschappij geschreven verklaring van zijn keuze voor het fascisme. Hij geeft hierin blijk van een sterk bollandiaans cultuurpessimisme en een sterke antipathie ten aanzien van joden die zich afgescheiden hielden van de cultuur temidden waarvan ze leefden, met andere woorden: joden die niet integreerden. Hoewel hij in dit boek van mening was dat de Duitsers al te rigoureuus met de slechte ook de goede elementen van het joodse volk eruit willen werken,⁹² en in 1939 op vakantie in Duitsland schrok van de marginalisering van de joden,⁹³ bleef hij tenminste tot in 1943 overtuigd nazi en antisemiet.⁹⁴ Hij benadrukte echter, en komt daarin overeen met Hessing, dat de filosofie niet kan *bijdragen* tot enige *Weltanschauung*, niet bedoeld is om ‘das Selbstvertrauen der Kulturvölker’ te bevorderen en ook niet om politieke zaken te beoordelen. Ze is als het ware een buitenstaander die slechts het gebeuren in zijn noodzakelijke ontwikkeling begrijpt.⁹⁵ Zijn Delftse oratie was allerminst een politieke redevoering.⁹⁶ Een actieve nazi is hij nooit geworden: hij vond dat er pas ná de strijd, waarin ‘aan beide zijden het “Wie niet vóór mij is, is tégen mij”’ geldt, rustig kon worden nagedacht.⁹⁷ Zijn en Hessings engagement voor het nazisme is misschien nog het best te vergelijken met dat van Heidegger in Duitsland, die zich net als Wigersma achteraf nooit voor zijn steun aan het nazi-regime heeft geëxcuseerd. Na de oorlog bleef Wigersma hegeliaanse geschriften publiceren. Hij was het met de conservatieve econoom en filosoof F.A. Von Hayek eens dat communisme en fascisme de uiterste consequenties waren van de sociaal-democratie, die deze dictaturen niet heeft kunnen voorkomen en zelfs uiteindelijk noodzakelijkerwijs weer op dictatuur uit zal draaien.⁹⁸

Een hegeliaan die doorgedrongen is tot een zeer hoge post in het bezettingsbestuur was *Tobie Goedewaagen* (1895-1980).⁹⁹ Goedewaagen was in 1923 cum laude gepromoveerd op het proefschrift *De logische rechtvaardiging der*

90 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, p. 397.

91 Cf. Schrieke, ‘Probleem’ 1940, p. 302-303.

92 Wigersma, *Wezen van het fascisme* 1934, p. 167-172.

93 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, p. 398.

94 Blijkens bijdragen in Duitse tijdschriften als *Europäische Revue* (1940), *Deutschlands Erneuerung* (1942) en *Zeitschrift für Deutsche Kulturphilosophie* (1943).

95 Wigersma, ‘Leben der Philosophie’ 1942, p. 236-237; Wigersma, ‘Die Fortsetzung’ 1943, p. 35.

96 *De Idee* 1941-III, p. 206-218

97 Wigersma, ‘Aan de lezers’ 1940, p. 634.

98 Wigersma, *Westerse cultuur* 1955, bijvoorbeeld p. 4, onder verwijzing naar Von Hayek.

99 Gegevens voor zover niet anders vermeld ontleend aan Schöffers, *Het nationaal-socialistische beeld* 1956, p. 277, 321-323.

zedelijkheid bij Fichte, Schelling en Hegel bij B.J.H. Ovink (1862-1944), die later eveneens tot de NSB toetrad.¹⁰⁰ Goedewaagen werd vervolgens in Utrecht privaattoecent geschiedenis van de filosofie na Kant (1925-1932), en tijdens de bezetting bijzonder hoogleraar nieuwere wijsbegeerte in Leiden (1941) en hoogleraar wijsbegeerte in Utrecht (1943-1945). Daarnaast was hij bestuurslid van de Algemene Vereniging voor Wijsbegeerte en medeoprichter en redacteur van het *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* (toen nog: *en Psychologie*). Aanvankelijk was hij kantiaan in de lijn van Ernst Cassirer. Hij richtte in 1923 het neo-kantiaanse (en haast antihegeliaanse) Genootschap voor Critische Philosophie op, waarvan ook H.J. Pos, Cassirer en de beroemde positivistische rechtsfilosoof Hans Kelsen lid werden.¹⁰¹ Het lidmaatschap van de laatste twee werd in 1941 beëindigd conform het verbod van de bezetter op deelname door joden aan verenigingen en stichtingen zonder economisch doel.¹⁰² Goedewaagen was zeker tot 1934 de spil van het genootschap en haalde zowel Cassirer als Kelsen naar Nederland om lezingen te geven. Hij hield zich toen nog uit principe als filosoof verre van politiek. De neokantianen Kelsen en Cassirer ontvluchtten nazi-Duitsland in 1933 vanwege hun joodse afkomst. Goedewaagen bewoog zich daarentegen vanaf 1936 in tegengestelde richting: naar het hegelianisme en nationaal-socialisme. In 1937 verliet hij het Genootschap voor Critische Philosophie, volgens zijn eigen ‘Verklaring’¹⁰³ vanwege zijn wending van humanisme naar nationalisme en van ‘methodenaatomisme’ naar een organische, dialectische methode, kortom een ‘wending van Kant naar de Geest van Hegel’. In het Genootschap waren volgens hem enkel het humanisme en de atomistische autonomiegedachte vertegenwoordigd. Hij trad vervolgens toe tot het Bolland-Genootschap.¹⁰⁴ Dit was een opmerkelijke gebeurtenis in de destijds sterk verzuilde wereld van de Nederlandse filosofie, waar de grootste kloof gaapte tussen hegelianisme en spinozisme enerzijds en neokantianisme en neothomisme anderzijds.¹⁰⁵

In 1938 voegde hij zich bij De Waag, en was (hoofd)redacteur van het gelijknamige blad van 1939 tot in 1940. Na de Duitse inval werd hij lid van de NSB en werd meteen door Mussert tot hoofd perszaken benoemd. Kort daarna verwierf hij de functie van secretaris-generaal van het nieuwe departement van Volksvoorlichting en Kunsten. In die laatste hoedanigheid richtte hij de beruchte Nederlandse Kultuurkamer op, die kunst- en cultuuruitingen corporatief trachtte te organiseren. Zijn cultuurpolitieke ideeën zijn in twee delen gepubliceerd.¹⁰⁶ Een conflict met de NSB leidde tot zijn eervol ontslag als secretaris-generaal,

100 *Volk en Vaderland* 18 december 1933, p. 7.

101 Zie voor de geschiedenis van het Genootschap voor Critische Philosophie en de rol van Goedewaagen daarin De Ridder, ‘De geschiedenis’ 1950, p. 253-272. Zie ook Derkx, *H.J. Pos* 1994, p. 91-92, 107-108.

102 *Aspecten van de tijd* 1950, bijlage C; Verordening (vo) 199/1941.

103 Goedewaagen, ‘Verklaring’ 1937.

104 Ledenlijst 1941, in *De Idee* 1941-I&II, p. 183-190.

105 Krop, ‘Filosofie als levensleer’ 1998, p. 28.

106 Goedewaagen, *Passer en speer* 1941 en *Passer en speer* 1943.

even later gevolgd door zijn benoeming tot hoogleraar filosofie in Utrecht.¹⁰⁷ Hij houdt zich dan niet meer met politiek bezig, maar houdt wel lezingen over cultuur en filosofie in Duitsland, waar hij tenslotte in september 1944 naartoe vlucht. Ook na de oorlog blijft hij in Duitsland tot aan zijn dood cultuur- en godsdienstfilosofische geschriften publiceren, die geen fundamentele breuk lijken te vormen met de opvattingen die hij sinds 1936 aanhing.¹⁰⁸

Samuel Adrianus van Lunteren, (1882-1968) was vanaf de oprichting lid van de Vereniging voor Wijsbegeerte des Rechts,¹⁰⁹ (bestuurs)lid van het Bolland-Genootschap¹¹⁰ en tot 1933 privaattoecent algemene rechtsleer in Utrecht, de enige jurist in dit rijtje hegelianen. Van 1933 tot 1936 was hij hoofdredacteur van *Volk en Vaderland*, in welke periode hij twee keer werd vervolgd: eenmaal wegens belediging van de regering, en de tweede keer wegens schending van het auteursrecht op een circulaire van het R.K. Werkliedenverbond. Van beide aanklachten werd hij vrijgesproken.¹¹¹ Hij was vanaf 1933 lid van de NSB, met een onderbreking in 1939-1941. In 1940 werd hij lid van het Rechtsfront, en in 1942 voorzitter van de sectie voor burgerlijk recht van het Instituut voor Rechtsvernieuwing. Als lid van de *Landesgruppe Niederlande* van de *Internationale Rechtskammer* werkte hij mee aan een vertaling van het Burgerlijk Wetboek, met onder anderen J.P. de Prez, rechter in de rechtbank Amsterdam en H.F.A. Völlmar, bekend als schrijver van meerdere civielrechtelijke handboeken, tevens advocaat te Den Haag en raadsheer-plaatsvervanger in het Haagse gerechtshof en het Economisch Gerechtshof. Bij de bevrijding was men nog bezig met de vertaling van het Wetboek van Koophandel.¹¹² Tijdens de bezetting maakte Van Lunteren snel carrière in de rechterlijke macht: van 1942 tot 1944 was hij raadsheer in het hof Den Haag, vanaf 1943 lid-plaatsvervanger in het Economisch Gerechtshof en in 1944 werd hij, als enige NSB'er tijdens de bezetting, be-

107 Zie over die benoeming ook Derkx, *H.J. Pos* 1994, p. 44, 107-108, 128, 135.

108 Onder andere Goedewaagen, *Weltgeist Weltlauf* 1955. In zijn meer cultuurhistorische *Holland* prijst hij onder het pseudoniem Theodor Meursen in 1956 Carps boek *Van despotie naar vrijheid* uit 1937. Sassen had in 1960 dus ongelijk met zijn bewering dat Goedewaagen sinds de bevrijding niets filosofisch meer publiceerde. (Sassen, *Wijsgerig leven* 1960, p. 28). Goedewaagens laatste publicatie is een boek over de filosofie van de religie uit zijn sterfjaar 1980.

109 Brief van groep initiatiefnemers aan mogelijk geïnteresseerden, april 1919, collectie auteur.

110 *De Idee* 1933-I, p. 96; II, p. 179. Wegens drukte trad hij als bestuurder al snel weer af: *De Idee* 1934-I, p. 77, en Telders nam zijn plaats in: *De Idee* 1934-II, p. 219.

111 *Volk en Vaderland* 1935-51/52, 1936-1, 4, 6, 12, 14.

112 Dit gebeurde op instigatie van Schrieke, die verder op het project had gezet: zijn eigen oud-leraar Duits Heggen, de bekende nationaal-socialist mr.dr. W.M. Westerman, raadsadviseur op het departement van Justitie en Uhl, hoofd van het departementale vertaalbureau. CABR-dossier Van Lunteren: uitspraak tribunaal Den Haag rolnr. 963, 24 oktober 1946; NA, zuivering Justitie, 2.09.68.01, invnr. 16: rapport over Schrieke, verklaring van zijn secretaresse. Zie over het Instituut voor Rechtsvernieuwing §2.2.8.

noemd tot raadsheer in de Hoge Raad.¹¹³ Hij trad met zijn opvattingen vrijwel niet naar buiten.¹¹⁴ Het gebruik van filosofie voor politieke doeleinden veroordeelde hij sterk: dat zou volgens hem altijd ‘ten koste van de waarheid en de ware wijsbegeerte’ gaan.¹¹⁵

Johan Herman Carp (1893-1979),¹¹⁶ een broer van de bekende psychiater E.A.D.E. Carp,¹¹⁷ was spinozist, maar zat qua opvattingen dicht tegen het hegelianisme aan. Als bestuurslid van de internationale Societas Spinozana, voorzitter van de Nederlandse afdeling daarvan en voorzitter van de Nederlandse stichting Domus Spinozana¹¹⁸ zette hij zich in voor de filosofie van de Benedictus (Baruch) de Spinoza, lenzenslijper van joodse afkomst.¹¹⁹ Carps ‘dynamisch’ spinozisme verschilde niet erg veel van het hem goed bekende hegeliaanse geschiedenisontwerp.¹²⁰ Hegel zelf erkende Spinoza’s filosofie reeds als bijzonder belangrijk: ‘Überhaupt ist Spinoza ein solcher Hauptpunkt der modernen Philosophie, daß man in der Tat sagen kann: Du hast entweder den Spinozismus oder gar keine Philosophie’. Spinozisme en hegelianisme behoorden in de jaren dertig tot één idealistische beweging, die naar een nieuw soort religie streefde en zich afzette tegen de neokantiaanse wetenschapsfilosofie.¹²¹ In 1921 was Carp bij *Hugo Krabbe* (1856-1936) gepromoveerd in de rechtswetenschappen op het proefschrift *Het Bolsjewisme*,¹²² waarin twee zaken naar voren komen die ook in het Nederlandse nationaal-socialisme een belangrijke rol zouden gaan spelen: anticommunisme en een hegeliaans-spinozistische geschiedenis­theorie.

Behalve aan Spinoza had Carp zijn filosofische inzichten in belangrijke mate te danken aan zijn promotor Krabbe, die zonder het te willen een inspiratiebron was voor meerdere fascistische denkers. Zelf heeft Krabbe nooit iets

-
- 113 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 211; Van Koppen & Ten Kate, *De Hoge Raad* 2003, p. 61, 140; Havenaar, *De NSB* 1983, p. 111; *Gids voor de rechterlijke macht* 1943.
- 114 CABR-dossier Van Lunteren: uitspraak tribunaal Den Haag rolnr. 963, 24 oktober 1946.
- 115 Van Lunteren, ‘Wijsbegeerte als leervak’ 1938, p. 37.
- 116 Gegevens ontleend aan Krop, ‘Carps spinozistische kritiek’ 1999, p. 63-64; De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 246-248, 256 en Kerkhoven, *Johan Herman Carp* 1980 (doctoraalscriptie, gedeeltelijk aanwezig in het NIOD).
- 117 Kerkhoven, *Johan Herman Carp* 1980, p. 4.
- 118 Krop, ‘Filosofie als levensleer’ 1998, p. 26-27. Daarnaast was er de thans nog bestaande Vereniging het Spinozahuis.
- 119 Carp publiceerde onder andere een inleidende studie over de filosofie van Spinoza (1931) en een bloemlezing uit diens werk (1940). Daarnaast zat hij in de redactie van het orgaan van de Societas Spinozana *Chronicon Spinozanum* en schreef hij geregeld in het *Spinozistisch Bulletin* van de Nederlandse afdeling van de Societas Spinozana.
- 120 Meursen, *Holland* 1956, p. 355-356. Theodor Meursen is een pseudoniem van Goede­waagen (Sassen, *Wijsgerig leven* 1960, p. 28). Zie Carp, ‘Beschouwingwijze’ 1936. Volgens een aankondiging in het *NJB* van Carp, *Despotie* 1937 is Carp één van de eersten die Spinoza’s leer op de geschiedenis toepasten. *NJB* 1937, p. 540.
- 121 Krop, ‘Filosofie als levensleer’ 1998, p. 28.
- 122 Carp, *Het bolsjewisme* 1921.

met fascistische organisaties te maken gehad. Zijn leer van de rechtssoevereiniteit kende echter verschillende aspecten waar fascistische theoretici affiniteit mee hadden. Krabbes opvattingen, waarop ik nog terugkom, hebben het referentiekader gevormd voor twee (katholieke) actualisten, van wie één ook door het hegelianisme beïnvloed was, en een minder prominente nationaal-socialist.¹²³ Krabbes denken paste in een destijds algemene ‘hang naar eenheid en synthese tussen individu en gemeenschap’ en een ‘diffuus idealisme’.¹²⁴ Dit diffuse idealisme omvatte stromingen als idealistisch socialisme, christelijke filantropie, katholiek (autoritair) gemeenschapsidealisme, theosofie en ook hegelianisme en spinozisme. Deze stromingen kenden allerlei overlappingsen met elkaar,¹²⁵ maar ook met het nationaal-socialisme, dat als politiek gemeenschapsidealisme in deze context paste. Carp was een vertegenwoordiger van die laatste groep. Van Krabbe nam hij de leer van de rechtssoevereiniteit over die juist weer veel weg heeft van een kantiaanse moraalfilosofie, en ontleende aan een kantiaanse criticus van Krabbe, de rechtsfilosoof Hans Kelsen, het idee dat het recht een eigen gebied heeft, los van sociologische factoren. Een andere belangrijke denker voor Carp was Carl Schmitt, die zich enkele jaren voor het nationaal-socialisme heeft ingezet.¹²⁶ Ik kom op Carps staatsrechtelijke opvattingen uitgebreid terug in 2.4.

Als staatsrechtjurist was Carp referendaris bij het Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland, zodat hij wegens het ambtenarenverbod geen lid kon worden van de NSB.¹²⁷ Van hem was volgens *Volk en Vaderland* echter ‘reeds jaren voor den oorlog van algemene bekendheid, dat hij in de richting der nationaal-socialistische beginselen ging.’¹²⁸ Zijn nazi-sympathie uitte hij in 1938 voor het eerst openlijk, en hij trad in 1939 toe tot de door de hegelianen Wigtersma en Hessing

123 Namelijk H. Donders, N.W.C. Brouwer en de amateurhistoricus mr. H. de Vries. De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, resp. p. 67; 87-88 en 124-126; 241 en over de De Vries tevens: Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld* 1956, o.a. p. 354. Zie van De Vries bijvoorbeeld ‘Volk, staat en recht’, in: *Nieuw Nederland* 1937-12, p. 913-925; voor Brouwer diens bijdragen in het actualistische weekblad *De Vaderlander*, en Donders, ‘Een oplossing van het kiesrechtvraagstuk?’, in: *Katholieke Staatkunde* (1) 1922-10/11, p. 75-76. Dit tijdschrift is een voorloper van *De Vaderlander*. De Jonge (*Crisis en Critiek* 1982, p. 87) laat zien dat Brouwer ook beïnvloed is door het hegelianisme. Zie over Krabbes opvattingen §2.4.2.2.1.

124 Kerkhoven, ‘Historici en landverraders’ 1999, p. 455, 460.

125 Een goed voorbeeld van zo’n tussenfiguur is J.J. van der Leeuw, een theosoof die beïnvloed was door Hegel en Krabbe en het gemeenschapsdenken, en wiens *Historisch-idealistische politiek* uit 1920 (dus nog voordat Mussolini aan de macht kwam) een inspiratiebron was voor de nationaal-socialist J.N.A. Lagerwey, die dit boek samenvat in een van zijn artikelen voor het *Rechtsfront*: ‘Recht: rechtswetenschap’ 1943. Deze samenvatting is volgens Lagerwey gerechtvaardigd omdat Van der Leeuw een ‘zoo helder beeld van de thans wordende gemeenschap’ geeft en ‘het wordende Recht in de nieuwe gemeenschap als doelstelling behandelt.’ Inderdaad past het boek van Van der Leeuw grotendeels goed in de nationaal-socialistische gemeenschapsgedachte. Hij was echter hartstochtelijk pacifist.

126 Kerkhoven, ‘Historici en landverraders’ 1999, p. 459, 436-464.

127 Het verbod voor ambtenaren lid te zijn van een aantal links- en rechtsextremistische organisaties.

128 *Volk en Vaderland* (11) 1943-5, p. 2.

geleide stichting De Waag en de redactie van het gelijknamige orgaan, waar hij in oktober 1940 weer uittrad. De dag na opheffing van het ambtenarenverbod in 1940 werd hij lid van de NSB, waar hij Musserts adviseur voor staatsrechtelijke aangelegenheden werd alsmede hoofd van de Afdeling Bestuurszaken, later omgevormd tot de Secretarie van Staat.¹²⁹ In augustus 1941 werd het Vrederechtshof in het leven geroepen, de beroepsinstantie voor ‘politieke’ vergrijpen, waarvan Carp voorzitter werd.¹³⁰ Carp bleef in zijn filosofie steeds zijn eigen weg gaan: hij sloot zich niet aan bij de verwante hegelianen en nam ook niet klakkeloos de Duitse ideologie over. Hij was tegen annexatie van Nederland door Duitsland. Een opmerkelijk artikel in *Volk en Vaderland* leverde hem in 1943 een publicatieverbod op. Hij had namelijk de Nederlandse nationaal-socialisten vergeleken met de patriotten tijdens de Franse bezetting. Die hadden uit vaderlandsliefde met de Fransen meegewerkt en kregen na afloop van die bezetting hoge posten in het nieuwe landsbestuur.¹³¹ Behalve een mogelijke verwijzing naar de komende Duitse nederlaag behelsde dit artikel een poging het pro-onafhankelijkheidskamp binnen de NSB voor de Nederlandse bevolking als niet pro-Duits neer te zetten. Als Mussert een nieuwe Schimmelpennink was, dan impliceerde dit dat degenen die destijds Nederland aan de Fransen wilden uitleveren konden worden vergeleken met de Nederlandse SS, die voor een groot-Duits rijk met een provincie Nederland waren. Geen wonder dat dit de Duitsers in het verkeerde keelgat schoot.¹³² In april 1944 werd binnen de NSB een Raad voor de magistratuur ingesteld, die misdragingen moest beoordelen van leden van de Beweging die een overheidsfunctie bekleedden. Carp was hierbij ‘Procureur van den Leider’.¹³³ Carps juridische en politieke activiteiten tijdens de bezetting, zoals het ontwerpen van een statuut voor een Germaanse statenbond, komen in hoofdstuk 4 nader ter sprake.

Carps nationaal-socialisme weerhield hem er niet van mensen te helpen om aan de Duitsers te ontkomen. Hij zou zich tijdens de bezetting hebben ingezet voor een joodse voormalige secretaresse van ‘een opgeheven Spinozavereniging’ toen zij in Westerbork gevangen zat.¹³⁴ Hij hielp joodse patiënten van zijn huisarts uit handen van Duitsers te houden,¹³⁵ en hield mensen uit de arbeidsinzet, in één geval door aan te bieden een persoonsbewijs te laten vervalsen.¹³⁶ Vanaf november 1944 had hij een onderduiker in huis.¹³⁷

129 Zie ook *Nationaal-socialistisch Jaarboek* 1942; *Nationaal-socialistische almanak* 1943 en 1944; *Wie wat waar?* 1944, p. 108; *Volk en Vaderland* 1943-5, p. 1, 2.

130 Vo 156/1941, gewijzigd bij vo 205/1941; *Gids voor de rechterlijke macht* 1943; Carp, *Beginselen* 1942, p. 6. Zie over de vrederechtspraak verder §4.3.4.

131 Carp, ‘Oordeel der geschiedenis’ 1943.

132 Meyers, *Mussert* 2005, p. 204.

133 *Volk en Vaderland* 1944-15, p. 2.

134 Fetter, *Herinneringen* 1958, p. 176-177.

135 CABR dossier Carp: Dr. J.W. Lely aan J.M.M. van Asch van Wijck, 24 februari 1946.

136 Diverse brieven in CABR dossier Carp, Verklaring G. Riemen, huisbewaarder Spinozahuis 23 februari 1946. (Hij had zijn persoonsbewijs al elders laten vervalsen, waarop Carp hem de kosten daarvan terstond vergoedde.)

137 Brief C.W.A. Dubois aan mw. Carp 24 februari 1946.

Nu zal ik enkele prominente juristen en rechtsfilosofen bespreken die niet in de Hegeliaanse traditie stonden, maar zich wel tot het nationaal-socialisme aange trokken voelden. Een van de naar eigen zeggen vroegste voorlopers van het Nederlandse nationaal-socialisme was de staatsrechtjurist *Jan Hendrik Valckenier Kips* (1862-1942). Hij hield zich sinds zijn studie klassieke talen bezig met rechts- en staatsfilosofie, vooral van de antieke Griekse filosofen. Germanofiel en antidemocraat was hij al sinds zijn bezoek aan Berlijn in 1886 na zijn kandidaatsexamen klassieke letteren. De indrukken die hij daar opdeed van de door Pruisisch-Duitse geest en dito officieren beheerste stad noemde hij ‘beslissend voor mijn leven’.¹³⁸ Tijdens de Eerste Wereldoorlog verdedigde hij onder meer de schending van de Belgische neutraliteit door Duitsland,¹³⁹ en in 1926 schreef hij een voorwoord in een roman die een felle aanval vormde op Multatuli’s *Max Havelaar*.¹⁴⁰

Tijdens Valckenier Kips’ hoogleraarschap in het staatsrecht aan de Technische Hogeschool Delft (1909-1932) volgde Mussert zijn colleges met interesse,¹⁴¹ maar het is twijfelachtig of Valckenier Kips Mussert ook politiek heeft beïnvloed.¹⁴² De conservatieve jurist Valckenier Kips was vooral geïnteresseerd in de *filosofie* van zijn vakgebied, wat behalve uit zijn publicaties blijkt uit het feit dat hij lid van het eerste uur was van de Vereniging voor Wijsbegeerte des Rechts.¹⁴³ Toch schuwde hij scherpe bollandiaanse kritiek op de actuele politieke situatie niet. In het parlement werd volgens Valckenier Kips oppervlakkig gepraat door baantjesjagers en ook ministers waren ‘karakterloze mooipraters’. Het zou beter zijn wanneer de koning ministers benoemde op grond van deskundigheid in plaats van partijlidmaatschap, en het parlement weer zijn controlerende taak terugkreeg en niet probeerde mee te besturen.¹⁴⁴ Meer aansluitend bij het latere nationaal-socialisme is zijn opvatting dat de staat, als georganiseerde samenleving, geen menselijk fabrikaat is, maar een natuurgegeven, en dat de mens pas werkelijk mens kan zijn in de samenleving dankzij de staat, waarvan het belang verre boven dat van de enkeling uitgaat. Hoewel deze staat op alle terreinen van het menselijk leven moet kunnen ingrijpen, voor zover van belang voor de ‘gemeenschapstoestand’, is hij geen verzorgingsstaat:

138 Jansen, *Valckenier Kips* 1992, p. 4 (doctoraalscriptie, aanwezig bij het NIOD). Jansen maakt gebruik van Kips’ ‘Gegevens voor een biografie’, aanwezig in archief Valckenier Kips.

139 Jansen, *Valckenier Kips* 1992, p. 15.

140 Jansen, *Valckenier Kips* 1992, p. 18. Het gaat om de roman van W.H.W. de Kock, *Lebak en de Max Havelaar: het boek van het “schandelijk en fijngeponnen zamenraapsel van leugens en valsche aantijgingen, van laster en van de meest geraffineerde laaghartigheid”*.

141 Havelaar, *De NSB* 1983, p. 30-31.

142 Meyers, *Mussert* 2005, p. 34. Wel preees Mussert de Delftse hoogleraar Aalberse die in zijn colleges kritisch was ten opzichte van het kapitalisme. *Volk en Vaderland* 25 november 1933, p. 1.

143 Brief van groep initiatiefnemers aan mogelijk geïnteresseerden, april 1919, collectie auteur. Zie ook Jansen, *Valckenier Kips* 1992, p. 4.

144 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 33-36, over Valckenier Kips’ artikel ‘Het faillissement van het parlementaire stelsel’, in: *De Tijdspiegel*, 1908, p. 241-266.

hij moet juist een sociaal-darwinistische selectie mogelijk maken van de meest ‘zedelijke’ en ‘krachtige’ ‘persoonlijkheden’, en de gebrekkigen snel ten onder laten gaan.¹⁴⁵ In zijn proefschrift uit 1891 stelde hij dat de staat een organisme is en dat de ‘komende beschavingsperiode behoort aan het Germaanse ras, onder hegemonie van het Duitse keizerrijk’. Hij haalde in publicaties regelmatig de antisemiet Chamberlain aan (hoewel hij beschuldigingen van antisemitisme probeerde te ontkennen).¹⁴⁶ Dat is allemaal nog vóór de Eerste Wereldoorlog geschreven.

Dat deze opvattingen niettemin protofascistisch genoemd kunnen worden,¹⁴⁷ en daarmee Valckenier Kips een van de vroegste Nederlandse pre-fascisten, blijkt uit zijn verdere levensloop, en bovendien zag hij het zelf zo.¹⁴⁸ In 1932 zou hij in zijn afscheidscollege geestdriftig Hitler en Mussolini hebben geprezen, daarmee enthousiaste bijval oogstend van zijn publiek. Onder de aanwezigen bevond zich *Landesgruppenführer* voor Nederland van de *Auslands-Organisation* der NSDAP Martin Patzig.¹⁴⁹ Hij is dan definitief nationaal-socialist geworden, en laat in 1934-1935 in een artikelenreeks in het met het nationaal-socialisme sympathiserende culturele tijdschrift *Nieuw Nederland* zien dat Plato en vooral Aristoteles de grondleggers zijn van de fascistische staatsgedachte.¹⁵⁰ In 1938 verscheen in dit maandblad het eerste deel van Valckenier Kips’ becommentarieerde vertaling van Aristoteles’ staatsleer. Hij was redactielid van dit tijdschrift en was ook lid geworden van de NSB. In 1937 brak hij met de NSB vanwege ruzies binnen de partij naar aanleiding van het verlies bij de verkiezingen. Hij sloot zich aan bij het Zwart Front (later Nationaal Front geheten) van Arnold Meijer.¹⁵¹ Deze zorgde ervoor dat in 1939 Valckenier Kips’ laatste grote publicatie werd uitgegeven: het lijvige werk *De Volksstaat*, waarin hij nog eens zeer uitgebreid zijn theorie uiteenzette en toonde hoe voortreffelijk

145 Valckenier Kips, *Staat en individu* 1909, p. 25-28; Jansen, *Valckenier Kips* 1992, p. 9-10. In de meeste vormen is het sociaal-darwinisme eigenlijk geen darwinisme: sociaal-darwinisten bepalen doorgaans van te voren wat sterk en wat zwak is, terwijl in het darwinisme de fitness van een soort pas achteraf blijkt uit en gedefinieerd wordt door het overleven en eventueel toenemen ervan.

146 Jansen, *Valckenier Kips* 1992, p. 8-10, 16.

147 Aldus ook Verviers, ‘Nederlandsche Aristoteles’ 1934, p. 316-318.

148 Jansen, *Valckenier Kips* 1992, p. 5, 20.

149 Jansen, *Valckenier Kips* 1992, p. 22, De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, p. 259, zie ook aldaar p. 564-565.

150 Zie bijvoorbeeld *Nieuw Nederland* (1) 1935, p. 866. Hij laat de ontwikkeling van deze gedachte lopen via Thomas van Aquino en Leibniz (p. 866-868). Zijn volgende artikelenserie, ‘Organische staathuishoudkunde’, begint weer bij Aristoteles. Zie ook Havenaar, *De NSB* 1983, p. 70. Ook Duitse nationaal-socialistische filosofen zagen graag de Grieken als voorvaders van de Germanen.

151 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 227-228, 288-290, Schöffner, *Het nationaal-socialistische beeld* 1956, p. 66; Zie over Nationaal Front: Zondergeld, *Kleine troep* 1986. De aanleiding van de ruzie was de coupepoging binnen de NSB door onder andere de zoon van Valckenier Kips, die daarvoor werd geroyeerd. Meyers, *Mussert* 2005, p. 102.

Mussolini en Hitler hun organische volksstaten hadden weten te vormen.¹⁵² Voor Nederland zag hij in het Huis van Oranje de garantie voor een goede leiding van een toekomstige Nederlandse ‘organische’ staat.¹⁵³ Of zijn denkbelden veel invloed hebben gehad, bijvoorbeeld via Mussert of andere van zijn studenten, is niet met zekerheid vast te stellen, maar onwaarschijnlijk.¹⁵⁴

Prof. mr. L.J. van Apeldoorn (1887-1979),¹⁵⁵ hoogleraar encyclopedie en rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (1921-1945), was van augustus 1940 tot augustus 1943 lid van de NSB en van het Rechtsfront. Al sinds 1935 zag hij in het nationaal-socialisme een goed christelijke middenweg tussen kapitalisme en communisme,¹⁵⁶ maar kon pas lid worden toen het ambtenarenverbod was opgeheven. Hij vond de NSB als politieke partij zelfs christelijker dan de Christelijk Historische Unie, waarvan hij lid geweest was.¹⁵⁷ Van Apeldoorn was in 1915 gepromoveerd bij Rengers Hora Siccama, die later eveneens enigszins onder de bekoring van het nationaal-socialisme was geraakt.¹⁵⁸ Anders dan Rengers Hora Siccama ging Van Apeldoorn niet behoren tot de, hieronder nog te bespreken, Germaanse richting binnen de historische school. Deze stroming hield zich vooral bezig met het Nederlandse recht tijdens de middeleeuwen, toen het vaderlandse recht nog geen invloed had ondergaan van het volksvreemde canonieke of Romeinse recht. Van Apeldoorn bestudeerde juist de daarop volgende periode, na de receptie van het Romeinse recht.¹⁵⁹ Hij had niet veel op met de vooral achttiende-eeuwse rationalistische en ‘antiquarische’ bestudering van het Romeinse recht die niet op de praktijk gericht was. Deze methode had volgens hem tot gevolg dat de *bestudering* van het Romeinse recht vervreemd raakte van de belangrijke *feitelijke rol* die het Romeinse recht in het rechtsleven vervulde.¹⁶⁰ De Duitse nationaal-socialistische overheid wijzigde in 1935 het curriculum van de rechtenopleidingen, zodat in plaats van een zuiver wetenschappelijke bestudering van de rechtsgeschiedenis studie gemaakt zou worden van het werkelijke Duitse rechtsleven en de gelding van recht van uiteenlopende oorsprong (Romeins en inheems). Dit alles met het oog op een gezond rechtstelsel voor het heden, in overeenstemming met punt 20 van het NSDAP-pro-

152 Vooral hoofdstuk XIV. Het boek telt ruim 600 pagina’s en toont Kips’ belezenheid in filosofie, literatuur en geschiedenis.

153 Zijn uitbundige Oranjegezindheid komt onder andere tot uitdrukking op p. 172-173, 517, 629-630.

154 De prominente katholieke antidemocraat Emile Verviers meende echter dat die invloed wel aanzienlijk was. De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 33.

155 Zie over zijn leven Nève, ‘L.J. Van Apeldoorn’ 1997 en Veen, ‘Van Apeldoorn’ 1991, over zijn publicaties tijdens de bezetting Nève, ‘Publicaties’ 1998 en Venema, ‘Van Apeldoorns *Inleiding*’ 2003.

156 Het fascisme werd vrij algemeen als ‘derde weg’ naast kapitalisme en communisme gezien. Mosse, *Fascist Revolution* 1999, p. 9, 42.

157 Veen, ‘Van Apeldoorn’ 1991, p. 1655-1656.

158 Zie over hem §2.4.1.2.

159 Nève, ‘Publicaties’ 1998, p. 253.

160 Nève, ‘Publicaties’ 1998, p. 254.

gramma,¹⁶¹ en natuurlijk met de nadruk op de waarde van de gemeenschap. Dit was Van Apeldoorn uit het hart gegrepen, en hij bewoog zich steeds meer in de richting van het nationaal-socialisme.¹⁶²

Aansluiting bij zijn studenten vond Van Apeldoorn met zijn politieke ideologie nauwelijks. Daarbij was hij ook nog doof en achterdochtig, wat de communicatie waarschijnlijk niet ten goede kwam. Hij heeft eens een student bij de Duitsers aangegeven. Die had namelijk gelachen toen Van Apeldoorn in zijn college had verklaard dat het decreet waarmee Hitler het bezettingsbestuur had ingesteld volkomen in overeenstemming was met het volkenrecht (waarvoor overigens goede argumenten zijn aan te voeren).¹⁶³ In de uitgaven van 1942 en 1943 van zijn *Inleiding tot de studie van het Nederlandsche recht*¹⁶⁴ verwerkte Van Apeldoorn, geheel naar de verwachting van wie hem kende,¹⁶⁵ zijn sympathie voor het nationaal-socialisme:

Rekening houdend met de nieuwe beginselen, welke in het recht sinds de bezetting tot uitdrukking zijn gekomen, [...] zijn vele wijzigingen en aanvullingen in mijn boek noodzakelijk gebleken.¹⁶⁶

Hij haalt met instemming de woorden aan van Roland Freisler, de Duitse staatssecretaris van justitie en vervolgens president van het *Volksgerichtshof*: ‘Recht ist, was dem deutschen Volke frommt, Unrecht was ihm schadet’.¹⁶⁷ Uit *Mein Kampf* citeert hij: ‘Wir, als Arier, vermögen uns unter einem Staat also nur den lebendigen Organismus eines Volkstums vorzustellen, der die Erhaltung dieses Volkstums nicht nur sichert, sondern es [...] zur höchsten Freiheit führt’.¹⁶⁸ De recensent van het boek in *Het Rechtsfront* was teleurgesteld dat het

161 Punt 20 luidt onder meer: ‘[...] Die Lehrpläne aller Bildungsanstalten sind den Erfordernissen des praktischen Lebens anzupassen. Das Erfassen des Staatsgedankens muß bereits mit dem Beginn des Verständnisses durch die Schule (Staatsbürgerkunde) erzielt werden. [...]’ Zie <<http://www.documentarchiv.de/ns.html>>.

162 Nève, ‘Publicaties’ 1998, p. 256.

163 Zie §§3.2.2 en 3.4.2. Zijn collega prof. mr. Derkje Hazewinkel-Suringa had hem kort daarna ferm over de aangifte terechtgewezen. De Jong, *Het Koninkrijk* deel, deel 6, p. 611.

164 Van Apeldoorn publiceerde in 1933 de eerste druk van dit ‘succesvolste werk onder de inleidingsboeken’, dat in 2003 aan de 21^e druk toe was. Sinds de grondige omwerking door een team van juristen in 1985 is het als inleidingsboek echter niet meer zo bruikbaar, en is het als zodanig ‘een langzame dood gestorven’. Jansen, *Kemper tot Telders* 1994, tweede gedeelte p. 66, 70.

165 Aldus de Amsterdamse vrederechter Van der Meulen in zijn recensie in *Het Rechtsfront* 1942-46, p. 222.

166 Van Apeldoorn, *Inleiding* 1942, p. vii; 1943, p. vi-vii.

167 *Inleiding* 1942 p. 12; 1943, p. 11. Hans Frank, Reichsjuristenführer en later gouverneur-generaal van bezet Polen had het enkele jaren eerder zo uitgedrukt: ‘Alles, was dem Volk nützt, ist Recht; alles, was ihm schadet, ist unrecht.’ Zie Rùthers, *Unbegrenzte Auslegung* 1997, p. 119-120 en aldaar noot 27.

168 *Inleiding* 1942, p. 229, geschrapt in 1943. In de eerste naoorlogse gezuiverde uitgaven is door G.E. Langemeijer, ‘een jurist van onbetwiste reputatie,’ (Jansen 1994, p. 66 tweede gedeelte) een aantal opmerkelijke passages in stand gehouden, die Van

woord ‘ras’ er nauwelijks in voorkomt. Van Apeldoorn reageerde hier fel op: ‘De waarde van een wetenschappelijk werk, welks beoordeling buiten hun competentie ligt, meten deze onuitstaanbare botteriken af naar het aantal malen, dat een bepaalde term uit hun beperkt nationaal-socialistisch vocabularium erin voorkomt.’¹⁶⁹

Van Apeldoorns engagement voor de nationaal-socialistische ideologie was vooral theoretisch. Hij deinsde er echter niet voor terug gebruik te maken van de bezetting voor persoonlijke belangen, zoals bij het aangeven van de student. Toen hij ervan overtuigd raakte dat het nationaal-socialisme in zijn praktische verschijningsvorm vooral veel ellende teweegbracht, in augustus 1943, bedankte hij voor het lidmaatschap van de NSB.¹⁷⁰ Op zijn rechtstheoretische opvattingen kom ik terug in 2.4.

Robert van Genechten (1895-1945)¹⁷¹ studeerde in België rechten tijdens de Duitse bezetting in de Eerste Wereldoorlog, waar hij als Vlaams activist Duitse sympathieën opdeed. In 1918 studeerde hij in Nederland verder om een Belgische straf van acht jaar wegens samenwerking met de Duitsers te ontlopen, en promoveerde uiteindelijk cum laude op het proefschrift *De ontwikkeling der waardeleer sinds 1870*. Hij leidde samen met A.J. van Vessem een Utrechts advocatenkantoor en werd in dezelfde stad privaattoecent algemene economie. In 1934 werd hij evenals Van Vessem lid van de NSB, waar ze beiden de functie kregen van Gemachtigde van de Leider: van Vessem voor rechtskundige aangelegenheden, en Van Genechten voor opvoeding en onderwijs.¹⁷² Twee jaar later werd Van Genechten redacteur van het nationaal-socialistische maandblad *Nieuw Nederland*. Kort na de Duitse inval werd hij procureur-generaal van het Haagse gerechtshof, een jaar later tevens van het aldaar gevestigde Vrederechtshof. Ook ontving hij in 1941 een benoeming als bijzonder hoogleraar in de volkshuishoudkunde vanwege de Stichting tot Bevordering van de Studie van het Nationaal-Socialisme aan de Leidse universiteit. Toen Van Genechten een voor de Duitsers onwelgevallig artikel publiceerde, zich uitsprak tegen het doden van gijzelaars voor aanslagen op NSB'ers en weigerde aanwezig te zijn bij het afleggen van de eed op Hitler door de Nederlandse SS,¹⁷³ werd hij in 1943 ontslagen als procureur-generaal en benoemd tot Commissaris van de provincie Zuid-Holland. Wegens depressiviteit – hij deed twee zelfmoordpogingen¹⁷⁴ – werd hij korte tijd later van deze en alle functies binnen de NSB

Apeldoorn in 1942 had toegevoegd. Zie hierover Venema, ‘Van Apeldoorns Inleiding’ 2003.

169 Van der Meulen in *Het Rechtsfront* 1942-46, p. 222. Van Apeldoorn, ‘Fundamenten’ 1943, p. 18.

170 Veen, ‘Van Apeldoorn’ 1991, p. 1655.

171 *Biografisch Woordenboek van Nederland (BWN)*, lemma Van Genechten <<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN>>.

172 *Nationaal-socialistisch Jaarboek* 1942; *Nationaal-socialistische almanak* 1943.

173 *BWN*, lemma Van Genechten.

174 Meyers, *Mussert* 2005, p. 206-207.

en het Rechtsfront ontheven,¹⁷⁵ en benoemd tot hoogleraar strafrecht aan de inmiddels gesloten faculteit te Leiden. Hij pleegde waarschijnlijk zelfmoord in zijn cel in 1945.

H.A.M. van der Heijden (1916-?) was een minder bekende, maar destijds niet onbelangrijke nationaal-socialistische jurist.¹⁷⁶ Voor de oorlog was hij lid van het Verdinaso, het Verbond van Dietsche Nationaal-Solidaristen, dat streefde naar een groot-Nederland, met op zijn minst aansluiting van Vlaanderen. Als vrijwillig officier voerde hij bombardementsvluchten uit voor de Nederlandse luchtmacht in de meidagen van 1940. Na de capitulatie meldde hij zich aan bij de SS en werd als *Untersturmführer* naar het Oostfront gezonden, en vocht ook nog tegen de partizanen van Tito in Joegoslavië. Na zwaar gewond te zijn geraakt door een buikschot keerde hij terug naar Nederland, gedecoreerd met het *Eisernes Kreuz*. In 1944 werd hij benoemd tot gewestelijk commandeur van de Landwacht voor Zuid-Holland en Zeeland en ook was hij onderbanleider bij de WA. Voor het Nationaal-Socialistisch Studentenfront leidde hij de afdeling vorming.

Van der Heijden was er op jonge leeftijd in geslaagd een vooraanstaande positie te verwerven binnen de nationaal-socialistische rechtstheorie. Zo verwijst Van Apeldoorn in zijn *Inleiding* meermaals naar Van der Heijdens artikelen over het staatsbegrip.¹⁷⁷ Hij publiceerde tijdens de bezetting veel over recht en politiek in onder meer *Het Rechtsfront* en *Studentenfront* en hield lezingen over rechtstheoretische onderwerpen, ook voor de radio. Hij kon om onduidelijke redenen geen lid worden van het Rechtsfront, maar werd wel wetenschappelijk medewerker van Van Genechten bij de afdeling Vorming. In juni 1944 ontving hij een geheime benoeming tot lector algemene staatsleer aan de gesloten universiteit te Leiden. Dit zou pas openbaar gemaakt worden wanneer Van der Heijden zich geheel van de SS en de Landwacht had losgemaakt, en dan zou hij ook als lector naar buiten kunnen treden. Van der Heijden had vooral voor de Italiaanse cultuur en het Italiaanse fascisme grote belangstelling, en schreef bijvoorbeeld een artikel over Dante als voorloper van de Germaanse rijks-gedachte.¹⁷⁸ In 1954, terwijl hij nog geïnterneerd was (hij was tot 15 jaar veroordeeld),¹⁷⁹ verscheen bij de Wereldbibliotheek zijn vertaling van Machiavelli's *Il Principe*. Ondanks zijn Italiaanse fascinatie zag hij tijdens de bezetting in de 'Duitse kracht' het 'enige opbouwende element [...] dat op het vasteland nog bestaat'.¹⁸⁰ Hij was voorts van mening dat rechtspraak het best

175 Archief Rechtsfront, invnr. 172.

176 Gegevens ontleend aan CABR dossier Van der Heijden, voor zover niet anders vermeld.

177 Van Apeldoorn, *Inleiding* 1943, p. 213, 219, 234.

178 Zie de noten bij Van der Heijden 'Staatsrechtelijke dogmatiek' 1941 en Van der Heijden, 'Dante en het en het Germaanse Rijk' 1942.

179 Ondanks een uitgebreid en gunstig psychologisch rapport door de broer van J.H. Carp, de psychiater E.A.D.E. Carp. CABR dossier Van der Heijden.

180 Van der Heijden, 'Begrip voor de Nederlanden' 1941, p. 176. Hij schrijft dit vanuit Berlijn in april 1941.

kon geschieden op basis van zeer open normen die naar de tijdgeest werden geïnterpreteerd. In de inleiding bij zijn Machiavelli-vertaling nam hij een voorschot op de studie die zijn naamgenoot een halve eeuw later zal publiceren: degene die zich ‘grondig en ernstig in de geschiedenis verdiept’ (in dit geval het leven van Machiavelli), zal ontdekken dat er ‘weinig wit is en weinig zwart’, maar voornamelijk ‘het milde grijs’.¹⁸¹

2.2.2.2 Rechtsfilosofie en staatstheorie van de NSB

In de eerste helft van de jaren twintig van de vorige eeuw begonnen in Nederland verschillende antidemocratische stromingen zich fascistisch te noemen. Vervolgens zorgden het succes van Mussolini in Italië, de economische crisis begin jaren dertig en Hitlers succes in Duitsland er samen met de angst voor het communisme voor dat het nationaal-socialisme/fascisme in Nederland vaste voet aan de grond kreeg.¹⁸²

Vanaf 1933 werden alle rechtse antidemocratische groeperingen en partijen overvleugeld door de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland (NSB).¹⁸³ In 1931 was de NSB door Mussert en Van Geelkerken opgericht, en ondanks haar naam was de Beweging tot 1936 nog niet een duidelijk nationaal-socialistische partij. De grote inspirator van Mussert was Mussolini, naar wiens zwarthemden een van de twee kleuren van de NSB verwees. De andere kleur, rood, duidde op revolutie en bloed, maar niet in de zin van ras.¹⁸⁴ Mussert deelde met Hitler en Mussolini een fel anticommunisme.¹⁸⁵ *Mein Kampf* had hij echter nog niet gelezen.¹⁸⁶ Het partijprogramma predikte in 1931 nog ‘volledige godsdienst- en gewetensvrijheid’. Om ‘het geestelijk en zedelijk welzijn van het gehele volk te bevorderen’ was het namelijk noodzakelijk ‘des mensen heiligste gevoelens’ te beschermen. In de toelichting hierbij noemt Mussert uitdrukkelijk het jodendom als een van de in Nederland voorkomende religies.¹⁸⁷

Mussert had geen typisch Duits-nationaal-socialistische punten in zijn partijprogramma opgenomen, dat nog zeer algemeen reactionair was. Mede daardoor kreeg een groep hegelianen de kans om deze algemeenheden te concretiseren in een op Hegel geënte staatsleer.¹⁸⁸ De naam nationaal-socialisme had Mussert gekozen vanwege de combinatie van nationalisme en socialisme en niet vanwege een gerichtheid op Hitler. De term drukte de wil uit ‘een krachtig, een zich zelf respecterend volk te worden, waarin een zuiver nationale geest en

181 Van der Heijden, ‘Inleiding’ 1955, p. v.

182 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 205-206.

183 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 204. De Jonge beschrijft in zijn boek uitgebreid het reilen en zeilen van deze groeperingen. Zie ook Joosten 1964.

184 *Actuele vragen* 1934, p. 9-11.

185 Meyers, *Mussert* 2005, p. 57, 75, 89, 95.

186 Nota voor commissaris-generaal voor *Verwaltung und Justiz* Schmidt, 1940, in: *Vijf Nota's* 1947, p. 122.

187 *Programma met toelichting* 1932, p. 6, 43. In 1935 waren er meer dan honderd joden NSB-lid. De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 238.

188 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 206-212.

een groot gevoel voor solidariteit zich harmonisch zullen ontwikkelen'.¹⁸⁹ Mussert verklaarde tijdens zijn naoorlogse proces dat hij zijn ideologie evengoed Nederlands socialisme of volkssocialisme had kunnen noemen.¹⁹⁰ De politieke identiteit van de NSB stond in 1934 nog ver af van het radicale anti-semitische en gewelddadige van de Duitse NSDAP. In *Volk en Vaderland* kon daarom in de beginperiode naast publicaties van bijvoorbeeld de fascist Wigtersma ook ir. A.J. Bergsma's brochure *De staatsidee in Hegelschen geest*¹⁹¹ worden aanbevolen, waarin een lovend voorwoord van Telders staat. Op zijn beurt besprak Telders in 1934 welwillend het filosofische en theoretische werk van Wigtersma en de Duitse nationaal-socialist Koellreutter.¹⁹²

De eerste officiële neerslag van het Nederlandse nationaal-socialistische denken over de staatsinrichting was de Brochure III van de NSB, *Nationaal-socialistische (fascistische) staatsleer* van januari 1933. De titel geeft aan dat de NSB niet uitsluitend voor de Italiaanse of Duitse richting had gekozen.¹⁹³ Vermoedelijk schreef Van Lunteren het boekje met medewerking van Hessing en Wigtersma, allen hegelianen.¹⁹⁴ In dit geschrift is de staat er vooral voor de zedelijke verheffing en geestelijke ontwikkeling van de burgers, maar ook voor verhoging van de welvaart, welke zaken gerealiseerd moeten worden door middel van een autoritair bestuur en een corporatieve inrichting van economie en maatschappij. Deze brochure laat evenals het partijprogramma met toelichting (uitgegeven als Brochures I en II) ruimte voor koningshuis, kerk en religie, maar niet veel. Er moest volgens het programma godsdienstvrijheid zijn (punt 15), maar punt 5 wenste de 'bevordering van een krachtig staatsgezag [...] onafhankelijk van geldmagnaten, kerkelijk overheden en volksgunst.' Het koningshuis komt niet voor in programma of toelichting. In de 'staatsleer' wordt het Huis van Oranje 'goedgekeurd' omdat het zijn 'vorstelijke macht en plicht' goed begrijpt en uitvoert. De monarch krijgt, in de lijn van Hegel, een noodzakelijke, maar symbolische functie toegekend met een kleine beslissingsvrijheid.¹⁹⁵

2.2.2.3 De NSB beschuldigd van staatsabsolutisme

Eind 1933 en begin 1934 kreeg de NSB twee tegenslagen te verwerken. In juli 1933 was door minister-president Colijn een verbod ingesteld voor ambtenaren om lid te zijn van een aantal links- en rechtsextremistische organisaties. Pas na aandringen van de Tweede Kamer nam hij in december 1933 ook de NSB op in

189 *Actuele vragen* 1934, p. 9.

190 *Proces Mussert* 1987, p. 126.

191 Bergsma, *De Staatsidee* 1931.

192 Telders, 'Nationaal-socialistische staatsleer?' 1934 (Bespreking van Otto Koellreutter, *Grundzüge der allgemeinen Staatslehre* en Ir. B. Wigtersma, *Het wezen van het fascisme*, in: *De Gids* 1934-3, p. 210-213), *Verzamelde Geschriften* deel V, p. 353-356.

193 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 211.

194 Havenaar, *De NSB* 1983, p. 35.

195 *Nationaal-socialistische staatsleer* 1933, p. 19-20.

de zwarte lijst.¹⁹⁶ Van verschillende kanten werd de NSB beschuldigd van hege-
liaans staatsabsolutisme: niet alleen door christen-democraten, maar ook door
katholieke antidemocraten en concurrerende fascistten.¹⁹⁷ De Nederlandse bis-
choppen zagen in februari 1934 in de uitingen van de NSB een streven naar
'een ongecontroleerde macht [die] alles bestuurt met miskenning van alle ander
recht', wat volgens hen 'wellicht ook tegen de bedoeling der leiders' tot grote
ellende kan leiden. Dit schreven ze in een herderlijke brief waarin ze de NSB
identificeerden met het streven naar staatsabsolutisme en 'staatsvergoding',
waardoor de persoonlijke vrijheid ten onder zou gaan. Het bisschoppelijk
mandement bevatte verder de waarschuwing dat degene die zich toch aansluit
bij een fascistische of nationaal-socialistische organisatie zijn 'heilige plicht
jegens het waarachtig volksbelang niet voldoende bewust' is, en vanwege die
'kortzichtige roekeloosheid' een 'zware verantwoordelijkheid' op zich laadt
tegenover God en zijn geweten. Personen werkzaam bij katholieke instellingen
mochten zich niet aansluiten bij of iets doen voor fascistische groeperingen, en
dus zeker geen lid worden van de NSB.¹⁹⁸

Mussert liet als reactie hierop in 1934 in brieven en in de pers aan
christelijke NSB'ers en aan christenen en kerken in het algemeen weten dat de
kerken en hun religie in de nationaal-socialistische staat geen strobreed in de
weg gelegd zou worden.¹⁹⁹ In juli 1934 verscheen een bijvoegsel bij Brochure
III, bestaande uit twee artikelen van Mussert uit *Volk en Vaderland*. Hierin
wordt de verbinding van Hegel met staatsabsolutisme van de hand gewezen en
Brochure III met nadruk een 'proeve' van een nationaal-socialistische staatsleer
genoemd.²⁰⁰ Men was waarschijnlijk vooral bang dat de NSB een antichristelijk
imago zou krijgen, doordat Van Lunterens brochure de schijn wekte dat de staat
boven alles als doel op zich gesteld werd. Mussert wijst er ook op dat in
Duitsland een bisschoppelijk verbod op het NSDAP-lidmaatschap reeds was
opgeheven.²⁰¹ De schrik moet er goed ingezet hebben, want in februari 1934
was al een vierde brochure uitgekomen, een 'Antwoord van het Nederlands
nationaal-socialisme (fascisme) op een tiental Nederlandse vragen', waarin naast
de oranjegezindheid de godvruchtigheid van de NSB en het belang van chris-
telijke waarden in de opvoeding breed werden uitgemeten.²⁰² Hiervan was in het
Programma met toelichting nog geen spoor te vinden. Mussert was zelf niet
kerks en aanvankelijk ook niet koningsgezind.²⁰³ In Brochure IV werd ook de

196 <<http://www.nationaalarchief.nl/nieuws/nieuws/ambtenarenverbod.asp?ComponentID=7378&SourcePageID=5074#1>>.

197 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 168, 180. Volgens de latere interim-secretaris-
generaal (1941) van justitie I.P. Hooykaas is 'staatsvergoding' inherent aan het eerste
stadium van een nieuwe gemeenschapsgerichte samenleving. Hooykaas, *Preadvies*
1934, p. 27.

198 *Mandement* 1934, p. 9, 10, 13, 14. Zie De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, p. 348-349.

199 Havenaar, *Mussert* 1983, p. 63-64.

200 Mussert, *Bijvoegsel* 1934, p. 7.

201 Mussert, *Bijvoegsel* 1934, p. 5. Zie over het concordaat van de katholieke kerk met
nazi-Duitsland De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, p. 443-444.

202 *Actuele vragen* 1934, p. 15-17, 19-21.

203 Havenaar, *De NSB* 1983, p. 62-65.

schijn van antisemitisme tegengesproken, niet zozeer om de christelijke kerken tevreden te stellen, maar eerder omdat Mussert in principe niets tegen joden had.²⁰⁴ Een van de opstellers van de brochure, jhr. G.W. van der Does, van 1936 tot 1965 landsadvocaat, was getrouwd met een joodse vrouw.²⁰⁵

In maart 1936 heeft de NSB-leiding de leer uit Van Lunterens brochure vervallen verklaard en vervangen door een nieuwe, die opnieuw door Van Lunteren werd ontworpen.²⁰⁶ De nieuwe brochure, de vijfde en laatste in de reeks, rekende weer af met de beschuldigingen van staatsabsolutisme en benadrukt de godsdienstigheid van het nationaal-socialisme nog eens. De 'tegenwoordige partijenstaat' zou juist absolutistisch zijn,²⁰⁷ en de 'erkenning van de soevereiniteit Gods' zou zelfs behoren tot 'het diepste wezen van het Nederlandse Nationaal-Socialisme zelf'.²⁰⁸ Religie en oranjegezindheid bleken voor de NSB onontbeerlijk om nog een kans te maken bij het trouw kerkse volksdeel. Het lukte echter niet: in mei van dat jaar werd een nieuw bisschoppelijk mandement gepubliceerd, waarin de NSB nog sterker werd veroordeeld en aan personen die aan de NSB 'in belangrijke mate steun verlenen' te verstaan werd gegeven dat zij niet tot de heilige sacramenten zouden worden toegelaten.²⁰⁹ Mussert reisde in hetzelfde jaar zelfs naar Rome om via Mussolini en kardinaal Pacelli (die van 1939 tot 1958 Paus Pius XII was) te bewerkstelligen dat de Nederlandse katholieke kerk een positievere houding werd aanbevolen ten opzichte van de NSB, zoals de kerk ook in Duitsland en Italië de autoritaire regimes steunde.²¹⁰ Dit mislukte, en in hetzelfde jaar, toen het godvruchtige tegenoffensief van de NSB al ruim twee jaar aan de gang was, kwam het synodale besluit van de gereformeerde kerken tegen het lidmaatschap van de NSB.²¹¹ De bekende protestantse theoloog Klaas Schilder wijdde er een uitge-

204 Meyers, *Mussert* 2005, bijvoorbeeld p. 132, 142.

205 Brief M.M. Rost van Tonningen aan F. Kranefuss 23 november 1940, in: Rost van Tonningen, *Brieve aus der Vergangenheit*, deel 2, p. 31, ook raadpleegbaar via <www.derlebensbaum.com/book-08.doc>. Zie ook Zwaan, *Zwarte kameraden* 1984, p. 49. Van der Does sloot zich kort na de Duitse inval aan bij het Nationaal Front, om zich ook daarvan later weer te distantieëren. Zie De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, p. 431, 822n, 834; Burger, *Oorlogsdagboek*, p. 148. Tijdens de bezetting speelde Van der Does een belangrijke rol in het aanzetten van het bedrijfsleven tot samenwerking met de bezetter. Hij werd hiervoor niet vervolgd, later werd hij geridderd. Zijn jongere broer was overtuigd nationaal-socialist. Zie Meihuizen, *Noodzakelijk Kwaad* 2003, p. 110-123, 666.

206 *Staatkundige richtlijnen* 1936, p. 5, 9; Zwaan, *Zwarte kameraden* 1984, p. 63. Ook volgens het jaarverslag van de Bolland-stichting was Van Lunteren de auteur. *De idee* 1944-I, p. 92. In Brochure V heet Brochure III 'een eerste proeve', *Staatkundige richtlijnen* 1936, p. 5.

207 *Staatkundige richtlijnen* 1936, p. 6, zie ook p. 22, 24-26. Ook in Nieuw Nederland werd deze opvatting geuit, zie Havenaar, *De NSB* 1983, p. 37. De katholieke fascist Verviers beweerde hetzelfde enkele jaren eerder. De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 225.

208 *Staatkundige richtlijnen* 1936, p. 11.

209 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, p. 355.

210 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, p. 356.

211 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, p. 360-365.

breide brochure aan waarin hij met nadruk de hegeliaanse en bollandiaanse fundamenteën van Brochure III blootlegde en bekritiseerde. Vooral het ‘evolutionisme’ in de beschrijving van maatschappelijke ontwikkelingen, waaronder de religie, en het staatsabsolutisme werden aangevallen. Voor God als ‘schepper, wetgever, openbaarder, rechter, verlosser’ zou in het hegelianisme geen plaats meer zijn.²¹² Brochure V was volgens de theoloog al geen haar beter: de vage geloofsbelijdenis van de NSB leek meer op die van de vrijmetselarij dan op de ‘persoonlijke God der Nederlandse geloofsbelijdenis’.²¹³ Ook kardinaal De Jong schreef in zijn *Handboek der kerkgeschiedenis* van 1937 dat het nationaal-socialisme en met name het daarmee verbonden wijsgerig systeem van het hegelianisme ‘even sterk in strijd met het Christendom en de vrijheid en waardigheid van de mens [zijn] als het Marxisme.’²¹⁴ Tussen 1934 en 1937 verschenen negen drukken van het blijkbaar veel gelezen *Het Nederlands fascisme* (1934) van de hand van de voormalig predikant en NSB’er C.B. Hylkema die zijn politieke opvattingen nadrukkelijk als christelijk volkssocialisme presenteerde.²¹⁵ In de zomer van 1937 kwam Mussert nog met zijn brochure *De bronnen van het Nederlandse nationaal-socialisme*. Die bronnen waren: godsvertrouwen, liefde voor volk en vaderland, eerbied voor de arbeid. Het mocht niet meer baten. De kerken bleven afkerig van de NSB, die zich om nog een andere reden minder populair had gemaakt: antisemitisme.

2.2.2.4 Radicalisering van de NSB

Hoewel de zich niet meer fascistisch noemende NSB zich nog steeds nergens op vast wilde leggen,²¹⁶ vertoonde ze in 1936 voor het eerst een aantal specifiek Duits-nationaal-socialistische trekken: het leidersbeginsel en het belang van ras, zij het zonder te menen dat het Nederlandse volk uit slechts één ras zou (kunnen) bestaan.²¹⁷ Al in februari 1934 had de NSB de mening geuit dat alleen joden die niet van ‘on-nationale gezindheid’ blijf gaven als volwaardig staatsburger in ons land konden verblijven en NSB-lid konden worden.²¹⁸ De joodse hegeliaan De Beneditty kon in datzelfde jaar in *Nieuw Nederland* nog de hoop uiten dat de NSB daadwerkelijk een nieuwe solidariteit en eenheid onder het volk kan stichten en dat ‘de Mussertse geest, met verwerping van de revolutionaire weg, [...] langs evolutionaire weg opnieuw onze oude vrijheden [vermag] te bevruchten, opdat zij, in redelijke zin uitgeoefend en gehanteerd, in

---

212 Schilder, *Geen duimbreed* 1936, p. 23-39.

213 Schilder, *Geen duimbreed* 1936, p. 44.

214 Geciteerd in De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, p. 354.

215 Hylkema, *Nederlandsch fascisme* 1936, p. 144 en passim.

216 *Staatkundige richtlijnen* 1936, p. 9: het bevat alleen ‘beginselen’ en ‘richtlijnen’.

217 *Staatkundige richtlijnen* 1936, p. 28-32.

218 *Actuele vragen* 1934, p. 28.

waarheid opnieuw volledige vrijheden worden'.²¹⁹ In 1936 werd in Brochure V, evenals in de vierde brochure, 'rasvergoding' van de hand gewezen.²²⁰

Kort na het verschijnen van Brochure V zou de NSB echter openlijk antisemitisch worden, eerst bij monde van de radicale mr. H. Reydon (in brochures en artikelen) en mr. M.M. Rost van Tonningen (in zijn *Nationale Dagblad*),²²¹ en midden 1937 door Mussert zelf.²²² In mei van dat jaar leed de NSB een gevoelige nederlaag in de Tweede-Kamerverkiezingen, en al even daarvóór werd binnen de NSB een coup tegen de nog niet radicale Mussert voorbereid, die echter in de kiem werd gesmoord.²²³ De verkiezingsnederlaag werkte mogelijk als katalysator van de radicalisering. Mussert hield niet meer vast aan de legale weg naar de macht, maar predikte de revolutie, en de vijandige houding van veel joden jegens de NSB droeg eraan bij dat het aanwezig anti-semitisme in de NSB versterkt werd en meer werd geuit.²²⁴ In de reeds genoemde brochure *De bronnen van het Nederlandse nationaal-socialisme* van vlak na de verkiezingen klaagde Mussert over de joden die volgens hem steeds meer de Nederlandse handel, bodem, industrie, opvoeding, rechtspraak en cultuur gingen beheersen. Via een handige beheersing van kapitalistische, marxistische en democratische middelen breidde volgens hem 'de Nederlandse sectie van het internationale jodendom' haar macht uit. Daar moest een eind aan komen.²²⁵

Tot in 1937 bleven joden zich aanmelden als NSB-lid, wat pas eind 1938 onmogelijk werd gemaakt.²²⁶ Het blijvende lidmaatschap van een groep joden kan samen hebben gehangen met de ook toen nog niet geheel ondubbelzinnige koers van de NSB: in het destijds veel gelezen boek van Hylkema wordt het antisemitisme verworpen, en het fascisme, in tegenstelling tot de opvattingen van vele andere fascist/nationaal-socialisten, een vorm van *humanisme* genoemd.²²⁷ In de eerste maanden van bezetting waren er nog steeds joodse leden. Misschien dachten zij zichzelf te kunnen beschermen door lid te blijven.

219 De Beneditty, 'Wijsbegeerte en politiek' 1934, p. 23. Zie over De Beneditty ook Van den Brandt, *Amsterdamse zaken* 2006, p. 47-49.

220 *Staatkundige richtlijnen* 1936, p. 29; *Actuele vragen* 1934, p. 26-28. De Jonge (*Crisis en critiek* 1982, p. [VII]) stelt dat in Brochure IV al antisemitisme voorkomt. Dat is onvolledig: in die brochure wordt expliciet het 'ras van het bloed' afgewezen ten gunste van het 'ras van de geest' als criterium voor wie welkom is om ons land mede vorm te geven: joden kunnen net als iedereen van een juiste of verkeerde geest blijk geven.

221 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 228-232.

222 Havenaar, *De NSB* 1983, p. 101-113; De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 238-240: een openlijk antisemitische politiek was volgens M.M. Rost van Tonningen een voorwaarde voor een bezoek van Mussert aan Hitler.

223 Meyers, *Mussert* 2005, p. 101-106.

224 Meyers, *Mussert* 2005, p. 134-135.

225 Mussert, *De bronnen* 1937, p. 19-20.

226 Presser, *De ondergang* 1965 deel I, p. 436-438. Overigens had Mussert al eind 1934 bepaald dat joden niet in leidinggevende functies benoemd mochten worden. Meyers, *Mussert* 2005, p. 133.

227 De Jonge (*Crisis en critiek* 1982, p. 223) noemt dit boek 'waarschijnlijk het meest verbreide geschrift van de NSB'.

Van twee andere tekenen van radicalisering, de revolutiegedachte en de massabeweging, is alleen de eerste in Nederland aanwijsbaar. Vanaf 1937, toen het duidelijk werd dat een parlementaire meerderheid niet zou worden verkregen en dus een legale of quasi-legale machtsgreep zoals in Duitsland niet meer mogelijk leek, ging de NSB zich steeds meer op revolutionaire actie oriënteren, die uiteindelijk in mei 1940 niet meer nodig bleek.²²⁸ Tijdens de bezetting ontstond er een machtsstrijd tussen de groep-Mussert, waar ook Carp bij hoorde, en de Nederlandse SS, die Mussert onder zware druk van de Duitsers moest oprichten. De SS wilde aansluiting bij Duitsland, terwijl Mussert en Carp een zoveel mogelijk zelfstandige positie van Nederland in een door Duitsland beheerst Europa trachtten voor te bereiden.²²⁹

2.2.2.5 Het Rechtsfront

Aan het begin van de bezetting deed de NSB een poging het nationaal-socialistische denken over het recht te organiseren. Op 2 augustus 1940 vervoegde Mussert zich bij notaris C.J. Simons in Utrecht. Mussert beloofde daar honderd gulden van zijn vermogen af te zonderen om daarmee de stichting het Rechtsfront in het leven te roepen.²³⁰ Het doel van het Rechtsfront luidt in de stichtingsakte: het samenbrengen van allen die betrokken zijn bij de rechtsvinding, rechtstoepassing en rechtshandhaving, en aldus komen tot het brengen van de volkse gedachte in het recht (art. 2). De middelen die daartoe zouden worden aangewend zijn het houden van voordrachten, het uitgeven en verspreiden van geschriften en andere wettige middelen (art. 3). Het Rechtsfront kende één bestuurder, Mussert. De bestuurder kon alleen door overlijden of vrijwillig aftreden van zijn functie ontheven worden (art. 5). Voor de dagelijkse leiding wordt een frontleider aangesteld (en ontslagen) door de bestuurder (art. 6). De frontleider benoemt en ontslaat de overige functionarissen en verricht rechtshandelingen namens de stichting (art. 7).²³¹

Het lijkt erop dat Mussert tot het eind toe bestuurder is gebleven. Frontleider was de door hem aangestelde Henry Mary Fruin (1895). Fruin was een zoon van de Amsterdamse hoogleraar oud-vaderlands recht en encyclopedie, en later rijksarchivaris, Robert Fruin (Th.Azn). H.M. Fruin was sinds 1930 rechter te Alkmaar.²³² Hij was gehandicapt door kinderverlamming en reed daarom in een invalidenwagentje. In maart 1934 was hij lid geworden van de NSB, omdat hij vond dat het gezag moest worden versterkt en de sociale

228 Zie Meyers, *Mussert* 2005, hoofdstuk 6.

229 Zie Meyers, *Mussert* 2005, hoofdstuk 11.

230 Zie over het Rechtsfront ook: Henssen, *Twee eeuwen* 1998, p. 144-151.

231 Archief NSB, dossiers van den Leider, invnr. 19h: Stichtingsakte Rechtsfront 8 oktober 1941.

232 *Nationaal-socialistisch jaarboek* 1942, p. 207; *Proces Mussert* 1987, p. 314. H.M. Fruin had ook leidende functies bij het Scheidsgerecht en de Hoge Raad van Discipline van de NSB. *Nationaal-socialistische almanak* 1943/1944.

toestanden moesten worden verbeterd. De bestaande politieke partijen waren hiertoe volgens hem niet in staat.²³³

In het Rechtsfront werden nationaal-socialistische visies op verschillende rechtsgebieden ontwikkeld, ten einde de ‘beginselen van de nieuwe staat’ aan te kweken, namelijk: ‘gevoel voor orde, tucht en discipline, liefde voor Volk en Vaderland [...], kortom het vooropstellen van onze plichten tegenover de volksgemeenschap’.²³⁴ Het Rechtsfront was onderverdeeld in verschillende afdelingen:

- A. justitie, dat wil zeggen: zittende en staande magistratuur, griffiepersoneel, deskundigen, ambtenaren der kindernetten, departementsambtenaren, deurwaarders(-klerken), reclasseringambtenaren en gevangenispersoneel;
- B. politie;
- C. advocatuur, maar ook juristen die voor NSB-organisaties werkzaam waren, bankjuristen, hoogleraren, en diegenen die niet in een andere afdeling pasten;
- D. notariaat (ook kandidaten en klerken);
- E. belastingconsulenten;
- F. accountants.

Ook bestond er een geografische indeling in vijf gewesten.²³⁵ Begin 1941 zou de vereniging zo’n 700 leden tellen, waarvan 400 politiemensen.²³⁶ De contributie was inkomensafhankelijk. Het orgaan van de vereniging, simpelweg *Het Rechtsfront* geheten, kende een ‘opstelraad’ en een ‘hoofdsteller’: eerst V.D. Krone, kantonrechter te Amsterdam, en na diens dood J. Kampstra, eveneens Amsterdams kantonrechter. Het Rechtsfront bezat een eigen bibliotheek, waaruit leden boeken konden lenen met betrekking tot de nieuwe rechtsopvattingen.²³⁷ Propaganda maken was niet direct de taak van het Rechtsfront, dat vooral kameradschap en waardering voor elkaars werkzaamheden in het dienen van het recht moest opwekken. Ideologische voorlichting zou gebeuren via de Nederlandsche Nationaal-Socialistische Juridische Studiekring (NNSJS).²³⁸ Deze studiekekring was in 1939 door Fruin opgericht. Men vergaderde regelmatig in Utrecht over de ‘diepere fundering van de rechtsidee en de rechtsconstructies in het Nederlandse nationaal-socialisme’.²³⁹

233 CABR dossier Fruin: p-v bij aanhouding Fruin, politieke recherche afdeling provincie Utrecht.

234 Aldus Fruin in het eerste nummer van *Het Rechtsfront*: ‘Stille en andere tegenwerking’ 1941.

235 CABR dossier Fruin: Verslag vergadering Rechtsfrontleiders 1 november 1941, vergadering afdeling C, 26 april 1942.

236 Henssen, *Twee eeuwen* 1998, p. 145.

237 Archief Rechtsfront, invnr. 172, ongedateerde circulaire.

238 CABR dossier Fruin: vergadering Rechtsfront, afdeling C, 26 april 1942.

239 Knipsel in CABR dossier Fruin; *Volk en vaderland* 12 december 1941: knipsel tevens aanwezig in archief zuivering rechterlijke macht, invnr. 31.

Naast het uitgeven van *Het Rechtsfront* en het organiseren van bijeenkomsten hield het Rechtsfront zich bezig met het voordragen aan de secretaris-generaal van personen die geschikt zouden zijn voor een benoeming in de rechterlijke macht. Op de eerste bijeenkomst van de Leider met de afdelingshoofden en de gewestelijke leiders werd iedereen gemaand namen door te geven van juristen die geschikt en loyaal waren en gesteund konden worden. Zij hoefden geen lid te zijn van Rechtsfront of NSB, mits zij maar ‘begrip [hadden] voor de nieuwe tijd.’²⁴⁰ Regelmatig verschenen vacaturelijstjes in het *Het Rechtsfront* met de mededeling ‘Requesten om benoeming in deze vacatures kunnen worden ingezonden’.²⁴¹ Ook gaf het Rechtsfront adviezen over toegezonden wetsvoorstellen.²⁴²

Het Rechtsfront was geen gelijkschakelingsinstrument van de bezetter: het was geen verplichte beroepsorganisatie zoals in Duitsland was gecreëerd. Daar waren de verenigingen van rechters vervangen door de *Deutsche Rechtsfront* en de *Bund Nationalsozialistischer Deutschen Juristen*, later de *Nationalsozialistischer Rechtswahrerbund*. Deze stonden onder leiding van Hans Frank, die als *Reichsjuristenführer* (ook wel: *Reichsrechtsführer*) ook voorzitter was van de *Akademie für Deutsches Recht*.²⁴³ Wel lukte het Fruin om het Rechtsfront als vakorganisatie voor politiemensen erkend te krijgen.²⁴⁴ Afdeling C probeerde voor de advocatuur een verplichte corporatieve organisatie op te zetten. De afdeling stelde een algemene corporatie voor met aan het hoofd een Advocatenleider. Het tuchtrecht kon dan bij de gewestelijke leiders van die corporatie worden ondergebracht, zodat men de raden van toezicht kon afschaffen, net als de bestaande advocatenvereniging. De concrete aanleiding voor dit plan was het ‘schandaal te Alkmaar’: de balie was weggebleven bij de installatie van kameraad H.B. de Brueys Tack als officier van justitie te Alkmaar. Het hoofd van de afdeling, J.C.Y. Nieuwenhuis,²⁴⁵ besprak deze kwestie en zijn corporatieve oplossing met secretaris-generaal van justitie Schrieke. Het vinden van genoeg potentiële gewestelijke leiders bleek echter een struikelblok.²⁴⁶

In dezelfde vergadering kwamen nog enkele typisch nationaal-socialistische sociale punten aan de orde.²⁴⁷ Er moest een oudedagvoorziening voor advocaten komen: er bestond geen pensioen, waardoor ouderen doorwerkten ten koste van aankomende jonge advocaten. De pensioenleeftijd zou daarom op 65 jaar gesteld moeten worden. Een ander probleem was de praktijk

240 Archief Rechtsfront, invnr. 172: Verslag vergadering 1 november 1941; notulen 13 februari 1943.

241 Bijvoorbeeld in *Rechtsfront* 1944-73, p. 155. Zie verder §5.3.1.

242 Archief Rechtsfront, invnr. 172. Zie hierover verder §4.4.

243 Angermund, *Deutsche Richterschaft* 1990, p. 56-61; Weinkauff, *Deutsche Justiz* 1968, p. 56, 68-69. Hans Frank werd in 1942 gouverneur-generaal van Polen.

244 Meershoek, *Dienaren* 1999, p. 111.

245 Zie over hem: Henssen, *Twee eeuwen* 1998, p. 145-147, 162.

246 CABR dossier Fruin, notulen vergadering afdeling C, 26 april 1942.

247 Een notitie van Nieuwenhuis over deze zaken ten behoeve van de vergadering bevindt zich in het archief van de NSB, invnr. 172f.

dat cliënten die door beginnende advocaten werden bijgestaan in feite als proefkonijn fungeerden, wat vooral in pro deo-zaken voorkwam, ‘zodat het weer de minstbedeelde is die er de nadelen van ondervindt’. Daarom zou een aanvullende praktijkcursus aan de universiteit of een verplichte stage invoering verdienen.²⁴⁸ Ook een anti-joodse houding kwam in de vergadering tot uiting. De Raad van Toezicht van Haarlem had in een rondschrijven aan de orde van advocaten de leden aangeraden joodse cliënten naar joodse advocaten te sturen. De Raad had volgens afdeling C beter het vormen van arisch-joodse kantoorcombinaties tegen kunnen gaan en omtrent joodse cliënten kunnen vermelden dat het in strijd is met ‘de eer en de Stand van de Arische advocaat’ om een jood als cliënt te nemen. Een ander punt in deze geest was het voorstel om ariërs die van een joodse partner willen scheiden een ‘vordering tot echtscheiding’ toe te kennen, wanneer de joodse partner niet meewerkt.²⁴⁹

Hoewel het Rechtsfront een nevenorganisatie van de NSB was, waren de leden niet automatisch lid van de NSB. Dat nam echter niet de confessionele bezwaren weg tegen lidmaatschap van het Rechtsfront. Een Nijmeegse oud-advocaat toonde bijvoorbeeld interesse in het Rechtsfront, maar kon er wegens zijn katholicisme geen lid van worden. Wel wilde hij eventueel in aanmerking komen voor een functie in de rechterlijke macht.²⁵⁰ Ten opzichte van het Duitse nationaal-socialisme wilde men enige afstand bewaren. Bij de overweging van een studiereis naar Duitsland om contacten met de Rechtswahrerbund op te doen, merkte men op dat er ‘geen copiewerk’ moest plaatsvinden, omdat, in tegenstelling tot Duitsland, in Nederland de nadruk op de corporatieve idee zou liggen.²⁵¹

Buiten de invloed op benoemingen had het Rechtsfront geen officiële bevoegdheden ten aanzien van de rechtspleging of haar organen. De ideologische invloed van het Rechtsfront op niet-Duitsgezinde rechters, en overige juristen, is waarschijnlijk miniem geweest. In juni 1942 werd in verband met een propagandabijeenkomst gezegd dat ‘aan velen het doel en het streven van het Rechtsfront nog geheel onbekend is’.²⁵² Samenwerking met niet-NSB’ers zou in 1943 noodzakelijk worden, omdat NSB’ers ‘veel te gering in aantal’ waren.²⁵³ In maart 1944 meldde rechtsfrontlid Brouwers in Nieuw Nederland nog ten overvloede dat de Nederlandse rechter ‘nog lang niet’ de roeping van de nieuwe orde voelde.²⁵⁴ Blijkbaar waren de nationaal-socialisten zelf ook niet erg actief:

248 Een stage wordt ook voorgesteld door de sectie burgerlijk recht van het Instituut voor Rechtsvernieuwing in zijn ‘Hoofdpijnen van een nieuw Burgerlijk Procesrecht’ 1942/1943. CABR dossier Van Lunteren.

249 CABR dossier Fruin; vergadering afdeling C, 26 april 1942.

250 Archief Rechtsfront, invnr. 172; vergadering 13 februari 1943.

251 Archief Rechtsfront, invnr. 172, vergadering 13 december 1941.

252 Archief Rechtsfront, invnr. 172, Uitnodiging propaganda-bijeenkomst afdeling A (rechterlijke macht) 24 juni 1942.

253 Archief Rechtsfront, invnr. 172, notulen 3 april 1943. Dit werd gezegd naar aanleiding van de brief van de Nijmeegse advocaat, die als katholiek geen lid van de NSB maar ook niet van het Rechtsfront wilde worden. Archief Rechtsfront, invnr. 172, 13 februari 1943.

254 Brouwers, ‘De toepassing’ 1944, p. 710.

De voorzitter van de afdeling C, Nieuwenhuis, klaagde in een circulaire over de summiere vertegenwoordiging van zijn afdeling bij gewestelijke vergaderingen, en wees er later nog eens op dat advocaten zich 'zeer afzijdig' hielden van de nieuwe tijd. Afdeling C telde in 1942 zestig leden op zo'n tweeduizend Nederlandse advocaten in totaal.²⁵⁵

Eind 1942 werd er geklaagd over te weinig kopij voor het orgaan, dat niet aan de verwachtingen beantwoordde. De vereniging werd niet meer op de hoogte gehouden van nieuwe maatregelen van de departementen en leden gaven geen adreswijzigingen door.²⁵⁶ Er werd in 1943 een 'moehed in de strijd' geconstateerd, die onder meer zou blijken uit het uitblijven van artikelen in *Het Rechtsfront* over actuele zaken, zoals het nieuwe art. 1 van het Wetboek van Strafrecht (Sr).²⁵⁷ Het blad zou daardoor te weinig aantrekkingskracht hebben. Fruin wilde met het oog op verbeteringen enkele redactieleden vervangen.²⁵⁸ Men merkte bovendien op dat het ledental eind 1943 sterk achteruitging, waarschijnlijk in verband met de Duitse nederlagen.²⁵⁹ Dat het Rechtsfront als organisatie van juristen relatief onbetekenend was, zou verder nog kunnen worden afgeleid uit het feit dat zijn leden door de NSB niet serieus leken te worden genomen: functionarissen van het Rechtsfront werden in 1943 'nog steeds niet' uitgenodigd op officiële NSB-bijeenkomsten.²⁶⁰ *Volk en Vaderland* berichtte ook maar zelden over het Rechtsfront.²⁶¹ In januari 1944 is de situatie grimmig geworden en kondigde 'de Leider' maatregelen aan ter voorkoming van (nog meer) moorden op kameraden.²⁶² De hoofdstukken 4 en 6 gaan nader in op de invloed van het nationaal-socialisme op de rechtspraak, met name wat betreft de eigen rechtsprekende activiteit van nationaal-socialisten.

2.2.2.6 Overige organisaties

Behalve de NNSJS richtte Fruin ook, in 1942, het Instituut voor Rechtsvernieuwing op. Dit instituut had volgens Fruin als doel te bekijken in hoeverre het nodig was 'het recht vanuit nationaal-socialistisch oogpunt gezien te vinden' en in regels neer te leggen, zodat na een Duitse overwinning niet het Duitse recht in Nederland ingevoerd zou hoeven worden. Er waren secties voor de verschillende rechtsgebieden, waarvan alleen de sectie burgerlijk recht enigszins

-
- 255 Archief Rechtsfront, invnr. 172, circulaire 1941/1942, vergaderingen 14 maart en 31 oktober 1942; *Bestuursalmanak* 1943, p. 33-57.
- 256 Archief Rechtsfront, invnr. 172, vergadering 31 oktober en 12 december 1942. *Het Rechtsfront* 73 van 1 april 1944 kopt zelfs op de voorpagina: 'Kameraden, geeft ons uw adresverandering, enz. op, Administratie'.
- 257 Zie hierover 2.4.
- 258 Archief Rechtsfront, invnr. 172, vergadering 18 september 1943.
- 259 Meershoek, *Dienaren* 1999, p. 286.
- 260 Archief Rechtsfront, invnr. 172, vergadering 13 november 1943.
- 261 Een uitzondering vormt een verslag van een Rechtsfrontbijeenkomst in Leeuwarden in de herfst van 1943, *Volk en Vaderland* (11) 1943-41, p. 6.
- 262 Archief Rechtsfront, invnr. 172, vergadering 15 januari 1944.

gefunctioneerde heeft.²⁶³ Aan het hoofd van deze sectie stond Van Lunteren, en verder werkten onder anderen mee de rechtsfrontleden D.A. Slis, substituut-griffier bij de Hoge Raad, en R. van Heyst, advocaat en vanaf 1942 kanton-rechter in Hilversum. Het instituut bracht in 1943 aan secretaris-generaal Schrieke een advies uit over de voorgenomen herziening van de gronden voor echtscheiding.²⁶⁴ Mogelijk heeft dit instituut een kortstondige voorloper gekend in het Comité van Nederlandse Juristen dat zich moest richten op de toekomst van het recht in een Europa met overwegend Duitse invloed. Op een lijst met namen van mogelijke leden van dat comité werden onder andere genoemd prof. mr. L.J. van Apeldoorn, hieronder nader besproken, Van Lunteren, B.M. Taverne, voorzitter van de strafkamer van de Hoge Raad en A.F. Zwaardemaker, president van de rechtbank Rotterdam.²⁶⁵

Tenslotte bestond er nog een afdeling Nederland van de *Internationale Rechtskammer*. Deze organisatie was in 1941 in Berlijn opgericht, nadat eerdere Deense pogingen tot de vorming van een dergelijk orgaan door de oorlog waren opgeschort. De *Internationale Rechtskammer* was bedoeld als een overkoepelend orgaan van alle juristenverenigingen van de Europese landen worden, met aan het hoofd *Reichsjuristenführer* Hans Frank. De *Rechtskammer* had volgens de statuten als *Aufgabe*:

‘berufsständische und fachliche Zusammenarbeit auf dem Gebiet des Rechts zwischen den einzelnen Ländern zu fördern’.²⁶⁶

De Kammer had het doel de vakbelangen van Europese juristen te behartigen in het kader van de Nieuwe Orde en voorbereidingen te treffen voor de toekomstige ‘economische eenheid van het Continent’. Daarbij werd de nadruk gelegd op de zelfstandigheid van het recht van de verschillende landen. Bij de oprichting waren vertegenwoordigers aanwezig uit Duitsland, Italië, Noorwegen, Slowakije, Hongarije, Roemenië, Bulgarije, Spanje, Portugal, Denemarken, Finland, Nederland en Japan. De door Seyss-Inquart benoemde president van de Hoge Raad J. van Loon nam het initiatief tot oprichting van de Nederlandse afdeling en werd voorzitter. De statuten vermelden als doel het bevorderen van samenwerking tussen leden onderling en het vertegenwoordigen van de Nederlandse rechtsbelangen in de *Internationale Rechtskammer*.

Hoofdopsteller Kampstra sprak in zijn *Rechtsfront* de hoop uit dat er ‘een nieuw tijdperk van de beoefening van het Internationale Recht’ ingeluid zou

263 CABR dossier Fruin: p-v bij aanhouding Fruin, politieke recherche afdeling provincie Utrecht, verhoor Fruin; CABR dossier Van Lunteren: uitspraak tribunaal Den Haag 24 oktober 1946 rolnr. 963.

264 CABR dossier Van Lunteren: ‘Opmerkingen omtrent het ontwerp op de echtscheiding’; Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2314: herziening echtscheidingsrecht. Zie hierover §4.4.1.

265 Archief Hooykaas, invnr. 43: SG van Justitie en president HR oktober 1942 aan 24 juristen.

266 Archief NSB, invnr. 172f: Getypt exemplaar van de ‘Satzung’ van de Internationale Rechtskammer, §2.

worden en dat zich een internationale ‘meer eenheitliche’ rechtspraak zou ontwikkelen.²⁶⁷ Veel over de activiteiten van de Nederlandse afdeling is er niet bekend, behalve dat Van Lunteren de leiding van het project van de Duitse vertaling van het Nederlandse Burgerlijk Wetboek op zich had genomen.²⁶⁸ Volgens hem was het doel van de vertaling, zoals Schrieke hem had verteld, de Duitsers de gelegenheid te bieden de vele in Duitsland verblijvende Nederlanders naar Nederlands recht te behandelen.²⁶⁹

2.2.2.7 Balans

Hegelianen hebben vanaf het begin een belangrijke invloed verworven, zowel binnen de NSB als in de bezettingsoverheid: Van Lunteren in de Hoge Raad, Goedewaagen als secretaris-generaal en pseudo-hegeliaan Carp als president van het Vrederechtshof. Ook belangrijke NSB-juristen als secretaris-generaal van Justitie Schrieke en procureur-generaal van het Haagse gerechtshof en het Vrederechtshof Van Genechten waren enigszins hegeliaans *angehaucht*. De opmerking van De Jonge, dat de hegelianen slechts in de beginjaren van de NSB hun staatsopvatting daar kwijt konden en later geen rol van betekenis meer hebben gespeeld, is dus onjuist.²⁷⁰ Een belangrijk gedeelte van de vooraanstaande theoretici van het Nederlandse nationaal-socialisme, daaronder ook de meeste hegelianen, heeft zich in de loop van de bezetting gedistancieerd van de bezetter (in sommige gevallen in NSB-verband) of van de NSB of van de politiek in het algemeen. Het lijkt erop dat zij de ideeën die hen aantrokken in het nationaal-socialisme – voorrang van de gemeenschap, versterking van het politieke leiderschap, sociale politiek – te belangrijk vonden om actief mee te blijven werken aan de gebrekkige verwerkelijking en toenemende verloochening van die ideeën in de politiek van de bezetter. Het anti-annexionistische deel van de NSB, met Carp en Mussert als voortrekkers, kon na 1942 niet veel meer inbrengen tegen de macht en het geweld van de bezetter, maar bleef desondanks tot het eind toe ijveren voor een nationaal-socialistisch Nederland. De invloed van het Rechtsfront en de andere juridische organisaties op het recht en de overheid is waarschijnlijk gering gebleven. Wel is invloed uitgeoefend bij rechtersbenoemingen en wetgevingsadvisering, waarover meer in de hoofdstukken 4 en 5. De volgende paragrafen behandelen in detail hoe hegelianen en juristen de Nederlandse nationaal-socialistische (rechts)theorie mede vormgaven.

267 *Algemeen Handelsblad* 11 april 1941 (aanwezig in archief zuivering rechterlijke macht, invnr. 31); Van Loon, ‘Internationale Rechtskamer’ 1941; Kampstra, ‘Internationale Rechtskamer’ 1942.

268 Zie §2.2.3.

269 CABR dossier Van Lunteren, uitspraak tribunaal Den Haag 24 oktober 1946, rolnr. 963. Het tribunaal vond deze uitleg zo ‘kinderlijk’ en ‘naïef’ dat die als ongeloofwaardig werd beschouwd.

270 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 216.

2.3 Enkele kenmerken van het Nederlandse nationaal-socialisme

2.3.1 Inleiding

Er is ten aanzien van de politieke situatie in Europa tijdens het interbellum wel gesproken van een crisis van de democratie, een crisis van de rechtsstaat en een crisis van het liberale systeem.²⁷¹ Tezamen levert dat op: een crisis van de liberaal-democratische rechtsstaat, of in naziterminologie: een crisis van de demoliberaale wetten- en belangenstaat. Voor de kenschets van de fascistische en nationaal-socialistische ideologie in Nederland zal veel gebruik gemaakt worden van de opvattingen van hen die een belangrijke rol speelden in de vorming van de nazistische rechtstheorie. Deze paragraaf behandelt achtereenvolgens zeven hoofdkenmerken van het nationaal-socialisme: de nationalistische mythe, het socialisme, het dynamisme, het begrip volksgemeenschap, het antisemitisme, het staatsabsolutisme en het anticommunisme. Deze indeling behelst natuurlijk een tot op zekere hoogte willekeurige abstractie. Er zijn overlappingen en dwarsverbanden tussen de verschillende kenmerken, en vele andere indelingen zijn mogelijk. Bij elk kenmerk geef ik ter vergelijking eerst enkele opvattingen uit het Duitse nationaal-socialisme en het Italiaanse fascisme. Ook zal ik waar mogelijk de invloed van het hegelianisme aanwijzen.

2.3.2 De nationalistische mythe en geschiedenisopvatting

De eerste helft van de naam ‘nationaal-socialisme’ werd door zijn ideologen tot mythische proporties verheven, en, aansluitend bij Hegels geschiedenisfilosofie, als noodzakelijke historische ontwikkeling gezien: Hitler belichaamde de verwerkelijkste idee van de vrijheid.²⁷² Het nationaal-socialisme was volgens zijn filosofen en ideologen niet zomaar een politieke stroming onder andere, maar een geheel nieuwe manier van denken en leven die over Europa was gekomen. De Duitse partij-ideoloog Alfred Rosenberg, auteur van het bekende werk *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*, schreef in zijn slotwoord bij het tussen 1922 en 1945 vele malen herdrukte commentaar bij het partijprogramma van de NSDAP:

Die heutige Zeit ist eine Epoche großer Schicksale. Aus klarer Erkenntnis und aus heißem Willen entstehen inmitten einer zusammenstürzenden Welt die Mächte der Zukunft. Sie entstehen naturnotwendig im Kampf gegen alle die Kräfte, die unfähig waren,

271 Respectievelijk De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982; Anema, *Grondslag en karakter* 1934, p. 17-18; Ernst Nolte, *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen*, 1968.

272 Alfred Bäumler in Poliakov, *Dritte Reich* 1959, p. 267-268. Cf. Mosse, *Fascist Revolution* 1999, p. 108.

diesen Zusammenbruch zu verhindern, und gegen die, welche ihn unmittelbar herbeiführten.²⁷³

In Duitsland en Italië (en ook in de rest van Europa) ontstonden na de gruwelen en de deceptie van de Eerste Wereldoorlog politieke stromingen met een sterke wil tot nationale politieke en maatschappelijke vernieuwing: het politieke bestel dat de wereldoorlog niet had kunnen voorkomen moest ingrijpend veranderd worden. Vele Duitsers in de Weimarrepubliek voelden zich onteerd en bedrogen door de geallieerden die het vredesverdrag van Versailles hadden opgesteld en door de eigen overheid die door ondertekening ervan de exclusieve Duitse schuld aan de oorlog had geaccepteerd en zich bovendien volgens de bekende ‘dolkstootlegende’ al had overgegeven nog voordat het Duitse leger verslagen was.²⁷⁴ Niet alleen geestelijk, ook economisch moest Duitsland weer groot worden. Door de wederopstanding zou het land volgens de wetten van het (sociaal-)darwinisme laten zien dat het tot de allerfitste behoorde.²⁷⁵ Ook in Italië gaven de chaos en ellende van tijdens en na de Eerste Wereldoorlog een impuls aan nationalistische wederopstandingsideologieën. Uit de as van de oorlog zou een nieuw verjongd Italië moeten herrijzen. Mussolini liet, om dit idee kracht bij te zetten, in het jaar waarin hij aan de macht kwam de jaartelling opnieuw beginnen, zoals de Franse revolutionairen in de achttiende eeuw ook hadden gedaan.²⁷⁶

In beide landen speelden moderne mythen een belangrijke rol in de ideologische propaganda. Deze bestonden uit de verheerlijking van het als een hechte eenheid opgevatte volk dat een roemrijk verleden werd toegedicht, waaruit de belofte van een even glorieuze nieuwe toekomst werd afgeleid.²⁷⁷ De Duitsers zagen bewijzen voor hun grootsheid in de roemruchte geschiedenis van de Germaanse volken en voor de Italianen was het oude Rome een cultureel en politiek ijkpunt.²⁷⁸ De fascistische mythen waren als propagandamiddel echter bewust geconstrueerde beelden, geen eeuwenoude overgeleverde verhalen. De opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland speelde zich af binnen een meeromvattende ‘conservatieve revolutie’. Hierin zette men zich, gebaseerd op de meest uiteenlopende Duitse denkers van Goethe tot Nietzsche, af tegen de decadentie van de moderne maatschappij met haar individualistische kapitalisme

273 Rosenberg, *Parteiprogramm* 1939, p. 63. Het partijprogramma is ook te vinden op <<http://www.documentarchiv.de/ns.html>>. Cf. ook Rosenberg, ‘Deutsches Recht’ 1936, p. 224, waar hij spreekt van een ‘von außen heran drängendes Schicksal’.

274 Majer, *Grundlagen* 1987, p. 55: Majer noemt de dolkstootlegende en het anti-communisme de belangrijkste punten in de anti-Weimarstemming. Cf. het vooroorlogse proefschrift van Van den Burg, *Het nationaal-socialisme* 1940, p. 3-6.

275 Kershaw, *Hitler* 2000, deel 1, p. 584.

276 Griffin, *Nature of Fascism* 1993, p. 63, 73-75.

277 Griffin (*Nature of Fascism* 1993, p. 32-33) noemt die mythen *palingenetisch*, van *palin*: opnieuw, en *genesis*: ontstaan, geboorte.

278 Bijvoorbeeld Rocco, *Staatstheorie* 1928, p. 25. Hitler moet overigens weinig hebben van mensen die alleen maar dwepen met de oud-Germaanse cultuur zonder zelf de verheerlijkte Germaanse (en nationaal-socialistische) eigenschappen te bezitten. *Mein Kampf*, bijvoorbeeld p. 395-397. *Mein Kampf* is ook beschikbaar op internet.

en doorgesloten bloedeloze rationalisme en humanisme, die geen vaderlandsliefde en hartstocht voor het eigene meer toe zouden laten.²⁷⁹ De politieke mythe maakte geen aanspraak op wetenschappelijke correctheid, maar had als fabelachtig verhaal of als ‘pakkend geloof’ een eigen, irrationeel soort waarheid die meer aan de ‘vitaliteit van de voorstelling’ dan aan de historische waarschijnlijkheid afgemeten werd.²⁸⁰ Het leek meer om de aanhang en het wijgevoel te gaan, dan om de precieze inhoud van de leerstellingen. Daarvan getuigt ook de vage algemeen-christelijke religiositeit van de Duitse en Italiaanse fascistten, die ook Mussert uiteindelijk omarmde.²⁸¹

Het positivisme en historicisme van vooral de sociale wetenschap en het recht waren de fascistten een doorn in het oog omdat het samenhang met een waardenrelativisme: de louter descriptieve houding laat enkel zien welke waarden worden hooggehouden, en welk recht formeel geldig is, op een bepaald tijdstip in een bepaalde samenleving. Een echte positivist zegt echter niets, en wil ook niets zeggen over de *kwaliteit* van die waarden en dat recht. Dat komt doordat hij meent geen absolute maatstaf in handen te hebben waaraan hij die kwaliteit zou kunnen afmeten, wat hem tot relativist en scepticus maakt.²⁸² De nationaal-socialisten dachten daarentegen wél dat zij de waarheid, in de vorm van de nationalistische mythe, in pacht hadden en waren in die zin dus absolutisten. In een ander opzicht waren zij wel relativistisch, omdat voor elk volk een *eigen*, voor dat volk absolute, waarheid zou gelden, waarmee elk humanisme en internationalisme werd afgewezen.²⁸³ Dat is de reden waarom de uit Duitsland gevluchte joodse filosoof Leo Strauss juist in het zoeken naar de absolute waarheid het kenmerk van voortreffelijkheid ziet, en het nationaal-socialisme als de uiterste consequentie van het moderne relativisme opvat.²⁸⁴

Ook in het Nederlandse nationaal-socialisme/fascisme speelde de mythe een belangrijke rol. Het verloop van de geschiedenis werd gezien als gestuwd door de mythe. De mythe, een ‘oerwoord des levens’, ‘beweegt zich in het geheim en het wonder’, heeft een ‘belijdenisfunctie’ als ‘imperatief’ of ‘evocatie van de wil’. Het heilige in de mythe van het nationaal-socialisme is de ‘geest des

279 Broszat, ‘Das weltanschauliche Kräftefeld’ 1983, p. 159.

280 Van den Burg, *Het nationaal-socialisme* 1940, p. 75-82. Mussolini waarschuwt overigens voor een te ver doorgeslagen irrationalisme. Mussolini, *Geist des Faschismus* 1940, p. 102. Dit boekje is een geannoteerde vertaling van Mussolini’s beroemde artikel ‘La Dottrine del Fascismo’ in: *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere e d’arti*, Milano: Istituto Giovanni Treccani 1932, band XIV, p. 847-851.

281 Mosse, *Fascist Revolution* 1999, p. xii-xiii, 10-11, 74, 84, 130-133. Mussolini, *Geist des Faschismus* 1940, p. 24; Partijprogramma NSDAP punt 24, cf. Hitler, *Mein Kampf*, p. 385, 506.

282 Jacques de Kadt, de bekende Nederlandse ‘elitair socialist’ die vlak voor de Tweede Wereldoorlog een genuanceerde studie schreef over het fascisme, zag dergelijk relativisme en scepsis juist als essentieel kenmerk van beschaving. De Kadt, *Het fascisme* 1939, p. 222. In 1946 werd dit boek ongewijzigd herdrukt. Zie over De Kadt: Dick Pels, *Het democratisch verschil* 1993, in het bijzonder p. 81-88.

283 Bijvoorbeeld Rosenberg, *Parteiprogramm* 1939, p. 57.

284 Bijvoorbeeld in ‘What is Political Philosophy’.

volks'.²⁸⁵ De cultuur zou zich na de Griekse oudheid van de mythe afkeren, vooral in de persoon van Plato die er de logos (rationaliteit) tegenover stelt, en het middeleeuwse christendom en het humanisme hebben de mythe achter-eenvolgens als heidens en primitief naar de achtergrond gedrongen. Maar uiteindelijk zou de cultuur weer 'in de schoot van de mythe' worden teruggevoerd.²⁸⁶ De zeden en gewoonten die de volksaard vormen, zouden door de mythe als 'utopie der gerechtigheid' worden samengebonden en gelegitimeerd. Die utopie geeft het alledaagse een hogere zin en richting en bewerkstelligt een gevoel van solidariteit onder degenen die dezelfde zeden delen. Goedewaagen ziet dit utopiebegrip als uitleg van Montesquieus *esprit général d'une nation*, Rousseaus *volonté générale* en Hegels *Volksgeist*.²⁸⁷

Ook religie is in deze opvatting een verschijningswijze van de mythe, de *Ahnung* van iets heiligs die in communisme, humanisme en nationalisme als het leidende ideaal kan worden teruggevonden.²⁸⁸ Het fascisme zou als 'mystieke drang' aan een religieus geloof gelijk staan.²⁸⁹ Ook uiterlijk heeft de hele cultus rond de Nazi-partij, vooral in Duitsland, en haar ideologie wel wat 'religieus-schwärmerisch', en de onfeilbaarheid van de leiders en de volstreckte gehoorzaamheidsplicht van ondergeschikten doen denken aan de vroegere heerschappij van de katholieke kerk.²⁹⁰ In meer praktische zin zag het nationaal-socialisme voor de mythe en de religie een rol weggelegd als 'strijdleuze'.²⁹¹

De opvatting van de geschiedenis was enigszins hegeliaans. De 'oude wereld' was onhoudbaar geworden, omdat 'de beginselen, die haar eenmaal schraagden, hun scheppende en vormende kracht in het leven der mensen verloren hadden en tot ontbindende elementen geworden waren'.²⁹² Het kapitalisme was bezig 'aan de eigen consequenties ten onder te gaan'.²⁹³ Het fascisme en het nationaal-socialisme waren de logisch daarop volgende 'uitingen van de wereldgeest, die, innerlijk noodzakelijk, thans fascistisch, d.w.z., naar eenheid weer strevend, gericht is'.²⁹⁴ Hieraan werd de gedachte van de wedergeboorte van het volk gekoppeld.²⁹⁵ De officiële inleiding op het programma van de NSB begint met de mededeling dat de Beweging niet het zoveelste partijtje wil zijn,

285 Goedewaagen, 'Volksche democratie' 1937, p. 417, waar hij tevens aansluit bij Nietzsche en Sorel, 419.

286 Goedewaagen zette zich hiermee af tegen een andere uitwerking van de filosofie van de mythe, namelijk die van de in 1933 voor de nazi's gevluchte neokantiaan Ernst Cassirer. Goedewaagen, 'Mythe in de cultuur' 1937, 223-224, 234.

287 Goedewaagen, *Wat is een volk?* 1935, p. 6-11, waar hij verder ter ondersteuning Plato's *Politeia* aanhaalt.

288 Goedewaagen, 'Mythe in de cultuur' 1937, p. 235.

289 Hylkema, *Nederlandsch fascisme* 1936, p. 28.

290 Schöffner, *Het nationaal-socialistische beeld* 1956, p. 20.

291 Carp, *Beginselen* 1942, p. 47-48 resp. p. 15-17, zie ook hierboven over Carps Spinozisme.

292 Carp, *Beginselen* 1942, p. 9.

293 Van Genechten, *Zelfmoord* 1937, p. 7.

294 Wigtersma, *Wezen van het fascisme* 1934, p. 8n. In de woorden van Hylkema, *Nederlandsch fascisme* 1936, p. 14: Fascisme is 'een schepping van den Geest die de ontwikkeling van volk en volkenwereld drijft.'

295 Hylkema, *Nederlandsch fascisme* 1936, p. 153, 155.

maar een ‘vernieuwing van de geest, op staatkundig en economisch terrein’. De kameraden richtten zich tegen de ‘futloosheid, onmacht, onwil, onverschilligheid, ongeloof, verdeeldheid, schotjesgeest, krakeelzucht’, waartegenover een ideaal van onder meer ‘nationalen zin’ en ‘solidariteitsgevoel’ werd gesteld.²⁹⁶ De Nederlanders moesten weer een ‘zich zelf respecterend volk’ worden.²⁹⁷ Als teken van vernieuwing hanteerde de NSB oude traditionele benamingen voor de maanden: louwmaand, sprokkelmaand, lentemaand, grasmaand, bloeimaand, zomermaand, hooimaand, oogstmaand, herfstmaand, zaaimaand, slachmaand, wintermaand. Opmerkelijk is dat het gebruik van deze maandnamen verplicht was gesteld onder de Franse overheersing van 1808-1810 (behalve zaaimaand: oktober heette toen wijnmaand). Net als de nieuwe jaartelling van Mussolini was deze verandering geïnspireerd door de Franse revolutie, die volgens de nationaal-socialisten juist een geheel verkeerd mens- en maatschappijbeeld propageerde.

Carp zag de historische ontwikkelingen, in zijn dynamisch spinozisme, als uiting van de noodzakelijke ontwikkeling van de goddelijke *logos*, die zich zowel in de geschiedenis als in het menselijk denken als noodzakelijke ontwikkelingsgang ontvouwt, en daar steeds meer eenheid en samenhang in brengt.²⁹⁸ Het besef hiervan is een bevrijding: geschiedenis en geest weerspiegelen elkaar, en de mens ziet dat hij slechts ‘gebonden’ is aan een wereld die aan zijn eigen wezen gelijk is.²⁹⁹ Carps spinozistisch-pantheïstische onderbouwingen van zijn fascistische opvatting kenden binnen het nationaal-socialisme weinig medestanders,³⁰⁰ maar de tendens komt overeen met het fascistische hegelianisme. Dat is niet verrassend aangezien Carp zelf grote waardering had voor Hegels geschiedenisfilosofie.³⁰¹ Carp beschreef de politieke ontwikkeling in 1942 als het ‘onvermijdelijk gevolg van noodwendige historische krachten’.³⁰² Het nationaal-socialisme, ofwel de posthumanistische ‘Moderne gezagsidee’,³⁰³ was volgens Carp net als alle andere tijdperken een onafwendbare fase in de geschiedenis. In het nazisme was immers meer eenheid te onderkennen dan in de democratie: het ging niet meer uit van een veelheid van individuen met meerderheden en minderheden, maar van een ‘Volk als wezenseenheid’. In deze hogere organische eenheid van de volksgemeenschap zou de individu vrij zijn aangezien hierin zijn ‘ware wezen’ van volksgenoot zich openbaarde.³⁰⁴ Op

296 *Programma met toelichting*, p. 11.

297 *Actuele vragen*, p. 9, cf. Mussolini, *Geist des Faschismus* 1940, p. 21.

298 In het Semitische oude testament is die eenheid volgens hem nog niet aanwezig: Carp, *Beginselen* 1942, p. 16-17.

299 Carp, *Despotie* 1937, p. 36-38, 42, 52.

300 De voorman van het Rechtsfront H.M. Fruin was het ronduit oneens met Carps pantheïsme. Zie zijn boekbespreking in *Het Rechtsfront* 1943-53, p. 58.

301 Goedewaagens bespreking van Carps *Despotie* 1937 in *Nieuw Nederland* 1937-2, p. 158-159. Zie Carp, *Despotie* 1937, p. 24, waar hij met instemming Hegels *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* aanhaalt.

302 Carp, ‘Rechtspraak’ 1942, p. 946.

303 Carp, *Despotie* 1937, p. 95-99, hier gebruikmakend van een term van Krabbe.

304 Carp, *Despotie* 1937, p. 96-97; Fruin, ‘Volkse gedachte’ 1941, p. 189; ‘Nieuwe rechter’ 1941, p. 206.

Europees niveau vond dit zijn culminatie in Adolf Hitler, ‘in wie het Westers bewustzijn tot ware zelfkennis is gekomen’, waarmee Europa was gered van de dreigende ondergang aan het communisme.³⁰⁵

De humanistische verlichtingswaarden rationaliteit en objectiviteit werden ook in het Nederlandse fascisme aangevallen.³⁰⁶ Het rationalisme werd vooral verworpen omdat het als kosten-batenanalyse zou leiden tot individualistisch materialisme in plaats van volksverbondenheid, en geen ruimte zou openlaten voor mythe, irrationele heroïek, en instincten.³⁰⁷ De liberalistische ‘ipso iure’ gelijkstelling van alle geestelijke stromingen in een ‘steenkoude neutraliteit’ kwam neer op onverschilligheid en het ‘sanctioneren van geestelijke anarchie’, terwijl het Germaanse rechtsbewustzijn onderscheid maakte tussen gezonde en schadelijke opvattingen.³⁰⁸ Het rechtlijnige berekenende formalistische denken zou zich ook in het jodendom uiten, dat gekenmerkt wordt door een breuk tussen God en het volk, dat aan een van buiten opgelegde wet moet gehoorzamen.³⁰⁹

Vaak worden pogingen ondernomen om een rangorde aan te brengen in de oorzaken van de populariteit van het nationaal-socialisme. Volgens Ernst Cassirer was de nationaal-socialistische mythe zo essentieel voor de massale populariteit van Hitler en zijn partij, dat hij de mythe de ‘real rearmament’ van Duitsland noemt. De opbouw van het leger was daarna slechts een secundair verschijnsel.³¹⁰ Ook Alfred Rosenberg zag het zo: ‘mit der Weltanschauung steht und fällt die Nationalsozialistische Bewegung.’³¹¹ Jacques de Kadt achtte echter de afkeer van de naoorlogse chaos in Europa belangrijker dan de mythe.³¹² Een symptoom daarvan leverde het nationaal-socialistische maandblad *Nieuw Nederland*, dat in zijn eerste nummer in 1934 opende met een artikel getiteld ‘Orde!’.³¹³ Door de Duitse historicus Martin Broszat wordt de populariteit niet in eerste instantie door enthousiasme voor de ideologie verklaard maar vooral door de hiërarchische inrichting van de nazipartij en aanverwante organisaties, waarin iedereen carrière kon maken terwijl voor velen sociale mobiliteit vóór of buiten het nationaal-socialisme een illusie was. Hitler liet de concurrentie om gewilde posities bewust welig tieren op grond van zijn sociaal-

305 Carp, *Beginselen* 1942, p. 82.

306 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 191.

307 Aldus prof. J.A. Eigeman van de Nationale Unie en het Verbond van Nationaal Herstel. De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 186.

308 Van Royen, ‘Staatsch recht’ 1942, p. 814-815; Van Royen, ‘Volksche recht’ 1942, p. 278.

309 Carp, *Beginselen* 1942, p. 16-17. Zie ook Wigersma 1934, p. 169. Ook in Frankrijk bestond de opvatting van joden als niet-Franse, onaangepaste formalistische volgers van talmoe-dregeltjes. Weisberg, *Vichy Law* 1998, p. 401-402, 410-411. Zie verder bijvoorbeeld Delsing in *Volk en Vaderland* 1940-10, p. 4. Cf. Van der Heijden, ‘Noodweerbepaling’ 1941, p. 218.

310 Cassirer, *Myth of the State* 1946, p. 282. Cf. Kershaw, *Hitler* 2000, deel 2, p. 1107-1108.

311 Rosenberg, ‘Deutsches Recht’ 1936, p. 224.

312 De Kadt, *Het fascisme* 1939, p. 195.

313 Emile Verviers in *Nieuw Nederland* 1934-1, p. 3-8.

darwinistische begrip van een *Elitenauslese*: de besten zouden zo vanzelf komen bovendrijven.³¹⁴ Deze sociale mobiliteit was een soort ideologische tegenhanger van de *American dream*, die langs economische weg bereikbaar is. Een andere Duitse historicus, Götz Aly, sloot zich onlangs grotendeels aan bij Broszat en is van mening dat het nazi-regime uiteindelijk zijn aanhang en steun, ook van miljoenen niet-nazi's, grotendeels heeft 'gekocht': niet de nationaal-socialistische mythe of de voorgestelde eenheid tussen volk en leiders, maar de sociaal-politieke maatregelen, die werden gefinancierd door van joden geroofde goederen en later ook door de uitbuiting van de bezette gebieden, verzoenden de Duitse bevolking steeds weer met de nationaal-socialistische koers.³¹⁵

2.3.3 *Socialisme en arbeid*

De komende 'nieuwe tijd' was in de ogen van haar Nederlandse voorvechters te vergelijken met de renaissance, het begin van het tijdperk van individualisme en materialisme dat nu voorbij was en kon worden opgeruimd. Het individualisme, of ook wel 'atomisme', werd met nazi-ideoloog Alfred Rosenberg mede als een gevolg van de traditionele openbaringsreligies gezien: de schepping staat tegenover God, en de schepselen zijn geen organische eenheid maar staan allen afzonderlijk als 'atoom' tegenover hun schepper.³¹⁶ Dit euvel werd het jodendom uiteraard meer aangerekend dan het christendom: het succes van het Duitse nationaal-socialisme was mede te danken aan het feit dat, zoals gezegd, het zich van een deels christelijk discours bediende en de christelijke kerken niet van zich vervreemde.³¹⁷ Hitler zag het als één van de grootste belangen dat de 'innere völkische Solidarität unserer Nation' hersteld werd, nadat de Duitsers het gevoel van internationale solidariteit door de Eerste Wereldoorlog zouden zijn kwijt geraakt. Dat was voor hem ook één van de redenen waarom het communisme met zijn goddeloze internationalisme niet vertrouwd kon worden.³¹⁸

Bij de volkse solidariteit hoorde ook gezamenlijke arbeidsinspanning voor het algemeen belang. Het programma van de NSB stelde in punt 11: 'De staatsburgers vormen te samen één werkgemeenschap; op ieder hunner rust arbeidsplicht'. Staatsburgers waren zoveel waard als hun bijdrage aan de nationale welvaart en cultuur.³¹⁹ 'Eerbied voor den arbeid' was volgens Mussert een van de drie bronnen van het nationaal-socialisme, naast godsvertrouwen en liefde voor volk en vaderland. Iemand kon pas volwaardig volksgenoot zijn,

314 Broszat, 'Das weltanschauliche Kräftefeld' 1983, p. 166-167. Hitler, *Mein Kampf*, p. 577, 676; *Hitlers tafelgesprekken* 1983, p. 194-195. Rosenberg, 'Deutsches Recht' 1936, p. 224.

315 Aly, *Hitlers Volksstaat* 2005, p. 11, 311-327, 333, 358-362.

316 Carp, 'Eisch' 1942, p. 167-168.

317 Cf. Mosse, *Fascist Revolution* 1999, p. xii-xiii, 10-11, 74, 84, 130-133.

318 Hitler, *Mein Kampf*, p. 370 respectievelijk 121, 185, 768-769.

319 *Programma met toelichting* 1932, p. 38-40 (toelichting programmapunten 11 en 12). Zie ook bijvoorbeeld De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 185.

aldus Mussert, wanneer hij ‘zijn kunnen en kennen, zijn vlijt en daadkracht in dienst stelt van zijn volk’.³²⁰ In *Volk en Vaderland* werd in het arbeidsrecht zelfs ‘het enig mogelijke en hechte fundament van de nationaal-socialistische staat’ gezien, met Hitler als verpersoonlijking ervan.³²¹ Joden waren woekeraars, die geen ‘eerlijke’ arbeid verrichtten. Op winst gerichte fabrieksmatige productie had de arbeider losgemaakt van het product van zijn arbeid en daardoor vervreemd van zijn eigen werkzaamheid. Alleen eerlijke arbeid adelt en geeft recht op inkomsten.³²² De organisatie en inzet van de arbeidersklasse waren zowel in Italië als Duitsland een noodzaak voor de opbouw van een fascistische staat. Hitlers partij was een ‘arbeiderspartij’. Betere sociale voorzieningen en belastingvoordelen voor de massa waren onderdeel van de fascistische programma’s en de fascistische politiek.³²³

2.3.4 *Dynamisme en militarisme*

De activistische opvattingen van Mussolini sloten aan bij de ideeën van de revolutionair syndicalist Georges Sorel³²⁴ die een grote weerzin koesterde tegen rationalisme, pacifisme, de zelfvoldane decadente bourgeoisie en het reformatorische (dus niet revolutionaire) socialisme. Italië moest uit die sluimer weer tot leven gewekt worden door middel van groots en heroïsch geweld.³²⁵ Daarvoor was actie belangrijker dan een nauwgezet politiek programma.³²⁶ Die actie moest komen van de jonge generatie: bij vernieuwing van het bestel hoorde ook vernieuwing van het personeel. De natie moest kracht, jeugd en moderniteit uitstralen. Zowel in Italië als in Duitsland stond daarom (top)sport hoog in het vaandel.³²⁷

Hitler en Mussolini zagen strijd en oorlog als wezenlijk voor het behoud van het menselijk leven, en de eeuwige vrede als iets waaraan de mensheid te gronde gaat: het nationaal-socialisme en het fascisme zouden in voortdurende oorlogstoestand moeten blijven. De strijd heeft tot doel het behoud van de soort, waarvoor de dappere enkeling zich gaarne moet willen opofferen.³²⁸ De partijleiders van de NSDAP beloofden aan het slot van hun programma dan ook zonedig hun leven voor de strijd in te zetten. Het programma zelf spreekt van een ‘rücksichtslosen Kampf’ tegen degenen die het gemeenschapsbelang schaden (punt 17), en de vorming van een volksleger, dat de plaats in moet

320 Mussert, *De bronnen* 1937, p. 27.

321 *Volk en Vaderland* (9) 1941-44, p. 3.

322 Roling, ‘Bezitsrecht’ 1934, p. 356-364. Cf. Rosenberg, *Deutsches Recht* 1936, p. 227.

323 Cf. Aly, *Hitlers Volksstaat* 2005, p. 66-90.

324 Zie bijvoorbeeld de aantekening van de uitgever in Mussolini, *Geist des Faschismus* 1940, p. 86.

325 Anema, *Grondslag en karakter* 1934, p. 29-31, cf. Hitler, *Mein Kampf*, p. 111, 122. Sorel had ook invloed op communisten.

326 Griffin, *Nature of Fascism* 1993, p. 62.

327 Griffin, *Nature of Fascism* 1993, p. 72, 75-76; Aly, *Hitlers Volksstaat* 2005, p. 12-16.

328 Mussolini, *Geist des Faschismus* 1940, p. 2-3, 12-13, 27, 29; Hitler, *Mein Kampf*, p. 148-149; *Hitlers Tafelgesprekken* 1983, p. 32-33, cf. 331.

nemen van de huidige ‘Söldnertruppe’, het leger dat uit onidealistische opportunisten zou bestaan (punt 22).³²⁹ Op politiek niveau was het strijdprincipe van zeer praktische betekenis:

... erst wenn der ideale Drang nach Unabhängigkeit in den Formen militärischer Machtmittel die kampfesmäßige Organisation erhält, kann der drängende Wunsch eines Volkes in herrliche Wirklichkeit umgesetzt werden.

Jede Weltanschauung, sie mag tausendmal richtig und von höchstem Nutzen für die Menschheit sein, wird solange für die praktische Ausgestaltung eines Völkerlebens ohne Bedeutung bleiben, als ihre Grundsätze nicht zum Panier einer Kampfbewegung geworden sind, die ihrerseits wieder so lange Partei sein wird, als sich ihr Wirken nicht im Siege ihrer Ideen vollendet hat und ihre Parteidogmen die neuen Staatsgrundsätze der Gemeinschaft eines Volkes bilden.³³⁰

Mussolini zag de tekortkomingen van andere ideologieën in de passiviteit ervan: socialisme, liberalisme en democratie zouden, doordat ze zich hebben laten bijstellen en modificeren naar aanleiding van praktische ontwikkelingen, slechts een woordenspel zijn geworden. Het fascisme daarentegen zou een ‘daad van het leven’ zijn, een gewelddadige machtswil, en daarom bij uitstek ‘pragmatistisch’.³³¹ Hitler stelde zijn 25-punten programma nooit bij: het bleef officieel gelden als eeuwig ideaal dat door voortdurende revolutie moest worden benaderd. Volgens Broszat was het gewelddadige activisme voor veel NSDAP-aanhangers minstens zo belangrijk als de (rest van de) wereldbeschouwing.³³² In dit verband is Cassirers reeds genoemde karakterisering van de nazistische mythe als ‘herbewapening’ treffend.

Militarisme was niet alleen nodig voor een binnenlandse machtsgreep, maar ook voor gebiedsuitbreiding en het verwerven van koloniën. Zowel Duitsland als Italië claimden een recht op koloniën en op een noodzakelijke uitbreiding van *Lebensraum*. Door de nationaal-socialistische volkenrechtsjurist Carl Schmitt werd de staat als uitgangspunt voor het volkenrecht vervangen door het volk en het daaraan georiënteerde begrip van een *konkrete Großraum*.³³³ Duitsland wilde zijn koloniën terug die het na de Eerste Wereldoorlog kwijt was geraakt, maar vooral gebiedsuitbreiding in Europa.³³⁴ Italië meende op grond van zijn Romeinse erfgenaamschap vooral recht te hebben op

329 Zie <<http://www.documentarchiv.de/ns.html>>.

330 Hitler, *Mein Kampf*, p. 418.

331 Mussolini, *Geist des Faschismus* 1940, p. 20. Ter onderscheiding van ‘pragmatisch’, dat in dit verband juist het tegengestelde zou betekenen.

332 Broszat, ‘Das weltanschauliche Kräftefeld’ 1983, p. 159.

333 Schmitt, ‘Völkerrechtliche Großraumordnung’ 1995, p. 270.

334 NSDAP-programma punt 3; Hitler, *Mein Kampf*, p. 742-743. Zie ook E., ‘Duitslands recht op koloniën’, in: *Nieuw Nederland* (4) 1937/1938-7, p. 550-560. Griffin, *Nature of Fascism* 1993, p. 65.

de gebieden rondom de Middellandse Zee, en rechtvaardigde daarmee zijn aanvallen op Albanië, Griekenland en Ethiopië.³³⁵

De veelgelezen Hylkema karakteriseerde het Nederlandse fascisme als ‘honger naar de daad’, die uitgelegd zou kunnen worden als het verlangen naar grootse en meeslepende heldendaden, het uitstijgen boven de niet-inspirerende middelmaat van het maaiveld.³³⁶ Volgens Wigersma was er zelfs niet één ware of volledige vorm van het fascisme, maar kan ‘de fascistische idee, als politieke vorm van *de* idee, zich slechts in doorlopend wisselende staatsvormen [...] verwerkelijken’.³³⁷

In Nederland en België stond het Verbond van Dietsche Nationaal-solidairsten (Verdinaso) de vereniging voor van de ‘Dietsche volksgemeenschap’ in één staat. Het ging hierbij om geheel Nederland, België en Luxemburg.³³⁸ Andere aanhangers van de ‘dietsche’ gedachte streefden alleen naar vereniging van Nederland en Vlaanderen. Het militarisme staat echter op gespannen voet met een van de min of meer oorspronkelijke grieven van de nationalistische bewegingen vanaf 1918: juist een decadente mensheid en dito politiek hadden de Eerste Wereldoorlog laten gebeuren.

In zijn proefschrift wees Carp de statische eindtoestand als één van de zwaktes van het communisme aan: bij het bereiken van het einddoel zou de solidariteit onder het naar dat doel strevende volk wegvallen, terwijl een specifiek *zedelijk* ideaal een ‘*blijvende realiseringswaarde*’ dient te hebben.³³⁹ Dit was volgens hem ook de zin van de mythe, die onrealistisch en irrationeel moest zijn, een utopie die het menselijke streven nooit zou bereiken.³⁴⁰ Daarom was er blijvende strijd en daadkracht nodig. Het dynamische, ‘activistische’³⁴¹ karakter van het nationaal-socialisme kwam ook tot uitdrukking in de naam van Musserts ‘Beweging’, in de gedetailleerde militaristische organisatie van de Beweging en in de benaming van afdelingen die ‘fronten’ genoemd werden. van periodieken als *De Daad* en *De Bezem*, en van NSB-afdelingen zoals de ‘Jeugdstorm’.

335 Griffin, *Nature of Fascism* 1993, p. 73-74.

336 Hylkema, *Nederlandsch fascisme* 1936, p. 17-18. Cf. Havenaar, *De NSB* 1983, p. 91-92.

337 Wigersma, *Wezen van het fascisme* 1934, p. 8n.

338 [Programma van het Verdinaso met inleiding] ca. 1938, p. [2, 4], universiteitsbibliotheek Nijmegen.

339 Carp, *Het bolsjewisme* 1921, p. 82-83, met verwijzing naar Kelsen, en p. 91. Ook sluit Carp hiermee enigszins aan bij de door hem bestudeerde communist Kautsky: p. 23-24.

340 Goedewaagen, *Wat is een volk?* 1935, p. 9-10; Van den Burg, *Het nationaal-socialisme* 1940, p. 77.

341 Hylkema, *Nederlandsch fascisme* 1936, p. 64: de nationaal-socialistische staat moest een activistische zijn.

2.3.5 *Volksgemeenschap*

Het ‘nationale’ in nationaal-socialisme slaat niet alleen op de staatsinrichting van een land of op het totaal van personen dat zich binnen de landsgrenzen ophoudt, maar primair op het tot natie verenigde *volk*. Hitler wilde een ‘Germanische Staat deutscher Nation’. Dat het hem om het volk ging kan de lezer van *Mein Kampf* niet ontgaan, aangezien de woorden *Volk* en *völkisch* en samenstellingen daarmee bijna 1500 keer voorkomen in het 800 bladzijden tellende boek. Hitler klaagt over het gebrek aan nationale trots, en schetst een ideale volksgemeenschap waarin iedereen zich offervaardig voor het algemeen belang inzet.³⁴² Tegenover het formalistisch vervullen van wettelijke plichten stelt hij de solidariteit met de volksgemeenschap.³⁴³ Hitlers ethnocentrisme was zoals bekend van biologische aard: het ware Germaanse volk moest raszuiver zijn. Met uitsluiting van de in Duitsland wonende joden, Polen, zigeuners en andere volksvreemden speelde in Hitlers volksopvatting tevens een *interne gelijkheid* een belangrijke rol: niet alleen in de zin van een veronderstelde biologische en ideologische homogeniteit, maar ook in de zin van een principiële gelijkwaardigheid, rechtsgelijkheid, en ontkenning van klassenverschil. Rosenberg noemde de ‘Ganzheit des Volkes’ zelfs ‘oberster Rechtssatz der nationalsozialistischen Gedankenwelt,’ die als doel heeft: de ‘Einigkeit von Weltanschauung, Recht, Staat und Volk.’³⁴⁴ Dit heette ‘völkische Gleichheit’ of ‘konkrete Gleichheit’ (Carl Schmitt) die de abstracte grenzeloze gelijkheid verving.³⁴⁵ De sociaal-darwinistische *Elitenauslese* ging uit van gelijke kansen voor mensen uit alle bevolkingslagen. Dit sprak zoals gezegd veel Duitsers aan.³⁴⁶

Mussolini beschouwde ‘volk’ als een zedelijke idee, die

zich verwerkelijkt in het bewustzijn en de wil van al diegenen die uit natuurlijke en historische gronden etnologisch het recht afleiden een bewustzijn te hebben en een wil te ontwikkelen volgens welke ze dezelfde ontwikkeling hebben doorgemaakt en dezelfde geestelijke vorming hebben verworven.

Een volk was op het moment dat hij dit schrijft, in 1932, voor hem niet gelijk aan ‘ras’ of ‘geografisch gebied’, maar een gemeenschap die een ‘bestaans- en machtwil’, zelfbewustzijn en persoonlijkheid bezit.³⁴⁷ Het Italiaanse en Nederlandse fascisme waren niet vanaf het begin uitgesproken racistisch en antisemitisch. Joden speelden een belangrijke rol in Mussolini’s beweging,³⁴⁸ en

342 Bijvoorbeeld Hitler, *Mein Kampf*, p. 31, 374.

343 Hitler, *Mein Kampf*, p. 593-594.

344 Rosenberg, ‘Deutsches Recht’ 1936, p. 229, 234.

345 Zie Majer, *Grundlagen* 1987, p. 148-149.

346 Aly, *Hitlers Volksstaat* 2005, p. 11, 333, 358-362; cf. Broszat, ‘Das weltanschauliche Kräftefeld’ 1983, p. 166-167; Hitler, *Mein Kampf*, p. 577, 676.

347 Mussolini, *Geist des Faschismus* 1940, p. 6.

348 Mosse, *Fascist Revolution* 1999, p. xiii.

waren zoals gezegd ook in de NSB vertegenwoordigd. In Italië werd pas vanaf 1937 een antisemitische politiek gevoerd,³⁴⁹ de Nederlandse NSB werd vanaf datzelfde jaar steeds meer anti-joods. Ik zal eerst op het Nederlands-fascistische volksbegrip ingaan, voordat ik het antisemitisme behandel.

De volksgemeenschap, of volkse gemeenschap, betrof in het Nederlandse fascisme naast de natuurlijke eenheid van ras de gemeenschappelijke ‘bodem-, lots-, cultuur- en taalverbondenheid’.³⁵⁰ Dat is een essentieel ethnocentrische opvatting: wat gemeenschappelijk is aan alle mensen, wat ‘de mens’ is, interesseert de nationaal-socialist niet, omdat dat volgens hem nietszeggend is. De mens is primair volksgenoot, ‘wereldburgers bestaan niet’.³⁵¹ Elk volk heeft zijn eigen aard, waarbij een specifieke staatsinrichting hoort.³⁵² Het volk was een natuurlijke eenheid door bloed en erfelijkheid.³⁵³ Die eenheid kende drie momenten: uit de *volksaard* vloeit de specifieke *volksarbeid* voort, die vervolgens in een bijbehorende *volksorde* (natie) systematisch is georganiseerd.³⁵⁴ Ook is de volkseenheid wel omschreven als ‘door God bepaalde geestelijke of ideële eenheid’ of ‘mystieke organische eenheid’.³⁵⁵

De culturele eenheid moest volgens het NSB-programma in de praktijk gewaarborgd worden door ‘onderdrukking van leerstellingen, instellingen en handelingen die de eenheid en de onafhankelijkheid van de natie en de goede zeden aantasten’ (punt 17).³⁵⁶ Punt 12 hield de verplichting in van elke staatsburger ‘mee te werken tot de bloei van de werkgemeenschap ter bevordering van de nationale welvaart en cultuur’. Het is bekend dat voor de inhoud van deze volkscultuur werd teruggegrepen op vermeend authentiek Germaanse of ‘Dietse’ tradities en gebruiken.

Bij ethnocentrisme hoort antihumanisme, de afkeer van de abstracte humanistische gelijkheidstheze en alles wat daarmee samenhangt, zoals democratie, parlementarisme, kapitalisme en liberalisme.³⁵⁷ In de nationaal-socialistische filosofie werden de Romeinse periode en de Verlichting als hoogtepunten van individualisme steevast overgeslagen bij de constructie van de voorgeschiedenis

349 Zie Mussolini, *Geist des Faschismus* 1940, p. 45-51.

350 Carp, *Beginselen* 1942, p. 32-33.

351 *Programma met toelichting* 1932, p. 17 (toelichting op het programma, geschreven door Mussert (De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 208)), waarin overigens nog niet van een Germaanse natie wordt gesproken: de vrijheid van godsdienst en geweten is opgenomen in punt 15 van het programma (p. 6), en volgens de toelichting paart de Nederlandse Staat ‘Westerse cultuur, energie en techniek aan Oosterse [bedoeld is Nederlands-Indische] bedachtzaamheid’ (p. 19).

352 Bijvoorbeeld Goedewaagen, *Wat is een volk?* 1935, p. 16-17.

353 Schrieke, ‘Probleem’ 1940, p. 302-303.

354 Goedewaagen, *Wat is een volk?* 1935, p. 6-11.

355 Fruin, ‘Rechtsfront?’ 1940, p. 355-356; Hylkema, *Nederlandsch fascisme* 1936, p. 34-37.

356 *Programma met toelichting* 1932, p. 6, 7.

357 Eerder is opgemerkt dat Hylkema het fascisme tegen vele andere opvattingen in als een *humanisme* opvat.

van het nationaal-socialisme. De Franse Revolutie haalde men aan als het punt waar het op politiek gebied mis is gegaan: haar beginselen zouden de basis hebben gelegd voor de ‘huidige Godloze Staat’ en de individualistische schijnvrijheid van het algemeen kiesrecht had de ‘tirannie der partijleiders’ opgeleverd.³⁵⁸ Het individualisme, liberalisme en het kapitalisme leidden tot uitbuiting van het arbeidende volk door materialistische ondernemers.³⁵⁹ Dit zorgde onder het mom van vrijheid en gelijkheid juist voor ongelijkheid, zoals de tegenstelling tussen werkgevers en werknemers.³⁶⁰ Deze individualistische periode was volgens Rosenberg in Duitsland na 1934 ten einde gekomen.³⁶¹ In Duitsland heerste om nog een andere reden vanouds een anti-Franse stemming: het Heilige Roomse Rijk der Duitse natie was in 1806 ten onder gegaan aan het Franse expansionisme, waarna de Franse bezetting het Duitse nationalisme aanwakkerde. Het verlies van de Eerste Wereldoorlog versterkte zowel nationalistische als anti-Franse sentimenten.³⁶² De kritiek op het formele gelijkheidsbegrip vindt men ook bij communisten. Ironisch genoeg wees het Italiaanse fascisme juist de invloed van het ‘Germaanse individualisme’ als oorzaak voor de ondergang van het Romeinse Rijk aan.³⁶³

In het liberaal-democratische systeem waren zoals gezegd volgens nationaal-socialisten de idealen van de Franse Revolutie, vrijheid, gelijkheid en broederschap, in feite in hun tegendeel verkeerd: de arbeiders leefden in slavernij, er was ongelijkheid en strijd tussen de klassen, en van broederschap kon dus ook geen sprake meer zijn.³⁶⁴ In de kapitalistisch-materialistische staat zou slechts een *negatieve* vrijheid gewaarborgd zijn: de afwezigheid van belemmeringen voor persoonlijke behoeftebevrediging. In de nationaal-socialistische staat zou men daarentegen een *positieve* vrijheid kennen. Die negatieve vrijheid was vergelijkbaar met Rousseaus *natuurlijke* vrijheid. Rousseau stelt daartegenover de *burgerlijke* vrijheid, het zichzelf onderwerpen aan een rationele zelfwetgeving die het algemeen belang, de *volonté générale* op het oog heeft.³⁶⁵ De nationaal-socialist zag het als algemeen belang dat men zich onderwierp aan volkse waarden, welk belang echter van een ander soort algemeenheid was dan dat van Rousseau, omdat het gebonden was aan volksgrenzen in plaats van landsgrenzen. Elke burger zou als volksgenoot volledig tot zijn recht kunnen komen dankzij een eigen plaats en taak binnen de gemeenschap.³⁶⁶ Dit is een gedachte die ook de kern vormt van het negentiende-eeuwse communalisme en het huidige communitarisme.

358 *Staatkundige richtlijnen* 1936, p. 11-15. Goedewaagen, ‘Volksche democratie’ 1937, p. 433.

359 Bijvoorbeeld Van Genechten, *Zelfmoord* 1937, hoofdstuk XII.

360 Wigtersma, ‘Der Nationalsozialismus’ 1940, p. 393.

361 Rosenberg, *Deutsches Recht* 1936, p. 228.

362 Zie bijvoorbeeld Zwaan, *Civilisering en decivilisering* 2001, p. 165, 171-174, 188-191.

363 Rocco, *Staatstheorie* 1928, p. 27, Anema, *Grondslag en karakter* 1934, p. 34.

364 Carp, *Beginnelen* 1942, p. 13-14; Havenaar, *De NSB* 1983, p. 40.

365 *Du contrat social*, boek I, hoofdstuk 8.

366 Zie voor deze opvatting bijvoorbeeld: Brouwers, ‘Het nieuwe artikel 1’ 1944, p. 615; Stomps, ‘Vrijheid’ 1941, p. 294.

Het organische Germaanse denken zou niet de Romeinse ‘abstracte, gefingeerde persoonlijkheid’ kennen maar slechts concrete van elkaar verschillende mensen, die in een ‘natuurlijk verband leven’.³⁶⁷ De nationaal-socialistische inperking van de handelingsvrijheid leverde bij een juist begrip van de vrijheidsstrijd van het Duitse volk juist ware vrijheid op. De strijd om *nationale, volkse* vrijheid bracht enkel die beperkingen mee, die voor de volksgenoot een bevestiging van zijn identiteit en zijn vrije persoonlijkheid inhielden, en als zodanig een gewilde beperking behelsden: zelfbeperking of zelfbepaling betekent vrijheid.³⁶⁸

2.3.6 *Antisemitisme*

Antisemitisme was voor Hitler en de NSDAP niet een *gevolg* van hun etnocentrisme, maar hoorde van het begin af aan bij hun ideologie: voor hen waren de joden met de communisten de grootste vijanden van het Duitse volk. Joden waren in hun ogen niet alleen bondgenoten van het internationale communisme, maar ook, aan het andere eind van het politieke spectrum, van het kapitalisme.³⁶⁹ Ze hadden het kapitaal in handen en waren niet solidair met het Duitse volk, maar parasiteerden erop, aangezien ze geen eigen nationale *Boden* hadden. Ook waren ze formalistische regelvolgers, ging het ze uitsluitend om eigen gewin en vormden ze een ondermijnende staat binnen de staat.³⁷⁰ In Italië werden joden, die het enige nooit geassimileerde ras zouden zijn, pas in 1937 officieel door Mussolini als tegenstanders van het fascisme beschouwd ‘ondanks onze politiek van de laatste 16 jaar’, en werden buitenlandse joden uitgewezen.³⁷¹ Na deze ideologische aanpassing sloot Mussolini in mei 1939 ook militair een pact met Hitler.

De voorrang van de volksgemeenschap hield ook voor de Nederlandse fascistten in dat alles wat daar niet bij hoorde, moest worden achtergesteld, verboden, afgeschaft of verwijderd. Het jodendom en de joden waren in Nederland niet, zoals in Duitsland, al vanaf het begin per definitie volksvreemd. Zoals gezegd ging het antisemitisme in de NSB pas vanaf 1936 de boventoon voeren. Vóór 1930 kende vrijwel geen enkele antidemocratische groepering antisemitische leerstellingen.³⁷² Een uitzondering vormde Wigersma, die zich al in zijn vroegste publicaties van begin jaren twintig antisemitisch uitte. Wigersma richtte zich tegen de antimaatschappelijke aspecten van het jodendom, en niet tegen alle joden in het algemeen. Hierbij haalde hij Karl Marx (jood én grondlegger van het communisme) aan die pleitte voor maatschappelijke emancipatie van de

367 Carp, *Beginnselen* 1942, p. 42.

368 Van Royen, ‘Volksche recht’ 1942, p. 275 ; Wigersma, ‘Der Nationalsozialismus’ 1940, p. 393.

369 Zie Kershaw, *Hitler* 2000 deel 1, p. 326, 327.

370 Hitler, *Mein Kampf*, bijvoorbeeld p. 20, 350, 334.

371 Mussolini, *Geist des Faschismus* 1940, p. 49-51.

372 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 136. Dat wil overigens niet zeggen dat er in Nederland geen antisemitisme voorkwam.

joden, wat volgens hem neerkwam op het opgeven van hun joods-zijn.³⁷³ Pas enkele jaren na het aan de macht komen van Hitler in 1933 namen belangrijke personen in de NSB de gedachte uit Duitsland over dat het volkse wij-gevoel geen joden omvatte of moest omvatten, zoals bij de bespreking van de NSB is uiteengezet. Joden werden ook in Nederland in verband gebracht met het huiveringwekkende communisme en de geheimzinnige vrijmetselarij.³⁷⁴ Eerder is de bewering van Mussert aangehaald dat joden via een handige beheersing van kapitalistische, marxistische en democratische middelen hun macht in Nederland uitbreidden.³⁷⁵

2.3.7 *Staatsabsolutisme en antiparlementarisme*

Het nationalisme en het militarisme kwamen via het beginsel ‘Gemeinnutz geht vor Eigennutz’³⁷⁶ samen in het staatsabsolutisme. Hoewel fascist/nationaal-socialisten niet van staatsabsolutisme beschuldigd wilden worden, was het wel zo dat de fascistische staat de (militaristische) organisatie van heel het maatschappelijk leven strak ordende in dienst van het algemeen belang. Italië propageerde een corporatieve organisatie van de arbeid, die erop neerkwam dat de arbeiders met de werkgevers verplicht georganiseerd waren in door de staat beheerste corpora, zodat arbeiders geen zelfstandige rechten meer tegenover de overheid of hun werkgever konden uitoefenen. Het ‘parlementarisme’ werd verafschuwd als gepraat dat weinig oplevert en met zijn vele partijen het nationalistische streven naar eenheid in de weg staat.³⁷⁷

Typisch antiliberaal was de culturele gelijkschakeling, zoals die ook in bezet Nederland werd ingesteld: alleen ‘gezonde’, ‘arische’ cultuuruitingen waren toegestaan. Dat gold voor kunstenaars, de pers en voor alle mogelijke verenigingen en stichtingen. Het leidend beginsel van de NSB past in het beeld van een sterke staat ten koste van individuele vrijheidsrechten:

Voor het zedelijk en lichamelijk welzijn van een volk is nodig een krachtig Staatsbestuur, zelfrespect van de natie, tucht, orde, solidariteit van alle bevolkingsklassen en het voorgaan van het algemeen (nationaal) belang boven het groepsbelang en van het groepsbelang boven het persoonlijk belang.³⁷⁸

373 Wigersma, *Bolland* 1922, p. 37-58, i.h.b. p. 57-58. Zie ook Wigersma, *Wezen van het fascisme* 1934, p. 170.

374 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 51, 199, 202. *Volk & Vaderland* kopte: ‘Joodsch-Marxisme’ (1943-2, p. 2) en ‘Vrijmetselarij, Mantelorganisatie der Joden’ (1942-5, p. 5). De NSB stond zeer wantrouwend tegenover alle ‘geheime of half-geheime genootschappen’. *Actueele vragen* 1934, p. 29-30.

375 Mussert, *De bronnen* 1937, p. 19-20.

376 Programma NSDAP punt 24.

377 Bijvoorbeeld Hitler, *Mein Kampf*, p. 80.

378 *Programma met toelichting* 1932, p. 3.

In Nederland klonken opvattingen die overeenstemden met die van Schmitt en Larenz dat in de ‘humanistische’ democratie het individualisme de boventoon voerde en het parlementaire meerderheidsbeginsel tot niets anders leidde dan een systeem van veralgemeniseerde bijzondere belangen.³⁷⁹ In het parlement werd volgens de officiële brochures van de NSB om de gunst van de meerderheid gedongen in plaats van voor het heil van het volk gezorgd.³⁸⁰ De regering regeerde bij de gratie van de gunstige gezindheid van de partijleiders in het parlement, dat uit doorgaans ondeskundige vriendjes van partijbonzen bestond. Het kabinet kreeg bovendien niets gedaan omdat het vaak uit te veel partijen was samengesteld, die te veel tegengestelde belangen hadden.³⁸¹ Niet het fascisme, maar juist de parlementaire democratie zou absolutistisch zijn: ‘Modern partij-absolutisme is het, met al de tyrannie, de willekeur, de onderdrukking die wij dagelijks ervaren, wij Nederlandsch volk.’ De volkswil zou zich in dit systeem niet werkelijk kunnen doen gelden in de regering. Vertegenwoordiging van de volkswil via de verkiezingen is slechts schijn: de politici verdelen de macht onderling en tijdens de zittingsperiode van het kabinet staat het volk buiten spel. Tevens zouden parlementarisme, liberalisme en democratie niet in de Nederlandse traditie van trouw aan het volk, offerbereidheid en godvertrouwen thuishoren.³⁸²

De rol van de staat was in de propaganda niet gelijk aan zijn feitelijke rol. In de ideologie zou de staat de directe behartiger van de belangen van het volk zijn. Dat is echter alleen mogelijk wanneer het volk unaniem gelooft in de national(istisch)e mythe en het vermogen van de leider om die te verwerkelijken. Pas dan kan de hegeliaanse uitdrukking zin hebben dat ‘eerst in de staat, d.i. de georganiseerde volksgemeenschap, het volk weet, wat het wil’.³⁸³ Als er andersdenkenden zijn, kan zo’n staat door hen als een dictatuur ervaren worden. De nazi’s maakten echter graag onderscheid tussen enerzijds dictatuur, namelijk de communistische dictatuur van het proletariaat of de democratische dictatuur van partijbelangen, kapitaal en een formalistische rechtsopvatting, en anderzijds ‘leiderschap’, dat de regimes van Hitler en Mussolini zou typeren. Vooral de leiders*cultus* was een belangrijk element van het succes van beide dictators. Ik kom terug op de staatsleer bij de behandeling van de (staats)rechtsfilosofie.

2.3.8 *Anticommunisme en antikapitalisme*

Met het communisme, zijn grootste vijand en concurrent, die ook tegen materialisme en kapitalisme streed, had het nationaal-socialisme veel gemeen. In zijn proefschrift over het bolsjewisme beschuldigde Carp die leer van het opdringen van een vermeend historisch noodzakelijke politieke opvatting waar

379 Goedewaagen, ‘Volksche democratie’ 1937, p. 427-428. Van Apeldoorn, *Inleiding* 1943, p. 93-94; H. de Vries, ‘Volk, staat’ 1937, p. 922-923.

380 Cf. *Nationaal-socialistische staatsleer* 1933, p. 20-22.

381 *Staatkundige richtlijnen*, p. 20-23.

382 Hylkema, *Nederlandsch fascisme* 1936, p. 62, 115-116, 122.

383 Schrieke, ‘Probleem’ 1940, p. 302-303.

het volk (nog) niet aan toe was, het maken van onderscheid tussen arbeiders of proletariërs en niet-proletariërs als tussen ‘mens en onmens’ en imperialisme onder het mom van internationalisme (de bevrijding van de arbeiders aller landen).³⁸⁴ In Nederland heeft men vergelijkbare zaken twintig jaar later juist als aspecten van nationaal-socialisme kunnen ondervinden, zij het soms onder andere namen. Ook voor de nationaal-socialist was er sprake van een historisch noodzakelijke revolutie, de reeds besproken ‘nieuwe tijd’. Daarnaast vindt men in het nationaal-socialisme de nodige arbeidsromantiek met de materialistische bourgeoisie als kapitalistische uitbuitersklasse, en de opvatting dat arbeidsrecht en -plicht noodzakelijk is omdat luiheid verwoestend werkt voor het ‘innerlijke leven’ en strijdig is met het algemeen belang. Andere overeenkomsten waren het revolutionaire streven om met geweld de ideale maatschappij te realiseren, imperialisme en een zeker gelijkheidsstreven

Het communisme was in de jaren na de Eerste Wereldoorlog in de ogen van vele Europeanen een reële bedreiging van de maatschappij zoals die er toen uitzag. In Duitsland waren enkele revolutiepogingen gedaan en München was zelfs kortstondig tot een communistische radenrepubliek omgevormd. Het anti-communisme was dan ook een van de belangrijkste pijlers van het succes van het nationaal-socialisme.³⁸⁵ De communistische klassenstrijd stond voor het scheppen van verdeeldheid in de samenleving, en tegenover die communistische ‘Klassenkampf von unten’ stond de kapitalistische ‘Kampf von oben’.³⁸⁶ De nationaal-socialisten en fascistten propageerden daarentegen juist een eenheidsmaatschappij, waarin de eenheid ook met eenheid van ras overeen zou komen.³⁸⁷ Behalve wegens het zaaien van tweedracht binnen de staat en het volk werd het communisme ook aangevallen om zijn totale gelijkheidsideologie. Hoewel het Duitse nationaal-socialisme zelf ook, voor ariërs, een onderlinge gelijkheid poneerde, was het toch niet de bedoeling om iedereen in alles gelijk te behandelen, zonder onderscheid naar merite. Er moesten, zoals reeds gezegd, gelijke kansen zijn voor iedereen om zich naar vermogen te onderscheiden en op te werken tot hoge en eervolle posities met de bijbehorende beloningen. Het nationaal-socialisme was dan ook niet van plan om, zoals het communisme, het privébezit op te heffen.³⁸⁸

384 Carp, *Het bolsjewisme* 1921, p. II-V, 31-32.

385 Majer, *Grundlagen* 1987, p. 55.

386 Rosenberg, *Deutsches Recht* 1936, p. 225.

387 Bijvoorbeeld Mussolini, *Geist des Faschismus* 1940, p. 5; Hitler, *Mein Kampf*, p. 129, 368, 373, 419, 438, 442-443, 780-781.

388 Van Genechten wijst hierop in ‘Privaatbezit’ 1938, p. 42-50. Zie ook Hylkema, *Nederlandsch fascisme* 1936, p. 83-86.

2.4 Nederlandse nationaal-socialistische rechtsfilosofie

2.4.1 Inleiding

Hoe dachten de nationaal-socialisten over het geldende recht en de taak van de rechter? Die vraag zal ik in deze paragraaf beantwoorden. De drie vragen waar het daarbij om draait, zijn: wat is het geldende recht, hoe moet dat worden gevonden of gevormd, en hoe dient het te worden toegepast? Ik begin met een schets van enkele algemene ontwikkelingen in het recht die ook een rol speelden in het nationaal-socialisme, waarbij ik in het bijzonder inga op twee rechtstheoretische stromingen die van belang waren voor de nationaal-socialistische rechtstheorie. Daarna behandel ik de nationaal-socialistische theorievorming ten aanzien van recht en rechtsvinding in het algemeen en op de gebieden van het staatsrecht, het burgerlijk recht en het strafrecht in het bijzonder. In de hoofdstukken 4 en 6 zal worden nagegaan in hoeverre deze rechtstheorie en –filosofie invloed had op de feitelijke gang van zaken in de rechtsvorming en de rechtspraak.

2.4.1.1 Tussen legisme en rechterlijk activisme

In de tweede helft van de negentiende eeuw zorgden maatschappelijke ontwikkelingen ook in het recht voor een beweging die naar verandering streefde. De negentiende-eeuwse liberale nachtwakerstaat zag het als zijn taak slechts ervoor te zorgen dat de economie bleef draaien en dat de openbare orde en de landsgrenzen werden bewaakt. Vanaf ongeveer 1870 werd dankzij de Industriële Revolutie ook in ons land een veel efficiëntere productie mogelijk. De gemechaniseerde productie had baat bij een liberaal juridisch klimaat, dat ongestoorde groei en daardoor economische vooruitgang garandeerde. De rechtspraak beantwoordde aan deze behoefte door ten aanzien van producenten zo weinig mogelijk verplichtingen of verantwoordelijkheden aan te nemen die niet expliciet in de wet stonden omschreven.³⁸⁹

De keerzijde van de revolutionaire verbeteringen in de productietechniek was de opkomst van een grote klasse van fabrieksarbeiders die werd uitgebuit ten behoeve van een efficiënte productie en hoge winsten. De toenemende ontevredenheid van de arbeiders, vanwege de grote tegenstelling in welvaart tussen henzelf en de klassen die van hun productiviteit konden profiteren, gaf aanleiding tot de gedachte dat de politiek paal en perk zou moeten stellen aan de macht van de eigenaren van de productiemiddelen over hun werknemers. Volgens Krabbe deden in dit kader sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw ‘steeds meer belangen zich [...] als openbare belangen kennen’, waarop het rechtsgevoel reageerde.³⁹⁰ Het belang van een sociale politiek was het onder-

389 Hoekema en Van Manen, *Typen van legaliteit* 2000, p. 48-49. Jaspers, *Rechtspreken* 1980, p. 75-92, cf. p. 219-220.

390 Krabbe, *Moderne staatsidee* 1915, p. 131-140, 174.

werp van de oratie van mr. H.P.G. Quack in 1885, waarin hij meldde dat sinds 1870 in Europa bepaalde sociale vraagstukken in het middelpunt van de publieke belangstelling stonden, en dat het ging om ‘zulke massale beroeringen en bewegingen, dat men, als eenmaal de ogen voor die verschijnselen geopend zijn, al het andere nietig acht’. Hij sprak over de opkomst van de arbeidersbeweging.³⁹¹ Enkele van de vraagstukken die hij noemde, zijn:

Is het contract tussen de arbeider en de kapitalist in het algemeen goed geregeld? [...] Is het toezicht op de fabrieken een feit? Zijn er waarborgen voor de rustdag? [...] Is er plaats voor arbeidsrechtbanken? [...] Zijn er verzekeringen tegen ongelukken, ziekte en invaliditeit?³⁹²

In 1870 werd het Comité ter bespreking van de Sociale Quaestie opgericht, dat zich ook met dit soort zaken bezighield. Het rechtssysteem was natuurlijk een belangrijk instrument voor het effectueren van sociaal beleid. Voorbeelden van sociaalrechtelijke regelingen zijn de bekende Kinderwet-Van Houten (1874), ‘streckende om overmatige arbeid en verwaarlozing van kinderen tegen te gaan’,³⁹³ de Arbeidswet van 1890, de Veiligheidswet van 1895 en uiteindelijk de Wet op de arbeidsovereenkomst van 1907, waarin de vrijheid wat betreft het arbeidscontract aan banden werd gelegd en arbeid in mindere mate als vrije handelswaar werd behandeld.³⁹⁴

In de periode 1870-1920 is een flink aantal verenigingen en tijdschriften op het gebied van recht en maatschappij opgericht. Deze instellingen hielden zich veel bezig met de (verbeterende) rol van het recht in de maatschappij. Zo zag de Nederlandsche Juristen-Vereeniging (NJV) het licht in 1870, als gevolg van een oproep van G.A. van Hamel, die ook medeoprichter was van de Internationale Kriminologische Vereinigung (IKV), waarop ik hieronder nog terugkom. De NJV streefde naar de vorming van eenheid in rechtsopvattingen en naar zedelijke invloed van die opvattingen op het Nederlandse recht. Ook sociaalrechtelijke kwesties werden fel bediscussieerd: in 1887 besprak de NJV bijvoorbeeld de vraag of het wenselijk was ‘ten bate der arbeiders dwangverzekering in te voeren, voor zover betreft de gevolgen van ongelukken in de uitoefening van het bedrijf ondervonden’.³⁹⁵ In deze periode kwam, vooral na en naar aanleiding van de Eerste Wereldoorlog, ook de rechtsfilosofie weer in de belangstelling te staan, na in de negentiende eeuw in Nederland vrijwel afwezig te zijn geweest.³⁹⁶ In 1918 werd de Vereniging voor Wijsbegeerte des Rechts (VWR) opgericht uit onvrede met de nog steeds wijdverbreide positivistische en forma-

391 Zie hierover ook Jaspers, *Rechtspreken* 1980, p. 114-131, 259-262.

392 Quack, *Sociale politiek* 1886, p. 5, 7-8.

393 *Handelingen II*, 1874/113.

394 Zie Van den Bergh, *Geleerd recht* 2000, p. 106-108. Zie ook Valkhoff, *Eeuw rechtsontwikkeling* 1949, p. 68-89.

395 Lokin en Jansen, *Droom en daad* 1995, p. 3, 7, 253.

396 Jansen, Smits & Winkel, *16 juristen* 2004, p. 10-11.

listische opvattingen over het recht en de daarbij aansluitende rechtspraktijk.³⁹⁷ ‘In een weinig bewogen tijd kon men menen, dat de jurist met deze beperkte rechtsbeoefening zou kunnen volstaan.’ De maatschappelijke vraagstukken en veranderingen en nieuwe stromingen in het denken over de samenleving vroegen de aandacht, waarmee ook de grondslagen van het recht opnieuw moesten worden gezien. Slechts ‘uitlegging van de tekst der wet’ zou niet genoeg zijn om de nieuwe problemen te behandelen. Daarom zouden op de vergaderingen van de VWR ook ‘wijsgerig-maatschappelijke vraagstukken aan de orde worden gesteld’.³⁹⁸ Vanaf 1875 groeide de kritiek op de legistische traditie in de rechtspraak die de oplossing van een rechtszaak slechts in de wet zocht, en ging de rechter steeds meer op zoek naar aanknopingspunten in de maatschappelijke werkelijkheid voor zijn oordeel.³⁹⁹ Het mislukken van pogingen tot hercodificatie eind negentiende eeuw wakkerde samen met de Duitse *Freirechtsbewegung* de niet-legistische stromingen in Nederland vanaf 1900 verder aan.⁴⁰⁰

Maatschappelijke onrust en onzekere tijden, veroorzaakt door de opkomst van al dan niet met revolutie dreigende socialistische en communistische groeperingen in Europa rond 1900 en vooral na de Eerste Wereldoorlog, baarden ook de juridische wereld zorgen.⁴⁰¹ Volgens sommige juristen vergde de strijd tegen de onrust niet een vrijere houding van juristen ten opzichte van de wet, zoals onder andere de VWR voorstond, maar juist een formalistische handhaving van het recht, omdat anders niemand meer zou kunnen voorzien welke richting de rechtspraak op kon gaan. Het recht zou in dergelijke onrustige en verwarrende omstandigheden een steunpilaar van rust en orde moeten zijn. Zo trok A.P.Th. Eyssell (1837-1921), de invloedrijke (oud-)president van de Hoge Raad, nog op hoge leeftijd ten strijde tegen een ruime opvatting van de tot een schadevergoedingsplicht leidende ‘onrechtmatige daad’ uit art. 1401 van het Burgerlijk Wetboek (BW). De maatschappij had de rechtszekerheid hard nodig, en wanneer ‘onrechtmatig’ uitgelegd werd als ‘strijdig met de maatschappelijke zorgvuldigheid’, zoals later gecanoniseerd in het in de inleiding besproken arrest Lindenbaum/Cohen (1919),⁴⁰² was het hek van de dam: men wist dan niet meer wat een rechter al dan niet als onzorgvuldig zou kunnen beschouwen; de hele moraal kon wel naar believen binnen het recht worden gehaald. Zelf was Eyssell, en daar was hij trots op, betrokken geweest bij het arrest Zutphense juffrouw (1910), waarin voor onrechtmatige daad de eis van strijd met een wettelijke plicht werd gehandhaafd, al was de gewraakte handeling in kwestie buitengewoon onredelijk en zeer in strijd met de normen in het maatschappelijke

397 Deze onvrede was internationaal. Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. I, 1937, §59, p. 100.

398 Brief van oprichters aan potentieel geïnteresseerden, april 1919, collectie auteur. Zie ook art. 1 van de Statuten en Jansen, ‘De oprichting’ 1995, p. 26-28.

399 Van den Bergh, *Geleerd recht* 2000, p. 140. Valkhoff spreekt van ‘vermaatschappelijking’ van het burgerlijk recht. Valkhoff, *Eeuw rechtsontwikkeling* 1949, p. 183-192.

400 Jansen, ‘De idealen van Meijers’ 2002, p. 14-15.

401 Zie over Nederland bijvoorbeeld Jaspers, *Rechtspreken* 1980, p. 270-272, 300-305.

402 Zie §1.3.

verkeer.⁴⁰³ Eyssell moest niets hebben van een maatschappij-georiënteerde rechtstheorie als die van Duguit, of van Stammlers zoeken naar het ‘richtige Recht’ en de *Freirechtsbewegung*.⁴⁰⁴ Hij zag in een dergelijke rechterlijke vrijheid die schermt met vage begrippen als ‘maatschappelijke zorgvuldigheid’ en ‘volksvertuiging’ zijn geliefde conservatief-liberale samenleving ten onder gaan in rechtsonzekerheid: dan kon men te maken krijgen met ‘*kunstwijn* uit socialistische kringen [...] met de bestemming om, door middel van een flinken knauw aan het vertrouwen des volks op zijne regterlijke magt, onze bourgeois-maatschappij te ontwrachten.’⁴⁰⁵

Het parlementaire stelsel werd gedurende het interbellum vanuit verschillende politieke kanten aangevallen om zijn onmacht de sociale problematiek het hoofd te bieden.⁴⁰⁶ Communisten riepen om revolutie. De naoorlogse chaos in Europa, het voor Duitsland vernederende Verdrag van Versailles en de communistische revolutiedreigingen brachten anderen ertoe een rechts-autoritaire staatsinrichting te verkiezen, die met harde hand de orde zou bewaken tegen revolutionaire chaos. Rechtse antidemocraten meenden evenals hun linkse tegenstanders dat de democratie fundamenteel verkeerd was en streefden naar een ommekeer in het staatsbestel. In verschillende Europese landen (Italië, Spanje, Portugal, Duitsland) verschenen autoritaire regimes. De democratie verkeerde in crisis.⁴⁰⁷

De meesten gingen in Nederland minder ver en zagen meer heil in een grotere rol van het recht als politiek instrument *binnen de democratie* ter verbetering van sociale omstandigheden van arbeiders om daarmee de stabilisatie van de maatschappelijke toestand te bewerkstelligen. In overeenstemming met de opleving van het gemeenschapsgevoel in het interbellum werd in het recht de gemeenschap of het algemeen welzijn steeds meer maatgevend geacht voor de inhoud, de gelding en de uitleg en toepassing van de rechtsregels.⁴⁰⁸ Het eigendomsbegrip werd bijvoorbeeld minder absoluut uitgelegd en op verschillende manieren beperkt ten behoeve van het algemeen belang.⁴⁰⁹ Het strafrecht ging zich meer richten op de beveiliging van de maatschappij, waardoor er meer individuele aandacht kwam voor de verbetering van misdadigers die daarvoor vatbaar waren, terwijl voor de overigen slechts afzondering van de maatschappij

403 HR 10 juni 1910, *W* 9038. Dit arrest was volgens Van den Bergh een schijnbare oprisping van legisme na een vrij lange periode van een ruimere opvatting van de onrechtmatige daad. Schijnbaar, omdat aan de beslissing rechtspolitieke doeleinden ten grondslag lagen. Van den Bergh, *Geleerd recht* 2000, p. 143. Eyssell, ‘Wetsvoorstel onrechtmatige daad’ 1911, p. 580, 581, 584, 591, 593-594. Zie over het arrest Van Maanen, *Zutphense juffrouw* 1995. Zie over Eyssell ook Van den Bergh & Jansen, ‘Tijdschrift als tijdspiegel’ 1989, p. 159-163. Cf. ook Rùthers, *Unbegrenzte Auslegung* 1997, p. 269.

404 Eyssell, ‘Wetsvoorstel onrechtmatige daad’ 1911, p. 599; Eyssell, ‘Sartor Heemskerk’ 1913, p. 475, 487.

405 Eyssell, ‘Pleidooi voor regtszekerheid’ 1914, p. 6, 7-8 (cursief in origineel).

406 Jaspers, *Rechtspreken* 1980, p. 306-317.

407 De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 5-27.

408 Lokin en Jansen, *Droom en daad* 1995, p. 6.

409 Zie uitgebreid Valkhoff, *Eeuw rechtsontwikkeling* 1949, p. 17-64 en 199-227.

overbleef. De opkomst van de sociologische benadering van het recht speelde hierin een belangrijke rol: volgens voorvechter Hugo Sinzheimer had het ‘klassieke wereldbeeld der jurisprudentie’ al afgedaan en werd het vervangen door een ‘collectivistisch’ beeld.⁴¹⁰

Tijdens de bezetting zouden de twee genoemde stromingen, meer legistische opvattingen enerzijds en vrijere rechtsvinding anderzijds, nog steeds tegenover elkaar staan. Nationaal-socialisten waren over het algemeen voor meer vrijheid van de rechter om de wet in nationaal-socialistische geest uit te leggen. De overige juristen, de grote meerderheid, was verdeeld. Zo betoogden leden van de Hoge Raad dat men in onzekere tijden de rechter geen ruimere bevoegdheden moest geven, zoals analoge toepassing van de strafwet, omdat dat zijn vermogen om tot een bezadigd oordeel te komen zou aantasten. Daartegenover stonden juristen die een rechterlijk activisme contra de bezetter propageerden. Ik kom hierop uitgebreid terug in het onderstaande en in de volgende hoofdstukken.⁴¹¹

2.4.1.2 De historische school

De Duitse rechtsgeleerde F.C. Von Savigny (1779-1861) wilde met zijn historische school in de negentiende eeuw teruggrijpen op het in het volk levende recht ten koste van het wettenrecht, omdat in het gewoonterecht het wezen van het volk zou worden uitgedrukt, terwijl codificatie het recht star en dood maakte. Het ware recht zou alleen kunnen ontstaan in ‘organisch’ verband met het volk, welke samenhang bij formalisering verloren ging. Ook via Von Savigny vond zo de organische rechtsbeschouwing, die we bij Hegel hebben gezien, ingang in de juridische dogmatiek.⁴¹² Voor Von Savigny was dit ware, in het volk levende recht niet een oorspronkelijk Germaans recht, maar het ingeburgerde Romeinse recht.⁴¹³ Von Savigny ageerde tegen het rationalistische universele natuurrecht van zijn tijd en kan gezien worden als voorloper van de institutionele rechtstheorie, waarvan bijvoorbeeld Carl Schmitt een representant was.⁴¹⁴ Nationaal-socialistische rechtstheoretici knoopten aan bij de algemene beschouwingen van Von Savigny en zijn terminologie van het door geschiedenis en *Volksgeist* bepaalde recht.⁴¹⁵ Wat betreft de inhoud van dit recht sloegen zij echter een andere richting in: die van de Germaanse richting binnen de historische school. In navolging van eerdere nationalistes veronderstelden de nationaal-socialisten dat er juist een on-Romeins Germaans rechtsstelsel in het Duitse volk wortelde, waarop het nationaal-socialistische recht mede gebaseerd zou kunnen worden. De Germaanse richting beschuldigde Von Savigny van te vergaand (typisch

410 Sinzheimer, *Taak der rechtssociologie* 1935, p. 133-140.

411 Zie met name §§3.4 en 5.3.8.

412 Zie ook Jansen, *Doorgaan of stoppen?* 2006, p. 13.

413 Gerbenzon en Algra, *Voortgangh* 1975, p. 241-242; Van den Bergh, *Geleerd recht* 2000, p. 124-128.

414 Rùthers, *Unbegrenzte Auslegung* 1997, p. 279-293. Zie over Schmitt §2.1.4.

415 Zoals bijvoorbeeld substituut-griffier van de Hoge Raad D.A. Slis in ‘Eenige algemene opmerkingen in verband met wetgevingsplannen’, notitie voor het Instituut voor Rechtsvernieuwing, sectie burgerlijk recht, 1942. CABR dossier Van Lunteren.

Romeins) individualisme.⁴¹⁶ Het veronderstelde ‘oorspronkelijke’ Germaanse rechtsstelsel was echter niet meer dan een constructie.⁴¹⁷

Ook in Nederland gingen enkele aanhangers van de historische school over tot het nationaal-socialisme. Net als in het geval van de Duitse nationaal-socialistische aanhangers van de historische school, betrof het hier ook een stroming die het volksrecht als een oorspronkelijk Germaans recht zag. De leermeester van aanhangers van deze stroming was *shr. mr. Duco Gerrold Rengers Hora Siccama* (1876-1962), hoogleraar encyclopedie van het recht en oudvaderlands recht in Utrecht. Zijn colleges waren niet gemakkelijk, maar altijd drukbezocht.⁴¹⁸ Rengers Hora Siccama liet zich op verschillende manieren in met het nationaal-socialisme. Tijdens de bezetting schreef hij een inleiding in een lezingenbundel van de Duitse jurist Kurt O. Rabl, die een belangrijke functie in het bezettingsbestuur bekleedde,⁴¹⁹ en liet hij zich benoemen in de Nederlandse Kultuurraad. Ook was hij betrokken bij het plan van het bezettingsbestuur tot een nationaal-socialistische reorganisatie van enkele juridische faculteiten. Zijn naam werd genoemd voor het vak Inleiding aan de te nazificeren Leidse universiteit.⁴²⁰ Of hij daarmee uiteindelijk zou hebben ingestemd is een open vraag, want de reorganisatie is niet gerealiseerd. Rengers Hora Siccama had enkele andere aanbiedingen van functies als jurist in dienst van het nationaal-socialisme afgewezen. Op een lijst namen van potentieel geïnteresseerden voor het Comité van Nederlandsche Juristen dat zich moest richten op de toekomst van het Nederlandse recht in een Europa met grote Duitse invloed was de naam van Rengers Hora Siccama doorgehaald.⁴²¹ Toen de Duitse bezetter op zoek was naar een opvolger voor Hooykaas als secretaris-generaal van justitie, had Hooykaas in een geheime vergadering van de ‘goede’ secretarissen-generaal zijn oudleermeester Rengers Hora Siccama voorgesteld als kandidaat, met wie hij goed dacht te kunnen samenwerken. Die had echter bedenkingen: ‘Het wekt de schijn, alsof ik van de moeilijke positie van mijn land voordeel zou willen trekken. Ook die schijn wil ik niet op mij laden. Ik zie mij dus genoodzaakt te bedanken.’⁴²² Volgens Van Genechten dacht ook commissaris-generaal voor *Verwaltung und Justiz* Wimmer (misschien op aanraden van Hooykaas) aan Rengers Hora Siccama voor de functie van secretaris-generaal, maar overtuigde Van Genechten zelf Wimmer ervan dat Schrieke een betere keus was.⁴²³

416 Larenz, *Rechtserneuerung* 1934, p. 36-37.

417 Van den Bergh, *Geleerd recht* 2000, p. 122, 131-132.

418 Jansen, *Kemper tot Telders* 1994, 2^e gedeelte p. 64.

419 Rengers Hora Siccama, ‘Inleiding’ 1942. Zie over Rabl §§4.2.1 en 4.2.2.

420 Jansen, ‘Juridische faculteiten’ 2005, p. 1939; Jansen, *Kemper tot Telders* 1994, 2^e gedeelte p. 47-48.

421 Archief Hooykaas, invnr. 43.

422 Enquêtecommissie regeringsbeleid (PEC), deel 7c, p. 605: verhoor Hooykaas.

423 CABR dossier Van Loon: Politieke Opsporingsdienst Den Haag, verhoor Van Genechten 29 augustus 1945. Eind juni 1942 liet Rengers Hora Siccama zich nog in met een heel andere zaak. Hem werd gevraagd naar zijn mening over de kwestie van de zogenaamde Portugese joden, een groep joden die sinds de zeventiende eeuw in Nederland aanwezig was met als bekende vertegenwoordiger de filosoof Spinoza. Over deze mensen bestond verschil van mening met betrekking tot de vraag of zij tot

Onder de leerlingen van Rengers Hora Siccama bevonden zich de nationaal-socialisten Zwaardemaker (tijdens de bezetting tot president van de Rotterdamse rechtbank benoemd)⁴²⁴ en de hoogleraar Van Apeldoorn. Ook H.A.M. van der Heijden baseerde zich op Rengers Hora Siccama. Vooral diens onderscheid tussen het spelers- en het toeschouwersstandpunt en de opvatting dat de loutere toeschouwer het recht eigenlijk niet *als recht*, dat immers normatief is, kan begrijpen, heeft op zijn leerlingen invloed gehad.⁴²⁵ Een andere leerling die zich enigszins met de nieuwe orde heeft ingelaten was C. Gruys, privatdocent in Utrecht: zijn naam werd net als die van Rengers Hora Siccama genoemd als beoogd docent aan een genazificeerde Leidse faculteit.⁴²⁶ De zojuist genoemde Hooykaas was een tussenfiguur uit de Rengers Hora Siccama-school die in sommige opzichten dicht tegen het nationaal-socialisme aanzat. Op hem kom ik nog terug. Een andere hoogleraar oud-vaderlands recht, prof. mr. W. van Iter-son, ging eveneens in nationaal-socialistische richting.⁴²⁷

Behalve Rengers Hora Siccama's colleges was ook zijn *Natuurlijke waarheid en historische bepaaldheid* (1935), het 'hoogtepunt van zijn beschouwende werk' vrij invloedrijk.⁴²⁸ Hierin onderscheidt hij, zoals ook in zijn college, het spelers- en het toeschouwersstandpunt in de rechtstheorie. Spelers, *casu quo* juristen, gaan altijd uit van bepaalde 'natuurlijke waarheden' of vanzelfsprekendheden waaraan niet getwijfeld wordt. Deze waarheden vormen voor

---

het joodse ras gerekend moesten worden, wat de Duitsers automatisch deden. De vraag kwam van de advocaat H. van Krimpen, die al voor meerdere mensen bij Hans G. Calmeyer (1903-1972) hun administratieve status als jood omgezet had weten te krijgen. (Over Calmeyer en het 'ariseren' van als jood geregistreerden is veel geschreven. Zie bijvoorbeeld: Middelberg, *Judenrecht, Judenpolitik* 2005 en Stuhldreher, *Legale rest* 2007. Aan het NIOD wordt momenteel aan een monografie gewerkt door dr. G. von Freitag Drabbe Künzel.) In zijn antwoord verklaarde Rengers Hora Siccama zich wat het antropologische aspect betrof onbevoegd, en sloot zich wat het historische verhaal aanging bij het rapport aan dat Van Krimpen had meegestuurd. Daarin werd onder meer geconcludeerd dat de Portugese joden door eeuwen van vermenging nauwelijks joods bloed meer hadden. Rengers Hora Siccama vond dan ook dat ze niet tot de joden zoals bedoeld in de Duitse verordeningen gerekend konden worden. Verder legde hij er de nadruk op dat de Portugese joden zich in Nederland ook niet met andere joden verwant voelden en zich afzonderlijk organiseerden. Daarom uitte Rengers Hora Siccama kritiek op de combinatie van antropologische en culturele criteria in de Duitse definitie van jood: bij het hebben van drie joodse grootouders was beslissen of de persoon in kwestie bij een joods kerkgenootschap was aangesloten. En dat terwijl, zo sluit Rengers Hora Siccama zijn brief af, de 'Judenfrage, wie sie jetzt gestellt wird, [...] ja nicht von religiöser und kirchlicher Art [ist].' (Duitse vertaling van deze brief, gedateerd juli 1942, in een Duitstalige versie van het rapport, aanwezig in de bibliotheek van de Universiteit Utrecht.) Over het antisemitisme houdt hij zich volkomen op de vlakte.

424 In het voorwoord van zijn *Historische rol* 1940, p. 4, bedankt hij voor het goedkeuren van het manuscript zijn 'oude leermeester [...] wiens ruime historische blik hem ook een helder inzicht in de komende dingen gaf'.

425 Van Apeldoorn, *Inleiding* 1943, p. 17-18; Van der Heijden, 'Het nieuwe rechtsdenken' 1941, p. 78, 97.

426 Jansen, 'Juridische faculteiten' 2005, p. 1939.

427 Idenburg, *Leidse universiteit* 1978, p. 183, 322.

428 De Ruiter, 'Notities' 1971, p. 108n19.

alle deelnemers aan juridische discussies vaste uitgangspunten of spelregels. Het vasthouden aan onbetwifelde waarheden noemt Rengers Hora Siccama een normatief standpunt.⁴²⁹ In het recht heten deze waarheden ‘natuurrecht’, tegenover het positieve recht als louter afgesproken regels.⁴³⁰ Ook de toeschouwer, socioloog of filosoof, speelt echter volgens bepaalde spelregels: ook hij veronderstelt criteria volgens welke hij meent te moeten oordelen. Dat betekent dat niemand eraan ontkomt bepaalde zaken onbeargumenteerd te vooronderstellen. Deze ‘normatieve inslag’ is de ‘arationele drijfkracht der cultuur’.⁴³¹ Het verlangen naar een volkomen neutrale buitenstaanderspositie, zoals Rengers Hora Siccama dat in de strikt logisch denkende kantiaanse rechtsfilosofie bespeurt, bestempelt hij als een ziekte die epidemische vormen aanneemt.⁴³² Een buitenstaander is niet in staat cultuurverschijnselen te begrijpen: daarvoor moet men een spelersstandpunt innemen.⁴³³ Rengers Hora Siccama signaleert vanaf het eind van de negentiende eeuw een herwaardering voor het spelersstandpunt en de natuurlijke waarheden in het recht, die vooral tot uitdrukking kwam in de grotere vrijheid voor de (burgerlijke) rechter, die begrippen als redelijkheid, billijkheid, goede trouw, opvattingen in het maatschappelijk verkeer en algemene rechtsbeginselen mocht gaan interpreteren en toepassen. Dat vond hij een goede ontwikkeling omdat rechtsoordelen vanuit spelersstandpunt moeten worden gegeven, aangezien ze per definitie van normatieve aard zijn.⁴³⁴ Het rechterlijk oordeel komt altijd mede tot stand op basis van het natuurrecht van een bepaalde samenleving, dat zich in het ‘rechtsbewustzijn van de normale mens’ bevindt.⁴³⁵ De rechter beoordeelt, binnen de natuurrechtelijke vooronderstellingen van zijn cultuur, de ‘totaliteit van het individueel bepaalde geval’ met de ‘totaliteit van [zijn] rechterlijke persoonlijkheid’.⁴³⁶ Het natuurrecht in deze zin dient niet verward te worden met het kantiaanse natuurrecht dat algemeen-menselijk pretendeert te zijn, maar daardoor ‘van te schraal verstandelijke inhoud [is] om in de behoeften der samenleving te voorzien’.⁴³⁷

Van het ultieme toeschouwersstandpunt blijft namelijk alleen de normatieve instelling, het rechtsbewustzijn als zodanig over, zonder enige inhoud. Als de wetenschap op dat standpunt staat, dan is er wetenschappelijk gezien dus geen natuurrecht.⁴³⁸ Het Romeinse rechtsdenken dat in abstracte ‘wetenschappelijke’ vormen denkt is dan ook ‘een voortdurende bedreiging van

429 Rengers Hora Siccama, ‘Natuurlijke Waarheid’ 1954, p. 130-131.

430 Rengers Hora Siccama, ‘Natuurlijke Waarheid’ 1954, p. 135.

431 Rengers Hora Siccama, ‘Natuurlijke Waarheid’ 1954, p. 155-156; 161-162.

432 Rengers Hora Siccama, ‘Natuurlijke Waarheid’ 1954, p. 159.

433 Rengers Hora Siccama, ‘Natuurlijke Waarheid’ 1954, p. 161.

434 Rengers Hora Siccama, ‘Natuurlijke Waarheid’ 1954, p. 165-166; cf. Jansen, *Kemper tot Telders* 1994, 2^e gedeelte p. 61.

435 Hiermee sluit Rengers bewust enigszins aan bij Stammlers natuurrecht met wisselende inhoud. Rengers Hora Siccama, ‘Natuurlijke Waarheid’ 1954, p. 178.

436 Rengers Hora Siccama, ‘Natuurlijke Waarheid’ 1954, p. 174-175.

437 Rengers Hora Siccama, ‘Natuurlijke Waarheid’ 1954, p. 178-179: hetzelfde geldt volgens Rengers voor Kelsens *Reine Rechtslehre*.

438 Rengers Hora Siccama, ‘Natuurlijke Waarheid’ 1954, p. 181-182; cf. Jansen, *Kemper tot Telders* 1994, 2^e gedeelte p. 62.

het rechtsleven'. Het gaat immers om de inhoud, het normatieve, dat niet rationeel-wetenschappelijk te bewijzen is, maar 'arationeel' is, net als de alle culturele en ideologische aspecten die specifiek zijn voor een bepaalde samenleving.⁴³⁹ Elk natuurrecht is volgens Rengers Hora Siccama als fundament van een bepaalde maatschappij onverdraagzaam: het is de basis van het onderscheid tussen 'wij' en 'zij'. Maar hoe algemener het lokaal en historisch bepaalde natuurrecht is, hoe toleranter het is ten opzichte van andersdenkenden.⁴⁴⁰ De eerste en meest fundamentele rechtsnorm of grondnorm was: 'leeft samen, weest elkaars naasten'.⁴⁴¹ Wie tot de samenleving behoort en wie niet, is een spelers- en geen toeschouwersvraag, en kan alleen vanuit intern standpunt beantwoord worden.⁴⁴²

Vanuit zijn opvatting dat recht alleen juist, namelijk normatief, begrepen kan worden uit spelersstandpunt, is het niet verrassend dat Rengers Hora Siccama sympathie had voor Krabbes theorie van het rechtsbewustzijn van het volk, al achtte hij dit bewustzijn als rechtsbron problematisch.⁴⁴³ Ook is het begrijpelijk dat Rengers Hora Siccama het zich als objectieve, universele waarheid presenterende 'richtige Recht' van de in rechtsfilosofisch Nederland zeer invloedrijke Rudolf Stammler⁴⁴⁴ en in diens kielzog de Leidse hoogleraar encyclopedie W. van der Vlugt als te abstract veroordeelde.⁴⁴⁵ Een opvatting over wat het 'richtige Recht' in zijn objectieve algemeenheid is, zal de rechtswetenschap, wetgeving en rechtspraak van een concreet land niet verder kunnen helpen, aangezien het spelersstandpunt dan voor dat van de toeschouwer is ingeruild.⁴⁴⁶ Het is mogelijk aan Rengers Hora Siccama's verregaande relativisme toe te schrijven dat de nazi-ideologie 'zijn leven is binnengedrongen'.⁴⁴⁷ Inderdaad spreekt dit relativisme uit zijn geschriften:

[universeel] natuurrecht is er niet, alle recht is stellig.

439 Rengers Hora Siccama, 'Natuurlijke Waarheid' 1954, p. 190-191.

440 Rengers Hora Siccama, 'Natuurlijke Waarheid' 1954, p. 180.

441 Rengers Hora Siccama, 'Natuurlijke Waarheid' 1954, p. 163; cf. Jansen, *Kemper tot Telders* 1994, 2^e gedeelte p. 58.

442 Rengers Hora Siccama, 'Natuurlijke Waarheid' 1954, p. 181-182.

443 Rengers Hora Siccama, "'Rechtsgezag' van Krabbe' 1954, p. 457-458, 463, 468. Zie over Krabbe §2.4.2.2.1.

444 Zie bijvoorbeeld Langemeijer, *Wijsbegeerte des rechts* 1963, p. 73-78.

445 Rengers Hora Siccama, 'Beoordeling "Algemeene inleiding"' 1954, p. 476-479, 484. Zie Stammler, *Richtigen Rechte* 1926, p. 94: '[...] ist es unsere Absicht, nur eine *allgemeingültige formale Methode* zu finden, in der man den notwendig wechselnden Stoff geschichtlich bedingter Rechtssatzungen dahin bearbeiten, richten und bestimmen mag, daß er die Eigenschaft des *objektiv Richtigen* erhält.' Stammler zelf wijst het traditionele natuurrecht af en ziet zijn eigen onderneming niet als natuurrechtelijk. Net als die van Van der Vlugt is ze dat echter wel degelijk. Zie Van der Vlugt, *Algemeene inleiding* 1925, p. 43-44.

446 Rengers Hora Siccama, 'Beoordeling "Algemeene inleiding"' 1954, p. 483-487.

447 Jansen, *Kemper tot Telders* 1994, 2^e gedeelte p. 48. Jansen spreekt van een 'verfoeilijke', De Ruiters van een 'barbaarse ideologie'. De Ruiters, 'Notities' 1971, p. 105.

Von Savigny vindt hij niet radicaal genoeg in diens rechtshistorische relativisme, omdat die de standpunten van speler en toeschouwer niet goed zou onderscheiden.⁴⁴⁸ Zijn leerling Zwaardemaker sloeg een brug van Rengers Hora Siccama naar het fascisme door de Germaanse rechtsgedachte te karakteriseren als meer aansluitend aan de eisen van het werkelijke leven, en als rekening houdend met ethische belangen en de historische ontwikkeling van rechtsinstituten.⁴⁴⁹ Ten opzichte van het nationaal-socialisme lijkt Rengers Hora Siccama echter nauwelijks ideologisch geëngageerd geweest te zijn, en uit zijn inleiding bij het boek van Rabl spreekt distantie, relativisme juist ook *ten opzichte van* het nationaal-socialisme.⁴⁵⁰ Zo vroeg hij zich af of de etnologie wel een hoofdrol diende te spelen bij de oplossing van het ‘volksprobleem’.

[Van de] eeuwenlange worsteling van het Duitse volk om zich in en door juridieken vorm zich zelf bewust te worden en zich zelf te zijn valt in Nederland veel te leren, ook in den vorm van afleeren. Leeren doet men echter niet door copiëeren.⁴⁵¹

Dat Rengers Hora Siccama, in de woorden van Donner-biograaf Job de Ruiter, geheel ‘onkritisch’ tegenover het nationaal-socialisme stond, is dus niet juist. De Ruiter neemt het Rengers Hora Siccama kwalijk dat hij ten opzichte van het nazisme ‘toeschouwer’ is gebleven. Rengers Hora Siccama zegt over het toeschouwersperspectief in zijn filosofisch hoofdwerk: ‘Reeds het niet meer meespelen ergert de overblijvenden [...]; hun uitgangspunt is immers, dat men behóort mee te spelen’. Rengers Hora Siccama’s uitingen over het nazisme lijken niet van een andere aard te zijn dan de rest van zijn werk. Daarom kan men bezwaarlijk met De Ruiter enerzijds het werk van Rengers Hora Siccama, inclusief zijn relativisme, ‘boeiend, kritisch, verrijkend’ noemen, maar anderzijds tegelijkertijd de toepassing van die opvattingen op politiek gebied als *onkritisch* afdoen, alsof er sprake zou zijn van intellectuele onoplettendheid.⁴⁵²

448 Rengers Hora Siccama, ‘Beoordeling “Algemeene inleiding”’ 1954, p. 484-485, 487-488. Uiteindelijk gelooft Rengers ook in ‘volstreckte zedelijke waarheden’ zoals het onjuist zijn van vervolging vanwege het geloof en ‘bestraffing van godslastering’. ‘Beoordeling “Algemeene inleiding”’ 1954, p. 489.

449 Zwaardemaker, ‘Latijnse en Germaanse rechtsopvattingen’ 1941.

450 Ook bij Zwaardemaker is hiervan een spoor te vinden, waar hij in de bundel ter gelegenheid van Rengers’ afscheid als hoogleraar in 1942 opmerkt: ‘Het verschil trouwens in practisch resultaat van een ‘völkische’ en een ‘sociale’ ontwikkeling van het privaatrecht zal vermoedelijk ten slotte veel minder groot blijken, dan hij, die slechts oog heeft voor de theoretische breedte van de kloof tusschen de erdoor vertegenwoordigde wereldbeschouwingen, waarschijnlijk aanneemt.’ Zwaardemaker, ‘Uitheemsche vonnis’ 1942, p. 38.

451 Rengers, ‘Inleiding’ 1942, p. 21. ‘Afleren’ is hier overigens dubbelzinnig: het kan zowel slaan op Nederlandse gewoonten die in het licht van het nationaal-socialisme moeten worden afgeleerd, maar ook op zaken die in Duitsland niet zo goed hebben uitgepakt en daarom in Nederland niet (meer) moeten worden nagestreefd.

452 De Ruiter, ‘Notities’ 1971, p. 117. Rengers Hora Siccama, ‘Natuurlijke Waarheid’ 1954, p. 131.

Daarmee brengt De Ruiters een kunstmatige tweedeling in het denken van Rengers Hora Siccama aan.

2.4.1.3 De sociologische richting

De rechtssociologie kwam in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw op, en vond een voorvechter in de in 1933 uit Duitsland gevluchte Hugo Sinzheimer (1875-1945). Hij omschreef het onderwerp van de rechtssociologie als ‘de rechtelijke werkelijkheid’. Onderscheid tussen recht en moraal is daarbij niet relevant, het gaat enkel om het ‘aantoonen van de werkelijke levensvormen’, de regels waar mensen in de praktijk naar leven. Daarom is ook het onderscheid tussen rechtmatig en onrechtmatig handelen niet relevant voor de afbakening van het onderwerp: de rechtssociologie kijkt naar alle handelingspatronen van mensen, legaal en illegaal. Dogmatische rechtsbronnenleer heeft voor de rechtssociologie geen betekenis. Wel kan de rechtssociologie ontdekken welke tegenstellingen er bestaan tussen het positieve recht en ‘het leven’. De taak van de rechtssociologie ligt onder andere in de rechtsvorming: de rechtswetenschap ging veelal uit van ‘absolute rechtswaarheden’ die uit de rede afgeleid zouden zijn. De rechtsvorming diende daarentegen volgens Sinzheimer van de rechtelijke werkelijkheid uit te gaan om de tegenstelling tussen recht en leven te overbruggen.⁴⁵³ Ik ga iets uitgebreider in op een vroege geestverwant, I. Henri Hijmans, en laat dan het verband zien tussen de sociologische richting en de nationaal-socialistische rechtsopvatting.

In 1910 sprak de joodse jurist (saac) Henri Hijmans (1869-1937) zijn oratie *Het recht der werkelijkheid* uit, waarin hij afrekende met het rechtspositivisme. Hij signaleerde een toenemende ontevredenheid over vele privaatrechtelijke uitspraken, die ‘voor het rechtsgevoel een gruwel’ waren. De oplossing lag volgens hem niet primair in het maken van meer of betere wetten, maar vooral in een verbetering van rechtswetenschap en rechtspraak. Onafhankelijk van de wet moest de oplossing van privaatrechtelijke geschillen worden gezocht ‘in het leven zelf’. Grote geleerdheid en scherpzinnige redeneerkunst leidden tot onrechtvaardige uitkomsten. De construerende jurist moest zijn ‘op individualistische grondslag opgetrokken rechtsbouw’ herzien.⁴⁵⁴ De jurist zou de werkelijkheid moeten leren kennen van allerlei maatschappelijke structuren en instituten als arbeid en bedrijven, persoonlijke verhoudingen, communicatievormen enzovoorts, zodat hij in eerste instantie op zoek kon gaan naar het recht dat ‘uit de werkelijkheid zelve voortvloeit’. Alleen ter bevordering van de sociale rechtvaardigheid kreeg het van bovenaf dwingend opleggen van wetten voorrang boven deze methode.⁴⁵⁵ Rengers Hora Siccama kwam tot vergelijkbare opvattingen.

Hoe vindt een rechter dit recht der werkelijkheid? Een goede formule gaf volgens Hijmans art. 1 van het Zwitserse burgerlijk wetboek, waarin de rechter werd opgedragen wanneer nodig te beslissen op grond van een regel die hij als

453 Sinzheimer, *Taak der rechtsociologie* 1935, p. 15-22, 40-41, 71, 143-145, 150-151.

454 Hijmans, *Recht der werkelijkheid* 1910, p. 4-7.

455 Hijmans, *Recht der werkelijkheid* 1910, p. 11-15.

wetgever zou opstellen.⁴⁵⁶ Geen juiste uitkomst zou geboden worden door het toepassen van een feitelijk gevolgde regel of de leer van het objectief bestaande *richtige Recht* van onder meer de neokantiaan Stammler, die slechts onbruikbare maatstaven zou geven voor hoe het *richtige Recht* dan gevonden moest worden. Het recht der werkelijkheid kan slechts door het *rechtsgevoel van de rechter* worden achterhaald. Niet iedereen heeft dit rechtsgevoel. Er is kennis van de maatschappelijke verhoudingen voor nodig, zoals heekunde anatomische kennis nodig heeft.⁴⁵⁷ Ook de wetgever moest uit de werkelijkheid, niet uit algemene beginselen putten. Algemene beginselen zouden leiden tot een uniforme regeling van verschillende levensverhoudingen. Rechtsvinding, rechtswetenschap en wetgeving moesten dus bij voorkeur gebruik maken van de inductieve methode (het opsporen van maatschappelijke regelmatigheden). De grote vijand van het recht der werkelijkheid is de *Begriffsjurisprudenz*, die het recht deduceert uit rechtsbegrippen. Hijmans waarschuwde tegen het blindstaren op begrippen omdat het moest gaan om de werkelijkheid daarbuiten.⁴⁵⁸

Hijmans' recht der werkelijkheid komt wat betreft de taak van de rechter neer op 'rechtspraak met hantering van een maatschappelijk georiënteerde juridische intuïtie'.⁴⁵⁹ Hijmans zag in zijn postuum verschenen bijdrage aan het *Gedenkboek Burgerlijk Wetboek* verschillende juristen zich aansluiten bij zijn recht der werkelijkheid: Paul Scholten omdat hij rekening hield met de eisen van het maatschappelijk leven en Taverne en De Beneditty om zij de analoge wets-toepassing in het strafrecht steunden.⁴⁶⁰ De Hoge Raad spreidde volgens Hijmans evenwel nog in vele arresten een 'star legisme' ten toon.⁴⁶¹ Het streven naar een antidogmatisch sociaal rechtvaardig recht met veel ruimte voor redelijkheid en billijkheid maakt Hijmans tot tegenvoorbeeld van het beeld dat er bij velen bestond over joodse juristen, namelijk dat ze formalistisch en dogmatisch zijn.⁴⁶² Aan de andere kant was zijn denken hierdoor ook verwant aan het fascistische rechtsdenken. In Duitsland werd namelijk de enorm toegenomen vrijheid van de burgerlijke rechter in dezelfde termen van billijkheid en antiformalisme gerechtvaardigd, en in het straffen naar 'gesundem Volksempfinden' zag Hijmans zelf verwantschap met zijn recht der werkelijkheid.⁴⁶³ Hijmans' gedachten sluiten in verschillende opzichten aan bij de hegeliaanse rechtstheorie en hij hanteerde bovendien een theorie die bij Carl Schmitt terugkomt, namelijk de institutionele rechtsopvatting. Van het reactionaire hegelianisme van Bolland moest Hijmans echter, al lang voor Bolland's beruchte antisemitische uitlatingen, niets hebben.⁴⁶⁴ Hijmans kon met zijn collega Van

456 Scholten wees hier ook al op in zijn *Algemeen deel* 1931, p. 9.

457 Hijmans, *Recht der werkelijkheid* 1910, p. 16-18.

458 Hijmans, *Recht der werkelijkheid* 1910, p. 22-26.

459 Van Schellen, 'Recht der werkelijkheid' 1988, p. 60.

460 Zie over analogie in het strafrecht §§2.4.2.4.4, 2.4.2.4.5 en 4.4.3.

461 Hijmans, 'BW en recht der werkelijkheid' 1938, p. 184-186, 188.

462 Telders, 'Joodsche geest' 1939, p. 117, 124 (*VG* deel V, p. 307, 314-315).

463 Zie Rùthers, *Unbegrenzte Auslegung* 1997, p. 202, 211-212. Hijmans, 'BW en recht der werkelijkheid' 1938, p. 195-196.

464 Otterspeer, *Bolland* 1996, p. 320.

Apeldoorn, die net als hij voor het Romeinse recht een wat minder prominente plaats in het curriculum in gedachten had, wel goed opschieten.⁴⁶⁵ Onder de weinige Nederlandse werken die Van Apeldoorn ter lezing aanbeveelt in de tweede bezettingseditie van zijn inleidingsboek bevinden zich Hijmans' *Het recht der werkelijkheid* alsmede diens diesrede *Tweesprong der rechtswetenschap* van 1933.⁴⁶⁶ In die rede herhaalde Hijmans, inmiddels rector magnificus, zijn opvattingen in de vorm van een verdediging van de sociologische tegen de 'dogmatische' richting.

Sinzheimer nam niet alleen belangrijke inzichten over van Krabbe maar kende ook Hijmans' recht der werkelijkheid een groot belang toe.⁴⁶⁷ De nationaal-socialistische rechtstheorie signaleerde de overeenkomst tussen de sociologische richting en de theorie van Schmitt: 'Het recht der werkelijkheid, dat Sinzheimer wenscht, staat op dezelfde basis als het "konkrete Ordnungsdenken" van Carl Schmitt.'⁴⁶⁸ Sinzheimer zelf ontkende dit verband en wees op de factor van persoonlijke macht en groepsmacht die in het nationaal-socialistische denken van Schmitt een rol bleef spelen.⁴⁶⁹ Toch is het verband tussen de sociologische richting en Schmitt er wel degelijk: Schmitt baseerde zijn eigen institutionele rechtstheorie op de opvattingen van de, ook voor Sinzheimer belangrijke, Franse exponent van de sociologische richting, Maurice Hauriou (1856-1929).⁴⁷⁰ Het is ironisch dat de theorieën van twee joodse juristen, Sinzheimer en Hijmans, verwant waren aan een aspect van de nationaal-socialistische rechtstheorie dat onder andere het antisemitisme mede onderbouwde.

2.4.2 Nationaal-socialistische rechtsfilosofie

2.4.2.1 Algemeen

2.4.2.1.1 'Volksrecht'

Hitler hield niet van juristen, en wetten zag hij vooral als mogelijke obstakels voor zijn nationaal-socialistische politiek. Zowel juristen als wetten schakelde hij, wanneer ze hem in de weg zaten, zo mogelijk uit.⁴⁷¹ Juristen waren volgens Hitler ofwel van nature 'defekt' of raakten het mettertijd.⁴⁷² Volgens *Reichs-*

465 Nève, 'Publicaties van Van Apeldoorn' 1998, p. 252-253; Jansen, *Kemper tot Telders* 1994, 2e gedeelte, p. 68.

466 Van Apeldoorn, *Inleiding* 1943, p. XIII.

467 Sinzheimer, *Taak der rechtssociologie* 1935, p. 38n, 103, 105-106n, 146n.

468 Van der Heijden, 'Het nieuwe rechtsdenken' 1941, p. 78. Hij schrijft het motto 'recht der werkelijkheid' toe aan Struycken, en identificeert de theorie van Krabbes leerling Kranenburg ermee (p. 97), maar de joodse Hijmans noemt hij nergens.

469 Sinzheimer, *Taak der rechtssociologie* 1935, p. 14n.

470 Schmitt, *Drei Arten* 1934, p. 21, 54-56; zie Rùthers, *Unbegrenzte Auslegung* 1997, p. 278, 283-285.

471 Kershaw, *Hitler* 2000, deel 2, p. 354, 366-367, 692-693, 697, 704. *Hitlers tafelgesprekken* 1983, p. 22, 181, 200, 228-229, 284-285, 450; Weinkauff, *Deutsche Justiz* 1968, p. 46-56.

472 Weinkauff, *Deutsche Justiz* 1968, p. 51.

juristenführer Hans Frank had Hitler al vanaf 1923 iets tegen juristen, en heeft hij nooit begrip op kunnen brengen voor de bureaucratische muggenzifterij van de rechtspleging.⁴⁷³ Tien jaar later deed hij in zijn eerste regeringsverklaring voor de Rijksdag in 1933 een uitspraak die de nationaal-socialistische kijk op het recht typeert:

Nicht das Individuum kann das Mittelpunkt der gesetzlichen Sorge sein, sondern das Volk!⁴⁷⁴

De nationaal-socialistische visie op recht en rechtspraak werd door twee factoren bepaald: ten eerste de eis van voorrang van gemeenschapsbelangen, en ten tweede de opvatting dat het bestaande recht niet aan die eis voldeed. Dit geeft een beslissende richting aan de beantwoording van de vragen naar het geldende recht en zijn totstandkoming en toepassing.

Ondanks de ontwikkeling van de sociale wetgeving en de tendens naar meer vrijheid voor de (burgerlijke) rechter, werd de liberale, kapitalistische democratie door nationaal-socialisten in Nederland veelal afgeschilderd als hyperindividualistisch, met een rechtssysteem waarin te veel het belang van de persoonlijke vrijheid, bijvoorbeeld die van een verdachte, ten koste van het belang van de gemeenschap beschermd wordt.⁴⁷⁵ Het individualisme had van een eensgezind volk een redeloze, stuurloze horde gemaakt.⁴⁷⁶ Dit was overigens geen exclusief fascistisch sentiment, maar een breed gevoelde onvrede in de Nederlandse samenleving van het interbellum en vooral in de crisistijd, waardoor in het gehele recht de gemeenschap meer centraal kwam te staan.⁴⁷⁷ Tegenover het individualisme stelde het nationaal-socialisme als centraal principe: de economische en morele wederopstanding en glorie van de volks-gemeenschap. Ook het recht moest weer terug naar het volk: het moest uitgaan van de 'concrete, levende werkelijkheid' en niet van de abstracte formules uit het volksvreemde, op formalistische Frans-Romeinse leest geschoeide wetboek.⁴⁷⁸ Dit zijn we ook bij Hegel tegengekomen: hij karakteriseerde de Romeinen al als individualistisch en formalistisch, en betoogde dat zij slechts in abstracte algemeenheden dachten.⁴⁷⁹ Waarlijk recht was volgens nationaal-socialisten 'een uit het volk zelf voortkomende en dus aan zijn aard en behoeften beantwoordende ordening van het volksleven', dus wezenlijk ethocentrisch

473 Weinkauff, *Deutsche Justiz* 1968, p. 53-55. In november 1923 mislukte de Hitler-Ludendorff *Putsch* in München. Hitler werd gearresteerd en in 1924 veroordeeld en begon in de gevangenis te werken aan *Mein Kampf*.

474 Weinkauff, *Deutsche Justiz* 1968, p. 55.

475 Zie bijvoorbeeld Van Genechten, 'Invloed van het kapitalisme' 1942, p. 883-884, en Brouwers, 'Gedachten' 1943-1944, p. 133, 137, 149 en 153.

476 Goedewaagen, 'Volksche democratie' 1937, p. 432.

477 Zie bijvoorbeeld Jansen, *Doorgaan of stoppen* 2006, p. 1-6.

478 Zie bijvoorbeeld Fruin, 'De nieuwe rechter' 1941, p. 205-206; Van der Heijden, 'Het nieuwe rechtsdenken' 1941, p. 77. Deze laatste auteur verwijst in 'Noodweerbepaling' 1941, p. 209, naar het *konkrete Ordnungsdenken* van Carl Schmitt.

479 Hegel, *Grundlinien* 1995, §357.

(*Blut*) en van oorsprong boerenrecht (*Boden*).⁴⁸⁰ ‘Waarlijk levend recht’ diende de uitdrukking te zijn van het ‘bloedgebonden rechtsbewustzijn van de volksgemeenschap’, van ‘een door een volksgemeenschap als juist geoordeelde toestand of gebeuren’, of van ‘de zedelijke orde van de ras- en volksgemeenschap’.⁴⁸¹ De Duitse NSDAP had zelfs expliciet in punt 19 van haar programma ‘Ersatz für das der materialistischen Weltordnung dienende römische Recht durch ein deutsches Gemeinrecht’ geëist. Ook bij Rosenberg moet de Romeinsrechtelijke aanspraak op universaliteit het ontgelden.⁴⁸² Van Apeldoorn verweet de humanisten van oudsher een ‘blinde verering van de Romeinse cultuur’ en een ‘blinde haat tegen al wat Germaans was’, waardoor het Romeinse recht *het* recht werd en het Germaanse recht als *lex barbarorum* ‘ter zijde gesteld’ werd.⁴⁸³ Het recht moest vooral niet formalistisch worden opgevat: het recht was er ten dienste van het volk en niet andersom. Dus gold voor het wettenrecht volgens Hitler niet het *fiat iustitia, pereat mundus* (het recht moet zegevieren, al vergaat de wereld erbij):

das heißt, daß nicht die Welt zugrunde gehen darf, in der auch Deutschland eingeschlossen ist, damit ein formales Recht lebt, sondern daß Deutschland leben muß, ganz gleich, wie immer auch formale Auffassungen der Justiz dem widersprechen mögen.⁴⁸⁴

Met de term *volksrecht* wordt buiten het nationaal-socialisme doorgaans lokaal gewoonterecht bedoeld, zoals het adat-recht in Nederlands-Indië (Indonesië), dat voor verschillende nationaal-socialisten, zoals Schrieke en Van Apeldoorn, een inspiratiebron vormde. Ook het gewoonterecht van Germaanse stammen dat (mede) gold van de Oudgermaanse tot in de landsheerlijke tijd in de zestiende eeuw heet volksrecht.⁴⁸⁵ Het volksrecht ontwikkelt zich in nationaal-socialistische opvatting als een soort gewoonterecht met het volk mee, in tegenstelling tot het starre wettenrecht.⁴⁸⁶ Eerder kwam al ter sprake dat de Duitse rechter onder Hitler geacht werd de wet aan ‘het recht’, opgevat als het nationaal-socialistische ‘volksrecht’, te toetsen.⁴⁸⁷ Ook voor de Nederlandse jurist was het daarom van belang om ‘midden in [hun] tijd en [hun] volk’ staan, en ‘openstaan voor wat er in de volksgemeenschap leeft’.⁴⁸⁸ Omdat de gemeenschap het uitgangspunt was, moest het meeste recht als publiekrecht gezien worden, en was de sfeer van het privaatrecht maar klein, immers: ‘Eigen leven

480 De Bouter, ‘Het recht’ 1941, p. 3; Zwaardemaker, *Historische rol* 1940, p. 55-56, 62.

481 Respectievelijk Van Royen, ‘Staatsch recht’ 1942, p. 812; Sijbranda, ‘Kinderstrafrecht’ 1942, p. 104; Brouwers, ‘Gedachten’ 1943-1944, p. 149.

482 Rosenberg, ‘Deutsches Recht’ 1936, p. 226.

483 Van Apeldoorn, ‘Wedergeboorte’, p. 180-181.

484 Hitler tijdens de laatste zitting van de Groot-Duitse Rijksdag (1942), Weinkauff, *Deutsche Justiz* 1968, p. 52.

485 Zie bijvoorbeeld Gerbenzon en Algra, *Voortgangh* 1975, p. 16, 18, 49-50.

486 Bijvoorbeeld Dijkhuis, ‘Volkenrecht’ 1941, p. 564-567.

487 Zie §2.1.4.

488 Van Apeldoorn, ‘Fundamenten’ 1943, p. 38.

en volksleven zijn niet te scheiden.⁴⁸⁹ Het Germaanse rechtsdenken zag het recht als plaats- en tijdgebonden, en wees daarom het als abstracte metafysica voorgestelde Romeinse recht af. Bovendien kon het ‘niet apriori worden “gekend” en aldus begripsmatig worden gecatalogiseerd, het kon slechts worden “beleefd” en “gezien”, daardoor “begrepen”’.⁴⁹⁰ Een concrete bron van veel echt ‘Diets’ recht was volgens Van Apeldoorn de *Inleiding tot de Hollandse rechtsgeleerdheid* van Hugo de Groot.⁴⁹¹

De voorrang van de volksgemeenschap kwam concreet tot uitdrukking in de relativering van subjectieve rechten. Het concept van voor iedereen gelijke subjectieve, persoonlijke rechten, dat pas in de Verlichting opkwam, is schatplichtig aan Kant, die uitging van de persoon als onafhankelijk, vrij en gelijk subject dat in eerste instantie ‘sein eigener Herr’ is en dan pas in een samenleving als handelend persoon optreedt en in aanraking komt met anderen.⁴⁹² Invloedrijk was de wijze waarop Von Savigny dit in zijn rechtsleer had overgenomen, waarin hij de individuele wil een geheel eigen gebied toeweest.⁴⁹³ Onder de categorie absolute subjectieve rechten vielen in de systematiek van het inleidingsboek van Van Apeldoorn naast het eigendomsrecht en een aantal andere privaatrechtelijke rechten ook alle publieke rechten, de ‘z.g.n. grond-, vrijheids-, of mensenrechten’. In de gewijzigde herdrukken uit de bezettingstijd karakteriseerde hij deze betiteling van publieke rechten als afkomstig van het achttiende-eeuwse rationalistische en individualistische natuurrecht.⁴⁹⁴

alle nadruk viel toen op de [...] erkende en beschermde bevoegdheden der individuele personen.

Deze opvatting zou in 1942 echter ‘allang’ niet meer gehuldigd worden. Door het huidige recht zouden die grondrechten ook weer kunnen worden ‘beperkt of zelfs opgeheven, wanneer het belang van de volksgemeenschap dit vordert.’⁴⁹⁵ Er waren niet zozeer *rechten* voor individuen ten opzichte van de overheid en andere burgers, maar eerder *plichten* van volksgenoten tegenover de volksgemeenschap, geen grondrechten maar *grondplichten*.⁴⁹⁶ ‘Zeker is het strafbare feit steeds de schending van een plicht tegenover de gemeenschap en haar leden.’⁴⁹⁷

489 Hylkema, *Nederlandsch fascisme* 1936, p. 15.

490 Van der Heijden, ‘De strijd’ 1941, p. 55 en ‘Het nieuwe rechtsdenken’ 1941, p. 79.

491 Van Apeldoorn, ‘Dietsch recht’ 1939, p. 831-832.

492 Rùthers, *Unbegrenzte Auslegung* 1997, p. 337-338; Kant, *Metaphysik der Sitten* 1797, p. 237-238.

493 Zie bijvoorbeeld de kritiek hierop door Larenz, ‘Rechtsperson’ 1935, p. 230-232.

494 Van Apeldoorn, *Inleiding* 1942, p. 148; 1943, p. 136-137.

495 Van Apeldoorn, *Inleiding* 1933, p. 26-27; 1939, p. 30-31; 1942, p. 34-35; 1943, p. 36-37. In Venema, ‘Van Apeldoorns *Inleiding*’ 2003 ben ik nagegaan welke wijzigingen in de herdrukken van 1942 en 1943 na de bevrijding door Langemeijer niet uit Van Apeldoorns inleiding zijn ‘gezuiverd’.

496 Van Apeldoorn, ‘Oude en nieuwe Grondwet’ 1940. Zo ook Hitler tijdens de laatste zitting van de Groot-Duitse Rijksdag (1942), Kershaw, *Hitler* 2000, deel 2, p. 692, ook in Weinkauff, *Deutsche Justiz* 1968, p. 52-53.

497 Brouwers, ‘Gedachten’ 1943-1944, p. 137, zie ook p. 153.

2.4.2.1.2 *Rechtsvinding*

De Duitse rechtsfilosofie stond sinds de nationaal-socialistische machts-overname in het teken van de ‘Kampf gegen den Positivismus’.⁴⁹⁸ De belangrijkste klacht van de Nederlandse nazi’s ten aanzien van de rechterlijke macht was ook dat deze positivistisch was ingesteld en te formalistisch te werk ging.⁴⁹⁹ Rechtspositivisme is gebaseerd op de gedachte dat alleen de reglementaire totstandkoming en codificatie van rechtsregels relevant is voor de geldigheid ervan. Wie uitsluitend gericht is op de formele kant van het recht, de formaliteiten en de letterlijke toepassing ervan, en zich niet bekommert om de inhoud van de formele regels, is formalist. De rechtszekerheid was volgens rechtsfront-leider Fruin door het formalisme van de Nederlandse rechters verworden tot ‘wetszekerheid’, waardoor er een ‘kloof ontstaan [is] tussen de hogere zedelijke normen, de moraal, en de wet’.⁵⁰⁰ Een nationaal-socialistische advocaat verzocht in 1941:

Hoe staat het nu in het algemeen met onze rechtspraak en leden van de rechterlijke macht? Dan kan het antwoord niet anders luiden dan: bedroevend. [...] Zij zitten nog vastgeroest in hun oude begrippen van hun liberaal-humanitaire [sic] opvoeding, vinden hun hoogste genot in een ongebreideld juridisch formalisme.⁵⁰¹

Deze formalistische wetstoepassing zorgde er volgens nationaal-socialisten voor dat kwaadwillenden van de wet misbruik konden maken voor eigen gewin ten koste van de eerlijke, gewone man. Niet het belang van de individu, maar het volksbelang diende echter voorop te staan.⁵⁰²

In het nationaal-socialisme moest de rechter minder gebonden zijn aan de wet. De nazi’s wilden namelijk kunnen bestraffen wat ze strafwaardig vonden, en ook desgewenst ten gunste van de verdachte afwijken van het uit automatisme opleggen van een gebruikelijke straf.⁵⁰³ Ook in het burgerlijk recht moest een vrijere houding ten opzichte van de wet een meer ‘volkse’ en billijke rechtspraak mogelijk maken. Dat zou niet zo heel ingrijpend zijn, omdat in het burgerlijk recht al veel ruimte was voor gewoonterecht. In het strafrecht zou het

498 En in het bijzonder tegen de *Reine Rechtslehre* van Kelsen. Larenz, *Rechtserneuerung* 1934, p. 15.

499 Zie Van Twuijver, ‘Rechtsstaat’ 1941, p. 70, Van Royen, ‘Staatsch recht’ 1942, p. 820.

500 Fruin, ‘Nationaal-socialistische geest’ 1938, p. 411.

501 Van Heyst, ‘Over rechtspraak’ 1941, p. 201. Hitler schamperde eens: ‘Juristen kunnen niet begrijpen dat in tijden van uitzondering nieuwe wetten gelden.’ *Hitlers tafel-gesprekken* 1983, p. 22.

502 Hylkema, *Nederlansch fascisme* 1936, p. 78-80.

503 Over dit laatste geval vertelt de Amsterdamse rechter-plaatsvervanger en lid van het Rechtsfront S.J.M. Wijthoff uit eigen ervaring in *Het Rechtsfront*: ‘Schets’ 1941, p. 168-169. Cf. ook J.W. Bouwens (inspecteur der bereden politie) in *Het Rechtsfront* 1942-26, p. 41-42.

veel ingrijpender zijn omdat dat überhaupt geen gewoonterrecht bevatte.⁵⁰⁴ Van Apeldoorn zag in art. 11 Wet Algemene Bepalingen (Wet AB), ‘De regter moet volgens de wet rechtspreken: hij mag in geen geval innerlijke waarde of billijkheid der wet beoordelen’, een oproep tot ‘cadaver-gehoorzaamheid’. Beter was volgens hem de vrije rechtsvinding zoals vastgelegd in enkele grondregels van het Duitse ontwerp-Volksgesetzbuch uit 1942: niet naar de letter van de wet, maar in nationaal-socialistische geest diende de rechter het gerechtvaardigde doel van de betreffende wet te verwezenlijken, ook als dat tot niet-toepassing of analoge toepassing zou leiden.⁵⁰⁵ Ook het verbod op gewoonterrecht (art. 3 Wet AB) zou bij hebben gedragen tot de slechte reputatie van de formalistische ‘juristerij’ bij het volk.⁵⁰⁶ Het meergenoemde arrest Lindenbaum/Cohen werd door Fruin in 1932 toegejuicht, omdat daarin onder ‘onrechtmatige daad’ niet alleen overtreding van wettelijke normen werd verstaan, maar ook van normen van ‘maatschappelijke zorgvuldigheid’. Het eerder genoemde formalistische of legistische arrest Zutphense juffrouw (1910) noemde hij ‘grof onbillijk’. Fruin vond het nieuwe criterium echter nog te specifiek. Als algemeen criterium zou gehanteerd moeten worden: ‘heeft de wederpartij een rechtsplicht geschonden?’⁵⁰⁷

Met betrekking tot twee hoofdrichtingen in de rechtsfilosofie, rechtspositivisme en natuurrecht, kan de nazi-rechtstheorie tegenover het positivisme geplaatst worden, maar slechts ten dele met het natuurrecht worden gelijkgesteld. Weliswaar komen natuurrecht en het ‘nieuwe rechtsdenken’ daarin overeen dat beide de voldoende gevormde individu min of meer zelfstandig in staat achten tot inzicht in het ‘juiste’ recht. Recht en moraal zijn voor die beide stromingen geen gescheiden gebieden: ‘rechtspraak mag nooit in strijd komen met de in het volk levende moraal, als deel van het recht.’⁵⁰⁸ Of in de woorden van Hitler: ‘Der totale Staat wird keinen Unterschied dulden zwischen Recht und Moral.’⁵⁰⁹ Ook de bovennatuurlijke, eventueel goddelijke oorsprong van dit recht werd wel door de nazi’s beaamd, de Germanen hadden immers een bijzondere, historisch bepaalde lotsbestemming.⁵¹⁰ Dit is echter meteen het verschil met de gangbare vormen van natuurrecht: nazi-recht is wezenlijk ethocentrisch, terwijl natuurrecht meestal de pretentie heeft voor alle mensen gelijkelijk te gelden.⁵¹¹ Op dit laatste punt werden Kant en de neokantianen, zoals Stammler, dan ook steeds door nationaal-socialisten aangevallen.

Het formalisme werd getypeerd als iets joods, dat via de talrijke joodse juristen ons rechtssysteem verpest zou hebben. Op de vraag naar een karakterisering van de ‘joodse geest’ luidt het ‘gemeenlijk gegeven antwoord’ volgens

504 Mr. K.J. Denijs Jr. in *Het Rechtsfront* 1941-15, p. 157.

505 Van Apeldoorn, ‘Fundamenten’ 1943, p. 38; *Volksgesetzbuch* 1942, p. 13-14. Zie ook H. de Vries, ‘Volk’ 1937, p. 918-919.

506 H. de Vries, ‘Volk’ 1937, p. 913-919.

507 Fruin, ‘Tegenwoordige stand’ 1932, p. 25, 56, 64-65.

508 Sijbranda, ‘Kinderstrafrecht’ 1942, p. 104.

509 Weinkauff, *Deutsche Justiz* 1968, p. 55.

510 Zie bijvoorbeeld Krone, ‘Taak van den rechter’ 1941, p. 2.

511 Fraenkel, *Doppelstaat* 2001, deel II.

Telders dat die ‘analytisch, legalistisch, formalistisch, overmoedig [...], pompeus’ is. Dit zou volgens nationaal-socialisten tot gevolg hebben dat joodse juristen een aan het Romeinse rechtsdenken verwant abstract gemeenschapsvijandig individualisme ten toon spreiden.⁵¹² Joden waren immers vóór alles volksvreemde, onaangepaste talmoedisten die volgens hun geloof wegens de breuk tussen mens en God alleen via het precies naleven van regeltjes nog enig goed konden doen. Deze opvatting kwam ook in Frankrijk voor: waren de Franse juristen volgens de Duitsers al veel te formalistisch, ze wezen op hun beurt de joden aan als het toppunt van formalisme.⁵¹³ De jood ‘staat op zijn rechten, hij zweert bij de wet’, meende een hegeliaan.⁵¹⁴ De oorzaak van het veronderstelde feit dat joden in abstracte algemeenheden denken, zou zijn dat ze geen eigen ‘bodem’ hebben.⁵¹⁵ Een ander gevolg van de diaspora zou de joodse ontkenning zijn van de waarde van de persoonlijke eer in het recht: in plaats van in een conflictsituatie de eer te verdedigen acht de jood zich verplicht om zich terug te trekken of te vluchten.⁵¹⁶ Zeer veel Nederlandse rechters zouden in hun niet-racistische rechtsopvattingen ‘verstrikt zijn in een verziekelijkt humanisme met sterk joodse inslag’.⁵¹⁷ De beroemde joodse jurist Jonas Daniël Meijer werd aangewezen als één van de ‘weinig Nederlands voelende elementen’ die een verderfelijke on-Nederlandse invloed gehad zouden hebben op de ontwikkeling van het Nederlandse recht. Meijer was in 1815 secretaris van de commissie voor de grondwetsherziening en had onder andere propaganda gemaakt voor de invoering van een hof van cassatie met een ‘op Franse leest geschoeid’ procesrecht, dat ‘in geen enkel opzicht aansloot bij de oud-vaderlandse traditie’.⁵¹⁸

Als president van het nationaal-socialistische Vrederechtshof vond Carp dat een strafwetboek idealiter weinig, maar zeer ruim geformuleerde normen moest omvatten, die door de rechter als politieke ‘*ensor morum*’, die het nieuwe, komende rechtsbewustzijn goed aanvoelde, konden worden ingevuld. Zolang dergelijke strafbepalingen er nog niet waren, moest de nationaal-socialistische jurist het stellen met een extensieve teleologische interpretatie van de ‘oude’ wetten.⁵¹⁹ Carp hanteerde daarvoor de term ‘evolutionele interpretatie’. Deze methode legde de wet uit in het licht van een specifieke waardering van actuele ontwikkelingen.⁵²⁰ In 1922 was Carp nog van mening dat art. 1 Strafrecht als waarborg voor rechtszekerheid, persoonlijke vrijheid en bescher-

512 Telders, ‘Joodsche geest’ 1939, p. 107, 116 (*VG* deel V, p. 297, 306-307).

513 Carp, *Beginselen* 1942, p. 16-17. Zie ook Wigersma, *Wezen van het fascisme* 1934, p. 169. Zie voor Frankrijk: Weisberg, *Vichy Law* 1998, p. 401-402, 404, 410-411. Zie verder bijvoorbeeld Delsing in *Volk & Vaderland* (10)10, p. 4. Cf. Van der Heijden, ‘Noodweerbepaling’ 1941, p. 218.

514 Flentge, ‘De staats- en rijksidee’ 1944, p. 87.

515 Zo ook: Schmitt, *Drei Arten* 1934, p. 9-10.

516 Van der Heijden, ‘Noodweerbepaling’ 1941, p. 210, 217-218.

517 Couvée in *Het Rechtsfront* 1941-13, p. 134.

518 Van Apeldoorn, ‘Cassatierechtspraak’ 1942, p. 86, 97; Zwaardemaker, *Historische rol* 1940, p. 58. Volk en vaderland publiceerde zelfs een lijstje met percentages joden bij de verschillende gerechten. *Volk & Vaderland* 1942-10, p. 4.

519 Carp, ‘Richtlijnen’ 1941, p. 430; zie ook Schrieke, ‘Adatrecht’ 1941, p. 433.

520 Carp, *Halfjaar* 1942, p. 18, 35-52.

ming van de minderheid tegen oplegging van de gemeenschapswil in alle gevallen onaangetast moest blijven.⁵²¹ Tijdens de bezetting wilde hij echter via ruime interpretatie het legaliteitsbeginsel omzeilen. De term ‘evolutioneel’ komt niet uit de lucht vallen, maar kent een voorganger in de Nederlandse rechtstheorie. R. Kranenburg, leerling van Carps promotor Krabbe, onderscheidde in 1930 in de toelichting van zijn preadvies voor de Vereniging voor Wijsbegeerte des Rechts maar liefst tien juridische uitleggingsmethoden, die hij ontleende aan een artikel van P. van Bemmelen uit 1885. De laatste in het rijtje was de ‘evolutieve interpretatie’, die haar uitgangspunt in de door de wet geregelde ‘sociale stof’ neemt: ‘Uit het wezen dezer stof ontwikkelt of evolueert [de evolutieve interpretatie] de regeling die daaruit natuurlijk voortvloeit: “het recht van sociale feiten en toestanden”’. Van Bemmelen had over deze interpretatie opgemerkt dat ze eigenlijk ‘onafwijsbaar’ was, aangezien ‘wat de aard der zaak – dat is der *regtsstof* – medebrengt, [...] zich soms met groote kracht [doet] gelden. Naarmate de vrijheid van rechtspraak grooter was, heeft men zich er steeds, schoon ook zonder erop te letten, overvloedig van bediend.’ Kranenburg associeerde deze methode met het ‘recht der werkelijkheid’ van Hijmans.⁵²² Carp was op deze vergadering ook aanwezig, en dus is het dus goed mogelijk dat dit de bron voor Carps benaming is. De term past ook bij de nationaal-socialistische sociaal-darwinistische retoriek.

Carp had tijdens de bezetting de leiding over het nationaal-socialistische vrederegerechtshof, dat als beroepsinstantie voor uitspraken van de vrederechter fungeerde. De vrederechtsorganisatie, die in hoofdstuk 4 uitgebreid aan de orde komt, bestrafte politiek gemotiveerde strafbare handelingen tussen Nederlanders. Het doel was verzoening van nationaal-socialisten en hun politieke tegenstanders. ‘Politiek’ was een begrip dat volgens Carp zo ruim mogelijk diende te worden genomen: ‘zij omvat in beginsel *alles*, wat voor het wezen der volksgemeenschap van belang is.’⁵²³ Zowel nazi’s als hun tegenstanders verschenen voor de vrederechter. Volgens Carp was deze nieuwe instelling nodig vanwege de vele onbillijke uitspraken, vooral op het gebied van het strafrecht, door rechters wiens rechtsovertuiging nog ‘in een voorbijgegangene orde geworteld en niet meer van onzen tijd is.’⁵²⁴ De evolutionele interpretatie legde daarentegen de wet uit ‘naar den geest van den wetgever van heden’, of geeft uiting aan ‘principiële veranderde politieke beginselen [...], welke de verdere doorwerking der nieuwe zich baanbrekende opvattingen bevordert.’⁵²⁵ Een voorbeeld daarvan is de berechting door het Vrederegerechtshof van iemand die op een niet-openbare plek een tegen de NSB gerichte boodschap had aangeplakt. Om de verdachte te kunnen veroordelen voor openbare belediging had het Vrederegerechtshof het woord ‘openbaar’ zeer ruim uitgelegd, zodat ook handelingen eronder vielen van iemand die:

521 Carp, ‘Analogische toepassing’ 1922.

522 *Handelingen VWR (XVI)* 1931-2, p. 3. Van Bemmelen, ‘Praktische regtsvragen’ 1885, p. 163-165. Van Bemmelen spelt: ‘evolutive’. Over Hijmans zie §2.4.1.3.

523 Carp, *Halfjaar* 1942, p. 10-11.

524 Carp, *Halfjaar* 1942, p. 13-14.

525 Carp, *Halfjaar* 1942, p. 19, 47.

redelijkerwijs het oogmerk geacht kan worden te hebben gehad een zoo ruim mogelijke bekendheid aan [de] handeling te willen geven.

Dit zou het geval geweest zijn bij het opplakken van een briefje met kritiek op de NSB in een toren van de Luchtbeschermingsdienst.⁵²⁶ Ook het uitsluiten van joden van de rechtsbescherming die anderen genoten kon met de evolutionele interpretatie bewerkstelligd worden.⁵²⁷

Zoals gezegd werd de ideale rechter geacht beter te weten wat het recht in een bepaalde zaak voorschreef dan het wetboek. De eigenlijke rechtsvorming zou telkens opnieuw plaatsvinden in het concrete geval: in de ‘volkse’ toepassing ervan door de rechter.⁵²⁸ De richting waarin het recht door middel van de evolutionele interpretatie moest evolueren werd gewezen door ‘het welzijn van het Volk’,⁵²⁹ ‘het rechtsbewustzijn van het volk’,⁵³⁰ of de ‘kerngezonde volkstraditie’ in combinatie met ‘de eisen van een [...] nieuwe tijd’.⁵³¹ In deze criteria komen steeds twee elementen naar voren: enerzijds het volk en de volkse traditie, anderzijds de nieuwe politiek, het nationaal-socialisme, welke volgens de ideologie één en hetzelfde waren. Hitler had over de rechtspraak gezegd:

De wet is geen doel op zichzelf. [...] De wet moet niet hardvochtig noch toegeeflijk zijn. Ze moet zich echter aanpassen aan het doel waarvoor ze ontworpen is. [...] De wetgever kan onmogelijk iedere denkbare misdaad catalogiseren en beschrijven. Als er een misdaad is gepleegd waarvoor geen wettige voorziening bestaat, is het de plicht van de rechter een straf op te leggen door de zaak op zichzelf te beschouwen.

De rechter moet een scherpe gevoeligheid hebben die hem in staat stelt de bedoelingen van de wetgever te begrijpen, ze naar de geest en de werkelijkheid na te komen, en ze aan te vullen wanneer dit nodig mocht zijn. [...] De belangrijkste plicht van de rechter is [...] orde en gezag voor de gemeenschap veilig te stellen.⁵³²

De wetshistorische en ‘grammaticale’ (letterlijke) interpretatiemethoden lijken in het nationaal-socialisme taboe te zijn geweest, maar de houding ten opzichte van wetstoepassing in het algemeen was bij sommigen eerder pragmatisch dan star: welke redenering de rechter (of bestuurder) in zijn interpretatie precies gebruikte – analogie, teleologie, a contrario, anticipatie etcetera – was op zichzelf

526 Carp, *Half jaar* 1942, p. 35-38. Meer voorbeelden van de toepassing van de evolutionele methode in §§2.4.2.4.7 en 6.2.2.

527 Carp, *Half jaar* 1942, p. 51-52.

528 J. Frima, ‘Taak van het Rechtsfront’ 1942.

529 Van As, ‘Arbeidsrecht’ 1942, p. 15.

530 De Bouter, ‘In naam van het recht’ 1944, p. 158-159.

531 Zwaardemaker, *Historische rol* 1940, p. 55-56.

532 *Hitlers tafelgesprekken* 1983, p. 494-495.

niet belangrijk: het resultaat rechtvaardigt elke interpretatiemethode.⁵³³ Volgens een nog radicalere visie had de wetsinterpretatie als zodanig zijn belang verloren, omdat voor de rechtspraak de ‘in het volk levende moraal’ van primair belang was, en door de rechter zonodig *contra legem* moest worden geëffectueerd, waarbij een billijke beslissing op grond van de (gerechtvaardigde) belangen van partijen voorop stond.⁵³⁴ Hierbij werd verwezen naar Paul Scholten die ook graag een grotere rol voor de moraal in de rechtspraak zag.⁵³⁵ Men bekritiseerde de opvatting van onder anderen Karl Larenz en Otto Koellreutter, die de overgeleverde rechtsbegrippen wilden handhaven, zij het met een andere politieke invulling. Het nieuwe, Germaanse rechtsdenken definieerde recht niet als een bestaand regelstelsel, maar als identiek met de werkelijkheid en de wil van de gemeenschap, waarbuiten geen recht en geen vrijheid bestond. De Germaanse rechtsbegrippen waren immers historisch bepaald en afhankelijk van plaats en ras, in plaats van eeuwig en universeel toepasbaar.⁵³⁶

Ten slotte moet nog een andere wijze genoemd worden waarop volgens Nederlandse nationaal-socialisten een meer ‘volkse’ rechtspleging gerealiseerd zou kunnen worden: lekenrechtspraak.⁵³⁷ Aanvankelijk zou de vrederechtspraak ook lekenrechters kennen.⁵³⁸ Hoewel dit de toepassing van het *Volksempfinden* zou kunnen bevorderen, was Hitler terughoudend over deelname van leken aan de rechtspleging. Hij vond bijvoorbeeld dat rechters niet hun verantwoordelijkheid moesten ontlopen door zich achter een jury-beslissing te verschuilen.⁵³⁹ In Nederland is er geen lekenrechtspraak gekomen.

2.4.2.2 Staatsrecht

2.4.2.2.1 *Recht en macht*

Op het gebied van de staatsrechtstheorie heeft Hugo Krabbe een belangrijke invloed uitgeoefend op Nederlandse nationaal-socialisten, in het bijzonder op Carp.⁵⁴⁰ Daarom ga ik eerst in op Krabbes opvattingen en hun doorwerking.

Krabbe staat bekend vanwege zijn leer van de rechtssoevereiniteit. Hij maakte deze theorie in 1906 wereldkundig in zijn in het Duits gepubliceerde *Die*

533 Schrieke, ‘Adatrecht’ 1941, p. 432.

534 Zo was ook de Duitse nationaal-socialistische opvatting. Majer, *Grundlagen* 1987, p. 103-107.

535 Krone, ‘Taak van den rechter’ 1941, p. 2, waarbij hij overigens met instemming de katholieke hoogleraar Duijnstea aanhaalt, die met het ‘recht buiten het positieve recht’ een andere inhoud op het oog gehad zal hebben. Zie ook Krone, ‘Arbeidsrecht’ 1941, p. 34.

536 Bijvoorbeeld Van der Heijden, ‘Het nieuwe rechtsdenken’ 1941. Het Reichsgericht heeft Koellreutters opvatting gehuldigd. Rùthers, *Unbegrenzte Auslegung* 1997, p. 185. Larenz, ‘Rechtsperson’ 1935, p. 226-227.

537 Wijthoff in *Het Rechtsfront* 1941-15, p. 143; Couvée in *Het Rechtsfront* 1941-13, p. 134.

538 Zie §4.3.4.1.

539 *Hitlers tafelgesprekken* 1983, p. 80, 285.

540 Zie ook §2.2.3.

Lehre der Rechtsouveränität, waarmee hij internationale bekendheid verwierf.⁵⁴¹ Krabbe was een leerling van de psycholoog G. Heymans volgens wie alle verschijnselen tot bewustzijnsverschijnselen te herleiden waren.⁵⁴² Dit idee bracht Krabbe tot zijn theorie dat recht het samenstel is van regels die overeenkomen met het rechtsbewustzijn. Zijn leer van het rechtsbewustzijn is een radicale versie van de eind negentiende, begin twintigste eeuw algemene opvatting dat ‘een wet alleen blijvend nut kon stichten wanneer zij ‘organisch’ samenhang met de volksgeest en de uitdrukking vormde van een gemeenschappelijke volksovertuiging’. Ook in het nationaal-socialisme speelden deze ideeën een belangrijke rol.⁵⁴³ Het rechtsbewustzijn of rechtsgevoel is volgens Krabbe een menselijk vermogen dat met een waarde-inschatting reageert op eigen en andermans gedrag. Deze inschatting is één van de zeer vele waarde-inschattingen die we in het dagelijks leven voltrekken, niet alleen ten opzichte van gedrag, maar ten opzichte van de gehele werkelijkheid. Slechts door middel van waarde-inschattingen kunnen we van zaken zien wat ze zijn: goed, blauw, boom, mens, recht, staat enzovoorts. Essentieel in Krabbes theorie is dat het rechtsgevoel een onwillekeurige reactie op gedrag is, het overkomt ons: we zien sommige zaken als recht en weer andere als onrecht, of we dat nu willen of niet. Het rechtsgevoel is voor Krabbe de enige bron van geldig recht: alleen normen die daaruit voortspuiten zijn rechtsnormen. Dit recht is als buiten de subjectieve menselijke wil staande macht geheel objectief.⁵⁴⁴

In de staat zou daarom het recht en niet de overheid de hoogste macht moeten zijn, waarmee Krabbe de leer van de staatssoevereiniteit verwierp.⁵⁴⁵ Een menselijke macht kan immers nooit de grond van de gelding van het recht zijn.⁵⁴⁶ Dit vertoont sterke verwantschap met de definitie uit 1774 van een ware republiek door John Adams, de tweede president van de Verenigde Staten: ‘a

541 In het Nederlands verschenen onder andere *De moderne staatsidee* (1915), dat in het Duits, Engels en Frans werd vertaald, en *Het rechtsgezag* (1917), waarin hij antwoordt op kritiek. In de beschrijving van Krabbes rechtsfilosofie gebruik ik voornamelijk Krabbes latere uitwerking van zijn theorie in *De moderne staatsidee*.

542 Zie bijvoorbeeld Van den Bergh, *Geleerd recht* 2000, p. 152.

543 Lokin en Jansen, *Droom en daad* 1995, p. 6. Jansen, *Doorgaan of stoppen* 2006, p. 1-15.

544 Krabbe, *Moderne staatsidee* 1915, p. 42-43. De karakterisering van het dagelijkse ervaren en waarnemen als het inschatten van waarden treft men eind negentiende eeuw aan bij Nietzsche, zie bijvoorbeeld *Zarathustra* 1993, p. 74-76. Krabbes leer gaf aanleiding tot uiteenlopende interpretaties. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de kritiek van de katholieke rechtsfilosoof Hoogveld, die in een zeer onwelwillende interpretatie meende dat Krabbe de inhoud van het recht slechts van toevallig persoonlijk ‘sentiment’ liet afhangen, terwijl Van der Pot in zijn staatsrechtelijk handboek juist het onpersoonlijke van Krabbes rechtsbewustzijn benadrukt dat zich, zelfs tegen persoonlijke neigingen in, aan de mens voordoet. Hoogveld, *Algemene rechtsfilosofie* 1934, p. 100-102; Van der Pot, *Handboek staatsrecht* 1940, p. 40.

545 Met deze leer van de staatssoevereiniteit heeft Krabbe de leer van de staatssoevereiniteit als grondslag voor de gelding van het recht volgens Bellefroid zelfs ‘ten val gebracht’. Bellefroid, *Inleiding rechtswetenschap* 1946, p. 53.

546 Krabbe, *Moderne staatsidee* 1915, p. 40-42, 44, 176.

government of laws and not of men.’⁵⁴⁷ Krabbe zelf vindt een voorloper van zijn opvatting in Kants *Rechtslehre*: ‘Ein Staat (civitas) ist die Vereinigung einer Menge von Menschen unter Rechtsgesetzen.’⁵⁴⁸ Kants filosofie geeft echter geen fundament voor een concrete gemeenschap, maar slechts de voorwaarden voor een individualistische coëxistentie.⁵⁴⁹ Zo’n fundament wil Krabbe wél geven. Elke staat heeft volgens hem zijn eigen ‘maatstaf van rechtswaarde, welke bij de schatting van belangen wordt aangelegd’. Als verschillende groepen binnen een staat, zoals verschillende rassen, bij veel maatschappelijke aangelegenheden een verschillend rechtsbewustzijn aan de dag leggen, mag de nationale overheid maar op een klein gebied recht produceren: het gebied waarop wel algemene overeenstemming bestaat.⁵⁵⁰ Ondanks de nationale verschillen, is er volgens Krabbe toch uiteindelijk een supranationale rechtsorde mogelijk, en zelfs noodzakelijk. De moderne staatsidee moet leiden tot een wereldstaat die de ‘ethische, onpersoonlijke macht van het recht’ op mondiaal niveau realiseert. Daarmee komt Krabbe weer dicht bij Kant en diens ideaal van een mondiale statenbond.⁵⁵¹

De wijze waarop het rechtsgevoel het best tot ontwikkeling, uiting en normstelling kan komen is door functionele decentralisatie van overheidstaken. De nationale, provinciale en gemeentelijke wetgevers staan van veel onderwerpen te ver af om ‘de rechtswaarde ervan te kunnen inschatten’. In plaats van regels maken voor een onbegrensd aantal onderwerpen binnen een bepaald geografisch gebied kan een rechtsvormend orgaan beter uit ervaringsdeskundigen bestaan die werkzaam zijn op een specifiek terrein waarvoor recht gevormd moet worden. Daar, bij de belanghebbenden zelf, ontstaat immers het rechtsgevoel over dat onderwerp. Wanneer die belanghebbenden nu zelf recht kunnen vormen, komen voor hen de regels niet meer van bovenaf, maar uit hun eigen rechtsbewustzijn. Dit vertoont een sterke gelijkenis met Hegels corporatieve rechtsvorming.⁵⁵² Deze wijze van rechtsvorming vormt een tweede beperking op de wetgevende taak van de centrale overheid.

Voor de rechter betekent de leer van Krabbe dat in door de wet niet of niet duidelijk geregelde gevallen het ongeschreven recht toegepast moet worden, dat voortspuit uit het rechtsbewustzijn. De wet is immers slechts een uitspraak in een *abstract* belangenconflict. De rechter moet in *concrete* gevallen opnieuw, met de wet in het achterhoofd, een belangenafweging maken. Hij scheidt dan niet zelf recht, maar houdt rekening met ‘de werking van het ongeorganiseerde rechtsbewustzijn, binnen de maatschappelijke kring waar het conflict van

547 Zie Adams, *Papers* deel 4, p. 87. Adams, ‘Novanglus papers’, *Boston Gazette*, No. 7 (1774) ook op: <<http://www.let.rug.nl/usa/P/ja2/writings/novan1.htm>>.

548 Krabbe, *Moderne staatsidee* 1915, p. 167, 169; Kant 1990, p. 313 (§45).

549 Krabbe, *Kritische Darstellung* 1930, p. 290-291.

550 Krabbe, *Moderne staatsidee* 1915, p. 151-152.

551 Krabbe, *Moderne staatsidee* 1915, p. 180-221, vooral 215-221. Zie Mertens, ‘Hegel’s Hommage’ 1995, met name p. 672-680.

552 Zie boven; Hegel, *Grundlinien* 1821, §250-256. Krabbe verwijst overigens niet naar Hegel.

belangen zich voordoet'.⁵⁵³ Krabbe staat hiermee lijnrecht tegenover de formalistische leer van de *Begriffsjurisprudenz*, die de inhoud van het recht vaststelde door middel van logische analyse van wetteksten en jurisprudentie.⁵⁵⁴

Krabbes kijk op de geschiedenis doet soms wat hegeliaans aan (voordat de rechtssoevereiniteit bereikt kan worden moet de ontwikkeling van een staat eerst 'door de overheidsidee heengaan'),⁵⁵⁵ maar hij verwerpt expliciet de verdediging van de status quo, die uitgaat van 'de hegeliaanse stelling der juristen "was wirklich ist, das ist vernünftig"'. Uit feiten volgen voor Krabbe immers geen normen.⁵⁵⁶ Nederlandse Hegelianen hadden naast lof dan ook tevens kritiek op vooral de kantiaanse aspecten van Krabbes denken.⁵⁵⁷ Ook de spinozistische uitgangspunten van onder andere zijn latere promovendus Carp, dat de staat als een feit moet worden aanvaard en dat God zich uitsprekt in de geschiedenis, wees hij van de hand.⁵⁵⁸

Krabbe had invloed op zeer diverse juristen en rechtsfilosofen in binnen- en buitenland. In Duitsland gingen onder andere de twee belangrijke rechtsfilosofen Kelsen en Schmitt in op Krabbes geschriften. De neokantiaan Kelsen formuleerde in zijn *reine Rechtslehre* een theorie die belangrijke overeenkomsten vertoont met Krabbes leer van de rechtssoevereiniteit. Beide theorieën trachten een puur rechtelijke sfeer te isoleren, die het raamwerk voor de staat vormt zonder dat daarbij buitenjuridische machtsfactoren een rol spelen. Kelsen erkende Krabbes werk als zeer belangrijk, en vond net als Krabbe dat de machtsuitoefening van de staat altijd weer als op recht gebaseerd begrepen moet worden, omdat recht (overheidsmaatregelen, rechtspraak, wetgeving) uitsluitend op *hoger recht* en niet op louter macht gebaseerd kan zijn.⁵⁵⁹ Alleen hoefde dat recht voor Kelsen niet uit het rechtsbewustzijn van het volk voort te komen, zoals Krabbe eiste. Ook een dictatuur is in Kelsens opvatting een rechtsstaat omdat zij een rechtsorde kent, zij het een mogelijk door velen als onprettig ervaren soort rechtsorde.⁵⁶⁰

Schmitt vond Krabbes leer van de rechtssoevereiniteit belangrijk genoeg om hem te behandelen in zijn beroemde korte geschrift *Politische Theologie*. Hij

553 Krabbe, *Moderne staatsidee* 1915, p. 110-114.

554 Het woord *Begriffsjurisprudenz* komt van R. von Jhering, in een artikelenreeks uit 1860-1866. Zie Krabbe, *Moderne staatsidee* 1915, 91-94.

555 Krabbe, *Moderne staatsidee* 1915, p. 218-219.

556 Krabbe, *Het rechtsgezag* 1917, p. 85-87.

557 Telders bekritiseert Krabbe in zijn proefschrift van 1927: *Verzamelde geschriften* deel 1, p. 221-223. De Beneditty bekritiseert het concept rechtsbewustzijn bij Krabbes leerling Kranenburg in *Recht en rechtsgevoel* 1913, p. 73-77.

558 Krabbe, *Moderne staatsidee* 1915, p. 148-149, 111-112.

559 Kelsen, *Souveränität* 1928, p. 22-25. De bekendste uitwerking van de opvatting dat recht alleen uit recht af te leiden is, geeft Kelsen in zijn beroemde *Reine Rechtslehre* (1934, tweede versie 1960).

560 Zie voor deze opvatting naast *Souveränität* 1928, p. 25-29 ook zijn *Allgemeine Staatslehre*, Berlijn 1925, p. 335-336. Leo Strauss wijst erop dat de passage met deze opvatting in de Engelse vertaling van dit laatste werk in 1949 is weggelaten. Zie Strauss, *Natural Right*, p. 4n2.

wees echter Krabbes idee dat de staat geheel door het recht bepaald zou kunnen en moeten worden, rigoureuus van de hand. Problematisch was volgens Schmitt vooral Krabbes ideaal dat de overheid als wetgever uitsluitend passief vaststelt wat het rechtsbewustzijn inhoudt en dat vervolgens tot wet verklaart, die zij vervolgens uitvoert en toepast. Dit zou het wezen van de *rechtsbeslissing* miskennen. Volgens Schmitt bestond er namelijk geen logische of causale overgang tussen de sfeer van het recht en die van de maatschappelijke werkelijkheid: de beslissing die door een functionaris wordt genomen op grond van een rechtsnorm ten aanzien van een feitelijke situatie valt niet uit die rechtsnorm af te leiden. Ook de *geldigheid* van de beslissing hangt voor Schmitt niet van de 'juistheid' van de motivering af: 'Die rechtliche Kraft der Dezision ist etwas anderes als das Resultat der Begründung'; 'Es kommt für die Wirklichkeit des Rechtslebens darauf an, wer entscheidet.'⁵⁶¹ Schmitt had echter meer sympathie voor Krabbe dan voor Kelsen, die in zijn ogen de maatschappelijke werkelijkheid geheel uit het oog verloren had.⁵⁶²

Van alle Nederlandse nationaal-socialisten was Carp, als promovendus van Krabbe, het meest door hem beïnvloed. Maar ook van Krabbes critici Kelsen en Schmitt nam Carp ideeën over, die hij integreerde in zijn spinozistische politieke filosofie. Met Kelsen zette Carp zich af tegen een vermenging van normatieve rechtswetenschap en sociologie, omdat normatieve wetenschap alleen formeel-logisch en niet sociologisch of psychologisch bedreven zou kunnen worden.⁵⁶³ Carp nam niet Schmitts theorie over van de zelfstandige juridische beslissing, maar bleef in de lijn van Krabbe overtuigd van de werking van het rechtsbewustzijn in juridische beslissingen.⁵⁶⁴ Wel had Carp net als Schmitt – en Krabbe – kritiek op het neokantianisme van onder andere Stammler. Kant zou de menselijkheid van de *Vernunft* (rationaliteit) nog niet in zijn *politieke* denken hebben laten doorwerken. Kants liberale nachtwakerstaat waarin ieder vrij is om te handelen naar eigen willekeur zolang anderen maar niet geschaad worden, behelst nog niet de voltooiing van een derde ontwikkeling: die van pluraliteit naar eenheid.⁵⁶⁵

In 1926 behandelde Carp in een rede voor de Vereniging voor de Wijsbegeerte des Rechts de staatsvorm die volgens hem het meest aan de tijdgeest beantwoordde, namelijk de 'organische democratie', waar Krabbes leer van de

561 Schmitt, *Politische Theologie* 1984, p. 31-34, 40-42, 44, 46 (mijn cursivering). Zie Van den Burg, *Het nationaal-socialisme* 1940, p. 112. Overigens denkt Schmitt dat de Duitse vertaling uit 1919 van *De moderne staatsidee* (waarin ook opgenomen *Het rechtsgezag*) een tweede uitgave is van *Die Lehre der Rechtssouveränität* onder een andere titel. Schmitts uitgebreide citaten komen uit het gedeelte dat de vertaling van *Het rechtsgezag* behelst.

562 Schmitt, *Politische Theologie* 1984, p. 30-31.

563 Carp, *Eer-herstel* 1928, p. 15-16.

564 Zie bijvoorbeeld Carp, *Tijdgeest* 1926, p. 34.

565 Carp, *Despotie* 1937, p. 53-57; Carp, *Tijdgeest* 1926, p. 33. Stammler acht hij echter wel met Kelsen en Krabbe van belang als wegbereider van de niet-positivistische rechtswetenschap. Carp, *Eer-herstel* 1928, p. 35; Carp, *Despotie* 1937, p. 77, verder over Kant aldaar p. 75-80.

rechtssoevereiniteit een vorm van zou zijn.⁵⁶⁶ Hoewel Krabbe aannam dat een minderheid het rechtsgevoel van de meerderheid zou accepteren vanwege de hogere waarde van rechtseenheid, legde Carp meer de nadruk op Krabbes idee dat het overheidsgezag een openbaring van het rechtsbewustzijn van de onderdanen is, waarmee een eenheid van regering en geregeerden zou zijn bereikt. Carp roemde Krabbe herhaaldelijk als ‘profeet’ van de ‘nieuwe gezagsidee’.⁵⁶⁷ Hiermee schreef Carp Krabbe een Bolland-achtige voorbeeldfunctie toe en voerde hem op als protagonist van zijn eigen fascistisch-spinozistische staatsleer.⁵⁶⁸ De verbondenheid van volk, recht en staat,⁵⁶⁹ en de door Krabbe voorgestane wijze van rechtsvorming en -vinding lijken inderdaad niet in tegenspraak met het fascistische ideaal dat Carp zich in de jaren dertig eigen begon te maken. In Carps ‘moderne’ of ‘organisch democratische gezagsidee’ is geen sprake meer van losse individuen die vrij zijn om willekeurig te handelen, maar vormen de burgers een ‘ware gemeenschap’ van onderdanen die hun gebondenheid aan het overheidsgezag begrijpen als gebondenheid aan hun eigen wezen als gemeenschapsmensen.⁵⁷⁰ Wanneer we afzien van zijn geschiedenisfilosofie, kan Carps rechtsfilosofie samenvattend gekarakteriseerd worden als in belangrijke mate kantiaans-krabbeaans, maar gedomineerd door een fascistisch gemeenschapsidealisme.

Nationaal-socialisten, al dan niet hegeliaans *angehaucht*, zagen een verwantschap tussen Krabbes rechtsbewustzijn en het fascistische ‘volksrecht’.⁵⁷¹ Krabbe benadrukte immers de eigenheid van elke staat en elk volk, en van de binnen die staat levende groepen, zoals verschillende rassen.⁵⁷² Het uitgangspunt van het rechtsgevoel van het volk, in plaats van het abstracte ‘verheven standpunt der neutraliteit’⁵⁷³ van het parlement sloot ook aan bij het nationaal-socialisme. (Het zal niet verbazen dat een typische formalist als Eyssell in Krabbes theorie de ‘volkomen regtsonzekerheid’ zag.)⁵⁷⁴ In Krabbes opvatting dat de rechtsvorming niet aan een anonieme meerderheid overgelaten moest worden, maar grotendeels aan specialisten en belanghebbenden, zagen fascisten

---

566 Carp, *Tijdgeest* 1926, p. 27-31.

567 Carp, ‘Beschouwingwijze’ 1936, p. 160; Carp, *Despotie* 1937, p. 86. Zie ook De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 247. Al in Carp, *Eer-herstel* 1928, p. 26, betoogt hij dat bij Krabbes rechtsbewustzijn eigenlijk niet de individu, maar de gemeenschap het uitgangspunt is.

568 Van Oven levert hierop kritiek in zijn necrologie van Krabbe, die, als hij daar de kracht nog voor had gehad, zich volgens van Oven zeker gekeerd zou hebben tegen ‘de “nieuwe stromingen” in het staatsrecht van sommige landen, de staatsvergoding, het felle nationalisme’. *NJB* 1936, p. 11, 26-28, 125.

569 Zie Carp, ‘Beschouwingwijze’ 1936, p. 158-159.

570 Carp, *Despotie* 1937, p. 84-85.

571 Schrieke, ‘Adatrecht’ 1941, p. 429; *Het Rechtsfront* (1) 1941-1, p. 1; Van der Heijden, ‘Polemiek’ 1942, p. 30.

572 Krabbe, *Moderne staatsidee* 1915, p. 151-152.

573 Krabbe, *Moderne staatsidee* 1915, p. 135.

574 Eyssell, ‘Pleidooi voor regtszekerheid’ 1914, p. 1n. Hij zegt dit naar aanleiding van Krabbes rede ‘Ongezonde lectuur’ (1913) over rechter en Grondwet. Zie over Eyssell §§2.4.1.1 en 2.4.2.2.

een voorloper van hun eigen corporatisme.⁵⁷⁵ Corporatieve rechtsvorming, voortkomend uit de Germaanse volksaad, vond brede steun onder nationaal-socialisten, een enkele keer onder verwijzing naar het begrip ‘soevereiniteit in eigen kring’ van de bekende gereformeerde politicus Abraham Kuiper.⁵⁷⁶

Nationaal-socialisten hadden ook belangrijke kritiek op enkele centrale stellingen van Krabbes theorie. Wat geldig recht is, wordt bij Krabbe namelijk bepaald door het rechtsgevoel van de *meerderheid*, omdat ieders rechtsopvatting principieel gelijkwaardig is. Krabbe werd in dat opzicht dan ook ‘in wezen [...] uiterst dogmatisch democratisch’ genoemd.⁵⁷⁷ De nadruk op het individuele rechtsbewustzijn zou neigen naar individualisme.⁵⁷⁸ Het volkseigene van het rechtsgevoel wordt bij Krabbe gerelativeerd door de mogelijkheid die hij ziet voor een wereldstaat.⁵⁷⁹ Deze opvattingen en Krabbes veronderstelling van een in zuivere vorm bij iedereen gelijk rechtsbewustzijn zijn eerder kantiaans dan hegeliaans.⁵⁸⁰ Van Apeldoorn verweet Krabbe dan ook een volk louter als ‘een “stuk mensheid”’ te beschouwen en voorbij te gaan aan ‘andere factoren waardoor het volk wordt bepaald, zoals gemeenschap van afstamming, taal, godsdienst, zeden, geschiedenis en daarop steunend saamhorigheidsgevoel.’⁵⁸¹

2.4.2.2.2 *Leider, staat en rechter*

Welke gebruiken, tradities en – vooral – waarden waren nu precies ‘volks’? Dit kon het best bepaald worden door degene die het bijzondere vermogen heeft dit in te zien: de natuurlijke Leider.⁵⁸² Interne verdeeldheid over die vraag zou de volkse zaak alleen maar kunnen schaden. Eventuele onenigheid trachtten de nationaal-socialisten te voorkomen door middel van de invoering van het leidersbeginsel. Het bijzondere aan de nationaal-socialistische leiding zou zitten in de afwezigheid van een onderscheid tussen Leider en onderdanen: de Leider wil wat het volk wil, want hij is een uit het volk opgestaan voorbeeld in plaats van een potentaat die slechts zijn eigen macht wil veiligstellen. Hij ontleent zijn legitimiteit dan ook niet aan stemmenpercentages of nepotisme, maar aan volksvertrouwen en zijn eigen persoonlijkheid, die de concrete uitdrukking is van een

575 H. de Vries, ‘Volk, staat’ 1937, p. 920-925. Zie ook De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 241-246.

576 Fruin, ‘Nationaal-socialistische geest’ 1938, p. 419-420; Van Apeldoorn, ‘Wedergeboorte’, p. 187.

577 Van der Heijden, ‘Polemiek’ 1942, p. 29-32. Van Apeldoorn 1943, p. 93-94; H. de Vries, ‘Volk, staat’ 1937, p. 922-923.

578 H. de Vries, ‘Volk, staat’ 1937, p. 920-925, waar hij aansluit bij kritiek van Struycken. Zie ook De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 241-246.

579 Krabbe, *Moderne staatsidee* 1915, p. 215, 216. Eén van de rechtswaarden die volgens Krabbe mondiaal gelden is het verbod op slavernij.

580 Schmitt noemt als verschil tussen Krabbe en de neokantianen, dat Krabbe geen onderscheid maakt tussen recht en belang als respectievelijk vorm en materie maar het rechtsbelang het hoogste belang noemt. Schmitt, *Politische Theologie* 1984, 31-34.

581 Van Apeldoorn, *Inleiding* 1943, p. 213-214. Overigens bekritiseerde Krabbe, zoals gezegd, Kant juist op dezelfde gronden.

582 Van Royen, ‘Staatsch recht’ 1942, p. 829.

bewuste, organische lotsgemeenschap.⁵⁸³ Het Duitse Rijk zou op deze manier het organische denken van Hegel belichamen.⁵⁸⁴ Hitler was ‘oberster Gerichtsherr’, en de Duitse rechter moest beslissen volgens zijn eigen inschatting van de Führerwille (wat de Leider beslist zou hebben).⁵⁸⁵ In het Nederlandse nationaal-socialisme waren dergelijke opvattingen niet prominent aanwezig. In een fascistisch Nederland zou het mogelijk moeten zijn voor de burgers om in een referendum, uit te schrijven door de koning(in), hun steun aan de Leider uit te drukken.⁵⁸⁶ Met Hegel zegt Goedewaagen: de staat is de vorm, de geest van het volk de inhoud, waarbij ‘volk’ volgens Goedewaagen in mythische zin genomen moet worden.⁵⁸⁷ Het is duidelijk dat dit de omkering behelst van John Adams’ eerder aangehaalde rechtsstatelijke ideaal: ‘an empire of laws, and not of men’, en ook op gespannen voet staat met de leer der rechtssoevereiniteit van Krabbe.⁵⁸⁸

De Leidersstaat zou iets anders zijn dan dictatuur.⁵⁸⁹ de Leider is vrij in zijn beslissingen omtrent het leiden van zijn *Gefolgschaft*, maar heeft daarom ook een grotere verantwoordelijkheid. Er zou daarom geen sprake zijn van staats-absolutisme, maar van een op arbeid gebaseerde corporatieve volksordering ‘van onderop’.⁵⁹⁰ Door middel van een dergelijke ordening van de staat zullen geschikte leiders naar voren komen: in de corporaties kunnen alleen zij leiders worden die het vertrouwen van hun medewerkers genieten. Dit selectiemechanisme moet dan ook niet uitgeschakeld worden door bescherming van ‘het zwakke, het zieke, het onvolwaardige’.⁵⁹¹ Deze gedachte sluit aan bij Hitlers sociaal-darwinistische *Elitenauslese*. In Duitsland zag men Hitler zelf ook als product van die *Elitenauslese*: hij was immers de sterkste gebleken van allen die in jaren twintig een gooi naar het politieke leiderschap deden. Hetzelfde gold voor de nationaal-socialistische wereldbeschouwing, die vanwege haar overwinning ook het recht had om te heersen en de maatschappij om te vormen.⁵⁹²

---

583 Carp, *Beginselen* 1942, p. 58-59.

584 Goedewaagen, ‘Geest des tijds’ 1939, p. 93. Larenz beschouwde de Führer als meest zichtbare representant en waarborg van de ‘Einheit von Volkswille und Staatswille’. Larenz, *Rechtserneuerung* 1934, p. 34; Majer, *Grundlagen* 1987, p. 118.

585 Zie voor Duitsland bijvoorbeeld Larenz, *Rechtserneuerung* 1934, p. 34: de Führer is de ‘Hüter der Verfassung [und] der ungeschriebenen konkreten Rechtsidee seines Volkes’; zie verder Majer, *Grundlagen* 1987, bijvoorbeeld p. 107-108.

586 Carp, *Beginselen* 1942, p. 58-59; ‘Ontwerp-Grondwet NSB’ 1975, p. 969; cf. het grondwet-ontwerp van Wigersma art. 9, Wigersma, *Richtlijnen* 1936, p. 32.

587 Goedewaagen, ‘Volksche democratie’ 1937, p. 430-432, waar hij Hegel citeert.

588 Zie §1.1.

589 Zie bijvoorbeeld ook Van der Heijden, ‘Rechtskarakter’ 1941, p. 388-390.

590 Goedewaagen, ‘Volksche democratie’ 1937, p. 430-432.

591 Fruin, ‘Het leiderschap’ 1939, p. 103; Van Royen, ‘Staatsch recht’ 1942, p. 837.

592 Rosenberg, ‘Deutsches Recht’ 1936 (een rede voor de Duitse juristen), p. 223, 230. Rosenberg associeerde overigens staatsabsolutisme met Hegel en was daarom tegen beide.

De belangrijkste staatsrechtstheoretische geschriften van de NSB zijn twee ontwerp-Grondwetten en de twee eerder besproken brochures III en V. De eerste ontwerp-Grondwet, van Wigtersma, werd in 1935 door Mussert afgekeurd,⁵⁹³ en de tweede, opgesteld door Carp en Schrieke aan het begin van de bezetting, heeft ook geen rol in het landsbestuur kunnen spelen.⁵⁹⁴ Toch zijn deze documenten interessant, omdat ze pogingen behelzen om het nationaal-socialistische denken over de staat concrete vorm te geven.

Als een van de publicaties in de reeks van de ‘Vereeniging tot studie van den staat’ (waarvan de meeste delen ook in de Waag-reeks verschenen) publiceerde Wigtersma zijn afgewezen ‘Schets eener redelijk-democratische staatsinrichting voor Nederland’. In zijn voorstel zijn het leidersbeginsel, een autoritair centralistisch staatsgezag en een sterke nadruk op de Nederlandse cultuur aanwezig. Een krachtige landsverdediging, oranjegezindheid en bepalingen over het staatsburgerschap vullen de eerste artikelen. Staatsburger zijn die ingezetenen die ‘zonder reserve Nederland als hun eenig vaderland erkennen, en die in militairen of in arbeidsdienst dit vaderland hebben gediend’, van welke diensten vrouwen vrijgesteld zijn. Ras is hierbij van geen betekenis. Stemmen mogen alleen die staatsburgers die verklaren de Nederlandse staat en de Vaderlandse cultuur hoog te houden. De wetgevende macht berust bij de Koning en de minister-president, nog geen vast ambt in die tijd, bijgestaan door een aantal ministers, die slechts verantwoording schuldig zijn aan de minister-president, die op zijn beurt alleen aan de Koning verantwoording hoeft af te leggen. De volksvertegenwoordiging brengt over wetsvoorstellen slechts advies uit. Niet de kwantitatieve meerderheid van het volk dient in de volksvertegenwoordiging de doorslag te geven, maar het is de bedoeling dat de kwalitatief besten daarin gekozen worden. Die verkiezing wordt corporatief georganiseerd: lijsten met kandidaten uit belangrijke organen van het volk worden opgesteld door Arbeidschappen (corporaties), de Raad van State, een Hooge Geestelijke Raad (bestaande uit wetenschappers en kunstenaars), een Indische Raad, de senaten der Nederlandse universiteiten en de Generale Staf van leger en vloot. De koningin en de minister-president kiezen daar honderd personen uit, welke lijst slechts in zijn geheel door de kiezers kan worden goed- of afgekeurd. Op provinciaal en gemeentelijk niveau is de organisatie hetzelfde, en commissarissen der Koningin en burgemeesters zijn persoonlijk verantwoording schuldig aan de minister-president of een minister, waarmee het piramidale gezagsraamwerk compleet is.

De vrijheid van meningsuiting wordt beperkt door de plicht van respect voor Nederlandse zeden en wetten en van erkenning van het primaat van het nationale volksbelang boven groeps- of individuele belangen. Ook in de organisatie van de arbeid komt het nationaal-socialisme duidelijk tot uitdrukking: werkgevers en werknemers moeten zich gezamenlijk inzetten voor het volksbelang, en eigendom is sociaal: een eigenaar is ‘beheerder van het hem toevertrouwde’. Onderwijs moet opvoeden tot goede staatsburgers, waarbij een

---

593 Zie §2.2.

594 Zie ook §4.2.2.

prominente rol voor zuiver taalgebruik is weggelegd. De rechterlijke macht komt in het op één na laatste artikel aan bod. In de benoeming van leden van de Hoge Raad is de coöptatie afgeschaft: de minister-president biedt na overleg met de volksvertegenwoordiging en de Hooge Raad van den Arbeid aan de Koning twee namen aan waaruit de vorst een keuze maakt.⁵⁹⁵

Art. I van het ontwerp van Carp en Schrieke luidt: ‘Het Rijk der Nederlanden is een nationaal-socialistische staat onder erkenning van de gebondenheid, welke het nieuwe Europa vordert’. Militaire, economische en diplomatieke samenwerking met het Groot-Duitse Rijk wordt noodzakelijk geacht (art. II). Volgens art. 1 bestaat het Rijk der Nederlanden uit het Nederlandse volk in vereniging met de inwoners van Indonesië (sic!), Suriname en Curaçao. Tot het Nederlandse volk behoort hij die ‘gesproten is uit een geslacht dat gedurende een eeuw gevestigd is geweest in de Nederlanden’ (art. 2). Verder was er vrijheid van godsdienst behoudens gemeenschapsbelangen (art. 7). Ondanks de gerichtheid op de gemeenschap moest iedereen wel aanspraak hebben op bescherming van persoon en goed, dus individuele eigendom (art. 6).⁵⁹⁶ Terugkeer van het Huis van Oranje en inlijving van gedeelten van België waren onderwerpen die Carp wilde openhouden, maar die de Duitsers in het ontwerp niet zouden tolereren.⁵⁹⁷

Afdeling 3 van de ontwerp-Grondwet is getiteld ‘van den rechtspraak’. Art. 39 luidt: ‘Er wordt in de Nederlanden recht gesproken in naam der Gerechtigheid’. De regeling van de rechtspraak verzekert haar ‘onafhankelijkheid, volksverbondenheid, onpartijdigheid en openbaarheid’ (art. 40). Er zou een ‘Opperrechter’ komen die door de Rijksbestuurder benoemd wordt en slechts door deze op eigen verzoek kan worden ontslagen, behalve in geval van ernstig geestelijk of lichamelijk onvermogen, na het horen van de Raad van State (art. 41). Deze Opperrechter heeft volgens art. 42 het toezicht op de geregelde loop en afdoening van rechtsgedingen, en hij wijst de werkring en standplaats van de rechters aan en kan hen wegens ongeschiktheid schorsen. De Hoge Raad blijft bestaan, leden worden benoemd en ontslagen door de Rijksbestuurder en de Hoge Raad heeft als functie het toezicht op het nakomen der wettelijke voorschriften door rechters (artt. 43 en 44).⁵⁹⁸

De NSB duldde in haar officiële opvattingen tot aan de bezetting nog een plaats voor de koning(in) naast of desnoods als de Leider.⁵⁹⁹ Voor Carp symboliseerde de koning(in) de historische eenheid van het volk, terwijl zich in de Leider de ‘volkseenheid *in het heden* openbaart’.⁶⁰⁰ De koning krijgt bij Carp, en bij Fruin, een rol die vergelijkbaar is met zijn rol bij Hegel: een symbolische

595 Wigersma, *Richtlijnen* 1935.

596 Archief NSB, dossiers van den Leider, invnr. 14a.

597 ‘Ontwerp-Grondwet van de NSB’ 1975, p. 969.

598 Archief NSB, dossiers van den Leider, invnr. 14a.

599 Zie Carp, *Koningschap* 1939, bijvoorbeeld p. 35-36; Wigersma, *Richtlijnen* 1936, p. 13, 27.

600 Carp, *Koningschap* 1939, p. 37-38.

wettenondertekenaar.⁶⁰¹ De vijfde NSB-brochure, *Staatkundige richtlijnen*, gaf als partijopvatting dat niet een uit het volk opgestane leider de staat moest besturen, maar de Koning, als symbolische uitvoerder van het beleid van de minister-president.⁶⁰²

Het leidersbeginsel houdt in dat er niet door middel van onpersoonlijke machtsuitoefening, via consensusvorming of stemming, wordt beslist, maar dat per (corporatief) gremium één persoon de beslissingen neemt, die alleen verantwoordelijkheid verschuldigd is aan zijn meerdere in de strenge hiërarchie. Hiermee zou de persoonlijke verantwoordelijkheid weer terug worden gebracht in de politieke besluitvorming.⁶⁰³ In overeenstemming hiermee kregen de presidenten van de rechtbanken en gerechtshoven na invoering van het leidersbeginsel in Nederland in 1943 zelf de bevoegdheid beslissingen te nemen die voorheen aan de raadkamer, dus aan meerdere rechters samen, toekwamen.⁶⁰⁴ De ideale rechter werd omschreven als iemand die de gave heeft te onderkennen wat binnen zijn leefgemeenschap – idealiter overeenkomend met het territorium van zijn gerecht – recht is. Een ‘natuurlijke Leider’ in het klein dus. Daarvoor was het belangrijker dat hij de concrete verhoudingen en plaatselijke zeden kende, dan dat hij wist wat er in het wetboek stond.⁶⁰⁵ Het nationaal-socialisme keerde zich immers tegen het ‘legaliteitssysteem’ van de democratie, waarin de mening van de helft plus één de macht heeft en bepaalt wat recht is.⁶⁰⁶ Het slaafs toepassen van wetten is een ‘vlucht uit de levende verantwoordelijkheid, die zich verschuilt achter de dode letter’, terwijl rechtspreken juist het nemen van verantwoordelijkheid eist om vast te stellen wat recht is in een concreet geval.⁶⁰⁷ Een strakke binding aan het onvolkse, materialistische positieve recht is daarbij hinderlijk. In Duitsland werd recht dan ook gedefinieerd als datgene wat de Führer, zelf de allerhoogste rechter, wil, of dat nu in de wet staat of niet.⁶⁰⁸ De rechter die de wet uitlegt en aanvult conform de ‘lebendigen Rechtswille der Gemeinschaft’ handelt overeenkomstig de wil van de Führer.⁶⁰⁹ Dit past in het algemenere concept ‘de Führer tegemoet werken’, dat voor de hele Duitse ambtenarij en ook voor rechters een richtsnoer moest vormen.⁶¹⁰ Het leiders-

601 Hegel, *Grundlinien* 1995, §279Z. Fruin, ‘Het leiderschap’ 1939, p. 107-108. Art. IX van de ‘Ontwerp-Grondwet NSB’ 1973, p. 972. De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 252, 256-258. Zie ook Havenaar, *De NSB* 1983, p. 59-62, 67.

602 *Staatkundige richtlijnen* 1936, p. 38-41, ook in *Actuele vragen* 1934, p. 13-15.

603 Dijkhuis, ‘Volkenrecht’ 1941, p. 573-575; Van Royen, ‘Volksche recht’ 1942, p. 258; Van der Heijden, ‘Het rechtskarakter’ 1941, p. 374-394; Schrieke ‘Nederland’s oude probleem’ 1940, p. 304-307. Voor Duitsland: Majer, *Grundlagen* 1987, p. 91 (citaat van Ernst Forsthoff).

604 Besluit van de secretaris-generaal van justitie van 28 december 1943, *Stcrt.* 1944, p. 3. Zie hierover verder §4.3.2.2.

605 Bijvoorbeeld: Sijbranda, ‘Kinderstrafrecht’ 1942, p. 104. Dit doet denken aan Krabbe.

606 H. de Vries, ‘Recht van weerstand’ 1936, p. 76, met verwijzing naar Carl Schmitt.

607 Van Royen, ‘Staatsch recht’ 1942, p. 825-826.

608 Zie bijvoorbeeld Majer, *Grundlagen* 1987, p. 88.

609 Larenz, *Rechtserneuerung* 1934, p. 35-36.

610 Kershaw, *Hitler* 2000, deel 2, p. 912 (met betrekking tot Roland Freisler, president van het Volksgerichtshof). Zie over het begrip ‘de Führer tegemoet werken’ uitgebreid deel 1, p. 21-22 en hoofdstuk 13.

beginsel kwam ook tot uitdrukking in het rechtspreken door enkelvoudige kamers, waarin één persoon de leiding heeft en de verantwoordelijkheid draagt. Zulke eenhoofdige rechtspraak zou ook efficiënter zijn.⁶¹¹

De niet-neutrale opstelling inzake levensovertuigingen bracht met zich mee dat aan de staat de taak toekwam de beste, gezondste opvattingen, dus het nationaal-socialisme, actief uit te dragen. Die moreel superieure staat was daarom de hoogste achting van de volksgenoten waard. Dit wordt ook wel het herstel van de ‘staatshoogheid’ genoemd.⁶¹² Het ambtenarendom behoorde weer als roeping, niet als zomaar een baan opgevat te worden. Ambtenaren dienen ofwel (idealiter) de staatsmoraal te verkondigen, ofwel, voor zover zij nog geen nationaal-socialist zijn, zich strikt neutraal doch volstrekt gezagsgetrouw op te stellen.⁶¹³

2.4.2.3 Burgerlijk recht

2.4.2.3.1 Eigendom

In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog is een langzame trend van ‘vermaatschappelijking’ van het eigendomsrecht zichtbaar. Deze ontwikkeling zette ook tijdens en na de bezetting, gedreven door maatschappelijke nood, door.⁶¹⁴ Vermaatschappelijking, als nuancering van het individuele eigendomrecht, ging de nationaal-socialisten niet ver genoeg, want volgens hen moest eigendom überhaupt niet als een individueel recht worden gezien. Het traditionele eigendomsbegrip was een ‘absoluut subjectief recht’. Art. 625 van het toenmalige Burgerlijk Wetboek omschreef eigendom als het recht om van een zaak ‘het vrij genot te hebben en daarover op de volstrektste wijze te beschikken’, slechts begrensd door de wet. Paul Scholten formuleerde het in een annotatie als volgt:

Eigendom is niet een met een bepaald doel gegeven bevoegdheid, maar een erkenning van een niet te omschrijven vrijheid.⁶¹⁵

Dit Romeinse erfstuk was volgens nationaal-socialisten een relict uit een tijd van ‘extreem individualisme’, dat niet meer beantwoordde aan de ‘thans heersende rechtsbeschouwing, zoals die zowel in de juridische literatuur, als – ten dele althans – ook in de Nederlandse wetgeving tot uitdrukking komt.’ De beschikingsbevoegdheid zou overeenkomstig de oorspronkelijk Germaanse visie ‘gebonden [worden] door het gemeenschapsbelang’ en beperkt door de onge-

611 Van der Meulen (Amsterdamse vrederechter), ‘Snel recht’ 1942.

612 Tijdens de bezetting kon men die term weer bezigen, zonder bang te zijn voor negatieve electorale gevolgen van beschuldigingen van hegeliaans staatsabsolutisme, die de NSB in de beginjaren te verduren kreeg. Zie §2.2.5.

613 Carp, ‘Ambtenarenplicht’ 1942, p. 402-404; Fruin, ‘Ambtenaar’ 1941, p. 41.

614 Valkhoff, *Eigendomsrecht in oorlogstijd* 1945.

615 Noot bij HR 13 maart 1936, *NJ* 1936, 415.

schreven plicht van de eigenaar zijn eigendom te gebruiken ‘overeenkomstig de bestemming ervan, ten bate van de gemeenschap.’⁶¹⁶

[De] Germaansche eigendom [was] niet een in beginsel onbeperkte individuele beschikkingsmacht, die door de rechten van anderen [...] kon worden beperkt, doch in beginsel een door gemeenschapsbelangen beperkte en plichten jegens de gemeenschap in zich sluitende beschikkingsmacht.⁶¹⁷

Dit komt overeen met de Duitse theorie van ‘Gemeinschaftsbindung des Eigentums’.⁶¹⁸ In een rede voor de Nederlandsche Nationaal-Socialistische Juridische Studiekring verwoordde Van Apeldoorn het nog stelliger: ‘eigendom is een sociale functie, geen subjectief recht’.⁶¹⁹

Wigersma zag in een totale beheersing van alle eigendomsrecht door de individu het ‘extreme liberalisme’, maar in een totale beheersing van alle eigendomsrecht door de overheid het ‘totale communisme’. Toch moest de gemeenschap via de overheid een overwegende rol hebben in de beheersing van het eigendom van de burgers, aangezien uiteindelijk, in het geval van oorlog, zelfs een beroep gedaan moest kunnen worden op het ‘laatste eigendom’: het eigen lichaam en leven.⁶²⁰

2.4.2.3.2 *Arbeidsrecht*

In overeenstemming met de nationaal-socialistische arbeidsromantiek en het programma van de NSB werd tijdens de bezetting op het gebied van het arbeidsrecht het individualisme ingeruild voor een betere juridische bescherming van de arbeider. Het programma stelde in het al eerder aangehaalde punt 11: ‘De staatsburgers vormen te samen één werkgemeenschap; op ieder hunner rust arbeidsplicht’. De waarde van een burger was zo groot als zijn bijdrage aan de nationale welvaart en cultuur.⁶²¹ Het ging de nationaal-socialisten om de eliminatie van de werkgevers-willekeur en de verbetering van de positie van de werknemer van ‘afhankelijke dienstknecht’ tot ‘gelijkgerechtigden vennoot in het productieproces’. In de arbeidsrechtspraak moest een billijke afweging van de belangen van partijen op de voorgrond staan, waarbij een grotere rol voor de moraal – met een beroep op Paul Scholten – werd voorgestaan.⁶²² Een

616 Van Apeldoorn, *Inleiding* 1942, p. 152-153; 1943, p. 140-141 (cursief in origineel); Van Apeldoorn, ‘Wedergeboorte’ 1940, p. 169-172. In dit artikel geeft hij een uitgebreide geschiedenis van dit eigendomsbegrip.

617 Schrieke, ‘Adatrecht’ 1941, p. 429-430; Van Apeldoorn, ‘Wedergeboorte’ 1940. Fruin sluit hierbij aan: Fruin, ‘Nationaal-socialistische geest’ 1939, p. 422.

618 Von Brünneck, ‘Eigentumsordnung im Nationalsozialismus’ 1979, p. 153-155.

619 *Het Rechtsfront* 1942-36, p. 147.

620 Wigersma, ‘Eigendom’ 1940.

621 *Programma met toelichting* 1932, p. 38-40 (toelichting programmapunten 11 en 12). Zie ook bijvoorbeeld De Jonge, *Crisis en Critiek* 1982, p. 185. Zie ook Jansen, *Rechtshistorische beschouwingen* 2003, p. 11-13.

622 Krone, ‘Arbeidsrecht’ 1941.

belangrijke taak van de arbeidsrechtspraak was het verzekeren van de ‘sociale vrede’ door middel van een verzoenend optreden in een tijd waarin ‘de wereld opnieuw geboren wordt’. Snelle afdoening van rechtszaken naar gezond rechtsgevoel, met medewerking van lekenrechters uit arbeiders- en ondernemerskringen, zou dit doel moeten verwezenlijken.⁶²³ Niet als vrij individu, maar als lid van de gemeenschap diende de arbeider beschermd te worden, terwijl de gemeenschap beschermd moest worden tegen een eventuele klassenstrijd, ontketend door ontevreden arbeiders. Een corporatief instrument hiertoe vormde het Nederlandsche Arbeidsfront, dat rechtvaardige sociale verhoudingen en arbeidsvoorwaarden zou moeten bevorderen. Andere instrumenten waren het algehele stakingsverbod en het vervangen van collectieve arbeidsovereenkomsten door regelingen van de ‘Gemachtigde voor den arbeid’.⁶²⁴ Het nationaal-socialistisch arbeidsrecht past in de ontwikkeling van de emancipatie van het arbeidsrecht uit het algemene verbintenissenrecht, die vooral vanaf de Wet op de arbeidsovereenkomst van 1907 de wind in de zeilen had gekregen.⁶²⁵ Bevordering van de belangen van arbeiders was onderdeel van de nationaal-socialistische strategie om het volk met economische middelen voor zich te winnen.⁶²⁶

2.4.2.3.3 Burgerlijk procesrecht

De sectie burgerlijk recht van het Instituut voor Rechtsvernieuwing had in 1942/1943 ‘Hoofdlijnen van een nieuw Burgerlijk Procesrecht’ opgesteld.⁶²⁷ Het is opmerkelijk dat men uitsluitend naar het nieuwe *Italiaanse* procesrecht van 1942 heeft gekeken, en niet naar Duitse bronnen. De sectie, onder leiding van Van Lunteren, baseerde de omwerking van het procesrecht op het ‘leidend beginsel’ van de NSB: het algemene belang gaat boven het groepsbelang en het groepsbelang gaat boven het individuele belang. Daaruit worden drie algemene beginselen afgeleid. Ten eerste moesten allen die aan de ‘rechtsbedeeling in actieven zin’ deelnemen, nationaal-socialist zijn. Zij moesten ten tweede allemaal streven naar het onpartijdig bijstaan van volksgenoten. Ook de raadsman mocht niet partijdig zijn. Ten derde diende de invloed van de overheid op rechtsgedingen versterkt te worden tot ‘heil van de Volksgemeenschap in haar geheel’ en ter bescherming van haar zwakkere leden. Procespartijen moesten zich fatsoenlijk gedragen en meewerken aan waarheidsvinding. Hiertoe zou ook het Openbaar Ministerie moeten worden ingeschakeld, met de bevoegdheid om in te grijpen in alle rechtszaken, ook burgerlijke, ‘indien het Volksbelang dit vordert’. De rechter is in het plan niet meer lijdelijk, en mag de regels uitbreidend of beperkend uitleggen of ervan afwijken ‘teneinde een het rechtsbewustzijn en de redelijkheid bevredigend vonnis te wijzen’. Deze zienswijze kwam ook tot uitdrukking in de adviezen van het Rechtsfront en het Instituut

623 Van As, ‘Arbeidsrechtspraak’ 1942, p. 14-16.

624 Van Apeldoorn, *Inleiding* 1943, p. 275-277.

625 Zie ook Valkhoff, *Eeuw rechtsontwikkeling* 1945, p. 68-89 en §2.4.1.1.

626 Zie §2.3.2.

627 CABR dossier Van Lunteren. Andere leden waren: Lucas, Van Heyst en Fruin.

voor Rechtsvernieuwing over de door de bezetter voorgestelde wijziging van het echtscheidingsrecht.⁶²⁸ Verder dient de rechter volgens het Instituut rekening te houden met economische wenselijkheid en de persoonlijkheid van partijen, vooral hun goed- of kwaadwilligheid. Bewijsmiddelen moet de rechter geheel vrij kunnen beoordelen. De rechtbank dient immers in de eerste plaats de rechtszekerheid van het gehele volk. Op grond van al deze overwegingen moet de rechter bijvoorbeeld de inhoud van overeenkomsten kunnen wijzigen.

2.4.2.4 Strafrecht

Het strafrecht speelde tijdens de bezetting veel meer dan het burgerlijk recht een politieke rol: de drie belangrijkste rechtsprekende instanties die de bezetter invoerde, hielden zich bezig met strafrechtspraak. De bezetter gebruikte het strafrecht om de orde te handhaven, de NSB berechtte via de vrederechtspraak delicten met een politiek motief, en de nationaal-socialisten uitten veel kritiek op de traditionele Nederlandse strafrechtspleging. Deze zaken komen in hoofdstuk 4 aan de orde. Vanwege het belang van de strafrechtspraak zal ik wat uitgebreider bij de strafrechtstheorie stilstaan. Tijdens de opkomst van het nationaal-socialisme stond de Nederlandse strafrechtstheorie in het teken van de strijd tussen de klassieke en de moderne richting. De nazi's zetten zich af tegen het klassieke denken over strafrecht, en hadden sommige opvattingen gemeen met de modernen.⁶²⁹ Na het bespreken van de klassieke, de moderne en de autoritaire richting zal ik uitgebreid ingaan op een belangrijke discussie waarin ook het nationaal-socialisme zich mengde, namelijk die over de analoge toepassing van de strafwet.⁶³⁰ Tenslotte behandel ik de opvattingen over de rechtspositie van de verdachte en het leerstuk noodweer.

2.4.2.4.1 De klassieke richting⁶³¹

Het Nederlandse Wetboek van Strafrecht dat na zeventig jaar codificatiepogingen in 1886 eindelijk de Code Pénal verving, was een afspiegeling van de klassieke strafrechtstheorie, die de idealen van de Verlichting aanhing.⁶³² In die theorie stonden twee zaken centraal. Ten eerste de bescherming van de burger tegen de overheid in combinatie met een instrumentele visie op straffen. Om met dat laatste te beginnen: de geboorte van de klassieke richting wordt wel gelokaliseerd in Cesare Beccaria's *Dei delitti e delle pene* van 1764. Hierin pleit de schrijver voor een humaner sanctiestelsel dat gericht is op preventie: voorkomen dat de veroordeelde opnieuw in de fout gaat (speciale preventie) en de overige

628 Zie §4.4.1.

629 Buruma deelt de periode 1886-1950 in twee delen. Tot 1926 de 'ethische periode' in het strafrecht van het debat tussen de klassieke en moderne richting, en vanaf 1926 een 'autoritaire periode'. Buruma, 'Strafrechtelijke ideeëngeschiedenis' 1999, p. 15-17.

630 Zie voor een overzicht van de discussie over het *nulla poena*-beginsel Jansen, *Doorgaan of stoppen?* 2006, p. 17-30.

631 Zie over de klassieke richting bijvoorbeeld Groenhuijsen en Van der Landen, *Moderne richting* 1990, p. 8-14 en Van Binsbergen, *Poenaal panorama* 1986, p. 134-138.

632 Zie uitgebreid Hooykaas, 'Preadvies' 1934, p. 28-45.

burgers van het plegen van het betreffende delict weerhouden (generale preventie). De burger moest van te voren kunnen weten voor welke handelingen hij gestraft kon worden, zodat hij daarmee rekening kon houden: Feuerbachs beroemde regel *nullum crimen, nulla poena sine praevia lege poenali* (geen misdaad, geen straf zonder voorafgaande strafwet). Dit legaliteitsbeginsel is neergelegd in het huidige art. 16 GW en in art. 1 Strafrecht, waarin wordt gelezen dat de strafwet door de rechter letterlijk moet worden opgevat, niet per analogie mag worden toegepast en dat gewoonterecht niet geldt. Daarnaast mocht de straf idealiter niemand anders dan de dader zelf treffen. Samen met de van Montesquieu afkomstige leer van de scheiding der overheidsmachten bracht dit alles mee dat de burger door de rechter beschermd werd tegen de willekeur van de uitvoerende macht, de vervolgende instantie. De rechtvaardiging van het recht van de overheid om de burger een straf op te leggen werd gezocht in het karakter van de wet: die was namelijk idealiter de uitdrukking van de wil van het volk. Die wil was maatgevend en moest gehoorzaamd worden. Dat vloeit voort uit de theorie van het maatschappelijk contract, die ook Beccaria aanhing.

Het tweede zwaartepunt van de klassieke richting betrof de verhouding tussen delict en straf. De mens is vrij in het kiezen van zijn handelingen, wat hem voor die handelingen verantwoordelijk maakt. De delinquent heeft daarom zijn straf verdiend op grond van zijn schuld aan de zelfgekozen strafbare handeling. Het klassieke retributiebeginsel houdt in dat de straf even zwaar moet zijn als het vergrijp. Aangezien elk individu in essentie gelijk was, zou eenieder dus ook voor hetzelfde vergrijp dezelfde straf moeten krijgen.⁶³³ Elk vergrijp dient te worden vervolgd. Vaste proportionaliteit en zekere vervolging zouden rechtszekerheid scheppen voor de (potentiële) misdadiger.

Deze twee hoofdpunten staan met elkaar op gespannen voet, zoals bijvoorbeeld Kant en Hegel hebben laten zien. Voor Kant, als aanhanger van het retributiebeginsel, was een preventieve werking van de straf mooi meegenomen, maar mocht die absoluut niet de strafsoort of -zwaarte bepalen, laat staan een algemene rechtvaardiging zijn voor de bevoegdheid van de overheid om te straffen. Daarmee zou namelijk het individu als middel voor criminaliteitsbestrijding gebruikt worden, terwijl een persoon altijd ook als doel op zich moest worden beschouwd. Hegel stelde het preventie-denken gelijk aan het dreigen met een stok tegen een hond: met recht, namelijk vergelden van onrecht, heeft het niets te maken.⁶³⁴ Het sociaal contract was volgens Kant ook geen basis voor strafrecht: iemand mocht volgens Kant niet bestraft worden vanwege zijn instemming met het sociaal contract, waarin de strafmogelijkheid is opgenomen, dus eigenlijk omdat hij het indirect zelf wil, zoals Beccaria

---

633 Deze rationalistische opvatting is schatplichtig aan Kant, die de grond voor het straffen zag in de morele plicht om een inbreuk op de morele orde weer op te heffen, door de dader met gelijke (of zo gelijk mogelijke) munt zijn schuld terug te laten betalen. Kant, *Metaphysik der Sitten* 1990, p. 332-334.

634 Hegel, *Grundlinien*, §99A&Z.

betoogde. Uitsluitend het geweld hebben van een uitgevoerde strafbare *handeling*, dat wil zeggen de *schuld*, was voor Kant de grond voor straf.⁶³⁵

2.4.2.4.2 De moderne richting⁶³⁶

De kritiek van de nieuwe of moderne richting op het klassieke model wordt vooral geassocieerd met de Internationale Kriminalistische Vereniging (IKV), die in 1889 werd opgericht.⁶³⁷ De overheid wordt in de moderne optiek minder als een noodzakelijk kwaad gezien (zoals in de gedachte van de nachtwakerstaat en in de klassieke richting) en meer als instrument tot verbetering van sociale omstandigheden, wat overeenstemde met de tijdgeest. Voor het strafrecht is dat van bijzonder belang omdat men de leefomgeving van de delinquent begint te zien als een belangrijke oorzaak van diens misdadigheid. Het mensbeeld was bij de modernen dus minder indeterministisch: de vrije wil van de delinquent was niet de enige oorzaak van zijn misdadigheid.⁶³⁸ De voortschrijding van de sociale en psychologische wetenschap en de opkomst van de criminologie zorgden ervoor dat het instrumentele gebruik van strafrechtpleging ook daadwerkelijk effectief kon worden. Een van de zaken die hieruit voortvloeide, was de reclassering: was de solitaire celstraf volgens de ‘klassieken’ nog het geëigende middel om de veroordeelde tot morele bezinning te brengen, de ‘moderneren’ zagen in de gevangenis een wel zeer ineffectieve vorm van droogzwemmen, die niet tot sociale vorming leidde.⁶³⁹ Waarom er überhaupt gestraft wordt, en wat de strafsoort en -maat in individuele gevallen moet zijn, kan volgens de moderne richting wetenschappelijk bepaald worden. Slechts de *rechtvaardiging* voor het opleggen van een straf in een specifiek geval is niet op wetenschappelijke wijze te geven, en wordt nog aan de klassieke (metafysische) moraal overgelaten.⁶⁴⁰ Het gaat de modernen namelijk om het oplossen van het criminaliteitsprobleem, en het vinden van de meest geëigende middelen daarvoor. Straffen, ook door opsluiting, is maar een van die middelen. Voor het onderscheid tussen de klassieke en de moderne richting geldt daarom ook, enigszins gechargeerd, wat vaak als onderscheid tussen respectievelijk moraal en strafrecht wordt uitgelegd: eerstgenoemde wil geen misdadigers, laatstgenoemde geen misdaad.

Die formule lijkt niet te rijmen met de gangbare karakterisering van de moderne richting als juist een ‘daderstrafrecht’, dat tegengesteld is aan het

635 Kant, *Metaphysik der Sitten* 1990, p. 334-335. Beccaria's verwerping van de doorstraf kwalificeert hij als niet ter zake doende overgevoeligheid. De doodstraf is juist precies de adequate straf ter vergelding van moord.

636 Zie over de moderne richting Groenhuijsen en Van der Landen, *Moderne richting* 1990, p. 15-93; Fijnaut, *Strafrechtswetenschap* 1986, p. 11-33.

637 De oprichters waren de Duitser Franz von Liszt (1851-1919), de Nederlander Gerard Anton van Hamel (1842-1917) en de Belg Adolphe Prins (1845-1919).

638 Een andere vorm van determinisme was die van de Italiaan Lombroso, die aangeboren (lichamelijke) eigenschappen als oorzaak van criminaliteit beschouwde.

639 Groenhuijsen en Van der Landen, *Moderne richting* 1990, p. 16.

640 Volgens Von Liszt, zie Groenhuijsen en Van der Landen, *Moderne richting* 1990, p. 17.

klassieke ‘daadstrafrecht’. Die paradox is gemakkelijk op te heffen: de klassieke visie wil het laakbare *wilsbesluit* van de misdadiger vergelden door middel van een straf die de *misdaad* precies compenseert, terwijl de moderne visie de *oorzaak* van de misdaad wil wegnemen door de straf op de *persoon* af te stemmen en ook aandacht te besteden aan de sociale situatie van de misdadiger. Aangezien volgens de nieuwe richting misdadigers zelf doorgaans niet de zwaarte van de straf afwegen tegen het voordeel dat de misdaad hen oplevert, zoals Beccaria nog veronderstelde, is het niet afdoende wanneer de straf het voordeel van het misdrijf net iets overcompenseert. De straf moet het optimale *verbeterende effect* op de dader hebben, die ook op andere manieren geholpen moet worden om de negatieve effecten van zijn sociale afkomst te verminderen. Daaruit volgt ook dat het proportionaliteitsbeginsel niet per se het alleen zaligmakende principe van straffoemeting is. Overigens is het niet zo dat de moderne richting zich ‘soft’ opstelde ten opzichte van de zielige crimineel die een slachtoffer van de omstandigheden was. Uit de term *défense social* blijkt de gerichtheid op de bescherming van de nette burgers tegen ‘gevaarlijke’ individuen. De doelstelling van het strafrecht werd geformuleerd als ‘het sociaal bedorvene gezond te maken als dat kan, en te isoleren als dat moet’.⁶⁴¹ Al vroeg erkende men de gevaren van een al te grote nadruk op de belangen van de gemeenschap ten koste van de individu, die later in het Derde Rijk werkelijkheid zijn geworden.⁶⁴² Ondanks de tegenstand die van verschillende kanten tegen de nieuwe richting was opgekomen,⁶⁴³ zijn er meerdere ‘moderne’ veranderingen in het strafrecht aangebracht.⁶⁴⁴

2.4.2.4.3 Een derde weg

Een alternatief voor beide voorgaande theorieën werd opgeworpen door *Isaac Petrus Hooykaas* (1900-1971),⁶⁴⁵ eerder ter sprake gekomen als leerling van Rengers Hora Siccama. Hooykaas was vanaf 1939 raadsadviseur van de afdeling wetgeving van het departement van Justitie en vanaf 1940 loco-secretaris-generaal van Justitie, en als zodanig in 1941 korte tijd waarnemend secretaris-generaal. Daarna vervulde hij de functie van hoofd van de afdeling wetgeving. In 1939 liet hij zijn eerste voornaam wijzigen in Johannes, de naam van zijn in 1934 overleden vader.⁶⁴⁶ Of dit iets te maken had met de groeiende oorlogsdreiging vanuit het antisemitische Duitsland is niet duidelijk. In elk geval was

641 Van Hamel, *Verspreide opstellen* 1912, deel II, 957, geciteerd in Groenhuijsen en Van der Landen, *Moderne richting* 1990, p. 29.

642 Tummers, *De nieuwere richting* 1911, Groenhuijsen en Van der Landen, *Moderne richting* 1990, p. 26-27.

643 Bijvoorbeeld uit liberaal/protestante hoek: J. Domela Nieuwenhuis en mr. W. Zevenbergen; katholiek: Taverne, raadsheer in de HR; socialistisch: C.G. Wichmann. Fijnaut, *Strafrechtswetenschap* 1986, p. 17.

644 Zie Van Kalmthout, ‘Moderne richting’ 1990, p. 197-199.

645 Zie *BWN*, lemma J.P. Hooykaas, en de doctoraalscriptie van mr. P. Weenink, *Mr. J.P. Hooykaas* 2006 (UvA, niet openbaar).

646 Dus niet pas aan het begin van de bezetting zoals gemeld door Mazel, *In naam van het recht* 1984, p. 41n5.

Hooykaas niet van joodse komaf. In een preadvies voor de NJV in 1934 en in een artikel uit 1936 verwierp hij het individualisme van de klassieke richting en koos voor een radicaal anti-individualistisch, op de gemeenschap georiënteerd strafrecht, dat raakvlakken vertoonde met fascistische en nationaal-socialistische ideeën, die hij ook meermaals aanhaalde.⁶⁴⁷ Hij noemde dit gemeenschapsgeoriënteerde denken met een toen gangbare term ‘universalisme’. Die benaming is enigszins verwarrend, omdat wij vandaag de dag (net als destijds) universalisme veelal met de klassieke idealen van universele individuele vrijheid en gelijkheid associëren, waar Hooykaas zich nu juist tegen afzette. De term universalisme komt uit Oostenrijk, waar de hegeliaan Othmar Spann school had gemaakt met deze gemeenschapsgeoriënteerde theorie die expliciet aansloot bij het nationaal-socialisme.⁶⁴⁸ Als voorbeelden van gemeenschapsgericht denken noemde Hooykaas de filosofie van Plato, Aristoteles, Thomas van Aquino en Hegel. De Russische, Italiaanse en Duitse revoluties maakten volgens hem een wending naar de gemeenschap, en waren wat dat betreft de tegenhangers van de individualistische Franse revolutie en van Kants opvatting van de redelijk denkende mens als doel op zichzelf.⁶⁴⁹ Ook in Nederland wekte volgens Hooykaas ‘het atomiseeringsproces, dat welhaast tot onduldbare vormen was voortgeschreden, reactie’, waardoor er behoefte ontstond aan ‘versterkte leiding’.⁶⁵⁰ Zijn gemeenschapsdenken beschouwt evenals het nationaal-socialisme de gemeenschap als primair en de individuen als daarvan afgeleid. Elke eigenschap van een mens verwijst namelijk naar een groter geheel waarin die eigenschap pas betekenis krijgt.⁶⁵¹ De staat als overkoepelende gemeenschap boven andere gemeenschappen als gezin en arbeid moest echter niet al te overheersend of totalitair worden, want dat zou de andere gemeenschappen tekort doen, zoals in het Italiaanse of Duitse model. Een ‘zedelijke wereldorde’ is daarom geschikter als het ‘buitenste’ (en dunste) gemeenschapskader.⁶⁵² Dit laatste element maakt Hooykaas tot geestverwant van Krabbe: ondanks verschillend per gemeenschap is er toch een zedelijke wereldorde mogelijk.

Het (straf)recht had voor Hooykaas een grote gemeenschapbevorderende rol: ‘De afgedwongen zedelijke handeling stemt met het diepste wezen van den individu overeen en is meer zijn daad dan een in losbandigheid en hartstocht verrichte uitspatting.’⁶⁵³ Vrijheid betekende ‘het dienen van de gemeenschappen overeenkomstig eigen aanleg’. Terwijl de derde stand (de burgerij) liberaal is, zou de vierde stand (de arbeiders) aanvoelen dat de liberale vrijheid voor haar juist een gevaar is, en meer behoefte hebben aan ‘sociale verzorging’.⁶⁵⁴ Binnen de verschillende organisch in de staat samenhangende gemeenschappen zijn

647 Zie over Hooykaas en de Nederlandse receptie van het nieuwe Duitse strafrecht(sdenken) Jansen, ‘Het nieuwe strafrechtsdenken’ 2006.

648 Zie Siegfried, *Universalismus und Faschismus* 1974. Met dank aan Paul Weenink.

649 Hooykaas, ‘Preadvies’ 1934, p. 3-4n2.

650 Hooykaas, ‘Toekomst van het strafrecht’ 1999, p. 244.

651 Hooykaas, ‘Preadvies’ 1934, p. 6.

652 Hooykaas, ‘Preadvies’ 1934, p. 11-13, 26-28.

653 Hooykaas, ‘Toekomst van het strafrecht’ 1999, p. 247.

654 Hooykaas, ‘Preadvies’ 1934, p. 17-18.

sommigen van nature leiders en anderen bestemd om te volgen. Het leidersbeginsel past dan ook in het ‘universalistische’ model.⁶⁵⁵ Uitgaan van de gemeenschap als primair rechtssubject bracht ook gemeenschappelijke aansprakelijkheid mee. Gemeenschappen of groepen moesten daarom juridisch aansprakelijk gesteld en gestraft kunnen worden.⁶⁵⁶

De verwantschap van Hooykaas’ vooroorlogse opvattingen met het nationaal-socialisme is voor de regering te Londen aanleiding geweest voor het vermoeden, dat hij een voorstander van de nieuwe orde was geworden.⁶⁵⁷ Dat vermoeden werd vervolgens door verder onderzoek weersproken. Volgens het dossier in het archief van de zuivering van Justitie stelde Hooykaas steeds, ook in politieke onderwerpen, zijn werkzaamheid in dienst van de bevolking en wanneer ‘leven van landgenoten of trouw aan het eigen volk rechtstreeks in het geding was’ weigerde hij mee te werken. De conclusie luidde: een positief goede houding.⁶⁵⁸ Toch heeft Hooykaas op zijn minst wel zijn best gedaan om de relatie met de bezetter goed te houden. Zo wilde hij weliswaar ‘om redenen van formele aard’ niet deelnemen aan het Comité van Nederlandsche Juristen voor de toekomst van het recht in een door Duitsland gedomineerd Europa, maar, schreef hij aan Schrieke, ‘wel juich ik het toe en woon ik graag bijeenkomsten bij’.⁶⁵⁹

Hoewel er wat voor te zeggen is om Hooykaas tot de moderne richting te rekenen vanwege de gerichtheid op de gemeenschap,⁶⁶⁰ werd hij door Pompe – zelf een der grondleggers van de in de moderne richting voortbouwende Utrechtse school – terecht ingedeeld bij de ‘autoritaire’ (fascistische en nationaal-socialistische) richting, die ‘geheel wil breken met de klassieke en moderne richting beide’.⁶⁶¹ Zowel de individuele vrijheid van eenieder als de individuele aandacht voor de delinquent raakte in het nationaal-socialisme, net als bij Hooykaas, op de achtergrond.

2.4.2.4.4 Analogie in de vooroorlogse strafrechtstheorie

Hoewel sinds de *Magna Charta* (1215) in verschillende rechtssystemen de binding van de strafrechter aan de wet is geformuleerd, gold Feuerbachs regel *nulla poena sine lege* vóór 1800 vrijwel nergens.⁶⁶² Het legaliteitsbeginsel geldt bij ons sinds de invoering van de Code Pénal in 1811. Analogie was zowel in het Ontwerp Lijfstraffelijk Wetboek (1804) als in het Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland (1809) nog toegestaan. De rest van de negentiende eeuw

655 Hooykaas, ‘Toekomst van het strafrecht’ 1999, p. 247.

656 Hooykaas, ‘Preadvies’ 1934, p. 127-129, 138.

657 Archief zuivering Justitie, invnr. 17: Minister van Justitie aan Minister van Binnenlandse Zaken 27 september 1943.

658 Archief zuivering Justitie, invnr. 17, dossier Hooykaas.

659 Archief Hooykaas, invnr. 43: Hooykaas aan Schrieke, 13 oktober 1942.

660 Jansen & Lokin, *Droom en daad* 1995, p. 201-203.

661 Pompe, *Handboek strafrecht* 1938, p. 23; Van Binsbergen, *Poenaal panorama* 1986, p. 147.

662 Duynstee, ‘Nulla poena’ 1936, p. 1-3; Brouwers, ‘Het nieuwe artikel 1’ 1944, p. 610-612.

was de instelling van de juristen meer formalistisch, waarschijnlijk mede door de invoering van de Code Pénal. Over de overname van dit beginsel in het Wetboek van Strafrecht (1886) is niet veel gedebatteerd, er waren blijkbaar geen bedenkingen tegen.⁶⁶³ In de jaren dertig van de twintigste eeuw stond de analogie in Europa steeds meer in de belangstelling, zeker na de invoering ervan in het Duitse strafrecht,⁶⁶⁴ niet alleen vanuit het nationaal-socialisme, maar ook vanwege de algemene teleurstelling in de weinig daadkrachtige parlementaire democratie en de veranderende opvattingen over de verhouding tussen individu en staat of gemeenschap. In ons land werden verscheidene preadviezen aan analogie in het strafrecht gewijd.⁶⁶⁵ In het interbellum waren ook onder de Nederlandse juristen voorstanders van de toelating van analogie, zoals Hooykaas en de hoogleraar en latere raadsheer in de Hoge Raad Taverne⁶⁶⁶, en ook Pompe en Röling. De meerderheid bleef er echter tegen: in 1922 was zelfs de helft van de aanwezigen op de vergadering van de Nederlandsche Juristen-Vereeniging van mening dat het Wetboek van Strafrecht ‘iedere uitlegging in strijd met de taalkundige betekenis der woorden verbiedt’.⁶⁶⁷ En in 1934 ging de vergadering niet mee in de stelling van Hooykaas dat de gemeenschap tekort kwam in het Wetboek van Strafrecht.⁶⁶⁸ Ik zal nu nader ingaan op de opvattingen van de genoemde juristen.

Als lid en later voorzitter van de strafkamer van de Hoge Raad en schrijver van vele annotaties, ook bij zijn eigen arresten, oefende Taverne (1874-1944) een belangrijke invloed uit op de strafrechtspraak van 1921 tot 1944.⁶⁶⁹ Van hem is bekend dat hij, hoewel zeker geen nationaal-socialist, Duitsland zijn leven lang bewonderd heeft.⁶⁷⁰ Hij stond tijdens de bezetting op de lijst van mogelijk geïnteresseerden voor het Comité van Nederlandsche Juristen dat zich moest richten op de toekomst van het Nederlandse recht in een Europa met grote

663 Röling, ‘Analogische toepassing’ 1938, p. 5-10.

664 Röling, ‘Analogische toepassing’ 1938, p. 1.

665 Voor de NJV (1934, Hooykaas en Marx), de Vereniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de katholieken in Nederland, thans Thijmgenootschap (1936, Duynstee en Wyers) en de Vereniging voor strafrechtspraak (1937, Röling en Langemeijer).

666 Taverne, ‘Nulla poena’ 1936.

667 Men was het echter niet eens over de betekenis van deze stelling: zo meende iemand dat een ruime uitlegging niet in strijd met de taalkundige betekenis is. Taverne onthield zich van stemming wegens de onduidelijkheid van de stelling. *Handelingen NJV* 1922 en 1934, en de behandeling hiervan in Lokin & Jansen, *Droom en daad* 1995, p. 197-203. De Beneditty, ‘Analogische toepassing’ 1937. Zie ook Jansen, ‘Het nieuwe strafrechtsdenken’ 2006.

668 Wel vond men dat de gemeenschap tekort kwam in het Wetboek van Strafvordering: *Handelingen NJV* 1934 deel II, p. 204.

669 Nijboer, ‘Taverne’ 1985, p. 718.

670 Zie Van B. in *NJB* 1945, p. 370-371; Nijboer, ‘Taverne’ 1985, p. 721-723, 726-729. Onder Taverne’s voorzitterschap werd ook het beruchte toetsingsarrest gewezen (HR 12 januari 1942, *NJ* 1942, 271), dat in hoofdstuk 3 wordt besproken. Nijboer vermeldt dat hij de toevoeging aan art. 1 Sr in 1943 toejuichte.

Duitse invloed.⁶⁷¹ Zijn antiformalisme en strijd voor een meer realistische strafrechtspleging dateren al van zijn inaugurele rede van 1918. Hierin merkte hij op dat de heerschappij van de regel *nulla poena sine lege* afkalfde. Tegen ‘uitvinder[s] van nieuwe misdrijven’ moest al opgetreden kunnen worden voordat die misdrijven in de wet omschreven waren. De wet mocht niet de ‘Magna Charta van de misdadiger’ zijn, die hem tegen de gemeenschap beschermt in plaats van andersom. Deze uitdrukking werd al gebruikt door Von Liszt, medeoprichter van de IKV, en bij nationaal-socialisten was zij later ook een populair gezegde.⁶⁷² Om op te kunnen treden tegen alle ongewenste gedragingen was het nodig de opvatting prijs te geven dat het materiële strafrecht zeer strikt geïnterpreteerd dient te worden. Gedragingen ten aanzien waarvan een bepaald wetsartikel ‘het doel heeft’ ze te verbieden, moesten op grond van dat artikel ook kunnen worden bestraft. Dus wanneer iemand een telefoonpaal vernielt, mocht hij veroordeeld worden op grond van een wet die enkel het beschadigen van telegraafwerken strafbaar stelt.⁶⁷³ Het doel van die wet zou immers zijn ervoor te zorgen dat berichten ongehinderd doorgegeven kunnen worden. De rechtszekerheid van de normale burger wordt hier niet mee verkleind, en de onbehoorlijke burger moet maar rekening houden met een dergelijke wetsuitleg. De wetgever zou voor wetten moeten zorgen die het makkelijker maken de ware schuldige te straffen, zonder dat de rechter daarvoor zijn toevlucht moet nemen tot allerlei gekunstelde wetsinterpretaties.⁶⁷⁴ Analoge wetstoepassing zou daarom toegestaan moeten worden. Taverne was hiermee de eerste voorstander van expliciete toelating van analogie ‘sinds de invloed van de Franse constructie overwegend werd’.⁶⁷⁵

Volgens Röling maakte het echter in de praktijk niets uit of analogie toegestaan is of niet: de ruime interpretatie van wetsbepalingen heeft dezelfde resultaten.⁶⁷⁶ Dat komt, zei hij met Scholten,⁶⁷⁷ doordat de scheiding tussen analogie en extensieve interpretatie wetenschappelijk onhoudbaar is. De Beneditty weest erop dat meerdere gevallen van ruime uitlegging niet veel van analogie verschilden, zoals het eerder genoemde telefoonpalenarrest en het beroemde Elektriciteitsarrest, waarin elektriciteit als een ‘goed’ werd

671 Archief Hooykaas, invnr. 43. Op deze lijst waren acht namen genummerd, enkele ongenummerd en enkele ongenummerd en doorgehaald. Taverne was nummer zeven, tussen de fascistische Van Lunteren en Zwaardemaker.

672 Behalve de liberalen Von Liszt (Groenhuijsen & Van der Landen, *Moderne richting* 1990, p. 26-27) en Taverne, *Taak van den strafrechter* 1918, p. 7, werd deze uitdrukking gebezigd door: Larenz, *Rechtserneuerung* 1934, p. 14, Van Apeldoorn, *Inleiding* 1943, p. 242, en Nije, ‘Gezonde rechtsgevoel’ 1943, p. 500. Von Liszt was net als Taverne liberaal.

673 Zie HR 21 november 1892, *W* 6282.

674 Taverne, *Taak van den strafrechter* 1918, p. 19-23, 30.

675 Röling, ‘Analogische toepassing’ 1938, p. 29. (preadvies voor de Vereniging voor strafrechtspraak).

676 Röling, ‘Analogische toepassing’ 1938, vooral p. 3, 10, 28, 31.

677 Scholten, *Algemeen deel* 1931, p. 96.

beschouwd dat men kan wegnemen.⁶⁷⁸ Daar komt nog bij dat volgens art. 1 Sr een feit ‘uit kracht van’ een wet strafbaar moet zijn, wat geen strikte interpretatie zou verplichten en analogie al toeliet, aldus Röling.⁶⁷⁹ Voor de rechtszekerheid van het individu is dat ook niet nodig: die wordt meer door het procesrecht maar vooral door de ‘persoon van de strafrechter’ zelf gewaarborgd. Pas echt effectief wordt de strafrechtspleging wanneer analogie gecombineerd zou kunnen worden met ruimere, abstractere delictsomschrijvingen. De andere preadviseur van 1937, Langemeijer, ziet in de analogie meer nadeel: het zou het grote vertrouwen van het volk in de rechters juist ondermijnen, doordat uitspraken wegens de vele mogelijke analoge wetstoepassingen veel minder evident juist of onjuist zijn. Ook de scheidslijn tussen rechtspraak en politiek zou kunnen vervagen.⁶⁸⁰

Analogie is volgens Hooykaas echter alleen toelaatbaar in rustige tijden, wanneer de strafwetten in het algemeen niet ter discussie staan en door de bevolking geaccepteerd worden. De regel *nullum crimen sine lege* kan pas vervallen wanneer er specifieke regels over het uitleggen en toepassen van de wet in de wet zouden zijn opgenomen. Die regels zouden uit moeten gaan van de ‘innerlijke eenheid van de rechtsordening’ die betrokken is op de concrete maatschappelijke verhoudingen in samenhang met de ‘zedelijke wereldorde’.⁶⁸¹ Het bewustzijn van die zedelijke orde, en niet de strafbedreiging, is hetgeen wat volgens Hooykaas de potentiële misdadiger zou moeten afschrikken. Daarom zou het ook toegestaan moeten zijn bij een zeer ernstige vorm van een bepaalde misdaad het strafmaximum te overschrijden: de straf moet immers de ernst van het delict uitdrukken.⁶⁸² Dit past niet bij de moderne, maar wel bij de klassieke richting.

2.4.2.4.5 Analogie in het strafrecht tijdens de bezetting

Tijdens de bezetting kwam de analogie in een minder neutraal daglicht te staan. De tegenstanders waren vooral bezorgd om de rechtszekerheid. In 1941 schreef Langemeijer al een scherpe kritiek op de analogie in verband met misbruik van de gemeenschapsgedachte. Hij was bang dat de analogie vooral gebruikt zou worden om onnodig meer en strenger te kunnen straffen. Stellingname voor of tegen analogie komt volgens hem in feite voort uit een pessimistische of optimistische ‘taxatie van de risico’s die van de kant der misdaad dreigen’, en niet uit meer of minder gemeenschapsgevoel.⁶⁸³ Op 9 juni 1943 werd art. 1 lid 1 Sr, ‘Geen feit is strafbaar dan uit kracht van eene daaraan voorafgegane wettelijke strafbepaling’, aangevuld met de woorden:

678 De Beneditty, ‘Analogische toepassing’ 1937, p. 224, 228-229. HR 23 mei 1921, *NJ* 1921, 564.

679 Zo ook De Beneditty, ‘Analogische toepassing’ 1937, p. 196; Pompe, *Handboek strafrecht* 1938, p. 40-41; Milders, ‘Einde van den strijd’ 1943, p. 256.

680 Langemeijer, ‘Het probleem’ 1938, p. 54-61.

681 Hooykaas, ‘Preadvies’ 1934, p. 116-118, 122.

682 Hooykaas, ‘Preadvies’ 1934, p. 122-123.

683 Langemeijer, ‘Gemeenschapsgedachte’ 1941, p. 208-209.

Valt een feit niet onder den tekst, doch wel onder de grondgedachte van een wettelijke strafbepaling, zoo is de strafbepaling toepasselijk, indien het feit naar gezond rechtsgevoel strafwaardig is.⁶⁸⁴

In zijn ‘ambtelijke toelichting’ bij deze wijziging noemt Hooykaas als gronden: de bescherming van de belangen van de staat en van goedwillende burgers, alsmede de onvoorzienbaarheid van alle toekomstige strafwaardige gedragingen en de snelle veranderingen in de maatschappelijke toestand en behoefte, waarmee de wetgeving slechts vertraagd op kan reageren.⁶⁸⁵ Zijn vooroorlogse opvatting dat invoering onder instabiele omstandigheden onverstandig was, kon hij nu als hoofd van de afdeling wetgeving van het departement van Justitie natuurlijk niet ventileren.⁶⁸⁶ Pompe uitte deze opvatting wel. Daarnaast waren ‘grondgedachten’ volgens hem zo algemeen dat er te veel onder viel. De grondgedachte van het oude art. 164 Sr, dat het veroorzaken van gevaar voor het stoomspoorwegverkeer strafbaar stelde, zou bijvoorbeeld kunnen zijn: bescherming tegen gevaar überhaupt. Dan zou echter alle gevaarstelling onder dit artikel gebracht kunnen worden, wat niet de bedoeling kon zijn. Ook het ‘rechtsgevoel’ vond Pompe te onbepaald. Aangezien er in 1943 veel verschil van mening bestond over wat het gezonde rechtsgevoel precies inhield, vormde het geen bruikbare maatstaf voor de rechtspraak.⁶⁸⁷

Plaatsvervangend redacteur van het *NJB* Milders (geen nationaal-socialist) liet zich ook positief uit over de invoering van de analogie.⁶⁸⁸ Net als Taverne vond hij dat strafwaardig gedrag bestraft moest worden zonder geforceerde uitbreidende wetsinterpretaties, die overigens niet strikt van analogie te scheiden waren. Toch was de uitbreiding van art. 1 Sr nodig, omdat dit artikel als doel had de analoge wetstoepassing uit te sluiten. Milders vertrouwde erop dat de rechter, de Hoge Raad voorop, net als het Duitse *Reichsgericht* ‘behoedzaam’ met de analogie om zou gaan.⁶⁸⁹ Milders’ artikel was na de bevrijding aanleiding voor de teruggekeerde redacteurs Van Oven, Langemeijer en Van Bemmelen om hem niet meer als redacteur van het *NJB* toe te laten. Milders’ verweer hield in dat de zaak los van de politieke situatie besproken moest

684 Verordening 62/1943.

685 Hooykaas, ‘Toepasselijkheid’ 1944.

686 Hooykaas werd na de bevrijding niet als fout gezien, ondanks zijn radicale strafrechtstheorie, zijn functies tijdens de bezetting en zijn toelichting op het analogie-artikel. Hij werd in 1946 raadsheer in het gerechtshof Amsterdam, in 1948 advocaat-generaal bij de Hoge Raad. In 1950 werd hij benoemd tot hoogleraar staats- en administratief recht te Utrecht. Hooykaas was in de beschrijving van Langemeijer ‘een merkwaardig man, in wie idealistische en reactionair-autoritair trekken door een zeer onafhankelijke wijze van denken werden verbonden. Wie hem beter leerde kennen ontmoette een man die uiterst hoffelijk en beminnelijk, maar onbekommerd om lof of blaam zijn overtuiging heeft uitgedragen.’ Zie BWN, lemma Hooykaas.

687 Pompe, ‘Verruiming’ 1943, p. 112-116; zie ook Milders, ‘Einde van den strijd’ 1943, p. 255.

688 Milders, ‘Einde van den strijd’ 1943. Van Apeldoorn verwijst bij de behandeling van het nieuwe art. 1 Sr ook naar Milders’ artikel: Van Apeldoorn, *Inleiding* 1943, p. 243.

689 Ook Brouwers vermoedde dit. Brouwers, ‘Het gezonde rechtsgevoel’ 1942, p. 944.

worden en dat hij in analogie ‘een waardevol hulpmiddel’ had gezien ‘om na de oorlog tot de berechting van landverraders over te gaan.’ De bezetting was echter niet de tijd om analogie te bejubelen: de overige redactieleden konden zich geen enkele smet op het blazoen van het *NJB* permitteren: er hadden al abonnees met opzegging gedreigd als de plaatsvervangend redacteur aan zou blijven.⁶⁹⁰ Het was duidelijk dat het hier om het imago van het blad ging en niet om de inhoudelijke mening van Milders. Langemeijer was zelf bijvoorbeeld na de bevrijding voorstander van analogie met betrekking tot bestraffing van collaborateurs en van ruimere delictsomschrijvingen.⁶⁹¹

De Nederlandse wetswijziging was een gedeeltelijke vertaling van de Duitse §2 *Strafgesetzbuch* van 28 juni 1935.⁶⁹²

Bestraft wird, wer eine Tat begeht, die das Gesetz für strafbar erklärt oder die nach dem Grundgedanken eines Strafgesetzes und nach dem gesundem Volksempfinden Bestrafung verdient. Findet auf die Tat kein bestimmtes Strafgesetz unmittelbar Anwendung, so wird die Tat nach dem Gesetz bestraft, dessen Grundgedanke auf sie am besten zutrifft.

Daarnaast was in §267a van de *Strafprozessordnung* bepaald:

Ist eine Tat, die nach gesundem Volksempfinden Bestrafung verdient, im Gesetz nicht für strafbar erklärt, so hat die Staatsanwaltschaft zu prüfen, ob auf die Tat der Grundgedanke eines Strafgesetzes zutrifft, und ob durch entsprechende Anwendung dieses Strafgesetzes der Gerechtigkeit zum Siege verholfen werden kann (§2 des Strafgesetzbuches).

Hiermee moest het in Duitsland stevig gewortelde formalisme worden omgebogen naar een rechtspraak die strafe wat strafwaardig was. *Het Rechtsfront* schreef het misbruik dat van het formalisme in Duitsland vóór die tijd gemaakt zou zijn toe aan de joden.⁶⁹³ De traditie in de Duitse rechtspraak, vooral van het *Reichsgericht*, was echter taai. Volgens Röling strafe de lagere Duitse rechter vanaf 1935 weliswaar vaker per analogie, maar viel het over het algemeen in 1937 erg mee. Er waren natuurlijk onrechtvaardige Duitse strafwetten, maar die werden over het algemeen vrij letterlijk toegepast. Bovendien werd zelfs de aard van het recht als (Führer)bevel ingeroepen tegen een vrije houding van de rechter tegenover de wet: wanneer de wet het bevel van Hitler was, mocht hier

690 Zie Jansen, ‘Nederlandsch Juristenblad’ 1994, p. 676-677. Ook de brief van de redactie aan Milders is hierin afgedrukt.

691 Van Apeldoorn/Langemeijer *Inleiding* 1946, p. 223; 1948, p. 225; Cf. Venema, ‘Van Apeldoorns *Inleiding*’ 2003.

692 *Reichsgesetzblatt* 1935 I, p. 839.

693 D. Bakker in *Het Rechtsfront* 1942-32, p. 114.

natuurlijk geen millimeter van afgeweken worden.⁶⁹⁴ Substituut-griffier van de Hoge Raad D.A. Slis schreef als nationaal-socialist in 1942 zelfs dat het Reichsgericht met de analoge toepassing in het strafrecht nog niet zo ver gegaan is als de Hoge Raad met ‘uitgebreide interpretatie’.⁶⁹⁵

De analoge wetstoepassing die in het Duitse strafrecht mogelijk werd gemaakt geldt weliswaar als een van de meest aanstootgevende staaltjes nazi-recht, maar was geen Duitse uitvinding. In Denemarken en Zweden bestond die mogelijkheid al langer, en het Angelsaksische *common law* stelsel kende zelfs ongecodificeerd strafrecht.⁶⁹⁶

De bedoeling was natuurlijk dat in de nieuwe bepaling ‘gezond’ rechtsgevoel werd opgevat als ‘nationaal-socialistisch’ rechtsgevoel. Het strafrecht moest een van de instrumenten worden om het fascistische gedachtegoed door te voeren: ‘Wij willen de misdaad bestrijden, omdat zij de Volksgemeenschap in haar zedelijke orde verstoort.’⁶⁹⁷ Het beginsel *nulla poena sine lege* werd hierbij ingeruild voor *nullum crimen sine poena* (geen misdaad zonder straf).⁶⁹⁸ Het legaliteitsbeginsel en de rechtszekerheid *voor de potentiële wetsovertreder* werden daarmee afgeschaft. De nazistische raadsheer in het Amsterdamse hof J. Kampstra verwachtte dat dankzij een grotere vrijheid van de rechter een misdadiger niet meer ‘door de letter van de wet [zou kunnen] ontkomen’, wat ‘voor de goede volksgenoot weer *meerdere rechtszekerheid* en beveiliging’ zou scheppen.⁶⁹⁹ Roland Freisler, vooraanstaand nazi-jurist en (later) president van het Volksgerichtshof, wierp in de titel van een verhandeling de retorische vragen op: *Schutz des Volkes oder des Rechtsbrechers? Fesselung des Verbrechers oder des Richters?*⁷⁰⁰ Van Apeldoorn haalde in zijn inleidingsboek de woorden van juristenleider Hans Frank aan: ‘Der nationalsozialistische Staat wird die Rechts-sicherheit der Deutschen Volksgenossen mit allen Machtmitteln sicherzustellen und zu fördern haben’.⁷⁰¹

In het nationaal-socialistische maandblad *Nieuw Nederland* was al vóór de oorlog door rechtsfrontleider Fruin voor toetsing van de wet aan de gezonde

694 Röling, ‘Analogische toepassing’ 1938, p. 21-25, 29. Röling was tijdens de bezetting rechter in Utrecht en Middelburg (zie §§4.3.2.2, 4.3.2.4 en 6.2.1.) en werd na de oorlog rechter in het Tokyo-tribunaal.

695 ‘Eenige algemene opmerkingen in verband met wetgevingsplannen’, notitie voor het Instituut voor Rechtsvernieuwing, sectie burgerlijk recht, 1942. CABR dossier Van Lunteren.

696 Milders, ‘Einde van den strijd’ 1943, p. 254; Brouwers, ‘Het gezonde rechtsgevoel’ 1942, p. 915; Brouwers, ‘De toepassing’ 1944, p. 687. Art. 1 van de Deense strafwet luidde destijds in Duitse vertaling: ‘Eine Strafe kann nur für ein Verhalten verhängt werden, dessen strafbarkeit gesetzlich bestimmt ist oder das einem solchen ganz gleich zu stellen ist. [...]’. Zie *Das Dänische Strafgesetzbuch* 1953.

697 Brouwers, ‘Gedachten’ 1943-1944, p. 133, 137, 149 en 153.

698 Carp, *Halfjaar* 1942, p. 18; zo ook Van Apeldoorn, *Inleiding* 1943, p. 242-243.

699 Kampstra, ‘Vernieuwing’ 1943, p. 105, mijn cursivering

700 Ondertitel: *Einiges über das zweckmäßige Maß der Bindung des Richters an gesetzliche Straftatbestände*, 1935

701 Van Apeldoorn, *Inleiding* 1942 p. 12; 1943, p. 11. Zie ook Freisler, *Schutz des Volkes* 1935, p. 14.

volksopvatting gepleit, met verwijzing naar het artikel van Taverne.⁷⁰² Carp pleitte in 1941 voor overname van het Duitse analogie-artikel.⁷⁰³ Na de invoering in 1943 is de analogiebepaling uitgebreid besproken door NSB-advocaat R.J.M.H. Brouwers. Eerst verwerpt hij de drie liberaal-individualistische wortels van het legaliteitsbeginsel:⁷⁰⁴ de verdediging van de belangen van de enkeling tegenover het algemeen belang, de machtenscheiding (de rechter mag geen bevoegdheden uitoefenen die aan de wetgever zijn voorbehouden) en de theorie van de preventieve werking van strafbedreiging. Alle drie zijn ze volgens Brouwers niet meer overtuigend. Recht is ten eerste geen belangenbescherming, maar de 'concrete ordening van zedelijke aard' van een volk, en citeert Hans Franks adagium: 'Recht ist was dem Volke frommt, Unrecht was ihm schadet.'⁷⁰⁵ Ten tweede zijn de drie overheids machten nu verenigd in de Leider, en ten derde mag de overheid straffen omdat zij de volkse zeden moet handhaven, niet omdat er een opgeschreven regel overtreden is.⁷⁰⁶

De toevoeging aan art. 1 Sr is volgens Brouwers de beste van de drie mogelijke oplossingen voor de nadelen van het formalisme. De andere mogelijke oplossingen zijn, ten eerste, het vervangen van al het materiële strafrecht door de enkele bepaling dat iemand die 'de gemeenschap schaadt' een passende straf krijgt. Die oplossing verwerpt Brouwers; de rechter mag niet te veel wetgever en politiek leider worden. Ten tweede is er Carps evolutionele interpretatie. Die is weliswaar bruikbaar als overgangmaatregel, maar heeft nog altijd een aanknopingspunt in de wettekst nodig. De analogiebepaling in art. 1 Sr heeft deze nadelen niet. Het gezonde rechtsgevoel hoeft volgens Brouwers niet overeen te stemmen met de opvatting van de meerderheid, en is variabel naar plaats en omstandigheid. De rechter hoeft zich bovendien niet aan de grondgedachte van een of enkele artikelen te houden: hij kan ook de grondgedachte van het strafrecht als zodanig hanteren. Anders dan Hooykaas zag Brouwers het gezonde rechtsgevoel niet als beperking van de feiten die volgens de grondgedachte strafbaar zijn, maar juist andersom: het gezonde rechtsgevoel is primair, en wat volgens dat rechtsgevoel strafwaardig is, moet vervolgens onder een juridische grondgedachte gebracht en bestraft worden. Ondanks de suggestie van de wettekst moet de nieuwe bepaling dus niet als subsidiair ten opzichte van de eerste zin van art. 1 Sr, het legaliteitsbeginsel, gezien worden. Daardoor kan het ook gebruikt worden in gevallen, waarin een daad weliswaar onder een wettelijke strafbepaling valt, maar volgens die bepaling niet zwaar genoeg bestraft kan worden. Na het verval van de machtenscheiding kon de rechter zo meehelpen aan de 'afwerking' van de wet. Hiervoor was volgens Brouwers een 'wereldbeschouwelijke en politieke scholing van het rechterscorps' van groot

702 Fruin, 'Nationaal-socialistische geest' 1938, 417-419.

703 Carp, 'Richtlijnen' 1941, p. 430.

704 Dezelfde indeling hanteert Nije, 'Het gezonde rechtsgevoel' 1943, p. 437.

705 Dit citaat is mogelijk niet helemaal correct, zie Rüthers, *Unbegrenzte Auslegung* 1997, p. 119-120 en aldaar noot 27.

706 Brouwers, 'Het nieuwe artikel 1' 1944, p. 612-616.

belang. Breken met de ‘juristerij’ was nodig voor het ideaal van ‘dienen der volksche gerechtigheid.’⁷⁰⁷

2.4.2.4.6 De positie van de verdachte

In de jaren dertig vonden ook veel niet-fascistische juristen de procespositie van de verdachte onterecht sterk.⁷⁰⁸ De toekenning van veel rechten aan iemand die waarschijnlijk juist het rechtssysteem niet respecteerde, was ook voor nationaal-socialisten onaanvaardbaar. Eerder is al de klacht aangehaald dat de strafwet een Magna Charta voor de misdadiger was. Zo vond Hooykaas dat de tweede zin van art. 1 Sr, ‘Bij verandering in de wetgeving na het tijdstip waarop het feit begaan is, worden de voor den verdachte gunstigste bepalingen toegepast’, moest vervallen. Er zou moeten worden gestraft naar geldend recht op het moment van plegen.⁷⁰⁹ Ook zou, naar de mening van Hooykaas, de regel dat men niet tweemaal voor hetzelfde delict mag worden vervolgd, ne bis in idem, buiten werking gesteld moeten worden bij het bekend worden van ‘ernstige nieuwe feiten’.⁷¹⁰ Een snel en efficiënt strafproces is immers belangrijker dan allerlei formaliteiten zoals rechten voor de verdachte.⁷¹¹ Taverne herhaalde eind 1943, enkele maanden voor zijn dood, in een artikel in het *Nederlandsch Juristenblad* nog eens zijn opvatting dat ‘de belangen van den verdachte met te veel waarborgen omringd’ zijn.⁷¹²

De autoritaire of totalitaire richting behelsde de ondergang van zowel de typisch klassieke nadruk op de vrijheid van het individu, als de zorg voor resocialisatie van de veroordeelde die kenmerkend is voor de moderne richting.⁷¹³ Aan de andere kant combineert het nationaal-socialistisch rechtsdenken aspecten van die beide stromingen: enerzijds het klassieke hegeliaanse vergeldingsdenken en anderzijds de moderne flexibele billijkheidsrechtspraak en de beveiliging van de maatschappij tegen misdadigers. Naast vergelding hoort ook de moderne nadruk op generale preventie bij het nationaal-socialisme voor zover de (vrede)-rechter een ‘opvoedende taak’ had ten opzichte van het volk.⁷¹⁴ Het veroordeelde individu was in het nationaal-socialisme aan dat belang ondergeschikt. De inkleding en motivering van de uitspraken moesten daarom toegesneden zijn op publicatie in de pers: de algemeen-preventieve werking van de straf (generale preventie) was namelijk veel belangrijker dan de individuele (speciale pre-

707 Brouwers, ‘De toepassing’ 1944, p. 689-711.

708 *Handelingen NJV* 1934 deel II, p. 204: met 43 tegen 28 stemmen wordt de vraag ‘Komen in ons Wetboek van Strafvordering, bij de bescherming van de individueele vrijheid, gemeenschapsbelangen tekort?’ bevestigend beantwoord. Zie ook Nijboer, ‘Taverne’ p. 724-725.

709 Hooykaas, ‘Preadvies’ 1934, p. 123-124.

710 Hooykaas ‘Preadvies’ 1934, p. 138.

711 Hooykaas ‘Preadvies’ 1934, p. 143-147: Hooykaas wilde onder andere de nietigheid wegens vormfouten opheffen, minder rechterlijke instanties, en de opheffing van de kantongerechten.

712 Taverne, ‘Appèlrechters in strafzaken’ 1943, p. 377.

713 Van Binsbergen, *Poenaal panorama* 1986, p. 147; Pompe, *Handboek strafrecht* 1938, p. 23.

714 Carp, *Halfjaar* 1942, p. 16. Cf. Rosenberg, ‘Deutsches Recht’ 1936, p. 232-233.

ventie). Omdat de nieuwe strafrechtspraak ‘gemeenschapsvormend’ moest zijn, was de criminele of politieke *gezindheid* van de verdachte of dader van bijzonder belang in het strafproces.⁷¹⁵ Daarom zou bijvoorbeeld de *poging* tot een misdrijf even zwaar bestraft moeten worden als het voltooide delict, wat in beperkte mate tijdens de bezetting in het Nederlandse recht werd verwerkt.⁷¹⁶ Deze denktrant sloot aan bij het Duitse nationaal-socialistische ‘Willensstrafrecht’.⁷¹⁷

Ook voor advocaten gold dat ze geen formalistische trucs meer moesten uithalen ten behoeve van het vrijpleiten van hun cliënten, maar dat ze dienden te redeneren in termen van voor- en nadelen voor de volksgemeenschap.⁷¹⁸ Een pleidooi voor vrijspraak van een schuldige getuigt van een onzedelijk ‘pathologisch humanisme en karakterloos rationalisme’; het zoeken naar mazen in de wet zou de advocatuur een ongunstig imago hebben verleend. Advocaten dienden mee te werken aan het doel van de strafrechtspleging: waarheidsvinding en de bestraffing van de schuldige.⁷¹⁹ Hitler had deze opvatting ook en vond dat daarom dezelfde jurist beschikbaar moest zijn voor zowel het ambt van rechter als dat van advocaat: beiden werkten immers aan hetzelfde.⁷²⁰

Het toppunt van individualisme was voor nationaal-socialisten wel art. 29 Sr, volgens welk de verdachte moet worden gewaarschuwd dat hij niet tot antwoorden verplicht is.⁷²¹ Ook Hooykaas achtte het zwijgrecht niet in overeenstemming met een gemeenschapsgericht strafrecht.⁷²² Het beschermen van de volksgemeenschap moest niet door dergelijke formaliteiten gehinderd worden, en al helemaal belachelijk vond men het adagium ‘beter tien misdadigers in vrijheid dan één onschuldige in de gevangenis’.⁷²³

2.4.2.4.7 Noodweer

De noodweerbepaling van art. 41 Sr luidde in 1940, en luidt nog steeds:

Niet strafbaar is hij die een feit begaat, geboden door de noodzakelijke verdediging van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed tegen ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding.

715 Carp, *Halfjaar* 1942, p. 16-18; Carp, ‘Richtlijnen’ 1941, p. 425-426.

716 Rademaker, ‘Strafbare poging’ 1942, p. 63. Het gaat hier om bijvoorbeeld art. 1 lid 2 vo 195/1941 betreffende sabotagehandelingen en art. IV vo 43/1943 betreffende de verplichting tot aanmelding voor de arbeidsinzet.

717 Zie de uitgebreide studie Hartl, *Willensstrafrecht* 2000.

718 Rechtsfront-advocaat Van Heyst, ‘De advocaat’ 1941. Zie ook Freisler, *Schutz des Volkes* 1935, p. 14.

719 Van Royen, ‘Staatsch recht’ 1942, p. 822-823; Nije, ‘Analogie in ons strafrecht’ 1943, p. 437.

720 Zo ook Hitler in *Hitlers tafelgesprekken* 1983, p. 497.

721 Sijbranda, ‘Kinderstrafrecht’ 1942, p. 103.

722 Hooykaas, ‘Toekomst van het strafrecht’ 1999, p. 249-250.

723 Van Royen, ‘Staatsch recht’ 1942, p. 818.

Wanneer de wet in het algemeen en deze wettekst in het bijzonder ontdaan zou worden van ‘franje’ en ‘generalisaties’ kan de rechter een zeer algemeen geformuleerde regel naar eigen goeddunken op een concreet geval toepassen. Met ‘generaliserende’ voorschriften werd iets heel anders bedoeld dan de open normen die de fascistische voorstonden. Een ‘abstracte’ generaliserende noodweerbepaling stelt dezelfde dwingende eisen waaraan elk geval van noodweer moet voldoen. Zo’n bepaling is als het ware een ‘gesloten’ norm. Een *open* norm die slechts een niet nader omschreven ‘noodweer’ als rechtvaardigingsgrond noemt, zou de rechter vrij laten om de meest uiteenlopende gevallen van geweldpleging als noodweer te beschouwen. Zo zou voor noodweer de regel volstaan: ‘Niet strafbaar is hij, die een feit begaat, waartoe hij door noodweer is gedreven’,⁷²⁴ dus zonder de bepaling dat het moet gaan om een noodzakelijke verdediging tegen een onmiddellijke wederrechtelijke aanranding van eigen of andermans lijf, eerbaarheid of goed. Hooykaas stelde al in 1934 als enige algemene rechtvaardigingsgrond voor: ‘Niet strafbaar is een feit, gerechtvaardigd door de behartiging van een gelijkwaardig of hoger rechtsbelang’.⁷²⁵ De rechter moest volgens nationaal-socialisten zelf kunnen bepalen of en hoe welke omstandigheden van belang zijn. Hij kan bijvoorbeeld de politieke gezindheid van de verdachte zwaarder mee laten wegen dan de daad op zichzelf, opdat de volksgemeenschap optimaal beschermd en gesterkt wordt.⁷²⁶

Door middel van evolutionele interpretatie kon ook de krenking van het, met name nationaal-socialistische, eergevoel als aanleiding voor gerechtvaardigde noodweer aangemerkt worden. Dat betekende concreet dat een voor landverrader uitgescholden NSB’er zich tegen deze krenking mocht verdedigen door middel van fysiek geweld. Dat dit eergevoel niet in de Nederlandse noodweerbepaling was opgenomen, werd verweten aan de verderfelijke invloed van joodse juristen, die geen eergevoel kenden en vluchten boven het verdedigen van de eer verkozen.⁷²⁷ Maar wanneer men het begrip ‘eerbaarheid’ zodanig oprekte dat het ook ‘eergevoel’ omvatte, dan kon een fysieke aanval door een beledigde NSB’er rechtmatige noodweer opleveren. Dit gebeurde ook in de rechtspraak van het Vrederechtshof.⁷²⁸

2.5 Slotbeschouwing

De vragen die ik in de inleiding bij dit hoofdstuk stelde, zal ik beknopt beantwoorden. Ten eerste de vraag naar invloed van Hegel op de nationaal-socialistische (rechts)filosofie. Deze was zowel in Duitsland en Italië als in Nederland aanzienlijk. Nederlandse nationaal-socialisten werden vooral door Hegels algemene opvattingen over de verbondenheid van het recht met een concrete gemeenschap en over het verloop van de geschiedenis in de richting

724 Van der Heijden, ‘Noodweerbepaling’ 1941, p. 217.

725 Hooykaas, ‘Preadvies’ 1934, p. 131.

726 Carp, *Halfjaar* 1942, p. 17.

727 Van der Heijden, ‘Noodweerbepaling’ 1941, p. 210, 217-218.

728 Carp, *Halfjaar* 1942, p. 40-41. Zie verder §6.2.2.

van een Germaanse staatsidee geïnspireerd. Meestal haalden ze daarbij in hun geschriften Hegel niet expliciet als bron aan. Veel van hen waren eerst hegeliaan, en werden later tevens nationaal-socialist. Rechtsfilosofische ideeën die bij Hegel en in het Nederlandse nationaal-socialisme voorkwamen waren: de ‘organische’ rechtsopvatting, anti-individualisme, corporatieve rechtsvorming, de normativiteit van de werkelijkheid als ontwikkelingsstadium van de idee, de autoritaire staat en de rol van de koning als symbool van de eenheid van het in de staat verenigde volk. Alle organen en ‘fasen’ van de staat zijn bij Hegel stadia van de verwerkelijking van de idee van de vrijheid. Nationaal-socialisten wilden staat en maatschappij funderen op en vormen naar hun eigen idee van vrijheid. Ze zagen het nationaal-socialisme als een historisch noodzakelijke ontwikkeling in hegeliaanse zin, die zou zorgen voor de verandering van de individualistische burger in een in de gemeenschap geborgen volksgenoot. Dit zou een bevrijding behelzen, zowel in negatieve zin als bevrijding van het asociale individualistische kapitalisme en van asociale volksvreemde elementen, alsook in positieve zin: in de nieuwe gemeenschap zou men zich meer vrij voelen vanwege de solidariteit en de nadruk op volkse tradities en de eigen plaats, taak en verantwoordelijkheid van elke volksgenoot binnen de gemeenschap.

Gedetailleerde toepassing van of discussie over Hegels filosofie van staat en recht bleef bij de Nederlandse nationaal-socialisten achterwege. Sommige nationaal-socialistische ideeën en praktijken in het recht vóór en tijdens de bezetting gingen tegen Hegels filosofie in. Zo verafschuwde Hegel billijkheidsrechtspraak. Voort kon volgens Hegel met straffen geen ander doel dan de ‘opheffing’ van de misdaad beoogd worden. De preventiegedachte die bij nationaal-socialisten prominent was en de politieke verzoening die de vrede-rechtspraak beoogde, passen niet in Hegels vergeldingsdenken.

De tweede vraag was wie de Nederlandse nationaal-socialistische rechtsfilosofen en -theoretici waren en hoe zij waren georganiseerd. Een belangrijk deel van hen kwam zoals gezegd voort uit de stroming van het hegelianisme. Zij die daar niet toe behoorden, waren van divers pluimage: Van Apeldoorn was een representant van de historische school, Van der Heijden machiavellist, Van Genechten Vlaams activist en Valckenier Kips sociaal-darwinist. Een aantal opvattingen hadden vrijwel alle Nederlandse nationaal-socialistische rechtsdenkers gemeen: affiniteit met een vorm van communitarisme, enthousiasme voor het eigene van het Nederlandse (‘Dietse’) volk, en een bezorgdheid over de sociaal-economische toestand in de jaren dertig. Daarbij vond men dat gemeenschapszin en nationale trots niet tot uitdrukking kwamen in het ‘demo-liberale parlementarisme’, dat bovendien de economische crisis niet kon oplossen. De belangrijkste organisatie op het gebied van nationaal-socialistisch rechtsdenken was het Rechtsfront. In het gelijknamige orgaan werd regelmatig over rechtstheoretische onderwerpen gepubliceerd.

Ten derde de theorieën van de nationaal-socialistische rechtsfilosofen, en de vraag of er een Nederlandse nationaal-socialistische rechtsfilosofie was. De nationaal-socialisten wilden een cultuuromslag in de rechtspraak bewerkstelligen. De door hen als formalistisch, abstract en volksvreemd afgeschilderde

praktijk moest weer aansluiten bij de belevingswereld van de volksgenoot. De nationaal-socialistische karakterisering van het geldende recht kan samengevat worden als antwoorden op drie vragen: wat is het geldende recht, hoe moet dat worden gevonden of gevormd, en hoe dient het te worden toegepast? Op de eerste vraag luidt dan het antwoord: het van oudsher in het volk gewortelde en gegroeide Germaanse rechtsbewustzijn. Dit recht kan gevonden worden door nationaal-socialisten die zich het meest bewust zijn van de relevante tradities en gewonterechtelijke opvattingen. De toepassing geschiedt idealiter naar billijkheid, zonder formalistische navolging van de volksvreemde abstracte wettekst van Frans-Romeinsrechtelijke oorsprong, maar in overeenkomst met de belangen van de volksgemeenschap, die voorgaan op die van de individu. Rechters moesten daarvoor ruimere bevoegdheden en minder wettelijke beperkingen krijgen. Verschillende mogelijkheden werden de nationaal-socialistische rechter aan de hand gedaan om zijn ideologie via de rechtspraak te effectueren. Hij kon open normen als 'redelijkheid' en 'goede trouw' nationaal-socialistisch invullen, hij kon via de 'evolutionele' interpretatie termen een andere betekenis geven en hij kon geheel aan de wet voorbijgaan in het geven van een billijkheidsoordeel. Deze methoden werden gezien als tijdelijke oplossingen totdat er nationaal-socialistische wetboeken zouden zijn ingevoerd.

Hoewel in de liberaal-democratische staat de individuele vrijheid voorstaat, en het nationaal-socialisme zich daartegen afzette met het benadrukken van gemeenschapswaarden, stond persoonlijke verantwoordelijkheid van overheidsdienaren juist hoog in het vaandel van de 'nieuwe orde', terwijl in de 'oude orde' die verantwoordelijkheid niet de persoon, maar de functionaris gold. De nationaal-socialistische rechter zou met trots de persoonlijke verantwoordelijkheid op zich nemen voor het uitdragen en effectueren van zijn ideologie. Bij de nadruk op het persoonlijke (morele) gezag van de rechter pasten ook ruimere bevoegdheden ten aanzien van rechtsvinding. Daarbij diende de nationaal-socialistische rechter niet als privépersoon en ook niet als anonieme functionaris te handelen, maar als volksgenoot die gemeenschapswaarden vertolkte. Hij werd geacht daarin één blok te vormen met het Openbaar Ministerie en de overige overheidsinstellingen. Zijn politieke opvattingen waren niet, zoals in de liberale democratie, privézaak, maar direct relevant voor zijn publieke taak. Ook justitiabelen (verdachten en partijen in civiele gedingen) moesten in het nationaal-socialisme mede op hun intenties en politieke gezindheid worden afgerekend.

Sommige opvattingen van nationaal-socialisten over het recht leefden ook in andere politieke stromingen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de discussie over de analoge toepassing van het strafrecht en uit de opvattingen van niet-positivistische stromingen als de historische en de rechtssociologische school. Verschillende concepten uit niet-nationaal-socialistische theorieën over recht en staat, zoals de voorrang van de gemeenschap, de staats- en de rechtssoevereiniteit, werden door nationaal-socialisten gebruikt ter onderbouwing van hun steun voor de politiek van Mussert en/of de Duitse bezetter. Deze concepten zijn, net als de ook door nationaal-socialisten ondersteunde opvattingen over de rechtspositie van de verdachte of analoge toepassing van de strafwet, niet

inherent ‘fout’, maar zijn soms in een kwaad daglicht komen te staan door de doelen waarvoor het nationaal-socialisme ze gebruikte. Ik kom hierop terug in de hoofdstukken 3 en 6 in verband met de mate van gebondenheid van de rechter aan de wet.

Er was, in tegenstelling tot wat de literatuur nog wel eens aanneemt, zeker sprake van een serieuze, eigen Nederlandse nationaal-socialistische (rechts)-filosofie. De ontwikkeling van de Nederlandse nationaal-socialistische rechtsfilosofie was niet geïsoleerd van andere Nederlandse rechtstheoretische stromingen. Er bestond enige verwevenheid met het gedachtegoed van de historische school, de sociologische richting en met het autoritaire gemeenschapsdenken. Nationaal-socialistische juristen hielden zich grotendeels met dezelfde algemene problemen bezig als andere juristen (zoals de sociaal-economische crisis en de onmacht van de overheid om die op te lossen), en vonden er deels gelijksoortige, deels andere oplossingen voor. Dat het nationaal-socialisme zich niet van alle andere stromingen had afgekeerd, blijkt bijvoorbeeld uit het korte lijstje van aanbevolen literatuur in het inleidingsboek van Van Apeldoorn uit 1943. Naast elkaar staan daar werken van de joodse jurist Hijmans, R.D. Kolléwijn (tijdens de bezetting fel tegen toegeeflijkheid jegens de bezetter), Rengers Hora Siccama, en Duitse nazi’s als Hans Frank, Carl Schmitt en Karl Larenz.⁷²⁹ Hoewel menige nationaal-socialist voorafgaand aan zijn engagement voor de NSB geen buitengewone interesse voor de politiek had getoond,⁷³⁰ namen de juristen onder hen wel deel aan actuele rechtstheoretische debatten, zoals over de algemene onvrede met het individualisme en formalisme, het onslagvaardige parlementaire stelsel, de mislukkende sociale (rechts)politiek en de analoge strafwetstoepassing. De Nederlandse fascistische rechtstheorie was geen ‘on-Nederlandse’ ‘vertaling’⁷³¹ van Duitse en Italiaanse opvattingen. Men wilde, met uitzondering van de SS-richting, *nationaal-* (dat wil zeggen Nederlands) socialistisch zijn. In de hoofdstukken 4 en 6 zal worden nagegaan hoe de rechtstheoretische en politieke ideeën van het nationaal-socialisme tijdens de bezetting toegepast werden ten opzichte van de rechterlijke macht en de rechtspraak.

Ten slotte de vraag naar de invloed van de besproken filosofen, rechtstheoretici en hun theorieën. Het nationaal-socialisme bestond immers niet alleen uit theorieën en denkers, maar ook uit de feitelijke uitvoering van beleid.⁷³² Van het Rechtsfront ging, behalve met betrekking tot het personeelsbeleid, niet veel invloed uit: het was geen verplichte beroepsorganisatie en kon dus niets opleggen of voorschrijven. Veel invloed op andere juristen had het dan ook niet. Enkele nationaal-socialistische juristen die zich ook met rechtstheorie bezighielden, bekleedden evenwel hoge functies onder de bezetter: Van Lunteren

729 Van Apeldoorn, *Inleiding* 1943, p. XIII-XIV.

730 Dit blijkt bijvoorbeeld uit de CABR-dossiers van verschillende nationaal-socialistische juristen. Zie §4.3.4.3.

731 Zie §2.1.1.

732 Voor de beantwoording van de vraag wat fascisme is, acht Paxton het feitelijke optreden van fascistische regimes zelfs belangrijker dan de theorievorming. Paxton, *Anatomie van het fascisme* 2005, p. 23.

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

werd lid van de Hoge Raad, Carp president van het Vrederechtshof en Schrieke secretaris-generaal van Justitie. De praktische invloed van het nationaal-socialisme en zijn aanhangers op het recht vormt het onderwerp van de hoofdstukken 4, 5 en 6. Daarin zal duidelijk worden in hoeverre het recht en de rechterlijke macht naar dit ideaalbeeld kon worden geplooid, hoe de rechters zich aanpasten en verzetten, en in hoeverre het nationaal-socialisme zijn intrede deed in de rechtspraak.

3 DE POSITIE VAN DE NEDERLANDSE RECHTER TIJDENS DE DUITSE BEZETTING

3.1 Inleiding

De positie van de Nederlandse rechter tijdens de Duitse bezetting werd onder meer bepaald door enkele internationale en nationale rechtsregels. In dit hoofdstuk behandel ik de juridische en praktische relevantie van die rechtsregels en de wijze waarop de bezetter en de rechter met die regels omgingen. De vragen die ik hierbij tracht te beantwoorden zijn:

1. Wat waren de plichten en bevoegdheden van de Duitse bezetter ten aanzien van regelgeving en rechtspraak in Nederland? (§3.2 en §3.3)
2. Wat waren de plichten en bevoegdheden van de Nederlandse rechter ten aanzien van regelgeving van de bezetter, en hoe interpreteerde de Hoge Raad deze plichten en bevoegdheden in zijn belangrijke Toetsingsarrest uit 1942? (§3.2 en §3.3)
3. Welke belangen speelden voor de rechter een rol bij de uitoefening van die plichten en bevoegdheden, en hoe verklaart de afweging van die belangen in combinatie met de traditionele rechterlijke taakopvatting de beslissingen in het Toetsingsarrest? (§3.4)

In §3.2 behandel ik het volkenrecht en de Nederlandse rechtsregels met betrekking tot vijandelijke bezetting. Daarbij speelt een aantal problemen: de betreffende regelingen zijn niet erg specifiek, de volkenrechtelijke regels stammen uit de tijd van voor de wereldoorlogen en de Nederlandse regels hebben een dubieuze juridische status. Een ander probleem is de afwezigheid van een onafhankelijke instantie voor toezicht op de naleving van die regels. Ik ga in §3.3 in detail na hoe de Nederlandse rechter volgens nationaal en internationaal recht om moest gaan met de bezetter en de verordeningen die deze uitvaardigde. Dat zal ik uitwerken aan de hand van de beslissingen hieromtrent van de Hoge Raad in het Toetsingsarrest uit 1942, veruit de belangrijkste Nederlandse rechterlijke uitspraak op dit terrein. In §3.4 zet ik de verschillende belangen tegenover elkaar die speelden bij deze beslissing van de Hoge Raad. In de literatuur daarover, die ik behandel, staan vooral pragmatische en principiële belangen tegenover elkaar. Ook ga ik in op de rol van de traditionele rechterlijke taakopvatting en wijze van rechtsvinding. §3.5 is een concluderende slotbeschouwing.

3.2 Vijandelijke bezetting en het recht

3.2.1 *Het Landoorlogreglement*

Het recht met betrekking tot de (gedeeltelijke) bezetting van het ene land door het andere was gecodificeerd in het Landoorlogverdrag (LOV), een van de verdragen die gesloten waren op de tweede Haagse vredesconferentie van 1907.¹ Die conferentie had vooral tot doel burgers in geval van oorlog en bezetting te beschermen en hun positie te regelen. Ze vond plaats in een tijd van juridische internationalisering en streven naar wereldvrede.² De vredesconferentie was de eerste op het gebied van internationaal publiekrecht waaraan bijna alle destijds erkende staten meededen, met recht een ‘wereldgebeurtenis’.³ Ze resulteerde in de ondertekening van verschillende verdragen waarvan sommige, zoals het Landoorlogverdrag, reeds op de eerste Haagse vredesconferentie van 1899 waren gesloten tussen een kleiner aantal deelnemende staten. In de redactie van dit verdrag met bijbehorend Landoorlogreglement (LOR) werden geen belangrijke wijzigingen aangebracht. Het Landoorlogverdrag werd in 1907 getekend door onder andere Nederland, Duitsland, Groot-Brittannië, de Verenigde Staten, Rusland en Japan. Duitsland heeft het verdrag, anders dan Rusland, nooit opgezegd.⁴

Hoewel de aanleiding niet in een concrete oorlog gelegen was, staan de verdragen en teksten van deze vredesconferentie volgens Holls, in 1899 lid van de Amerikaanse delegatie, in de diplomatieke traditie van vredesconferenties, beginnend met die van Münster en Osnabrück in 1648, onderdelen van de Vrede van Westfalen. Andere belangrijke diplomatieke conferenties in deze traditie waren het Congres van Wenen (1814-1815, herordering van Europa na de val van Napoleon) de Vrede van Parijs (1856, na de Krimoorlog) en het Congres van Berlijn (1878, na de Russisch-Turkse oorlog).⁵ De Haagse conferentie van 1899 had als doel het regelen van alle toekomstige oorlogen. Diplomatieke conferenties over humanitair oorlogsrecht hadden eveneens invloed op de Haagse verdragen: de Rode Kruis-conventies van Genève (1864 en 1868) en de Conferentie van Sint Petersburg ter uitbanning van onnodig leed veroorzakende

1 *Stb.* 1910, 73.

2 Zie hierover Jansen, ‘Streven naar wereldrecht’ 2005.

3 Den Beer Poortugael (lid van de Nederlandse delegatie op eerste Haagse Vredesconferentie), *Oorlogs- en neutraliteitsrecht* 1907, p. 35-36. Strupp spreekt van een ‘Kulturtag allerersten Ranges’ (*Kriegsrecht* 1914, p. 1). 44 van de 47 destijds erkende staten namen deel. Villiger, *International Law* 1997, p. 69. Afrika was slechts indirect ‘vertegenwoordigd’, namelijk door de koloniale machten.

4 *Reichsgesetzblatt* 1910, p. 124 e.v. Duitsland maakte net als Japan, Oostenrijk-Hongarije, Montenegro en Rusland een voorbehoud met betrekking tot art. 44 LOR. Dit artikel verbiedt het aan een bezettende macht om de inwoners ervan te dwingen tot het geven van informatie over het eigen leger of defensiemogelijkheden. Schindler en Toman, *Laws of Armed Conflicts* 2004, p. 78. Rusland zegde na de revolutie alle door de tsaren gesloten volkenrechtelijke verdragen op.

5 Tanja, ‘Periode 1815-1918’ 1991, p. 158.

wapens (1868). Ook invloedrijk waren verschillende conferenties ter voorkoming van oorlog: het Congres van Berlijn (1884) en de Panamerikaanse Conferentie (1889-1890).⁶

De inhoudelijke basis voor de Haagse conferenties werd gevormd door drie andere documenten. Ten eerste de *Lieber Instructions*, onder president Abraham Lincoln in 1863 uitgevaardigd voor gebruik in de Amerikaanse burgeroorlog. Deze waren weer de belangrijkste bron voor het tweede document, de Verklaring van Brussel, die ondertekend werd op de internationale vredesconferentie in Brussel in 1874. Het derde document, *de Oxford Manual on the Laws of War on Land* (1880), opgesteld door het Institut de droit international, was op zijn beurt voornamelijk op de Brusselse conferentie gebaseerd. Omdat deze documenten geen verdragen waren, was het hierin verklaarde slechts een bron van oorlogsgewoonterecht.⁷ Dit gewoonterecht had echter weinig gezag, aangezien de Brusselse conferentie van te voren door geen van de deelnemers met veel enthousiasme of vertrouwen tegemoet werd gezien, en zelfs algemeen als mislukt werd beschouwd. De Oxford Manual werd door de meeste landen genegeerd.⁸

Vóór het totstandkomen van de Haagse verdragen, een ‘Magna Charta van het internationaal recht’, was het volgens Holls duidelijk dat ‘in the absence of any ultimate legal or judicial method for the adjustment of international differences, the science itself was bound to remain fragmentary and ineffective’. Het belangrijkste was dat de Haagse verdragen regels gaven voor een *procedure* voor het *effectueren* van (reeds bekende) principes en regels die gewelddadige oplossing van conflicten moeten *voorkomen*.⁹ Daartoe werd enige tijd later in art. 14 van het Volkenbondverdrag ook een rechtsprekende instantie in het leven geroepen: het Permanente Hof van Internationale Justitie.¹⁰ Juridisch had het Permanente Hof de bevoegdheid tot toepassing van het Landoorlogreglement in een conflict tussen bezetter en wettige overheid, maar staten waren niet verplicht hun conflicten aan deze instantie voor te leggen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft het Hof geen rol gespeeld in conflicten tussen de Duitse bezetter en de regeringen van de door hem bezette gebieden, omdat het Hof na het uitbreken

6 Zie Holls, *Peace Conference* 1914, p. 351-355; Tanja, ‘Periode 1815-1918’ 1991, p. 158-160.

7 Eyffinger, *The 1899 Peace Conference* 1999, p. 259-261; cf. Schindler en Toman, *Laws of armed conflicts* 2004, p. v-vi; Den Beer Poortugael, *Oorlogs- en neutraliteitsrecht* 1907, p. 51. De teksten van de Lieber Instructions, de Verklaring van Brussel en de Oxford Manual zijn te vinden in Schindler en Toman, *Laws of armed conflicts* 2004. Veel teksten zijn ook beschikbaar via de database internationaal humanitair recht van de site van het Internationale Rode Kruis: <www.icrc.org/ihl>.

8 Nabulsi, *Traditions of War* 2005, p. 7-8.

9 Holls, *Peace Conference* 1914, p. 351-355. Zie voor een beknopte behandeling van de Haagse conferenties en hun voorgeschiedenis Tanja 1991. Een uitgebreide geschiedenis van de conferentie van 1899 biedt Eyffinger, *The 1899 Peace Conference* 1999.

10 Dit gerecht functioneerde van 1922 tot 1945, toen het werd opgevolgd door het Internationale Gerechtshof van de Verenigde Naties.

Zie bijvoorbeeld: <<http://www.icj-cij.org>>. Voor het verdrag zie bijvoorbeeld: <<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/leagcov.htm>>.

van de vijandelikheden zijn werkzaamheden staakte.¹¹ Weliswaar droeg het Hof (net als het Permanente Hof van Internationale *Arbitrage*) bij aan de ontwikkeling van het volkenrecht,¹² maar geen van deze beide instituties heeft veel grote, belangrijke conflicten beslecht.¹³ Als het dan toch tot een oorlog kwam, konden er achteraf natuurlijk conflicten uit de oorlogstijd voor een gerecht gebracht worden, maar hoe en door wie er dan welk recht zou worden toegepast hing af van de afloop van de oorlog: verlies, winst, (gedeeltelijke) annexatie, etc. Zowel nationale als internationale al dan niet *ad hoc* ingestelde rechtsprekende organen pasten in rechtszaken die verband hielden met de Tweede Wereldoorlog na de beëindiging daarvan volkenrechtelijke bepalingen toe. Er bestonden *tijdens* een (langdurige) bezetting echter geen garanties of vaste procedures voor een weloverwogen, controleerbare en door burgers of instanties aanvechtbare toepassing en naleving van het volkenrecht door een van de betrokken staten of door andere (neutrale) staten. Ook de Volkenbond was niet tot interventie verplicht.¹⁴

Wie er op welk moment en in welke gevallen bevoegd is te beoordelen of de bezetter zich aan het Landoorlogverdrag of het Landoorlogverdrag houdt, en wat de consequenties van dat oordeel kunnen zijn, vermeldt Verdrag noch Reglement. De enige instantie die bevoegd was, het Permanente Hof, was juist vanwege de oorlog opgehouden te functioneren. Het zou nog tot 1991 duren voordat er een instantie in het leven werd geroepen voor de controle op de naleving van internationaal humanitair recht: de International Humanitarian Fact-Finding Commission (IHFFC) waarvan de oprichting in art. 90 van het First Additional Protocol van 1977 bij de Geneefse Conventies van 1949 was geregeld.¹⁵ Tijdens de bezetting van Irak in 2003 verscheen de eerste relatief onafhankelijke *ad hoc* instantie voor de gedeeltelijke toetsing van maatregelen van de bezettende macht.¹⁶ De Verenigde Staten en Irak hadden (en hebben) namelijk de jurisdictie van de IHFFC niet erkend, en de Verenigde Staten sloegen een specifiek aanbod om als monitor op te treden inzake beschuldigingen van grove schendingen van de mensenrechten door Amerikaanse soldaten in oktober 2004 af.¹⁷

11 Zie bijvoorbeeld:
<<http://www.icj-cij.org/icjwww/igeneralinformation/ibbook/Bbookchapter1.HTM>>.

12 Tanja, 'Periode 1815/1918' 1991, p. 172, 187-188.

13 Van Apeldoorn, *Inleiding* 1943, p. 266, voegt aan deze vaststelling toe: 'Welke staat zou eraan kunnen denken, de beslissing van geschillen, waarbij gewichtige belangen van een geheel volk op het spel staan, in handen te leggen van enige juristen?'

14 Cf. Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §242-246, p. 442-447, waar dit betreurd wordt.

15 Zie <<http://www.ihffc.org/>>.

16 Bij deze bezetting had de Veiligheidsraad in Resolutie 1483 (22 mei 2003) een International Advisory and Monitoring Board (IAMB) in het leven geroepen, die de regeling van de olie-export controleerde. Benvenuti 2004, p. xii;
<<http://www.iamb.info>>. Punt 5 van Resolutie 1483 roept alle betrokkenen op 'to comply fully with their obligations under international law including in particular the Geneva Conventions of 1949 and the Hague Regulations of 1907'.

17 Zie <<http://www.ihffc.org/en/documents/Report02-04FinalwithoutX.pdf>>, p. 5.

Wel bestaat er in het Landoorlogverdrag in geval van schending van verdragsbepalingen een plicht voor een staat om *na afloop* van de oorlog of de bezetting schade te vergoeden die veroorzaakt is door ‘personen, die van haar gewapende macht deel uitmaken’ (art. 3 LOV).¹⁸ P. Zorn, lid van de Duitse delegatie van 1899 en vice-president van die conferentie, vindt dit een veel te vage bepaling:

Wie klar ersichtlich, eine Haftungsvorschrift von ganz unermesslicher Tragweite [...].

Deze en andere bepalingen hebben volgens hem een ‘rein juridischen Karakter, sind von Deutscher Seite beantragt und tragen ausgeprägt den Stempel der weltfremden, durch den Weltkrieg grausam ins Licht gestellten Bureauarbeit der Rechtsabteilung des Auswertigen Amtes.’¹⁹ In de praktijk waren door Duitsland met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog sommige verplichtingen uit de Haagse conferenties erkend en andere ontkend, al naar gelang het Duitsland beter uitkwam.²⁰ Het verdrag en het Reglement bleken al in de Eerste Wereldoorlog verouderd, omdat ze geen rekening hielden met langdurige bezetting noch met de stand der techniek en de veranderde rol van de burgerbevolking in een oorlog. Vooral de bescherming van niet strijdende burgers liet al tijdens de Eerste Wereldoorlog veel te wensen over.²¹ Ook de verhouding van burgers tot de bezetter was niet altijd uit het Landoorlogreglement af te leiden. Zo kwamen vliegtuigen er nog niet in voor, wat aanleiding gaf tot discussie over welke voorzieningen men voor vijandige vliegtuigen moest en mocht treffen, aangezien een bezettingsleger recht had op onderdak en andere voorzieningen (artt. 52 en 53 LOR). Mocht de Duitse bezetter bijvoorbeeld van Nederlandse burgers medewerking verlangen bij het aanleggen van complete nieuwe vliegvelden, of viel dat onder ongeoorloofde hulp aan de vijand (art. 52 LOR, art. 102 Sr)?²² De aanklagers van het Neurenbergtribunaal beschouwden de Haagse conventies zelfs

18 Art. 56 LOR bepaalt nog dat eigendommen van gemeenten, kerkgenootschappen, onderwijsinstellingen e.d. als particulier eigendom moet worden behandeld, en dat vernieling, inbeslagname e.d. ‘moet worden vervolgd’. Maar zonder vermelding van door wie en wanneer dat moet gebeuren. De Russische hoofdaanklager van het Neurenbergtribunaal ziet in zijn openingstoespraak in dit artikel een directief die door het tribunaal wordt opgevolgd. *Opening Speeches* 1946, p. 137-138.

19 Zorn, *Haager Friedenskonferenzen* 1920, p. 60. De ironie wil dat juist de door de Duitsers voorgestelde schadevergoedingsplicht na de Eerste en na de Tweede Wereldoorlog de juridische grondslag vormde voor de schadevergoedingen die van Duitsland werden geëist. Garner, *International Law* 1920, deel 2, p. 469.

20 Garner, *International Law* 1920, deel 1, p. 23. Van Nieuwerkerken wijst in 1939 op het omineuze karakter van de afkorting ‘LOR’ (Van Nieuwerkerken, *Ambtsplicht* 1939, p. 17).

21 François, ‘Bezetting en volkenrecht’ 1950, p. 249-250; Nippold, *Gestaltung des Völkerrechts* 1917, p. 143.

22 PEC 7ab, p. 29-33; PEC 7c, p. 574-578 (Schepers). Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §170, p. 350, hanteert het niet ondubbelzinnige onderscheid tussen voorbereidings- en uitvoeringshandelingen. Zie hierover Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* 2003, p. 123-138.

als krachteloos. De Britse hoofdaanklager zei in zijn openingstoespraak met betrekking tot de Haagse Conventies zelfs dat hij

shall certainly not ask the Tribunal to say any crime was committed by disregarding those Conventions.

Niet alleen bevatten die conventies geen verbod op een aanvalsoorlog, maar ook geen plicht tot het accepteren van arbitrage. Daarom zouden de conventies volgens deze aanklager alleen nog historisch interessant zijn.²³

Op de tweede vredesconferentie van 1907 was afgesproken dat er na weer acht jaar een derde zou volgen. De voorbereidingen waren in 1914 al in een gevorderd stadium, toen het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog de conferentie voorlopig onmogelijk maakte.²⁴ Na afloop van de Eerste Wereldoorlog kwam het niet tot een herziening, omdat men niet de indruk wilde wekken geen vertrouwen te hebben in het vermogen van de op 10 januari 1920 opgerichte Volkenbond om gewelddadige oplossingen van conflicten te voorkomen.²⁵ Doordat alle aandacht uitging naar (het inperken van) het *ius ad bellum* (het recht om oorlog te voeren),²⁶ werd het *ius in bello* (het recht dat de oorlogvoering regelt), in het bijzonder het bezettingsrecht, verwaarloosd.²⁷ Zodoende was er bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog naast gewoonterecht slechts één *geschreven* bron van internationaal bezettingsrecht: het Landoorlogreglement. Het gezaghebbende volkenrechtelijk handboek van Oppenheim meldt in de bewerking door Lauterpacht in 1935, dat 'it is now generally felt that the Convention of 1907 requires revision'.²⁸ Het is er niet van gekomen.²⁹

Ondanks het problematische karakter van het Landoorlogreglement geldt het gedeelte met betrekking tot het bezettingsrecht nog steeds, en wel als onderdeel van de Vierde Conventie van Genève betreffende de bescherming van burgers in oorlogstijd (1949).³⁰ Het Landoorlogreglement is ook honderd jaar na

23 *Opening Speeches* 1946, p. 49-50. De Franse hoofdaanklager noemt alle internationale conventies die tot doel hadden de oorlogsellende te verminderen 'obviously outdated'. *Opening Speeches* 1946, p. 106.

24 Brown Scott, 'Third Hague Peace Conference' 1925, p. 30-31. Brown Scott was lid van de Amerikaanse delegatie van 1907, en werd directeur van de afdeling internationaal recht van de Carnegie Endowment for International Peace.

25 François, 'Bezetting en volkenrecht' 1950, p. 250.

26 Zie §3.2.4.

27 Moritz, *Gerichtsbareit* 1959, p. 56-58.

28 Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §68, p. 191n2.

29 Nog in 1938 verzoekt het Nederlandsch comité der internationale vredescampagne aan Koningin Wilhelmina een derde vredesconferentie uit te schrijven, onder andere omdat 'de ongebreidelde toepassing van moderne strijdmiddelen slechts mogelijk is, omdat het zogenaamd oorlogsrecht niet meer met de omstandigheden van onze tijd in overeenstemming is.' Cohen Stuart en Ten Brink, 'Adres, houdende verzoek tot het uitschrijven van een derde vredesconferentie aan Hare Majesteit de Koningin, Den Haag 1938, p. [1] (aanwezig in de bibliotheek van het Vredespaleis).

30 Deze bepaalt in artikel 154: 'In the relations between the Powers who are bound by the Hague Conventions respecting the Laws and Customs of War on Land, whether that of 29 July 1899, or that of 18 October 1907, and who are parties to the present

de Eerste Haagse Vredesconferentie nog steeds ‘the basis of contemporary law of war’, hoewel bij de vaststelling van de tekst in 1899, noch bij de revisie in 1907, werd gedacht aan ‘totale’ of revolutionaire oorlog, burgeroorlog of langdurige bezetting.³¹

3.2.2 *Artikel 43 Landoorlogreglement*

Het volkenrechtelijke fundament voor de ‘wetgevende’ macht van de bezetter is art. 43 LOR. Was in vroeger tijden bezetting van vijandelijk gebied nog identiek met verovering, vanaf de negentiende eeuw werd bezetting als voorlopige toestand beschouwd die slechts voorlopige rechten meebracht.³² De opvatting vatte post, dat pas bij de beëindiging van de oorlog, meestal in de vorm van een vredesverdrag, de soevereiniteit over het bezette gebied definitief toegewezen kon worden.³³ De partijen bij het Landoorlogverdrag worden door art. 1 LOV verplicht aan hun legers voorschriften te verstrekken, ‘die overeenkomen met het bij dit Verdrag gevoegde Reglement’, het Landoorlogreglement. Voor de definitie van bezetting is titel III LOR van belang: ‘Van het militair gezag op het grondgebied van de vijandelijke Staat’. Wat ‘bezet’ betekent staat in art. 42 LOR: ‘Een grondgebied wordt als bezet beschouwd, wanneer het zich feitelijk bevindt onder het gezag van het vijandelijk leger.’ Art. 43 LOR bepaalt omtrent het optreden van het bezettingsregime het volgende:

Wanneer het gezag van de wettelijke overheid feitelijk is overgegaan in de handen van degene, die het gebied bezet heeft, neemt deze alle maatregelen, die in zijn vermogen staan, ten einde voor zover mogelijk de openbare orde en het openbaar leven te herstellen en te verzekeren en zulks, behoudens volstreekte verhindering, met eerbiediging van de in het land geldende wetten.

Deze ‘volstreekte verhindering’ werd destijds algemeen geïnterpreteerd als ‘strijd met het (*militaire*) belang van de bezetter’,³⁴ en niet als enkel ‘volstreekte verhindering om zonder ingrijpen in de nationale wetten de openbare orde in het bezette gebied te verzekeren’.³⁵ Het ‘militaire belang’ betrof de macht en de

---

Convention, this last Convention shall be supplementary to Sections II and III of the Regulations annexed to the above-mentioned Conventions of The Hague.’ Zie bijvoorbeeld <<http://www.icrc.org/ihl.nsf/CONVPRES?OpenView>>.

31 Best, ‘Peace Conferences’ 1999, p. 627-628.

32 De Louter, *Het stellig volkenrecht* 1910, p. 260-262.

33 Baxter, ‘Duty of Obedience’ 1950, p. 236. Het plan van Mussert en Carp voor een Germaanse statenbond had het karakter van een vredesverdrag. Zie verder §4.2.2.

34 Van Nieukerken, *Ambtsplicht* 1939, p. 19, geeft als uitleg van openbare orde: ‘het handhaven van de macht van de bezetter’. In dezelfde geest Kusters, ‘Nota’, p. 10.

35 Dit standpunt namen ook de leden van het Politiek Convent in in hun brief aan het college van secretarissen-generaal van 6 november 1940. De ondertekenaars waren oud-premier H. Colijn, M. Slingenberg, A.B. de Zeeuw, J. Schouten, A.M. Joekes, G.E. van Walsum, K. Vorrink, B.M. Telders en J. Rutgers. Zie Van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet*, deel 2, p. 120-122.

veiligheid van het bezettingsleger.³⁶ De Duitsers gingen bij de bezetting van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog ook uit van dit standpunt, getuige het decreet van Hitler waarin de bevoegdheid werd aangenomen maatregelen te treffen ten behoeve van de openbare orde, waarbij het bestaande recht ongemoeid werd gelaten ‘voor zover het verenigbaar is met de bezetting.’ Dit was dan ook niet in strijd met het Landoorlogreglement.³⁷ Een verklaard tegenstander van deze opvatting was de invloedrijke Oostenrijkse volkenrecht-deskundige Verdross. In het algemeen geldt volgens hem: het feit dat een handeling die tegen het oorlogsrecht ingaat, de enige manier was om een oorlogsdoel te bereiken, maakt die handeling nog niet rechtmatig. Het gecodificeerde oorlogsrecht laat deze interpretatie of uitzondering volgens Verdross niet toe.³⁸ Hierbij sluit de mening van François aan, destijds veruit de belangrijkste volkenrechtelijke adviseur van Justitie.³⁹ Hij schreef in 1941 nog aan waarnemend secretaris-generaal van Justitie Hooykaas dat volgens hem uit de wordingsgeschiedenis blijkt dat art. 43 LOR bedoelt de bezetter het recht toe te kennen wetgeving te wijzigen in geval van volstreckte noodzakelijkheid, maar dat dat niet wil zeggen: met instandhouding van de wetgeving kan de bezetter vervolgens in elk geval waarin hij dat nodig acht ervan af wijken.⁴⁰

Zowel de titel van de afdeling als de tekst van artt. 42 en 43 LOR maken duidelijk dat het gaat om *militair* gezag. Algemeen wordt aangenomen dat het Landoorlogreglement echter ook geldt in het geval van een *burgerlijke* bezettingsoverheid, een novum dat in de Tweede Wereldoorlog opdook, bijvoorbeeld in de vorm van het Duitse Rijkscommissariaat in Nederland. Een *Militärverwaltung* (militair bestuur) en een *Zivilverwaltung* (burgerlijk bestuur) zijn twee soorten *Aufsichtsverwaltung*: de leiding van de grotendeels intact blijvende nationale administratie van het bezette gebied.⁴¹ Er zijn twee belangrijke verschillen tussen deze bestuursvormen, die allebei door de Duitse bezetters in Europa zijn gehanteerd. Een militair bestuur, zoals dat van bezet België onder leiding van *Militärbefehlshaber* generaal Von Falkenhausen, is verantwoording schuldig aan de top van de Wehrmacht, en is niet direct ‘verankerd’ in de Führer, de leider van de Wehrmacht. Von Falkenhausen was daardoor niet direct door Hitler beïnvloedbaar zoals de Nederlandse *Reichskommissar* Seyss-Inquart, die wel rechtstreeks onder het bevel van Hitler stond.⁴² Generaal Christiansen, die het bevel voerde over de Wehrmacht in Nederland en niet ondergeschikt was

36 Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §172, p. 356-357; Telders, ‘Oorlogsverordeningen’ 1940, p. 556; Kusters, Nota, p. 11; Langemeijer, ‘Vragen van bezettingsrecht’ 1950, p. 5. Deze grond werd na de Tweede Wereldoorlog nog uitgebreid. Benvenuti, *Law of Occupation* 2004, p. 14-15.

37 Vo 1/1940, §5; vo 3/1940 §2. Rabus 1990, p. 338. Ook Van Apeldoorn was deze mening toegedaan. Zie daarover §2.2.3. Carp sluit zich hierbij aan: het recht moet onaangetaast blijven ‘tenzij de belangen, welke de bezetting heeft te dienen, noodzakelijkerwijs anders vorderen’. Carp, *Beginselen* 1942, p. 22.

38 Verdross, *Völkerrechtswidrige Kriegshandlung* 1920, p. 43-44.

39 PEC 7c, p. 584 (verhoor Tenkink), 597 (verhoor Hooykaas).

40 Archief Hooykaas, invnr. 39: brief van 17 juni 1941.

41 De Jonghe, ‘Burgerlijk bestuur in België’ 1970, p. 71-81.

42 Vo 1/1940 art. 1.

aan de Rijkscommissaris, was net als Von Falkenhausen aan de Wehrmacht-top verantwoordig schuldig. Het tweede verschilpunt is dat een militair bestuur de inwoners en de economie van het bezette gebied voor oorlogsdoeleinden gebruikt met minimale hoeveelheid eigen personeel en inspanning.⁴³ Daarom voert zo'n bestuur ook geen actieve politieke campagne, wat het bestuur in België ook expliciet door Hitler verboden werd. Een burgerlijk bestuur daarentegen is doorgaans politiek geëngageerd en gericht op annexatie.⁴⁴

Alsof hij een (verkapte) annexatie al voelde aankomen, wees de Nijmeegse hoogleraar volkenrecht Robert Regout eind mei 1940 in een publicatie heel precies op de verschillen tussen annexatie en bezetting en op de volkenrechtelijke plichten van de bezetter, die hem dat niet in dank afnam.⁴⁵ De Staatscommissie Bezettingsrecht, die zich bezighield met de vraag hoe er na de oorlog omgegaan moest worden met de verordeningen van de bezetter, was van mening dat de instelling van een burgerlijk bestuur een overtreding van het Landoorlogreglement behelsde, omdat dit Reglement alleen een militair bestuur kent.⁴⁶ De Jong wijst erop dat het annexatie- en nazificatieplan van de Duitsers veel verder ging dan de bedoelde militaire bezetting, en dus ook zijns inziens een schending van het Landoorlogreglement opleverde.⁴⁷ Dat het Reglement daarom niet voor de bezetting van Nederland zou gelden, werd door Nederlandse en Duitse schrijvers echter vrijwel nooit betoogd.⁴⁸

Het feit van de bezetting wordt door het Landoorlogverdrag als uitgangspunt genomen. Het maakt dus niet uit of de bezetting of de oorlog zelf moreel of juridisch gerechtvaardigd gevonden wordt.⁴⁹ Met andere woorden, het *ius ad bellum* beïnvloedt niet de gelding van het *ius in bello* (waarvan het bezettingsrecht onderdeel uitmaakt). Het oorlogsrecht moet volgens Den Beer Poortugael, lid van de Nederlandse delegatie op eerste Haagse Vredesconferentie, in alle gevallen gelijkelijk gelden, want:

43 Overigens was wat dit betreft het verschil tussen de Militärverwaltung in België en de Zivilverwaltung in Nederland niet groot: in 1941 waren in België 1166 personen en in Nederland 1596 personen in de Duitse regimes werkzaam. Best, *Aufsichtsverwaltungen* 1941, p. 65.

44 De Jonghe, 'Burgerlijk bestuur in België' 1970, p. 73-74. Cf. Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §169, p. 349.

45 Regout, 'Rechtstoestand in bezet gebied' 1940. Regout had in zijn oratie in februari 1940 al kritiek geleverd op de Duitse ideologie. Regout, Toekomst van het volkenrecht 1940, p. 15. Zie over Regout: De Waele, 'Robert Regout' 2005.

46 'Verslag Staatscommissie bezettingsrecht' 1955, p. 6. Zo ook Verzijl, *International Law* volume IX, p. 172.

47 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, p. 122-123.

48 Een uitzondering is Van der Hoeven, 'Wetgevende bevoegdheid' 1941, p. 234. Voor Duitse bezettingen die veel meer weg hadden van annexatie is de gelding van het LOR wel betwijfeld. Zie Grassmann, *Deutsche Besatzungsgesetzgebung* 1958, p. 107.

49 Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §52j, p. 154. Deze editie van Oppenheims gezaghebbende handboek is de laatste die vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog verscheen. Den Beer Poortugael, *Oorlogs- en neutraliteitsrecht* 1907, p. 51-52; Wolff, 'Municipal Courts' 1944, p. 100; Langemeijer, 'Vragen van bezettingsrecht' 1950, p. 1-2.

geschiedde dit niet, dan zouden, omdat gewoonlijk een der partijen gelooft dat de andere in het onrecht is, de oorlogen algemeen hun vroeger wreedaardig karakter aannemen.⁵⁰

Oftewel: als de gelding van het internationale oorlogsrecht afhing van de legitimiteit van de oorlog, zou niemand zich aan het oorlogsrecht hoeven houden, omdat elke oorlogvoerende doorgaans vindt dat de tegenstander onterecht oorlog voert. Het was voor de gelding van het Landoorlogreglement dus ook irrelevant dat Duitsland een onrechtmatige aanvalsoorlog was begonnen, waarmee het diverse verdragen en verklaringen schond.⁵¹ De vaststelling van de onrechtmatigheid van de Duitse aanvalsoorlog en de bezetting is bovendien van geen enkel voordeel voor de burgerbevolking van de bezette staat. Het maakt het naleven van het bezettingsrecht door de bezetter namelijk nog steeds niet afdwingbaar. Het tijdens de Tweede Wereldoorlog geldige internationale bezettingsrecht, het Landoorlogreglement aangevuld met internationaal gewoonterecht naar de stand van augustus 1939, gold daarom gelijkelijk voor alle bezetters en bezette gebieden tijdens de oorlog.⁵²

Er was naast het vrijwel geheel van de Brusselse conferentie van 1874 daterende art. 43 LOR geen specifieke regel van internationaal gewoonterecht voorhanden die meer richtlijnen kon geven omtrent eventuele rechterlijke toetsing van maatregelen van de bezetter. Voor meer gedetailleerde internationaal-rechtelijke voorschriften was men aangewezen op (interpretaties van) gewoonterecht, jurisprudentie, algemene beginselen en opvattingen van volkenrechtelijke auteurs. Daarnaast werpt de totstandkoming van art. 43 LOR licht op

50 Den Beer Poortugael, *Oorlogs- en neutraliteitsrecht* 1907, p. 51-52.

51 De status van oorlog als geaccepteerd of onvermijdelijk onderdeel van internationaal recht en internationale politiek werd, voorbereid door de Haagse Conventies van 1899 en 1907, het Verdrag van Versailles en meerdere relatief kleinschalige verdragen, uiteindelijk in 1928 door het Kellogg-Briand Pact (of Verdrag van Parijs) beëindigd, te vinden op: <<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/>>. Alleen ter zelfverdediging, (collectieve) bestraffing van overtreders en ten aanzien van staten die geen partij bij het verdrag zijn, is oorlog niet onrechtmatig. Zie Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §52g-52j, p. 147-153. Evenmin als het Landoorlogverdrag kende het Kellogg-Briand Pact bindende bepalingen omtrent vreedzame conflictoplossing en het afdwingen van de naleving van beslissingen daarover. Ook staan er geen sancties op niet-naleving. Zie Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §52k, p. 155, §52n, p. 161. De in 1940 naar Amerika uitgeweken Oostenrijkse jurist en rechtsfilosoof Hans Kelsen wees er nog in 1941 op dat de (on)rechtvaardigheid van een oorlog alleen in een overeenkomst tussen de betrokken staten vastgesteld kan worden. Het verschil tussen staten en burgers is immers dat burgers gebonden zijn aan het recht van hun staat, of ze het daar nu mee eens zijn of niet, terwijl internationaal recht bestaat bij de gratie van instemming van staten. Zie Kelsen, *Law and Peace* 1942, p.47-48. In 1945 keurt hij toch het instellen van het Neurenbergtribunaal goed, onder andere omdat de bezetters van Duitsland de rechtsopvolgers van Hitlers regering zouden zijn en dus in naam van Duitsland het Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis konden sluiten. Kelsen, 'Ex Post Facto Laws' 1945, p. 11. Zie ook §3.2.4.

52 Moritz, *Gerichtsbarkeit in besetzten Gebieten* 1959, p. 58; Feilchenfeld, *Law of Belligerent Occupation* 1942, p. 24.

de bedoelingen en belangen van de verschillende deelnemers aan de vredesconferenties. De tekst van art. 43 was een samenvoeging van artt. 2 en 3 van de Verklaring van Brussel.⁵³ In 1874 wilden de kleine staten, die zich als potentieel bezette gebieden zagen, de garantie dat een bezetter de inwoners niet aan hun lot zou overlaten, maar ervoor zou zorgen dat het openbare leven zo snel mogelijk weer op gang kwam. Men ging er namelijk van uit dat de bezetter hier zelf geen belang bij had.⁵⁴ Vijfentwintig jaar later was dit omgekeerd: op de eerste Haagse vredesconferentie protesteerden België en Nederland tegen het feit dat de voorgestelde overname van de regeling uit de Verklaring van Brussel een bezetter een bevoegdheid gaf tot het nemen van maatregelen, wat volgens hen neerkwam op het legaliseren van machtsuitoefening, en dus de erkenning dat uit macht recht voortvloeit.⁵⁵ Blijkbaar was in de tussentijd de opvatting verbreed dat een bezetter wel degelijk zelf een belang kon hebben bij ingrepen in het openbare leven in bezet gebied. De Lage Landen wilden artikel 3 van de Verklaring van Brussel niet overnemen, maar aan gewoonterecht overlaten. De Belgische gedelegeerde Beernaert verdedigde het standpunt van België, Nederland en Zwitserland:⁵⁶ een absoluut verbod voor de bezetter op het aantasten van de plaatselijke wetten en een recht voor de burgers van bezet gebied om zich tegen een bezetting te verzetten. De grote mogendheden, potentiële bezetters, wilden de ruime bevoegdheden van de bezetter erin houden.⁵⁷ De voorzitter van de conferentie, de Russische volkenrechtjurist Fyodor Fyodorovich Martens (1845-1909),⁵⁸ wilde de conferentie niet laten mislukken en bereikte langs twee wegen een compromis. Ten eerste werd in art. 43 LOR extra nadruk gelegd op de plicht van de bezetter de wetten van het bezette land zoveel mogelijk in stand te houden: ‘behoudens volstreckte verhindering’.⁵⁹ Ten tweede stelde hij voor om in de preambule van het Landoorlogverdrag een passage op te nemen die later beroemd geworden is als de Martens-clausule:

[...] In afwachting dat een meer volledig wetboek van de wetten van den oorlog kan worden uitgevaardigd, achten de Hoge Verdrag-sluitende Partijen het nuttig te verklaren, dat in de gevallen, welke niet begrepen zijn in de door Haar aangenomen reglementaire bepalingen, de bevolkingen en de oorlogvoerenden verblijven onder de bescherming en de heerschappij der beginselen van het volkenrecht, zoals die

53 Eyffinger, *The 1899 Peace Conference* 1999, p. 299-300. De tekst van art. 42 was in 1899 integraal overgenomen uit de Verklaring van Brussel (art. 1). Art. 42 en 43 bleven in 1907 ongewijzigd.

54 Benvenisti, *Law of Occupation* 2005, p. 10.

55 Benvenisti, *Law of Occupation* 2005, p. 12-13.

56 Baxter, ‘Duty of Obedience’ 1950, p. 254.

57 Hull, *Two Hague Conferences* 1908, p. 216; Cassese, ‘Martens Clause’ 2000, p. 193-198.

58 Martens speelde ook een belangrijke rol in de Brusselse vredesconferentie van 1874, het opstellen van de Oxford Manual in 1880, en vele andere conferenties waaronder de twee Haagse van 1899 en 1907. Ook was hij vice-president van het Institut de droit internationale. Eyffinger, *The 1899 Peace Conference* 1999, p. 177-179, 379.

59 Benvenisti, *Law of Occupation* 2005, p. 13.

voortvloeiën uit de tussen beschaafde volken gevestigde gebruiken, de wetten der menselijkheid en de eisen van het openbare rechtsbewustzijn. [...]

België en Nederland kozen eieren voor hun geld en accepteerden deze clause, hoewel in concreto de grote staten gelijk kregen en er voor de kleine slechts deze algemene verklaring van goede wil overbleef.⁶⁰ Nederland was bovendien vooral geïnteresseerd in zijn eigen neutraliteitspolitiek. De hooggestemde aanroeping van het natuurrecht ('de wetten der menselijkheid') in het eerste algemene verdrag inzake internationaal oorlogsrecht past in de hernieuwde belangstelling voor het natuurrecht,⁶¹ nadat het met de opkomst van internationale verdragen in de tweede helft van de negentiende eeuw als bron van volkenrecht op de achtergrond was geraakt.⁶² De clause werd destijds evenwel niet als hoogtepunt van de conferentie bejubeld. Tot aan de Tweede Wereldoorlog is ze zelfs nauwelijks opgemerkt.⁶³ Een oorzaak daarvan is waarschijnlijk het feit dat de clause misschien voor sommigen een enthousiasme voor een natuurrechtelijke mensenrechtenidee uitdrukte, maar toch vooral als stoplap diende om een meningsverschil tussen kleine en grotere staten te beslechten. Pas vanaf 1945 bij de berechting van oorlogsmisdaden en de opkomst van de mensenrechten begon de clause een rol te spelen in rechtspraak en verdragen en werd zij als gewoonterecht erkend.⁶⁴

In 1917 werd nog betoogd dat het Landoorlogreglement in de toenmalige oorlog juist zijn nut heeft bewezen vanwege de algemeenheid van de voorschriften, die de ruimte lieten voor de 'oorlogsnoodzaak' van de bezetter.⁶⁵ Later werd de openheid van deze normen vaak als nadeel gezien. De betekenis van de algemene termen 'openbare orde' en 'openbaar leven' is sinds 1907 niet onveranderd gebleven. Het begin van de opkomst van de verzorgingsstaat eind negentiende eeuw bracht een gestaag toenemend ingrijpen mee door de overheden in de inrichting van de maatschappij, de 'openbare orde', en het dagelijks, 'openbaar' leven van burgers.⁶⁶ Art. 43 LOR is echter, zoals gezegd, vrijwel geheel overgenomen uit de Verklaring van Brussel van 1874, toen men nog uitging van het model van de nachtwakersstaat. Daardoor was de betekenis van

60 Cassese, 'Martens Clause' 2000, p. 193-198. Dit artikel is een uitgebreide evaluatie van de merites van de Martens-clausule. Hull, *Two Hague Conferences* 1908, p. 216-220, 243-247.

61 Jansen, 'Streven naar wereldrecht' 2005, p. 312-313.

62 Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. I, 1937, §59, p. 99-100.

63 Cassese, 'Martens Clause' 2000, p. 200, 213. Volgens Strupp zijn de 'wetten der menselijkheid en de eisen van het openbare rechtsbewustzijn' enkel *feitelijke oorzaken* van het gewoonterecht, en niet zelf juridisch relevant (Strupp, *Kriegsrecht* 1914, p. 27).

64 Cassese, 'Martens Clause' 2000, p. 202-211. Eén van die zaken was de berechting van de Duitser Hanns Albin Rauter, die in het bezettingsbestuur in Nederland commissaris-generaal voor Openbare Veiligheid en *höhere SS- und Polizeiführer* was. BRvC 12 januari 1949, *NJ* 1949, 87 m.nt. B.V.A. Röling.

65 Nippold, *Gestaltung des Völkerrechts* 1917, p. 142-143.

66 Zie §2.4.1.1.

‘openbare orde’ en ‘openbaar leven’ voor de opstellers veel beperkter dan in de tijd van de Eerste, en zeker die van de Tweede Wereldoorlog. Het artikel was na zijn vaststelling in 1907 eigenlijk al snel uit de tijd.⁶⁷

Er zijn drie standpunten over de vraag waar een bezetter zijn bevoegdheid tot regelgeving in het bezette gebied vandaan haalt. Ten eerste heeft de regelgevende activiteit van de bezetter helemaal volgens sommigen geen grondslag in een bevoegdheid. Deze positie is in België vanaf de opstelling van het Landoorlogreglement tot en met de tweede Duitse bezetting ingenomen: een bezetter heeft geen bevoegdheid tot het nemen van maatregelen met *juridische* geldigheid: uit een loutere machtspositie kan geen recht afgeleid worden.⁶⁸ Ten tweede wordt echter door velen erkend dat het Landoorlogreglement aan een bezetter de bevoegdheid verleent (en de plicht oplegt) om wetgevende maatregelen te nemen.⁶⁹ De toekenning door Seyss-Inquart aan zichzelf van de *nationale grondwettelijke* wetgevende bevoegdheid gaat echter deze volkenrechtelijke basis te buiten.⁷⁰ Niet het nationale recht, maar het volkenrecht is immers de grondslag voor het bezettingsregime. De derde positie behelst de fundering van de regelgevende bevoegdheid van de bezetter louter in zijn *macht*: anders dan in de eerste opvatting leidt een machtspositie op zichzelf hier wel tot een recht.⁷¹ In deze destijds wijdverbreide⁷² opvatting heeft de ‘overwinnaar’ in beginsel ongelimiteerde bevoegdheden,⁷³ die slechts door ‘enkele oorlogsrechtelijke bepalingen en beginselen’, zoals art. 43 LOR ingeperkt (zouden moeten) worden. De bezettende macht bepaalt daarbij zelf of er sprake is van ‘volstreekte verhindering’ de nationale wetten te eerbiedigen, afhankelijk van haar eigen (militaire) belang. Wie kan dat immers beter bepalen dan de militair belanghebbende zelf? Inwoners van de bezette staat zullen vaak een tegengesteld belang hebben en dus in veel gevallen een eventuele toetsing van een verordening aan het Landoorlogreglement anders uit laten vallen.⁷⁴ Bij deze opvatting dat de bevoegdheid van de bezetter slechts uit zijn machtspositie voortvloeit, past het idee dat bezettersverordeningen als overheidshandeling van een vreemde mogendheid juridisch onaantastbaar zijn. Een rechter heeft namelijk volgens de algemeen aanvaarde *act of state doctrine* niet als taak of

67 Benvenisti, *Law of Occupation* 2004, p. 10-11, 29-31. Steinmetz wijst hier ook op in *De Waag* in november 1940, ‘Wetgeving in Nederland’, p. 619. Zie over de opkomst van de sociale politiek §2.4.1.1.

68 Zie Hull, *Two Hague Conferences* 1908, p. 244; Benvenisti, *Law of Occupation* 2004, p. 12-13, 44-45, 194-195; Michielsen, *Nazification* 2004, Ch. 2, vnl. p. 50-79.

69 Bijvoorbeeld Van Bemmelen, ‘Strafrecht en strafprocesrecht’ 1941, p. 122.

70 Vo 3/1940 §1 (6); *Staatscommissie Bezettingsrecht* 1955, p. 6.

71 De term bevoegdheid is hier eigenlijk misleidend, aangezien daarmee een soort legaliteit wordt gesuggereerd, terwijl er in deze opvatting nu juist geen wettelijke basis wordt aangenomen.

72 Baxter, ‘Duty of Obedience’ 1950, p. 243-244.

73 Hij verwijst naar de *Encyclopedia of Public International Law* en De Louter, *Het stellig volkenrecht* 1910, p. 263-265.

74 Rabus, ‘Zogenoemde toetsingsarrest’ 1990, p. 336-341. Cf. Althaus, *Personal-angelegenheden* 1943, p. 35.

bevoegdheid de rechtsgeldigheid van wetgevende handelingen van een vreemde staat te beoordelen, ook niet in een bezettingssituatie.⁷⁵ Het is alleen de vraag of het handelen van een bezetter wel als een dergelijke vreemde staatshandeling kan worden opgevat. Normaal gesproken oefent een staat niet het overheidsgezag van een andere staat uit: de ‘vreemdheid’ is bij een bezetting sterk verminderd.⁷⁶ Dat het in het geval van een bezetting niet om *zo maar* vreemde staatshandelingen gaat, blijkt uit het feit dat er juist voor deze handelingen speciale regels opgesteld zijn, en dan geldt het beginsel *lex specialis derogat legi generali* (een specifieke wet gaat boven een meer algemene wet): in dit geval gaat het Landoorlogreglement dus vóór de gewonterechtelijke regel van de *act of state doctrine*.

Ik zal uitgaan van de tweede positie, omdat die toch het meest aannemelijk lijkt: uitoefening van overheidsmacht berust normaal gesproken op een juridische grondslag, en voor het geval van een bezetting kan deze expliciet worden gevonden in het Landoorlogreglement, waarmee de opstellers ook bedoelden bestuurlijke en regelgevende bevoegdheden van bezetters te erkennen. Uitgaande van de bevoegdheid van de bezetter tot het uitvaardigen van regelgeving, kan er nog op verschillende manieren tegen de criteria van art. 43 LOR aangekeken worden. Ze kunnen opgevat worden als ondergrens of als bovengrens van die bevoegdheid. Wanneer het een ondergrens betreft, wil dat zeggen dat de bezetter niet alleen maar maatregelen ten behoeve van de openbare orde en het openbare leven mag nemen, maar *ten minste* de openbare orde en het openbare leven moet verzekeren en verder vrij mag regelen wat hij vindt dat er geregeld moet worden. Dit kwam ook tot uitdrukking in de eerste verordening van Seyss-Inquart (vo 3/1940) waarin hij de ‘belangen van het Groot-Duitse Rijk’ (dat wil zeggen alle mogelijke belangen) toevoegde als grond voor het nemen van maatregelen van wetgevende aard. Dat is een uitbreiding ten opzichte van art. 43 LOR en de louter *militaire* belangen van Duitsland.⁷⁷ Het lijkt echter aannemelijker om de criteria van art. 43 LOR, aangevuld met ‘militaire noodzaak’, op te vatten als een bovengrens, een uitputtende opsomming van terreinen waarop een bezetter regels mag en soms moet opstellen. Het Landoorlogreglement had immers tot doel burgers te beschermen tegen negatieve gevolgen van een bezetting, waarbij het niet voor de hand ligt een bezetter op wetgevend gebied alles toe te staan. Anders heeft ook de uitdrukking ‘behoudens volstreekte verhindering’ geen betekenis.

75 Rabus, ‘Zogenoemde toetsingsarrest’ 1990, p. 332-333. Zie ook Bellefroid, *Staatsinrichting van Nederland* 1942, p. 53-55 en de opvatting van procureur-generaal Berger in HR 7 februari 1941, *NJ* 1941, 923. Rabus gebruikt ten onrechte de term staatsimmunitet terwijl hij de *act of state doctrine* bedoelt. Staatsimmunitet betekent: een staat mag geen rechtsprekende of handhavende rechtsmacht uitoefenen jegens *vreemde staten*. Volgens de *act of state doctrine* mag de rechter de *wetgevende handelingen* van vreemde staten niet op hun rechtsgeldigheid beoordelen. Zie Nollkaemper, *Internationaal publiekrecht* 2005, p. 168 nr. 282 en p. 177-179 nr. 299-301.

76 Zie ook de nota van Kusters, p. 4.

77 Schrieke, *Bezete Nederland* 1944, p. 5-7, 11-13. Deze punten komen overeen met de opvatting van Van der Hoeven, ‘Wetgevende bevoegdheid 1941. Zie over de verordening van Seyss-Inquart ook Rabl, ‘Das Reichskommissariat’ 1942, p. 84-85.

3.2.3 *De Aanwijzingen van 1937*

De enige geschreven nationale regels over de status van de bezettingsverordeningen en de bevoegdheden van de Nederlandse (rechterlijke) ambtenaar daartegenover waren de geheime ‘Aanwijzingen’ voor het gedrag van ambtenaren in het geval van een vijandelijke bezetting.⁷⁸ Deze waren opgesteld door een commissie van ambtenaren van de departementen van Defensie (mr. G.E. Mathon), Buitenlandse Zaken (prof. mr. dr. J.P.A. François) en Binnenlandse Zaken (kapitein G.J. Sas en de heer Pieters) en overgenomen door de minister-raad in 1937.⁷⁹ De Aanwijzingen zijn niet gepubliceerd, maar slechts als geheim document aan leidende ambtenaren uitgereikt. Opgesteld naar aanleiding van de oorlogsdreiging en indachtig de Duitse bezetting van België tijdens de Eerste Wereldoorlog,⁸⁰ behelzen ze een uitleg van het Landoorlogreglement, aangevuld met oorlogsgewoonterecht. Van den Dries meldt dat ‘de rechterlijke macht’ over ‘aanwijzingen voor het geval van bezetting’ beschikte, maar dat was slechts een uittreksel dat bovendien waarschijnlijk op de concepttekst gebaseerd was, aangezien de tekst hier en daar afwijkt en er niet naar nummers maar naar bladzijden verwezen wordt.⁸¹ Merkwaardigerwijs was in dit uittreksel niet de instructie uit aanwijzing 31 opgenomen, die expliciet aan de rechterlijke organen gericht is en in de concepttekst voorkwam.⁸²

De Aanwijzingen waren in het algemeen niet erg goed bekend, omdat ze op 10 mei 1940 als geheim document onder leidinggevende ambtenaren waren verspreid om niet bij Duitsland de indruk te wekken dat het neutrale Nederland zich op een oorlog voorbereidde. Ook had men niet voorzien dat er bij een invasie geen tijd meer zou zijn om de Aanwijzingen deugdelijk te verspreiden.⁸³ Zelfs Minister van Justitie Gerbrandy (1939-1942 en 1945) en J.R.M. van Angeren (secretaris-generaal van het ministerie van Justitie 1937-1940, in

78 Zie over de voorgeschiedenis van de Aanwijzingen uitgebreid Romijn, *Burgemeesters* 2006, p. 50-57.

79 Verburg, *Ministerie van Justitie* 2001, p. 443. Besluit Raad van Ministers van 1 mei 1937 (Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de Provinciën, Gemeenten, Waterschappen, Veenschappen en Veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor en tramwegen in geval van een vijandelijke inval). Afgedrukt in Van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet*, deel 1, p. 387-394, in Sikkes, *Vijandelijken aanval* 1985, p. 97-109, en in PEC 7ab, 38-45.

80 PEC 7ab, p. 48-49 (Mathon). Verburg, *Ministerie van Justitie* 2001, p. 443.

81 Van den Dries 1945, p. 3; Verburg, *Ministerie van Justitie* 2001, p. 447-448. De honderd pagina's documentatie behorende bij de interne Nota van Kosters (1940) voor de Hoge Raad over de toetsingskwestie bevat een uittreksel van de Aanwijzingen, beide in collectie P.R. Smits. Waarschijnlijk verwijst Van den Dries in zijn brochure hiernaar met zijn opmerking (p. 55n58) dat de Hoge Raad van de regering ‘slechts een uittreksel’ had gekregen. Verburg, *Ministerie van Justitie* 2001, p. 447, vermeldt ook de aanwezigheid van een dergelijk uittreksel in het archief van het gerechtshof Amsterdam, invnr. 1.

82 Verburg, *Ministerie van Justitie* 2001, p. 448.

83 Sikkes, *Vijandelijken aanval* 1985, p. 21-23; mr. J.A. de Wilde aan de PEC 16 februari 1955, PEC 7ab, Bijlagen, p. 15.

Londen Minister van Justitie 1942-1944 en aldaar weer secretaris-generaal 1944-1945) kenden ze aanvankelijk niet.⁸⁴ Toch was er vóór de oorlog al een rede over de Aanwijzingen gepubliceerd, waarin ook wordt opgemerkt dat men niet meteen verdacht hoeft te worden van ‘vrees voor een dreigende oorlog, om zich toch *rekenschap te geven van zijn gedragslijn* voor het geval zich dit noodlot over ons Vaderland mocht voltrekken.’ Bovendien werden er korte tijd later wel allerlei niet-geheime wetten vervaardigd voor dezelfde eventualiteit, zoals de Wet medewerking verdedigingsvoorbereiding 1939 (Stb. 630), de Algemene Vorderingswet 1939 (Stb. 631) en verschillende economische wetten.⁸⁵ Tweemaal, in 1938 en 1939, werd bovendien per KB conform art. 194 lid 4 GW⁸⁶ officieel de toestand van oorlogsgevaar afgekondigd.⁸⁷ Waarschijnlijk zaten er ook strategische redenen achter de geheimhouding.

Onder rechters zijn de Aanwijzingen wel bekend geweest, onder andere doordat de gerechten in de jaren voorafgaand aan de oorlog meerdere brieven ontvingen van het ministerie over hun houding in geval van een bezetting. Voor ‘autoriteiten, colleges en ambtenaren ressorteerende onder het departement van Justitie’ had minister van Justitie Goseling in april 1938, kort na de ‘Anschluß’ van Oostenrijk bij Duitsland, in een brief de voor hen relevante inhoud van de Aanwijzingen medegedeeld: deze ambtenaren, ook de rechters, moesten op hun post blijven en hun werk zo goed mogelijk blijven uitvoeren:

voor zover de omstandigheden dit zullen veroorloven en de vijandelijke bezetting hun dit niet onmogelijk maakt.⁸⁸

Deze als ‘zeer geheim’ aangemerkte circulaire werd toegezonden aan de president van en de procureur-generaal bij de Hoge Raad, de presidenten van de gerechtshoven en de arrondissementsrechtbanken, de procureurs-generaal bij de

84 PEC 7ab, p. 50 (Gerbrandy), p. 51 (Van Angeren). Gerbrandy hoorde er pas van in 1943.

85 Van Nieukerken, *Ambtsplicht* 1939, p. 5, nadruk in origineel. De PEC komt tot hetzelfde oordeel. PEC 7ab, p. 64 (conclusies). Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* 2003, p. 26, wijst op de aankondiging van deze brochure in het *NJB* van 3 februari 1940, p. 119.

86 Bij de verwijzing naar wetsartikelen is steeds de wet bedoeld zoals die gold tijdens de bezetting. Ik heb ervan afgezien telkens het gebruikelijke ‘(oud)’ toe te voegen. Wanneer een later of huidig wetsartikel is bedoeld, blijkt dat uit de tekst.

87 Op 27 september 1938 (*Stb.* 182), toen Duitsland Bohemen-Moravië als protectoraat inlijfde (ingetrokken 26 oktober 1938, *Stb.* 184) en opnieuw op 10 april 1939 (*Stb.* 181). Op 1 september 1939 werd Nederland in staat van oorlog verklaard (*Stb.* 505). Zie Van der Pot, *Nederlandsch staatsrecht* 1940, p. 426-429.

88 Volgens de Minister was het vooral voor rechters belangrijk om in functie te blijven, aangezien die als aanspreekpunt voor ambtenaren in geval van competentievraagstukken tussen Nederlandse en bezettende bestuursorganen zouden kunnen dienen. Minister van Justitie aan Autoriteiten, Colleges en Ambtenaren, ressorterende onder het departement van Justitie van 25 april 1938, No 2350, afgedrukt in Barendsen en Venema, *Rechtbank Arnhem* 2004 als bijlage 2. De inhoud van de brief staat ook in Verburg, *Ministerie van Justitie* 2001, p. 445-446.

hoven en de officieren van justitie bij de rechtbanken en de kantonrechters.⁸⁹ In november 1939 en in april 1940 volgden nog nadere, zeer geheime, instructies voor de rechterlijke macht met betrekking tot de Aanwijzingen.⁹⁰ De toenmalige rechter in de Arnhemse rechtbank H.R. de Zaaijer maakte in een naoorlogse bijdrage in een Amerikaans tijdschrift melding van vooroorlogse ‘circulars’, meervoud, aan de gerechten met de opdracht zolang mogelijk in functie te blijven.⁹¹ De Hoge Raad besprak op de eerste vergadering na de inval de positie van rechterlijke colleges in bezet gebied, waarbij het Landoorlogreglement, de Aanwijzingen en de brief van de minister uit 1938 werden geraadpleegd. Kort daarvoor had president Visser de zaak met secretaris-generaal Tenkink besproken. Raadsheer Kusters verklaarde zich bereid in een nota over de positie van de rechter ‘antecedenten te verschaffen’. Op de vergadering waren alle raadsheren aanwezig alsmede de procureur-generaal, alle advocaten-generaal, de griffier en de substituut-griffier.⁹² De bedoelde nota schreef Kusters op basis van onder meer een verzameling documenten van de Leidse hoogleraar volkenrecht B.M. Telders.⁹³

De voorschriften in de Aanwijzingen bouwden voort op een circulaire uit 1914, die, ook toen, was opgesteld in verband met een mogelijke Duitse bezetting. De inhoud van die circulaire was zeer algemeen: op de post blijven om de zaken in goede banen te leiden, en krachtig protesteren tegen schendingen van het volkenrecht.⁹⁴ Ook de Aanwijzingen van 1937 waren niet erg specifiek, en kwamen in hoofdlijnen overeen met de eerdere circulaire: ambtenaren moesten op hun post blijven zolang dit nog meer in het belang van land en volk dan in het belang van de bezetter was. Vooral rechters dienden ‘zo lang

89 Verburg, *Ministerie van Justitie* 2001, p. 446.

90 In november 1939 kwam er een aanvullende instructie met betrekking tot personen aan wie mobilisatievrijstelling was verleend. (15 november 1939, AS 8552, archief Hof Amsterdam, toegang 216, invnr. 1). De volgende circulaire van 8 april 1940 (AS 675) betrof maatregelen om een paniekstemming te voorkomen: aanwijzingen zullen aan de bevolking worden verstrekt in navolging van Zwitserland op 30 oktober 1939. De minister gaf de opdracht aan ambtenaren die een leidende of verantwoordelijke positie bekleedden om naar hun standplaats terug te keren, en hun verlof niet in het buitenland door te brengen. Archief Hooykaas, invnr. 39 en Archief Hof Amsterdam, invnr. 2. Circulaire AS 676, ook van 8 april, betrof tenslotte de intrekking van een eerdere circulaire, waarbij aan bij Justitie werkzame personen was opgedragen zich bij een vijandelijke inval te melden bij hun mobilisatie-onderdeel. Bij de nieuwe circulaire werd aan deze personen opgedragen bij een inval te blijven werken in de ‘burgerlijke betrekking, waarin zij ingevolge de hun verleende mobilisatievrijstelling werkzaam zijn’. Archief Hof Amsterdam, invnr. 2.

91 De Zaaijer, ‘Law Enforcement’ 1946, p. 11.

92 Archief Hoge Raad, Notulen algemene vergadering 1921-1958, vergadering van 30 mei 1940.

93 De tekst van de nota wordt gepubliceerd in een bundel met teksten omtrent het Toetsingsarrest onder redactie van L.E. De Groot-van Leeuwen, T.J.M. Mertens en D. Venema, (te verschijnen bij Boom Juridische uitgevers). De nota en de documentenverzameling bevinden zich in de collectie van P.R. Smits, wiens vader P.H. Smits in 1941 in de Hoge Raad benoemd werd. De nota bevindt zich tevens in het persoonlijk archief Donner.

94 Romijn, *Burgemeesters* 2006, p. 51.

mogelijk' hun functie te blijven uitoefenen (aanwijzing 31), en mochten, en moesten, pas ontslag nemen wanneer ze zouden worden gedwongen recht te spreken in naam van de bezetter (aanwijzingen 11 en 31).⁹⁵ Verzet en sabotage was uit den boze: aanwijzing 8 haalt art. 43 LOR aan en stelt dat de verwezenlijking van dit voorschrift alleen mogelijk is met medewerking van de Nederlandse bestuursorganen: alleen dan kon minimale schending van ons rechtstelsel gegarandeerd worden. Bij uitvaardiging door de bezetter van verordeningen die 'volkenrechtelijk niet geoorloofd' zijn, vordert aanwijzing 1d een 'krachtig protest'. Tegelijk bepaalt aanwijzing 16 dat overheden aan verordeningen van de bezetter wel medewerking 'kunnen' verlenen, 'ten einde de uitvoering op de meest zachte en billijke wijze te doen plaatshebben'.⁹⁶ Wanneer 'kan' een overheid dat? Hoe 'krachtig' en hoe risicovol moet het protest zijn? Moet men met (collectief) ontslag dreigen, of komt men dan weer in conflict met aanwijzing 31? De afweging die de ambtenaar moest maken, was niet gemakkelijk, aangezien hij (als hij geen rechter was) in de strikte vooroorlogse hiërarchie gewend was aan het opvolgen van orders.⁹⁷ De inhoud van de Aanwijzingen, als uitwerking van het Landoorlogreglement, doet vermoeden dat het internationale recht met betrekking tot vijandelijke bezetting niet opgevat werd als toepasbaar door een rechterlijke instantie, maar slechts als diplomatiek instrument. Niet een openbaar vonnis van een nationale of internationale rechter, maar een 'krachtig protest' van betrokken ambtenaren (of rechters) moest een vermeende schending van het Landoorlogreglement aan de kaak stellen.

Ook waren de aanwijzingen volgens sommigen achterhaald, aangezien daarin, ondanks de ervaringen van de Eerste Wereldoorlog, net als in het Landoorlogreglement geen rekening werd gehouden met de 'totale oorlog'.⁹⁸ Gerbrandy, toen hij in 1943 eindelijk kennis had genomen van de Aanwijzingen, vond ze desalniettemin bruikbaar, maar wel wat 'te mals'.⁹⁹ In een uitzending van Radio Oranje van 21 oktober van dat jaar wees hij de ambtenaren op hun geweten bij het interpreteren van de Aanwijzingen, en benadrukte dat 'dagelijkse moeilijkheden of bezwaren' geen rol mochten spelen in de strijd voor de 'vaderlandse zaak'.¹⁰⁰ R.P. Cleveringa, ontslagen als hoogleraar te Leiden, en Losecaat Vermeer, raadsheer in de Hoge Raad, discussieerden in 1943 over de interpretatie van het gebod 'op de post' te blijven. Terwijl Losecaat Vermeer het letterlijk opvatte als 'in functie blijven', voelde Cleveringa het meest voor een overdrachtelijke lezing die ook ontslagname uit protest als een vorm van 'op de

95 Zie ook Van Nieukerken, *Ambtsplicht* 1939, p. 46. Het Belgische Hof van Cassatie hanteerde hetzelfde criterium in een uitspraak van 20 mei 1916, *Pasicrisie Belge* 1915-1916, p. 416-418, tevens aangehaald in Cleveringa, 'De rechterlijke macht' 1945, p. 19.

96 Dat sluit aan bij de opvatting van Hugo de Groot, zie §1.4.

97 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig* 2002, p. 33.

98 Van Randwijk 1949, p. 383; PEC 7ab, p. 57 (Donner)

99 PEC 7ab, p. 57 (Gerbrandy).

100 PEC 7ab, bijlagen, p. 17.

post blijven' voor het vaderland opvatte.¹⁰¹ De Duitsers omarmden de Aanwijzingen vanwege hun belang bij een ordelijke bestuursadministratie.¹⁰² De secretaris-generaal van Justitie en NSB'er J.J. Schrieke moest daarom van de Duitsers in zijn brochure over het Landoorlogreglement uit 1944 passages opnemen over de Aanwijzingen, onder andere over de opdracht om in functie te blijven.¹⁰³ Het is in dit verband opmerkelijk dat Carp publicatie van de Aanwijzingen in 1943 vanwege de politieke omstandigheden zeer ongewenst en ontoelaatbaar achtte.¹⁰⁴ Ronduit positief over de Aanwijzingen was mr. L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal, tot 1941 commissaris der Koningin in Utrecht en na ontslag actief in het verzet: hij ervoer de 'profetische' Aanwijzingen als een 'grote steun'.¹⁰⁵ François, die betrokken was bij de opstelling ervan,¹⁰⁶ vond ze ook goed, hoewel hier en daar te streng waar het Landoorlogreglement en Oppenheim meer samenwerking met de vijand toelieten.¹⁰⁷ Het lijkt gerechtvaardigd met Mazel te concluderen, dat de Aanwijzingen strikt genomen van de rechterlijke macht geen 'strijdbare houding' vroegen.¹⁰⁸

Omdat de Aanwijzingen geen ondubbelzinnige gedragsregels boden, en niet voor alle ambtenaren even makkelijk te hanteren waren, verscheen er in 1943 een door de regering in Londen geautoriseerd Commentaar op de Aanwijzingen van de hand van Bosch van Rosenthal, jhr. mr. M.L. Van Holthe tot Echten, oud-burgemeester van Rhenen en van Zeist, en prof. dr. J.H.W. Verzijl, de door de bezetter ontslagen hoogleraar volkenrecht en tot 1940 adviseur van het ministerie van Buitenlandse Zaken.¹⁰⁹ Een bijkomende reden

-
- 101 Archief zuivering justitie, invnr. 88: Losecaat Vermeer aan Cleveringa 4 oktober 1943; Cleveringa aan Losecaat Vermeer 25 oktober 1943. Ik kom verderop op deze correspondentie terug.
- 102 In het archief Verwaltung und Justiz, invnr. 9155 bevindt zich een Duitse vertaling van de Aanwijzingen waarin passages onderstreept zijn, die blijkbaar belangrijk gevonden werden.
- 103 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2309. Het betreft Schrieke, *Bezetting Nederland 1944*, p. 9-10, 15, 16, 19. Dit boekje had als doel het standpunt van de NSB en de bezetter omtrent de rechten en plichten van ambtenaren en burgers in bezettingstijd uit te dragen. Uiteraard hield men een slag om de arm: voor zover in strijd met Duitse verordeningen, golden de Aanwijzingen niet meer (p. 10). Zie ook Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 9153. Dit bevestigt Schrieke's eigen mededeling hierover, aangehaald in Vogel en Schulten, 'Jaap Schrieke', 1996, p. 144.
- 104 Archief NSB, invnr. 96b: Carp aan Kampstra (hoofdopsteller van *Het Rechtsfront*) 21 grasmaand (april) 1943.
- 105 Bosch van Rosenthal, 'De Aanwijzingen' 1950, p. 385-386. Ook Van Angeren waren ze tot steun, PEC 7ab, p. 58.
- 106 Verburg, *Ministerie van Justitie 2001*, p. 443. Over François' betrokkenheid: PEC 7ab, p. 48 (Mathon), p. 49 (François); PEC 7c, p. 113 (Bosch van Rosenthal). De volkenrechtsgeleerde François werkte van 1915 tot 1954 op het ministerie van Buitenlandse Zaken, waar hij zich onder andere bezig hield met Volkenbondszaken, en fungeerde tijdens de bezetting als volkenrechtelijk adviseur. Zie *BWN* lemma J.P.A. François.
- 107 PEC 7ab, p. 46 (François).
- 108 Mazel, *In naam van het recht* 1984, p. 180.
- 109 PEC 7ab, p. 60 (Bosch van Rosenthal). Het Commentaar is afgedrukt in Van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet*, deel 1, p. 395-397 en in PEC 7ab, p. 58-60.

voor de vervaardiging hiervan was de ontevredenheid van de regering met de toenemende accommodatie¹¹⁰ en collaboratie van ambtenaren, vooral ook de secretarissen-generaal, en de afname van het vertrouwen van de bevolking in de ambtenarij.¹¹¹ Dit Commentaar geeft een aantal concrete instructies ten aanzien van de arbeidsinzet, gijzelnemingen en de jodenvervolging (punt 7 en 8). Ook stelt het nog nadrukkelijker dan de Aanwijzingen dat men geacht wordt zolang mogelijk op zijn post te blijven, om zijn functie niet in pro-Duitse handen te laten vallen (punt 5c). Niet iedereen was gelukkig met punt 5c, omdat dit als excuus gebruikt kon worden om 'nog langer' te blijven zitten dan volgens de Aanwijzingen al mocht. Ook gaf het Commentaar de buitengewoon lastig op te volgen instructie 5a, die verbood om op enigerlei wijze de Duitse oorlogvoering te benadelen, maar ook om die te bevorderen. Op de post blijven had echter altijd wel enig voordeel voor de Duitse oorlogvoering, wat ook blijkt uit het feit dat ontslag nemen door de Duitsers als sabotage kon worden aangemerkt en bestraft.¹¹² Wegens de afkondiging van het Commentaar via Radio Oranje en de verspreiding door onder andere de illegale pers kon men er volgens de parlementaire enquêtecommissie (PEC) van uitgaan dat ambtenaren hier wel bekend mee waren.¹¹³

Een ander probleem is de juridische status van de Aanwijzingen. Ze vormen geen wettelijke regeling, zoals een algemene maatregel van bestuur (amvb) of een ander soort Koninklijk Besluit, want ze zijn niet gepubliceerd, en de Raad van State is er niet over gehoord.¹¹⁴ Voor rijksambtenaren, werkzaam op de diverse departementen, waren ze op te vatten als normale instructies van leidinggevend en als zodanig bindend.¹¹⁵ Aan de Parlementaire Enquêtecommissie verklaarden de gehoorde deskundigen unaniem dat de wettige regering in overeenstemming met het Landoorlogreglement de bevoegdheid had behouden om aan de ambtenaren en burgers in bezet gebied aanwijzingen te geven, waarmee ook de Aanwijzingen en het Commentaar geldig zouden zijn.¹¹⁶

Ondanks het feit dat de Aanwijzingen mede aan rechters gericht en op rechtbanken aanwezig waren, was de geldigheid voor rechters niet zo vanzelf-

110 Accommodatie betekent aanpassing aan de nieuwe situatie, zonder tot strafbare collaboratie over te gaan. De herkomst van dit begrip is Kossmann, *Lage Landen* 2005, p. 267-268. Zie ook Blom 'Duitse bezetting' 1989, p. 67-72 en Blom, 'Een kwart eeuw later' 2007, p. 158-162.

111 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig* 2002, p. 35-36, PEC 7ab, p. 60 (Bosch van Rosenthal, Verzijl).

112 PEC 7ab, p. 61 (François), p. 62 (Donner); Scholtens, 'De secretarissen-generaal' 1950, p. 401-402.

113 PEC 7ab, p. 65 (conclusies).

114 Van der Pot, *Nederlandsch staatsrecht* 1940, p. 296; zie art. 57 jo. 77 GW.

115 Art. 71 GW wijst de ministers aan als leiders van de departementen. Een ambtenaar die de instructies van zijn leidinggevende niet opvolgt, kan worden ontslagen.

116 PEC 7ab, p. 12-14 (Van Asbeck, Van der Molen, Verzijl, Van Eck, François), p. 36 (Conclusies), p. 60 (Verzijl, François). De Enquêtecommissie was zelf van mening, net zoals Nederland en België op de eerste Haagse vredesconferentie, dat een agressor eigenlijk helemaal geen rechten heeft, en verzet tegen een agressor gerechtigd en soms zelfs verplicht is. PEC 7ab, p. 36.

sprekend als de geldigheid voor ambtenaren. De rechterlijke macht is onafhankelijk van de andere staatsmachten en ontvangt van hen geen bevelen of instructies met betrekking tot de wijze van uitoefenen van zijn functie. Dit kan hoogstens door formele wetgeving, of via delegatie door een amvb geschieden (art. 57 GW).¹¹⁷ De overheid had de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht altijd zeer gerespecteerd. Het zogenaamde ‘ambtenarenverbod’, met betrekking tot lidmaatschap van extreem linkse, rechtse of pacifistische partijen, gold bijvoorbeeld niet voor rechters.¹¹⁸ Een mogelijkheid voor een instructie om op de post te blijven ligt nog in de regeling van het ontslag op verzoek: in dat geval ‘kunnen [rechters] door de Koning worden ontslagen’ (art. 173 GW). De Koning hoeft aan het verzoek dus strikt genomen niet te voldoen, en kan bijvoorbeeld een rechter vragen aan te blijven tot een geschikte kandidaat is gevonden.¹¹⁹ De Aanwijzingen zouden dan de bekendmaking vormen van het beleid dat bij ontslagaanvraag gevoerd zal worden. Alleen is dat beleid tijdens de bezetting niet in handen van de regering, maar van de bezetter. Bovendien is er algemene overeenstemming in het internationale recht over het recht van rechterlijke ambtenaren om ontslag te nemen, ook tijdens een bezetting.¹²⁰ Volgens art. 19 Wet RO kunnen bij ‘reglementen van openbaar bestuur’ onder andere ‘de afwezigheid, de afwisseling, en de orde van de inwendige dienst’ van de gerechten worden geregeld. Hiermee zijn onder andere bedoeld de regeling van vervanging van rechters bij afwezigheid, de indeling van de gerechten in kamers, en andere praktische zaken met betrekking tot de werkwijze van de gerechten. Het is niet aannemelijk dat ook instructies zoals de Aanwijzingen, die een uitzondering maken op het belangrijke recht van ontslagname, hieronder zouden kunnen vallen. De bedoelde reglementen worden per Koninklijk Besluit

117 Van der Pot, *Nederlandsch staatsrecht* 1940, p. 297-299.

118 Zie over deze kwestie §5.1.1.

119 *Thans* kan de ‘rechtspositie’ van rechterlijke ambtenaren worden geregeld door de wet (art. 117 lid 4 GW). Op basis van dit grondwetsartikel hadden de Aanwijzingen voor geldigheid voor rechters in aanmerking kunnen komen doordat ze een uitwerking zijn van het Landoorlogreglement: in de Aanwijzingen punt 3 wordt expliciet het Landoorlogreglement genoemd als basis van de Aanwijzingen, dat als onderdeel van het Landoorlogverdrag in Nederland als wet geldt (aangenomen dat het gebod om op de post te blijven zolang dit nog in het voordeel van de bevolking is, geen aanwijzing over het inhoudelijke functioneren van een rechter behelst). Lid 4 van art. 117 GW dateert van 1983. (Dit lid werd toegevoegd aan het artikel dat tijdens de bezetting art. 173 GW heette.) Bovendien is delegatie van wetgeving weliswaar mogelijk, maar in het geval van een verdrag dat niets over delegatie vermeldt, is dat toch niet aannemelijk, mede omdat een dergelijke constructie aan de regering wel zeer ruime mogelijkheden geeft tot het uitvaardigen van regels buiten het parlement om (amvb’s) op basis van alle mogelijke verdragen, ook die welke geen regelgevende bevoegdheden delegeren.

120 Bijvoorbeeld Wolff, ‘Municipal Courts’ 1944, p. 99, 113. Ook de Commissie van Advies voor Volkenrechtelijke vraagstukken was deze mening toegedaan in een rapport van 2 september 1939 aan de Minister van Buitenlandse Zaken over afdeling III van het Landoorlogreglement, geciteerd in de documentatie behorende bij de interne nota van raadsheer Kusters.

afgekondigd.¹²¹ Slechts de Hoge Raad kan voor het geven van aanwijzingen aan rechters in de tijd van de bezetting naar Nederlands recht bevoegd geacht worden. De Hoge Raad had destijds volgens art. 172 GW:

het toezicht op de geregelde loop en de afdoening van rechtsgedingen, alsmede het nakomen der wetten door de leden der rechterlijke macht [...].

Zijn overige bevoegdheden waren bij de wet geregeld. De ministerraad had dus via de Hoge Raad kunnen proberen de Aanwijzingen ook voor rechters *de facto* bindend te maken.

Een andere grond voor de geldigheid van de Aanwijzingen zou kunnen liggen in het ‘subjectieve staatsnoodrecht’. Dit is een niet gecodificeerde bevoegdheid van een staat tot – in normale omstandigheden onrechtmatige – handelingen in geval van staatsnood, gebaseerd op het door sommigen als natuurrechtelijk opgevatte adagium: *salus populi* (of: *rei publicae*) *suprema lex*, het heil van het volk (of: van de publieke zaak) is de hoogste wet.¹²² Met andere woorden, het gaat om het ‘zich plaatsen buiten het recht ter wille van de handhaving van het rechtssysteem’.¹²³ Deze machtsuitoefening buiten de constitutie om (met de intentie om na afloop van de noodsituatie het staatsrecht weer na te leven) kan naar zijn aard slechts achteraf worden getoetst en al of niet als rechtmatig worden aanvaard.¹²⁴ Een staat kan zich slechts beroepen op subjectief noodrecht wanneer er voor dat specifieke noodgeval geen geldige geschreven rechtsregels (het ‘*objectieve* staatsnoodrecht’) bestaan.¹²⁵ In het volkenrecht noch in het nationale recht was echter iets geregeld met betrekking tot de bevoegdheden van de, eventueel in ballingschap verkerende, regering ten opzichte van rechters tijdens een vijandelijke bezetting.

In 1937, toen de Aanwijzingen werden opgesteld, was er van (staats)nood echter nog geen sprake: de staatsorganen konden normaal hun functie uitoefenen. Er staan in dit geval in de theorie van het staatsnoodrecht twee wegen naar geldigheid open: ofwel de Aanwijzingen werden geldig door het *ontstaan* van staatsnood, de Duitse inval en het vertrek van de regering, ofwel ze werden geldig doordat de regering dit *in de toestand van staatsnood* vanuit Londen te kennen gaf. In het verlengde hiervan zou men nog kunnen aanvoeren dat wanneer ook dit laatste de Aanwijzingen nog niet geldig maakte, misschien wel het *tijdens* de staatsnood opgestelde Commentaar geldig zou kunnen zijn. De vraag is dan of deze ingreep in de staatsinrichting door de overheid op grond van een algemeen subjectief staatsnoodrecht mogelijk was. Het subjectieve

121 Zie bijvoorbeeld KB 14 juni 1911, *Stb.* 1911, nr. 147.

122 Loof, *Mensenrechten en staatsveiligheid* 2005, p. 81, Jansen, *Salus publica* 1987, p. 43. Jansen wijst erop dat de uitdrukking in de geschiedenis vaak geen natuurrechtelijke betekenis heeft: idem, p. 43-44.

123 Van der Pot, *Nederlandsch staatsrecht* 1940, p. 425-426, resp. Brainich von Brainich Felth, *Staatsnoodrecht* 1993, p. 74.

124 Kortmann, *Constitutioneel recht* 2005, p. 79, 197.

125 François, *Handboek volkenrecht* Eerste deel 1931, p. 383.

staatsnoodrecht werd aan het begin van de twintigste eeuw (met het overige natuurrecht) veelal als afgeschaft aangemerkt door de opkomst van het objectieve staatsnoodrecht gedurende de legistische negentiende eeuw.¹²⁶ Kort na de bevrijding in 1945 verdedigden vele schrijvers weer dat er wel degelijk een ongeschreven staatsnoodrecht bestaat op grond waarvan de besluiten van de regering te Londen als geldend recht konden worden aangemerkt.¹²⁷ In de decennia voorafgaande aan de Tweede Wereldoorlog is er echter geen algemene theorie te bespeuren over subjectief staatsnoodrecht betreffende staatsrechtelijke verhoudingen, en de Aanwijzingen zijn na de bevrijding nooit officieel als recht aanvaard door de wetgever of in de rechtspraak.¹²⁸

Het argument vanuit staatsnoodrecht hangt samen met de opvatting dat de constitutie en de wetgeving gericht zijn op ‘normale’ omstandigheden. Aristoteles schreef al dat het inherent is aan wetgeving dat ze voor normale gevallen is opgesteld.¹²⁹ Dat geldt ook in de twintigste eeuw nog, blijkens enkele uitzonderingen die volgens de Grondwet gemaakt konden worden in tijden van oorlog (artt. 195 lid 3 en 4 GW). Deze golden overigens voor een situatie waarin de Nederlandse regering of het Nederlandse leger in Nederland nog de macht konden uitoefenen. Welke regelingen verder noodzakelijk zijn in een nood-situatie is vaak niet te voorspellen, en daar kan dus ook moeilijk in een grondwet op worden geanticipeerd: het is ‘onbeschrijfbaar recht’.¹³⁰ Voor de bezetting geldt: de Grondwet is gericht op vreedstijd, en een bezetting staat onder volkenrechtelijk regime.

Een belangrijk argument voor de geldigheid van de Aanwijzingen is het feit dat de rechterlijke macht zelf ze tijdens de bezetting met betrekking tot zijn eigen functioneren als geldend erkende. Voor Van den Dries, dat wil zeggen de Hoge Raad,¹³¹ sprak het in 1945 vanzelf dat niet alleen de specifiek aan rechters gerichte aanwijzingen geldig waren, maar ook dat de tot ambtenaren in het algemeen gerichte aanwijzingen ‘uiteraard’ ook voor rechters hadden gegolden, zij het zonder op de juridische finesses in te gaan. Ook de interne nota voor de Hoge Raad van raadsheer Kusters uit 1941 gaat, zonder argumentatie, uit van de

126 Prins, *Staatsnoodrecht* 1911, p. 38-40; Van der Pot, *Nederlandsch staatsrecht* 1940, p. 426 (hij behandelt het subjectieve staatsnoodrecht dan ook niet), Brainich von Brainich Felth, *Staatsnoodrecht* 1993, p. 71.

127 Brainich von Brainich Felth, *Staatsnoodrecht* 1993, p. 73, 75.

128 Zie Sikkes, *Vijandelijken inval* 1985, p. 69-74. Belinfante noemt de Aanwijzingen zelf niet, maar meldt wel dat in de bijzondere rechtspraak het typische ambtenarendilemma van in functie blijven of opstappen niet aan de orde kwam. Belinfante, *Bijltjesdag* 1978, p. 366. Dat is niet geheel juist: het kwam zelfs in de berechting van de economische collaboratie aan de orde, maar een beroep erop werd daarin nooit gehonoreerd. Zie Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* 2003, p. 647-648. Wel werd een maatregel van een burgemeester achteraf door de rechter expliciet als noodwetgeving aanvaard. Een voorbeeld hiervan is HR 30 oktober 1946, *NJ* 1946, 737 (toetsing van noodwetgeving).

129 Aristoteles, *Ethica Nicomachea* 1997, 1137b. Met dank aan Joseph Fleuren.

130 Brainich von Brainich Felth, *Staatsnoodrecht* 1993, p. 73.

131 De Hoge Raad stemde in met diens verdedigingsschrift. Zie §3.3.2 en De Ruiter, *Jan Donner* 2003, p. 217-220.

gelding van de Aanwijzingen.¹³² De ambtenarij in het algemeen twijfelde weinig aan de geldigheid: die vroeg zich tijdens de bezetting meer af *hoe* dan *of* men de Aanwijzingen moest opvolgen.¹³³

Uit het voorgaande volgt mijns inziens dat de Aanwijzingen en het Commentaar (en de circulaire van het ministerie van Justitie) *ten aanzien van rechters* volgens het positieve recht niet op een juridische bevoegdheid beruisten en dus niet juridisch bindend waren.¹³⁴ Dat betekent echter niet dat ze voor rechters tijdens de bezetting irrelevant waren. Essentieel voor het belang van de Aanwijzingen was dat ze bij ambtenaren en rechters, inclusief de Hoge Raad, een groot ‘moreel’ of ‘feitelijk’ gezag genoten. M.J.Ch. Reyers, in 1942 benoemd tot substituut-griffier bij de Hoge Raad, verklaarde later dat de Aanwijzingen steeds een grote rol hebben gespeeld bij het bepalen van wat de Hoge Raad wel en niet kon doen. De Aanwijzingen werden dan uit de kluis gehaald en bestudeerd zodat op grond daarvan een besluit kon worden genomen.¹³⁵

Concluderend zouden de Aanwijzingen een *gezaghebbend voorstel voor een strategie in geval van oorlogstijd* genoemd kunnen worden. Deze strategie was gericht op de instandhouding van de overheidsfuncties ten behoeve van de burgers.

De Aanwijzingen hebben het als juridische grondslag in de ambtenarenzuivering¹³⁶ moeten afleggen tegen de strengere zuiveringsbesluiten E14 en F132 die de regering in Londen in 1944 en 1945 had opgesteld en die niet op de Aanwijzingen geënt lijken te zijn.¹³⁷ Deze besluiten zijn evenmin als de Aanwijzingen volgens de normaal vereiste procedures tot stand gekomen. Er was immers geen volksvertegenwoordiging of Raad van State om te raadplegen. Na de bevrijding heeft de regering ervoor gekozen om die besluiten niet alsnog te ‘wettigen’ door ze aan het parlement ter goedkeuring voor te leggen.¹³⁸ Staatsnood is de enig mogelijke grond voor de geldigheid van deze wetsbesluiten: wie staatsnood niet accepteert of ontoereikend vindt, zal de besluiten

132 Van den Dries, *De Hooge Raad* 1945, p. 3; Nota Kusters p. 9. Ook Van de Wiel, ‘Bijzondere omstandigheden’ 1983, p. 440 meent dat de Aanwijzingen voor rechters golden; De Ruiters, ‘Hoge Raad in revisie’ 2001, p. 128, lijkt eveneens van geldigheid uit te gaan.

133 Sikkes, *Vijandelijken inval* 1985, p. 26. Voor ambtenaren van provincie of gemeente golden de Aanwijzingen daarnaast indirect, wanneer bijvoorbeeld een burgemeester de Aanwijzingen op zijn gezag als instructie aan zijn ambtenaren doorgaf.

134 Michielsen gaat verder en beschouwt de Aanwijzingen als niets meer dan een interpretatie van internationaal recht die rechters op geen enkele manier kan binden, Michielsen, *Nazification* 2004, p. 21, 157. De cruciale aanwijzing met betrekking tot het op de post blijven is echter niet aan internationaal recht ontleend.

135 Aldus verklaarde Reyers tegenover E. Hartogs, de huidige griffier van de Hoge Raad der Nederlanden. Informatie E. Hartogs.

136 Zie over de interpretatie en toepassing van de Aanwijzingen in de ambtenarenzuivering Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig* 2002, p. 121-123.

137 Zie over de Londense besluiten Van den Brandhof, *Besluitwetgeving* 1986; Körver, *Besluitwetgeving* 2004.

138 Dit gebeurde in Luxemburg met de besluiten van de regering in ballingschap wel. Michielsen, *Nazification* 2004, p. 213.

ofwel niet (geheel) geldig achten, ofwel de terugwerkende kracht ervan noodgedwongen moeten accepteren.¹³⁹ Zo werden gezaghebbende noodrichtlijnen genegeerd ten gunste van retroactieve noodbesluiten. Het is achteraf misschien begrijpelijk, maar niet zonder meer terecht dat aan de Londense besluiten een hogere status is toegekend dan aan de Aanwijzingen en het Commentaar. Ik laat deze kwestie verder rusten.

Na 1945 verging het de Aanwijzingen net zoals een deel van het Landoorlogreglement: ondanks de controverses werden ze gehandhaafd en opnieuw ‘gerubriceerd’, als geheim aangemerkt, om pas weer verspreid te worden onder leidinggevende ambtenaren wanneer een bezetting dreigde.¹⁴⁰ In 1962 is een aanzienlijk bekorte versie met dezelfde open normen tot stand gekomen, opnieuw als besluit van de ministerraad. Pas in 1980 zijn die nieuwe Aanwijzingen gepubliceerd.¹⁴¹ Een besluit tot intrekking van de Aanwijzingen is niet bekend, zodat ervan moet worden uitgegaan dat ze nog gelden.¹⁴²

3.3 Rechten en plichten van bezetter en rechter in Nederland

De Nederlandse rechter kreeg tijdens de bezetting te maken met een voor hem nieuw soort recht: bezettersrecht. Naast het van kracht blijvende Nederlandse recht verschenen er vele verordeningen, beschikkingen, besluiten en decreten, uitgevaardigd door het bezettingsbestuur.¹⁴³ In deze paragraaf staat de relatie tussen de Nederlandse rechter en de door het bezettingsbestuur uitgevaardigde rechtsregels centraal. De bevoegdheden en plichten van rechter met betrekking tot wetgevende verordeningen van het bezettingsbestuur zal ik behandelen aan de hand van het arrest dat sinds zijn wijziging het middelpunt van deze discussie is: het Toetsingsarrest van de Hoge Raad uit 1942.

Ik zal in detail de centrale vragen bespreken die dit arrest beantwoordt. In paragraaf 3.4 tracht ik vervolgens een verklaring te geven voor de beslissingen

139 Van den Brandhof, *Besluitwetgeving* 1986, p. 1-4, 90-94; Körver, *Besluitwetgeving* 2004, 151-153.

140 Dit blijkt uit een exemplaar van *Aanwijzingen van de regering omtrent de houding aan te nemen bij een vijandelijke bezetting* uit 1964, die slechts internationaal- en nationaal-rechtelijke bijlagen bevat, met als aantekening ‘De aanwijzingen zelf, die gerubriceerd zijn, zullen pas bij een dreigende vijandelijke bezetting aan de daarvoor in aanmerking komende ambtenaren worden uitgereikt.’ Collectie Venema.

141 *Stcrt.* 1 september 1980, 168. Afgedrukt in Sikkes, *Vijandelijken inval* 1985, p. 110-111. Zie voor de naoorlogse geschiedenis tot 1980 Michielsen, *Nazification* 2004, p. 281-282.

142 Overigens is in 1964 de Noodwet rechtspleging tot stand gekomen (Wet van 23 september 1964, *Stb.* 375), die blijkens de formele titel gericht is op de ‘waarborging van de voortzetting van de rechtspleging in geval van oorlog, oorlogsgevaar of daaraan verwante of daarmee verband houdende buitengewone omstandigheden’. Laatstelijk gewijzigd bij Wet van 22 december 2005, *Stb.* 24. Zie voor deze wet en hiermee verband houdende regelgeving Muller, *Openbare orde en veiligheid* 2006.

143 Zie voor verdere bespreking van het bezettingsbestuur en zijn wetgevende maatregelen hoofdstuk 4.

van de Hoge Raad in het arrest. Daarbij bespreek ik de verschillende belangenafwegingen die ten grondslag liggen aan de uiteenlopende waarderings van het arrest, en de traditionele taakopvatting van de rechter.

3.3.1 *Het Toetsingsarrest*

Voor de positie van de rechter tijdens de Duitse bezetting is het zogenaamde Toetsingsarrest van de Hoge Raad uit 1942 van groot belang, omdat daarin beslissingen vallen over de werking van het Landoorlogverdrag in de nationale rechtsorde en de juridische status van verordeningen van de bezetter. De hamvraag in het Toetsingsarrest is: kan de Nederlandse rechter verordeningen van de bezetter toetsen aan de criteria van art. 43 LOR?

De opvatting van de Hoge Raad is in deze kwestie zo belangrijk omdat zijn uitspraken van oudsher groot gezag hebben bij de overige gerechten, die zich over het algemeen richten naar de opvattingen van de Hoge Raad, hoewel zij, niet de plicht hebben zich aan uitspraken van de Hoge Raad te houden (behoudens enkele uitzonderingen). Maar ook buiten de rechterlijke macht genoot de Hoge Raad gezag. Tijdens de bezetting keek men bij afwezigheid van de reguliere wetgevende en bestuurlijke macht naar de Hoge Raad voor een uitspraak over de bezettingssituatie. Toen die in 1942 eindelijk kwam, was het een uitspraak die diepe verdeeldheid schiep. Een van de teleurgestelden was Hooykaas. Hij had in het begin van de bezetting met de Hoge Raad onderhandeld over eventuele toetsing *vooraf* van ontwerp-verordeningen van Duitse zijde. De Duitsers hadden namelijk aangeboden deze toetsing door de Hoge Raad te laten uitvoeren, omdat zij zich zoveel mogelijk binnen de grenzen van het Nederlandse en internationale recht zeiden te willen houden. Dat zij de rechter niet achteraf wilden laten toetsen, was om redenen van prestige: de Hoge Raad zou dan ook de toetsing van de ontwerpen niet openbaar mogen maken. Toen de Hoge Raad aan Hooykaas kenbaar maakte dat er van controle vooraf geen sprake kon zijn, aangezien de Hoge Raad uitsluitend *achteraf*, in een concrete rechtszaak, rechtspreekt, zag Hooykaas dat als een gemiste kans. Daarom probeerde hij alsnog een toetsing vooraf te bewerkstelligen. Hij liet de Duitsers hun verordeningen aan hemzelf toesturen, en beloofde dat hij dan, informeel, de mening van de Hoge Raad zou overbrengen. Na enkele maanden kwamen de Duitsers erachter dat Hooykaas de Hoge Raad niet had geraadpleegd, maar steeds zelf had besloten of een verordening ermee door kon of niet. Over het Toetsingsarrest was hij dan ook 'ontdaan': nu was er helemaal geen toetsing meer mogelijk.¹⁴⁴ Overigens heeft de Hoge Raad wel meerdere adviezen uitgebracht aan de bezettingsoverheid omtrent ontwerp-verordeningen, waarbij ook over strijdigheid met het Landoorlogreglement werd gesproken.¹⁴⁵

144 PEC 7c, p. 598-599; zie ook Mazel, *In naam van het recht* 1984, p. 76-77.

145 Enkele adviezen worden besproken in §§4.4.1 en 4.4.3.

Voordat ik overga tot de bespreking van de belangrijkste rechtsvragen in het arrest, zal ik het verkort weergeven en een overzicht geven van de verschenen literatuur over de toetsingskwestie.

Op 12 januari 1942 wees de strafkamer van de Hoge Raad arrest in een zaak tegen een man die wegens een economisch delict (kopen van varkensvlees zonder geldige bonnen) door de economische strafrechter veroordeeld was.¹⁴⁶ In cassatie betwistte de verdachte de geldigheid van de verordening waarmee de economische rechtspraak was ingesteld.¹⁴⁷ Die verordening was afkomstig van de secretaris-generaal van Justitie Schrieke.¹⁴⁸

De raadsman van de verdachte, P. Groeneboom, betoogde in zijn pleidooi voor de Hoge Raad op 27 oktober 1941 dat de rechter de bevoegdheid heeft verordeningen van de bezetter te toetsen aan het Landoorlogreglement, het decreet van de Führer¹⁴⁹ en de eerste verordening van de Rijkscommissaris.¹⁵⁰ Art. 43 LOR bepaalt, zoals in paragraaf 3.2.2 besproken, dat een bezettende macht maatregelen treft tot herstel en handhaving van de openbare orde en het openbare leven ‘met eerbiediging van de in het land geldende wetten’. Alleen in het geval van ‘volstreekte verhindering’ mocht de bezetter met die maatregelen de nationale wetten terzijde schuiven. Volgens Groeneboom waren de wetten betreffende de inrichting van de Nederlandse rechtspraak¹⁵¹ geen ‘volstreekte hindernis’ voor de bezettende macht om ‘de openbare orde en het openbare leven te herstellen en te verzekeren’. Ook waren ze ‘mit der Besatzung vereinbar’, zoals geëist door §5 van het decreet van de Führer en §2 van de Verordening van de Rijkscommissaris. Daarom had de bezetter de wettelijke regeling van de rechtspraak niet opzij hoeven zetten, wat feitelijk het effect was van de invoering van een aparte politierechter voor economische delicten met aangepaste procesregels.¹⁵² Advocaat-Generaal Rombach leidt uit dit betoog af dat volgens Groeneboom de strijdigheid van de verordening tot instelling van de economische rechtspraak met deze regelingen tot gevolg zou hebben, dat die verordening onverbindend is, waardoor hof en rechtbank onbevoegd zouden zijn.¹⁵³

Rombach is het hier zelf niet mee eens: een behoorlijk bestuur van het bezette gebied is de taak van de bezetter, die daarvoor ook justitiële regelingen

146 HR 12 januari 1942, *NJ* 1942, 271.

147 Vo 71/1941.

148 Vo 23/1940 gaf hem wetgevende bevoegdheid.

149 Decreet (dc) 1/1940: ‘§5 (1) Het tot nu toe geldende recht blijft van kracht, voor zover het met de bezetting te verenigen is. (2) De Rijkscommissaris kan verordeningen uitvaardigen, die kracht van wet hebben. [...]’.

150 Vo 3/1940.

151 Hij noemt artt. 1, 44, 56, 57 van de Wet op de Zamenstelling der Rechterlijke Magt en het Beleid der Justitie, en artt. 1, 2, 3, 348, 422, 423, 349 en 415 van het Wetboek van Strafvordering (Sv).

152 Zie over de economische rechtspraak uitgebreid §4.3.3.

153 Groeneboom is na de oorlog raadsheer in het Bijzonder Gerechtshof Den Haag geworden, en later kantonrechter te Alkmaar. Ook heeft hij zich met het naoorlogse herstelrecht beziggehouden. Zie Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel* 2005, p. 211.

moet kunnen aanpassen. De economische rechtspraak was nodig voor zo'n behoorlijk bestuur, en de Nederlandse wetgever zou in deze economische situatie hetzelfde hebben kunnen doen. Bovendien vindt Rombach dat de invoering van de economische rechtspraak niet zo ingrijpend is geweest dat van 'niet-erbiediging van de hier te lande geldende wetten kan worden gesproken'. Daarom komt volgens hem de toetsingsvraag niet aan de orde.

De Hoge Raad oordeelt dat de betreffende verordening van de secretaris-generaal als een 'door de bezettende macht genomen maatregel van wetgevende aard' te beschouwen is, omdat ze indirect afkomstig is van de Rijkscommissaris. Die heeft vanwege de bezetting (de Hoge Raad zegt hier dat Nederlandse bevolking zich onder het gezag van 'het leger van de bezetter' bevindt, terwijl er een burgerlijk bezettingsbestuur was) volgens artt. 42 en 43 LOR en het decreet van de Führer en zijn eigen eerste verordening de bevoegdheid bindende regels op te stellen tot herstel en verzekering van de openbare orde. Vervolgens zouden volgens de strafkamer al zulke voorschriften 'onder de huidige omstandigheden' te beschouwen zijn als Nederlandse wetten. Daarom beschouwt de Hoge Raad het beroep op de ongeldigheid van de verordening als een klacht wegens schending of verkeerde toepassing van 'de wet', zoals bedoeld in het toenmalige art. 99 lid 1 Wet op de Rechterlijke Organisatie (Wet RO).¹⁵⁴

Het gevolg hiervan was volgens de Hoge Raad dat de verordeningen van de bezetter en de secretarissen-generaal evenmin als gewone wetgeving getoetst konden worden op hun innerlijke waarde of billijkheid (art. 11 Wet Algemene Bepalingen¹⁵⁵) of aan verdragen zoals het Landoorlogreglement of aan het decreet van de Führer. Tenslotte zou uit de tekst, de geschiedenis en de Nederlandse parlementaire geschiedenis van het Landoorlogreglement niet blijken dat aan de rechter van een bezet gebied een bevoegdheid toekomt tot toetsing van maatregelen van de bezetter aan het Landoorlogreglement. Het middel kon dus niet tot cassatie leiden: de veroordeling door de economische rechter bleef dus in stand, omdat de verordening waarbij de economische rechtspraak was ingesteld de geldigheid heeft van een wet.

Met deze ontkenning van de mogelijkheid om de regels die uitgevaardigd worden door de nationaal-socialistische overheerser te toetsen, sloot Nederland aan bij wat ook in Duitsland en Italië de regel was. Hitler had op basis van twee noodmaatregelen de bevoegdheid onaantastbare wetten uit te vaardigen¹⁵⁶ en de

154 Thans eist art. 79 Wet RO o.a. schending van het *recht* voor de mogelijkheid van cassatie.

155 In dit wetsartikel wordt onder andere het verbod op toetsing aan de Grondwet gelezen. Uit art. 124 van de Grondwet (GW), dat de wetten simpelweg 'onschendbaar' verklaarde, werd ook dit toetsingsverbod afgeleid. Van der Pot, *Nederlandsch staatsrecht* 1940, p. 92-93. Thans verbiedt artikel 120 GW expliciet toetsing van wetten aan de Grondwet. Artikel 94 GW, waarin de rechter de bevoegdheid wordt toegekend wetten te toetsen aan verdragen dateert van 1953 (toen art. 66).

156 De eerste was de 'Reichstagsbrandverordnung' (Verordnung zum Schutz von Volk und Staat, 28 februari 1933, *Reichsgesetzblatt* I, p. 83, onder andere afgedrukt in Fraenkel, *Doppelstaat* 2001, p. 265-266) Deze verordening werd wel de 'Verfassungsurkunde des Dritten Reichs' genoemd omdat hiermee de noodtoestand (*Aus-*

rechterlijke macht erkende zijn eigen *onbevoegdheid* om ‘politieke’ maatregelen te toetsen, waarbij ‘politiek’ datgene was wat de politieke instanties als politiek beschouwen.¹⁵⁷ In Italië erkende het Hof van Cassatie de vrije verordenende bevoegdheid van Mussolini en de onbevoegdheid van de rechter die te controleren.¹⁵⁸

3.3.2 *Literatuur over de toetsingskwestie en het Toetsingsarrest*

Hier geef ik een kort historisch overzicht van de literatuur over het probleem van toetsing en over het Toetsingsarrest vanaf het begin van de bezetting tot en met 2006. Volgens J. de Ruiters volgde de Hoge Raad gewoon de heersende opinie die tegen toetsen was. Hij baseert dit op enkele artikelen die tijdens de bezetting waren gepubliceerd door Van Bemmelen en Rutgers, een illegale publicatie van G. van der Molen en de interne nota over de toetsingskwestie van raadsheer Kosters.¹⁵⁹ Hoewel dit *tijdens de bezetting* mogelijk de heersende opinie was, is het niet evident dat die maatgevend had moeten zijn voor de beslissing van de Hoge Raad.

B.M. Taverne, de voorzitter van de strafkamer die het Toetsingsarrest heeft gewezen, heeft zich niet aan de afspraak gehouden die in de Hoge Raad gemaakt was over de toetsingskwestie: als die zich voor zou doen, zou plenair overleg plaatsvinden.¹⁶⁰ In het *Nederlands Juristen-Blad* had Taverne zich erg enthousiast getoond over de instelling van de economische rechtspraak, en vond het ‘van het allergrootste belang dat het nieuwe instituut gelukt’.¹⁶¹ Het arrest is in 1942 in de *Nederlandse Jurisprudentie* gepubliceerd, maar niet geannoteerd, misschien omdat niemand dat aandurfde. Verder is het in 1943 verschenen in het Duitse *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, evenmin met annotatie, en na de oorlog in *Annual Digest* met een noot van de internationaal gerespecteerde volkenrechtsdeskundige Verzijl.¹⁶² Na het bekend worden van het arrest reageerden velen teleurgesteld en verontwaardigd: men begreep niet waarom de Hoge Raad alle verordeningen van de bezetter onaantastbaar

---

nahmezustand, Belagerungszustand) tot constitutie van Duitsland werd verheven, Fraenkel, *Doppelstaat* 2001, p. 55. De andere belangrijke maatregel was het ‘Ermächtigungsgesetz’ (Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich, 24 maart 1933, *Reichsgesetzblatt* p. 141), waarmee Hitler de bevoegdheid kreeg onaantastbare maatregelen uit te vaardigen, en zo, in de woorden van Fraenkel, absoluut heerser werd. Fraenkel, *Doppelstaat* 2001, p. 165-166.

157 Fraenkel, *Doppelstaat* 2001, p. 69-73, 92-101, vooral 98.

158 Anema, *Gondslag en karakter* 1934, p. 43.

159 De Ruiters, ‘Hoge Raad in revisie’ 2001, p. 140, 143. Dit artikel is opgenomen in de biografie die De Ruiters schreef: *Jan Donner* 2003.

160 Meihuizen, Aantekeningen van twee gesprekken met Veegens d.d. 5 en 22 augustus 1980, p. 8, collectie J.P. Meihuizen.

161 Taverne, ‘De economische rechter’ 1941, p. 496, ook aangehaald in Mazel, *In naam van het recht* 1984, p. 71.

162 HR 12 januari 1942, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 1942/43, p. 592-599; HR 12 januari 1942, *Annual Digest Supplement volume 1919-1942*, 1947, zaak 161, p. 288-295 m.nt. Verzijl.

verklaarde. Nog tijdens de bezetting zonden enkele vooraanstaande juristen een ‘ondergrondse nota’ over de Hoge Raad naar de regering in Londen, waarin het Toetsingsarrest fel werd veroordeeld. In 1944 wijdde secretaris-generaal van Justitie J.J. Schrieke, NSB’er, nog een hele brochure aan de gelding van het Landoorlogreglement, waarin hij onder andere verwees naar het Toetsingsarrest. In de tijd van de april-meistakingen in 1943 waren Schrieke en Seyss-Inquart overeengekomen dat een dergelijke publicatie nuttig zou zijn om de bevolking in te lichten over haar positie. Voor het boekje had Schrieke onder meer het volkenrechtelijk handboek van François en, opmerkelijk genoeg, de interne nota van raadsheer Kusters geraadpleegd. Pas toen Schrieke’s broer Bep, die zeer tegen de Duitsers en het nationaal-socialisme gekant was, in Sint Michielsgestel was gegijzeld, stemde Schrieke in met de wijzigingen die de Duitsers in zijn tekst hadden aangebracht.¹⁶³

De historicus Peter Romijn heeft de naoorlogse literatuur over de bezetting in het algemeen ingedeeld in drie fasen, die elkaar chronologisch overlappen.¹⁶⁴ De eerste fase noemt hij ‘nationaal’: direct na de bevrijding was er een politieke en een psychologische behoefte aan duiding van en afrekening met de bezetting. Hierin voorzag vooral Lou de Jong met zijn monumentale geschiedwerk dat verscheen tussen 1969 en 1981.¹⁶⁵ De tweede, analytische fase begint al voordat De Jong zijn eerste deel publiceerde: eind jaren vijftig, vooral door Duitse schrijvers.¹⁶⁶ De nieuwste fase is die van de langetermijnverklaringen, waarbij meer aandacht is voor de bredere economische context maar ook voor de achtergronden van ambtelijke collaboratie en accommodatie.¹⁶⁷

De publicaties over de Hoge Raad kunnen op dezelfde manier worden ingedeeld. De eerste fase, die er een was van verdediging en aanval door juristen die direct bij de rechtspleging tijdens de bezetting betrokken waren, begon direct na de bevrijding en duurde in eerste instantie tot 1955. Onder de naam van N.C.M.A. van den Dries, sinds 1921 raadsheer in de Hoge Raad, werd een door raadsheer Nypels geschreven brochure gepubliceerd waarin het beleid in oorlogstijd en het Toetsingsarrest in het bijzonder uitgebreid werd verdedigd.¹⁶⁸

163 PEC 7c, p. 615-616: verhoor Schrieke. Zie §3.2.3.

164 Romijn, ‘Reichskommissariat oder Gau Westland?’ 2005, p. 125-126.

165 Zoals Van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet*, 4 delen 1950-1955 en het geschiedwerk van L. de Jong (1969-1991).

166 Zoals Warmbrunn, *Dutch under German Occupation* 1963; Kwiet, *Reichskommissariat* 1968; Hirschfeld, *Fremdherrschaft* 1984.

167 Zoals Blom, *Crisis, bezetting en herstel* 1989; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig* 1989, 2002; Van der Heijden, *Grijs verleden* 2001; Klemann, *Nederland 1938-1948* 2002; Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* 2003; Romijn, *Burgemeesters* 2006.

168 Van den Dries, *De Hooge Raad* 1945. De bron voor het auteurschap van Nypels is D.J. Veegens. Mazel, *In naam van het recht* 1984, p. 35n15 en Meihuizen, ‘Aanteekeningen van twee gesprekken met Veegens d.d. 5 en 22 augustus 1980’, p. 8, collectie J.P. Meihuizen. Een dochter van Nypels bevestigt dit door haar mededeling dat haar zus een ‘lang verdedigingsschrift’ van haar vader heeft uitgetypt. Gesprek mw. Otten-Nypels. Ook de tijdens de bezetting benoemde raadsheer Weitjens schreef meerdere, persoonlijke, verdedigingsschriften, en publiceerde ook een verdediging van de door de Duitsers benoemde president Van Loon. Zie hierover §5.3.4.

Deze verdediging had de instemming van alle na de bevrijding niet ontslagen leden van de Hoge Raad, inclusief de eerste naoorlogse president J. Donner, die er zeer enthousiast over was en er inhoudelijke bijdragen aan had geleverd.¹⁶⁹ Ook Van Asch van Wijck, tijdens de bezetting procureur-generaal van het Haagse gerechtshof, en François, de volkenrechtelijke overheidsadviseur, verdedigden in 1950 het beleid van de Hoge Raad.¹⁷⁰ Twee brochures van vooraanstaande juristen vochten de apologie van Van den Dries onmiddellijk aan.¹⁷¹ Latere min of meer ‘accusatoire’ geschriften zijn die van De Jong, Van de Wiel en Mok die allen de oorlog hebben meegemaakt.¹⁷² Dat ook nu nog moreel toongezette geschriften gepubliceerd worden,¹⁷³ is verklaarbaar uit de status die de bezetting heeft gekregen als universeel moreel kompas en ‘nationaal moedertrauma’.¹⁷⁴

De tweede fase, die van analytisch en meer gedistantieerd onderzoek, begint in Nederland pas met Mazels boek over de Hoge Raad uit 1984. Andere studies die hierin thuishoren zijn die van Gerbenzon en Algra en die van Hirschfeld. Een enkele vroege buitenlandse publicatie die ook ingaat op het Toetsingsarrest past ook al in deze fase.¹⁷⁵

De derde fase van bredere historische en juridische context en nuancering van het goed/fout-paradigma wordt vooral vertegenwoordigd door Rabus, die een volkenrechtelijke analyse van het Toetsingsarrest gaf (1990) en door De Ruiter in zijn artikel uit 2001 en in zijn biografie van J. Donner (2003) waarin ook de naoorlogse controverse rond de Hoge Raad aan bod komt. Michielsen, die weliswaar uitgaat van verzet als norm, past in deze fase omdat hij een vergelijking met België en Luxemburg maakt, ook wat betreft de naoorlogse behandeling van de besluitwetten van de regeringen in ballingschap.

Het Toetsingsarrest was voor een deel debet aan het slechte imago van de Hoge Raad, die zich in de ogen van velen veel te meegaand had opgesteld ten opzichte van de bezetter. Sommigen binnen de overheid stuurden aan op een (grondwettelijk onmogelijke) zuivering van de Hoge Raad: men zag het liefst dat de

169 De Ruiter, *Jan Donner* 2003, p. 217-220. Donner vond het betoog van Van den Dries over het Toetsingsarrest een ‘doorwrocht’ en ‘magistraal’ stuk. Donner werd na de bevrijding als enige niet met de twijfelachtige reputatie van de Hoge Raad besmette raadsheer tot president benoemd.

170 Van Asch van Wijck, ‘De rechtspraak’ 1950; François, ‘Bezetting en volkenrecht’ 1950.

171 *De Hooge Raad* 1945 bestond uit drie stukken van de hand van R.D. Kollewijn, R.P. Cleveringa en een groep juristen die tijdens de bezetting een brief over het Toetsingsarrest aan de regering in Londen had gestuurd, en de tweede was geschreven door C.M.O. van Nispen tot Sevenaer: *Waarom de Hooge Raad faalde* 1945.

172 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6 1975, p. 638-698; Van de Wiel, ‘Bijzondere omstandigheden’ 1983; Mok, *Collaboratie* 1990, p. 29-40; Mok, ‘Mooi proza’ 2004.

173 Bijvoorbeeld Van der Zee, *Om erger te voorkomen* 1997, p. 164; Mok, ‘Mooi proza’ 2004; Von Schmidt auf Altenstadt, ‘Rouw past de Hoge Raad’ 2005, p. 413-414.

174 Zie hoofdstuk 1.

175 Mazel, *In naam van het Recht* 1984; Gerbenzon en Algra, *Voortgangh* 1975, p. 328-331; Hirschfeld, *Fremdherrschaft* 1984; Morgenstern, ‘Belligerent Occupant’ 1951.

raadsheren zelf hun ontslag zouden aanbieden. Die waren het daar niet mee eens, en het is te danken aan het strategisch talent van Donner (die wegens zijn arrestaties en gijzeling in de oorlogsjaren niet besmet was geraakt met de slechte naam van de Hoge Raad) dat alle vóór de oorlog benoemde leden konden aanblijven, en een tijdens de bezetting benoemd lid kon worden herbenoemd.¹⁷⁶ Op de verdere lotgevallen Hoge Raad kom ik terug in de volgende hoofdstukken.

Ik zal hier de relevante aspecten van het toetsingsvraagstuk langslopen en daarbij de discussie in de literatuur bespreken. Het Toetsingsarrest draait geheel om de gelijkstelling van verordeningen van de bezetter met Nederlandse wetten. De strafkamer leidde hieruit namelijk drie zaken af. Ten eerste de bevoegdheid van de Hoge Raad om kennis te nemen van het cassatieberoep, aangezien art. 99 Wet RO eist dat er sprake is van een klacht over schending of verkeerde toepassing van ‘de wet’. Ten tweede de onmogelijkheid om de innerlijke waarde of billijkheid van de verordeningen te toetsen. Hoewel de Hoge Raad zich bevoegd had verklaard, meende hij om dezelfde reden, ten derde, dat de verordeningen niet aan verdragen zoals het Landoorlogverdrag getoetst konden worden.

Om deze punten te kunnen beoordelen moet worden nagegaan of de strafkamer de verordeningen als formele of materiële wetten zag (wetten in formele of materiële zin), en welk van deze wetsbegrippen in art. 99 Wet RO en het door de strafkamer aangehaalde art. 11 Wet AB is bedoeld. Ook moet worden gezien hoe de juridische doctrine en praktijk was ten aanzien van de verhouding tussen verdragen enerzijds en elk van beide soorten wetten anderzijds. Achtereenvolgens behandel ik de twee hoofdpunten, die los van elkaar staan:

- *de bevoegdheid van de Hoge Raad met betrekking tot verordeningen van de bezetter, en*
- *de mogelijkheid van de Nederlandse rechter om die verordeningen te toetsen aan het Landoorlogreglement.*

3.3.3 *De bevoegdheid van de Hoge Raad inzake bezettersverordeningen*

De gelijkstelling van verordeningen van de bezetter aan Nederlandse wetten is een zeer betreurd aspect van het Toetsingsarrest, omdat daarop de onaantastbaarheid van de verordeningen van de bezetter werd gebaseerd. Deze gelijkstelling werd opgevat als een knieval voor de bezetter. Dat een verordening van de bezetter ten enenmale niet gelijk is aan een door de Nederlandse wetgever opgestelde wet, volgt uit het feit dat een dergelijke verordening niet alleen een geheel andere oorsprong kent maar ook een ander belang dient, namelijk dat van

---

¹⁷⁶ De naoorlogse controverse rond de Hoge Raad behandel ik niet afzonderlijk. Zie daarover: De Ruiter, *Jan Donner* 2003, hoofdstuk 15; Mazel, *In naam van het Recht* 1984, hoofdstukken XII en XIII.

de bezetter en niet primair het algemeen welzijn van de Nederlandse burgers.¹⁷⁷ Om deze reden is de gelijkstelling van de verordeningen met *formele* wetten terecht ‘plainly untenable’ genoemd.¹⁷⁸ Het is echter de vraag of de Hoge Raad dit heeft bedoeld. De gelijkstelling met Nederlandse wetten was niet zomaar een staatsrechttheoretische opvatting van de Hoge Raad, maar een praktische oplossing voor de vraag of de Hoge Raad bevoegd was kennis te nemen van een cassatieberoep inzake een verordening van de bezetter. Ik kom op die vraag terug na behandeling van de vraag of de strafkamer de verordeningen als formele wetten beschouwd heeft of als wetgeving in materiële zin.

In de literatuur is de indruk gewekt dat de Hoge Raad de verordeningen van de bezetter met *formele* wetten gelijk heeft gesteld, dat wil zeggen met nationale wetten, gemaakt door de regering in samenwerking met de Staten-Generaal.¹⁷⁹ Dit doet als eerste Verzijl in zijn annotatie bij het arrest in *Annual Digest* van 1947: hij meldt expliciet dat de Hoge Raad de verordeningen gelijkgesteld heeft met formele wetten, en daaruit onschendbaarheid *in de zin van art. 124 lid 2 Grondwet* afleidt.¹⁸⁰ Die onschendbaarheid gold enkel voor formele wetten.¹⁸¹ In het arrest wordt echter noch van ontoetsbaarheid aan de Grondwet noch van formele wetten gesproken. De uitleg van de gezaghebbende Verzijl wordt evenwel door vrijwel iedereen overgenomen.¹⁸² Zo is Michielsens bijvoorbeeld van mening dat de strafkamer en Van den Dries als volgt argumenteren: *omdat*

177 Zie Van Nispen tot Sevenaer, *L'occupation allemande* 1946, p. 138-141. Een gedeeltelijke Nederlandse samenvatting hiervan behelst Van Nispen tot Sevenaer ‘Had de Duitse bezetter enig gezag?’ 1947. Zie ook Gerbenzon en Algra, *Voortgangh* 1975, p. 328-331, Van de Wiel, ‘Bijzondere omstandigheden’ 1983, p. 454 en Michielsens, *Nazification* 2004, p. 154.

178 Morgenstern, ‘Belligerent Occupant’ 1951, p. 302-303. Cf. Gerbenzon en Algra, *Voortgangh des rechtens* 1975, p. 347.

179 Zie bijvoorbeeld Van der Pot, *Nederlandsch staatsrecht* 1940, p. 275-276.

180 Verzijl, noot bij HR 12 januari 1942, *Annual Digest* 1919-1942, 161, p. 294. Hij herhaalt dit in Verzijl, *International Law* volume I, p. 166 en Verzijl, *International Law* volume IX, 217-218. Ook Van Nispen tot Sevenaer gaat in zijn kritiek uit van gelijkstelling aan formele wetten. Van Nispen tot Sevenaer, *Waarom de Hooge Raad faalde* 1945, p. 11.

181 Van der Pot, *Nederlandsch staatsrecht* 1940, p. 93, 95.

182 Morgenstern, ‘Belligerent Occupant’ 1951, p. 302. Ook Van de Wiel en Mazel zien het zo: ‘wetten (en nu dus de verordeningen) zijn immers onschendbaar, aldus artikel 132 lid 2 van de toenmalige Grondwet’ (bedoeld is het toenmalige art. 124 lid 2). Mazel, *In naam van het recht* 1984, p. 5n1, 84-85. Zie Van de Wiel, ‘Bijzondere omstandigheden’ 1983, p. 452-453. (Ook hij noemt overigens een verkeerd grondwetsartikel: art. 131 lid 2. Overigens kenden Van de Wiel en Mazel elkaars stukken vóór publicatie, zodat het niet zeker is waar de bron van deze fouten ligt.) De publicaties van Verzijl en Morgenstern noemen zij niet. De interpretatie van Verzijl is ook daarna in de literatuur blijven voortbestaan. Vrijland, ‘Nieuwe tijd’ 1988, p. 67, en Plas en De Zwaan, ‘De Hoge Raad’ 1988, p. 8, nemen haar in twee jubileumuitgaven over, en Rabus, ‘Zogenaamde toetsingsarrest’ 1990, p. 329, volgt Vrijland. De Ruiters, ‘Hoge Raad in revisie’ 2001, p. 149n4, noemt dit punt niet, maar verklaart het eens te zijn met de analyse van Rabus. Fleuren, *Een ieder verbindende bepalingen* 2004, p. 126, en Von Schmidt auf Altenstadt, ‘Zwijgen is fout’ 2004, p. 282, lijken er ook van uit te gaan dat de Hoge Raad formele wetten bedoelde.

formele wetten niet op hun waarde of billijkheid noch aan de Grondwet getoetst kunnen worden, kunnen verordeningen (blijkbaar verondersteld gelijk te zijn aan *formele* wetten) niet aan art. 43 LOR getoetst worden.¹⁸³ Dit verband tussen het verbod op toetsing op billijkheid of aan de Grondwet enerzijds en het toetsingsverbod aan verdragen anderzijds bestond niet, en bovendien wordt dit noch door de Hoge Raad noch door Van den Dries beweerd.¹⁸⁴

De opvatting dat de Hoge Raad de verordeningen aan formele wetten gelijkstelt, is in de hand gewerkt doordat hij de uitdrukking ‘wet in de zin der Nederlandse wetgeving’ gebruikt. Die uitdrukking hoeft echter niet per se *formele* wetgeving te betekenen. Een tweede oorzaak kan zijn dat de Hoge Raad het beoordelingsverbod van art. 11 Wet AB noemt, dat vaak *geassocieerd* werd, en wordt, met het verbod op toetsing van *formele* wetten aan de Grondwet, dat in art. 124 lid 2 Grondwet werd gelezen.¹⁸⁵ Een derde aanleiding was waarschijnlijk de overweging van de Hoge Raad dat verordeningen vanwege hun status van wet niet aan ‘verdragen zoals dat waarvan het Landoorlogreglement 1907 deel uitmaakt’ getoetst kunnen worden. Dit laatste punt behandel ik zodadelijk.

Het identificeren van verordeningen met Nederlandse (formele of niet-formele) wetten was niet het punt waarop men de Hoge Raad zou kunnen beschuldigen van een knieval voor de bezetter. Het was namelijk noodzakelijk voor de bevoegdheid van de Hoge Raad: de Hoge Raad mocht volgens art. 99 Wet RO alleen kennis nemen van klachten over schending of verkeerde toepassing van ‘de wet’. Het begrip ‘wet’ in dit artikel werd door de Nederlandse rechter altijd ruim opgevat, namelijk als wet in *materiële* zin, dat wil zeggen: ‘alle naar buiten werkende, tot een ieder gerichte algemene regelingen, welke zijn uitgegaan van een openbaar gezag, dat de bevoegdheid daartoe aan de wet – in de zin van een regeling door de wetgevende macht – ontleent.’¹⁸⁶ Om te voldoen aan het criterium van art. 99 Wet RO had de strafkamer de verordeningen ‘onder de huidige omstandigheden’ tot wet verklaard. Voor dit doel had men de verordeningen dus niet tot wet in *formele*

183 Michielsen, *Nazification* 2004, p. 152, 154.

184 Zie Van den Dries, *De Hooge Raad* 1945, p. 17-18, waar hij expliciet stelt dat de vraag naar de competentie van de rechter ten opzichte van bezetterverordeningen een andere is dan die naar de verhouding tussen formele wetten en de Grondwet. Zie ook Van den Dries, p. 37, 38. De Hoge Raad stelt dat zowel toetsing aan art. 11 AB als toetsing aan verdragen onmogelijk is, maar legt daar geen verband tussen.

185 Art. 124 lid 2 GW luidde: ‘De wetten zijn onschendbaar’. In de Grondwet betekent het woord ‘wet’ altijd wet in formele zin.

186 Daaronder vallen bijvoorbeeld wetten in formele zin, algemene maatregelen van bestuur (amvb’s) en provinciale en gemeentelijke verordeningen. De geciteerde formulering komt uit het standaardarrest HR 10 juni 1919, NJ 1919 647, 650. Zie Blok en Besier, *Nederlandsche strafproces* deel 3, p. 418-420; Noot Verzijl bij HR 12 januari 1942, *Annual Digest* 1947, nr. 161, (Toetsingsarrest), p. 291, 293-294.

Erbuiten vielen o.a. buitenlandse wetten, internationaal en nationaal gewoonterecht en Nederlands-Indisch recht. Zie ook Donner, *Plaats en taak* 1962, p. 16. Donner, die tijdens de bezetting lid was van de Hoge Raad en achter het verdedigingsschrift van Van den Dries stond, rept in deze publicatie, evenmin als elders, met geen woord over het toetsingsarrest.

zin hoeven bestempelen.¹⁸⁷ Kosters stelde in zijn nota al vast dat de ‘algemene geschreven regelen van de bezetter’ onder dat *materiële* wetsbegrip konden vallen.¹⁸⁸ Het ging er immers om dat de verordeningen in Nederland geldige regelgeving waren, die dus door een Nederlandse rechter als ‘Nederlandse wetten’ behandeld konden worden. De strafkamer heeft deze opvatting ook gevolgd. De gelijkstelling hield dus geen inhoudelijk oordeel in over de (morele) kwaliteit of de doelmatigheid van de verordeningen. Ook de rechtmatigheid werd niet nader (dan slechts *prima facie*) door de Hoge Raad beoordeeld, aangezien hij niet wilde toetsen aan het Landoorlogreglement. Of met name dat laatste terecht was, valt nog te bezien.

Maar er is nog een ander belangrijk punt dat in de literatuur nauwelijks wordt genoemd. Wanneer de verordeningen, waaronder die welke de grondslag voor de economische rechtspraak vormde, *prima facie* niet als wet in de zin van Nederlandse wetgeving te beschouwen waren, dan kon de Hoge Raad niet alleen geen klachten over verkeerde toepassing of schending van bezettingsverordeningen behandelen (art. 99 Wet RO), maar hij zou überhaupt niet bevoegd zijn om een uitspraak te beoordelen van een economische rechter, ook niet wanneer er geklaagd werd over de verkeerde toepassing of schending van vooroorlogse wetten door die economische rechter. De economische rechters en raadsheren zouden dan namelijk volgens Nederlands recht niet behoren tot een gerechtshof of arrondissementsrechtbank wier uitspraken de Hoge Raad mag beoordelen volgens art. 95 Wet RO. Aangezien de Hoge Raad dan helemaal geen economisch cassatieberoep had mogen behandelen, zou er minder rechtsbescherming voor de burger overgebleven zijn, en de rechtseenheid zou minder bewaakt hebben kunnen worden, dan in het geval de Hoge Raad alleen de bevoegdheid zou missen de verordeningen aan het Landoorlogreglement te toetsen.¹⁸⁹ Op dit argument kom ik terug bij de behandeling van pragmatische en principiële beoordelingen van het toetsingsarrest.

Dat de gelijkstelling van verordeningen aan Nederlandse wetgeving toch zoveel weerstand heeft opgeroepen ondanks het feit dat die op zichzelf niet ten nadele van de bevolking kon werken – er werd gesproken van het ‘in bescherming’ nemen van al het onrecht dat de bezetter had uitgevoerd en nog ging uit-

187 Ook in een eerder arrest waarin een verordening met een wet gelijk wordt gesteld is geen identificatie met een formele wet aan de orde. Het betreft HR 19 mei 1941, *NJ* 1941, 882, waarin een gemeentelijke verordening aan een verordening van de bezetter wordt getoetst. De strafkamer stemt blijkbaar in met de stelling van de advocaat-generaal dat de verordening van de rijkscommissaris ‘kracht van wet’ heeft. Pompe neemt dit in zijn noot ook aan, aangezien hij schrijft over de verhouding tussen ‘wet (in dit geval verordening van den Rijkscommissaris) en gemeentelijke verordening’. De Hoge raad beslist dat de (nieuwere) verordening van de rijkscommissaris voorgaat op de gemeentelijke verordening. Voor deze hiërarchische ordening is het niet nodig dat de verordening van de Rijkscommissaris als formele wet wordt opgevat: ook een amvb zou boven een gemeentelijke verordening gaan.

188 Kosters ‘Nota’, p. 4.

189 Cf. Van den Dries, *De Hooge Raad* 1945, p. 31-33.

voeren,¹⁹⁰ er zou een ‘formele wijding’ aan het onrecht gegeven zijn waarmee het werd ‘goedgepraat’¹⁹¹ – heeft waarschijnlijk twee oorzaken. Ten eerste klinkt het als een soort goedkeuring: het lijkt alsof de Hoge Raad zegt dat de verordeningen in *alle opzichten gelijkwaardig* zijn aan onze eigen wetten. De schijn dat het om een gelijkstelling met onaantastbare *formele* wetten ging, en de schijn dat daarmee alle voor én na januari 1942 uitgevaardigde verordeningen werden *gebillijkt*, versterkte deze indruk. Ten tweede wordt de gelijkstelling als grond aangevoerd voor de onmogelijkheid van toetsing, ook al is dat juridisch onaannemelijk. Op dat laatste punt kom ik dadelijk terug.

Ik vat het voorgaande kort samen. Als de strafkamer bedoeld had de verordeningen van de bezetter gelijk te stellen aan *formele* wetten, dan waren Taverne en zijn collega’s op zijn minst verder gegaan dan noodzakelijk was geweest. Het was niet nodig geweest om cassatie mogelijk te maken (art. 99 Wet RO) en ook niet om toetsing op innerlijke waarde of billijkheid te blokkeren (art. 11 Wet AB). Maar bovendien was een dergelijke gelijkstelling, zoals ik hierna uiteen zal zetten, ook geen overtuigende grond om de rechter de bevoegdheid tot toetsing aan een verdrag te ontzeggen. Cleveringa wees reeds op deze zaken in een brief aan raadsheer Losecaat Vermeer van oktober 1943 en herhaalde dit in *De Gids* in 1949, waarna dit inzicht blijkbaar in de vergetelheid is geraakt.¹⁹² Aangezien de Hoge Raad niet expliciet zegt dat hij de verordeningen van de bezetter als formele wetten behandelt, en dit ook niet volgt uit de verdere redenering in het arrest, neem ik aan dat het de bedoeling was de verordeningen op te vatten als wetten in de zin van art. 99 Wet RO: materiële wetgeving, niet zijnde formele wetten. Toetsing aan de Grondwet was overigens ook in dit geval niet mogelijk. Een verordening van de bezetter heeft geen basis in de Grondwet, en is niet toetsbaar aan de Grondwet, en wordt er ook niet door beschermd.¹⁹³ Niet een nationale Grondwet, maar het Landoorlogreglement bevat de eisen waaraan bezettersmaatregelen moeten voldoen: regelgevende maatregelen van een bezetter zijn juist een uitzondering op de grondwettelijke regelingen, die immers niet voor uitzonderingstoestanden zijn geschreven.¹⁹⁴ Toetsing van verordeningen aan de Grondwet is hoogstens indirect mogelijk via toetsing aan de eis van art. 43 LOR dat de wetten van het land zoveel mogelijk gerespecteerd worden. De vraag of de rechter tot toetsing van verordeningen aan het Landoorlogreglement bevoegd is, zal ik nu trachten te beantwoorden.

190 De Boer, ‘Hooge Raad’ 1945, p. 8-9. Deze kwalificatie komt uit een ‘ondergrondse nota’ van een groep vooraanstaande juristen die in 1943 of 1944 aan de regering te Londen is gezonden (Donker, ‘Wetgeving’ 1950, p. 372).

191 Van Nispen tot Sevenaer, *Waarom de Hooge Raad faalde* 1945, p. 11 (cursief in origineel).

192 Archief zuivering justitie, invnr. 88: Cleveringa aan Losecaat Vermeer 25 oktober 1943; Cleveringa, ‘Telders’ geschriften’ 1949, p. 61n47. Gerbenzon en Algra wezen er al op dat gelijkstelling aan formele wetten onbegrijpelijk is. Gerbenzon en Algra, *Voortgangh des rechttes* 1975, p. 345-346.

193 Cf. Verzijl, *International Law* volume IX, p. 218.

194 Brainich von Brainich Felth, *Staatsnoodrecht* 1993, p. 73. Zie over staatsnoodrecht §3.2.3.

3.3.4 *De bevoegdheid van de rechter tot toetsing van bezettersverordeningen*

Voor de beantwoording van de vraag of de Hoge Raad bezettersrecht kon toetsen aan het volkenrecht zijn drie zaken van belang. Ten eerste is het de vraag welke plaats de verordeningen van de bezetter en het Landoorlogreglement innamen in de normenhiërarchie. In de dogmatiek stond (en staat) de Grondwet boven de formele wet, die weer boven algemene maatregelen van bestuur (amvb's) staat, en daaronder staan weer provinciale en gemeentelijke verordeningen.¹⁹⁵ Normaal gesproken kan een rechter lagere rechtsnormen aan hogere rechtsnormen toetsen, met uitzondering van de toetsing van formele wetten aan de Grondwet. Ten tweede zou er omtrent de toetsingsbevoegdheid van de rechter nog een aanwijzing kunnen liggen in twee wethistorische factoren die de strafkamer in het arrest aanhaalt: de bedoelingen van de verdragsluitende partijen bij het Landoorlogverdrag en de Nederlandse parlementaire behandeling van dat verdrag. Het derde punt is de praktijk van de rechtspraak in andere landen tijdens een vijandelijke bezetting.

De eerste vraag is dus: had de Hoge Raad uit een gelijkstelling met formele of materiële wetten kunnen concluderen dat toetsing aan een verdrag onmogelijk was, gezien de praktijk in vredetijd? De theorieën over de werking van verdragen ten aanzien van de nationale rechtsorde kunnen in twee groepen worden verdeeld. Aan de ene kant staan de monistische theorieën, volgens welke verdragen als zodanig direct gelden binnen de nationale rechtsorde: de rechter kan de verdragsregels zelf toepassen. Aan de andere kant staan de dualistische theorieën, die ervan uitgaan dat er voor de nationale gelding van normen in een reeds gesloten verdrag eerst een 'omzettingshandeling' van een nationaal overheidsorgaan nodig is.¹⁹⁶ Het dualisme kende in ons land een verdediger in de persoon van Telders. In zijn theorie gold in de nationale rechtsorde door afkondiging in de vorm van een formele wet een verdragsinhoud, dus de erin vervatte regels, als nationaal recht. Zo waren de verdragsrechtelijke normen op zichzelf beschouwd onafhankelijk geworden van de gelding van het verdrag, dat als internationaal recht uitsluitend tussen staten bleef gelden.¹⁹⁷ In Nederland was in de eerste helft van de twintigste eeuw echter de monistische opvatting de heersende.¹⁹⁸ Voor de bevoegdheid van de rechter om een verdrag toe te passen is het nodig dat dat verdrag niet slechts de staat tegenover andere staten bindt. Het moet ofwel burgers direct binden, zodat de rechter het moet interpreteren en toepassen, ofwel tenminste aan de rechter bevoegdheden of plichten toekennen. Of het verdrag direct verbindend was voor

195 Van der Pot, *Handboek staatsrecht* 1940, p. 304-306.

196 Fleuren, *Een ieder verbindende bepalingen* 2004, p. 10-18. Fleuren geeft een uitgebreid historisch overzicht van de werking van verdragen in de Nederlandse rechtsorde.

197 Dat betekent dat zelfs als een overheid een verdrag opzegt, dit verdrag nationaal binnen datzelfde land nog blijft gelden totdat het door een nationaal orgaan is opgeheven. Telders *Verzamelde geschriften* II, p. 28, 32.

198 Fleuren, *Een ieder verbindende bepalingen* 2004, p. 98-121.

burgers, bepaalde de rechter zelf, en dat werd niet als erg problematisch ervaren.¹⁹⁹ Het Landoorlogreglement is niet expliciet aan burgers of rechters gericht, dus moest ook in dit geval de rechter uitmaken of het voor directe toepassing in aanmerking kwam.

Het was geen incurante opvatting dat in het geval van het Haagse vredesverdrag alleen staten werden gebonden, en onderdanen er geen rechten aan ontleenden. Hieruit werd afgeleid dat, aangezien het verdrag zich ook niet tot de rechter richtte, er (voor de rechter) geen conflict van wetten kon optreden. De rechter had immers niets met het Landoorlogreglement te maken en mocht dus zeker niet toetsen of een verordening conflicteerde met het Landoorlogreglement.²⁰⁰ Van den Dries wees erop dat een dergelijk conflict een volkenrechtelijk geschil tussen staten oplevert, waarover de nationale rechters van die staten niet bevoegd zijn te oordelen.²⁰¹ Ook in de naoorlogse Bijzondere Rechtspleging ging men ervan uit dat het Landoorlogreglement alleen staten bindt: om te ontkomen aan een veroordeling wegens hulp aan de vijand, konden Nederlanders geen beroep doen op het feit dat de vijand volgens het Landoorlogreglement het recht had die hulp in te roepen.²⁰² Deze opvatting stemt echter niet overeen met de stand van zaken in de praktijk en de doctrine direct voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog. Ik behandel nu eerst de doctrine ten aanzien van de verhouding tussen formele wet en verdrag, en vervolgens die ten aanzien van de verhouding tussen materiële wet (niet zijnde een formele wet) en verdrag.

Wanneer de rechter beslist heeft dat hij een verdragsbepaling kan toepassen, moet nog worden uitgemaakt hoe de verhouding is tussen dat verdrag en een daaraan eventueel te toetsen formele wet. Zoals Telders in zijn preadvies van 1937 zegt, zijn er drie stelsels denkbaar: de wet gaat altijd voor, het verdrag gaat altijd voor, of ze staan op een lijn zodat de regel *lex posterior derogat legi priori* (een latere wet gaat boven een eerdere wet) geldt.²⁰³ De eerste mogelijkheid werd door niemand voorgestaan. De tweede werd tussen de wereldoorlogen geleidelijk populairder.²⁰⁴ Gezaghebbende juristen gingen uit van de stelling dat een nationale (formele) wet een reeds afgesloten verdrag niet opzij kon zetten.²⁰⁵

199 Fleuren, *Een ieder verbindende bepalingen* 2004, p. 132.

200 Rutgers, 'Toetsingsrecht?' 1941, p. 752, 757.

201 Van den Dries, *De Hooge Raad* 1945, p. 31, met een verwijzing naar Rutgers.

202 Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* 2003, p. 641-642. Zie ook Belinfante, *Bijltjesdag* 1978, bv. p. 429; *Na-Oorlogse Rechtspraak (NOR)* 1947, 725 (ook *Annual Digest* 1946, 144); *NOR* 1946, 519 (ook *Annual Digest* 1946, 145); *NOR* 1949, 1381.

203 Telders, *Verzamelde geschriften* II, p. 30.

204 Fleuren, *Een ieder verbindende bepalingen* 2004, p. 125. De Nederlandse dr. C.W.A. Schurmann betoogt ditzelfde in McNair, 'International Law in Municipal Courts' 1945, p. 34-37.

205 François, *Handboek volkenrecht* Eerste deel, 1931, p. 334-335. Jansma, *Bezettingsrecht* 1953, p. 47-48, noemt de mening van François met betrekking tot volkenrecht, verzet en bezettingsrecht de meest gangbare. Van der Pot baseert zich in 1940 wat deze onderwerpen betreft op François en Verzijl: de rechter moet het internationale recht voor laten gaan. Van der Pot, *Nederlandsch staatsrecht* 1940, p. 149-150. Niemand minder dan J.H. Carp vond in 1927 nog dat het sluiten van verdragen en hun

Op de vergadering van de Nederlandsche Juristen-Vereeniging in 1937 bleek dit veruit de meerderheidsopvatting te zijn.²⁰⁶ De nationale gelding van het Landoorlogreglement was ook internationaal erkend.²⁰⁷ De Hoge Raad had zich tot aan de bezetting steeds competent geacht uitspraken van lagere gerechten, en dus de daardoor toegepaste wetten, te toetsen aan internationale verdragen.²⁰⁸ Zo lijkt alles in de richting te wijzen van een toetsingsbevoegdheid van de Hoge Raad ten opzichte van verordeningen, wanneer die als formele wetten zouden worden beschouwd.²⁰⁹

Alleen de derde mogelijke verhouding tussen formele wet en verdrag, ‘gelijkrangigheid’, zou toetsing nog kunnen blokkeren. Deze minderheidsopvatting was vóór de bezetting verdedigd door de dualisten Telders en Kusters. Beiden baseren de gelijkheid van rang op het feit dat de goedkeuringswet van een verdrag een formele wet is, waardoor de verdragsinhoud nationale geldigheid heeft in de vorm van een formele wet.²¹⁰ De Hoge Raad had tot aan de bezetting een beslissing over de vraag of een verdrag ook voorgeat op een latere wet steeds voor zich uit geschoven door middel van onder andere verdragsconforme interpretatie van wetten.²¹¹ Vanaf 1953 regelde de Grondwet deze kwestie.²¹² Het Toetsingsarrest brengt mogelijk de positie van Kusters’ nota tot uitdrukking, namelijk dat formele wet en verdrag op eenzelfde hiërarchisch niveau staan, zodat een later verdrag of latere formele wet altijd een eerder verdrag of eerdere formele wet teniet kan doen, conform art. 5 Wet AB: ‘Eene wet kan alleen door eene latere wet, voor het geheel of gedeeltelijk, hare kracht verliezen’. Toetsing van latere formele wetten, of van daaraan gelijkstaande

---

inhoud zelfs niet aan grondwettelijke beperkingen was gebonden, en dat het internationale recht boven het nationale recht, inclusief de Grondwet, ging. Carp, ‘Tractaat en Grondwet’ 1927.

206 *Handelingen NJV* 67 (1937) II, p. 95-96.

207 Morgenstern, ‘Belligerent Occupant’ 1951, p. 291. Een tegenvoorbeeld heeft zij enkel gevonden in een uitspraak van het Burmese Hooggerechtshof.

208 Noot Verzijl bij HR 12 januari 1942, *Annual Digest* 1947, nr. 161, (Toetsingsarrest), p. 291. De Hoge Raad week volgens Van Nispen tot Sevenaer expliciet hiervan af in een ongepubliceerd arrest van 13 juni 1944, Van Nispen tot Sevenaer, *Waarom de Hooge Raad faalde* 1945, p. 7.

209 Wolff, ‘Municipal Courts’ 1944, p. 111, stelt dan ook dat rechtbanken die een dergelijk toetsingsrecht in vredetijd hebben, ook bezettingsrecht aan art. 43 LOR moeten toetsen.

210 Telders *Verzamelde geschriften* II, p. 30-33; Kusters, *Internationaal burgerlijk recht* 1917, p. 96-97. Kusters paste zijn toenmalige opvatting consequent toe in zijn latere nota voor de Hoge Raad: Kusters, *Nota*, p. 7; zie ook Fleuren, *Een ieder verbindende bepalingen* 2004, p. 125; zie tevens Van Nispen tot Sevenaer, *Waarom de Hooge Raad faalde* 1945, p. 10.

211 Fleuren, *Een ieder verbindende bepalingen* 2004, p. 127. Telders achtte dit een correcte werkwijze, Telders *Verzamelde geschriften* II, p. 33-34.

212 Volgens Art. 65 GW (1953) gingen verdragsbepalingen altijd voor. Vanaf 1956 gold het criterium ‘een ieder verbindende bepalingen’ voor directe doorwerking van verdragsregels (als uitwerking van het begrip ‘self-executing’): art. 66 GW (1956), thans, enigszins gewijzigd, art. 94 GW. Fleuren, *Een ieder verbindende bepalingen* 2004, p. 132-134.

verordeningen, is in dat geval uitgesloten.²¹³ De Hoge Raad volgde dus, indien hij de verordeningen als formele wetten behandelde, een minderheidsopvatting.

Maar hoe zit het met de toetsingsbevoegdheid wanneer de strafkamer gelijkstelling met wetten in *materiële* zin bedoelde? De verordeningen waren volgens Cleveringa inderdaad wetten in materiële zin en als zodanig gewoon toetsbaar aan het Landoorlogreglement.²¹⁴ Dat klopt met de doctrine en de vaste praktijk in de rechtspraak met betrekking tot de verhouding tussen materiële wet (niet zijnde formele wet) en verdrag.²¹⁵ Met een gelijkstelling aan materiële wetten zou de strafkamer niet verder zijn gegaan dan juridisch noodzakelijk wat betreft de bevoegdheidseisen van art. 99 Wet RO. Maar dan zou de opvatting dat er niet getoetst kan worden aan het Landoorlogreglement in strijd zijn met de algemene opvatting en praktijk in vreedstijd. Het is echter niet vanzelfsprekend dat juridische praktijken in vreedstijd ook in bezettingstijd moeten worden gehandhaafd: het betreft immers twee fundamenteel verschillende rechtsordes. De ene orde, de democratische rechtsstaat, is gericht op een blijvende toestand, de andere is een tijdelijke dwangordening. Daarom kent de laatste niet de democratische en rechtsstatelijke waarborgen en de procedures die de eerste heeft.²¹⁶ De Hoge Raad lijkt dit ook te suggereren in zijn overweging dat de rechter een wet (en dus een bezettersverordening met het karakter van wet) ‘niet mag toetsen aan een verdrag, *zoals dat waarvan het Landoorlogreglement 1907 deel uitmaakt*’ (mijn cursivering, DV). Bedoelt de Hoge Raad hier misschien dat in oorlogstijd ten opzichte van internationaal oorlogsrecht anders tegen de toetsingskwesitie aangekeken moet worden dan in vreedstijd? Dit is niet ondenkbaar, omdat de Hoge Raad anders, in zijn toch al beknopte overwegingen, het door mij gecursiveerde deel niet had hoeven toevoegen. Daar komt bij dat het arrest wat betreft de gelijkstelling van verordeningen en Nederlandse wetten verwijst naar ‘de huidige omstandigheden’.

De tweede relevante kwestie voor beantwoording van de toetsingsvraag is de geschiedenis van de totstandkoming van het Landoorlogreglement en de parlementaire behandeling in Nederland. In theorie hadden de verdragsluitende partijen kunnen afspreken dat toetsing aan het Landoorlogverdrag of -reglement niet door de nationale rechters zou plaatsvinden vanwege de aard van het verdrag en de erin geregelde situatie, maar daarover is in het Landoorlogreglement niets bepaald en blijktens de *travaux préparatoires* en de Nederlandse parlementaire behandeling destijds is er ook niet over nagedacht. Daaruit is wel,

213 Kusters, *Nota* p. 7.

214 Cleveringa, ‘Telders’ geschriften’ 1949, p. 61n47, zie ook de reeds genoemde brief van Cleveringa aan Losecaat Vermeer van 25 oktober 1943 (Archief zuivering rechterlijke macht, invnr. 88).

215 Fleuren, *Een ieder verbindende bepalingen* 2004, p. 126. Het recht om te toetsen wordt na de oorlog bevestigd door de Bijzondere Raad van Cassatie NOR 1947, 725.

216 Eén van de daaraan gerelateerde kenmerken van de bezettingsorde is dat vele privaatrechtelijke verdragen die in vreedstijd golden, tijdens oorlog en bezetting hun werking tussen de betreffende partijen kunnen verliezen. Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §99, p. 253-255. Zie ook §6.7.

in het spoor van de Hoge Raad, afgeleid dat de Nederlandse rechter geen toetsingsbevoegdheid had, of dat de verordeningen als ontoetsbare Duitse overheidshandelingen moesten worden opgevat.²¹⁷ Het is echter aannemelijker dat niet uit de geschiedenis of uit de woorden van de bepaling uitdrukkelijk hoeft te blijken dat de rechter toetsingsbevoegd is. Het is eerder omgekeerd: de uitsluiting van die bevoegdheid moet expliciet blijken. Toetsen is namelijk inherent aan de normenhierarchie: een verdrag is hoger dan een materiële wet.²¹⁸ Maar opnieuw is het dan de vraag of een praktijk in vredetijd ook maatgevend moet zijn voor een oorlogssituatie.

Het derde punt van aandacht is de internationale gewoonte, die immers mede-constitutief is voor internationaal gewoonterecht. Internationaal zou de Hoge Raad volgens een Engelse auteur 'virtually alone' hebben gestaan in de ontkenning van het toetsingsrecht.²¹⁹ Wegens de weigering van de Hoge Raad, en ook van de andere Nederlandse gerechten, om verordeningen aan het Landoorlogreglement te toetsen, waren volgens Verzijl Nederlandse rechterlijke uitspraken uit de bezettingsperiode 'not [...] of any considerable value in the interpretation of the law of nations in the field of belligerent occupation'.²²⁰ In tegenstelling tot wat deze schrijvers beweren lijkt de Hoge Raad in zijn opvatting lang niet alleen gestaan te hebben. Twee Duitse (naoorlogse) publicaties meenden dat de meerderheid van de literatuur en de rechtspraak het standpunt innam dat toetsing niet verenigbaar is met 'der Rechtsnatur der Besatzungsgewalt'.²²¹ In feite was de in 1941 beschikbare jurisprudentie, waaronder veel Belgische uitspraken, verdeeld over de vraag of de rechter in een bezet land maatregelen van de bezetter kan toetsen aan het LOR.²²² Het standpunt van niet toetsen was in de door Duitsland bezette landen wijd verbreid.²²³

Op anachronistische wijze is de praktijk van de geallieerde bezetting van Duitsland en Japan als argument tegen toetsing gebruikt: de geallieerde bezettingsmachten accepteerden toch ook geen toetsingsrecht van de Duitse of Japanse rechters.²²⁴ Dit was inderdaad wat Duitsland betreft het geval.²²⁵ De geallieerde bezettingen van Duitsland en Japan waren echter geen vijandelijke bezettingen in de zin van het volkenrecht. Met Duitslands onvoorwaardelijke overgave en de vernietiging van het Duitse staatsapparaat (*debellatio*, *subjugation*) was de oorlogstoestand *beëindigd*, en ontstond er een nieuwe toe-

217 Rabus, 'Zogenaemde toetsingsarrest' 1990, p. 332-333, 339-340. Dit uitgangspunt, 'wat niet in de wet geregeld is, mag niet of bestaat niet' huldigde de Hoge Raad ook in HR 28 juni 1940, *NJ* 1941, 61.

218 Cf. Verzijl, 'Is het gewenst' 1937, p. 49.

219 Morgenstern, 'Belligerent Occupant' 1951, p. 303.

220 Noot Verzijl bij HR 12 januari 1942, *Annual Digest* 1947, nr. 161.

221 Grassmann, *Deutsche Besatzungsgesetzgebung* 1958, p. 113; Moritz, *Gerichtsbarkeit* 1959, p. 106.

222 Verzijl, *International Law* volume IX, p. 175-177, 199.

223 Benvenisti, *Law of Occupation* 2004, p. 192-196.

224 Van den Dries, *De Hoge Raad* 1945, p. 30-31; Van Asch van Wijck, 'De rechtspraak' 1950, p. 509-510.

225 Moritz, *Gerichtsbarkeit* 1959, p. 93, cf. Stübing, *Status Berlins* 1988, p. 265-274.

stand die niet door het oorlogsrecht (*ius in bello*) bestreken wordt.²²⁶ In plaats van de vroeger bij *debellatio* gebruikelijke annexatie²²⁷ kozen de geallieerden echter voor een tijdelijk bestuur dat de opbouw van een nieuwe Duitse staat zou regelen.

Uit het voorgaande kan worden opgemaakt dat juridisch niets de Hoge Raad in de weg stond de verordeningen van de bezetter aan het volkenrecht te toetsen. Volgens Van Bemmelen zou de Nederlandse rechter in het bezette gebied bezettersmaatregelen dan ook hebben moeten toetsen aan het Landoorlogreglement, alleen al omdat ze hun grondslag in datzelfde Landoorlogreglement vinden, en de rechter de enige is die corrigerend kan optreden.²²⁸ De Hoge Raad zag dit echter anders, wat blijkt uit enkele interne stukken. Kusters wijst in zijn meergenoemde nota voor de Hoge Raad een rechterlijke toetsingsbevoegdheid af met een beroep op de Aanwijzingen, waarin stond dat men medewerking aan maatregelen niet mocht weigeren wanneer dit geëist werd (aanwijzing 8).²²⁹ De president van de Hoge Raad J. van Loon, enige tijd vóór de behandeling van het cassatieberoep dat tot het Toetsingsarrest leidde door de bezetter aangesteld, sprak in een latere vergadering van de Hoge Raad expliciet zijn mening uit dat de Hoge Raad niet heeft te bepalen of de bezetter in strijd met het Landoorlogreglement handelt. Bovendien zou het, aldus Van Loon, slechts een zwak juridisch argument opleveren dat bovendien op politiek terrein ligt. Uitsluitend de bezetter beoordeelt volgens Van Loon of er volstreekte verhindering is, behoudens rekening en verantwoording na de bezetting.²³⁰ Door zich de toetsingsbevoegdheid te ontszeggen heeft de Hoge Raad zich wat betreft de toetsing van het bezettersrecht ‘voorgoed buitenspel’ gezet,²³¹ voor zover hij niet door de bezetter buiten spel was gezet. Het argument van Van den Dries dat in gevallen na het Toetsingsarrest het al of niet toepassen van een verordening nog per geval bekeken had kunnen worden, blijft hypothetisch: het openhouden

226 Benvenisti, *Law of Occupation* 2004, p. 91-93; M. Bothe, ‘Belligerent Occupation’ in *Encyclopedia of Public International Law*, deel 4, p. 66. Verzijl, *International Law* volume II, p. 109-116, 130. Stübing, *Status Berlins* 1988, p. 114-115, 117-118. Toch werd de gelding van het Landoorlogreglement soms aanvaard door geallieerde rechtbanken in bezet Duitsland: zie Benvenisti, *Law of Occupation* 2004, p. 11n14.

227 François, *Handboek volkenrecht* tweede deel, 1933, p. 658-659; Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §264, p. 470-471.

228 Van Bemmelen, ‘Strafrecht en strafprocesrecht’ 1941, p. 122.

229 Kusters, ‘Nota’, p. 9. Cf. ook Van den Dries, *De Hooge Raad* 1945, p. 3-4. D.J. Veegens gaf in *Acht civilisten in burger* de inhoud van Kusters’ nota onjuist weer, aangezien hij meende dat Kusters ‘een zeker toetsingsrecht’ erkende. Van Dunné, *Acht civilisten* 1977, p. 257. Veegens heeft dit ook aan Mazel verteld: Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 58 en 59n1.

230 Archief Hoge Raad, Notulenboek algemene vergadering 1921-1958, vergadering van 29 september 1943.

231 Van de Wiel, ‘Bijzondere omstandigheden’ 1983, p. 454. Volgens Van de Wiel wordt ook de lagere rechter buitenspel gezet. Dit is niet geheel juist: lagere rechters zijn niet gebonden aan de uitspraken van de Hoge Raad, al hebben die uitspraken wel groot gezag. Zie ook Kranenburg, *Grondslagen* 1946, p. 158-163.

van deze mogelijkheid blijkt uit het arrest noch uit het verdere gedrag of de rechtspraak van de Hoge Raad.²³²

Op mogelijke pragmatische en principiële overwegingen omtrent de toetsingsvraag kom ik nog terug. Eerst zal ik uiteenzetten hoe een eventuele toetsing uitgevoerd had kunnen worden en hoe er gedacht is over de plichten van burgers ten opzichte van rechtmatige en onrechtmatige verordeningen.

3.3.5 *Toetsing en naleving van bezettersrecht*

De in het Landoorlogreglement geformuleerde plicht en bevoegdheid van een bezetter om ‘voor zover mogelijk de openbare orde en het openbare leven te herstellen en te verzekeren en zulks, behoudens volstreckte verhindering, met eerbiediging van de in het land geldende wetten’ bevat enkele niet erg nauwkeurige open normen, wat toetsing lastig maakt.²³³ De toetsing van een verordening zal zich bovendien moeten beperken tot de vraag of er *prima facie* sprake is van ‘volstreckte verhindering’ alle wetten te eerbiedigen bij het handhaven van de openbare orde en het openbare leven en het behartigen van de militaire belangen door de bezetter. Dit is een *marginale* toetsing: de inhoudelijke doelmatigheid van de verordening kan, net als bij bijvoorbeeld gemeentelijke verordeningen, geen onderwerp van toetsing zijn.²³⁴

Ten aanzien van de plicht tot naleving door burgers zijn drie posities denkbaar. Ten eerste is uit het fundamentele verschil tussen wet en verordening wel afgeleid dat onderdanen van het bezette gebied *geen verplichting* hebben de verordeningen van de bezetter te respecteren, maar dat het in de praktijk wel verstandig is dat te doen.²³⁵ Dit komt overeen met de positie van Nederland en België op de eerste Haagse vredesconferentie. Het lijkt echter onaannemelijk om maatregelen van een bezettende macht die in overeenstemming zijn met het internationale recht als juridisch niet bindend voor de bevolking te beschouwen. De tweede positie houdt in dat alleen volkenrechtelijk toegelaten maatregelen voor de bevolking bindend zijn. Daarvan zijn twee varianten: de eerste is dat naleving door burgers (en ambtenaren) van bezettersverordeningen slechts is *toegestaan* wanneer die in overeenstemming met art. 43 LOR zijn uitgevaardigd, en slechts *verplicht* is in een gedeelte van die gevallen. Verordeningen die de

232 Van den Dries, *De Hooge Raad* 1945, p. 37-38; Kolléwijn, ‘De Hooge Raad’ 1945, p. 31-33.

233 Cf. Van der Pot, *Nederlandsch staatsrecht* 1946, p. 155; Kranenburg, *Grondslagen* 1946, p. 161-163.

234 Van Nispen tot Sevenaer, *Waarom de Hooge Raad faalde* 1945, p. 16-17. Idem: Morgenstern, ‘Belligerent Occupant’ 1951, 307. Beiden wijzen in dit verband op een uitspraak van deze strekking door het Luikse Hof van 13 februari 1917, *Journal du droit internationale* (44) 1917, p. 1809. De rechtbank Almelo toetste in 1944 de verordening betreffende bloedschande (incest) marginaal aan het Landoorlogreglement en constateerde dat de openbare orde ermee gediend *kon* zijn. Rb. Almelo, 5 december 1944, *NJ* 1944/1945, 581.

235 Rutgers, ‘Toetsingsrecht?’ 1941, p. 757-759.

militaire belangen van de vijand betreffen (op grond van ‘volstreckte verhindering’) of onrechtmatig zijn, mogen dan uitsluitend op grond van de rechtvaardigende noodtoestand worden nageleefd.²³⁶ Volgens de tweede variant geldt een gehoorzaamheidsplicht voor *alle* rechtmatige verordeningen. Kusters’ nota vertegenwoordigt deze opvatting.²³⁷ Hierbij past de opvatting dat de rechter verordeningen die waarschijnlijk na de bezetting wegens strijd met art. 43 LOR nietig *ab initio* zullen worden verklaard, niet hoeft toe te passen.²³⁸ Daarvoor is dan wel een (marginale) toetsing nodig. Maar ook als de rechter ‘niet de taak heeft de bezetter binnen de grenzen van het volkenrecht te houden’ betekent dat nog niet dat hij alle verordeningen toe mag passen en zodoende mee mag werken aan ‘de uitvoering van wat voor de justitiabelen niet als recht geldt’.²³⁹ De derde opvatting is dat burgers aan alle rechtmatige *en onrechtmatige* verordeningen van een bezetter gehoorzaamheid verschuldigd zijn. Bij deze opvatting past het idee dat de nietigheid van verordeningen niet *tijdens* de bezetting kan optreden, omdat de bevoegdheid van de bezetter niet op het verdrag, maar op zijn macht berust.²⁴⁰

3.3.6 *Balans*

De Hoge raad heeft waarschijnlijk bedoeld de verordeningen van de bezetter te behandelen als wet in de zin van art. 99 Wet RO, maar wilde ze tijdens de bezetting niet aan het Landoorlogreglement toetsen. De ontoetsbaarheid volgt niet uit het karakter van Nederlandse (materiële) wet. Ter wille van de juridische helderheid had de Hoge Raad beter kunnen zeggen dat ‘onder de huidige omstandigheden’ een verordening niet aan het Landoorlogreglement kon worden getoetst. Dan was het ook duidelijker dat de Hoge Raad hier geen algemene uitspraak over de verhouding tussen (formele) wet en verdrag heeft willen doen, maar slechts de opvatting heeft gegeven dat verordeningen van een bezetter tijdens de bezetting niet door de nationale rechter aan het volkenrecht getoetst kunnen worden. Dit is een juridisch aannemelijke en misschien realistische opvatting,²⁴¹ maar niet de enig mogelijke. Toetsing zou, zeker in deze zaak, niet averechts hebben hoeven werken. Wanneer de normale staatsrechtelijke verhoudingen zijn opgeschort, worden vele overheidsfunctionarissen, en ook rechters, teruggeworpen op hun eigen morele en juridische kompas. Ze zullen waarschijnlijk zoveel mogelijk de vertrouwde gang van zaken in stand willen houden. Toch moeten ze een manier vinden om om te gaan met de druk van verschillende kanten om ofwel zich op het oude bestel te blijven oriënteren, ofwel bij de koers van de nieuwe machthebbers aan te haken. Bij beide keuzes

236 Langemeijer, ‘Vragen van bezettingsrecht’ 1950, p. 11.

237 Kusters, *Nota*, p. 3.

238 Van Bemmelen, ‘Strafrecht en strafprocesrecht’ 1941, p. 121-123.

239 Langemeijer, ‘Vragen van bezettingsrecht’ 1950, p. 14. Morgenstern, ‘Belligerent Occupant’ 1951, p. 296, 301.

240 Dit lijkt de opvatting te zijn van Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §170, p. 350.

241 Cf. Fleuren, *Een ieder verbindende bepalingen* 2004, p. 127n247.

moet men zich telkens weer afvragen: in welke mate en met welke middelen? Dit zijn de onvermijdelijke dilemma's van de 'burgemeester in oorlogstijd', die in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk ten aanzien van het toetsingsarrest behandeld worden, en in het volgende hoofdstuk terugkeren.

3.4 Rechterlijke belangenafweging en taakopvatting

Ten aanzien van het Toetsingsarrest kunnen twee visies tegenover elkaar gezet worden: de ene is een pragmatische en ziet het meeste heil in de raad van de Aanwijzingen en in het zoveel mogelijk in 'goede' of in elk geval Nederlandse handen houden van de rechtspraak. Ontslag van de Hoge Raad had de cassatierechtspraak in nazi-handen kunnen brengen. Collectief opstappen door een groot deel van de rechterlijke macht uit protest tegen de mogelijke afwijzing door de Duitsers van het toetsingsrecht zou bovendien wellicht een zeer onwenselijke maatschappelijke chaos veroorzaakt kunnen hebben. De andere partij legt, ondersteund door zowel morele principes als pragmatische argumenten, de nadruk op het belang van het verzet en het moreel van de bevolking. Het arrest maakte destijds in sommige juridische kringen en bij het verzet een diepe negatieve indruk.²⁴² Velen waren, en zijn, van mening dat de Hoge Raad gezien zijn juridische en maatschappelijke positie vóór had moeten gaan in het verzet door te toetsen, en bij eventuele niet-acceptatie daarvan door de Duitsers door vervolgens af te treden. Dat was de morele en vaderlandse plicht van de leden van de Hoge Raad en het zou het verzet en de rest van de bevolking een hart onder de riem hebben gestoken.

De voor- en tegenstanders van toetsing door de Hoge Raad hebben dus moreel-principiële en pragmatische argumenten aangedragen. Beide groepen zijn het erover eens dat de Hoge Raad de beslissing had moeten nemen (of heeft genomen) die het beste was voor de bevolking. Maar hoe weten we wat het beste zou zijn geweest? De beantwoording van deze vraag kan slechts speculatief zijn: het is het bedrijven van *what-if history*. In deze paragraaf zal ik eerst de moreel-principiële argumenten presenteren en vervolgens de pragmatische. Daarbij zal ik de enkele gegevens aandragen waarop een vermoeden gebaseerd zou kunnen worden van de mogelijke praktische voordelen voor de Nederlandse bevolking van al dan niet toetsen.

---

242 Het werd onder andere via de publicatie in de *Nederlandse jurisprudentie* bekend onder juristen en rechtenstudenten, en via de illegale pers bij een breder publiek. Zo uitte in het schooljaar 1943/1944 op het Haarlems Gymnasium de fel anti-Duitse leraar geschiedenis, dr. Jan Steffen Bartstra, in een gesprek met een aantal leerlingen zijn verontwaardiging over het arrest. Mededeling mr. J. Barendsen (1928). Bartstra is de auteur van onder andere het bekende *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van de landen van onze beschavingskring, van 1648 tot heden* (1948-1954) en van het boekje *Adolf Hitler* (1964).

3.4.1 *Principes*

Als exponent van de principiëlen geldt R.P. Cleveringa, die in 1940 als hoogleraar in Leiden was ontslagen vanwege zijn protestrede tegen het ontslag van zijn joodse collega E.M. Meijers.²⁴³ Aan die principiële houding heeft hij nooit concessies gedaan. In zijn briefwisseling met raadsheer in de Hoge Raad Losecaat Vermeer komt dit pregnant tot uitdrukking. Cleveringa schrijft dat volgens hem elke burger tegenover het volk verplicht is de geestelijke waarden van het volk (zeden, taal, recht) naar vermogen te behoeden. Op hoger geplaatsten, zoals rechters, rust echter een zwaardere plicht, dus op de Hoge Raad een zeer zware. Het ‘op de post blijven’ dat de Aanwijzingen voorschreven kon niet betekenen ‘in zijn ambt blijven ten einde het omgekeerde te doen van wat men doen moet’. Daarom moest het overdrachtelijk opgevat worden: ambtenaren met gewetensbezwaren zouden ‘hun post’ juist verlaten hebben indien zij ‘in hun baantje waren gebleven’. Cleveringa was ervan overtuigd dat ‘detailvoordeeltjes’ niet opwegen tegen ‘afstand doen van de bevoegdheid om te vragen naar de rechtsnorm’, wat de Hoge Raad volgens hem had gedaan. Vragen naar de hoogste rechtsnorm is wat de Hoge Raad had moeten doen, aangezien het hier geestelijke waarden betrof die het stoffelijke te boven gaan.²⁴⁴ Ook in het illegale *Vrij Nederland* werd de Hoge Raad verweten niet zijn taak te hebben vervuld van ‘leidsman te zijn van zijn volk’, en zich door niet te toetsen en niet op te stappen medeschuldig te hebben gemaakt aan het onrecht dat de bezetter over het land uitstortte.²⁴⁵ Een andere criticus formuleert het als volgt: ‘recht en deszelfs zuiverheid en ongeschondenheid gaan boven alles’, en daarom weegt het verzetseffect van aftreden op tegen alle negatieve gevolgen.²⁴⁶ Een vergelijkbaar verwijt wordt de Hoge Raad gemaakt in een anonieme brief van mei 1943 waarin de schrijver uiting geeft aan de stijgende ongerustheid in de samenleving over het optreden van de rechterlijke macht, die niet langer bescherming biedt tegen onrechtmatige overheidsmaatregelen, en niettemin weigert om uit principe op te stappen.²⁴⁷

Volgens verzetsmensen zou de Hoge Raad er het beste aan gedaan hebben bij zijn beslissing het belang van een krachtig verzet tegen de Duitsers als richtsnoer te nemen. De juriste en verzetsvrouw Gezina van der Molen schrijft in haar anonieme clandestiene brochure van 1941 dat het recht van verzet door het volk van een bezet gebied berust op de ‘onwrikbare grondslag der gerechtigheid’. De ‘met geweld zich baanbrekende vaderlandsliefde’ zou immers ook op

243 Zie over de protestrede Jansen en Venema, ‘De 26-novemberrede’ 2006. Zie voor een filosofische behandeling ervan Oudemans, ‘Het vrije woord I en II’ 2005 (<www.filosofie.info>).

244 Archief zuivering Justitie, invnr. 88: Cleveringa aan Losecaat Vermeer 25 oktober 1943.

245 ‘Rechterlijke macht’ 1945, p. [2].

246 Van Nispen tot Sevenaer, *Waarom de Hooge Raad faalde* 1945, p. 26.

247 Archief rechterlijke macht, invnr. 6. De brief zit in een envelop van de Raad van toezicht en discipline van de Orde van advocaten te Amsterdam en is gericht aan B.J. Besier, ambtenaar van het Openbaar Ministerie bij het Haarlems kantongerecht.

de eerste Haagse Vredesconferentie erkend zijn.²⁴⁸ Daarom berust de taak om verordeningen aan het Landoorlogreglement te toetsen volgens Van der Molen bij ‘hen, die van deze dingen studie hebben gemaakt en die tot dusver leiding gaven aan ons politieke leven’.²⁴⁹ In de bijdragen aan de brochure *De Hooge Raad, antwoord aan N.C.M.A. van den Dries* wordt betoogd dat de Hoge Raad een voorbeeldfunctie heeft en op grond daarvan het rechtsgevoel van het volk in hoge mate had kunnen bevredigen,²⁵⁰ de gehele rechterlijke macht en de samenleving had kunnen voorgaan in de strijd tegen het onrecht²⁵¹ en, mede op grond van een buitenwettelijke verantwoordelijkheid, ten strijde had moeten trekken tegen de schendingen van de rechten van de mens.²⁵² Het Toetsingsarrest is wel het ‘arrest van de volledige overgave’ genoemd.²⁵³ De Jong schrijft:

Wie zich in de wereld van het recht bewoog, las het of hoorde er van en wie in die wereld enig begrip had voor het feit dat Nederland in een dodelijke strijd om zijn historisch volksbestaan gewikkeld was, voelde zich, niet door de Strafkamer van de Hoge Raad alléén, maar door ‘de Hoge Raad’ *tout court* in de steek gelaten, *ja in de rug aangevallen*.²⁵⁴

Het is daarom wel gesteld dat het Toetsingsarrest niet vatbaar is voor ‘academische’, maar slechts voor morele benadering: de bezetting was bovendien een tijd waarin ‘alle juridische categorieën van ondergeschikte betekenis waren’.²⁵⁵

Later is ook geconcludeerd dat de Hoge Raad niet zozeer in zijn technisch-juridische taakuitvoering tekortschoot, maar in eerste instantie faalde in zijn verantwoordelijkheid ten opzichte van het verzet en het rechtsgevoel van het volk.²⁵⁶ De Hoge Raad is decennia na de oorlog nog beschuldigd van ‘verre-

248 Mogelijk doelt zij hier op de *levée en masse*, de spontane ongeorganiseerde volksofstand tegen de vijand. Art. 2 LOR kende deelnemers aan zo’n opstand de status van strijdende partij toe, maar alleen in nog niet bezet gebied. In bezet gebied kende *levée en masse* geen volkenrechtelijke bescherming, zie Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §81, p. 211. Het Nederlandse verzet had niet het karakter van een *levée en masse*. Ondergronds verzet was volkenrechtelijk niet toegestaan. Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §170, p. 354.

249 Van der Molen, *Bezettingsrecht* 1941, p. 22.

250 Dit stellen De Boer c.s. in hun eerder genoemde nota. Zie De Boer, ‘Hooge raad’ 1945, p. 6.

251 Cleveringa, ‘De rechterlijke macht’ 1945, p. 20-21.

252 Kollwijn, ‘Hooge raad’ 1945, p. 26-27. In dezelfde geest voormalig president van de Hoge Raad H.E. Ras in de voorlichtingsfilm van de Hoge Raad: ... *meer dan regeltjes* 2006. Dat interview is opgenomen in 1988.

253 Kollwijn, ‘Hooge Raad’ 1945, p. 33; De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 668.

254 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 668, tweede cursivering van mij, DV.

255 Mok, ‘Mooi proza’ 2004, p. 12, respectievelijk H.E. Ras, tijdens de bezetting rechtenstudent en later president van de Hoge Raad, in de voorlichtingsfilm van de Hoge Raad ... *meer dan regeltjes* 2006.

256 Van de Wiel, ‘Bijzondere omstandigheden’ 1983, p. 456. Zie ook Donker, ‘Wetgeving’ 1950, p. 372.

gaande accommodatie aan de bezetter²⁵⁷, van collaboratie²⁵⁸, en zelfs van gewetenloosheid²⁵⁹ en normloosheid.²⁶⁰ Door niet te toetsen zou de Hoge Raad onder andere de vergaande psychologische consequenties van de verordeningen voor de Nederlandse bevolking miskend hebben.²⁶¹ Al deze argumenten gaan ervan uit dat het tot de taak van Hoge Raad behoorde de onrechtvaardigheid van de verordeningen en de bezetting in het algemeen op de een of andere wijze in een uitspraak publiekelijk vast te stellen om zo de bevolking een hart onder de riem te steken.

De discussie over het arrest was vooral tijdens en kort na de bezetting, en later vooral voor mensen die de oorlog hebben meegemaakt, sterk moreel geladen.²⁶² Ook aan de Bijbel werden argumenten pro en contra ontleend. In de brief van Paulus aan de Romeinen staat dat men de wereldlijke machten moet gehoorzamen, aangezien die door God zijn ingesteld. Dit is tijdens de bezetting aangehaald als rechtvaardiging voor gehoorzaamheid aan de bezetter.²⁶³ Zo was de protestantse theoloog Klaas Schilder aan het begin van de bezetting van mening dat men in het gehoorzamen van Duitse verordeningen ook de wettige Nederlandse regering (die in Londen) gehoorzaamt, aangezien die het Landoorlogreglement heeft ondertekend op grond waarvan de bezetter verordenende bevoegdheid heeft. Uiteindelijk gehoorzaamt men hiermee ook God ‘die ook in de *feiten* van de overweldiging tot ons komt’.²⁶⁴ Precies het tegengestelde werd echter ook uit ditzelfde bijbelvers afgeleid, onder andere in navolging van Karl Barth, een theologische tegenstander van Klaas Schilder. Die uitleg was dat de bezettingsmacht juist *niet* gehoorzaamd moest worden, omdat Paulus alleen *wettige* overheden op het oog gehad zou hebben.²⁶⁵ Dit laatste was ook de opvatting van het tribunaal dat na de oorlog de NSB-burgemeester van West-

257 Nijboer, ‘Taverne’ 1985, p. 730.

258 D.J. Veegens noemde het Toetsingsarrest een daad van collaboratie. Meihuizen, ‘Aantekeningen van twee gesprekken met Veegens d.d. 5 en 22 augustus 1980’, p. 8, collectie J.P. Meihuizen. Minder sterk uit Veegens deze beschuldiging in Van Dunné, *Acht civilisten* 1977, p. 258.

259 Van der Zee, *Om erger te voorkomen* 1997, p. 164.

260 Mok, ‘Mooi proza’ 2004, p. 12.

261 Hirschfeld, *Fremdherrschaft* 1984, p. 104.

262 Polak wijst in ‘Rechter, wet en tractaat’ 1946 op de ‘geringe geneigdheid van onze jongeren zich met de formele kant [van het Toetsingsarrest] bezig te houden’, aangezien het arrest ‘zo nauw met ons zedelijk oordeel is verbonden’. Maar die ‘formele kant’, het wegnemen van de onduidelijkheid door de verordeningen onaan-tastbaar te maken, staat juist ter discussie, omdat de Hoge Raad ook anders had kunnen beslissen.

263 Romeinen 13:1-7; Sikkes, *Vijandelijken aanval* 1985, p. 68. Dit is in overeenstemming met Kants lezing van dit citaat, Kant, *Metaphysik der Sitten, Rechtslehre* 1990, p. 319.

264 Schilder, *Verzamelde werken* 1995, p. 318-319.

265 Van der Molen, *Bezettingsrecht* 1942, p. 19 met een beroep op Groen van Prinsterer; Rutgers, ‘Toetsingsrecht?’ 1941, p. 751. Ook Hermans onderschrijft deze interpretatie. Hij wijst op een brief van Karl Barth aan Nederlandse hervormden, Hermans, *Gewetens wille* 2003, p. 182.

Kapelle en Kloetinge veroordeelde, terwijl de gewezen burgemeester zich op dezelfde uitleg als Schilder beriep.²⁶⁶

Vaak wijzen critici van de Hoge Raad op de sterk anti-Duitse verzetshouding van het Noorse Hooggerechtshof. Dit college had de Duitse bezetter laten weten dat een verordening betreffende de reorganisatie van de lekenrechtspraak onrechtmatig was. Daarop arresteerde rijkscommissaris Terboven een van de raadsheren en ontzegde hij het Hooggerechtshof het recht de verordeningen te toetsen. Het hof nam in zijn geheel ontslag omdat het van mening was dat het zijn ambt niet meer kon uitoefenen vanwege de grondwettelijk en volkenrechtelijk ontoelaatbare maatregelen. Zijn president, Paal Berg, leidde de rest van de bezettingstijd het Noorse verzet, wat het verzet een groot moreel gezag had verleend. De bezetter benoemde een geheel nieuw Hooggerechtshof, uitsluitend bestaande uit collaborateurs.²⁶⁷ Of de leden van de Hoge Raad een voorbeeld had moeten nemen aan hun Noorse collega's is pas te beoordelen wanneer we weten welke gevolgen dat zou hebben gehad. Dat is echter niet te achterhalen, en bovendien was de situatie in Noorwegen zeer verschillend van die in Nederland:²⁶⁸ ook een dergelijke vergelijking is *what-if history*. Enkele relevante overwegingen omtrent de mogelijke doelmatigheid van toetsen en niet toetsen geef ik in het nu volgende.

3.4.2 Pragmatiek

Als mogelijke redenen voor het standpunt van de Hoge Raad is geopperd dat de Raad de bezetter zo min mogelijk in de weg wilde zitten, omdat de machts-overname definitief leek.²⁶⁹ Afgezien van de vraag of deze inschatting in de periode dat de zaak 'onder de Hoge Raad' was (oktober 1941 tot februari 1942) reëel was of niet, kon men uit eenzelfde inschatting nog verschillende conclusies, en uit verschillende inschattingen dezelfde conclusie trekken. Zowel bij de verwachting van een definitieve inlijving als bij het rekenen op een spoedige bevrijding is een verzetshouding te beredeneren: in het eerste geval kan men Nederland nog zoveel mogelijk Nederlands willen houden en zo min mogelijk nationaal-socialistisch laten worden, en in het tweede geval kan men trachten de terugtrekking van de Duitsers te bespoedigen en te voorkomen dat men zelf straks als collaborateur te boek te staat. Beide inschattingen zouden ook tot een keuze voor accommodatie kunnen leiden: in het eerste geval zou de overweging kunnen zijn dat het verstandig is om met de nieuwe overheid op goede voet te blijven staan, en in het tweede geval dat het onnodig is om risico's te nemen wanneer de bezetting toch een aflopende zaak lijkt. De raadsheren

266 Tribunaal Middelburg 21 november 1945, *TiN* 1946, 126.

267 Looek, *Quisling, Rosenberg* 1970, p. 547-548; Hoidal, *Quisling* 1989, p. 500; Tschudi-Madsen, *Supreme Court of Norway* 1998, p. 40-43.

268 Een goede beschrijving van de Noorse Högsterett en zijn opvolger tijdens de Duitse bezetting is slechts in het Noors voorhanden: Sandmo, *Høyesterett 1905-1965* 2005.

269 Van de Wiel, 'Bijzondere omstandigheden' 1983, p. 455. Zie ook Van Nispen tot Sevenaer, *Waarom de Hooge Raad faalde* 1945, p. 14-16.

stonden voor het dilemma, dat één van de dilemma's van de 'burgemeester in oorlogstijd' was:²⁷⁰ ofwel op de post blijven, zodat er geen nazi in die functie benoemd kon worden en er eventueel verborgen ambtelijk verzet gepleegd kon worden, ofwel ontslag nemen omdat samenwerking met de bezetter niet met het geweten verenigd kon worden. Bij aanblijven is echter de vraag: hoeveel toegeven aan de vijand is nog geoorloofd? Wat bij de ene keuze wordt gewonnen, gaat verloren bij de andere.²⁷¹

Ik zal de (mogelijke) gevolgen van toetsen en niet-toetsen op drie met elkaar verbonden gebieden behandelen: ten eerste het in Nederlandse handen houden van de rechtspraak tegenover de mogelijke opheffing van de rechtspraak, ten tweede de gevoeligheid van de Duitsers voor het volkenrecht, en ten derde de praktische rechtsbescherming die de Hoge Raad door toetsing of niet-toetsing had kunnen bieden.

Niet toetsen was volgens Kusters niet alleen juridisch maar ook 'doelmatigheidshalve' de juiste beslissing. De bezetter zou bij een voor hem nadelig uitvallende toetsing namelijk represailles op de rechterlijke macht kunnen nemen die ook ten nadele van de bevolking zouden zijn. Deze represailles zijn naar de mening van Kusters toegestaan omdat ze niet in het Landoorlogreglement worden verboden.²⁷² Dit liet Kusters ook als 'fungerend president' weten aan de rechtbank Leeuwarden, toen die om een richtsnoer vroeg inzake de toepassing van vo 108/1941 (over het inleveren van koper en andere metalen) die de rechtbank in strijd achtte met art. 52 LOR, waarin het een bezetter verboden wordt burgers te bevelen aan krijgsverrichtingen mee te werken. Zo'n richtsnoer zou, aldus Kusters, toch niet bindend zijn voor rechters. Maar bovenal moest men alles vermijden

wat nadelig zou zijn voor het grote doel, dat in deze tijd van bezetting moet worden nagestreefd, namelijk, dat de rechtspraak tot welzijn van de bevolking zonder storingen zoveel mogelijk door de tegenwoordige functionarissen blijve uitgeoefend.

Ook wees Kusters nog op de brief van minister Goseling over de Aanwijzingen.²⁷³ Aanwijzing 8 noemt nog een bijkomend voordeel van het in functie blijven van de Nederlandse rechters: het is nodig om de bezetter te advi-

270 Zie voor de problemen van de Nederlandse burgemeesters tijdens de bezetting: Romijn, *Burgemeesters* 2006; met betrekking tot het begrip 'burgemeester in oorlogstijd': idem, p. 11-15.

271 Ook voor NSB-ambtenaren golden dergelijke dilemma's. Voor zover ze de medewerking van andere ambtenaren nodig hadden, moesten ze hun collaboratie of nationaal-socialisme soms matigen. Zie verder §4.3.4.5.

272 Kusters, *Nota*, p. 10.

273 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 9: President, officier van justitie en griffier Rb. Leeuwarden aan Hoge Raad 26 juni 1941; Hoge Raad, fgd. president (Kusters) en griffier (Somer) aan Rb. Leeuwarden 7 juli 1941. Zie ook Hermans, *Gewetens wille* 2003, bijlage 5.

seren met betrekking tot eventuele strijd van zijn maatregelen met de ‘in het land geldende wetten’ (art. 43 LOR). Zonder dergelijk advies zal een bezetter volgens Aanwijzing 8 veel minder rekening houden met het Nederlandse recht en Nederlandse belangen. Aanwijzing 16 raadt medewerking aan de verordeningen aan ‘ten einde de uitvoering op de meeste zachte en billijke wijze te doen plaats hebben.’

Het standpunt van de Hoge Raad komt eveneens duidelijk naar voren in de correspondentie uit 1943 van raadsheer Losecaat Vermeer met Cleveringa. Losecaat Vermeer schreef dat door niet te toetsen rechters niet het risico van ontslag liepen, en dus nog veel konden doen voor de eigen bevolking. ‘Mogen zij zich door hun verstand laten leiden en *niet door dadendrang!*’ Hij keerde zich tegen het principiële ‘*fiat iustitia pereat mundus*’ van Cleveringa, en opteerde voor een volgens hem meer ‘doelmatige’ houding, die uit is op de minst nadelige oplossing voor de rechtzoekenden.²⁷⁴ De houding van het overgrote deel van de rechterlijke macht ten opzichte van de toetsingsvraag was pragmatisch: men paste vanaf het begin van de bezetting bezettersrecht toe en toetste het niet – er was tot aan de zaak van het Toetsingsarrest ook geen advocaat die daarom gevraagd had.²⁷⁵ De acceptatie van alle Duitse voorschriften als geldig recht werd ook door het, nog niet genazificeerde, departement van Justitie sterk ondersteund. Secretaris-generaal Tenkink sprak hierover in een vergadering van de procureurs-generaal op 13 september 1940, toen reeds twee van de vijf procureurs-generaal bij de gerechtshoven door NSB’ers waren vervangen. Tenkink zei dat het de taak van de procureurs-generaal was objectief en zonder aanzien des persoons te doen wat recht en wet voorschrijven: ‘ik wijs er daarbij nadrukkelijk op, dat de Duitse voorschriften op volkomen gelijk plan met de Nederlandsche staan.’²⁷⁶

Op de eerste vergadering van de Nederlandsche Juristen-Vereeniging tijdens de bezetting, eind juni 1940, wees de voorzitter er in zijn inleidende rede op dat het in moeilijke tijden extra belangrijk is dat iedereen op zijn post blijft, juristen in het bijzonder.²⁷⁷ De meeste naoorlogse schrijvers zien het aftreden

274 Losecaat Vermeer aan Cleveringa 4 oktober 1943 resp. 11 november 1943 (cursief gedeelte onderstreept in origineel). NA, Zuivering rechterlijke macht, invnr. 88. De briefwisseling wordt opgenomen in De Groot-van Leeuwen, Mertens en Venema, *Het Toetsingsarrest* (te verschijnen). Raadsheer Taverne merkte in verband met distributievoorschriften op: ‘met lieden [...] die medewerking blijven weigeren onder het motto: dan moet de boel maar in het honderd lopen, valt niet te praten.’ Taverne, ‘Economische rechter’ 1941, p. 498.

275 In een briefwisseling met secretaris-generaal Schrieke over de kwestie-Ommen merkt een aantal rechters op dat voor zover hun bekend de rechterlijke colleges in Nederland niet een ander standpunt innemen dan de Hoge Raad. De Vos van Steenwijk, president Hof Arnhem, Vliegenthart, president Hof Den Bosch, Rueb, president Rb. Den Haag, Strik van Linschoten, president Rb. Haarlem, Eilens, president Rb. Almelo, Thöne, vice-president Rb. Amsterdam en De Bie, vice-president Rb. Rotterdam aan de secretaris-generaal van Justitie, 1-5 mei 1943. Archief rechterlijke macht, invnr. 4, afschrift in Archief Hof Amsterdam, invnr. 2.

276 Verburg, *De procureurs-generaal* 2005, p. 58.

277 *Handelingen NJV* 1940 II, p. 5.

wegens gewetensproblemen als een legitieme optie, dat echter schadelijk is wanneer dit massale vormen aanneemt. Zo vermoedde men dat wanneer de Hoge Raad wel tot toetsing zou zijn overgegaan, dit de ‘liquidatie der rechterlijke macht’ door de Duitsers ten gevolge had kunnen hebben. Als de Hoge Raad zou zijn afgetreden, dan zouden andere rechters dat voorbeeld mogelijk massaal hebben gevolgd.²⁷⁸ Er zouden dan niet voldoende capabele juristen overblijven om de rechtspraak over te nemen.²⁷⁹ Ook D.J. Veegens, die het Toetsingsarrest als een daad van collaboratie bestempelde, meende dat toetsing de buiten werking stelling van rechterlijke macht en een toename van rechteloosheid tot gevolg zou hebben gehad.²⁸⁰ Import van Duitse juristen was geen optie, omdat daaraan in Duitsland in verband met de oorlogvoering en de oorlogseconomie al een tekort was, hoewel Seyss-Inquart hier wel mee bedreigd heeft.²⁸¹

Ook het bezettingbestuur erkende bij monde van secretaris-generaal Schrieke het recht van een ambtenaar te kiezen tussen toepassen van een in diens ogen dubieuze verordening en het neerleggen van zijn functie.²⁸² Dat laatste raadde Schrieke evenwel af, net als het in functie blijvend niet-toepassen of saboteren van verordeningen.²⁸³ In de vergadering van procureurs-generaal van 13 november 1941 gaf Schrieke als ondersteuning van deze raad de visie van Seyss-Inquart hieromtrent weer. Die had hem gezegd dat wanneer er in de rechterlijke macht veel personen ontslag zouden nemen en er zo een vacuüm zou ontstaan, hij aan de politie genoeg zou hebben om dit op te vangen, en desnoods meer Duitse politiemensen naar Nederland zou laten komen. ‘De rechterlijke macht wordt dan uitgeschakeld.’ Voor een cultuurvolk als het Nederlandse zou dit volgens Schrieke ondraaglijk zijn, en men zou dus op den duur aan de rijkscommissaris vragen om dan maar Duitse rechters aan te stellen. Dan zou het

278 François, ‘Bezetting en volkenrecht’ 1950, p. 260-261. Zie ook. Rutgers, ‘Toetsingsrecht?’, *NJB* (16) 1941-41, p. 749-760. Brief van de Hoge Raad aan de ministerraad van 26 september 1945, samen met het antwoord van de ministerraad gepubliceerd in dagbladen van 11 oktober 1945 en in Van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet*, deel 1, p. 514-516.

279 Zie bijvoorbeeld De Geus, ‘Vrederechtspraak’ 1995, p. 59; Von Frijtag Drabbe Künzel, *Recht van de sterkste* 1999 p. 135.

280 Veegens was tijdens de bezetting advocaat en plaatsvervangend landsadvocaat. Hij was krijgsgevangene geweest en na de bevrijding werd hij lid van de Bijzondere Raad van Cassatie. Meihuizen, Aantekeningen van twee gesprekken met Veegens d.d. 5 en 22 augustus 1980, p. 1, 8, collectie J.P. Meihuizen. Zie ook Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* 2003, p. 192-193.

281 Seyss-Inquart schijnt eens gezegd te hebben, volgens de notulen van de Orde van Advocaten te Alkmaar eind 1941, dat hij ‘Nederlandse rechters en advocaten niet nodig had’, en ze ‘in een handomdraai door Duitse [zou] kunnen vervangen’. Zie In ’t Veld, *Zuivering artsen en advocaten* 1983, p. 86-87.

282 Enkele leden van het Noorse Hoogerechtshof aan wie na de collectieve ontslagname gevraagd werd toch aan te blijven om de continuïteit van het Hof te waarborgen, baseerden zich met succes op hun ontslagrecht (Loock, *Quisling, Rosenberg* 1970, p. 547).

283 Schrieke, *Bezetting Nederland* 1944, p. 17.

echter lastig zijn de Duitse rechtspraak weer weg te krijgen (ervan uitgaande dat de toestand blijvend was).²⁸⁴

Door aan te blijven en een openlijk conflict met de bezetter te vermijden, zorgden de Nederlandse rechters ervoor dat de rechtspleging zoveel mogelijk in Nederlandse handen bleef, waardoor de bezetter op minder terreinen repressief hoefde optreden.²⁸⁵ Seyss-Inquarts officiële beleid was er overigens op gericht dat de rechterlijke macht gewoon door zou werken; ontslag nemen kon als sabotage worden opgevat en bestraft.²⁸⁶ Opvulling van de vacatures met Duitsgezinden en mogelijke maatregelen tegen de oud-leden wegens sabotage zouden volgens sommigen niet hebben opgewogen tegen de kortstondige vreugde over die verzetsdaad.²⁸⁷ Ook de Arnhemse rechter De Zaaijer noemde een eventueel protest door de Hoge Raad een ‘splendid gesture’ met evenwel te zeer ongewenste gevolgen.²⁸⁸ Ander verzet, zoals de februaristaking en spoorwegstaking, heeft nauwelijks positief effect op de belangen van de bevolking gehad en de laatste actie is een directe oorzaak van de hongerwinter geweest.²⁸⁹ Een onbetwifelbaar antwoord kan evenwel niet worden gegeven op de vragen hoe waarschijnlijk het was dat er vergaande maatregelen zouden zijn genomen tegen een toetsende Hoge Raad, wat de reactie van de overige rechters geweest zou kunnen zijn en hoe negatief de gevolgen van de afwezigheid van Nederlandse rechters feitelijk voor de bevolking geweest zouden zijn.

Bij het streven om de rechtspraak te behouden en in Nederlandse handen te houden, moet ook worden bedacht dat voor velen tot 1942 de machtsovername definitief leek,²⁹⁰ en men als kostwinner misschien niet graag zijn baan kwijt zou raken. Andere persoonlijke overwegingen als angst voor represailles zullen ook een rol hebben gespeeld bij de raadsheren. Een punt dat hiermee samenhangt is de ongewenstheid van het lamleggen van de rechtsontwikkeling, dat volgens sommigen het gevolg had kunnen zijn van (frequente) gebruikmaking van een toetsingsrecht.²⁹¹ Van de zijde van de fascistische *De Waag* wordt in november 1940 opgemerkt dat de Nederlandse regering sinds de vorige oorlog al niet erg voortvarend te werk was gegaan op de gebieden van de economie, financiën en defensie, zodat het onwenselijk zou zijn als nu ook de bezetter zich wat dat betreft zeer terughoudend opstelde.²⁹²

Hoe groot zou de kans geweest zijn dat de Duitsers gevolg zouden geven aan volkenrechtelijke afkeuring van bezettingsverordeningen door de Hoge Raad?

284 Verburg, *De procureurs-generaal* 2005, p. 111.

285 Cf. Von Frijtag Drabbe Künzel, *Recht van de sterkste* 1999, p. 75-76; Lammers, *Vreemde overheersing* 2005, p. 11-12.

286 PEC 7ab, p. 61 (François), p. 62 (Donner); Scholtens, ‘De secretarissen-generaal’ 1950, p. 401-402.

287 Rabus, ‘Zogenoemde toetsingsarrest’ 1990, p. 341-343.

288 De Zaaijer, ‘Law Enforcement’ 1946, p. 13.

289 Blom, ‘Grijs verleden?’ 2007, p. 60.

290 Van de Wiel, ‘Bijzondere omstandigheden’ 1983, p. 455. Zie ook Van Nispen tot Sevenaer, *Waarom de Hoge Raad faalde* 1945, p. 14-16.

291 Van der Hoeven, ‘Wetgevende bevoegdheid’ 1941 p. 235.

292 Steinmetz, ‘Wetgeving in Nederland’ 1940, p. 619.

De dubbelzinnige houding van Duitsland ten opzichte van het volkenrecht maakt de beantwoording van die vraag lastig. Enerzijds waren de Duitse organen erop gebrand dat alles volgens regels zou verlopen, waarbij vaak ook moeite gedaan werd om zich aan (de Duitse interpretatie van) het volkenrecht te houden, terwijl anderzijds de bezetter ook zonder blikken of blozen maatregelen nam die het volkenrecht met voeten traden. Ik illustreer beide houdingen met enkele gegevens.

In de *Frankfurter Zeitung* van 4 juli 1940 laat de Duitse overheid weten dat ze in het bezette Nederland handelt op grond van het Landoorlogreglement.²⁹³ Kurt O. Rabl, hoofd van afdeling *Rechtssetzung und Staatsrecht* van het commissariaat-generaal voor *Verwaltung und Justiz* onder commissaris-generaal F. Wimmer,²⁹⁴ stelt in een voordracht in 1941 dat men van het begin af aan uitsluitend gewerkt heeft als op grond van art. 43 LOR bevoegde rechtmatige bestuurlijke macht.²⁹⁵ De teksten van de eerste verordeningen van Hitler en Seyss-Inquart laten zien dat zij zich ook daadwerkelijk op dit verdrag hebben gebaseerd. Het decreet van de Führer begint met de aankondiging: ‘Om de openbare orde en het openbare leven in het onder de bescherming van de Duitse troepen staande Nederlandse gebied te handhaven, bepaal ik: [...]’, waarop de bevoegdheden van de Rijkscommissaris en de bevelhebber van het Duitse leger in Nederland volgen. Seyss-Inquart spreekt in zijn oproep aan het Nederlandse volk van 25 mei (vo 2/1940) ook van zijn taak als bescherming van ‘de openbare orde en het openbare leven’. Dit is in overeenstemming met art. 43 LOR: een bezettende macht treft maatregelen om ‘zoveel mogelijk de openbare orde en het openbare leven te herstellen en te verzekeren’. Volgens het hoofd Nederlandse personeelsaangelegenheden van *Verwaltung und Justiz* E. Althaus waren deze verordeningen bewust op het Landoorlogreglement gebaseerd.²⁹⁶ Hooykaas wijst op die overeenkomst in zijn verhoor door de parlementaire enquêtecommissie. Commissaris-generaal Wimmer en zijn hoofd wetgevingszaken Rabl zouden Hooykaas verzekerd hebben dat hij zich altijd op het volkenrecht zou kunnen beroepen aangezien Hitler hen zelf had opgedragen steeds het volkenrecht te blijven naleven. Gedurende de gehele bezetting zouden de Duitsers gevoelig blijven voor volkenrechtelijke argumenten.²⁹⁷ Hieruit zou een ontvankelijkheid aan Duitse zijde kunnen worden afgeleid voor de opvatting van de Nederlandse rechter omtrent de volkenrechtelijke toelaatbaarheid van verorde-

293 *Frankfurter Zeitung* 4 juli 1940, p. 3.

294 Zie §4.2.1 voor een korte beschrijving van de organisatie van het bezettingsbestuur.

295 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2353: Rede Rabl, waarschijnlijk tweede helft 1941.

296 Althaus, *Personalangelegenheiten* 1943, p. 32. De Leidse hoogleraar encyclopedie en rechtsgeschiedenis Van Apeldoorn had dus enig recht van spreken met zijn in zijn college geventileerde opvatting dat de tekst van verordening 1/1940 overeenkwam met het Landoorlogreglement. Zie §2.2.3. Ook Steinmetz wijst hierop in ‘Wetgeving in Nederland’ 1940, p. 618. Zie ook Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung* 1999, p. 112.

297 PEC 7c, p. 597, 599: Verhoor Hooykaas.

ningen.²⁹⁸ Hooykaas was teleurgesteld over het Toetsingsarrest en had de indruk, dat ‘indien de Hoge Raad gedurende de bezetting een actievere rol had willen spelen, dat bij de bezettende macht zeker eenig resultaat zou hebben gehad’.²⁹⁹

De Hoge Raad had in dat geval in het Toetsingsarrest kunnen toetsen en de verordening volkenrechtelijk toelaatbaar verklaren, omdat de instelling van een economische rechter evident gericht was op de handhaving van de openbare orde, en in het belang was van de bevolking in haar geheel. Dit was door procureur-generaal Rombach in zijn conclusie betoogd, en al in juni 1941 uitgesproken door de Rotterdamse economische rechter die de verordening tot instelling van de economische rechtspraak toetste aan vo 23/1940 waarmee de rijkscommissaris verordenende bevoegdheid verleende aan de secretarissen-generaal.³⁰⁰ Met een volkenrechtelijke goedkeuring van de economische rechtspraak zou de Hoge Raad enerzijds hebben kunnen laten zien dat hij zich bevoegd achtte tot toetsing van verordeningen aan het internationale recht en anderzijds zou hij zich coöperatief hebben betoond ten opzichte van maatregelen die nuttig zijn en die het volkenrecht toestaat.

Hiertegenover staat de beroemde uitspraak van de Duitse generaal Christiansen, die aan het hoofd stond van de militaire bezettingsmacht in Nederland: ‘Völkerrecht ist etwas, das gibt es nur in der Zeitung’.³⁰¹ Het Duitse volk vocht volgens Seyss-Inquart onder zijn Führer immers ‘den Entscheidungskampf um Sein oder Nichtsein aus, den ihm der Hass und Neid seiner Feinde aufgezwungen hat.’ Dit zou het Duitse volk het recht geven alle middelen hiertoe aan te wenden, aldus de rijkscommissaris in zijn oproep aan het Nederlandse volk van 25 mei 1940. Omdat de Nederlanders een Germaans broedervolk waren, hadden zij een met de Duitsers gemeenschappelijke taak die uit de lotsverbondenheid met de Duitsers voortvloeide.³⁰² De hoofdpersoon uit Hermans’ *Herinneringen van een engelsbewaarder*, officier van justitie Bert Albereg, gelooft in de garanties van het Landoorlogsreglement: ‘Het Landoorlogsreglement bepaalt dat een bezetter zich niet heeft te bemoeien met de civiele organen van een bezet land.’ Daarop reageert het personage Erik Losecaat als volgt:

298 In meerdere protesten van rechters tegen Duitse maatregelen werd een beroep gedaan op art. 43 LOR. Zie hoofdstuk 4.

299 Dossier Van Loon, Doc I, 1077, getuigenverklaring Hooykaas. Zie ook PEC 7c, p. 597, 599 (verhoor Hooykaas) en Michielsen, *Nazification* 2004, p. 126.

300 Rb. Rotterdam 23 juni 1941, *NJ* 1941, 639.

301 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, p. 121. Het antwoord van Hauptsturmführer Aus der Fünten op de opmerking van David Cohen, voorzitter van de Joodse Raad, dat het wegvoeren van joden om in Duitse kampen te werken in strijd was met het volkenrecht, luidde: ‘Wir bestimmen das Völkerrecht’. Presser, *Ondergang* deel 1, p. 247.

302 Oproep 2/1940. De meeste Nederlanders zagen deze band niet. Eerder leek hun eigen volksbestaan door de bezetter in gevaar gebracht: het Toetsingsarrest van de Hoge Raad, waarin het bezettersrecht als formele Nederlandse wetgeving werd erkend, noemt De Jong een in de steek laten van eenieder die ‘enig begrip had voor het feit dat Nederland in een dodelijke strijd om zijn historisch volksbestaan gewikkeld was’. De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6 1975, p. 668.

Jezes Bert. Ik begrijp niet hoe je er zulke illusies op na kunt houden. Denk eens aan de dingen die Hitler in Oostenrijk, in Tsjecho-Slowakije, in Polen en overal gedaan heeft! Internationale verdragen! Landoorlogsreglement! Maar die worden door de moffen immers als scheurpapier beschouwd? Jouw optimisme is te dol voor woorden.³⁰³

Volgens Schrieke viel er met het volkenrecht vooral bij Rauter niets te bereiken. Die zou alleen gevoelig geweest zijn voor beweringen dat iets in het Duitse belang was of er juist tegen inging.³⁰⁴ Meer en meer verschoof de Duitse rechtvaardiging van de bezetting van een volkenrechtelijke naar een die gebaseerd was op de idee van een Groot-Duits rijk, waarin het Nederlandse broedervolk opgenomen zou moeten worden. Kurt Rabl, die weliswaar het volkenrecht zei te beschouwen als basis van de bevoegdheden van de bezetter, schreef in 1941 een hoofdstuk in een boek over de betrekkingen tussen Nederland en Duitsland dat in opdracht van Seyss-Inquart werd uitgegeven. Rabls bijdrage over de organisatie van het Duitse bezettingsbestuur rept zelfs met geen woord over volkenrechtelijke voorschriften, maar noemt de Groot-Duitse belangen en het in bescherming nemen van Nederland als gronden voor de inval en de bezetting. Blijkbaar liep hij vooruit op de bestendiging van de Nederlandse ondergeschiktheid aan het Duitse Rijk.³⁰⁵ Ook kan hier herinnerd worden aan het aanbod van de Duitsers om toetsing van verordeningen *vooraf* door de Hoge Raad te laten uitvoeren, omdat zij om redenen van prestige de rechter niet achteraf in een openbare uitspraak wilden laten toetsen.³⁰⁶ Dat doet vermoeden dat eventueel toetsing door de Hoge Raad op zijn minst zou leiden tot een officieel verbod op verdere toetsingen.

Achteraf weten we dat Duitsland van plan was verschillende ‘Germaanse’ landen op een nog niet uitgewerkte manier economisch en ideologisch aan zich te binden in een nieuwe Europese *Grossraumordnung* na afloop van de oorlog.³⁰⁷ Die plannen bleven weinig concreet en de bezetter bleef dan ook vaak spreken in volkenrechtelijk correcte termen als ‘de bezette Nederlandse gebieden’ en ‘het verzekeren van de openbare orde en het openbare leven’. Hoogleraar volkenrecht Verzijl formuleerde het zo: ‘de voornemens ten aanzien van een progressieve nazificatie van ons land [bleven aan het begin van de bezetting] nog enigermate verhuld onder de sluier van de leugen, dat het Duitse Rijk zich aan de normen van het *Landoorlogsreglement* zou houden.’³⁰⁸ Dit alles maakt een algemene inschikkelijkheid van de Duitse bezetter met het oog op het volkenrecht minder waarschijnlijk, wat niet wegneemt dat in individuele gevallen, zoals Hooykaas betoogde, mogelijk iets bereikt had kunnen worden.

303 Hermans, *Herinneringen* 1993, p. 102.

304 PEC 7c, p. 617, verhoor Schrieke.

305 Rabl, ‘Das Reichskommissariat’ 1942.

306 PEC 7c, p. 598-599; zie ook Mazel, *In naam van het recht* 1984, p. 76-77.

307 Hirschfeld, *Fremdherrschaft* 1984, p. 22-27.

308 Verzijl, ‘Het Duitse bestuur’ 1948, p. 325. Cursief in origineel.

Hoeveel extra rechtsbescherming had de Hoge Raad kunnen bieden door te toetsen? Wat de anti-joodse maatregelen betreft: deze waren volkenrechtelijk ontoelaatbaar en zouden bij toetsing hebben moeten worden afgekeurd. Maar slechts een gedeelte van de marginalisering van de joden was in officiële verordeningen geregeld. Ten tijde van het Toetsingsarrest waren er al tien vergaande verordeningen uitgevaardigd met betrekking tot de economische en maatschappelijke marginalisering van de joden.³⁰⁹ Het wegvoeren en vermoorden van de joden werd buiten officiële verordeningen om uitgevoerd. Het anti-joodse beleid werd voornamelijk uitgevoerd via andersoortige (soms slechts gedeeltelijke) bekendmakingen, bijvoorbeeld in het *Joodsche Weekblad*. Overtredingen door joden van de voor hen geldende maatregelen kwam volgens het hoofd van de Duitse politie veel voor, maar werd aan de Nederlandse rechtspleging onttrokken.³¹⁰ Burgerrechtelijke zaken waarin anti-joodse verordeningen een rol konden spelen, werden eveneens uit handen van de Nederlandse rechter gehouden.³¹¹ Ook strafdossiers van voor ‘gewone’ delicten veroordeelde joden dienden aan de Sicherheitspolizei te worden toegezonden.³¹² Het is tenslotte zeer onwaarschijnlijk dat de bezetter zich door juridische afkeuring van zijn beleid ten opzichte van de joden van zijn medewerking aan de genocide zou hebben laten afbrengen.³¹³ Wat de medewerking aan de jodenvervolgving door Nederlandse (politie)ambtenaren betreft, die zou waarschijnlijk eerder door een stellingname van de Hoge Raad kunnen zijn ontmoedigd.

De rechtsbescherming voor overige burgers zou waarschijnlijk niet noemenswaardig zijn vergroot wanneer de Hoge Raad een toetsingsbevoegdheid had aangenomen. Op basis van het voorgaande zou het te verwachten zijn geweest dat de bezetter het toetsingsrecht meteen weer afnam.

Van speculatieve elementen voor een hypothetische waardering van het Toetsingsarrest ga ik nu over naar enkele mogelijke elementen van *verklaring* voor de beslissing en houding van de Hoge Raad: de traditionele taakopvatting en rechtsvindingsmethode van de rechter.

3.4.3 De rechterlijke rechtsvinding en taakopvatting

Als verklaring voor het ‘niet-toetsingsstandpunt’ van de Hoge Raad is wel traditionele methode van rechtsvinding aangedragen, die de het hoogste rechtscollege min of meer automatisch naar dit standpunt zou hebben geleid. De Hoge Raad zou zich, uit gewoonte, formalistisch of positivistisch hebben opgesteld, dat wil zeggen dat hij zich uitsluitend zou hebben beziggehouden met de formele geschreven rechtsregels, het positieve recht, zonder de inhoud daarvan te beoordelen alvorens ze toe te passen. De rechtsfilosoof Radbruch is onder

309 Zie het overzicht in Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel* 2005, p. 50-51.

310 Zie §§4.3.1.2 en 4.4.4.

311 Zie §4.3.1.3.

312 Verburg, *De procureurs-generaal* 2005, p. 122, vergadering van 15 mei 1942.

313 Michielsen overschat waarschijnlijk het werkingsbereik van het Toetsingsarrest dat volgens hem ‘*allowed for the execution of the occupant’s policies, even the most heinous ones*’. Michielsen, *Nazification* 2004, p. 158 (mijn cursivering).

andere bekend geworden door zijn kort na de Tweede Wereldoorlog geponeerde stelling dat het de Duitse rechters het niet kon worden aangerekend dat ze de onrechtvaardige wetten van het Hitler-regime hadden toegepast: ze waren immers positivistisch opgeleid en hadden niet de gewoonte de inhoud van de wet te beoordelen alvorens haar toe te passen.³¹⁴ Deze houding kwam de nationaal-socialistische machthebber erg goed uit:

Mittels zweier Grundsätze wußte der Nationalsozialismus seine Gefolgschaft, einerseits die Soldaten, andererseits die Juristen, an sich zu fesseln: “Befehl ist Befehl” und “Gesetz ist Gesetz”.³¹⁵

De oude gewoonte van de rechters om alle regelgeving die ‘van boven’ kwam klakkeloos als geldig recht te accepteren en toe te passen, wet was nu eenmaal wet, had ‘den deutschen Juristenstand Wehrlos gemacht gegen Gesetze willkürlichen und verbrecherischen Inhalts’.³¹⁶ De positivist Radbruch had ook een oplossing bedacht voor dit euvel. Kleine onrechtvaardigheden in de wet wegen volgens hem niet zo zwaar, die wetten moet de rechter gewoon toepassen vanwege het grotere belang van doelmatigheid en rechtszekerheid. Maar wanneer de tegenstelling tussen de wet en de rechtvaardigheid ondraaglijk groot wordt, met andere woorden wanneer de wet niet eens meer naar gerechtigheid en gelijkheid *streeft*, dan moet de rechter toepassing van die wet weigeren.³¹⁷ Hiermee wordt dus een beroep gedaan op een universele rechtvaardigheid waarmee het rechtvaardigheidsgevoel van de rechter verondersteld wordt overeen te stemmen. Dat criterium kan als een vorm van natuurrecht gezien worden: een opvatting van rechtvaardigheid waarvan wordt aangenomen dat die door ieder weldenkend mens begrepen en aangehangen wordt.³¹⁸

Enkele decennia later heeft onderzoek aangetoond dat deze stelling als verontschuldiging van het gedrag van de Duitse rechters voor velen van hen niet opging: zowel in strafzaken als in civiele zaken hebben vele rechters de naziwetten nog strenger toegepast dan ze volgens de letter van die wetten verplicht waren. Ze gingen door middel van interpretatie verder in het verwerklijken van de wil van het nazi-regime dan volgens de wettekst strikt noodzakelijk was.³¹⁹

In Nederland is in deze trant ook betoogd dat de Hoge Raad (met in zijn kielzog de gehele rechterlijke macht) zich te formalistisch of positivistisch opstelde en daardoor haast automatisch alle verordeningen van de bezetter als

314 Over deze ‘Radbruch-These’ is veel geschreven. Ik noem slechts: Mertens, ‘Nazism, legal positivism’ 2003; Paulson, ‘The “Positivist” Theses’ 1994 en Walther, ‘Juristische Positivismus’ 1989.

315 Radbruch, ‘Gesetzliches Unrecht’ 1956, p. 347.

316 Radbruch, ‘Gesetzliches Unrecht’ 1956, p. 352.

317 Radbruch, ‘Gesetzliches Unrecht’ 1956, p. 352-253.

318 Zie §1.4. Zie over Radbruch en zijn natuurrechtelijke these ook Mertens, ‘Europese Hof en ‘muurschutters’ 2001; Taekema, *The Concept of Ideals* 2000, p. 55-60, 74-76. Zie over natuurrecht ook §§ 2.4.1.2 en 2.4.2.1.2.

319 Staff, *Justiz im Dritten Reich* 1964, voorbeelden op p. 210-214, 220; Rùthers, *Unbegrenzte Auslegung* 1997 (oorspronkelijk 1968), p. 208-209, verder vooral p. 136-210.

geldend recht aannam, ongeacht hun inhoud. Alleen als de Hoge Raad zich wat meer had losgemaakt van zijn strikt juridische taakopvatting, had hij in die visie het moreel juiste kunnen doen, namelijk de verordeningen toetsen en eventueel afkeuren.³²⁰ Interessant is in dit verband de stelling van Michielsen, die inhoudt dat de Hoge Raad juist *niet positivistisch genoeg* was. Michielsen betoogt dat wanneer de Hoge Raad zich gewoon aan het geldende recht had gehouden, hij had moeten toetsen.³²¹

Uit het voorgaande blijkt echter dat noch een positivistische noch een vrije of natuurrechtelijke methode van rechtsvinding noodzakelijkerwijs tot toetsing zou hebben geleid. Ten aanzien van het rechtspositivisme bestaan er twee problemen. Het rechtspositivisme behelst ten eerste uiteraard geen verbod op interpretatie, zodat een beperking tot het positieve recht nog niet betekent dat daaruit noodzakelijkerwijs maar één bepaalde wijze van interpretatie en toepassing volgt.³²² Ten tweede was het voorhanden positieve recht ten aanzien van de toetsingskwestie niet volledig. De Hoge Raad moest op basis van zijn discretionaire bevoegdheid het recht aanvullen. Hoe hij dat deed, kon hij niet afleiden uit het positieve recht. Rechtspositivisme leidt dus niet automatisch naar toetsing of juist naar niet-toetsing.

Een antiformalistische houding tegenover de wet, al dan niet met een beroep op natuurrechtelijke rechtvaardigheid, garandeert ook niet dat de rechter ofwel toetst ofwel niet toetst. Dat ook in de praktijk vanuit een positivistische houding door rechters actief meegewerkt is om een nationaal-socialistisch beleid uit te voeren bewijst onderzoek naar de rechtstoepassing in Vichy-Frankrijk: de Franse rechters zagen zichzelf als positivisten die zich strikt aan de wettekst hielden. Ze stapelden echter interpretatie op interpretatie, en gingen daarmee verder in nationaal-socialistische richting dan een strikte opvatting van de wettekst vereiste. Ze bereikten hetzelfde als hun minder aan de wettekst gebonden Duitse collega's, maar met een andere methode.³²³

De vraag of de rechter tijdens de bezetting een positivistische dan wel een meer natuurrechtelijke houding aan had *moeten* nemen is mede om deze redenen geen zinnige onderzoeksvraag: geen van beide methoden zou een bepaald resultaat hebben kunnen garanderen.³²⁴ Wat wel zinnig is om te vragen, is welke houdingen rechters in de praktijk aannamen ten opzichte van de verordeningen van de bezetter en met welke argumenten, en hoe die houding te verklaren is. Daarmee kan licht geworpen worden op de vraag welke rol voor een rechterlijke macht in een bezettingssituatie feitelijk is weggelegd.³²⁵ Die vragen worden, na de gedeeltelijke beantwoording in dit hoofdstuk, in de volgende hoofdstukken

320 Van de Wiel, 'Bijzondere omstandigheden' 1983, p. 456; Hirschfeld, *Fremdherrschaft* 1984, p. 104; Gerbenzon en Algra, *Voortgangh des rechtes* 1975, p. 347.

321 Michielsen, *Nazification* 2004, p. 158, 184-185.

322 Zie voor verschillende opvattingen van formalisme: Venema, 'Formalism and Non-Formalism' 2007.

323 Grosswald Curran, 'Formalism and Anti-Formalism' 2003, p. 209-221; cf. Weisberg, *Vichy Law* 1996, p. 63, 133-136, 196-240 (vooral 220-221), 401-402.

324 Cf. Soeteman, *Machtig recht* 1986, p. 159.

325 Zo ook: Fraser, *Jews of the Channel Islands* 2000, p. 9-13.

nader onderzocht. Eerst ga ik nog kort in op de mogelijke invloed van de traditionele taakopvatting van de rechter op zijn houding ten opzichte van de verordeningen van de bezetter.

Hoewel het niet zozeer louter aan een positivistische rechtsvindingsmethode te wijten was dat de Duitse rechters of de Nederlandse Hoge Raad de maatregelen van de nationaal-socialistische dictatuur accepteerden, is het aanmerkelijk dat de traditionele algemene taakopvatting en samenstelling van de rechterlijke macht hiertoe heeft bijgedragen. De Duitse rechtshistoricus Stolleis werpt de stelling op dat ‘furchtbare Juristen’ niet in eerste instantie de fanatieke nazi’s waren die op alle mogelijke manieren de dictatuur van dienst trachtten te zijn, maar juist die juristen die ervoor zorgden dat de hele juridische machinerie onder de dictatuur soepel bleef draaien, waardoor die dictatuur de greep op de samenleving kon behouden.³²⁶ Hij geeft vier hoofdoorzaken voor het feit dat het gros van de Duitse juristen, met name rechters, onder de nationaal-socialistische dictatuur doorfunctioneerde zoals ze gewend waren en zich niet verzetten tegen de dictatuur. Ik zal deze oorzaken toelichten met betrekking tot de Nederlandse situatie.

Ten eerste wordt bij rechters de individualiteit tot op zekere hoogte opgeheven: rechters zijn representanten van het algemeen belang, het nationale recht. Ze spreken, in Nederland, recht ‘in naam van de Koningin’, en dragen uniforme kleding. Ten tweede zijn rechters onafhankelijk en onafzetbaar. Ten derde leren juristen dat elke uitspraak verdedigbaar en haalbaar is, die overtuigend gemotiveerd is en niet in strijd komt met de meerderheidsopvatting. Hiermee wordt het rechtssysteem niet alleen in stand gehouden maar ook steeds meer star en onveranderlijk. De hoeder van deze rechtseenheid is in Nederland de Hoge Raad. Ten vierde heeft dit type jurist naast een vrijheden beschermende ook een repressieve kant. Juristen zijn namelijk idealiter inwisselbaar, aangezien het gaat om objectiviteit, transparantie en controleerbaarheid: alles volgens rechtsregels en protocollen, zo weinig mogelijk naar willekeur.³²⁷ Het gevaar is volgens Stolleis dat de hieruit voortkomende ‘Sekundärtugenden’ zoals formalisme, stiptheid, afwijzing van uitzonderingen, en onverschilligheid ten opzichte van de inhoud van een regel (*Gesetz ist Gesetz*), onder een onderdrukkend regime de onderdrukking versterken:

herrscht die politische Unfreiheit, dann sind die Juristen
“furchtbar”.³²⁸

326 Stolleis, ‘Furchtbare Juristen’ 2001, p. 108: De titel van dit artikel is een verwijzing naar het bekende boek van I. Müller over vooraanstaande nazi-juristen onder de titel *Furchtbare Juristen* uit 1987. De term ‘furchtbare Juristen’ komt uit het toneelstuk *Juristen* van Rolf Hochhuth uit 1979.

327 Vergelijk voor het voorkomen van deze eigenschappen en denkwijzen in de Nederlandse rechterlijke macht in de jaren tachtig: De Groot-van Leeuwen, *De rechterlijke macht* 1991, p. 169-185.

328 Stolleis, *Furchtbare Juristen* 2001, p. 108-112.

Daarbij sluit voor Nederland de observatie aan dat veel rechters in de zowel katholieke als calvinistische deugden van lijdelijkheid, gehoorzaamheid en eerbied waren opgevoed.³²⁹ Dat past in de burgerlijke cultuur van redelijkheid en overleg die volgens Van der Heijden een belangrijke verklaring is voor het ontbreken van grootschalig verzet in bezet Nederland.³³⁰

De strekking hiervan is dat het doorwerken van de ambtenarij net als het doorwerken van de industrie onontkoombaar in het belang was van de bezetter. In een totale oorlog is namelijk de instandhouding van de normaliteit door de ambtenarij voordelig voor de bezetter, die met gebruikmaking van die normale, geregelde gang van zaken zijn eigen doelen kan nastreven: economische uitbuiting, etnische zuivering en nazificatie.³³¹ Een beschouwing uit 1944 over de Nederlandse rechterlijke macht, bestemd voor de regering in Londen, komt met de opvatting van Stolleis overeen. Zij geeft als verklaring voor de passieve houding van de Nederlandse rechter onder andere de ‘langjarige traditie van lijdelijkheid’ (de rechter beoordeelt de gepresenteerde feiten aan de hand van de regels, gaat niet zelf op zoek naar feiten en beoordeelt de regels niet), de opvatting dat rechters politiek neutraal moeten zijn en de ‘ondoelmatige selectie van rechters’. Met dat laatste werd bedoeld dat jarenlang alleen rijke jongemannen door lange volontairschappen benoemd konden worden nadat het departement ‘moreel aan hen gebonden’ was.³³² Hiermee werd waarschijnlijk bedoeld dat rechters niet werden geselecteerd op idealisme en rechtvaardigheidsgevoel. De politieke neutraliteit vloeide voort uit de trias politica: idealiter hield de uitvoerende macht zich bezig met bestuur en de ontwikkeling van beleid, en de rechtsprekende macht paste de regels toe die de wetgever maakte. Uit recenter onderzoek komt de (naoorlogse) rechter nog steeds naar voren als een oncontroversiële ‘grijze muis’ zonder uitgesproken voorkeuren. Dat zou onder meer het resultaat zijn van de uniformerende (en behoudende) werking die uitgaat van de opleiding en de werkomgeving van rechters. Eigenzinnige rechters maken minder makkelijk carrière.³³³

Ook een observatie van de socioloog Lammers sluit aan op Stolleis’ theorie. Een onderscheidend kenmerk van recht tegenover bijvoorbeeld moraal is dat het recht een zekere institutionalisering kent: het recht is ingebed in allerlei met elkaar verbonden organisaties, waarvan de rechterlijke macht er één is.³³⁴ Een organisatie die meerdere heren moet dienen, kan de neiging vertonen de organisatie zelf steeds meer als het belangrijkste doel te beschouwen in plaats

329 Jansen, *Doorgaan of stoppen?* 2006, p. 37; Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 180.

330 Van der Heijden, *Grijs verleden* 2003, p. 287-288. De andere verklaringen zijn volgens hem het gebrek aan ervaring met een bezetting, de relatieve gematigdheid van de oorlog in Nederland en de gunstige voedselsituatie. Zie ook Blom, ‘Grijs verleden?’ 2007, p. 60.

331 Cf. Klemann in ‘Discussiedossier *Noodzakelijk kwaad*’ 2004, p. 580-581.

332 Archief zuivering Justitie invnr. 22: Bureau inlichtingen: Beschouwing over de rechterlijke macht in Nederland, 3 maart 1944, GB/5603/44.

333 De Groot-van Leeuwen, *De rechterlijke macht* 1991, p. 16, 126-127, 149, 169-185; Gommer en Meuleman, ‘Belangeloze rechter’ 2007, p. 17-19.

334 Cf. Soeteman, *Machtig recht* 1986, p. 96.

van de doelen waarvoor de organisatie is opgezet. Lammers noemt dit de neiging tot het centraal stellen van ‘systeemdoelen’.³³⁵ De Nederlandse rechterlijke macht tijdens de Duitse bezetting bevond zich in een dergelijke situatie tussen twee heren: enerzijds de ‘nieuwe’ orde van de bezetter en de nationaal-socialisten, en anderzijds de ‘oude’ orde van de regering en het grootste deel van de bevolking. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat in een organisatie waarin het volgen en toepassen en handhaven van regels de kern van de werkzaamheden uitmaakt, de neiging om zich nog sterker te concentreren op systeemdoelen (de regels van het rechtssysteem) des te groter zal zijn: een sterker non-politieke en neutralistische opstelling van rechters is dan tijdens vijandelijke bezetting te verwachten. Kort voor de oorlog formuleerde de Hoge Raad het zo: de rechterlijke macht diende zich ‘niet dan bij volstreekte onvermijdelijkheid’ in politieke zaken te mengen.³³⁶ Dyzenhaus concludeerde uit zijn onderzoek naar de Zuid-Afrikaanse rechterlijke macht tijdens de apartheid: ‘Judges are not revolutionaries, they are committed to upholding the legal order.’³³⁷ Een zelfconserverende werking lijkt inherent aan het rechtssysteem. De concentratie op systeemdoelen zou bovendien het fuik-effect van de sluipend erger wordende maatregelen van de bezetter hebben kunnen versterken: de eerste maatregelen waren nog niet zo onverdraaglijk en werden dus met het oog op de openbare orde, een prominent rechterlijk systeemdoel, geaccepteerd. Maar naarmate er meer geaccepteerd werd, werd het moeilijker een grens te trekken, en men accepteerde uiteindelijk meer dan men van te voren zou hebben gewenst.³³⁸

Het lijkt kortom de gehele professionele habitus van de rechters te zijn geweest die ervoor heeft gezorgd dat de rechters niet in opstand kwamen, maar doorwerkten. Rechtspositivisme en formalisme zijn onderdelen van deze habitus of taakopvatting en niet zozeer op zichzelf staande oorzaken van de opstelling van de rechters tijdens de bezetting.

3.5 Slotbeschouwing

Het geldende volkenrecht, waarvan de naleving grotendeels afhankelijk was van de goede wil van oorlogvoerende staten, blijkt niet in staat geweest te zijn de negatieve gevolgen van vijandelijke bezetting voor de bevolkingen van bezette staten in te dammen. In Nederland heeft de Duitse bezetter zich formeel, vooral in de eerste maanden van de bezetting, in veel gevallen aan het Landoorlogreglement gehouden, maar met de jodenvervolgving, de nazificatie en economische uitbuiting van Nederland, het toenemend repressieve optreden en andere ingrepen in het maatschappelijke bestel overtrad de bezetter het volkenrecht. Er

335 Lammers, *Vreemde overheersing* 2005, p. 37-38.

336 Archief Hoge Raad, map ‘H.R. in oorlogstijd’: Hoge Raad aan Minister van Justitie, zonder datum, wellicht slechts een concept waarvan niet zeker is of het daadwerkelijk is verstuurd. Zie voor de context van deze opmerking §5.1.1.

337 Dyzenhaus, *Hard Cases* 1991, p. 268.

338 Jansen, *Doorgaan of stoppen?* 2006, p. 36; Romijn, *Burgemeesters* 2005, p. 186-187.

was geen onafhankelijk instantie met genoeg macht om de bezetter binnen de grenzen van het volkenrecht te houden.

De Nederlandse rechter heeft die rol niet op zich willen nemen, en het is de vraag of de bezetter toetsing door de rechter van zijn maatregelen zou hebben geaccepteerd. De Hoge Raad volgde de Aanwijzingen van de regering uit 1937 en zijn eigen inschatting van wat het meest in het belang van de bevolking zou zijn. De vraag of de Hoge Raad in het Toetsingsarrest de verordeningen van de bezetter gelijkstelde aan formele of materiële wetten is voor de toetsingbevoegdheid irrelevant, en heeft slechts betrekking op de bevoegdheid van de Hoge Raad om kennis te nemen van een cassatieberoep inzake verordeningen van de bezettingsoverheid.

De Hoge Raad kon op grond van zijn discretionaire bevoegdheid beslissen dat de rechter tijdens de bezetting geen toetsingsbevoegdheid toekwam. Noch een rechtspositivistische noch een antiformalistische rechtsvindingsmethode zou automatisch tot een bepaalde uitkomst hebben geleid (ofwel toetsen ofwel juist niet toetsen). De belangen die de Hoge Raad voor zijn beslissing afwoog waren enerzijds de algemene behoefte aan een moreel *statement* ten aanzien van de bezetter en zijn beleid en anderzijds de continuering van de Nederlandse rechtspraak. De laatste heeft de doorslag gegeven. Behalve de belangen van de bevolking heeft waarschijnlijk ook de traditionele taakopvatting van de rechter een rol gespeeld in de beslissing niet te toetsen. Vooral bij de lagere rechters die vanaf het begin de verordeningen toepasten zonder zelfs maar aan toetsing te denken, zal de traditie van onafhankelijkheid, onpartijdigheid en politieke neutraliteit tot die houding hebben bijgedragen. De rechter was gezagsgetrouw en bleef gericht op een neutrale handhaving van regels en de instandhouding van het rechtssysteem. Ik kom hierop terug in de hoofdstukken 4 en 5.

Een open vraag blijft of het de Hoge Raad moreel aangerekend kan worden dat hij niet vooring in het verzet tegen de bezetter met het voor lief nemen van alle risico's van dien. De situatie was er een waarin, in de woorden van De Ruiter, 'rechts- en machtsvragen door elkaar liepen'³³⁹ op een ondoorzichtige en onvoorspelbare wijze. Sommigen menen dat de Hoge Raad desondanks in naam van de gerechtigheid die risico's had moeten nemen. Kon dit gevergd worden van het rechtscollege als ambtelijk orgaan?

---

339 De Ruiter, 'De Hoge Raad' 2001, p. 148.

4 HET BELEID VAN DE BEZETTER EN DE HOUDING VAN DE RECHTERS

4.1 Inleiding

Tijdens de bezetting trachtten de bezetter en de NSB op verschillende manieren greep te krijgen op de rechtspraak. De rechterlijke macht werd formeel ondergeschikt gemaakt aan de bestuursmacht van de bezetter. Hierdoor en door de invoering van nieuwe rechtsprekende instanties en nieuw recht werden de voorwaarden voor sturing en nazificatie van de rechtspleging geschapen. Niet alle maatregelen van de bezettingsoverheid, waartoe ook de Nederlandse secretarissen-generaal en hun departementen behoorden, waren echter bedoeld ter nazificatie of uitsluitend in het belang van de Duitsers. Het was in het algemeen belang dat de economie, de openbare orde en het maatschappelijk leven hun doorgang vonden, en de bezetter had de volkenrechtelijke taak om daarvoor zorg te dragen. In dit hoofdstuk behandel ik de pogingen tot sturing en nazificatie van de rechterlijke macht door de bezetter en de NSB, en ook de niet primair politiek gemotiveerde maatregelen ten aanzien van het recht en de rechtspraak. Daarbij moet bedacht worden dat het onderscheid tussen besturen en nazificeren niet altijd helder is: een streng hiërarchisch bestuur en een straffe handhaving van de openbare orde zijn inherent zowel aan het besturen van een bezet gebied in oorlogstijd als aan de nationaal-socialistische ideologie. Een belangrijk punt bij de bespreking van de maatregelen van de bezetter is de mate waarin rechters zich aanpasten aan de situatie of zich juist tegen de bezetter keerden. Dit zal meer licht werpen op de feitelijke taakopvatting van de rechters tijdens de bezetting, waarop in het vorige hoofdstuk al een voorschot gegeven is. Specifieke dilemma's van de 'burgemeester in oorlogstijd' komen aan bod.

Al deze gegevens scheppen meer helderheid over de vraag welke mogelijkheden het recht bood en welke mogelijkheden rechters hadden om de bezetter te steunen of tegen te werken of de bevolking te helpen.¹ In het vijfde hoofdstuk wordt vervolgens in een thematische presentatie van de rechtspraak tijdens de bezetting duidelijk hoe de hier beschreven situatie de rechtspraak beïnvloedde.

De volgende vragen tracht ik in dit hoofdstuk te beantwoorden:

1. Hoe en in welke mate bepaalden nationaal-socialisme, volkenrecht en actuele gebeurtenissen het beleid van de bezetter ten opzichte van het recht en de rechterlijke macht?

---

1 Een eerdere versie van dit hoofdstuk is Venema, 'Bewaking van het Recht' 2003.

2. Welke invloed had de NSB op de rechterlijke macht en op het beleid van de bezetter ten aanzien van de rechterlijke macht?
3. Hoe reageerden rechtsprekende instanties en individuele rechters op de maatregelen van de bezetter?
4. Hoe gingen de door de bezetter ingevoerde nieuwe rechtsprekende organen te werk?

Na een beschrijving van de bestuursstructuur van het bezettingsregime, in het bijzonder ten aanzien van rechtsvorming en rechtspraak, behandel ik de door de bezetter ingevoerde nieuwe rechtsprekende instanties: de Duitse strafrechtspraak en de Nederlandse economische strafrechtspraak en vrederechtspraak. Tenslotte ga ik nader in op de totstandkoming en inhoud van nieuw recht tijdens de bezetting. Dit hoofdstuk is wat rapsodisch van karakter, omdat het een indruk wil geven van de vele facetten van het feitelijke reilen en zeilen van de Nederlandse rechtspraak.

4.2 De inrichting van het landsbestuur

Na enkele weken onder militair bestuur gestaan te hebben, kreeg Nederland als Germaans broedervolk als gunst van Hitler een burgerlijk bezettingsbestuur.² Dit bestuur bestond uit Duitsers en Nederlanders; na het vertrek van Koningin en ministers naar Londen behielden de secretarissen-generaal de leiding over de departementen. In de loop van de bezetting werden zij meer en meer vervangen door nationaal-socialisten. Boven hen stonden vier Duitse superministeries, *Generalkommissariate*, met aan het hoofd vier commissarissen-generaal, van wie dr. Friedrich Wimmer (1897) als *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* verantwoordelijk was voor de rechtspraak en in de hiërarchie rechtstreeks boven de Nederlandse secretarissen-generaal voor Justitie en Binnenlandse Zaken stond.³ In het bezettingsbestuur was de taak van Wimmer vooral het draaiend houden van de ambtenarij, zodat deze voor de Duitse politiek bruikbaar bleef.⁴ Wimmer was naar eigen zeggen geen voorstander van een gedwongen nazificering van Nederland. Nazificering zou volgens hem alleen succesvol zijn wanneer het vanuit het volk zelf kwam.⁵

Hanns Albin Rauter was commissaris-generaal voor het *Sicherheitswesen*, tevens *Höherer SS- und Polizeiführer*, en had het toezicht over de Duitse en de Nederlandse politie. Dr. Hans Fischböck was commissaris-generaal voor Financiën en Economische zaken en Fritz Schmidt was als commissaris-generaal voor 'Bijzondere Aangelegenheden' onder andere verantwoordelijk voor de nazificatie van Nederland. In 1943 werd Schmidt opgevolgd door Wilhelm Ritterbusch. Aan het hoofd van het burgerlijke bestuur stond rijkscommissaris

2 Oproep van de rijkscommissaris van 25 mei 1940, gepubliceerd als vo 2/1940.

3 Zie voor een overzichtsschema Verzijl, 'Het Duitse bestuur' 1950, p. 324. Zie verder onder andere De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4; Kwiet, *Reichskommissariat* 1968.

4 P. Romijn in: Blom, *Cohen* 2005, p. 334-335.

5 Interview van A.E. Cohen met Wimmer, in: Blom, *Cohen* 2005, p. 344-345.

Seyss-Inquart, die rechtstreeks verantwoording aan Hitler schuldig was. Wimmer en Seyss-Inquart kenden elkaar uit Oostenrijk waar beiden een belangrijke rol hadden gespeeld bij de ‘Anschluss’ van Oostenrijk bij Duitsland in 1938. De werkzaamheden van de Eerste en Tweede Kamer bleven ‘tot nader order rusten’.⁶ De nationale uitvoerende en wetgevende macht kwamen tezamen in handen te liggen van het Duitse bestuur, dat diverse bestuurlijke en wetgevende bevoegdheden aan de Nederlandse departementen delegerde.⁷ Het instellen van tijdelijke nieuwe bestuurs- en rechterlijke organen was ter besteding van de macht van de bezetter door het volkenrecht toegestaan.⁸ Waar het niet meer gericht was op versteviging van de *tijdelijke* machtspositie van de bezetter, maar een middel tot permanente nazificatie werd, was het wijzigen van de overheidsstructuur echter onrechtmatig.⁹

4.2.1 *Het departement van Justitie*

Het departement van Justitie viel zoals gezegd onder commissaris-generaal Wimmer. Zijn *Generalkommissariat* kende een *Hauptabteilung Justiz*, onderverdeeld in de afdelingen Wetgeving en staatsrecht onder leiding van Kurt O. Rabl, Nederlandse personeelsaangelegenheden onder ‘Oberbürgermeister’ Ernst Althaus,¹⁰ en Genadezaken (gratiezaken)¹¹ onder de zeer fanatieke nazi Herbert Klemm, opgevolgd door *Kammergerichtsrat* Werner Seiffert die ten slotte werd opgevolgd door Karl N. Krug. Seiffert en Krug waren ook achtereenvolgens leider van de gehele *Hauptabteilung Justiz*.¹² Deze afdeling plaatste op het departement van Justitie een gemachtigde, *Ministerialrat*, die de gang van zaken in de gaten moest houden, en aan wie de ambtenaren op het departement allerlei goedkeuringen en toestemmingen moesten vragen, ook wat betreft het personeelsbeleid.¹³ De Ministerialrat was aanvankelijk genoemde Klemm, die in 1942 werd vervangen door Seiffert.¹⁴ Klemm, die op persoonlijk verzoek van Hitler was aangesteld, schijnt in Nederland minder fanatiek geweest te zijn dan in

6 Verordening (vo) 22/1940, art. 1.

7 Zie vo 3/1940, 29 mei 1940, art. 1 en 2. Dit was een zeer belangrijke verordening, waarin de fundamentele voor de regelgevende bevoegdheden van het nieuwe bestuur en voor de status van de Nederlandse rechtspraak werden gelegd.

8 Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §172, p. 356-357; Morgens-tern, ‘Belligerent Occupant’ 1951, p. 296-297; Telders, *Verzamelde geschriften* deel IV, p. 303-304.

9 Lauterpacht noemt de administratieve tweedeling van België uit politieke motieven door de Duitse bezetter in de Eerste Wereldoorlog volkenrechtelijk onrechtmatig. Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §169, p. 349-350, 350n1.

10 Zie over hem Hermans, *Gewetens wille* 2003, p. 14-15. Althaus schreef een boek over de werkzaamheden van zijn afdeling: Althaus, *Personalangelegenheden* 1943.

11 Zie §4.3.2.4.

12 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2275: personeelsdossier dr. Karl N. Krug.

13 Dat blijkt uit brieven van Schrieke aan de Ministerialrat over voorgenomen benoemingen: archief zuivering Justitie, invnr. 32 (ressort Den Haag); archief Verwaltung und Justiz invnr. 2341.

14 Archief zuivering Justitie, invnr. 14: Dossier Korteweg, hoofd gevangeniswezen, rapport 1.

eigen land, waar hij in 1944 staatssecretaris van Justitie werd. In Nederland was hij betrokken bij de ontrecting van de joden, in Duitsland bij de jodenvervolging.¹⁵ Secretaris-generaal Tenkink van Justitie en Frederiks van Binnenlandse Zaken verklaarden na de oorlog dat ze met hem beter konden samenwerken dan met Seiffert.¹⁶ Naast deze functionarissen had ook de aanklager van het Duitse Obergericht in Nederland, *erster Staatsanwalt* G. Rebmann, de taak 'Lenkung der Niederländischen Justiz'.¹⁷ Op Wimmers commissariaat-generaal werkten 162 personen.¹⁸ Althaus schreef in zijn boek over de werkzaamheden van zijn afdeling Personeelszaken dat het Nederlandse bestuursapparaat zoals de Duitsers dat aantreffen 'stark formalistisch und [...] wenig sozial' was. Ook bestond hier het leidersbeginsel niet – in plaats van met bevelen werkten de Nederlandse ambtelijke wereld met wensen en aansporingen – en ontbraken 'völkische und rassische Erkenntnisse völlig'. De organisatie op cultureel en sociaal gebied was in vergaande mate in kerkelijke en private handen. De bezetter wenste volgens Althaus gebruik te maken van de Nederlandse bestuursorganen, maar daarvoor moesten wel al deze eigenschappen naar Duits model worden gewijzigd.¹⁹

Secretaris-generaal van Justitie waren achtereenvolgens J.C. Tenkink tot maart 1941, J.P. Hooykaas (waarnemend) van maart tot juli 1941 en de NSB'er J.J. Schrieke van juli 1941 tot het einde van de bezetting. De meeste Nederlandse ambtenaren werkzaam op het departement bleven, zoals de ambtenarij in het algemeen, op hun post, voor zover ze niet als jood of anderszins 'Duitsvijandig' waren ontslagen. Op 13 mei 1940 was J.C. Tenkink op het laatste moment door zijn voorganger Van Angeren benoemd tot secretaris-generaal van Justitie. Van Angeren mocht namelijk na enig aandringen met minister van Justitie Gerbrandy mee naar Engeland omdat hij waarschijnlijk extra risico zou lopen vanwege zijn betrokkenheid bij de interneringen van 21 leidende NSB'ers in de dagen daarvoor. J.P. Hooykaas, op dat moment raadsadviseur van de afdeling wetgeving en sinds enkele maanden loco-secretaris-generaal, voelde zich door deze benoeming gepasseerd. Het was wel Van Angerens bedoeling geweest hem te benoemen, maar omdat hij Hooykaas telefonisch niet op tijd had kunnen bereiken, benoemde hij Tenkink. In maart 1941, kort na de februaristaking, nam Tenkink ontslag omdat hij vond dat de bezetter teveel inbreuk maakte op het Landoorlogreglement, en trok zich terug uit het openbare leven.²⁰

15 Zie over Klemm: Von Frijtag, *Het recht van de sterkste* 1999, onder andere p. 58-60 en Koenders, *Christelijk reveil* 1996, p. 365-366, 381-383. Klemm werd tot levenslang veroordeeld in het 'Juristenproces' in 1947. De verslagen hiervan zijn te vinden op <www.mazal.com>.

16 Koenders, *Christelijk reveil* 1996, p. 382.

17 Blijkens een brief van de 1. Staatsanwalt (Rebmann) aan de Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft, 6 juni 1944, Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2308.

18 Best, *Aufsichtsverwaltungen* 1941, p. 35.

19 Althaus, *Personalangelegenheiten* 1943, p. 9.

20 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 3, p. 311, deel 4, p. 149-150. Scholtens, 'De secretarissen-generaal' 1950, p. 407-408; Parlementaire enquêtecommissie (PEC) 7c, p. 595: Verhoor Hooykaas.

Feitelijk nam Tenkink de positie in die de minister voordien had, en Hooykaas, als loco-secretaris-generaal, de voormalige positie van de secretaris-generaal. Hooykaas stond tussen Tenkink en de hoofden van de afdelingen in, terwijl hij zelf ook afdelingshoofd was.²¹ Na Tenkinks aftreden werd Hooykaas waarnemend secretaris-generaal, maar het was duidelijk dat hij niet zou blijven: hij had voortdurend conflicten met Rauter, die tenslotte op Hooykaas' ontslag had aangedrongen.²² Hooykaas keerde terug naar zijn oude functie van hoofd van de afdeling wetgeving van het departement. In Londen had men op grond van Hooykaas' vooroorlogse uitingen in woord en geschrift twijfels over zijn politieke houding. Hij had zich immers in zijn preadvies voor de Nederlandsche Juristen-Vereeniging in 1934 een verwant van het nationaal-socialisme getoond.²³ Minister van Justitie Van Angeren schreef in september 1943 aan zijn collega van Binnenlandse Zaken Van Boeijen dat Hooykaas' opvattingen hem deden vermoeden dat Hooykaas voor zowel nationaal-socialisme als communisme had kunnen kiezen en 'dat betrokkene zijn standpunt vóór de nieuwe orde heeft bepaald.' Na de oorlog vond men geen aanleiding voor een zuiveringsmaatregel, omdat Hooykaas steeds, ook in politieke onderwerpen, zijn werkzaamheid in dienst van de bevolking zou hebben gesteld. Wanneer 'leven van landgenoten of trouw aan het eigen volk rechtstreeks in het geding was' weigerde hij mee te werken. Hij behield een 'positief goede houding'.²⁴

Ter vervanging van Hooykaas zijn meerdere kandidaten naar voren gekomen. Toen de overige secretarissen-generaal hoorden dat de bezetter J.J. Schrieke wilde benoemen, stelden zij op voorstel van Hooykaas als kandidaat diens oude leermeester Rengers Hora Siccama voor. Die bedankte echter voor de eer.²⁵ Prof. J. van Loon was naar eigen zeggen door commissaris-generaal Wimmer gepolst voor de functie, maar Van Genechten bestreed dat. Van Genechten had, zo verklaarde hij later, Wimmer ervan overtuigd dat Schrieke een betere keus was dan Rengers Hora Siccama.²⁶ Volgens Wimmer had hij Schrieke aangenomen omdat Mussert hem had aanbevolen. Ook Carp was volgens Wimmer in de race geweest om het ambt.²⁷ Schrieke vertelde de na oorlogse enquêtecommissie dat Wimmer hem had toevertrouwd tevens de Utrechtse rechtbankpresident en leider van het Rechtsfront H.M. Fruin en prof. D.H. Westra, eerder hoogleraar Indisch staatsrecht en toen burgemeester van Den

21 PEC 7c, p. 595: verhoor Hooykaas.

22 PEC 7c, p. 605: verhoor Hooykaas.

23 Zie §2.4.2.4.3.

24 Archief zuivering Justitie invnr. 17: Brief Minister van Justitie aan Minister van Binnenlandse Zaken 27 september 1943; dossier Hooykaas. De doctoraalscriptie van P. Weenink handelt uitgebreid over Hooykaas: Weenink, *J.P. Hooykaas 2006* (UvA, niet openbaar).

25 Zie §2.4.1.2.

26 Van Loon, 'Resumé'; verhoor Van Genechten 29 augustus 1945, beide in CABR-dossier Van Loon.

27 Interview van A.E. Cohen met Wimmer, in Blom, *Cohen 2005*, p. 358, 359. Van Genechten was overigens voor Wimmer onaanvaardbaar voor de functie van secretaris-generaal voor Volksopvoeding en Kunsten vanwege diens drammerigheid en gespleten persoonlijkheid. Blom, *Cohen 2005*, p. 359.

Haag, in overweging te hebben genomen.²⁸ Schrieke werd op 1 juli 1941 benoemd. Van Loon kreeg een troostprijs: drie weken later werd hij benoemd tot president van de Hoge Raad. Schrieke trok zich op 5 april 1945 uit zijn functie van secretaris-generaal terug en liet zich vervangen door Hooykaas, die op 12 april de leiding van het departement overdroeg aan het Militair Gezag.²⁹

Jacobus Johannes (Jaap) Schrieke (1884-1976) had een eervolle ambtelijke loopbaan in Nederlands-Indië achter de rug, die hij had afgesloten in de functie van directeur van het departement van Justitie.³⁰ De kennismaking met het lokale adat-recht inspireerde hem tot een vergelijking daarvan met een nog uit te werken Germaans gewoonterecht dat net als het adat-recht uit het volk zelf zou voortspuiten en dus een waarlijk volks karakter zou hebben.³¹ In 1934 werd hij buitengewoon hoogleraar Indisch staatsrecht aan de Leidse universiteit. Eigenlijk streefde hij naar de voor zijn positie gebruikelijke afronding van zijn loopbaan met een benoeming in de Raad voor Nederlandsch Indië, maar dat was op het nippertje mislukt.³² In Nederland zocht hij vanaf 1936 toenadering tot de NSB, waarin hij vanaf 1939 tamelijk actief werd.³³ hij was onder meer Adviseur van den Leider (Mussert) en de gangmaker van de Nederlandse Stichting tot Bevordering van de Studie van het Nationaal-socialisme (NSBSN). Deze stichting had tot doel de creatie van een centrum voor de bestudering van het nationaal-socialisme, onder meer door de instelling van bijzondere leerstoelen aan de Leidse universiteit.³⁴

Toch wilde hij werk en partij zoveel mogelijk gescheiden houden, en de kloof tussen NSB'ers en niet-NSB'ers overbruggen. Volgens zijn secretaresse was hij meer pro-Duits dan NSB'er.³⁵ Bij sollicitaties hadden partijgenoten geen streepje voor: men moest niet afwijzend tegenover de nieuwe orde staan, maar zeker geen fanatieke nazi zijn, aangezien dat averechts zou werken.³⁶ Van elke sollicitant naar een functie bij het departement, de rechterlijke macht of het Openbaar Ministerie werd de politieke houding nagegaan. Schrieke was doorgaans tevreden met de (summiere) gegevens die hem werden aangeleverd, en deed geen verder onderzoek.³⁷ Regelmatig wees hij verzoeken van de NSB om

28 PEC 7c, p. 614: verhoor Schrieke.

29 PEC 7c, p. 595-596: verhoor Hooykaas.

30 Vogel en Schulten, 'Jaap Schrieke', 1996, p. 74-85.

31 Schrieke 1941, zie §2.4.2.1.1.

32 Vogel en Schulten, 'Jaap Schrieke', 1996, p. 85-86.

33 Vogel en Schulten, 'Jaap Schrieke', 1996, p. 105.

34 Vogel en Schulten, 'Jaap Schrieke', 1996, p. 117-122. *Nationaal-socialistische almanak en Nationaal-socialistisch jaarboek 1942-1944*; zie ook Jansen, *Doorgaan of stoppen?* 2006, p. 83.

35 Archief zuivering Justitie, invnr. 16: rapport over Schrieke, verklaring van zijn secretaresse.

36 Vogel en Schulten, 'Jaap Schrieke', 1996, p. 143.

37 Cf. Romijn, 'Reichskommissariat' 2005, p. 129. Schrieke zond bijvoorbeeld in 1942 aan Seiffert een lijst van 49 rechters, griffiers en leden van het Openbaar Ministerie van wie de (vermoedelijke) politieke gezindheid, zoals aan Schrieke bericht, werd opgegeven. Archief zuivering Justitie, invnr. 28.

zaken tegen NSB'ers niet te laten vervolgen af.³⁸ Ook hield hij de poging van de NSB om de ambtenarenrechtspraak naar de vrederechter over te brengen tegen. Het departement leidde hij technisch goed en hij genoot daardoor enig vertrouwen.³⁹ Communicatie met NSB'ers werd door andere ambtenaren evenwel doorgaans tot het (nood)zakelijke beperkt. Illustratief is het begin van Schriekes eerste werkdag. Toen hij aantrad riep hij de chefs van de afdelingen bij zich en zei: 'Mijne heren, de Reichs Kommissar heeft mij benoemd tot Secretaris-Generaal van het departement van Justitie. Ik ben aangesloten lid der N.S.B. Ik verzoek U Uw plicht te doen en uw werk voort te zetten.' Ieder kreeg een hand, niemand antwoordde en daarmee was de kennismaking afgelopen.⁴⁰

Hooykaas omschrijft Schriekes houding als enigszins fatalistisch: 'ik bekommer mij niet om acceptatie door het Nederlandsche volk van mijn beleid: als Duitschland de oorlog wint zal men zeggen dat het beleid goed was, zo niet dan zal men het fout vinden.'⁴¹ Schrieke was, hoewel hij loyaal met de Duitsers meewerkte, overtuigd vaderlandslievend en kwam in onderwerpen die niet aan de bezetterspolitiek gerelateerd waren op voor Nederlandse belangen. Hij kreeg echter ook niet altijd de kans om nationaal-socialistisch beleid te voeren, aangezien Hooykaas stukken die Schrieke te zien zou krijgen met voor derden nadelige informatie verving door andere stukken die meer onschuldig waren.⁴² Hoewel hij geen antisemiet was, weigerde Schrieke ieder optreden ten bate van joden: joden waren volgens hem geen Nederlanders en vielen niet onder Justitie en dus kon hij niet als hoofd van een Nederlands departement voor hen opkomen.⁴³ Zij waren een Duits probleem, en men moest de verstandhouding met de Duitsers niet verstoren.⁴⁴

Toch heeft Schrieke, anders dan hij wilde doen voorkomen, niet alleen geschipperd, 'om erger te voorkomen'.⁴⁵ Hij heeft zich wel degelijk actief met anti-joods beleid beziggehouden. Uit recent onderzoek blijkt dat hij ontwerpverordeningen naar zijn Duitse superieuren had opgestuurd inzake het verbod voor joden om met niet-joden te trouwen. Schrieke stelde voor dat hij zelf de algemene verordening zou uitvaardigen, waarop de rijkscommissaris dan voor bepaalde groepen uitzonderingen kon maken.⁴⁶ Uiteindelijk is dit niet in de vorm van een verordening geregeld. Voor zijn trouwe dienst ontving hij in

38 Zoals op de vergadering van Procureurs-Generaal (PG's) op 13 maart 1942. Archief zuivering Justitie invnr. 16: rapport over Schrieke.

39 Archief zuivering Justitie, invnr. 16: rapport over Schrieke.

40 Archief zuivering Justitie, 2.09.68.01, invnr. 14: Dossier Korteweg, hoofd van de afdeling gevangeniswezen, rapport over de verhouding tot Schrieke.

41 Archief zuivering Justitie, invnr. 16: rapport over Schrieke, verklaring Hooykaas.

42 Vogel en Schulten, 'Jaap Schrieke', 1996, p. 143.

43 PEC 7c, verhoor Hooykaas, p. 601.

44 Archief zuivering Justitie, 2.09.68.01, invnr. 16: rapport over Schrieke, verklaring Hooykaas; Vogel en Schulten, 'Jaap Schrieke', 1996, p. 139-140.

45 Vogel en Schulten, 'Jaap Schrieke', 1996, p. 140.

46 Stuhldreher, *De legale rest* 2007, p. 252-253. Ik heb deze studie niet meer in mijn boek kunnen verwerken.

oktober 1944 uit handen van Seyss-Inquart het *Kriegsverdienstkrenz Erster Klasse* met een door Hitler ondertekende oorkonde.⁴⁷

Onder Schrieke bewind speelden vier belangrijke kwesties met betrekking tot de rechterlijke macht. Kort na zijn ambtsaanvaarding voerde hij de vrede-rechtspraak in, wat protesten van rechters uitlokte. In januari 1942 werd het Toetsingsarrest gewezen, waarvan Schrieke in zijn brochure over het Landoorlogreglement dankbaar gebruik maakte.⁴⁸ Eind 1942 begon er binnen de rechterlijke macht ophef te ontstaan over wantoestanden in het gevangenkamp Erika te Ommen, wat onder andere leidde tot het 'Leeuwarder arrest' en het ontslag van twee Leeuwarder raadsheren. In juni 1943 wijzigde Schrieke art. 1 Wetboek van Strafrecht (Sr), zodat er naar 'gezond rechtsgevoel' gestraft kon worden.⁴⁹ Deze zaken worden, behalve het toetsingsarrest, in dit hoofdstuk besproken.

4.2.2 De politieke strategie van de NSB

Al direct na de overgave op 15 mei probeerde Mussert zijn plan voor een voorlopig bewind te realiseren. Dat werd door de Duitse *Militärverwaltung* echter niet ondersteund, en de aanstelling van de rijkscommissaris op 25 mei was voor Mussert een zeer onaangename verrassing.⁵⁰ Hoewel de Duitsers consequent onduidelijkheid lieten bestaan over de precieze toekomstige status van Nederland,⁵¹ gaf het Duitse beleid in de loop van de bezetting steeds meer te kennen dat Mussert en de NSB voorlopig geen vaste rol als mederegeerders zouden krijgen.⁵² De politieke strategie van de NSB tijdens de bezetting was tweeledig: ze probeerde enerzijds een nationaal-socialistisch landsbestuur op te zetten, en anderzijds de annexionistische neigingen van de bezetter in te dammen.⁵³ Daarvoor werden vier met elkaar samenhangende staatkundige middelen ingezet: een ontwerp voor een nieuwe Grondwet,⁵⁴ de van Hitler verkregen erkenning van Mussert als Leider van het Nederlandse volk, de Secretarie van Staat van de NSB en het ontwerp-statuut voor een Bond van Germaanse Volkeren.⁵⁵ J.H. Carp speelde, met Mussert, bij deze inspanningen een hoofdrol.

47 Vogel en Schulten, 'Jaap Schrieke', 1996, p. 149; archief zuivering Justitie, invnr. 16: rapport over Schrieke.

48 Zie hoofdstuk 3 en Schrieke, *Bezet Nederland* 1944, p. 17.

49 Zie §§2.4.2.4.4 en 2.4.2.4.5.

50 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, p. 223-229.

51 Hirschfeld, *Fremdherrschaft* 1984, p. 22-27.

52 Cf. Musserts brief aan Hitler van 17 mei 1943, in: *Vijf nota's* 1947, p. 59-71.

53 Zie bijvoorbeeld Cohen, 'Inleiding' 1947, p. 3; zie ook het interview van A.E. Cohen met Friedrich Wimmer, in Blom, *Cohen* 2005, p. 362. De SS-richting binnen de NSB was wel voor opname van Nederland in één Groot-Germaans Rijk met Hitler aan het hoofd. Zie de bundel met teksten van personen uit de SS-richting: Nachenius, *De rijksgedachte* 1944.

54 Het door Mussert in 1935 afgewezen ontwerp van Wigtersma is besproken in §2.4.2.2.2.

55 JHC, 'Secretarie van Staat' 1975, p. 909.

In de Grondwet van 1922 stond in art. 36 dat het koninklijk gezag aan een regent wordt opgedragen wanneer de Koning niet in staat is de regering waar te nemen. Het koningshuis was voor de NSB sinds het vertrek van Wilhelmina naar Engeland verleden tijd.⁵⁶ Het was de bedoeling Mussert tot regent te laten benoemen. Aangezien de ministerraad in Londen vertoefde en de Staten-Generaal niet meer in functie waren, hoefde wat de Nederlandse instanties betreft alleen medewerking van de Raad van State te worden verzekerd, die volgens art. 46 lid 3 Grondwet bij afwezigheid van een regent voorlopig het koninklijk gezag draagt. Die medewerking dacht de NSB te verkrijgen door de ouderdomsgrens voor leden van de Raad van State te verlagen en er enkele NSB'ers in te benoemen. Daarnaast was instemming van de rijkscommissaris nodig, aangezien die de bevoegdheden van regering en Staten-Generaal uitoefende. De Raad van State zou ook het afkondigen van de nieuwe grondwet op zich kunnen nemen. Gesprekken van Mussert met Seyss-Inquart en van Carp met Rabl en Wimmer leverden echter niets op. Toen Mussert in 1943 tot 'Leider van het Nederlandsche Volk' werd benoemd,⁵⁷ werd de zaak nog eens bij de bezetter aangezwengeld, maar zonder resultaat.⁵⁸

Carp en Schrieke werkten aan het begin van de bezetting aan een Grondwet, die tegelijk een quasi-legale machtsovername van de NSB moest vormgeven. Een van de plaatsen waar zij overlegden was het Spinozahuis aan de Paviljoensgracht te Den Haag, waarmee Carp blijkbaar niet alle banden had verbroken.⁵⁹ Zij boden hun ontwerp aan Mussert aan op 18 september. Daarbij drongen ze aan op spoedige publicatie wanneer de Duitsers daarvoor toestemming zouden geven.⁶⁰ Deze toestemming is niet verleend. Het ontwerp van Carp en Schrieke is meer expliciet nationaal-socialistisch dan dat van Wigersma uit 1935 en geënt op de toekomstverwachting van een Europa onder Duitse leiding.⁶¹

Op 30 januari 1943 werd de NSB door de rijkscommissaris per decreet uitgeroepen tot 'drager van den politieken wil van het Nederlandsche volk'.⁶² Mussert was kort daarvoor door Hitler erkend als Leider van het Nederlandse volk, in ruil voor Musserts eed van trouw aan de Führer als 'Leider aller Germanen', niet als Duits staatshoofd, want dat zou een soort *Anschluss* betekenen waar Mussert fel tegen was. Hitler zou in een ontmoeting met Mussert op 10 december 1942 hebben verklaard:

56 Meyers, *Mussert* 2005, p. 183.

57 Vo 10/1943.

58 'Ontwerp-Grondwet van de NSB' 1975, p. 969-970. Dit anonieme artikel van een betrokkene staat in *De Wende*, een tijdschrift voor oud-NSB'ers. Zie ook Meyers, *Mussert* 2005, p. 183-184. Over het regentschap ook: JHC, 'Secretarie van Staat' 1975, p. 902-903; *Proces Mussert* 1987, p. 44-51.

59 'Ontwerp-Grondwet van de NSB' 1975, p. 969.

60 Archief NSB, dossiers van den Leider, invnr. 14a: Carp (mede namens Schrieke) aan Mussert 18 september 1940.

61 Zie verder §2.4.2.2.2.

62 Vo 10/1943.

Ich sehe in Ihnen den Führer des niederländischen Volkes,

en aan Mussert hebben beloofd hem voortaan te consulteren bij beslissingen omtrent Nederland.⁶³ Carp benadrukt dat het gaat om *erkenning* en niet *benoeming*, waarschijnlijk omdat dat laatste meer afhankelijkheid of zelfs een directe gezagsrelatie zou impliceren.⁶⁴ In bedekte termen krijgt de NSB, meer in het bijzonder de Leider en zijn 'Staatspolitiek Secretariaat', een rol in het landsbestuur toebedeeld. De rijkscommissaris gelast:

dat ter waarborging van de harmonie tusschen het bestuur en de taak van de Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden alle aan mij ondergeschikte Duitse instanties bij de uitvoering van belangrijke bestuursmaatregelen, maar vooral in alle personeelsaangelegenheden overleg dienen te plegen met den Leider der Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden.

Die harmonie zou volgens het decreet worden gehandhaafd door de commissarissen-generaal en het Staatspolitiek Secretariaat, ook wel Secretarie van Staat, dat voorstellen en ontwerpen voor beleid kan indienen. Maar in gevallen waarin 'in de eerste plaats rekening gehouden moet worden met het standpunt der bezettende macht' blijft de eindbeslissing voorbehouden aan de rijkscommissaris zelf. In zijn brief hierover aan de commissarissen-generaal verwoordde de rijkscommissaris het zo: het is in overeenstemming met de mij door de Führer opgedragen taak dat het Nederlandse volk 'zur verantwortlichen Mitbestimmung der Verwaltung herangezogen' wordt. De NSB is drager van de politieke wil, dus bij belangrijke bestuursmaatregelen, en vooral in alle personeelsaangelegenheden moet Mussert geraadpleegd worden. Als het belang van de bezetter prevaleert, aldus Seyss-Inquart, dan beslis ik zelf.⁶⁵

Naar aanleiding van dit decreet werd de volgende dag, 1 februari, de afdeling bestuurszaken van de NSB omgedoopt tot Secretarie van Staat met Carp als hoofd en zestien 'gemachtigden' voor verschillende bestuursafdelingen. De Secretarie was niet louter een schaduwregering, maar omvatte ook enkele leden van het bezettingsbestuur. Zo was de gemachtigde voor financiën, Rost van Tonningen, waarnemend secretaris-generaal van Financiën en secretaris-generaal voor Bijzondere Economische Zaken en was de gemachtigde voor Waterstaat en Verkeer, ir. W.L.Z. van de Vegte, secretaris-generaal van Waterstaat. Verder bevonden zich onder de gemachtigden de burgemeesters van Utrecht, Groningen, Delft en Rotterdam, en de directeur van de Nederlandse

63 *Proces Mussert* 1987, p. 167, 325-327; Meyers, *Mussert* 2005, p. 202, 206.

64 JHC, 'Secretarie van Staat' 1975, p. 909, 953.

65 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 832: Reichskommissar (RK) aan Generalkommissare (Gke), Vertreter Auswertigen Amts, Leiter Präsidialabteilung, Beauftragten der Provinzen und von Amsterdam und Rotterdam 15 december 1942.

Omroep.⁶⁶ De Secretarie werd niet gevestigd in Utrecht, waar het hoofdkantoor van de NSB zich bevond, maar in Den Haag, in het pand waar van 1914 tot 1940 het Kabinet van de Koningin was, en sinds 1945 opnieuw is, gehuisvest.⁶⁷

Carp schreef in zijn Groningse cel in 1948 een uitgebreid artikel over de Secretarie van Staat.⁶⁸ Het doel van de instelling was een regering te vormen met Mussert aan het hoofd, die als regeringsleider een eigen departement moest krijgen. De naam is ontleend aan de Algemeene Secretarie van Staat van Koning Willem I, wiens bevoegdheden Mussert ook ongeveer zou krijgen. Met de Secretarie wilde de NSB-leiding een tegenwicht creëren tegen de Duitse bezetter en tegen het idee van inlijving bij het Duitse Rijk, dat vooral bij de Nederlandse SS leefde. Instelling van een geheel Nederlands nationaal bestuursorgaan (de secretarissen-generaal stonden nog onder het rijkscommissariaat) zou het volgens Carp voor de Duitsers minder makkelijk maken om Nederland simpelweg in te lijven bij Duitsland.

De NSB werd door de bezetter ook daadwerkelijk met toepassing van Seyss-Inquarts decreet betrokken bij bestuursaangelegenheden, al had Mussert van het begin af aan het gevoel toch niet helemaal serieus genomen te worden. Slechts sporadisch werd, als er al overleg plaatsvond, met zijn standpunt rekening gehouden. Carp noemt de secretarie van staat uiteindelijk een ‘mislukking’.⁶⁹ Het is niet onwaarschijnlijk dat Musserts strijd tegen het Duitse imperialisme hier voor een deel debet aan is.⁷⁰ Volgens commissaris-generaal Wimmer lagen Mussert en Seyss-Inquart elkaar niet en was de rijkscommissaris ook tegen Hitlers erkenning van Mussert als Leider van het Nederlandse volk. Dat Mussert geen leidende functie in het bezettingsbestuur kreeg toebedeeld, zoals Quisling in Noorwegen, kwam volgens Wimmer doordat men ervan overtuigd was dat Mussert vervolgens, in zijn strijd voor een onafhankelijk Nederland, in staat was Hitler de oorlog te verklaren.⁷¹ Ook Carp werd door Wimmer gezien als ‘einer unserer Gegner’.⁷²

Ten slotte was er het plan voor een Germaanse statenbond, ofwel Bond van Germaanse Volkeren, dat Mussert al in augustus 1940 concipieerde. Hij stuurde vijf nota’s over dit idee naar Hitler, die er twee niet heeft ontvangen en van de overige één waarschijnlijk niet heeft gelezen.⁷³ Carp ontwierp een statuut voor

66 Zie de aankondiging op de voorpagina van *Volk en Vaderland* 1943-5. Op de volgende pagina wordt Carp voorgesteld als Hoofd der Secretarie. Zie ook *Wie wat waar?* 1944, p. 107-111; JHC, ‘Secretarie van Staat’ 1975, p. 954-957.

67 <http://www.kabinetderkoningin.nl/nl/g_1941.html>

68 ‘Secretarie van Staat’ 1975, ondertekend met JHC, maar in het artikel maakt Carp zich als auteur bekend.

69 JHC, ‘Secretarie van Staat’ 1975, p. 953-955. Zie ook Cohen, ‘Inleiding’ 1947, p. 8-9.

70 Meyers, *Mussert* 2005, p. 205-209; Zie Musserts brief aan Hitler van 17 mei 1943, in: *Vijf nota’s* 1947, p. 60.

71 Interview van A. E. Cohen met Wimmer, in: Blom, *Cohen* 2005, p. 362.

72 Interview van Cohen met Wimmer, p. 65: <http://www.niod.nl/nl/documents/InterviewmetWimmernw_001.doc> (opmerking over Carp niet opgenomen in Blom, *Cohen* 2005).

73 Cohen, ‘Inleiding’ 1947, p. 2-4.

de Bond,⁷⁴ dat grotendeels overeenkomt met de door Mussert gepubliceerde brochure over de Germaanse statenbond.⁷⁵ In de preambule van het statuut wordt het Groot-Duitse Rijk als ‘ordenende macht in deze levensruimte’ erkend. De Führer van dat Rijk is tegelijk de leider van de Bond, en bepaalt de wijze van militaire en economische samenwerking. De volkeren die zich in de Bond verenigen, voorlopig het Groot-Duitse Rijk, Nederland, Noorwegen, Zweden en Denemarken, moeten hun constituties in overeenstemming brengen met de Bond en zich tot nationaal-socialistische staten verklaren. De regeringen van de afzonderlijke staten mogen, binnen de gemeenschappelijke grondslagen, naar eigen goeddunken de belangen van hun volk behartigen. De staatssoevereiniteit wordt echter beperkt door de saamhorigheid uit rasverwantschap.

De ironie wil dat de doodstraf die Mussert in 1946 werd opgelegd voornamelijk gebaseerd is op zijn strategie om Nederland binnen een Europa onder de naar zijn mening wenselijke maar ook onvermijdelijke leiding van nazi-Duitsland juist nog zoveel mogelijk zelfstandigheid te garanderen. Met name de Germaanse statenbond, het plan voor Musserts regentschap en zijn erkenning door en eed van trouw aan Hitler werden door het Bijzonder Gerechtshof en de Bijzondere Raad van Cassatie opgevat als pogingen om ‘het rijk geheel onder vreemde heerschappij te brengen’ (art. 93 Sr) en de ‘grondwettigen regeeringsvorm te vernietigen’ (art. 94 Sr).⁷⁶

4.3   **Beleid ten aanzien van de rechtspraak en de reacties van de rechters**

Hitler had niet veel op met wetten en juristen.⁷⁷ Toch maakte hij, ook voor de regeling van de bezetting van Nederland, regelmatig gebruik van juridische middelen. Op grond van zijn volkenrechtelijke bevoegdheid vaardigde hij decreten uit die in het *Verordeningenblad* en in het Duitse *Reichsgesetzblatt* werden gepubliceerd. Zoals in het vorige hoofdstuk besproken, formuleerde hij zijn decreet van mei 1940 in volkenrechtelijke termen. Daarna vaardigde hij voor het bezette Nederlandse gebied nog enkele verordeningen uit. Hitler had als

74   Ontwerp-statuuut in *Vijf nota's* 1947, p. 111-118.

75   Mussert, ‘Germaanse statenbond’ [1941].

76   Bijzonder gerechtshof Den Haag 12 december 1945, *NOR* 1945, 1; BRvC 20 maart 1946, *NOR* 1946, 124. Zie ook: *Proces Mussert* 1987, p. 173-179. Zie Carps verontwaardiging hierover in zijn ‘Verantwoording’ (CABR-dossier Carp), p. 1-2, 7-8. De doodstraf kon aan Mussert worden opgelegd op grond van de strafverhogingsbepaling in art. 11 Besluit Buitengewoon Strafrecht (*Stb.* D61). In de veroordeling van Carp, door hetzelfde bijzondere gerechtshof, de dag voordat de BRvC Mussert ter dood veroordeelde, speelden de gewraakte plannen en handelingen merkwaardig genoeg geen rol. Het bijzonder gerechtshof vermeldt slechts dat het Carps samenwerking met Mussert om ‘met medewerking van de vijand tot de macht te geraken’ in overweging heeft genomen. Carps veroordeling is uitsluitend gebaseerd op art. 102 Strafrecht (hulpverlening aan de vijand). Bijzonder Gerechtshof Den Haag 19 maart 1946, *NOR* 1946, 89.

77   Zie 2.4.2.1.1.

rijkscommissaris de jurist Seyss-Inquart aangesteld die zijn rijkscommissariaat met juridische nauwgezetheid inrichtte, en ervoor zorgde dat alles volgens de juiste, door hem ingevoerde, regels en bevoegdheden verliep.⁷⁸ Dit betekent overigens niet dat de Duitse bezettingen allemaal legalistisch of formalistisch waren opgezet. In Noorwegen regeerde rijkscommissaris Terboven op een meer informele wijze, zonder zich al te druk te maken om juridische regelingen en bevoegdheden.

Wat de rechterlijke macht betreft, troffen de Duitsers in Nederland een andere situatie aan dan ze in eigen land kenden. De Duitse rechters van de Weimar-republiek sympathiseerden grotendeels met de ‘conservatieve revolutie’⁷⁹ en stonden zeer afwijzend tegenover het Verdrag van Versailles dat de Eerste Wereldoorlog formeel had beëindigd en Duitsland alle schuld gaf. Ook de nieuwe Duitse democratische overheid ontmoette in de rechterlijke macht weinig enthousiasme. Dit droeg bij aan de acceptatie door de magistratuur van de machtsgreep van Hitler en de zijnen, met wie men in elk geval een conservatief nationaal eergevoel en een anti-Weimarsentiment deelde.⁸⁰ In Nederland was de rechterlijke macht vóór de nationaal-socialistische bezetting in politiek opzicht juist één met de bestuurlijke macht, en had vrijwel niets op met het nationaal-socialisme. Het zou voor de bezetter lastig worden om met een relatief veel kleiner aantal Duitse ambtenaren dan in Duitsland, en een veel kleinere nationaal-socialistische partij (de NSB) dan in Duitsland, een rechterlijke macht te sturen en te nazificeren die ook nog eens veel minder sympathie voor het nationaal-socialisme had dan die in Duitsland.

Het instellen en afschaffen van rechtsprekende instanties ter bestendiging van de macht van de bezetter werd algemeen als volkenrechtelijk geoorloofd gezien.⁸¹ Volgens Carp was de rechtspraak echter het gebied bij uitstek waarop het nationaal-socialisme tot uitdrukking moest komen.⁸² Hier opent zich een kloof tussen het volkenrecht, dat met *ideologisch* imperialisme geen rekening hield, en de praktijk van de Duitse bezetting van Nederland. De instrumenten waarmee het bezettingsbestuur de rechtspraak naar zijn hand probeerde te zetten, kunnen grofweg in drie groepen worden verdeeld: instanties, regels en mensen. De laatste categorie komt in hoofdstuk 5 aan bod.

78 Cf. Neumann, *Arthur Seyss-Inquart* 1989, p. 134-135.

79 Zie §2.1.2.

80 Cf. Angermund, *Deutsche Richterschaft* 1990, p. 66-67.

81 Morgenstern, ‘Belligerent Occupant’ 1951, p. 296-297; Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §172, p. 356-357; Telders, *Verzamelde geschriften* deel IV, p. 303-304; Aanwijzingen, Aanw. 11.

82 Carp, *Half Jaar* 1942, p. 13.

4.3.1 Invoering van Duitse rechtspraak

In de eerste fase van de bezetting, die van de wederzijdse welwillendheid,⁸³ stelden de Duitsers geheel naar verwachting en conform het volkenrecht enkele militaire en politieke strafrechtelijke instanties in. Die waren belast waren met de rechtspraak over Duitse militairen en de Duitse politie, en over degenen die delicten pleegden tegen het Duitse leger of politieapparaat. Daarnaast was er een Duitse burgerlijke strafrechtspraak ten aanzien van Duitsers en Nederlanders die tegen Duitse belangen handelen. De tweede fase in de bezetting behelsde een toename van dwang en problemen. Van begin 1941 tot voorjaar 1943 werden de competenties van de Duitse rechtspraak uitgebreid, met name ter handhaving van de openbare orde. Eén van de eerste uitbreidingen was de bevoegdheid om te oordelen bij overtreding van het stakingsverbod, dat werd ingesteld na de februaristaking van 1941, het protest tegen de arrestatie van vele Amsterdamse joden. De april-meistakingen van 1943 luidden de derde fase in, die gekenmerkt werd door ‘onontkoombaar toenemende conflicten’. Er verschenen nieuwe, nog strengere verordeningen tegen staking en sabotage en het civiele standrecht werd herhaaldelijk afgekondigd. Nadat Hitler in de zomer van 1944 bevolen had de Duitse militaire rechtspleging in Nederland op te heffen, werd haar bestraffende taak steeds meer overgenomen door *Gegenterror* van de Duitse Sicherheitspolizei en de SD, die ook de belangrijker zaken van de Duitse civiele strafrechtbanken overnamen.⁸⁴ Dat paste in de vierde en laatste fase van de bezetting, vanaf herfst 1944, toen na Dolle Dinsdag en de spoorwegstaking het openbare leven geleidelijk totaal ontregeld raakte.⁸⁵ Op Dolle Dinsdag sloegen vele NSB’ers op de vlucht vanwege geruchten dat de bevrijding van het hele land ophanden was.

In bezette gebieden waar de Duitsers een burgerlijk bezettingsbestuur hadden ingesteld, waren meer vormen van Duitse rechtspraak ingevoerd dan in landen met een militair bestuur. De Duitse volkenrechtsjurist Werner Best maakte een overzicht van de Duitse rechtspraak in de bezette gebieden van Frankrijk, België (beide met een *Militärverwaltung*), Nederland, Noorwegen en Denemarken en het protectoraat Bohemen en Moravië (alle met een *Zivilverwaltung*). Militaire strafrechtspraak was in alle bezette gebieden aanwezig, omdat het Duitse militaire personeel moest kunnen worden berecht. *SS- und Polizeigerichte* waren er behalve in Nederland ook in Noorwegen en het protectoraat Bohemen en Moravië. Duitse burgerlijke strafrechtbanken had Nederland

83 Zie voor deze indeling in vier fasen bijvoorbeeld Blom, ‘Duitse bezetting’ 1989, p. 59, 97-98. Ook Von Frijtag hanteert deze periodisering in haar proefschrift over de Duitse strafrechtspraak in Nederland, *Recht van de sterkste* 1999, bijvoorbeeld p. 64.

84 Von Frijtag, *Recht van de sterkste* 1999, p. 220-227. Van der Stroom, *Duitse strafrechtspleging* 1982, p. 39-41.

85 Op Dolle Dinsdag sloegen vele NSB’ers op de vlucht vanwege geruchten dat de bevrijding van het hele land ophanden was. Zie over de Duitse strafrechtspraak in Nederland voornamelijk: Von Frijtag, *Recht van de sterkste* 1999. Zie verder Van der Stroom, *Duitse strafrechtspleging* 1982; Wijckerheld Bisdom, ‘De Duitse strafrechtspraak’ 1950.

slechts gemeen met het protectoraat, waar ten slotte als enige van de genoemde gebieden ook Duitse burgerlijke rechtspraak was ingevoerd.⁸⁶

4.3.1.1 Militaire rechtbanken

Meteen na de inval werden Duitse krijgsraden en *Sondergerichte* in Nederland ingevoerd, die op grond van Duits recht vonnisten. De krijgsraden beoordeelden daden van Duitse militairen, maar ook van Nederlandse burgers, zover die in strijd waren met Duits recht. Daarnaast werden nog zaken als samenscholen, luisteren naar verboden zenders en staken afzonderlijk strafbaar gesteld.⁸⁷ Op 13 juni 1940 beperkte de rijkscommissaris de rechtsmacht van de Duitse krijgsraden ten aanzien van niet-Duitse burgers tot daden die tegen de weermacht gericht waren.⁸⁸ Wel kwamen er nieuwe strafbepalingen bij waarvan de berechting aan de krijgsraad werd opgedragen door ze te presenteren als invulling van het begrip ‘tegen de weermacht gericht’.⁸⁹ De claim die de bezetter legde op militaire rechtsmacht over bepaalde handelingen van burgers of over bepaalde groepen burgers was in de volkenrechtelijke literatuur nog niet als mogelijkheid beschreven.⁹⁰ Er waren drie krijgsraden, één bij elk van de drie onderdelen van de *Wehrmacht*: het *Heeres-*, *Marine-* en *Luftgaugericht*. Deze konden op verschillende plaatsen als *Feldgericht* rechtspreken, maar alleen de laatste was bevoegd in zaken tegen Nederlandse burgers.⁹¹ Tijdens de februaristaking werd voor Noord-Holland de staat van beleg afgekondigd, en handhaafde het Luftgaugericht de maatregelen die in het kader daarvan werden uitgevaardigd. De bezetter had tijdens de februaristaking eigenlijk het standrecht willen gebruiken, waarbij de civiele Duitse rechtbanken bevoegd zouden zijn, maar daartoe bleek nog geen wettelijke mogelijkheid geschapen te zijn.⁹²

Het *Sondergericht* voor leden van de SS en de Duitse politie kon vanaf 20 juli 1940 daden berechten die tegen de SS of de Duitse politie gericht waren, en

86 Best, *Aufsichtsverwaltungen* 1941, p. 65.

87 Verordnung des Oberbefehlshabers der Heeresgruppe B 10 mai 1940 über die Einführung des Deutschen Strafrechts in den von Deutschen Truppen besetzten der Niederlande und Belgiens, *Heeresgruppen-Verordnungsblatt für die besetzten Gebiete* 1, 4/1940, §1: ‘Soweit eine Handlung, die nach Deutschem Recht strafbar ist, zur Aburteilung durch Wehrmachtgerichte oder Sondergerichte gebracht wird, wird das Deutsche Strafrecht angewandt.’ Afgedrukt in Nestler, *Fascistische Okkupationspolitik* 1990, p. 93-94. Zie Von Frijtag, *Recht van de sterkste* 1999, p. 1999, p. 49-50.

88 Vo 12/1940 (op grond van vo 3/1940 art. 6 lid 4), zie aanschrijving van de SG van Justitie 9 augustus 1940, aanschrijving 15 april 1941. Deze aanschrijvingen zijn samen met allerlei andere uitvoeringsvoorschriften in andere vormen (besluit, beschikking, missive) en de bijbehorende verordeningen opgenomen in het handzame zakboekje van Meyjes en Bakker, *Nieuwe bepalingen 1942* (bijgewerkt met aanvullingen tot juli 1944). In het vervolg aangegeven als M&B.

89 Vo 25/1940: berichtgeving en fotografie, vo 196/1940: aangespoelde zaken, 10/1942: betreden militair beveiligingsgebied, vo 86/1942: het houden van duiven.

90 Moritz, *Gerichtsbarkeit* 1959, p. 26.

91 Aanschrijving 9 augustus 1940, M&B p. 12-13.

92 Van der Stroom, *Duitse strafrechtspleging* 1982, p. 31.

door de rijkscommissaris naar het Sondergericht waren verwezen,⁹³ per 15 mei 1943 uitgebreid met daden die ‘rechtens of feitelijk met een zodanige daad’ samenhangen.⁹⁴ Verzetsdaden werden in de loop van de bezetting in toenemende mate niet terecht, maar op daders, verdachten of anderen vergolden door middel van buitengerechtelijke en buitenjuridische maatregelen.⁹⁵

4.3.1.2 Civiele strafrechtspraak

Bij verordening 52/1940 werd op 20 juli 1940 een Duitse rechterlijke macht voor strafzaken ingevoerd. Deze bestond uit twee instanties, het *Landgericht* en het *Obergericht*, die van het bijbehorende Duitse Openbaar Ministerie hun zaken kregen aangeleverd. Behalve wanneer de militaire instanties bevoegd waren, konden deze rechtbanken door Duitse en andere burgers gepleegde delicten berechten. Handelingen van niet-Duitse burgers moesten gericht zijn tegen Duitsers, Duitsland of de NSDAP, of misdrijven opleveren die nadelig waren voor het algemeen belang, in het bijzonder de voedselvoorziening (art. 2). Of het algemeen belang in gevaar werd gebracht, werd beslist op grond van het Duitse strafwetboek: het feit moest vallen onder de ‘gemeingefährliche Verbrechen’ (2. Teil, 27. Abschnitt), waar minstens vijf jaar vrijheidsstraf op stond.⁹⁶ Wanneer de Nederlandse en de Duitse rechter zich beiden bevoegd of onbevoegd achtten, besliste de rijkscommissaris (art. 22). Land- en Obergericht verhieldden zich tot elkaar als het Amts- en het Landgericht in Duitsland (vergelijkbaar met kantongerecht en arrondissementsrechtbank) waarvan de procesregels ook op de instanties in het bezette Nederland van toepassing waren (art. 3). Het Obergericht kon alle in het Duitse recht voorkomende straffen uitspreken, en behandelde hoger beroep van vonnissen van de (alleensprekende) Landrichter, die vrijheidsstraffen tot vijf jaar kon uitspreken (art. 7). Verder hoger beroep of cassatie was niet mogelijk. Wel kon de Duitse Procureur-Generaal binnen een jaar na het onherroepelijk worden van een uitspraak een verzoek om vernietiging indienen bij de rijkscommissaris, uitsluitend wegens verkeerde toepassing van het recht (art. 21). In mei 1942 werd de bepaling toegevoegd dat het Duitse Openbaar Ministerie feiten diende te vervolgen ter zake waarvan men ‘het opleggen van straf in het algemeen belang noodzakelijk acht’.⁹⁷ Dat verschilde aanzienlijk van de Nederlandse maatstaf van art. 167 Sv, dat het OM opdraagt te vervolgen wanneer het dat nodig acht, en het de bevoegdheid verleent *van vervolging af te zien* op grond van het algemeen belang. Het Duitse systeem legde dus meer de nadruk op straffen in het algemeen belang, algemene preventie: met het oog daarop moest er vervolgd worden, nog afgezien van de vraag naar speciale preventie en afgezien van de

93 Vo 52/1940 art. 11, gewijzigd en uitgebreid bij vo 71/1942 en bekendmaking 72/1942, hier art. 12.

94 Vo 50/1943. Zie voor zijn bevoegdheid tijdens de uitzonderingstoestand vanaf mei 1944 decreet 15/1944.

95 Zie bijvoorbeeld Von Friitag, *Recht van de sterkste* 1999, p. 100-101.

96 Zie aanschrijving 30 oktober 1940, M&B 1942, p. 31-36.

97 Vo 56/1942, mijn cursivering.

vraag of de vervolging kans van slagen heeft, welke overwegingen in het Nederlandse recht van belang waren. De straf moest ook flink hoog kunnen zijn: naast de verordeningen van het bezettingsbestuur werd, afhankelijk van waar de zwaarste straffen golden, ook Duits en Nederlands recht toegepast (art. 17). In juli 1942 (vo 71/1942) werd de oorspronkelijke verordening aanzienlijk gewijzigd. Het Landgericht kon voortaan net als het Obergericht alle straffen opleggen (art. 7), en het Obergericht kon zoals het Landgericht in eerste aanleg rechtspreken, wanneer het Duitse OM dit wenste, meestal in zwaardere zaken (art. 9). De rijkscommissaris kon nu ook op eigen initiatief een nieuwe terechtzitting voor de Bijzondere Senaat van het Obergericht bevelen, indien een vonnis aanleiding gaf tot een vermoeden van verkeerde toepassing van het recht, of als er andere twijfels over de juistheid van het vonnis bestonden (art. 22).

Zittingen werden geregeld gehouden in Nederlandse gerechtsgebouwen. Het Obergericht hield bijvoorbeeld zitting in de grote zittingzaal van de Hoge Raad, zodat de Nederlandse raadsheren het moesten doen met de kleine zittingzaal.⁹⁸ Ook moest in Den Bosch geregeld een zaal afgestaan worden aan het Obergericht.⁹⁹

Een strafmogelijkheid uit het Duitse recht, die in Nederland niet bestond, was de tuchthuisstraf die bijvoorbeeld kon worden opgelegd bij ernstige overtreding van vo 25/1940 inzake berichtgeving en fotografie (art. 12 (1)). Tuchthuisstraffen werden, ook wanneer de veroordeelden Nederlander waren, in Duitsland ten uitvoer gelegd, omdat er in Nederland geen tuchthuizen waren. Overigens moesten ook andere vrijheidsstraffen van meer dan drie maanden in Duitse gevangenissen worden doorgebracht.¹⁰⁰ Ook konden verschillende straffen, Nederlandse en Duitse, gecombineerd worden opgelegd (vo 52/1940 art. 14). In plaats van voorwaardelijke vrijheidsstraffen bestond de mogelijkheid voor de rijkscommissaris om, eventueel voorwaardelijk, gratie te verlenen (vo 2/1941).¹⁰¹ De gratieverleningsbevoegdheid was Seyss-Inquart direct door Hitler verleend, die zich het recht voorbehield 'in afzonderlijke gevallen zelf te beslissen' (vo 1/1941). Deze regeling was ook van toepassing op de Nederlandse rechtspraak.

Naast het geldende Duitse en Nederlandse recht werden bij verordening meerdere specifieke delicten gecreëerd en onder de competentie van de Duitse strafrechter gebracht. Voorbeelden hiervan zijn staking (vo 94/1941), werken voor verboden politieke partijen, iets te maken hebben met deutschfeindliche voorwerpen of geschriften (vo 95/1941), deelnemen aan een verboden organisatie en aanzetten tot ongehoorzaamheid (vo 55/1942) en het *niet* bij de Duitse politie of weermacht aangeven van personen die daden tegen de bezettende

98 Archief Hoge Raad: Notulenboek algemene vergadering 1921-1958: vergadering 1 september 1941.

99 Zie verschillende verzoeken daartoe in het archief Hof Den Bosch, invnr. 1.

100 Van der Stroom, *Duitse strafrechtspiegeling* 1982, p. 66.

101 Von Frijtag, *Recht van de sterkste* 1999, p. 71-72.

macht hebben gepleegd, of *mogelijk* zullen plegen (vo 75/1942).¹⁰² Verder viel nog een hele reeks openbare-orde delicten onder de Duitse burgerlijke strafrechtsmacht, ingevolge de openbare-ordeverordening van 28 juli 1941 (vo 138/1941). Op basis van art. 45 van deze verordening werden door commissaris-generaal voor openbare veiligheid Rauter maatregelen tegen joden afgekondigd. Ook andere maatregelen ter vervolging en vrijheidsbeperking van joden, zoals de Neurenberger wetten (Reichsbürgergesetz en Blutschutzgesetz), zijn in Nederland niet bij officiële verordening ingevoerd, maar werden slechts ter publicatie aan het Joodsche Weekblad gezonden, en via circulaire bekendgemaakt aan de betreffende instanties.¹⁰³ De bekendmakingen op grond van vo 138/1941 vielen onder de competentie van de Duitse Land- en Obergerichte, zonder dat daarmee de mogelijkheden van de Sicherheitspolizei werden ingeperkt. Voorbeelden hiervan zijn de beperking van de openbare bewegingsvrijheid van joden en de verplichting tot het dragen van de jodenster.¹⁰⁴ Vervolging en berechting van joden was voornamelijk in handen van de Sicherheitspolizei en vond vaak buiten alle reguliere rechterlijke instanties om plaats, ook zonder aankondiging vooraf.¹⁰⁵ In een schrijven aan de procureurs-generaal bij de gerechtshoven geeft secretaris-generaal van Justitie Schrieke de wens van Rauter door, dat alle processen-verbaal en veroordelingen met betrekking tot joden worden doorgestuurd aan Rauter in zijn hoedanigheid van *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdienst*. Rauter was namelijk van mening dat joden in groten getale de verordeningen van de rijkscommissaris en hemzelf overtraden.¹⁰⁶

Het Obergericht kon ook optreden als *Sondergericht* (vo 52/1940, art. 10). Na de februaristaking creëerde de rijkscommissaris voor zichzelf de bevoegdheid om ter handhaving of tot herstel van de openbare orde het civiele ‘*Verwaltungsstandrecht*’ af te kondigen. Deze afkondiging kon plaatsvinden via ‘aanplakking’, radio of pers. Het Sondergericht kon dan als standgerecht allerlei sabotagehandelingen berechten (vo 55/1941). Ook was het bij afkondiging van het standrecht bevoegd tot kennisneming van sabotage, waarop in vo 195/1941

102 Een dergelijke aangifte was toen in Duitsland *niet* verplicht. Zie bijvoorbeeld de bespreking door Radbruch van de zaak van de ‘rancuneuze aanbrenger’ in ‘*Gesetzliches Unrecht*’ 1956, p. 348.

103 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2316: Brief Kammergerichtsrat aan Abteilung für niederländische Personalangelegenheiten 25 juni 1942. Ik kom hierop terug bij de bespreking van de wetgeving, zie §4.4.4.

104 Bekendmaking 15 september 1941; Bekendmaking 27 april 1942. M&B p. 135-138, 152-154.

105 Zie Herzberg, ‘Kroniek der jodenvervolging’ 1950, p. 127, 182-183; Schrage, ‘In naam van het recht’ 1997, 35-36; Kisch, ‘De leugen geloochend’ 1981, vooral p. 355, 365.

106 Aanschrijving Secretaris-Generaal (SG) van Justitie aan PG’s hoven 5 mei 1942, M&B 1942, p. 390-391. Ik ga hier niet verder in op de juridische status van de maatregelen tegen de joden, omdat de Nederlandse rechter niet direct met deze maatregelen te maken kreeg.

de doodstraf stond, bij lichte gevallen minstens tien jaar tuchthuis.¹⁰⁷ De rijkscommissaris heeft dit standrecht echter nooit afgekondigd.¹⁰⁸

Deze drie verordeningen werden buiten werking gesteld bij de omvangrijke Verordening Openbare Orde 1943 (vo 1/1943), waarin sabotage en een reeks andere openbare-ordedelicten strafbaar werden gesteld, en het Sondergericht wat sabotage betrof bij uitsluiting bevoegd was gesteld (afdeling XIII). Het Verwaltungsstandrecht werd vervangen door het politieel standrecht, dat door het *Polizeistandgericht* zou worden gehandhaafd (afdeling XV). Hiervan werd gebruik gemaakt bij de tweede grote stakingsactie in april/mei 1943, wat resulteerde in 116 doodvonnissen.¹⁰⁹

Een merkwaardige figuur was het zogenaamde ‘zoengeld’ (vo 7/1941).¹¹⁰ Dat was een prestatie die per beschikking kon worden opgelegd door de rijkscommissaris of de commissaris-generaal voor openbare veiligheid Rauter terzake van handelingen tegen de belangen van het Duitse volk of het Groot-Duitse Rijk of die de openbare orde of het openbare leven *wouden kunnen* verstoren. Deze verordening van 11 januari 1941 gold met terugwerkende kracht voor handelingen sinds 25 mei 1940. Voor deze straf kwamen niet de daders zelf in aanmerking, maar personen en organisaties die zulke handelingen ‘*billijken* of bevorderen of van wie *mag worden aangenomen*, dat zij die handelingen billijken of bevorderen’ (art. 1 lid 1, mijn cursivering). Dit past in het nationaal-socialistische *Willensstrafrecht*, dat de kwade wil of gezindheid gelijkstelt aan of belangrijker acht dan de strafbare gedraging.¹¹¹ Zelfs aan de gemeente waar zulke handelingen plaatsvonden, kon zoengeld worden opgelegd. Dat was in strijd met art. 50 Landoorlogreglement, waarin alle vormen van ‘gemeenschappelijke straf’ worden verboden. De opgelegde prestatie kon worden afgedwongen door middel van lijfswang (gijzeling). Dit was een volkomen buitengerechtigde aangelegenheid zonder enige mogelijkheid van verweer en met buitengewoon ruime bevoegdheden voor de straffende instantie: bijna iedereen kon in aanmerking komen voor het betalen van zoengeld. De enige gerechtelijke kant aan de procedure was het feit dat de tenuitvoerlegging van de beschikking plaatsvond volgens de bepalingen in het Burgerlijk Wetboek voor de tenuitvoerlegging van vonnissen. Aan de gemeente Amsterdam werd na de februari-staking zoengeld van 15 miljoen gulden opgelegd, aan Hilversum 2 – miljoen en aan Zaandam – miljoen. De gemeenten moesten dat geld verhalen op degenen met de hoogste aanslagen voor de inkomstenbelasting. Dat betekende dat die extra toeslag voor de in aanmerking komende personen een vijfde tot een kwart van hun jaarinkomen bedroeg.¹¹² De heffingen waren volgens de Hoge Raad

107 Deze verordening begon bij uitzondering met een preambule die luidde: ‘Duitsland strijdt voor de toekomst van Europa tegen de vijandelijke machten. Deze strijd eist het onverbiddelijk neerslaan van alle pogingen tot tegenwerking.’

108 Van der Stroom, *Duitse strafrechtspleging* 1982, p. 31.

109 Van der Stroom, *Duitse strafrechtspleging* 1982, p. 32-34.

110 Gewijzigd opgenomen in afdeling XIV van de Verordening Openbare Orde 1943 (vo 1/1943).

111 Zie §§2.4.2.4.6 en 2.4.2.4.7.

112 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, p. 930.

echter niet als plaatselijke belastingen aan te merken, zodat men er niet tegen kon procederen via de Raad van Beroep.¹¹³ Na de februaristaking trad secretaris-generaal Tenkink af en werd hij vervangen door Hooykaas, die als aanhanger van een gemeenschapsgeoriënteerde rechtstheorie al vóór de oorlog zijn mening had uitgesproken dat in het strafrecht het bestaan van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid moest worden erkend en dat er daarom ook gemeenschappelijke straffen moesten kunnen worden opgelegd.¹¹⁴

Een bijzonder gerecht was het *Volksgerechtshof* in Berlijn, dat, als enige, daden van ‘hoogverraad’ door burgers kon berechten.¹¹⁵ Vanaf het uitbreken van de oorlog werden steeds meer delicten onder de competentie gebracht van dit in 1934 opgerichte hof. Ook buitenlanders die in het buitenland handelingen pleegden ten nadele van Duitsland konden berecht worden. Uit heel Europa werden verdachten naar Berlijn gestuurd, ook uit Nederland.¹¹⁶

Onderlinge competentieconcurrentie was het gevolg van het forse aantal Duitse gerechtelijke en quasi-gerechtelijke instanties en hun overlappende bevoegdheden.¹¹⁷ Ook voor de bevolking was de organisatie van de Duitse rechtbanken niet helder. Zo dachten bijvoorbeeld enkele leden van de verzetsgroepen ‘Zwaantje’ en de ‘Dienst Wim’ dat ze door het Duitse *Feldgericht* berecht werden, aangezien dit op de koffers van de beambten stond geschreven. De stemming was licht optimistisch, omdat ze veronderstelden dat dit een mildere instantie was dan de gevreesde krijgsraad het *Luftgaugericht*. Er ontstond dan ook verwarring toen de rechters toch tot het Luftgaugericht bleken te behoren. De verklaring hiervoor was dat de aanduiding ‘Feldgericht’ slechts betekende dat het Luftgaugericht als *mobiele* rechtbank optrad.¹¹⁸

4.3.1.3 Burgerlijk recht

In oktober 1943 werd bij het landgerecht een Duitse rechterlijke instantie voor voogdijzaken ondergebracht.¹¹⁹ Dit zou een (verlate) reactie geweest kunnen zijn op een uitspraak van de Hoge Raad, die om redenen van openbare orde in een voogdijzaak tussen twee Duitsers Nederlands recht had toegepast.¹²⁰ De nieuwe Duitse instantie regelde de ouderlijke macht, het toezicht, de voogdij en dergelijke van hulpbehoevende kinderen of personen die Duits staatsburger

113 HR 2 december 1942, *NJ* 1942, 45. Hierin zijn ook de teksten van de beschikkingen van Rauter omtrent het zoengeld opgenomen.

114 Hooykaas, ‘Preadvies’ 1934, p. 127-129, 138.

115 Von Frijtag, *Recht van de sterkste* 1999, p. 129-130.

116 Wagner, *Volksgerechtshof* 1974, p. 29, 72, 83-84, 102, 270-273, 522. Seyss-Inquart gaf eind 1941 opdracht alle hoogverraadzaken naar het Volksgerechtshof te verwijzen. Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2302: Dossieraantekening Kammergerichtsrat 22 december 1941.

117 Von Frijtag, *Recht van de sterkste* 1999, p. 128-132.

118 Klatter, *Verzetsgroep Zwaantje*, 1968, p. 81.

119 Voordien was op dergelijke zaken gewoon Nederlands recht van toepassing, zoals in HR 15 januari 1942, *NJ* 1942, 286 werd geoordeeld.

120 HR 15 januari 1942, *NJ* 1942, 286.

waren, of, wat minderjarigen betreft, een (groot)ouder hadden die (voormalig) Duits staatsburger was (vo 97/1943).

Bepaalde burgerlijke zaken werden door de rijkscommissaris zelf aan de competentie van de Nederlandse rechter onttrokken. Privaatrechtelijke aanspraken in onmiddellijk verband met voorschriften van of namens de bezetter werden uitsluitend door Seyss-Inquart zelf of een door hem aangewezen instantie behandeld (vo 230/1940 art. 1). Dit gold overigens niet in verband met *wettelijke* voorschriften die voor iedereen bindend zijn, zoals de verordeningen, maar slechts voor maatregelen in individuele gevallen. De reden voor deze regeling was volgens de Duitse autoriteiten dat de maatregelen waarvan hier sprake is van een uitgesproken politiek karakter waren. Het kon bijvoorbeeld gaan om het verbieden en opheffen van een bepaalde organisatie vanwege gevaar voor de openbare orde. De gewone rechter zou niet de competentie hebben om zich met dergelijke politieke zaken bezig te houden, en dergelijke gevallen niet voldoende kunnen overzien.¹²¹ Privaatrechtelijke aanspraken die in het algemeen ‘middellijk of onmiddellijk’ uit oorlogsgebeurtenissen voortsporen, konden volgens diezelfde verordening niet meer voor de Nederlandse rechter geldend gemaakt worden tegen Duitse staatsburgers die in het Groot-Duitse Rijk woonden of tegen rechtspersonen die in het Groot-Duitse Rijk gevestigd waren (vo 230/1940, art. 2). Voor de zekerheid bepaalde de rijkscommissaris ook dat hij het recht had om te beslissen in afwijking van deze twee artikelen (vo 230/1940, art. 4). Dat kon in het voordeel, maar ook in het nadeel van partijen uitpakken, zoals het volgende voorbeeld duidelijk maakt.

Op grond van het tweede artikel van vo 230/1940 en zijn afwijkingsbevoegdheid besloot Seyss-Inquart op 25 juli 1944 de weg naar de Nederlandse rechter af te sluiten voor de rechtszaak van de Berlijnse eigenaar van het Amsterdamse modemagazijn Gerzon tegen de bewindvoerder van het bedrijf, ook een Duitser, maar woonachtig te Amsterdam.¹²² Hoewel dus de gedaagde en het betreffende bedrijf in Nederland, buiten het Groot-Duitse Rijk, gevestigd waren, besloot Seyss-Inquart toch dat de Nederlandse rechter zich er niet mee bezig mocht houden. Dat had een bijzondere reden. Het modemagazijn Gerzon was namelijk geroofd van zijn joodse eigenaar en gekocht door de man uit Berlijn, die zijn landgenoot in Amsterdam, die na de roof als bewindvoerder was opgetreden, als directielid in dienst nam. Deze deed zijn werk niet goed, en was daarom zelfs uit de NSDAP ontslagen. Ook de eigenaar ontsloeg hem daarom als directielid, waarop de ontslagene naar de Amsterdamse kantonrechter ging om doorbetaling van zijn loon te eisen. Het geding werd stopgezet toen Schrieke in opdracht van de rijkscommissaris aan de kantonrechter mededeelde dat hier art. 2 vo 230/1940 van toepassing was. Daartegen had de eigenaar beroep aangetekend. De motivering van de Duitse autoriteiten was interessant. Volgens Wimmer was behandeling van deze zaak door een Nederlandse rechter niet in Duits belang. Het zou namelijk onvermijdelijk zijn dat die de bezwaren van de NSDAP tegen het directielid zou gaan behandelen. Bovendien ging het tegen

121 Aanschrijving 29 mei 1941, M&B, p. 160-163.

122 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2423.

Duitse belangen in wanneer een Nederlandse rechter zich zou gaan bezighouden met gebeurtenissen omtrent het beheer van joodse vermogens, zeker wanneer er daarbij sprake was van onjuist gedrag zoals in de onderhavige zaak. De Nederlandse rechter zou voorts moeten bekijken of deze zaak inderdaad onder art. 2 vo 230/1940 viel. Het was onzeker, zo berichtte Wimmer aan de rijkscommissaris, of de Nederlandse rechter ertoe overgehaald kon worden de Duitse rechtsopvatting over te nemen dat de ontslagene toch in het Groot-Duitse Rijk gevestigd is. De man kwam weliswaar uit Berlijn, maar woonde en werkte in Amsterdam. En het zou helemaal ongewenst zijn wanneer de Nederlandse rechter een oordeel zou moeten geven over de vraag of de inbeslagname en het beheer van joods vermogen als oorlogsgebeurtenis zou kunnen worden aangemerkt.¹²³ Men ging niet over één nacht ijs, maar won eerst nog advies in bij het departement van Justitie, en wel bij Hooykaas en jhr. T.K.M.J. Sasse van Yssel, hoofd respectievelijk referendaris van de afdeling wetgeving. Beiden vonden dat de Nederlandse rechter de bevoegdheid had te toetsen of art. 2 vo 230/1940 van toepassing was, maar dat een beslissing van de rijkscommissaris hierover de rechter zou binden. Sasse van Yssel ging mee in de Duitse opvatting dat het ontslagen directielid aangemerkt kon worden als gevestigd in Duitsland, Hooykaas niet. Ze waren het er wel over eens dat de rijkscommissaris op grond van art. 4 vo 230/1940 in alle opzichten kon afwijken van de eerste twee artikelen. Bovendien kon de bezetter naar de mening van Hooykaas volgens het volkenrecht elke rechtsstrijd schorsen.¹²⁴

Wimmer vond op basis hiervan blijkbaar dat hij zonder problemen Seyss-Inquart kon adviseren de zaak aan de Nederlandse rechter te ontnemen. Bovendien had die rechter volgens hem geen belang bij de berechting van een zaak tussen twee Rijksduitsers. Ook de eigenaar van modemagazijn Gerzon mocht over deze beslissing niet klagen, want het zou toch tegen zijn 'Nationalgefühl' ingaan om voor een Nederlandse rechtbank zijn 'schmutzige Wäsche zu waschen'.¹²⁵ Aan hem werd te kennen gegeven dat hij zijn zaak voor een gerecht in het Groot-Duitse Rijk aanhangig kon maken, of, als hij dat liever wilde, in Nederland voor een uit Rijksduitsers bestaand scheidsgerecht.¹²⁶ De eiser was het niet eens met dit besluit, waar hij slechts nadeel van verwachtte te onder-
vinden.¹²⁷

123 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2423: GK für Verwaltung und Justiz aan RK 25 juli 1944.

124 Archief Verwaltung und Justiz invnr. 2423: Verslag bespreking Oberlandesgerichtsrat dr. Reift en Beauftragter Richter Preuß met Hooykaas en Sasse van Yssel 18 juli 1944.

125 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2423: GK für Verwaltung und Justiz aan RK 25 juli 1944.

126 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2423: 1. Staatsanwalt Rebmann aan Schönherr 8 augustus 1944.

127 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2423: Uitvoerige correspondentie.

4.3.2 *De bestaande Nederlandse rechtsprekende instanties*

Het feit dat de Nederlandse rechters van meet af aan Duitse verordeningen toepasten zonder die aan het volkenrecht te toetsen, betekent niet dat men een laconieke houding aannam ten opzichte van de situatie. Dit valt op te maken uit de gebeurtenissen op de eerste vergadering van de Nederlandsche Juristen-Vereeniging onder de bezetting. Deze vond op vrijdag 28 en zaterdag 29 juni in het gebouw van de Hoge Raad in Den Haag plaats. Het toeval wilde dat de tweede vergaderdag op de verjaardag van prins Bernhard viel. C.W. Dubbink (1914), toen advocaat te Arnhem en later raadsheer in (1956-1981) en president van (1976-1981) de Hoge Raad, bezocht deze tweede dag van de vergadering en herinnert zich dat er een rumoerige stemming heerste. Bij binnenkomst zag hij voorin de zaal raadsheer Losecaat Vermeer staan met een witte bloem in zijn knoopsgat, en een grote mand met witte bloemen. Deze bloemen verwezen naar de anjer die prins Bernhard placht te dragen. Losecaat Vermeer nodigde iedereen uit zo'n bloem te pakken.¹²⁸ Daartegen kwam protest van een aantal leden die NSB'ers waren, maar de vergadering verliep verder vrij normaal. Toen de vergadering afgelopen was en iedereen naar buiten ging, stond president van de Hoge Raad L.E. Visser bij de buitendeur en drukte in het voorbijgaan iedereen de hand.¹²⁹ Men wist dat voor hem vanwege zijn joodse afkomst de bezetting geen prettige tijd zou zijn. Hoe het precies zou uitpakken, zou pas in de volgende jaren geleidelijk duidelijker worden. Het was wel reeds duidelijk dat in de vergadering de nationaal-socialisten maar een kleine minderheid vormden.¹³⁰ Op de vergadering waren nog vier andere leden van de Hoge Raad aanwezig, alsmede veel andere bekende en invloedrijke juristen als secretaris-generaal Tenkink, J.P. Hooykaas, R.D. Kollwijn, G.E. Langemeijer, E.M. Meijers, C.M.O. van Nispen tot Sevenaer, J.C. van Oven en J.P.A. François. De voorzitter, A.F. Visser van IJzendoorn, had op de eerste dag, na een herdenking van de gevallen, benadrukt dat iedereen onder de huidige moeilijke omstandigheden op zijn post diende te blijven om zich te kunnen inspannen zijn taak naar behoren te blijven vervullen.¹³¹ In het vorige hoofdstuk is al beschreven hoe de rechters in het algemeen met deze overweging in het achterhoofd bleven functioneren onder de bezetter en in voorkomende gevallen diens verordeningen toepasten. Het parool was: doorwerken in het belang van het vaderland.

Net als bij de Duitse rechtspraak kan de omgang van de bezetter met de Nederlandse rechtspleging worden geplaatst tegen de achtergrond van de gebruikelijke periodisering. In de eerste perioden waren de oorlog het bezettingsregime vrij mild, ook ten opzichte van de situatie in andere Europese landen.¹³² In overeenstemming daarmee leek de bezetter zijn belofte dat de Nederlandse rechtspraak met rust gelaten zou worden, aanvankelijk gestand te

128 Op deze 'anjerdag' kom ik nog terug.

129 Gesprek met C.W. Dubbink 7 december 2005.

130 Zie over de vergadering ook Lokin en Jansen, *Droom en daad* 1995, p. 19-20.

131 *Handelingen NJV* 1940 II, p. 5.

132 Cf. Van der Heijden, *Grijs verleden* 2003, p. 288; Blom, 'Grijs verleden?' 2007, p. 60.

doen. Er vonden vooral organisatorische ingrepen plaats die door de omstandigheden geboden, althans volkenrechtelijk gezien toelaatbaar waren. Tussen de stakingen van februari 1941 en april/mei 1943 vonden de meeste en ingrijpendste maatregelen ten aanzien van organisatie van de rechtspraak plaats: onder andere de invoering van de economische rechtspraak en de vrederechtspraak. In de hierop volgende ‘conflictfase’ werd nog een halfslachtige poging ondernomen om de rechterlijke macht te nazificeren. Kort na de april-meistakingen werd het voor de strafrechter mogelijk om te bestraffen wat naar ‘gezond rechtsgevoel’ strafwaardig was, en begin 1944 werd het leidersbeginsel voor de rechterlijke macht ingevoerd. Toen het leven geheel ontregeld begon te raken, en het zuiden geleidelijk werd bevrijd, werden nog enkele vereenvoudigingen van de rechtspraak verordend.

4.3.2.1 Organisatie en bevoegdheden

In zijn eerste verordening van 29 mei 1940 legde de rijkscommissaris de fundamentele voor de structuur van het bezettingsbestuur, met ook enkele bepalingen ten aanzien van de rechterlijke macht. Seyss-Inquart bepaalde: ‘de rechtspleging is onafhankelijk’ (vo 3/1940, art. 6 lid 1). In navolging van het decreet van de Führer verklaarde hij ook dat de bestaande wetgeving van kracht bleef.¹³³ Op deze toezeggingen van Hitler en de rijkscommissaris kwamen in de loop van de bezetting nogal wat inperkingen en uitzonderingen. De onafhankelijkheid van de rechtspleging werd al meteen beperkt door de bevoegdheid van de rijkscommissaris om te beslissen welke uitspraken aan hem ter bekrachtiging moesten worden voorgelegd (vo 3/1940, art. 6 lid 3). De gelding van de bestaande wetgeving werd afhankelijk gemaakt van verenigbaarheid met de bezetting.¹³⁴ Dit ruime criterium zou in overeenstemming met art. 43 Landoorlogreglement zijn, wanneer het wordt opgevat als militaire noodzaak.¹³⁵ Raadsheer Kusters schreef in zijn nota voor de Hoge Raad dat ‘zekere wijzigingen in de rechtsmacht en de gerechten’ volkenrechtelijk niet ontoelaatbaar waren, voor zover ze bevorderlijk waren voor de openbare orde en het openbare leven.¹³⁶

Alle, dus ook rechterlijke, ambtenaren dienden een plechtige verklaring (*eidesstattliche Erklärung*) af te leggen, waarin ze beloofden ‘de verordeningen en andere bepalingen van den Rijkscommissaris en van de hem ondergeschikte Duitse organen stipt zullen nakomen, en [...] zich [te] zullen onthouden van elke handeling, gericht tegen het Duitse rijk of de Duitse weermacht’ (vo 3/1940, art. 7).¹³⁷ Typierend voor het relatieve optimisme en de bereidheid tot samen-

133 Vo 1/1940, art. 5 lid 1; vo 3/1940, art. 2 lid 1.

134 Vo 1/1940, art. 5 lid 1; vo 3/1940, art. 2 lid 1.

135 Zie hierover §3.2.2.

136 Kusters, ‘Nota’, p. 11. Zie over deze nota §§3.2.3 en 3.3.2. De tekst ervan wordt voor het eerst gepubliceerd in De Groot-van Leeuwen, Mertens en Venema, *Het Toetsingsarrest* (te verschijnen).

137 De tekst van enkele van dergelijke verklaringen door nieuw benoemde ambtenaren van de burgerlijke stand in Dordrecht volgt letterlijk de verordeningstekst, alleen is ‘stipt’ vervangen door ‘naar eer en geweten’, wat een meer letterlijke vertaling is van

werking met de bezetter in de eerste maanden is een artikel van de Leidse hoogleraar volkenrecht B.M. Telders in de NRC van 8 juni 1940 waarin hij uitlegt:

Tegen deze verklaring [...] kan o.i. geen loyaal ambtenaar enig bezwaar hebben. De verplichting, welke zij inhoudt, vormt de tegenprestatie, welke onverbrekkelijk is verbonden aan het vertrouwen, dat blijkens het in functie laten in hem wordt gesteld.¹³⁸

Het betrof hier niet de volkenrechtelijk verboden eed van trouw aan de bezetter, waar met nadruk op gewezen werd door de term *eidesstattlich*: ‘in plaats van een eed’. Hoewel de verklaring geen invloed gehad zal hebben op de rechtspraak en volkenrechtelijk was toegelaten,¹³⁹ werd zij wel gevoeld als een afbreuk aan de loyaliteit aan de eigen overheid aan wie in de persoon van de vorstin in de beroepseed trouw was beloofd.¹⁴⁰ Deze beroepseed bleef weliswaar naast de plechtige verklaring bestaan, maar het gedeelte waarin de koningin en de Nederlandse wetten voorkwamen, werd vervangen door de zin: ‘Ik zweer dat ik het in het bezette Nederlandsche gebied geldende recht getrouw zal toepassen en naleven.’ Eed en verklaring werden voortaan tegelijk afgelegd; de rechters die door de rijkscommissaris werden aangesteld legden hem af in handen van de rijkscommissaris, anderen in handen van de secretaris-generaal van Justitie.¹⁴¹ In de praktijk liet Seyss-Inquart zich ook wel vertegenwoordigen door het hoofd personeelsaangelegenheden Althaus. Die las de verklaring en de eed op in het Duits en de aspirant-rechter zei ze na in het Nederlands, of Althaus liet Schrieke de Nederlandse tekst voorlezen.¹⁴²

Ten aanzien van de rechtspraak regelde Seyss-Inquart ten slotte nog in zijn eerste verordening dat er voortaan niet meer rechtgesproken werd in naam van de Koningin, maar ‘in den naam van het Recht’ (vo 3/1940, art. 6 lid 2). Een eerder ontwerp sprak van rechtspraak ‘im Namen des Gesetzes’ met als mogelijke variant ‘im Namen des Niederländischen Volkes’.¹⁴³ Deze maatregel was ook niet in strijd met internationaal recht, zoals Tenkink was verzekerd door de volkenrechtelijke adviseur van het departement François en door de president

---

de Duitse ‘authentieke’, dat wil zeggen beslissende, tekst waarin staat: ‘gewissenhaft’. Archief Rb. Dordrecht invnr. 228. Vo 3/1940, art. 9 bepaalt de autoriteit van de Duitse tekst.

138 Telders, *Verzamelde geschriften* deel IV, p. 304.

139 Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §171, p. 355.

140 Zie voor de tekst art. 29 Wet RO.

141 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 3: SG van Justitie aan autoriteiten, colleges en ambtenaren, ressorterende onder het departement van Justitie, AS 1144, 11 november 1940: betreft het doorsturen van een schrijven van de rijkscommissaris met betrekking tot de eedsaflegging op grond van vo 137/1940, art. 2.

142 Archief zuivering Justitie, invnr. 132: verklaring en eed door Van Lunteren en Wijnveldt (A-G), en invnr. 133: brief Althaus (Abteilung niederländische Personalangelegenheden) aan SG van Justitie 25 juni 1943, inzake Thien. Zie voor de aangepaste tekst van de eed ook Althaus, *Personalangelegenheden* 1943, p. 122.

143 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 9178.

van de Hoge Raad Visser.¹⁴⁴ Begrijpelijkerwijs werd deze formule evenals de ‘plechtige verklaring’ ervaren als een loochening van het Nederlandse karakter van de rechtspraak. De ingangsdatum van de verordening was 5 juni, en vanaf die dag werd op vonnisformulieren van de alleensprekende rechters bij de rechtbanken de oude uitdrukking doorgehaald en vervangen door de nieuwe formule. Voor de zekerheid stuurde secretaris-generaal van Justitie Tenkink op 6 juni 1940 nog een circulaire aan alle gerechten om de rechters op de nieuwe formule te wijzen.¹⁴⁵ Later verschenen vonnisformulieren waarop ze was voorgedrukt.

Op 1 juni had secretaris-generaal Tenkink op verzoek van Ministerialrat Klemm een circulaire aan alle rechtsprekende organen gericht, waarin hij de wens van de rijkscommissaris mededeelde dat er in afwachting van een besluit over de rechtspraak geen uitspraken werden gedaan, terwijl de procedures verder gewoon door konden gaan.¹⁴⁶ Vijf dagen later werd deze circulaire vervallen verklaard omdat inmiddels het Verordeningenblad was verschenen met daarin de bepaling dat er voortaan ‘in naam van het Recht’ moest worden rechtgesproken.¹⁴⁷ Op 13 juni werd de gerechten opgedragen opgave doen van alle zaken waarin Duitse (rechts)personen betrokken waren.¹⁴⁸ De rechtbank Leeuwarden deed opgave van twee zaken met Duitse bedrijven en twee met Duitse personen, het hof Amsterdam had in totaal 36 zaken te melden.¹⁴⁹ In totaal zijn het mogelijk enkele honderden zaken geweest.¹⁵⁰ De volgende maand, op 13 juli, mochten in burgerlijke zaken met Duitsers weer uitspraken gedaan en beschikkingen genomen worden.¹⁵¹ Een week later werden de Duitse strafrechters geïnstalleerd die de zaken verder konden afhandelen.¹⁵²

In de eerste maanden van de bezetting overheerste, zoals bekend, de opluchting: de Duitsers gedroegen zich correct en leken het volkenrecht te respecteren. Iemand als de Amsterdamse officier van justitie H.A. Wassenbergh, die later een grote protestactie van de rechterlijke macht zou leiden, kon in novem-

144 PEC 7c, p. 585: Verhoor Tenkink. Brief Visser aan Tenkink 30 mei 1940, kopie in collectie P.R. Smits.

145 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 3 Circulaire SG van Justitie aan alle gerechten 6 juni 1940, 104o kabinet.

146 Archief Hooykaas, invnr. 12 en Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 3: SG van Justitie aan alle gerechten 1 juni 1940, 104a kabinet; SG van Justitie aan alle gerechten en het Openbaar Ministerie 13 juni 1940, 104q.

147 SG van Justitie aan alle gerechten 6 juni 1940, collectie P.R. Smits. In Maastricht werd echter op 3 juni nog, of alweer, recht gesproken, zie archief Rb. Maastricht, invnr. 5.

148 Archief Hooykaas, invnr. 12 en Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 3: SG van Justitie aan alle gerechten 1 juni 1940, 104a kabinet; SG van Justitie aan alle gerechten en Openbaar Ministerie 13 juni 1940, 104q.

149 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 5: President Rb. Leeuwarden aan SG van Justitie 20 juni 1940 (100b) en 1 jul (100c). Archief Hof Amsterdam invnr. 2.

150 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2295: enkele pagina's aanwezig (p. 43 en 44) van een lijst met dergelijke zaken. Tenkink aan Wimmer 26 juli 1940.

151 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 3: SG van Justitie aan HR hoven rbn en kgn 13 juli 1940, kab 104 H.S.: (104q 13 jun).

152 Zie Von Frijtag, *Het recht van de sterkste* 1999, p. 59-60.

ber 1940 nog in *De Telegraaf* verklaren dat er op de ‘meest doeltreffende en prettigste wijze’ met de Duitse instanties werd samengewerkt:

Objectief en zonder aanzien des persoons wordt krachtig opgetreden tegen alles en allen, die de rust en orde verstoren en daarnevens is het natuurlijk van het grootste belang, dat ook krachtig stelling wordt genomen tegen misdadige elementen, die in dezen tijd menen gemakkelijker hun duister bedrijf te kunnen uitvoeren.¹⁵³

Dat de rechters, net als grote delen van de bevolking, in het begin door het gematigde optreden van de Duitsers hen enigszins gunstig gestemd waren, heeft ertoe bijgedragen dat de samenwerking met de bezetter zo hecht is geworden dat men ‘niet meer terug kon’ toen de maatregelen steeds onvriendelijker werden. Bestuurders dachten aanvankelijk dat een beroep op het volkenrecht bescherming zou bieden wanneer maatregelen te ver zouden gaan.¹⁵⁴ Die verwachting werd door de Duitsers en door het Toetsingsarrest van de Hoge Raad gelogenstraft. Men bleek achteraf in een fuik te zijn gezwommen.¹⁵⁵

Er werden enkele wijzigingen aangebracht in de rechterlijke indeling: (gedeelten van) kantons die bij een arrondissement in een andere provincie hoorden, werden bij een arrondissement in hun eigen provincie ingedeeld (vo 236/1940). De meest opmerkelijke topografische maatregel was echter de verhuizing van de Hoge Raad naar Nijmegen, bij besluit van de secretaris-generaal van 7 mei 1943.¹⁵⁶ Andere instanties waren vanwege de mogelijkheid van een geallieerde invasie ook naar het oosten van het land verhuisd zoals het departement van Justitie dat in Apeldoorn zetelde. De Duitsers hadden de kwestie van de Hoge Raad aan Schrieke overgelaten. Die wilde de verantwoordelijkheid voor het achterblijven van de Hoge Raad niet op zich nemen. In de algemene vergadering van 1 februari 1943, toen de plannen voor verhuizing al bekend waren, besloot de Hoge Raad protest aan te tekenen en de verantwoordelijkheid voor het achterblijven in Den Haag zelf op zich te nemen. Evenmin als het persoonlijk protest van vice-president Taverne en anderen bij Schrieke kon dit de verhuizing tegenhouden.¹⁵⁷ Advocaten die ingeschreven waren bij het hof Arnhem werden nu ook, naast de Haagse advocaten, advocaat bij de Hoge Raad. In Nijmegen werden twee panden in gebruik genomen: de aula van de universiteit, Wilhelminasingel 13 (vanwege het verbod op namen van het koningshuis van 1942 tot 1944 Frederikstraat geheten), als zittingzaal en voor de overige werkzaamheden en de opslag van stukken het nabijgelegen ‘pand Terwindt’, Keizer Karelplein 10, dat bij het geallieerde vergissingsbombardement in november 1944 werd verwoest.¹⁵⁸ De raadsheren moesten nu ook in Nijmegen een onderkomen zien

153 Geciteerd in Von Frijtag, *Het recht van de sterkste* 1999, p. 75.

154 Romijn, *Burgemeesters* 2006, p. 667.

155 Cf. Jansen, *Doorgaan of stoppen?* 2006, p. 113; ook: gesprek met Dubbink.

156 Archief Justitie invnr. 9e: Besluit SG van Justitie 7 mei 1943, *Stcrt.* 1943, no. 89.

157 Zie Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 124; Van Loon, ‘Een antwoord’, p. 9.

158 Archief Hoge Raad, map WOII: brief pres aan SG van Justitie 19 maart 1943.

te vinden. Soms was de verhuizing tevens noodzakelijk vanwege verplichte evacuatie uit de verdedigingslinie waar een deel van Den Haag onderdeel van was. Sommige raadsheren en griffier Somer sloegen vanwege hun verhuizing naat het oosten meubilair op in het gebouw van de Hoge Raad in Den Haag.¹⁵⁹ Donner moest bijvoorbeeld uit het Haagse Statenkwartier weg en vond een woning in Voorburg, waar hij, ook na zijn ontslag, kon blijven wonen tot het eind van de oorlog.¹⁶⁰ Raadsheren die wel naar Nijmegen verhuisden, moesten daar, zoals bijvoorbeeld Taverne, soms eerst ergens 'op kamers' voordat een eigen woning gevonden werd en het gezin kon overkomen. Nadat Taverne in maart 1944 was overleden, werd de als raadsheer benoemde NSB'er Van Lunteren in Nijmegen bij de familie Taverne ingekwartierd, tot ergernis van de weduwe en de kinderen.¹⁶¹ De Hoge Raad werkte in Nijmegen tot aan de bevrijding van die stad in september 1944.

Een maand later liet Hooykaas namens Schrieke aan de deutschfreundliche president Van Loon echter weten dat de Hoge Raad weer naar Den Haag kon verhuizen om zijn werkzaamheden te hervatten. Van Loon reageerde afwijzend, omdat Nijmegen bevrijd was en Den Haag nog bezet. De rest van de bereikbare raadsheren was het met hem eens: men bleef in Nijmegen.¹⁶² Vervolgens werden de raadsheren door de Nederlandse regering deels ontslagen en deels geschorst en nadat de controverse rond de Hoge Raad was opgelost hervatte men de werkzaamheden op 1 oktober 1945.¹⁶³

Tot slot nog twee overwogen maar niet uitgevoerde verplaatsingen. Na problemen omtrent de invulling van de presidentsvacature in het Leeuwarder gerechtshof, en de daarop volgende gijzeling van raadsheer Cleveringa, was bij Schrieke het plan opgekomen om het hof te verplaatsen naar Groningen. Schrieke vond dit logistiek een veel betere plek. Daar zou hij enkele oude raadsheren, maar ook enkele nieuwe willen benoemen. De Duitsers hebben Schrieke het plan niet laten uitvoeren.¹⁶⁴ Een andere verhuizing die niet door is gegaan was die van het hof Den Haag naar Leiden. Schrieke had dit in 1944 bedacht voor het geval dat de geallieerde invasie aan de Nederlandse kust zou beginnen. Overigens was de rechtspraak in dit hof al bemoeilijkt onder andere doordat raadsheren hadden moeten evacueren en niet meer over hun privéwerkkamer en -bibliotheek konden beschikken.¹⁶⁵

159 Archief Hoge Raad, map WOII: verklaringen van enkele raadsheren en griffier Somer dat de opslag van hun meubelen voor eigen risico is (november 1943).

160 De Ruiters, *Jan Donner* 2003, p. 172.

161 Gesprek mw. N. van Lookeren Campagne-Taverne en C. van Lookeren Campagne.

162 Van Loon, 'Een antwoord', p. 6-7. Voor de betrouwbaarheid van het relaas stond griffier Reyers in; zie Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 125 noot 2. Over de controverse rond de door sommigen gewenste zuivering van de Hoge Raad na de bevrijding, zie §3.3.2.

163 Besluit F 207. Zie hierover ook Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* 2003, p. 194-195.

164 Hermans, *Gewetens wille* 2004, p. 69, 72-74.

165 Kok, *In dienst van het recht* 2005, p. 137-138.

4.3.2.2 Politieke en ideologische bemoeienis

Niet via een verordening, maar in een circulaire maakte secretaris-generaal van Justitie Tenkink op 21 juni 1940 in navolging van zijn collega's van Binnenlandse Zaken (Frederiks) en Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (Van Poelje) bekend dat er een verbod rustte op nationale en oranje vlaggen in en aan overheidsgebouwen.¹⁶⁶ Met dit voorschrift anticipeerde het bezettingsbestuur op de verjaardag van prins Bernhard een week later, de dag die desondanks zou worden aangegrepen als aanleiding voor een massaal vertoon van oranjegezindheid, zoals door de Nederlandsche Juristen-Vereeniging op haar vergadering. 29 juni 1940 kwam bekend te staan als 'anjerdag' vanwege de (vaak oranje) anjers en andere bloemen die men droeg en in de vensterbank plaatste om blijk te geven van een afkeurende houding tegenover de bezetter.¹⁶⁷ Naar aanleiding hiervan ontvingen de procureurs-generaal (als fungerend directeuren van politie) een maand later van Tenkink het bericht dat in opdracht van de Rijkscommissaris aan de pers bekend zou worden gemaakt dat er op de in augustus volgende 'gedenkdagen van leden van het Huis van Oranje' geen enkele demonstratieve gedraging zou worden getolereerd die direct of indirect gericht was tegen de bezettende macht. Overtreders van de bekendmaking zouden deze keer hard aangepakt worden.¹⁶⁸ Op 5 augustus 1939 was prinses Irene geboren en 31 augustus was de verjaardag van Koningin Wilhelmina. Koninginnedag, waarop gewoon doorgewerkt moest worden,¹⁶⁹ verliep niet zonder overtredingen van het verbod op uitingen van oranjegezindheid.¹⁷⁰

Tenkink liet in februari 1941 aan de rechtbanken weten dat commissaris-generaal Wimmer niet van plan was aan ambtenaren en personen in openbare dienst te vragen wat hun positie was ten opzichte van de NSB.¹⁷¹ Dat betekende echter niet dat de gerechten ook van ideologische propaganda verschoond bleven. Schrieke wilde in 1942 van de rechtbanken weten welke werken van een lijst met literatuur over het nieuwe Duitse recht men in de bibliotheek had staan. Het ging om achttien belangrijke publicaties van onder andere Hans Frank, Karl Larenz en Roland Freisler, en bepaalde jaargangen van verschillende Duitse juridische tijdschriften. De president van de rechtbank Alkmaar kon bijvoorbeeld melden dat geen van de werken in Alkmaar aanwezig was.¹⁷² Het is niet bekend of rechtbanken vervolgens werken van de lijst hebben aangeschaft of

166 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 3: SG van Justitie aan autoriteiten etc. 21 juni 1940, AS 1190. Zie De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, p. 280.

167 Zie De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, p. 282-335.

168 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 3: SG van Justitie aan PG's afdeling politie, 31 juli 1940. Cf. De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, p. 297.

169 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 3: SG van Justitie aan autoriteiten etc., AS 1140, 27 augustus 1940.

170 Zie Barendsen, 'Rechtbank Arnhem' 2004, p. 43 en De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, p. 299-301.

171 Tenkink aan autoriteiten etc. 26 februari 1941, AS 1113.

172 Archief Rb. Alkmaar 485, invnr. 3. SG van Justitie aan de presidenten van de rechtbanken AS 1117, 24 juli 1942 (586a); antwoord president Rb. Alkmaar aan SG 25 juli 1942.

toegestuurd hebben gekregen. Het hof Amsterdam kreeg wel een ander werkje cadeau. Bij de correspondentie van het hof bevindt zich een overdruk van een artikel van W.P.J.A. van Royen, 'Staatsch recht en volks rechtsbewustzijn', uit het nationaal-socialistische maandblad Nieuw Nederland. In een begeleidend briefje, gedateerd 26 herfstmaand 1942, vraagt toegevoegd secretaris van het Rechtsfront Dufour aan de president van het hof de brochure 'te laten circuleeren onder de leden van uw college'. Het is de vraag of het artikel ooit verder gekomen is dan het archief. Er was op dat moment een vacature voor de functie van president, en de enige partijgenoot van Dufour onder de raadsheren was de pas benoemde raadsheer W.A. Ubbens.

Eind 1943 werd het leidersbeginsel min of meer officieel ingevoerd in de rechterlijke macht.¹⁷³ Het besluit daartoe werd niet in het *Verordeningenblad* gepubliceerd, maar slechts in de *Staatscourant*.¹⁷⁴ De term 'leidersbeginsel' werd in het besluit niet genoemd, er werden alleen zestien wijzigingen aangebracht in Reglement I, betreffende de inwendige dienst van de gerechten. De presidenten werden geacht voortaan zelf bepaalde beslissingen te nemen die voorheen aan (een aantal) leden van het gerecht of aan het college als geheel toekwamen. Deze betroffen de samenstelling van de kamers en de vakantiekamers en de dagen, tijden en duur van de zittingen. Daarnaast kon voortaan de president van een college zelf het interne reglement van orde wijzigen. De eis van goedkeuring voor zo'n wijziging door de minister bleef bestaan, zij het dat de secretaris-generaal nu diens functie vervulde. Het werd de presidenten overigens niet verboden om toch met hun collega's te overleggen. De president van de Rotterdamse rechtbank, de anti-NSB fascist A.F. Zwaardemaker, zegt in zijn naoorlogse apologie nooit gebruik gemaakt te hebben van de verruimde presidentiële bevoegdheden.¹⁷⁵ Leden van het Amsterdamse gerechtshof schreven aan Schrieke dat de wijziging in Reglement I niet een noodzakelijke wetswijziging was, zoals art. 43 Landoorlogreglement eist, en dat de bezetting geen geschikte tijd was voor een dergelijke maatregel. Bovendien is het leidersbeginsel volgens het hof ten enenmale ongeschikt voor de rechterlijke macht, wiens werk te zeer op onderlinge samenwerking is gericht. Met klem, maar zonder succes, verzoekt het hof om ongedaanmaking van de maatregel.¹⁷⁶ In de Hoge Raad gaf de opstelling van de in 1941 door de Duitsers benoemde president Van Loon enige frictie. Hij handelde aanvankelijk namelijk alsof het leidersbeginsel al was ingevoerd. In de algemene vergadering van 1 september 1940, de eerste waar Van Loon bij was, uitten Taverne en Van den Dries hun ongenoegen over de mededelingen van Van Loon omtrent nieuwe benoemingen, waarover geen advies van het college gevraagd was. Later blijkt, in de vergaderingen van 6 januari en 16 februari 1942, dat adviezen aan de autoriteiten door de president in eigen naam zijn uitgebracht nadat hij met de overige leden van

173 Zie hierover §2.4.2.2.2.

174 Besluit SG van Justitie 28 december 1943, *Stct.* 5 januari 1944, nr. 3, ook in M&B, p. 707-709.

175 Archief Zwaardemaker, invnr. 15, (ontwerp-)apologie, p. 9.

176 Archief Hof Amsterdam, invnr. 2: Brief leden Hof Amsterdam aan SG van Justitie 25 januari 1944.

mening heeft gewisseld. Van Loon zegt in die laatste vergadering toe dat hij over toekomstige adviesaanvragen eerst een commissie in zal stellen en desnoods de mening van de Hoge Raad woordelijk zal overbrengen in een advies onder zijn eigen naam. Van Loon moest uiteindelijk toch helemaal inbinden: in de volgende vergadering wordt besloten een advies te verzenden onder de titel 'Advies van den Hoogen Raad'.¹⁷⁷ Tegen de invoering van het leidersbeginsel protesteerden elf leden van de Hoge Raad per brief bij de secretaris-generaal: Van Loon, Weitjens, Helb, Thien en Taverne hadden niet ondertekend, de laatste waarschijnlijk wegens zijn ziekte waaraan hij een maand later overleed. Weitjens had volgens eigen verklaring niet ondertekend omdat hij niet van het schrijven op de hoogte was gesteld.¹⁷⁸ Schrieke vond dat het argument van de raadsheren dat de wijziging van Reglement I een schending van art. 43 Landoorlogreglement betekende, onjuist: het ging hier volgens de secretaris-generaal om een regeling van huishoudelijke aard die niet onder de werking van het verdrag viel. Bovendien vond hij de wijzigingen niet tegen de geest van de betreffende regelingen ingaan, waarbij hij ook wees op de in de wet tot uitdrukking komende leidinggevende rol van de presidenten der gerechten. Presidenten zouden ook onbevangener staan tegenover de belangen van de kamers van een college. Waar de verhouding en de samenwerking tussen president en overige leden van een rechterlijk college goed was, zou men volgens Schrieke van de wijzigingen weinig merken.¹⁷⁹

Blijkens een brief van Wimmer aan zijn ondergeschikten is er wel eens een vraag vanuit de rechterlijke macht bij Verwaltung und Justiz binnengekomen over de 'grundsätzliche Auslegung von Gesetzen oder Verordnungen'. Dergelijke vragen dienden volgens een circulaire van Wimmer aan de afdeling Rechtsetzung gestuurd te worden, die hierin bevoegd was. Deze kon dan de betreffende Abteilungen en Ministerialreferate consulteren, en bij onenigheid besliste Wimmer zelf. De uitslag werd aan Schrieke doorgegeven.¹⁸⁰ Eerder dat jaar had het Amsterdamse hof al een schrijven van Wimmer zelf als authentieke interpretatie opgevat van de verordening betreffende de behandeling van 'vijandelijk vermogen'.¹⁸¹

Enkele politieke maatregelen die weliswaar niet specifiek aan de rechterlijke macht waren gericht, maar die wel door verschillende rechtbanken werden ontdoken, waren het verbod op het luisteren naar de Engelse radio (art. 1 vo 35/1940) en de verplichting tot het inleveren van radiotoestellen (beschikking

177 Archief Hoge Raad, Notulenboek algemene vergadering 1921-1958. Deze laatste vergadering was op 13 maart 1942.

178 Weitjens, 'Pleitnota tribunaal Den Haag' 1948.

179 SG van Justitie aan de raadsheren Van den Dries, Fick, Nypels, Donner, Van der Meulen, Sinnighe Damsté, Hijink, Van der Flier, Losecaat Vermeer, P.H. Smits en De Visser 11 februari 1944. Collectie P.R. Smits.

180 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 789: Wimmer aan die Herren Leiter der Ministerialreferate und Abteilungen, 29 oktober 1941. Voorbeelden van dergelijke vragen zijn niet gevonden.

181 Archief Hof Amsterdam invnr. 398: Hof Amsterdam 20 februari 1941, rolnr. 163. Zie §6.3.2.

bij vo 48/1943). B.V.A. Röling, die in 1941 rechter geworden was in Middelburg, schreef dat onder de rechters, de griffie en het parket geen Duitse sympathieën bestonden, zodat men in het gerechtsgebouw gezamenlijk naar de Engelse radio kon luisteren.¹⁸² In Arnhem werd de NSB'er H. Hannema president, die echter in zijn bureau een radio had verborgen waarmee een substituut-griffier naar de Engelse radio mocht luisteren.¹⁸³

4.3.2.3 Schuldeisers en schuldenaren

De gevolgen van de oorlogvoering drongen ook door in de organisatie van de rechtspraak. Ter uitvoering van vo 13/1940 van de rijkscommissaris besliste Tenkink op 18 juni dat aan schuldenaren die ten gevolge van de oorlogsomstandigheden niet aan verplichtingen konden voldoen die aangegaan waren vóór 10 mei 1940, maximaal zes maanden uitstel kon worden verleend (vo 14/1940, art. 1). Termijnen en vormen konden vanwege de oorlogsomstandigheden in strafzaken, burgerlijke en administratieve zaken buiten toepassing gelaten worden en de burgerlijke rechter kon de uitvoering van reeds genomen beslissingen achterwege laten (vo 14/1940, artt. 2-4). Wanneer door oorlogsgeweld afschriften of uittreksels, afgegeven door een gerecht, verloren waren gegaan, konden bij de rechtbank gratis nieuwe exemplaren aangevraagd worden (vo 56/1940).

Ruim twee jaar nadat de gerechten in staat waren gesteld coulant om te gaan met schuldenaren die ten gevolge van oorlogsomstandigheden niet aan hun verplichtingen konden voldoen, werd het door Schrieke makkelijker gemaakt om geldvorderingen tot 500 gulden te innen. Vo 124/1942 bepaalde dat een schuldeiser bij de kantonrechter een dwangbevel kon vragen om de schuldenaar tot nakoming te dwingen.¹⁸⁴ Dit was makkelijker en goedkoper, zodat het ook voor het innen van kleine vorderingen gebruikt kon worden, waarvan de kosten via een gerechtelijke procedure al snel opliepen tot 85 gulden.¹⁸⁵ In november 1944, toen gevechtshandelingen opnieuw Nederlandse bodem hadden bereikt en gedeelten van de zuidelijke provincies al bevrijd waren, vaardigde Schrieke een nieuw besluit uit ter bescherming van schuldenaren (vo 50/1944) dat sterke overeenkomst vertoonde met Tenkinks verordening van vier jaar eerder. Nu kon de rechter echter ook meermaals en ambtshalve uitstel verlenen.

4.3.2.4 Straffen en maatregelen

Hitler zelf droeg per decreet het recht van abolitie (het afzien van (verdere) vervolging) en het recht om gratie te verlenen over aan de rijkscommissaris, met het voorbehoud dat de Führer in afzonderlijke gevallen zelf kon beslissen (vo 1/1941). Seyss-Inquart oefende dit recht uit in zaken die tot de competentie van de Duitse rechter behoorden, en in zaken waarin een Nederlandse rechter meer

182 Röling, *Kleine en grote kwaad* 1980, p. 36.

183 Barendsen, 'Rechtbank Arnhem' 2004, p. 34.

184 De Hoge Raad heeft over het ontwerp geadviseerd. Zie Archief Hoge Raad, Notulenboek algemene vergadering 1921-1958, 16 februari en 13 maart 1942.

185 Kampstra, 'Nieuwe wetgeving' 1942, p. 230.

dan drie maanden vrijheidsstraf of een boete van meer dan duizend gulden had opgelegd. In overige gevallen was de secretaris-generaal van Justitie bevoegd (vo 2/1941), wiens beslissing door de rijkscommissaris vanaf april 1942 weer kon worden vernietigd of gecorrigeerd (vo 38/1942). Vijf maanden later bepaalde de rijkscommissaris dat hij ook in die gevallen eventueel direct zelf kon beslissen (vo 104/1942).¹⁸⁶ De gratieregeling verving behalve de oude gratieregeling ook de mogelijkheid voorwaardelijk te straffen en voorwaardelijk in vrijheid te stellen (artt. 14a-17 Sr, 559 en 560 Sv). Dat het de bedoeling was om de voorwaardelijke veroordeling en invrijheidsstelling te vervangen stond niet expliciet in de verordening, maar werd in een aanschrijving uitgelegd.¹⁸⁷ Secretaris-generaal Hooykaas deelde hierin mee dat het de bedoeling was uniformiteit in deze regelingen te brengen. Mogelijk was deze aanschrijving mede naar aanleiding van een uitspraak van de rechtbank Assen opgesteld, waarin werd beslist dat de regeling van abolitie en gratie *niet* in de plaats kwam van de voorwaardelijke veroordeling, omdat dat niet uit de verordening bleek.¹⁸⁸

J.M. van Bemmelen, Leids hoogleraar strafrecht en criminologie, bekritiseerde deze regeling in het *Nederlandsch Juristenblad* al voordat zij gepubliceerd was.¹⁸⁹ De wijziging was volgens hem onwenselijk, onbegrijpelijk en onrechtmatig. Het was niet wenselijk om verandering te brengen in een instituut dat sinds 1917 goed werkte en waar iedereen tevreden mee was. De recidivepercentages binnen de proeftijd van voorwaardelijk veroordeelden waren laag. Het was niet begrijpelijk dat de Duitsers deze verandering door wensten te voeren, omdat in Duitsland een *amtliche Strafrechtskommission* in de jaren dertig van mening was dat het Duitse systeem van voorwaardelijke gratie niet naar tevredenheid werkte en gewijzigd diende te worden in een systeem van voorwaardelijke veroordeling precies zoals er in Nederland bestond. Tenslotte was de wijziging volgens Van Bemmelen onrechtmatig omdat er geen enkele noodzaak was deze voor wijziging, waarmee dus art. 43 Landoorlogreglement werd overtreden.

In de praktijk leek het op het eerste gezicht echter niet veel verschil te maken, alsof de voorwaardelijke veroordeling in een andere vorm gewoon doorging. In plaats van tot een voorwaardelijke straf te veroordelen, nam de rechter namelijk in zijn uitspraak de zinsnede op: 'met bepaling dat tenuitvoerlegging van deze straf zal worden opgeschort voor het geval dat binnen 8 dagen na het in kracht van gewijsde gaan van dit vonnis door of namens de verdachte een verzoekschrift om gratie zal worden ingediend.'¹⁹⁰ Het was volgens een officiële *Leidraad* ook de bedoeling dat iedereen die voorheen in aanmerking gekomen zou zijn voor een voorwaardelijke straf, nu voorwaardelijke gratie zou krijgen,

186 Zie voor de procedure ook aanschrijving 22 juni 1942 en aanschrijving 10 augustus 1942.

187 Aanschrijving 26 maart 1941 betreffende de uitvoering van vo 2/1941, M&B 1942, p. 48-52. Zie Sijbranda, 'Buitenwerking stelling, 1941.

188 Rb. Assen 21 januari 1941, *NJ* 1941, 115. Zie hierover §6.3.1.

189 Van Bemmelen, 'Voorwaardelijke veroordeling' 1940.

190 Bv. Politie rechter Maastricht 2 februari 1944, Archief Rb. Maastricht, invnr. 114; Rb. Leeuwarden 4 juni 1941, rolnr. 549, Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 23.

tenzij het algemeen belang zich daartegen verzette. Ook de rol van de reclasering zou worden gehandhaafd.¹⁹¹ Het Amsterdamse hof noemde de nieuwe voorwaardelijke gratie in een uitspraak van 1943 zelfs nog gewoon een voorwaardelijke straf.¹⁹² Ook in de nog te behandelen vrederechtspraak werd de voorwaardelijke gratie toegepast.¹⁹³ Een belangrijk verschil echter, waar Van Bemmelen ook op wees, was dat nu niet de rechter, maar het Openbaar Ministerie besliste over de opschorting van de straf. Daarbij kwam dat het Openbaar Ministerie in de loop van de bezetting in toenemende mate werd genazificeerd: alle vijf procureurs-generaal bij de gerechtshoven zijn uiteindelijk vervangen door nationaal-socialisten. Voor het Openbaar Ministerie bleef het opportuniteitsbeginsel (167, 242 Sv) vrijwel onaangetast: het recht van abolitie (afzien van vervolging op grond van het algemeen belang) was voor uitzonderingsgevallen bestemd, normaal gesproken bleven beslissingen omtrent de vervolging bij het Openbaar Ministerie.¹⁹⁴ De macht van het Openbaar Ministerie was in dit opzicht kort voor de invoering van de nieuwe gratieregeling nog vergroot. Wanneer het in een bepaalde zaak geen (verdere) vervolging besloot in te stellen, konden belanghebbenden voorheen klagen bij het gerechtshof, dat vervolgens de bevoegdheid had het Openbaar Ministerie op te dragen de vervolging door te zetten (artt. 12 en 13 Strafvordering). Deze mogelijkheid werd afgeschaft bij vo 187/1940, onder de noemer van vereenvoudiging van de strafrechtspleging. De Rotterdamse rechter L. van Lookeren Campagne zei over de afkondiging van deze maatregel: dit is het einde van de rechtsstaat.¹⁹⁵ Inderdaad werd hiermee een mogelijkheid afgeschaft van controle door de burger via de rechter op de handhaving van het recht door de staat. Er is echter iets voor te zeggen dat een bezetter in het belang van de handhaving van de openbare orde alle beslissingen omtrent vervolging aan het Openbaar Ministerie overliet. Het is immers niet ondenkbaar dat er een stortvloed van klachten zou komen van de kant van zowel de NSB als haar tegenstanders omtrent het niet vervolgen van leden van de andere partij.

In Utrecht had politierechter-plaatsvervanger Röling een manier gevonden om toch zelf feitelijk een voorwaardelijke straf te kunnen opleggen: hij bepaalde dat 'de zaak een jaar werd aangehouden, en gesteld werd dat over een jaar de straf mede zou worden bepaald door het gedrag van die verdachte in de tussentijd.' Mogelijk was hij op het idee gebracht door een artikel van dr. Nico Muller over enkele mogelijkheden om toch als het ware een voorwaardelijke straf op te leggen.¹⁹⁶ Hij had de pech dat een oplettende journalist dit via de krant aan de grote klok hing. De Duitsers waren hierover zeer ontstemd en overwogen Röling

191 Overwater, 'Leidraad', in *Maandblad voor berechting en reclasering* 1942, p. 158-160.

192 Hof Amsterdam, uitspraak van eind 1943, rolnr. 235/1943, zaak 1303, Archief Hof Amsterdam 450, invnr. 303.

193 Mulder, *Schijn van recht* 1995, p. 44, 85.

194 Aanschrijving 26 maart 1941. M&B 1942, p. 48-52.

195 Gesprek met Mw. N. van Lookeren Campagne-Taverne en C. van Lookeren Campagne.

196 Muller, 'Restanten van voorwaardelijkheid' 1941, p. 63-67.

te arresteren, waartegen het departement zich verzette. Men kwam tot een compromis: Röling werd niet gearresteerd, in ruil waarvoor waarnemend secretaris-generaal Hooykaas een instructie verspreidde aan het Openbaar Ministerie die anders door Seyss-Inquart of Rauter zou zijn rondgestuurd. Röling moest wel de Utrechtse rechtbank verlaten en werd tot rechter in Middelburg benoemd, waar hij altijd al graag had willen werken.¹⁹⁷

Volgens het Nederlandse recht konden bij een veroordeling eventueel in beslag genomen voorwerpen zonedig worden vernietigd of onbruikbaar gemaakt. Vanaf oktober 1941 werden daarvoor in aanmerking komende zaken, wanneer ze voor de ‘volkshuishouding’, de economie, van belang waren, verbeurdverklaard, dat wil zeggen door de overheid verkocht (vo 190/1941 en 142/1942). Bij vo 78/1942 werden het algemene boeteminimum van 50 cent en alle verschillende maximale boeten verdubbeld. De Nederlandse rechter kon vanaf december 1942 net als de Duitse rechter een zogenaamd ‘strafbevel’ uitvaardigen. Zelfs zonder behandeling ter terechtzitting kon er dan door de rechter, na overeenstemming met het Openbaar Ministerie, gestraft worden door middel van een schriftelijk bevel, waarmee maximaal zes maanden hechtenis kon worden opgelegd. Hiertegen was bezwaar mogelijk (vo 99/1942, afdeling I). Het was de bedoeling strafbevelen uit te vaardigen in zaken van eenvoudige aard. Ook overtredingen van belastingsvoorschriften zouden met een strafbevel afgedaan kunnen worden.¹⁹⁸ Opnieuw komt in deze maatregelen de voorkeur voor afschrikking door middel van hogere straffen tot uitdrukking. Ook gaat efficiency in de loop van de bezetting steeds vaker boven bescherming van rechten van de verdachte.

Dezelfde overwegingen lagen waarschijnlijk ten grondslag aan de bevoegdheid die de plaatselijke hoofden van politie kregen om straffen uit te delen wegens onder andere overtredingen van verduisterings- en openbare ordevoorschriften. Deze straffen heetten strafbeschikkingen, en bedroegen ten hoogste honderdvijftig gulden boete of twee weken hechtenis (vo 99/1942 afdeling II), maar in gemeenten met minder dan 10.000 inwoners maximaal vijftig gulden boete of vijf dagen hechtenis.¹⁹⁹ Misdrijven kwamen niet voor afdoening door de politie in aanmerking. De gestrafte kon eventueel alsnog verzoeken om een rechterlijke beoordeling. De beslissing van de rechter was vervolgens wel meteen definitief, er was geen mogelijkheid van hoger beroep (vo 99/1942, artt. 17-21).²⁰⁰ Bij een overtreding van geringe betekenis kon een politieambtenaar

197 Röling, *Kleine en grote kwaad* 1980, p. 35-36. De instructie aan het OM betrof een aanschrijving aan de PG's bij de hoven met de mededeling dat de bewijskracht van processen-verbaal van de Duitse politie gelijk werd gesteld aan die van processen-verbaal van de Nederlandse politie. M&B p. 234-235.

198 Aanschrijving van SG van Justitie aan PG's bij hoven en EH 20 maart 1943, 6^e afdeling 1101; Aanschrijving van SG van Justitie aan de griffiers van de rechtbanken en kantongerechten, 20 maart 1943, 6^e afd. 1101.

199 Besluit SG van Justitie 29 januari 1942, *Stert.* 1 februari 1943, nr. 21, art. 1, ook in M&B p. 631-632.

200 Een soortgelijke regeling is ingevoerd op 21 juni 2006, ook onder de naam strafbeschikking.

het ook laten bij een ‘aan kosten onderworpen waarschuwing’ tot vijf gulden (vo 99/1942, afdeling IV). Strafbeschikkingen en aan kosten onderworpen waarschuwingen konden niet aan Duitsers of aan personen onder de achttien jaar gegeven worden.²⁰¹

Het kwam ook voor dat de rechter met toepassing van dwangmiddelen de bezetter dwarszat. Dat was het geval met de voorlopige hechtenis.²⁰² Hierover klaagde de Amsterdamse procureur-generaal, de NSB’er en rechtsfrontlid J. Feitsma. Hij meldt ook een geval van een kinderrechter die een jongen in hechtenis nam, zodat deze niet bij de Duitse Kriegsmarine in dienst kon treden. Schrieke raadde Feitsma aan bij nieuwe klachten van Duitse zijde meteen naar het rijkscommissariaat door te verwijzen, dat vervolgens via Schrieke voor vrijlating zou kunnen zorgen.²⁰³

4.3.2.5 Kamp Erika

De wijze van tenuitvoerlegging van gevangenisstraffen werd in 1942 aanleiding van het bekendste en meest succesvolle protest dat de rechterlijke macht tijdens de bezetting heeft laten horen. Om het tekort aan cellen op te vangen,²⁰⁴ werden tijdens de bezetting enkele gevangenkampen ingericht. Het kamp Erika te Ommen is berucht geworden door de wrede behandeling van de gedetineerden door de (Nederlandse) bewakers.²⁰⁵ Vaak belandden de gedetineerden in het ziekenhuis of overleden zij door mishandeling en ondervoeding. De Amsterdamse officier van Justitie H.A. Wassenbergh voerde de actie tegen Ommen aan. Enkele leden van het Openbaar Ministerie bezochten op 4 februari 1943 het kamp en maakten een onrustbarend rapport op. Met deze gegevens stuurde de actiegroep vervolgens een afvaardiging naar het generaal-commissariaat voor Verwaltung und Justiz. Op 20 februari spraken de presidenten van de Rotterdamse en Amsterdamse rechtbanken, Zwaardemaker (fascist, maar anti-NSB) en A.J. van Royen met Ministerialrat Seiffert. Ook enkele rechters bezochten het gevangenkamp en alle hoven en rechtbanken stuurden Schrieke gezamenlijk een bezorgde brief. Ook uit de Hoge Raad kwam een protest: voorzitter van de strafkamer Taverne en griffier Somer stuurden na ruggespraak met president Van Loon eveneens een brief aan Schrieke.²⁰⁶ In april werd het kamp dankzij de protesten opgeheven.

201 Vo 99/1942, art. 28, aanschrijving SG van Justitie aan de burgemeesters en hoofd-commissarissen van politie, 30 januari 1943, nr. 90, M&B p. 634-647: p. 646.

202 De strafkamer kon op eigen initiatief voorlopige hechtenis opleggen na aanvang van de terechtzitting, art. 66 lid 2 Sv.

203 Verburg, *De procureurs-generaal* 2005, p. 123. Vergadering van 22 mei 1942.

204 Volgens statistieken van het departement van Justitie kwam het aantal niet ten uitvoer gelegde gevangenisstraffen tussen 1935 en mei 1941 niet boven de 500 maar daarna liep het aantal snel op tot 4500 in april 1942. Archief zuivering Justitie, invnr. 14: Dossier Korteweg, hoofd gevangeniswezen, rapport reorganisatie gevangeniswezen.

205 Zie over het kamp: Veldman, *Knackers achter prikkeldraad* 1993.

206 Archief Hoge Raad, map WOII, Taverne en Somer aan de SG van Justitie 31 maart 1943.

Onderdeel van het protest door de rechterlijke macht vormde het bekende arrest van het hof Leeuwarden van 25 februari 1943 waarin het ongenoegen over kamp Erika pregnant tot uitdrukking werd gebracht.²⁰⁷ Het hof verlaagde hierin de straf die de rechtbank had opgelegd omdat de wijze van tenuitvoerlegging, in kamp Erika, de straf zwaarder zou maken dat bedoeld was in de wet, die immers van een reguliere gevangenis uitging. Daarom volgde veroordeling tot een straf die gelijk was aan de duur van de voorlopige hechtenis, zodat de veroordeelde meteen vrij kwam. Deze methode hanteerden destijds veel rechters: er werd zo mogelijk een straf opgelegd die net niet lang genoeg was om volgens de richtlijnen in Ommen ten uitvoer gelegd te moeten worden.²⁰⁸ Tot zover nog niets bijzonders. Maar het hof zei er ook nog bij dat het dit deed ‘om des gewetens wille’.²⁰⁹ Dat was tegen het zere been van de Duitsers; er schuilt de suggestie in dat degene die het kamp in stand houdt, de bezetter, geweten/loos is. Het protestkarakter van deze zinsnede was onmiddellijk voor iedereen duidelijk.²¹⁰ De illegale pers juichte de uitspraak toe²¹¹ en de bezetter ontsloeg twee van de drie verantwoordelijke raadsheren: F.F. Viehoff en J. Wedeven. Viehoff was pas sinds april 1942 als raadsheer werkzaam. De derde betrokken raadsheer was plaatsvervanger J.B.J. Heijmeijer, die geen ontslag kreeg. Het verzet vond dat de raadsheren zich uitstekend van hun rechtsprekende taak hadden gekweten, en de bezetter was van mening dat hier juist van ernstig plichtsverzuim sprake was.²¹²

Het is echter de vraag of het Leeuwarder arrest meer was dan de zo vurig gewenste *cri de coeur* die men sinds het Toetsingsarrest van de Hoge Raad van de zijde van de rechterlijke macht niet meer voor mogelijk had gehouden. Deze hartekreet is niet een geval van rechtspraak in optima forma, zoals Hermans suggereert,²¹³ maar eerder een buitenjuridische daad van verzet: het persoonlijke geweten van de rechter is immers geen rechtsbron.²¹⁴ Hoewel de uiteindelijke beslissing over de wijze van de toepassing van het recht door de rechter misschien een gewetensbeslissing is, zoals Scholten meent,²¹⁵ was, en is, het

207 Hof Leeuwarden 25 februari 1943, *NJ* 1951, 643. Het boek van Hermans, *Gewetens wille* 2003 is aan dit arrest en zijn voor- en nageschiedenis gewijd. Zie voornamelijk p. 82-243. Het meeste ontleen ik dan ook aan deze studie. Zie ook Vogel en Schulten, ‘Jaap Schrieke’ 1996, p. 132-138 en Barendsen, ‘Rechtbank Arnhem’ 2004, p. 51-55.

208 Deze methode werd aan de bezetter bekendgemaakt door de rechtbank Zwolle in een toegevoegde brief bij het gezamenlijk protest van alle hoven en rechtbanken. Hermans, *Gewetens wille* 2003, p. 105.

209 Deze woorden staan ook in Romeinen 13:5, waarin staat dat men de overheid moet gehoorzamen. Deze passage werd op verschillende manieren geïnterpreteerd: sommigen leidden er de plicht tot gehoorzaamheid aan de bezetter uit af, anderen zagen er alleen een gebod tot gehoorzamen van ‘legitieme’ overheden in. Zie §3.4.1.

210 De enige andere uitspraak tijdens de bezetting die duidelijk kritiek op de bezetter leverde, was een vonnis van de Arnhemse rechtbankpresident in kort geding, Rb. Arnhem 4 september 1944, *NJ* 1944/1945, 653. Dit behandel ik in §§6.3.1 en 6.4.

211 Bijvoorbeeld in *Het Parool* van 5 april 1943, <www.hetillegaleparool.nl>.

212 Hermans, *Gewetens wille* 2003, p. 122.

213 Hermans, *Gewetens wille* 2003, p. 181-184.

214 Zie hierover ook mijn recensie: Venema, ‘Gewetens wille’ 2003.

215 Scholten, *Algemeen deel* 1931, p. 179.

volstrekt ongebruikelijk dat de rechter dat expliciet in zijn vonnis meldt. Als verzetsdaad was het arrest misschien moedig, maar juridisch rammelt het.

Of het arrest heeft bijgedragen aan de sluiting van kamp Erika, kan niet zonder meer worden aangenomen.²¹⁶ Losecaat Vermeer, raadsheer in de Hoge Raad, noemde het in een brief aan Cleveringa een ‘tactische domheid’: ‘Waarom aan de grote klok hangen wat alom in stilte allang gebeurde? Het dreigde zelfs de in voorbereiding zijnde opheffing van O[mmen] in gevaar te brengen’.²¹⁷ Ook de aanjager van de protestbeweging Wassenbergh noemde het arrest ‘moedig, maar enigszins prematuur’.²¹⁸ Commissaris-generaal Wimmer zei over de Leeuwarder raadsheren in een naoorlogs interview: ‘die haben es vollkommen verkehrt angepackt. [...] [Seyss-Inquart] war über den Urteilsspruch wütend, er regte sich sehr darüber auf, und hat sie dann sofort entlassen’.²¹⁹

4.3.2.6 Bemoeienis met rechtzaken door bezetter en NSB

De Duitsers lieten zich goed op de hoogte houden van de Nederlandse rechtspraak. Rechtszaken werden geregeld bijgewoond door Duitse functionarissen. Wimmer liet via Schrieke aan de gerechten weten dat ambtenaren van het rijkscommissariaat bij overlegging van een opdracht en een legitimatiebewijs ook toegelaten moesten worden bij niet-openbare zittingen.²²⁰ De rechtspraak van de Hoge Raad stond in het bijzonder in de belangstelling. Van Loon hielp daarbij door uitspraken, waarvan hij dacht dat ze voor de bezetter interessant waren, in vertaling op te sturen naar de Ministerialrat. Uit Van Loons begeleidende briefjes blijkt niet van een opdracht van de kant van de bezetter, maar spreekt eigen initiatief. Zo stuurde Van Loon onder andere een uitspraak door, waarin de Hoge Raad een veroordeling in stand liet wegens het niet aanmelden van een fiets volgens de Haarlemse fietsenverordening. Dit aanmelden moest gebeuren vanwege de vordering van fietsen door de Wehrmacht. De gemeentelijke verordening was bedoeld om de vordering ordentelijk te laten verlopen. Zodoende was de verordening volgens de Hoge Raad in het belang van de openbare orde, en viel ze niet buiten de regelgevende bevoegdheid van de gemeente.²²¹ Cleveringa veroordeelde deze uitspraak: het was volgens hem juist een zich ‘in dienst stellen der bezettende overheid ten koste van het recht’.²²²

Een andere categorie strafzaken waar de Duitsers zich goed over lieten informeren waren de zogenaamde politieke beledigingen, zoals het onder NSB’ers gehate scheldwoord ‘landverrader’. Alle officieren van justitie en procureurs-generaal moesten alle vonnissen in dergelijke zaken naar het departement sturen, dat voor doorzending naar Verwaltung und Justiz zou zorgen. Ook

216 Volgens Hermans is het wel het geval: Hermans, *Gewetens wille* 2003, p. 179.

217 Archief zuivering Justitie, invnr. 88: Losecaat Vermeer aan Cleveringa 11 november 1943.

218 Vogel en Schulten, ‘Jaap Schrieke’ 1996, p. 134.

219 Blom, *Cohen* 2005, p. 367.

220 Aanschrijving SG van Justitie aan alle gerechten 30 december 1941. M&B p. 232.

221 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2384. HR 7 juni 1943, nr. 47366.

222 Archief zuivering Justitie, invnr. 88: Cleveringa aan Losecaat Vermeer 25 oktober 1943.

als een rechtbank geen politieke beledigingen had berecht, wilden de Duitsers dat weten. Het ging in dit soort zaken naar de mening van Hooykaas om de ‘bescherming van rechtsgoederen van de allereerste orde, welke in tijden van tegenstellingen en spanningen als de tegenwoordige nog grooter gevaar lopen dan in rustige tijden.’ Individuen en groepen konden volgens de waarnemend secretaris-generaal door aanranding van de eer of goede naam vaak ernstiger geschaad worden dan door aantasting van materieel bezit. In ernstige gevallen moest er een vrijheidsstraf worden geëist.²²³ In augustus 1941 werd onder andere voor de berechting van politieke beledigingen de zodadelijk te behandelen vrederechtspraak ingesteld.

Seyss-Inquart had zich formeel de bevoegdheid aangemeten rechterlijke uitspraken aan zich voor te laten leggen alvorens de rechter ze mocht uitspreken (vo 3/1940, art. 6 lid 3). Er zijn echter geen gevallen bekend waarin hij hiervan gebruik heeft gemaakt. Een andere formele wijze om in te kunnen grijpen in de rechtspraak was op basis van vo 230/1940 met betrekking tot privaatrechtelijke aanspraken naar aanleiding van individuele maatregelen van de rijkscommissaris en privaatrechtelijke aanspraken tegen Duitsers die samenhangen met oorlogsgebeurtenissen. Seyss-Inquart kon echter ook desgewenst op andere gronden beslissen dat een aanspraak niet voor de Nederlandse rechter geldend gemaakt kon worden. De eerder besproken zaak met betrekking tot modemagazijn Gerzon is hiervan een voorbeeld.²²⁴

Het bezettingsbestuur begon zich vanaf 1941 meer te bemoeien met het verloop van rechtszaken, zowel in het algemeen als met individuele zaken. Commissaris-generaal Wimmer had Schrieke erop gewezen dat leden van de Duitse Wehrmacht als getuige in een strafzaak waren opgeroepen met het gebruikelijke dagvaardingsformulier, waarop in geval van niet-verschijning standaard met ‘voorgeleiding door dienaren der openbare macht’ wordt bedreigd. Wimmer zag liever dat in dit soort gevallen niet het standaardformulier maar een brief in het Duits via de bevelhebber van het Duitse leger in Nederland aan de getuige zou worden gezonden. De getuige kon dan ofwel door Wimmer naar de rechtbank gestuurd worden, ofwel door de Duitse krijgsraad gehoord worden. Duitse politieagenten moesten wanneer nodig met een brief aan de commissaris-generaal voor openbare veiligheid Rauter worden opgeroepen om als getuige te verschijnen. Rauter kon dan beslissen óf en hoe aan de oproep gehoor werd gegeven. In de regel zou de Duitse politieman door het SS- und Polizeigericht worden gehoord.²²⁵ ‘Anzeigen’ van de Duitse politie dienden te worden beschouwd als Nederlandse processen-verbaal.²²⁶ Later tijdens de bezetting bracht Schrieke in een circulaire een andere klacht over van de Duitse autoriteiten met betrekking tot de behandeling van Duitsers in processen. Het was meermaals voorgekomen dat rechterlijke of andere ambtenaren voor Duitsers ongunstige beslissingen namen doordat zij hun stukken slechts in de

223 Aanschrijving SG van Justitie aan PG's 19 mei 1941, M&B p. 200-201.

224 Zie §4.3.1.3.

225 Aanschrijving 29 maart 1941 en 14 augustus 1941, M&B p. 230, 231.

226 Aanschrijving 27 maart 1941, M&B p. 234-235.

Duitse taal hadden ingediend. Voortaan moest men deze van Schrieke net zo behandelen als Nederlandse stukken.²²⁷

In juli 1941 vaardigde Seyss-Inquart een op het eerste gezicht merkwaardige verordening uit (vo 135/1941). Het leveren van (militaire) diensten aan het Duitse leger, de Waffen-SS of het vrijwilligerslegioen Nederland zou, met terugwerkende kracht tot 10 mei 1940, niet vallen onder in dienst treden van een vijandelijk leger of hulpverlening aan de vijand, strafbaar gesteld in artt. 101-103 Sr.²²⁸ In feite was deze verordening niet in eerste instantie gericht aan de rechter. De reden voor uitvaardiging was gelegen in de oprichting van het Vrijwilligerslegioen Nederland, dat deelnam aan de strijd tegen het communisme aan het Oostfront. Met zijn verordening trachtte de rijkscommissaris zoveel mogelijk aarzelingen weg te nemen bij potentiële deelnemers.²²⁹

In juni 1942 schreef de NSB-advocaat H.P. van Heyst in *Het Rechtsfront* over een zaak bij de Amsterdamse kantonrechter die een vordering toewees tot ontbinding van een huurcontract en ontruiming van de woning vanwege 'onbehoorlijk gebruik van het gehuurde'. Dit onbehoorlijk gebruik bestond in het voor het raam ophangen van NSB-propagandaplatten. Het huurcontract verbood namelijk het maken van reclame. Ontbinding van de huur omwille van economisch voordeel was weliswaar verboden door het Huurbeschermingsbesluit 1941 (vo 81/1941), maar één van de uitzonderingen was 'onbehoorlijk gebruik van het gehuurde goed', zodat het Huurbeschermingsbesluit geen soelaas bood voor de huurder. Het commentaar van Van Heyst is veelzeggend: 'Het was dan ook geen wonder, dat de Overheid hier moest ingrijpen en de executie van dit vonnis heeft verhinderd'.²³⁰

Ingrepen door de bezetter in de tenuitvoerlegging van vonnissen kwamen met enige regelmaat voor, zoals het volgende doet vermoeden. De president van de Rotterdamse rechtbank Zwaardemaker schrijft in zijn naoorlogse apologie dat hij in de eerste weken van 1942 erin slaagde 'een einde te maken, althans wat het arrondissement Rotterdam betreft, aan het destijds vaak voorkomende, volledig willekeurig ingrijpen van de *Sicherheitspolizei* en andere Duitse instanties in de executie van door Nederlandse rechters gewezen vonnissen in burgerlijke zaken.' Zo zou hij onder andere een ontruimingsvonnis van de Rotterdamse kantonrechter tegen een hoge functionaris van de NSDAP ondanks tegenwerking uitgevoerd hebben gekregen.²³¹ In april 1943 vroeg secretaris-generaal van Justitie Schrieke de mening van de griffier van de Rotterdamse

227 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 3: circulaire SG van Justitie aan autoriteiten etc. 11 augustus 1944.

228 Een ontwerp sprak van het *niet strafbaar zijn* van dergelijke feiten. Ministerialrat Seiffert wees er terecht op dat daarmee zou worden toegegeven dat de feiten wel onder de delictomschrijving vielen, maar dat de bezetter alleen de bestraffing wilde verhinderen. Archief Verwaltung und Justiz invnr. 9086: brief Seiffert aan Abteilung Rechtssetzung 24 juli 1941.

229 *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 26 juli 1941. Knipsel aanwezig in archief Verwaltung und Justiz, invnr. 9086.

230 Van Heyst, 'Rechters en wetstoepassing' 1942, p. 118.

231 Archief Zwaardemaker, invnr. 15, (ontwerp-)apologie, p. 11.

rechtbank over een brief die Ministerialrat Seiffert in opdracht van Wimmer aan Schrieke had gestuurd. Daarin werd opheldering gevraagd over een rechtszaak waarbij een Duitser betrokken was. Deze Duitser was met een Nederlandse getrouwd en zijn schoonmoeder had geprobeerd via de rechter ‘gewisse Unterhaltsansprüche’ af te dwingen. En met succes: na een tijdje kreeg de man een verstekveroordeling tot betaling van een som geld. Wimmer vroeg of dit ongedaan gemaakt kon worden, of dat ervoor gezorgd kon worden dat het vonnis niet ten uitvoer zou worden gelegd. De rechtbank, nog steeds onder presidentschap van Zwaardemaker, antwoordde aan Schrieke dat wanneer de termijn verlopen is zonder dat er een verweerschrift is ingediend, de vordering bij verstek kan worden toegewezen. Alleen veranderde omstandigheden konden het recht van de schoonmoeder op het betreffende geldbedrag nog wijzigen.²³² Duitse militairen vielen echter normaal gesproken onder een ‘Vollstreckungsschutz’, dat wil zeggen dat zij beschermd werden tegen de tenuitvoerlegging van vonnissen te hunnen nadele. Soms vond tenuitvoerlegging toch plaats, zoals in een geval waarin een militair zelf in cassatie ging, en daarmee in zekere zin autoriteit toekende of tenminste waarde hechtte aan het oordeel van de Nederlandse rechter. Toen hij verloor en niet wilde betalen, kreeg de advocaat van de tegenpartij uiteindelijk via Verwaltung und Justiz gedaan dat toch twee derde van het verschuldigde bedrag werd voldaan.²³³ Later vroeg de Ministerialrat aan Schrieke of de Vollstreckungsschutz ook kon gelden voor Nederlanders in dienst van de Wehrmacht.²³⁴ Het antwoord daarop is niet overgeleverd. De Rotterdamse president berichtte verder nog van de zijde van een hogere SS-instantie eenmaal de sommatie ontvangen te hebben om een door hem in kort geding gewezen ‘Sabotage Urteil’ onverwijld in te trekken. Dit weigerde hij. Het betrof hier een in hoger beroep bevestigd vonnis, waarbij werd beslist dat voor de Duitse weermacht werkende aannemers tot doorbetaling van loon verplicht waren, indien het werk om bepaalde redenen moest worden stilgelegd. De spoorwegstaking leverde in de gewraakte visie van Zwaardemaker voor de aannemers geen overmacht op.²³⁵

Van de Arnhemse rechtbank, zo berichtte J.H. Smits, destijds rechter en vanaf 1944 president, konden met name enkele ontruimingsvonnissen door Duits ingrijpen niet ten uitvoer worden gelegd. Een ander opmerkelijk voorbeeld is het volgende. In 1941 vroeg een ongehuwde vrouw herstel in de voogdij over haar kind, waaruit ze eerder was ontzet. Zij was verloofd met een lid van de Luftwaffe en zelf werkte ze voor de SD. Hoewel het verzoek werd afgewezen en er geen hoger beroep werd ingesteld, hadden de Duitse autoriteiten het kind

232 Archief Rb. Rotterdam, invnr. 2: SG van Justitie aan griffier Rb. Rotterdam 3 april 1943; Rb. Rotterdam aan SG van Justitie 7 april 1943.

233 HR 26 november 1943, no. 7841 (Hof Den Haag 22 april 1943); Th. Bakker aan GK für Verwaltung und Justiz 27 april 1944. Archief Hoge Raad/Smits.

234 Ministerialrat aan SG Justitie 25 mei 1944. Archief Hoge Raad/Smits.

235 Archief Zwaardemaker, invnr. 15, (ontwerp-)apologie, p. 15.

weggehaald bij de Voogdijvereniging en naar de familie van de man in het Sudetenland gebracht.²³⁶

Het ingrijpen van de Sicherheitspolizei in de Nederlandse rechtsgang werd door Verwaltung und Justiz niet gewenst geacht. Ministerialrat Krug schreef hierover in 1944 aan de (inmiddels derde) *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der SD*, tevens *SS Brigadeführer und Generalmajor der Polizei* Erich Naumann. Krug bracht een klacht over van Schrieke omtrent het verzet van de Sicherheitspolizei tegen executie van de straffen die aan enkele aardappel-smokkelaars in Maastricht waren opgelegd. Schrieke vond dat dit het ordentelijk functioneren van het Nederlandse justitieapparaat verhinderde en diens gezag verminderde. Ook de procureur-generaal in Leeuwarden Semplonius, evenals Schrieke NSB'er, meldt volgens Krug een dergelijk geval in Groningen. Naumann berichtte in overeenstemming met de wens van Krug aan alle *Aussendienststellen* van de Sipo en de SD, dat de ingrepen weliswaar gerechtvaardigd, maar in deze vorm niet aanvaardbaar waren, omdat er aan Duitse zijde belang was bij de zelfstandigheid van de Nederlandse rechtspleging. Soms kon volgens Naumann ingrijpen echter politiek noodzakelijk zijn, namelijk wanneer bijvoorbeeld Nederlandse rechterlijke uitspraken of de tenuitvoerlegging daarvan in belangrijke mate afbreuk zouden doen aan het Duitse rechtsgevoel en de Duitse politieke belangen. Als zo'n geval zich voordeed, zo luidde de opdracht van Naumann, dan moest er niet alleen met de Beauftragte voor de provincie overlegd worden, maar ook met Naumann zelf, zodat de gerechten via de commissaris-generaal Wimmer in de juiste richting gedirigeerd konden worden.²³⁷

Ook de NSB hield zich niet onbetuigd. Het grootste succes dat de NSB ten aanzien van de rechtspraak heeft geboekt is de invoering van de zo dadelijk te bespreken vrederechtspraak. Hier bespreek ik nog twee kleinere pogingen tot beïnvloeding. In juni 1942 klaagde Schrieke bij de procureurs-generaal over het feit dat personen die geweld gebruikten tegen opsporingsambtenaren, in het bijzonder ambtenaren van de Centrale Crisis-Controledienst die de naleving van distributiemaatregelen controleerden, te licht gestraft werden. In zo'n zaak werd een persoon die schuldig was bevonden aan mishandeling veroordeeld tot 25 gulden boete, subsidiair 25 dagen hechtenis, conform de eis. Schrieke vond eis en straf veel te laag, en vroeg de procureurs-generaal ervoor te zorgen dat er voortaan zwaardere straffen geëist zouden worden. Ook vroeg hij hen de strafkamers van de hoven en de rechtbanken hiervan op de hoogte te brengen.²³⁸ Op verzoek van de NSB eiste de Haagse substituut-officier van justitie Groenewegen eens een hogere straf, maar verklaarde later dat dit geen invloed

236 Collectie P.R. Smits: brief J.H. Smits, president Rb. Arnhem, aan jhr.dr. L.H.K.C. van Asch van Wijck (PG Hof Den Haag en schrijver van 'Rechtspraak in bezettingstijd' 1950) 17 september 1945.

237 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2390: Brieven Krug aan Naumann 10 februari en 10 maart 1944, brief Naumann aan Aussendienststellen 28 februari 1944.

238 Aanschrijving van SG van Justitie aan PG's bij hoven, 19 juni 1942, 6^e afd. 1168.

had gehad op de rechter die in dergelijke gevallen toch altijd een vaste straf van twee maanden oplegde.²³⁹

Een merkwaardig geval deed zich voor in de zomer van 1941. Een aanhanger van de nieuwe orde trachtte de rechterlijke macht in te zetten voor zijn eigen zaak. In Leeuwarden probeerde K. Sijbranda, nationaal-socialist en ambtenaar voor de kindervetenen, de president van de rechtbank, C.W. Stheeman, ertoe te bewegen actie te ondernemen tegen de advocaat J. Vis. Tijdens een onderhoud van Sijbranda met advocaat Dorhout zou Vis een deur hebben dichtgetrapt, 'alsof om mijn vertrek te bespoedigen en mij tussen deur te beknellen'. Dat liet Sijbranda zich niet welgevallen, en verzocht Stheeman daarom te bewerkstelligen dat hij niet weer door Vis zou worden 'belemmerd of gemolesteerd'. Stheeman antwoordde dat Vis niet onder zijn toezicht stond, en hij hem dus niets kon gebieden of verbieden.²⁴⁰

4.3.2.7 Arbeidsinzet

De Duitse nationaal-socialisten waren van mening dat Duitsland de leiding had over de Europese strijd tegen de ondergang aan het communisme en het jodendom. Daarom achtten zij Duitsland gerechtigd alle mogelijke medewerking te eisen van alle Europeanen, die 'auf Gedeih und Verderb verbunden werden durch diesen Krieg, die gegen den Erzfeind der abendländischen Kultur geführt wird.'²⁴¹ In februari 1943 kondigde Seyss-Inquart aan dat hij, of twee van zijn commissarissen-generaal, alle maatregelen konden nemen ten behoeve van de 'arbeidsinzet', die in beperktere vorm al bestond sinds het begin van de bezetting.²⁴² Ideologisch sloot de arbeidsinzet van werklozen aan op het recht op arbeid en de arbeidsplicht van NSB-programmapunt 11.²⁴³ Vanaf mei 1943, mede als reactie op de april/mei-stakingen, moest iedereen tussen de 18 en de 35 jaar zich aanmelden bij het arbeidsbureau (vo 43/1943, art. I), en werkgevers moesten gegevens van al hun personeelsleden op formulieren invullen om eventuele vrijstellingen aan te vragen. Wie zich aan de arbeidsinzet probeerde te onttrekken kon nu van de Duitse strafrechter maximaal vijf jaar gevangenisstraf of een boete van ten hoogste tienduizend gulden verwachten (vo 16/1943). De arbeidsinzet zorgde voor de nodige problemen op de rechtbanken, omdat de rechters en het overige personeel meestal niet gemist konden worden. Bovendien wilden de rechtbanken zo min mogelijk meewerken aan deze maatregel die volgens velen in strijd was met het Landoorlogreglement.

239 Archief zuivering Justitie, invnr. 204: advies HCRM aan MvJ 19 juli 1946: over Groenewegen.

240 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 9: K. Sijbranda aan president Rb. Leeuwarden 1 juli 1941; president Rb. Leeuwarden aan Sijbranda 2 juli 1941.

241 Citaat uit een rede van het hoofd van de *Hauptabteilung soziale Verwaltung* tot de directeurs van de arbeidsbureaus, in: Van Randwijk, 'Werkverruiming' 1950, p. 401.

242 Van Randwijk, 'Werkverruiming' 1950, p. 411-425. Zie ook Klemann, *Nederland 1938-1948* 2002, p. 265-276. Daarnaast werkten door Duitse rechters gestrafte Nederlanders in de overvolle Duitse gevangenschappen en tuchthuizen. Van der Stroom, *Duitse strafrechtspiegeling* 1982, p. 70, 76.

243 Zie §2.3.3.

Ondanks de uitzondering die in vo 43/1943 gemaakt werd voor ‘ambtenaren en arbeidscontractanten van het Rijk, de provincies, de gemeenten en de overige publiekrechtelijke lichamen’ moesten de rechtbanken ook opgave doen van het personeel dat voor tewerkstelling in aanmerking zou komen. Schrieke had in een circulaire van oktober 1942 al laten weten dat onmisbaarheid niet zou volstaan als grond voor vrijstelling. Er moest bovendien toch op personeelskosten bezuinigd worden, dus kon men beter de werkweek verlengen of tijdelijke krachten inhuren.²⁴⁴

In januari 1943 maande Schrieke in opdracht van commissaris-generaal voor Bijzondere aangelegenheden Schmidt tot spoedige opgave voor tewerkstelling in Duitsland. Rechtsprekende ambtenaren hoefden nog niet te worden opgegeven, want daarover was nog overleg met de betrokken Duitse instantie. Voor 8 mei moest men de opgaven insturen.²⁴⁵ De rechtbank Leeuwarden besloot na een algemene vergadering de verlangde opgave niet te doen (met uitzondering van de president, de NSB’er Ch.A.E. Maitland), omdat men dan zou meewerken aan handelingen in strijd met artt. 43 en 52 Landoorlogreglement.²⁴⁶ Art. 52 Landoorlogreglement stond het eisen door een bezetter van ‘requisitiën in natura en persoonlijke diensten’ uitsluitend toe ten behoeve van het *bezettingsleger*, en niet voor de bezettende staat in zijn geheel. De rechtbank bracht dit onder de aandacht van Schrieke en stuurde aan het gewestelijk arbeidsbureau een opgave van het niet-rechterlijk personeel, waarvan bij allen met een rood kruis de onmisbaarheid was aangegeven.²⁴⁷ Het probleem bleef echter bestaan. De rechtbank correspondeerde veel met de autoriteiten over enkele medewerkers die in hernieuwde krijgsgevangenschap werden genomen en voor arbeidsinzet dreigden te worden opgeroepen. Voor een waarnemend griffier slaagde de rechtbank erin vrijstelling te verkrijgen voor de arbeidsinzet vanwege zijn volstreekte onmisbaarheid.²⁴⁸ Ook het gerechtshof Den Bosch besloot om het verstrekken van gegevens die konden leiden tot tewerkstelling in Duitsland vanwege strijd met het oorlogsrecht te weigeren, evenals het hof Amsterdam, welks president tevens opmerkte dat het doen van een dergelijke opgave niet tot de taken van een gerechtshof behoorde.²⁴⁹ De president van

244 Archief Rb. Rotterdam: SG van Justitie aan autoriteiten etc., 6 oktober 1942

245 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 3: AS 1195, 22 januari 1943.

246 Archief Rb. Leeuwarden 18-02, invnr. 72: notulen raadkamer, algemene raadkamer 11 februari 1943, over circulaire SG van Justitie: aanschrijving 22 januari 1943, 1195 en 9 februari 1943, 1119 ‘tewerkstelling Duitsland’. Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 9: president en griffier aan SG van Justitie 13 februari 1943.

247 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 3. President Rb. aan directeur gewestelijk arbeidsbureau 17 maart 1943. Blijkens een aanmaning van Schrieke had ook het kantongerecht geen opgave gedaan: SG van Justitie aan Ktr. Leeuwarden AS 1159, 6 mei 1943.

248 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 7: fungerend president aan SG van Justitie 29 september 1943; fungerend president aan SG van Justitie 17 januari 1944.

249 Archief Hof Den Bosch: Brief aan SG van Justitie 8 februari 1943. Archief Hof Amsterdam, invnr. 2: Pres Hof Amsterdam aan SG van Justitie 30 januari 1943.

Arnhemse rechtbank, de NSB'er Hannema, deed de opgave wel, en bovendien zonder enig overleg met de rechtbank.²⁵⁰

De Hoge Raad weigerde eveneens de opgave te doen. In de algemene vergadering van 29 september 1943 wilde raadsheer Nypels een brief aan de secretaris-generaal voorlezen waarin bezwaren stonden die leden van de Hoge Raad ertoe hadden gebracht niet de gevraagde gegevens te verstrekken. President Van Loon wilde dit niet toestaan, waarop Nypels vroeg of dan de vergadering hem daartoe in de gelegenheid kon stellen. Van Loon ging niet akkoord: hij had aan Nypels al eerder uitgelegd dat deze kwestie niet meer in algemene vergadering kon worden behandeld. Donner was het niet met de president eens dat de zaak al had afgedaan. Het was immers een belangrijk punt, omdat het de aangelegenheid betrof waarop aan procureur-generaal Berger ontslag was verleend. Zich uit te spreken over de arbeidsinzet-circulaire was een kans voor Hoge Raad om solidariteit met Berger te betuigen, aldus Donner. Hierop reageerde Van Loon geërgerd en hij uitte zijn onvrede over het feit dat eerder in een vergadering van de burgerlijke kamer met nog enkele andere raadsheren buiten medeweten van de president was besloten de gegevens met betrekking tot de arbeidsinzet niet te verstrekken. Dan kapt hij de discussie af.²⁵¹

Tewerkstellingen konden uiteindelijk niet geheel voorkomen worden. In mei maakte de Rotterdamse rechtbank bezwaar tegen tewerkstelling van het griffiepersoneel, dat wegens grote drukte onmisbaar was.²⁵² Schrieke maakte in juli 1943 bekend dat NSB'ers desgewenst door tussenkomst van het departement een bewijs van vrijstelling konden krijgen. In dezelfde circulaire liet hij weten dat inmiddels besloten was dat ook rechterlijke ambtenaren in aanmerking kwamen voor tewerkstelling in Duitsland.²⁵³ De Rotterdamse president Zwaardemaker trachtte zoveel mogelijk personeel aan de arbeidsinzet te onttrekken. Hij liet zelfs personeel onderduiken in het gerechtsgebouw tijdens razzia's op 9 en 10 november 1944.²⁵⁴ Daardoor werd het volgens hem mogelijk al snel na de bevrijding een tamelijk volledig herstel van de normale gang van de rechtspleging in Rotterdam en omgeving te bereiken.²⁵⁵ De arbeidsinzet veroorzaakte op meerdere rechtbanken personeelstekorten, waaraan ook de terugvoering in krijgsgevangenschap, de verlaging van de pensioengrens en diverse gijzelingen meewerkten. Hierop ga ik verder in bij de behandeling van het personeelsbeleid.

250 Collectie P.R. Smits: brief J.H. Smits, president Rb. Arnhem, aan jhr. mr. L.H.K.C. van Asch van Wijck (PG Hof Den Haag en schrijver van 'Rechtspraak in bezettingstijd' 1950) 17 september 1945.

251 Archief Hoge Raad: Notulenboek algemene vergadering 1921-1958, 29 september 1943.

252 Archief Rb. Rotterdam, invnr. 2: president Rb. aan SG van Justitie 21 mei 1943

253 Archief Rb. Rotterdam: SG van Justitie aan autoriteiten etc. 24 juli 1943, AS 1100. Ook in Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 3.

254 S.H. Sieperda, destijds substituut-griffier zat hier ondergedoken samen met advocaat Leopold. Verslag gesprek van J. Barendsen en H. van Loo met Sieperda, 23 maart 2003. Collectie Barendsen. Archief Zwaardemaker, invnr. 15: afscheidsbrief Overwater aan Zwaardemaker 8 mei 1945; brief van advocaat P. Groeneboom aan Zwaardemaker.

255 Archief Zwaardemaker, invnr. 15, (ontwerp-)apologie, p. 12.

Ook op een andere manier had de arbeidsinzet merkbare invloed op de gang van zaken bij de rechtbanken. Advocaat P.S. Winkel liet in april 1944 aan de president van de rechtbank Alkmaar weten dat zijn cliënt, eiser in de betreffende procedure, evenals een getuige tewerkgesteld was in Duitsland. Twee betrokken procureurs waren ook tewerkgesteld, zodat die waarschijnlijk niet bij het getuigenverhoor aanwezig konden zijn. Winkel verzocht daarom om het verhoor op de lange baan te schuiven.²⁵⁶ Een deurwaarder bij dezelfde rechtbank meldde de president in februari 1945 dat de *Ortskommandant* hem had gedwongen graafwerk te verrichten voor de Wehrmacht na hem een dag opgesloten te hebben op het politiebureau. Daardoor kon hij zijn dienst niet verrichten. Hij vond het bovendien onjuist dat een lid van de Wehrmacht over ambtenaren van Justitie beschikte, en verzocht de president om met de kantonrechter via de secretaris-generaal te trachten een vrijstelling te bemachtigen.²⁵⁷ Dit past in het beeld van de ontregeling van het openbare leven in de laatste fase van de bezetting.

4.3.2.8 ‘Vereenvoudiging’ van de rechtspleging

In de laatste fasen van de bezetting, die van de confrontaties en die van de ontregeling van het openbare leven, werd een aantal vereenvoudigingen van de rechtspraak doorgevoerd. Ter bevordering van een ‘snelle en doelmatige rechtspleging’ konden vanaf februari 1943 bij de rechtbanken en hoven (tijdelijk) alle of bepaalde zaken door een enkelvoudige kamer worden behandeld. Al eerder was hiervoor gepleit in *Het Rechtsfront*, en de maatregel werd in dat blad dan ook toegejuicht.²⁵⁸ Bij de rechtbanken bestonden al de alleensprekende kortgedingrechter, de politie- en de kinderrechter, maar voor de gerechtshoven was een alleensprekende rechter geheel nieuw. Eenhoofdige rechtspraak sloot ook aan bij het nationaal-socialistische leidersbeginsel, dat de verantwoordelijkheid het liefst bij één persoon legde. De beslissingen en het uitvaardigen van voorschriften omtrent de enkelvoudige kamers kwamen de secretaris-generaal toe (vo 13/1943). De mogelijkheid om zo de rechtspraak te sturen werd nog vergroot door het ontslag- en benoemingsrecht dat de rijkscommissaris ten aanzien van alle rechters had (vo 108/1940). Het is mogelijk dat met deze maatregel partijdige rechtspraak in de hand gewerkt werd. Bij het hof Leeuwarden is in 1943 een enkelvoudige kamer voor strafzaken ingesteld.²⁵⁹ Dat was nodig na het ontslag van twee raadsheren en de onderduik van een plaatsvervanger na het uitspreken van het arrest inzake het strafkamp te Ommen.

Al eerder werden in burgerlijke zaken de competentie- en appellabiliteitsgrenzen verhoogd. De kantonrechter kon vanaf juli 1942 kennis nemen van zaken waarin de vordering maximaal 500 gulden bedroeg, wat voorheen 200

256 Archief Rb. Alkmaar, invnr. 5: P.S. Winkel aan president Rb. 14 april 1944.

257 Archief Rb. Alkmaar, invnr. 6: S. Prins, deurwaarder, aan president Rb. 2 februari 1945

258 Kampstra, ‘Nieuw recht’ 1942; zie ook Van de Meulen, ‘Snel recht’ 1942 en Kampstra, ‘Nieuwe wetgeving’ 1943.

259 Scholtens, *Overzicht* 1947, 40-41.

gulden was. Men mocht pas in hoger beroep wanneer de vordering minstens 200 gulden bedroeg in plaats van 50 gulden (vo 91/1942). Ook deze maatregel tot vereenvoudiging van de rechtspraak werd toegejuicht in *Het Rechtsfront*.²⁶⁰ Oorspronkelijk was het plan de grenzen nog hoger te leggen, maar de Hoge Raad had een minder sterke stijging aangeraden.²⁶¹ In augustus van hetzelfde jaar werd de mogelijkheid van hoger beroep van een uitspraak van de kantonrechter beperkt: in strafzaken moest er een boete van minstens 25 gulden zijn opgelegd in plaats van meer dan 5 gulden om in beroep te kunnen gaan. Dezelfde verordening beperkte de mogelijkheden van cassatie. Wanneer er geen straf opgelegd was of een boete van maximaal 100 gulden, een berisping of teruggave aan ouders of voogd, kon er geen cassatieberoep worden ingesteld door de veroordeelde noch door het Openbaar Ministerie (vo 79/1943). In november 1944 werd een algehele cassatiestop afgekondigd met uitzondering van cassatie in het belang van de wet (vo 49/1944). De Hoge Raad kon alleen nog rechterlijke ambtenaren uit hun ambt zetten of schorsen, beslissen in jurisdictiegeschillen tussen gerechten en ambtsdelicten door hoge ambtenaren berechten. Dit besluit had terugwerkende kracht tot 17 september 1944, het begin van de operatie Market Garden, waarbij Nijmegen, de zetel van de Hoge Raad op dat moment, bevrijd werd. Vanaf die gebeurtenis hadden maatregelen van de bezetter geen effect meer op de Hoge Raad, wiens leden bovendien door de Nederlandse regering met ingang van 20 september van dat jaar geschorst, gestaakt of ontslagen waren.²⁶² Bij vo 4/1945 werden nogmaals de competentie- en appellabiliteitsgrenzen verhoogd: de kantonrechter kon nu kennis nemen van zaken waarin de vordering maximaal 1000 gulden bedroeg, en hoger beroep was pas mogelijk met een vordering van minstens 500 gulden. Hoger beroep tegen diverse rechterlijke beschikkingen omtrent de voogdij van minderjarige kinderen (onder andere na ontbinding van een huwelijk) werd bij deze verordening afgeschaft. Dit was, in januari 1945, de laatste ingreep in rechtspraak die Schrieke of de Duitse bezetter invoerden.

In 1942 waren de Duitsers begonnen de Noordzeekust tot verdedigingslinie om te bouwen, de zogenaamde *Atlantikwall*. Veel mensen moesten evacueren, vooral uit Den Haag en Scheveningen. In februari 1944 werden zelfs stukken land onder water gezet als voorbereiding op een geallieerde invasie. Seyss-Inquart bepaalde in diezelfde maand dat de rechtspleging in de 'gevechtszone' gewoon door moest gaan (vo 3/1944). Een maand later verscheen een verordening over het uitroepen van de uitzonderingstoestand, die uitgeroepen werd op 4 september 1944, de dag voor Dolle Dinsdag.²⁶³ Wanneer de uitzonderingstoestand van kracht was, moest het overheidspersoneel zoveel mogelijk door blijven werken, wat in het bijzonder gold voor rechters, die als eerste genoemd werden (vo 15/1944, art. 3). Deze voorschriften komen in zoverre

260 Kampstra, 'Nieuw recht' 1942.

261 Archief Hoge Raad, Notulenboek algemene vergadering 1921-1958, 6 januari 1942.

262 Archief zuivering Justitie, invnr. 132.

263 Van der Stroom, *Duitse strafrechtspleging* 1982, p. 36-39.

overeen met de Aanwijzingen van de ministerraad uit 1937.²⁶⁴ Wie zijn taak niet naar behoren uitoefende kon de doodstraf krijgen. Verder werd nog expliciet aangegeven dat de aanwijzingen die van Duitse zijde in die situatie aan de gerechten gegeven konden worden, niet op de rechtspraak betrekking mochten hebben.

Ook toen de oorlog al maanden ook weer op Nederlands grondgebied woedde, ging het bezettingsbestuur door met het invoeren van 'vereenvoudigingen' in de organisatie van de rechtspleging. Op grond van het Noodmisdrijvenbesluit moesten misdrijven ten nadele van de voedselvoorziening, het 'gevoel van rust en zekerheid van de bevolking' of de 'stoffelijke nood van het Nederlandse volk' berecht worden door een enkelvoudige noodkamer bij de rechtbank en in hoger beroep door het Economisch Gerechtshof (vo 1/1945). De straf was minstens een jaar gevangenis en ten hoogste twee maal de gewone maximumstraf voor het betreffende misdrijf. De secretaris-generaal wees de leden van de noodkamers aan. Schrieke schreef aan de procureurs-generaal bij het Economisch Gerechtshof en de hoven Den Haag, Amsterdam en Leeuwarden over het grote belang van een snel en doelmatig functioneren van de noodkamers. De rechtbanken in Zeeland, Noord-Brabant en Limburg konden door de opmars van de geallieerden al niet meer door het bezettingsbestuur worden bereikt. Het paleis van justitie te Arnhem was door oorlogsgeweld verwoest. De rechtsorde in het nog bezette deel van het land moest niettemin in stand gehouden worden, aldus Schrieke, en de noodtoestand overwonnen. De hongerwinter was nog niet voorbij en daarom waren delicten ten nadele van de voedselvoorziening, zoals de overvallen op voorraden op het platteland, in deze omstandigheden naar de mening van Schrieke zeer ernstig. De misdrijven in de verordening vormden daarom ook geen limitatieve opsomming: alles wat de voedselvoorziening of het gevoel van rust en zekerheid benadeelde kon door een noodkamer extra streng worden bestraft.²⁶⁵

In december 1944 breidde Schrieke de competentie van de kantonrechter uit met geweldloze diefstal, stroperij, verduistering, bedrog en benadeling van schuldeisers en rechthebbenden (dezelfde categorieën misdrijven waarvoor de TBR was afgeschaft) alsmede heling. Het voorwerp van het misdrijf mocht de 50 gulden niet te boven gaan, en de ondergrens voor de mogelijkheid van hoger beroep werd verhoogd van 25 naar honderd gulden boete (vo 3/1945, art. 1). De politierechter kreeg de bevoegdheid te oordelen over eenvoudige zaken met betrekking tot delicten waarop maximaal een jaar, in plaats van een half jaar, stond (vo 3/1945, art. 2). Met betrekking tot enkele openbare-ordedelicten kon hij overigens al sinds 1941 straffen tot twee jaar opleggen (vo 138/1941 artt. 6, 11, 12, 50).

---

264 Zie §3.2.3.

265 Archief Justitie invnr. 9d: SG van Justitie aan de PG's van het Economisch Gerechtshof en de hoven Den Haag, Amsterdam en Leeuwarden 3 februari 1945.

4.3.3 *Economische strafrechtspraak*

4.3.3.1 Organisatie en bevoegdheid

In april 1941 werd bij elke arrondissementsrechtbank een enkelvoudige kamer ingesteld voor de berechting van strafzaken ‘rakende het economisch leven’ (vo 71/1941). Deze economische strafrechter oordeelde over overtredingen van de Landbouwcrisiswet 1933, de Distributiewet 1939, de Bodemproductiewet 1939 en verschillende bezettingsverordeningen met betrekking tot voedselvoorziening en prijsbeheersing (art. 2, vo 71/1941).²⁶⁶ Deze crisiswetten waren bedoeld om het evenwicht te herstellen op de diverse markten die getroffen waren door de wereldwijde economische crisis. Ook vóór de oorlog bestonden er al procedures voor de bestraffing van overtredingen van die crisiswetten, maar die hadden een *tuchtrechtelijk* karakter. Tucht recht is een vorm van rechtspraak door en voor leden van een bepaalde organisatie, vaak een beroepsgroep. Het economisch tucht recht werd in de jaren dertig aanvankelijk gehandhaafd door zogenaamde ‘crisisorganisaties’, waarbij personen en bedrijven verplicht aangesloten waren die iets te maken hadden met de handel in of het vervaardigen van ‘crisisproducten’.²⁶⁷ Later werden zelfstandige provinciale tuchtrechters ingesteld. Ongebruikelijk voor tucht recht was dat de overheid deze tuchtrechtspraak in detail geregeld had en overtredingen zelf vervolgde. De overheid was hiertoe overgegaan vanwege het feit dat ook de gewone rechterlijke macht overbelast was met rechtszaken die in verband stonden met de crisis. Het reguliere strafprocesrecht achtte men niet geschikt voor de economische delicten en rechtspersonen waren in het gewone strafrecht niet strafbaar. Zeer veel handelingen van zeer veel mensen vielen onder de jurisdictie van de crisistuchtrechtspraak: wie bij een crisisorganisatie was aangesloten, was onder andere verplicht ‘na te laten wat indruischt tegen *het doel* der crisisorganisatie of *de strekking* van de wet’.²⁶⁸ Dit komt neer op het verlenen van de bevoegdheid tot wetstoepassing per analogie. Vanwege de grote rol van de overheid, en omdat de tuchtrechtspraak nauwelijks beperkt was tot specifieke handelingen van een specifieke beroepsgroep, leek het meer op een speciale vorm van gewone strafrechtspraak.²⁶⁹

In de nieuwe economische strafrechtspraak die in 1941 was ingesteld, was de behandeling van het hoger beroep opgedragen aan speciale economische kamers bij de gerechtshoven, later bij een aparte instantie, het Economisch Gerechtshof, bestaand uit leden die tevens raadsheer in het hof Den Haag waren. Aanvankelijk had dit hof geen zetel, en kon het overal rechtspreken (vo 92/1942). Voor zover bekend heeft het hof in elk geval zittingen in Rotterdam

266 Prijsbeheersing was nader geregeld in het Prijsbeheersingsbesluit, vo 11/1941.

267 Zie het Crisis-Organisatiebesluit van 28 juli 1933, *Stb.* 410, 112.

268 Art. 14 sub a ten 2^e Crisis-Organisatiebesluit 1933.

269 Zie Gritter, *Economisch orderingsrecht* 2003, p. 60-64 en Schaffmeister, *Entwicklung und Begriff* 1978, p. 22-36, 55-62, en nader Van Dullemen, ‘Welke straffen en maatregelen’ 1947 en Mulder, *Handhaving sociaal-economische wetgeving* 1950.

gehouden.²⁷⁰ Vanaf april 1943 was het gevestigd in Nijmegen aan de Burgemeester Van Schaeck Mathonstraat 1 (vo 40/1943), de stad waar een maand later ook de Hoge Raad naar toe verhuisde. Eind januari 1945 verhuisde het Economisch Gerechtshof nog naar Almelo, omdat Nijmegen door de geallieerden was veroverd (vo 2/1945). Cassatie moest worden behandeld door een speciale kamer van de Hoge Raad onder de leiding van de president, Van Loon, die ‘bijzondere maatregelen [kon] treffen ten einde een snel verloop van de behandeling te verzekeren’ (vo 92/1942). Pas in 1943 werd de aanstellings- en ontslagbevoegdheid van de rijkscommissaris uitgebreid met de president en de procureur-generaal van het Economisch Gerechtshof (vo 38/1943). Het Economisch Sanctiebesluit 1941 (vo 174/1941) stelde hoge uniforme maximumstraffen op vele economische delicten (art. 1). De economische rechter had dus een grote vrijheid in het vaststellen van de strafmaat. Deze vrijheid werd echter ingeperkt doordat er voor sommige delicten minimumstraffen werden ingesteld: zes maanden voor opzettelijke clandestiene slachting en drie maanden voor handel in distributiebonnen (art. 2).

De motieven voor de invoering van de economische rechter in 1941 waren vergelijkbaar met de motieven voor de invoering van de crisistuchtrechtspraak. Het was duidelijk dat de hele bevolking baat had bij een goed geregleerde distributie van de slinkende hoeveelheid beschikbare voedingsmiddelen. Dit betoogde de procureur-generaal ook in het Toetsingsarrest van de Hoge Raad, waarin, zoals in hoofdstuk 3 uitgebreid behandeld, de geldigheid van de economische rechtspraak ter discussie stond. Tot aan de hongervinter van 1944/1945 kon de bevolking door de distributieregelingen van voldoende voedsel worden voorzien.²⁷¹ A.A.L.F. van Dullemen, advocaat-generaal bij het hof te Amsterdam, hield in 1942 een rede op een bijeenkomst van economische rechters en parketten, waarin hij de zijns inziens belangrijkste twee motieven voor de invoering besprak, namelijk het ‘algemene volks-welzijn’ en de ontevredenheid van de ‘uitvoerende macht’, de bezetter dus, over de geringe belangstelling van de rechterlijke macht voor zogenaamde crisis-strafzaken.²⁷² Dat laatste wordt ondersteund door een schrijven van secretaris-generaal Hooykaas naar aanleiding van de invoering, waarin hij spreekt van een gespecialiseerde organisatie die ‘volledig in staat zal zijn, het gewicht en de betekenis van de economische delicten te beoordelen.’ Om dat te bereiken werden onder meer regelmatige bijeenkomsten van economische rechters en officieren van justitie gehouden, op één waarvan Van Dullemen zijn voordracht

270 Archief Rb. Rotterdam invnr. 3: PG bij het Economisch Gerechtshof aan president Rb. Rotterdam 11 december 1942, en 14 maart 1944: PG vraagt om ter beschikking stelling van de grote zaal van het gerechtsgebouw voor een zitting op 5 januari 1943 en op 10 en 31 mei 1944.

271 Klemann, *Nederland 1938-1948* 2002, p. 447-468. De distributie werd pas echt een probleem na de spoorwegstaking van herfst 1944 die de Duitsers als rechtvaardiging aangrepen voor de roof van spoorwegmaterieel en het verbieden van transporten. Klemann, *Nederland 1938-1948* 2002, p. 370.

272 Van Dullemen, ‘Half jaar’ 1942, p. 196-197.

heeft gehouden.²⁷³ Een derde motief was volgens secretaris-generaal Hooykaas de bespoediging van het rechtsgeding in economische zaken, vandaar een alleensprekende rechter en kortere termijnen voor hoger beroep en cassatie. Hij beval aan dat (het wordt bevorderd dat) de vijfhonderd economische opsporings-ambtenaren van hun bevoegdheden ‘op vrij ruime schaal gebruik [...] maken’. Taverne, voorzitter van de strafkamer van de Hoge Raad, schreef in het *Nederlandsch Juristenblad* een artikel over ook door hem zeer gewenste economische strafrechtspraak. Hij was van mening dat algemene preventie hierbij veel belangrijker was dan bij andere delicten, omdat in het geval van economische misdaad ‘het inzicht in het verwerpelijke der te berechten handelingen lang niet algemeen is erkend – het tegendeel moet worden geconstateerd’. De straf zal tegenover de dader dan wel als hard worden ervaren, maar is nu eenmaal noodzakelijk. Overigens was de rechtspleging volgens hem in de jaren dertig wel begonnen zich ten goede te wijzigen: meer en meer zou het belang van de gemeenschap op de voorgrond gesteld zijn ten koste van het hyper-individualistische strafrechtelijke systeem van Franse snit.²⁷⁴ Deze uitgesproken opvatting liet onverlet dat ook in huize Taverne, zoals bij meerdere rechters, wel eens vlees op tafel kwam dat niet geheel volgens de regels was verkregen.²⁷⁵

De bijeenkomsten waarvan al sprake was, werden maandelijks gehouden en als sprekers traden behalve Van Dullemen onder anderen op: prof. Bruins, directeur van het deviezeninstituut, ir. Louwes, directeur-generaal van de Voedselvoorziening, Schokker, de gemachtigde voor de Prijzen, S. de Hoo, dagelijks leider van het Centraal Distributiekantoor, en Hooykaas.²⁷⁶

Aanvankelijk was het niet helemaal duidelijk welke beslissingen de economische rechter nu allemaal zelf mocht nemen: de procedure van de politierechter was van toepassing verklaard (vo 71/1941 art. 3), maar over eventuele raatkamerbeslissingen was niets expliciet geregeld. Van Dullemen meende daarom dat dergelijke beslissingen, zoals schorsing wegens krankzinnigheid van de verdachte of opheffing van het bevel tot preventieve hechtenis, niet aan de economische rechter, maar slechts aan de raatkamer van de rechtbank toekwamen.²⁷⁷ Bij vo 39/1942 zijn alsnog alle raatkamerbeslissingen aan de economische rechter opgedragen.²⁷⁸ Dat was efficiënter, en het paste ook beter bij het nationaal-socialistische leidersbeginsel, dat geen meerhoofdige verantwoordelijkheid wilde en ook geen besluitvorming bij stemming of consensus, maar alle verantwoordelijkheid bij één persoon uitsluitend ten opzichte van zijn superieuren legde.²⁷⁹

273 Aanschrijving 15 mei 1941, M&B p. 342-345.

274 Taverne, ‘Economische rechter’, 1941, p. 494-495, 498.

275 Gesprek Mw. N. van Lookeren Campagne-Taverne en C. van Lookeren Campagne.

276 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 6 en 7: uitnodigingen door de SG van Justitie aan de presidenten van de rechtbanken voor de bijeenkomsten 1941-1943.

277 Van Dullemen, ‘Half jaar’ 1942, p. 214-216.

278 Eerder had de rechtbank Dordrecht dit al afgeleid uit art. 4 vo 88/1941: Rb. Dordrecht 30 juni 1941, *NJ* 1941, 663.

279 Zie §2.4.2.2.2.

Blijkbaar maakte hardnekkige overtreding van economische bepalingen het nodig ‘vrijdom van straf’ te beloven voor het inleveren van producten die in strijd met de regels waren verkregen (vo 113/1943 art. 1), welke vrijdom ook gold voor het niet verschaffen van verplichte inlichtingen en voor handelingen in strijd met belasting-, deviezen- en prijsvoorschriften voor zover deze samenhangen met de handelingen waarvoor volgens art. 1 straffeloosheid werd verleend (art. 2).

4.3.3.2 Gang van zaken

Van Dullemen had een half jaar na de invoering van de nieuwe economische strafrechtspraak in 1941 een vragenlijst rondgestuurd aan de substituut-officieren van justitie, advocaten-generaal en economische rechters die belast waren met economische rechtspleging. Vrijwel iedereen had zijn antwoorden op de vragen over de gang van zaken in zijn arrondissement teruggestuurd en op de al genoemde bijeenkomst voor de economische rechtspleging deed Van Dullemen verslag van de bevindingen.²⁸⁰

De rechters en de medewerkers van het Openbaar Ministerie hadden veel positiefs te melden, bijvoorbeeld over het werken met ruime strafbepalingen. Weliswaar werd het vervallen van de ruimere deelnemingsvorm van de Distributiewet betreurd, maar lof was er voor de bruikbaarheid van de ‘uiterst ruime verbodsbepaling’ van de Landbouwcrisiswet van 1933. Eén officier van justitie wenste daarbovenop ook strafbaarstelling van enkel ‘vervoeren’ van onreglementair verhandelde zaken, maar in het algemeen waren bewijsmoeilijkheden met de bestaande regelingen al zeer gering. Over de ruimere bevoegdheden van opsporingsambtenaren had men ook geen klachten. De opgelegde straffen weken doorgaans weinig af van de eis van de officier van justitie, volgens Van Dullemen blijkbaar door overleg vooraf. Dit ‘heuglijk verschijnsel’ zou goed zijn voor de indruk van de ernst van de overtreding bij de verdachte. Door het grote aantal bepalingen en de onduidelijke en zeer uiteenlopende redacties van de daarin omschreven strafbare handelingen ontstond evenwel rechtsonzekerheid. Deze onzekerheid, van de rechter en de officier wel te verstaan, werd door hen pragmatisch opgelost. Juridische bezwaren werden weggemoffeld, omdat het ‘samenstel van Verordeningen, besluiten en beschikkingen een te rammelend geheel’ vormde: honorering van legitieme bezwaren zou de handhaving verlammen, oftewel tot teveel vrijspraken leiden. Voor de burger werd hierdoor uiteraard de rechtsonzekerheid in stand gehouden. De economische rechters en officieren van justitie konden door hun doortastend optreden aan Van Dullemen een laag percentage vrijspraken melden (6%, tegenover 10% bij de gewone strafrechtspraak).²⁸¹

280 Van Dullemen, ‘Half jaar’ 1942. Hoewel aangevuld met enkele voetnoten in 1942, heeft de informatie uit dit artikel dus telkens slechts betrekking op de periode april tot november 1941. Fruin publiceerde in *Het Rechtsfront* 1941-23, p. 2-3 enkele passages uit Van Dullemens presentatie.

281 Van Dullemen, ‘Half jaar’ 1942, p. 197, 201, 203-205, 207, 208, 210, 212-214, 221.

De rechtspraak van de economische kamer van de Hoge Raad veroorzaakte nog enige juridische moeilijkheden. Het door de Hoge Raad consequent geëiste ‘kwade opzet’, dat wil zeggen dat de wil van de verdachte niet alleen op de handeling, maar ook expliciet op het overtreden van de betreffende bepaling gericht moest zijn, was blijkens Van Dullekens rondvraag soms moeilijk te bewijzen.²⁸² Over een ander aspect liet de Hoge Raad onduidelijkheid bestaan. Dat betrof de betekenis van ‘verkoop’ in vele bepalingen. Moest daaronder ook de levering worden verstaan of alleen het sluiten van een overeenkomst? De Hoge Raad interpreteerde het in het ene geval ruim: een van beide was reeds voldoende om van verkoop te spreken.²⁸³ Ten aanzien van een andere bepaling besliste de Hoge Raad echter dat ‘kopen’ het sluiten van een koopcontract inhield.²⁸⁴ Tenslotte maakte Van Dulleken nog melding van een heel andere kwestie: de zelfstandige verkoop van onderhands in beslag genomen goederen door ‘tallose crisis-ambtenaren’.²⁸⁵

Een na de oorlog opgestelde nota van W. de Vries, tijdens de bezetting substituut-officier van justitie bij de Arnhemse rechtbank, vermeldt nog een ander, minder makkelijk oplosbaar probleem: de grootschalige inkopen op de zwarte markt, vaak tegen exorbitante prijzen, door inkoopcentrales van de Duitse Wehrmacht.²⁸⁶ Bijzonder actief waren de centrales onder andere in Nijmegen. Aan die praktijk kon alleen paal en perk worden gesteld door de Nederlandse leveranciers streng te straffen. De Vries had wel eens getracht de Sicherheitspolizei tegen de Wehrmacht op te zetten, maar dat had weinig succes. Helaas kon op zitting nooit de ware toedracht van de veroordeling worden getoond, zodat de bevolking vaak vanwege onwetendheid medelijden had met de veroordeelden.²⁸⁷ Het bestaan van dit probleem werd in 1943 op het hoogste niveau opgepakt. Reichsmarschall Hermann Göring, tevens Beauftragter voor het Vierjarenplan, schreef aan de hoofden van de bezettingsregimes in België, Frankrijk, Nederland, Noorwegen en Servië, aan de Reichsminister für die besetzten Ostgebiete en de Wehrmachtbefehlshaber Süd-Ost dat de Wehrmacht zich strikt diende te houden aan de verordeningen betreffende de voedsel-distributie in de bezette gebieden. Vanwege de algemeen krappe voedselvoorziening zouden overtredingen niet langer door de vingers worden gezien en door de krijgsraden streng bestraft worden als het in gevaar brengen van het onderhoud van het leger en het vaderland.²⁸⁸ Seyss-Inquart gaf vervolgens de Duitse

282 Van Dulleken, ‘Half jaar’ 1942, p. 211; HR 20 oktober 1941, *NJ* 1942, 61; HR 10 maart 1941, *NJ* 1941, 469; HR 16 juni 1941, *NJ* 1941, 684; HR 22 december 1941, *NJ* 1942, 236 en 237. Zie ook HR 20 oktober 1941, *NJ* 1942, 316.

283 Van Dulleken, ‘Half jaar’ 1942, p. 213; HR 22 december 1941 *NJ* 1942, 236.

284 Van Dulleken, ‘Half jaar’ 1942, p. 214; HR 10 november 1941 *NJ* 1942, 12.

285 Van Dulleken, ‘Half jaar’ 1942, p. 206.

286 Zie ook Klemann, *Nederland 1938-1948* 2002, p. 250-251.

287 Archief economische rechtspraak, invnr. 5: Nota W. de Vries (waarschijnlijk bedoeld als aanvulling op de drukproef van het hoofdstuk van De Jong over de rechtspraak in *Het Koninkrijk* deel 6).

288 Archief Verwaltung und Justiz invnr. 2370: Reichsmarschall Göring aan Militärbefehlshaber Belgien und Nordfrankreich, Frankreich, Reichskommissar Niederlande

gerechten opdracht om zwarthandel door Duitsers even zwaar te bestraffen als in Duitsland gebeurde.²⁸⁹

4.3.3.3 Lage straffen en andere tegenwerking

De economische rechtspraak was niet in eerste instantie een politiek gekleurd orgaan, zoals de aanstonds te behandelen vrederechtspraak, maar diende vooral belangen van de bevolking. Desondanks kon het gediende belang niet altijd makkelijk worden ingeschat: in welk geval was strikte naleving van bepaalde regels meer in het belang van de bezetter, dan in het belang van de bevolking?²⁹⁰ Ten behoeve van de voedselvoorziening aan onderduikers moesten vaak distributievoorschriften worden overtreden. De economische rechtspraak, onvermijdelijk met de bezetting geassocieerd, werd algemeen gewantrouwd.²⁹¹ De Bredase advocaat en economisch rechter-plaatsvervanger J.H. Jacobs ervoer al snel dat medewerking aan de economische rechtspraak genoeg was om door velen als NSB'er te worden beschouwd.²⁹² Dergelijke sentimenten waren volgens Van Asch van Wijck voor 'de meeste economische rechters en de economische parketten een grievend onrecht', want de vele 'goeden' boden het publiek 'bescherming tegen de vijand'. Middelen hiertoe waren onder andere het in beslag nemen van zaken en arresteren van personen ter bescherming tegen gebruik of deportatie door de Duitsers en het uit handen van een 'foute' economische rechter houden van zaken met een Duits belang.²⁹³

De instelling van het Economisch Gerechtshof in augustus 1942 was volgens Rechtsfront-voorman Fruin een poging om de 'lachwekkende' verlaging van straffen door de hoven een halt toe te roepen.²⁹⁴ Al in mei 1941, de maand nadat de economische rechtspraak was ingevoerd, klaagden de commissarissen-generaal Rauter en Wimmer en de procureurs-generaal Van Genechten en De Rijke, beiden NSB'er, bij waarnemend secretaris-generaal Hooykaas over de milde straffen die werden geëist en opgelegd.²⁹⁵ In een aanschrijving van november 1941 maande Schrieke de economische kamers van de hoven tot strengere bestraffing van economische criminaliteit. Hij noemde daarin ook het gerucht dat in hoger beroep 'op een mildere beoordeling zou mogen worden gerekend' van economische delicten dan in eerste aanleg.²⁹⁶ Op 15 mei 1942 liet Schrieke de procureurs-generaal bij de gerechtshoven weten dat het Openbaar Ministerie bij clandestien slachten meestal slechts de minimumstraf van zes

---

und Norwegen, Wehrmachtsbefehlshaber Süd-Ost, General Bevollmächtigte für die Wirtschaft in Serbien, Reichsminister für die besetzten Ostgebiete 17 maart 1943.

289 Archief Verwaltung und Justiz invnr. 2370: Persoonlijk referent GK für Finanz und Wirtschaft aan Hauptabteilung Justiz, 2 mei 1944.

290 Van Asch van Wijck, 'De rechtspraak' 1950, 496.

291 Scholtens, *Overzicht* 1947, 53.

292 Archief zuivering Justitie, invnr. 32: Brief J.H. Jacobs aan departement van Justitie 19 april 1946 over Reigersman.

293 Van Asch van Wijck, 'De rechtspraak' 1950, 497-498.

294 Fruin in *Rechtsfront* 1941-21, p. 205.

295 Verburg, *De procureurs-generaal* 2005, p. 95-96. Vergadering 29 mei 1941.

296 Aanschrijving 15 november 1941, M&B p. 346-348.

maanden eist, wat de rechter vervolgens ook oplegde. Deze praktijk richtte zich volgens Schrieke tegen de voedselvoorziening van het Nederlandse volk en tegen de Duitse bezetting. Ook vond hij het in strijd met de bedoeling die de wetgever had met de minimumstraf. Hetzelfde punt was aan de orde gesteld op de laatste bijeenkomst van de economische parketten. Er dienden volgens de secretaris-generaal straffen te worden gerequireerd die meer in overeenstemming waren met de ernst van de feiten.²⁹⁷ Ook de economische rechters en raadsheren kregen een brief van Schrieke, waarin hij zegt zich bewust te zijn dat hij zich op gevaarlijk terrein begeeft, terrein dat eigenlijk ‘des rechters is’. Toch meent hij zich te kunnen veroorloven op strengere straffen aan te dringen omdat de huidige toestand van zwarthandel in voedsel en bonnen ‘voor ons land en volk de meest heilloze gevolgen zou kunnen medebrengen.’ De economische kamer van het Haagse gerechtshof schreef een uitgebreide brief terug, die in december in een vergadering van de procureurs-generaal werd besproken.

Vijf punten noemden de raadsheren om de geruchten tegen te spreken dat in hoger beroep regelmatig straffen ‘zomaar’ verlaagd werden. Ten eerste bleek vaak dat iemand voor een misdrijf was veroordeeld waarvoor opzet nodig was, dat in hoger beroep bleek te ontbreken in de tenlastelegging. Daarom kon slechts een veroordeling voor een overtreding worden uitgesproken, waarbij een lagere straf hoorde. Natuurlijk zeiden ze er niet bij dat door sommige officieren van justitie regelmatig in de tenlastelegging het opzet met opzet werd weggelaten. Misschien wisten ze het ook niet. Ten tweede had de kamer enige keren een vrijspraak gevolgd ‘al dan niet na een bevolen instructie’. De derde reden was dat er soms door de economische rechter boetes werden opgelegd die hoger waren dan het vermogen van de veroordeelde, en vergezeld gingen van een onredelijk lange vervangende hechtenis. In de vierde plaats verhoogde men ook regelmatig straffen, en ten vijfde had de appèlrechter, als laatste feitenrechter, nu eenmaal een meer verantwoordelijke taak dan de rechter in eerste aanleg.

Vooraf personen die nooit eerder strafbare feiten hadden gepleegd werden volgens de raadsheren soms door de rechter tot onnodige vrijheidsstraffen veroordeeld. Tot slot lieten ze Schrieke nog weten: ‘de lagere rechter heeft zich te richten naar de opvatting van den boven hem gestelden rechter, en niet omgekeerd.’ De economische kamer van het Arnhemse hof liet aan procureur-generaal De Rijke weten dat deze kamer vaak straffen van de Arnhemse economische rechter, de NSB’er Hannema, verlaagde. Maar dat was omdat hij aanmerkelijk strenger strafte dan de economische rechters in Zutphen (de NSB’er H. Sluyterman, die in augustus 1941 naar het Economisch Gerechtshof vertrok), Almelo (jhr. G.W. Mollerus, na de oorlog raadsheer in het bijzondere en het gewone gerechtshof Arnhem) en Zwolle (J. Milders, secretaris van de Vereniging voor Strafrechtspraak en vanaf september 1942 redacteur van het *Nederlandsch Juristenblad*),²⁹⁸ wier milde straffen de kamer juist regelmatig verhoogde. Advocaat-generaal Couvée betoogde tegenover De Rijke nog dat

297 Archief Justitie, invnr. 8j: circulaire SG van Justitie aan de PG’s, 15 mei 1942.

298 Zie over Milders §2.4.2.4.5. Na de oorlog maakte hij deel uit van de redactie van *Tribunalen in Nederland (TiN)*.

wanneer de straffen niet al te lang waren, ze in verband met het cellentekort meer kans maakten ook daadwerkelijk en geheel ten uitvoer gelegd te worden.²⁹⁹ In *Het Rechtsfront* werd in de zomer van 1942 nog steeds geklaagd over de lage straffen in economische strafzaken.³⁰⁰

Blijkbaar was ook het Economisch Gerechtshof niet in staat aan de strafbehoefte van de bezetter te voldoen. Schrieke toonde aan de procureur-generaal bij het Economisch Gerechtshof zijn teleurstelling over het feit dat er zo weinig gebruik werd gemaakt van de bijkomende straffen van art. 3 Economisch Sanctiebesluit 1943. Weliswaar realiseerde hij zich dat gedeeltelijke stillegging of sluiting van een bedrijf in de huidige omstandigheden zeer bezwaarlijk was, maar verbeurdverklaring kon toch zeker vaker worden geëist. Ook kon openbaarmaking van de uitspraak in meer gevallen worden gelast.³⁰¹ Fruin klaagde in 1943 nog bij Schrieke over D. Visser, die hij als waarnemend economisch rechter in Utrecht volkomen ongeschikt achtte: 'hij schijnt in zijn bestraffing zijn tegenzin tegen de economische maatregelen te willen demonstreren'. Ook de burgemeester van Utrecht en de Duitse autoriteiten klaagden over Visser.³⁰² In 1944 schreef *erster Staatsanwalt* Rebmann in een antwoord aan de Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft dat er strenger gestraft moest worden, en dat hij aanwijzingen aan de Nederlandse rechters zou geven.³⁰³

De rechtbanken gingen nog verder in de afbreuk aan de strengheid van het economisch strafrecht: niet alleen werden minimumstraffen als maximum behandeld: er werd zelfs nog lager gestraft. Economische parketten slaagden erin, zoals eerder vermeld, de minimumstraf van zes maanden voor clandestien slachten te omzeilen door in de tenlastelegging het voor de minimumstraf noodzakelijke opzet weg te laten (art. 2 Economisch Sanctiebesluit 1941, vo 174/1941). Dat bleef bij de overheid niet onopgemerkt. In de eerste helft van 1942 waren er klachten gekomen van de Duitse autoriteiten in zuidelijk Limburg dat er te lage straffen geëist werden en zaken te vaak met een schikking werden afgedaan. De Maastrichtse officier van justitie R.J.M. Verheijen, lid van het Rechtsfront, liet aan de Bossche procureur-generaal Van Leeuwen, NSB'er, weten dat deze klachten in het algemeen ongegrond waren, behalve voor bepaalde soorten zaken, zoals clandestien slachten. Verheijen was er achter gekomen dat dat delict onjuist werd gedagvaard, maar nadat hij de verantwoordelijke ambtenaar bij het OM in Maastricht M.H. Gelinck had gewaarschuwd, beloofde hij dat de dagvaardingen voortaan correct en volledig zouden zijn. In zaken van het frauduleus vervoeren of voor handen hebben van granen, zo meldde Verheijen, ging de straf steeds ver boven de eis uit. Het aantal transacties (schikkingen), 27%, vond hij in het algemeen niet hoog, maar

299 Verburg, *De procureurs-generaal* 2005, p. 112-113. Vergadering 4 december 1941.

300 Van der Meulen in *Rechtsfront* 1942-33, p. 126. Couvée in *Rechtsfront* 1942-36, p. 146.

301 Archief Justitie invnr. 9d: SG van Justitie aan PG Economisch Gerechtshof 20 mei 1943.

302 Archief Vliegthart, invnr. 71, dossier Van der Eerden.

303 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2308: 1. Staatsanwalt (Rebmann) aan Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft, 6 juni 1944.

misschien dat het percentage in bepaalde zaken wel buitenproportioneel was.³⁰⁴ Verheijen had zijn informatie weer van plaatsvervangend economisch rechter P.W.M.J. Russel, die geen lid was van een nationaal-socialistische organisatie, maar wel geabonneerd was op *Het Rechtsfront* en NSB-connecties zou hebben gehad.³⁰⁵ Deze Russel had doorgebrieft dat Gelinck in gevallen waarin het slachten van speenvarkens vaststond slechts het voorhanden hebben van vlees ten laste legde, om de minimumstraf van 6 maanden, die op slachten stond, te kunnen omzeilen. Straffen in graanzaken waren vaak hoog, omdat volgens Russel dit soort strafbare feiten in een ‘landbouwarrondissement’ met kracht dienden te worden tegengegaan. In sommige gevallen vond hij het ‘afkoopbedrag’ (de transactie) veel te laag. Gelinck was bovendien eigengereid en hevig ‘anti’, zodat botsingen in Russels ogen niet uit konden blijven.³⁰⁶ Gelinck verweerde zich bij Verheijen door erop te wijzen dat bij de kantonrechter veel meer geschikt werd (50%), en dat verminderen van het aantal transacties de werkdruk op het economisch parket te zeer zou verhogen. Veel septs betroffen Belgen of personen die al tuchtrechtelijk gestraft waren. Het tarief in graanzaken, 2 gulden per kilo graan, vond Gelinck te hoog, het was een van de hoogste in het land. Diefstal van een paar kilo graan vond hij weliswaar niet goed te praten, maar wel begrijpelijk bij de lage rantsoenen.³⁰⁷ Gelinck werd in juli 1942 gegijzeld en kwam pas vrij in september 1944 bij de bevrijding van kamp Vught.³⁰⁸ Enige tijd later werd hij advocaat-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof Amsterdam.

Schrieke gaf eind mei 1942 de procureurs-generaal de opdracht voortaan te zorgen dat clandestiene slachtingen volledig ten laste gelegd werden.³⁰⁹ Het probleem van onvolledige tenlasteleggingen was na deze affaire nog niet verholpen. In oktober van dat jaar schreef Schrieke aan de procureur-generaal van het Economisch Gerechtshof dat commissaris-generaal van Verwaling und Justiz Wimmer nogal verbolgen over de situatie was, en dat de boodschap moest worden doorgegeven aan de economische officieren van justitie.³¹⁰ Nog vervelender voor de voorstanders van strenge straffen was dat de minimumstraf van het Economisch Sanctiebesluit 1941 vanaf december 1941 door het inwerking-treden van de ‘Vee- en Vleeschverordening 1942’ al niet meer van toepassing kon worden geacht op clandestiene slachtingen. De rechtbank Breda had als eerste in een rechtszaak deze minimumstraf niet van toepassing verklaard. Later

304 Archief zuivering Justitie, invnr. 29, 1: Brief van officier van justitie Verheijen aan PG Den Bosch (Van Leeuwen) 30 mei 1942, die Van Leeuwen aan Schrieke doorstuurde (4 juni 1942).

305 Archief Vliegthart, invnr. 71.

306 Archief zuivering Justitie, invnr. 29, 1: brief Russel aan Verheijen (16 mei 1942):

307 Archief zuivering Justitie, invnr. 29, 1: Brieven Gelinck aan Verheijen 8 mei 1942 en 28 mei 1942. Overigens was er volgens recent onderzoek genoeg te eten tot en met de zomer van 1944, zie Klemann, *Nederland 1938-1948* 2002, p. 447-468.

308 Naamlijst in *Gedenkboek Beekvliet* 1946.

309 Archief Justitie invnr. 9f: SG van Justitie aan PG's 27 mei 1942.

310 Archief Justitie, invnr. 8j: SG van Justitie aan de PG van het Economisch Gerechtshof, 30 oktober 1942.

vond dit erkenning in een arrest van de Hoge Raad.³¹¹ De lage straffen die de Amsterdamse economische rechter J.W. Westhoff uitdeelde, waren voor Schrieke aanleiding om hem in april 1944 als kantonrechter naar Alphen aan den Rijn te verbannen. Zijn plaats werd ingenomen door de nationaal-socialisten J.J. Boelhouters en J.H. Meijer, die in de pers verklaarden zwaardere straffen te zullen opleggen.³¹²

Ook in Arnhem bracht men veel frauduleuze slachters en andere economische delinquenten voor de rechter. W. de Vries, sinds april 1942 substituut-officier van justitie bij de rechtbank, vergaderde in 1944 regelmatig met L.A.S.J. baron van der Feltz, ambtenaar van het Openbaar Ministerie voor de kantongerechten in het arrondissement Zutphen, W.L. de Walle, die dat ambt voor het arrondissement Almelo bekleedde, en de hoofden van de Centrale Crisis-Controledienst. Zij bespraken de mogelijkheden om de zaken zo in te kleden dat er verschil gemaakt kon worden tussen enerzijds NSB'ers en andere collaborateurs en anderzijds personen die de economische strafwet overtraden ten behoeve van onderduikers en het verzet. De oplossing was simpel maar doeltreffend: de processen verbaal werden gemerkt. Zaken tegen pro-Duitse lieden werden met spoed behandeld en er werd op hoge straffen aangestuurd. Andere zaken werden getraineed en eindigden met lage straffen of sepot. Hannema, NSB'er en president en economisch rechter, ergerde zich aan het feit dat soms het opzet in de tenlastelegging was 'vergeten', maar ontdekte nooit dat er een patroon in zat, of gaf daar in elk geval geen blijk van. Een ander probleem was de slechte conditie van verdachten die enige tijd in kamp Vught hadden moeten wachten op behandeling van hun strafzaak: vaak waren ze uitgemergeld. De Duitsers wensten echter strenge straffen. De Walle had de gewoonte om dergelijke gevallen meteen naar huis te sturen, waarmee hij zich de woede van de Duitsers op de hals haalde, die zulke zaken voortaan zelf afdeden. W. de Vries stuurde dergelijke verdachten naar het huis van bewaring om door de arts onderzocht en op dieet gezet te worden. Vervolgens liet hij ze vrij, raadde ze aan om onder te duiken maar wel op de zitting te verschijnen. De straffen werden vervolgens niet ten uitvoer gelegd, wat de Duitsers niet te weten kwamen.³¹³

Er waren ondanks de positieve berichten aan Van Dullemen toch enige problemen met de opsporing. Eerder is al melding gemaakt van het geweld dat soms gebruikt werd tegen opsporingsambtenaren van de Centrale Crisis-Controledienst.³¹⁴ Schrieke schreef in een circulaire aan de procureurs-generaal

311 Archief zuivering Justitie, invnr. 32: brief J.H. Jacobs aan departement van Justitie 19 april 1946. HR 7 december 1942, *NJ* 1943, 8.

312 Van den Brandt, *Amsterdamse zaken* 2006, p. 61.

313 Collectie B. van Hasselt: W. de Vries aan kleinzoon Bastiaan 10 april 1970. De Walle werd na de oorlog advocaat-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof Arnhem. Een ander voorbeeld van misleiding van de Duitsers is de wolbroei-zaak. Een partij wol, bestemd voor het Oostfront, was in een pakhuis in vlammen opgegaan. Door een expert te laten vertellen dat de wol door (niet-bestaande) 'wolbroei' spontaan was ontbrand, kon gedwongen uitlevering van de daders (het verzet) of het neerschieten van gijzelaars worden voorkomen. Barendsen, 'Rechtbank Arnhem' 2004, p. 46.

314 Zie §4.3.2.6.

bij de gerechtshoven eind december 1942 dat vaak het bewijs in distributie- en hamsterzaken niet rond te krijgen was, waardoor het Openbaar Ministerie afzag van vervolging en in beslag genomen voorraden weer vrijgaf. Deze gang van zaken vond hij onbevredigend, en daarom gaf hij een gedragslijn voor de economische parketten. Wanneer men bij huiszoeking grote hoeveelheden voedsel aantrof, waarvan zelfs maar *aannemelijk* was dat die in strijd waren met distributie- of hamstervoorschriften dan diende er meteen inbeslagname te volgen. Als tenminste één of enkele zaken in strijd met de voorschriften waren verkregen, dan kon de hele voorraad verkocht worden. Deze gedragslijn moest met omzichtigheid worden toegepast, anders zou iedereen zijn voorraden gaan opgebruiken wat ook niet in het belang van de voedselvoorziening was.³¹⁵

De Duitsers hielden het niet alleen bij klagen over de economische strafpraktijk, maar pakten ook zelf mensen op, die zij verdachten van overtreding van distributiebepalingen. Dat blijkt uit uitlatingen van Hooykaas ten overstaan van de naoorlogse parlementaire enquêtecommissie³¹⁶ en uit een schrijven van Schrieke aan de rechterlijke macht van 17 april 1943. In dat schrijven vraagt hij of detentie op last van de Duitse politie, in Vught of elders, als voorlopige hechtenis in mindering kon worden gebracht op een latere straf. Dit was volgens hem vooral van belang in verband met de minimumstraffen in het economisch strafrecht. Zelf vond hij dat het wel moest kunnen en de Duitse referent had geen bezwaar.³¹⁷

Het voorgaande geeft aanleiding tot het vermoeden dat de positieve antwoorden op de enquêtevragen van Van Dullemen gedeeltelijk dienden ter camouflering van sabotagehandelingen. Daarvoor zou men immers zo min mogelijk de aandacht op de eigen rechtbank hebben willen vestigen.

4.3.3.4 Concurrentie van economische tuchtrechtspraak

Er waren naast de economische rechtspraak twee instanties voor economische *tuchtrechtspraak*.³¹⁸ De eerste werd bij het Prijsbeheersingsbesluit (vo 11/1941) ingevoerd. Dit besluit is geheel door de Duitsers opgesteld, buiten de Nederlandse instanties om.³¹⁹ Ook hierin was het mogelijk gemaakt rechtspersonen te straffen (art. 6 (2)). De hoofdstraf was boete, waarnaast bijkomende straffen konden worden opgelegd als tijdelijke sluiting van het bedrijf en beroepsverbod (art. 7). Als tuchtrechter kon de Gemachtigde voor de Prijzen, H.C. Schokker, of een door hem aangewezen persoon optreden (art. 5).³²⁰ De gemachtigde wees vervolgens inspecteurs aan die ook als tuchtrechter optraden en aan het hoofd stonden van een inspectie waarvan het gebied overeenkwam met het rechts-

315 Archief Justitie, invnr. 8j: circulaire SG van Justitie aan PG's, 24 december 1942.

316 PEC 7c, p. 605: verhoor Hooykaas.

317 Archief Justitie, invnr. 9f: SG van Justitie aan HR, hoven en rechtbanken 17 april 1943. Zie ook Von Frijtag, *Recht van de sterkste* 1999, p. 190.

318 Zie hierover Groenendaal *Rechtsfront* 1942-45, p. 213-214.

319 Brief H.K.A. Stoffels aan Van Dullemen 4 februari 1947, collectie Meihuizen/Van Dullemen.

320 De Gemachtigde voor de Prijzen was ingesteld bij vo 218/1940.

gebied van een gerechtshof.³²¹ Beroep was mogelijk bij het hoofd van de (landelijke) afdeling prijsbeheersing of bij de Gemachtigde zelf (art. 7).

De tweede tuchtrechtinstantie was de vervanger van het vooroorlogse tuchtrecht:³²² bij het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 (vo 69/1941) werden er op het hele terrein van de voedselvoorziening publiekrechtelijke lichamen in de zin van art. 152 Grondwet in het leven geroepen, bedrijfsschappen genaamd. Die kregen verordenende bevoegdheid, wat mogelijk was gemaakt door art. 153 Grondwet. De instelling van deze lichamen werd in de verordening ook expliciet op deze grondwetsartikelen gebaseerd. Voor de handhaving werden nieuwe scheidsgerichten inzake de voedselvoorziening ingevoerd (vo 69/1941, art. 13). Het bijbehorende Besluit tuchtrechtspraak voedselvoorziening was (in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Prijsbeheersingsbesluit) geheel van Nederlandse makelij.³²³ Deze rechtspraak was nog minder tuchtrechtelijk van aard dan die van voor de oorlog, zo werd ook in *Het Rechtsfront* opgemerkt: er was eigenlijk geen sprake meer van eigen bestraffing door de corporaties, en zeer veel economische delicten konden tuchtrechtelijk worden afgedaan, ook overtredingen van andere verordeningen dan die door de bedrijfsschappen waren uitgevaardigd. De vervolging was, net als bij de vooroorlogse tuchtrechtspraak, in handen van de overheid. Er moet dus eigenlijk opnieuw gesproken worden van een vereenvoudigd strafrecht.³²⁴

Het probleem kon zich voordoen dat door één handeling zowel tuchtrechtelijk gehandhaafde prijsvoorschriften werden overtreden alsook bepalingen waarvan de berechting aan de economische rechter was opgedragen. Dit probleem nam toe door de grote uitbreidingen in beide soorten strafbaar gestelde handelingen. De omgang ermee was niet uniform. Sommige officieren van justitie hielden in hun eis rekening met een reeds opgelegde tuchtrechtelijke straf. Anderen zagen in zo'n geval geheel af van vervolging, en weer anderen zorgden ervoor dat er alléén tuchtrechtelijk werd opgetreden wanneer zij zelf afzagen van vervolging. Tenslotte kwam het voor dat de tuchtrechter of de economische rechter optrad in het geval dat men de straf van de ander te gering vond.³²⁵ Het beginsel *ne bis in idem*, het recht om niet tweemaal voor hetzelfde feit vervolgd te worden, kon hierbij duidelijk in het gedrang komen. Om in deze onduidelijke situatie orde te scheppen bepaalde secretaris-generaal Schrieke dat bij een handeling die zowel en tuchtrechtelijk als economisch-rechtelijk strafbaar was, van beide aspecten een proces-verbaal moest worden opgemaakt, waarin naar het andere proces-verbaal werd verwezen. Over een beslissing omtrent vervolging of schikking moesten de officier van justitie en de Inspecteur der Prijsbeheersing elkaar inlichten.³²⁶ Blijkbaar kwamen die er niet met elkaar uit,

321 Beschikking van de Gemachtigde voor de Prijzen 20 januari 1941, artt. 2 en 3 *Stb.* 20 januari 1941, nr. 13, ook in M&B p. 305-308.

322 Van Dullemen, 'Welke straffen', p. 171.

323 Brief H.K.A. Stoffels aan Van Dullemen 4 februari 1947, collectie Meihuizen/Van Dullemen.

324 Groenendaal, 'Nieuwe wetgeving' 1942.

325 Van Dullemen, 'Half jaar' 1942, p. 200-201, 218-220.

326 Aanschrijving 20 april 1942, M&B p. 311-312.

zodat Schrieke op 18 mei 1943 een specifiekere instructie naar het Economisch Gerechtshof stuurde. Wanneer van meerdere personen in één proces verbaal sommigen het tuchtrecht, anderen het strafrecht hadden geschonden, moest het proces-verbaal eerst naar de ambtenaar van de tuchtrechtspraak, die het doorzond naar de officier van justitie met de mededeling welke tuchtrechtelijke maatregelen er waren genomen. Als de ambtenaar van de tuchtrechtspraak de zaak niet wilde splitsen, ging die geheel naar Justitie. Als handelingen van één persoon onder beide regimes vielen, moest de economische rechtspraak de gehele zaak behandelen.³²⁷ De economische strafrechter en de twee vormen van economische tuchtrechtspraak werden na de bevrijding gehandhaafd.³²⁸

4.3.4 *Vrederechtspraak*

4.3.4.1 Organisatie en bevoegdheden

Op 16 augustus 1941 riep Schrieke een speciale politierechter in het leven voor de berechting van alle (bestaande) misdrijven en overtredingen ‘welke den politieke vrede binnen de volksgemeenschap in gevaar brengen of de hoogste politieke belangen van de volksgemeenschap raken of uit politieke beweegredenen zijn begaan’ (art. 2 vo 156/1941). Daaronder vielen dus niet alleen tegen NSB’ers gerichte delicten, maar ook strafbare feiten door NSB’ers gepleegd, mits met politiek motief. Het doel van deze strafrechtspraak was de verzoening tussen NSB’ers en hun tegenstanders.

Deze gespecialiseerde politierechter heette in de eerste ontwerpen ‘volksrechter’, en hij zou rechtspreken in een ‘volksgerecht’, respectievelijk volksrechtshof, een vertaling van het Duitse Volksrichter, de nationaal-socialistische term voor in de rechtspraak werkzame leken.³²⁹ In dit plan zou er, net als in het beruchte Duitse Volksgerichtshof, deels door leken rechtgesproken worden. Van Genechten vond dat echter geen goed idee met het oog op het gebrek aan geschikte nationaal-socialistische leken.³³⁰ Vanaf 25 juni 1941 duikt in de ontwerpen en commentaren de definitieve naam op: vrederechter.³³¹ Er zijn geen stukken aangetroffen die de reden voor de keuze voor deze benaming aangeven. De herkomst van de naam is uiteindelijk middeleeuws, maar de directe bron is waarschijnlijk opnieuw de Duitse nationaal-socialistische rechtswetenschap. Ik ga kort op de geschiedenis van de naam in alvorens de organisatie van de vrederechtspraak verder te behandelen.

327 Archief Justitie invnr. 9d: SG van Justitie aan PG bij het Economisch Gerechtshof 18 mei 1943.

328 Schaffmeister, *Entwicklung und Begriff* 1978, p. 38-39, 88-95.

329 Zie hierover bijvoorbeeld de bundel *Der Volksrichter* 1937. Leken waren al sinds midden negentiende eeuw werkzaam in de Duitse rechtspraak als *Schöffen* en *Gesworenen*. Zij werden vanaf 1933 in toenemende mate door nationaal-socialisten vervangen. Wagner, *Umgestaltung der Gerichtsverfassung* 1968, p. 226-227.

330 Von Frijtag, *Het recht van de sterkste* 1999, p. 112.

331 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 9089.

De naam ‘vrederegter’, was in de Nederlanden reeds gedragen door de voorloper van de kantonrechter van 1811 tot 1838. In België is de benaming vrederechter nog steeds in gebruik. Door de Fransen waren deze vrederegters naar het model van de Franse *juge de paix* vanaf 1796 in steeds meer gebieden van het huidige Nederland ingevoerd en vanaf de inlijving bij het keizerrijk op het gehele grondgebied werkzaam. De functie werd in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden behouden tot de omvorming tot kantonrechter in 1838. Het is niet onwaarschijnlijk dat de creatie van de *juge de paix* door de revolutionairen in Frankrijk in 1790 geïnspireerd was door het ‘college van vredemakers’ dat in Leiden fungeerde van 1598 tot 1811.³³² Dit college moest trachten partijen te verzoenen en wanneer dat niet lukte de weg naar de rechter openstellen. De Leidse vredemakers waren slechts bevoegd in civielrechtelijke geschillen.³³³ De vredemakers waren zelf dus eigenlijk geen rechters, maar eerder een soort *mediators* voor civiele zaken. Ook de vredemakers hadden hun voorgangers, die gedurende de Middeleeuwen in deze contreien aangeduid werden als vreedmakers, vreedmaeckers, -maickers of vreders. Verschil tussen strafrecht en burgerlijk recht was er in die tijd minder dan nu: de vreedmaker verzoende partijen waarvan de een de ander schade toegebracht had. Hij kon een ‘vrede’ opleggen en de ‘schuldige’ partij verplichten zich daaraan te houden op straffe van een geldboete, lijf- of doodstraf.³³⁴ Ook hier heeft het vredemaken een preliminair karakter ten opzichte van de ‘eigenlijke’ rechtspraak. Het enige punt van overeenkomst tussen de middeleeuwse en Leidse vredemakers en de nationaal-socialistische vrederechter is het doel, verzoening: bij de vredemakers tussen individuen, bij zijn twintigste-eeuwse naamsnaaat tussen politieke groeperingen. De negentiende-eeuwse vrederegter was belast met burgerlijke rechtspraak en, net als de nationaal-socialistische vrederechter, strafrechtspraak. Hij behandelde kleine overtredingen, wat ook de kantonrechter vanaf 1838 bleef doen. De directe bron voor de benaming van de nationaal-socialistische vrederechter was echter waarschijnlijk het Duitse ontwerp voor een Friedensrichter, dat echter nooit is ingevoerd. Ik kom aan het eind van deze paragraaf terug op een vergelijking tussen de verschillende vrederechters.

Vijf van de negentien rechtbanken, zetelend in de plaatsen van de vijf gerechtshoven, kregen in augustus 1941 een enkelvoudige kamer voor strafzaken rakende de politieke vrede. Den Haag en Amsterdam kregen twee enkelvoudige kamers en dus ook twee vrederechters.³³⁵ Het was een idee van Van Genechten om vijf vrederechters door het hele land in te stellen. In eerdere ontwerpen was er sprake van enkel één tot drie kamers met elk drie leden, alle bij de rechtbank Den Haag.³³⁶ Het procesrecht in politierechterzaken was van toepassing op het geding voor de vrederechter, zij het in een wat afgeslankte versie (art. 3 vo 156/1941). De vrederechter kende niet het strafmaximum van

332 Ten Raa, *Oorsprong van de kantonrechter* 1970, p. 126, 346-347.

333 Ten Raa, *Oorsprong van de kantonrechter* 1970, p. 128-131.

334 Ten Raa, *Oorsprong van de kantonrechter* 1970, p. 146-147.

335 *Stcrt.* 1941, 159: besluit SG van Justitie 16 augustus 1941.

336 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 9089: Amtsgerichtsrat aan Abteilung Rechtsetzung 13 juni 1941.

een half jaar gevangenisstraf (artt. 369, 376 Sv), een verdachte kon geen voortzetting of aanvulling van het gerechtelijk vooronderzoek verzoeken (art. 238 Sv), geen uitstel verzoeken in het belang van zijn verdediging (art. 375 Sv) en geen bezwaarschrift indienen tegen de dagvaarding of de kennisgeving van verdere vervolging (artt. 250 en 262 Sv). De vrederechter was in politieke delicten bij uitsluiting bevoegd, dus ook om minderjarigen te berechten. Daarbij kwam de bevoegdheid van de kinderrechter te vervallen. Voor de vrederechtspraak wees de secretaris-generaal bij de rechtbanken werkzame substituutgriffiers aan en wezen de procureurs-generaal substituut-officieren van justitie aan om in vrederechtszaken te fungeren (art. 1, I vo 205/1941). Reeds zittende rechters werden aangemerkt als rechter-commissaris in vrederechtszaken (art. 1, III vo 205/1941), en vrederechter-plaatsvervangers. Een verdachte kon voorts vier in plaats van twee dagen in verzekering gesteld worden (art. 58 Sv, art. 4 vo 156/1941), en voorlopige hechtenis was mogelijk wanneer tegen de verdachte ‘ernstige bezwaren zijn gerezen’. Normaal gesproken kon voorlopige hechtenis alleen opgelegd worden wanneer naast die bezwaren gevaar bestond dat de verdachte zou vluchten of wanneer de maatschappelijke veiligheid gevaar liep, en bovendien slechts in geval van een misdrijf waarop een maximale gevangenisstraf stond van vier jaar of meer (art. 64 Sv).

Bij het hof Den Haag stelde Schrieke een speciale kamer in die het hoger beroep van uitspraken van de vrederechter behandelde, genaamd het Vredege-rechtshof (in de eerste ontwerpen ‘Volksgerechtshof’). Hoger beroep was alleen mogelijk bij veroordeling tot een vrijheidsstraf of een boete van meer dan tweehonderd gulden (art. 6 vo 156/1941). Dit hof kon tevens in eerste en hoogste instantie misdrijven berechten waarvan de procureur-generaal vond dat ze belangrijk genoeg waren om meteen door het hof behandeld te worden (art. 9).³³⁷ Verder kon het hof in eerste en hoogste instantie kennisnemen van militaire delicten, en beslissen in hoger beroep van de lopende militaire zaken. Na de opheffing van de militaire gerechten waren die zaken naar de kantonrechters en de militaire strafkamer bij de rechtbank Den Haag (en later naar de gewone strafkamers) verwezen (vo 56/1941, vo 156/1941 titel II, vo 105/1943). Het hof benoemde uit zijn midden een raadsheer-commissaris voor de leiding van het gerechtelijk vooronderzoek (art. 13 vo 156/1941). Tegen uitspraken van het hof stond geen beroep in cassatie bij de Hoge Raad of enig ander rechtsmiddel open (vo 156/1941, art. 14). Met de Duitse strafrechtspraak in Nederland vertoonde het Vredege-rechtshof de overeenkomst dat het procesrecht van een lagere instantie, hier de rechtbank, gecombineerd werd met de competentie van een hogere instantie, hier het gerechtshof (art. 10 vo 156/1940).

De directe aanleiding voor de instelling van de vrederechtspraak was tweeledig. Ten eerste de veel voorkomende belediging ‘landverrader’, regelmatig geuit tegen NSB’ers.³³⁸ Al in 1934 klaagde de NSB in een brochure over de beschuldiging van landverraad vanwege het vermeend aansturen op aansluiting

337 Eenzelfde bepaling werd later ook ten aanzien van het Duitse Obergericht ingevoerd. Zie §4.3.1.2.

338 De Geus, ‘Vrederechtspraak’ 1995, p. 48; De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 647.

bij Duitsland, wat zeker toen nog een onterechte beschuldiging was.³³⁹ Hylkema schreef in zijn destijds bekende boek *Het Nederlandsch fascisme* (1934) dat het molesteren van fascistten aan de orde van de dag was en dat er nauwelijks tegen opgetreden werd.³⁴⁰ In november 1940 zond Van Genechten, op 9 september van dat jaar tot procureur-generaal in Den Haag benoemd, een circulaire naar de officieren en substituut-van justitie in zijn ressort, waarin hij ze opdroeg in geval van 'misdrijven met een politieke zijde' vooraf met hem te overleggen over de eis. Secretaris-generaal Tenkink vond dat het geen kwaad kon als substituut-officieren met hun officier zouden overleggen. De rechterlijke macht zou namelijk nog niet genoeg rekening houden met de 'gewijzigde tijdsomstandigheden'. Maar overleg met de procureur-generaal vond hij alleen in zeer belangrijke zaken nodig.³⁴¹ In zijn eerder aangehaalde circulaire aan de procureurs-generaal van 19 mei 1941 bracht waarnemend secretaris-generaal Hooykaas de klacht van Wimmer over dat de lage straffen voor politieke beledigingen 'nauwelijks kunnen bijdragen tot de bescherming van de collectieve en individuele eer'. Zelf voegde hij nog toe dat in ernstige gevallen alleen een vrijheidsstraf 'voldoende recht [zou] doen wedervaren aan den aard van deze delicten.'³⁴² In zijn tweede (door de rijkscommissaris niet naar Berlijn doorgestuurde) nota aan Hitler van juli 1941 wilde Mussert de Führer wijzen op de gehate belediging 'landverrader'.³⁴³ Volgens de NSB werd door de Nederlandse rechter het gebruik van dit scheldwoord te licht bestraft. Er zou sneller en strenger gestraft moeten worden. Rechters wier rechtsovertuiging nog 'in een voorbijgegangene orde geworteld en niet meer van onzen tijd' is, waren hiertoe volgens Carp nog niet in staat.³⁴⁴

De andere aanleiding voor de instelling van de vrederechtspraak was de volgens de NSB te milde rechterlijke beoordeling van het neerschieten van NSB'ers in de meidagen van 1940, veelal door militairen. Ook hier had Mussert Hitler op willen wijzen.³⁴⁵ Een aantal van zulke zaken kwam in de lente van 1941 voor de gewone Nederlandse strafrechter, die in zijn milde bestraffingen rekening hield met de paniek in die oorlogsdagen omtrent een mogelijke 'vijfde colonne' van NSB'ers die de Duitsers bij de oorlogvoering zouden helpen.³⁴⁶ Vandaar de bevoegdheid van het Vrederechtshof om, overigens slechts na toestemming van de Wehrmacht,³⁴⁷ van militaire zaken kennis te nemen. De Duitsers ontwierpen op aandrang van de NSB een besluit voor invoering van de vrederechtspraak, dat door Schrieke en Hooykaas werd aangepast aan het

---

339 *Actuele vragen* 1934, p. 9.

340 Hylkema, *Nederlandsch fascisme* 1936, p. 116-118.

341 Verburg, *De procureurs-generaal* 2005, p. 79 (vergadering 21 november 1940). De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, p. 590.

342 Aanschrijving van de SG van Justitie aan de PG's 19 mei 1941, M&B p. 200-201.

343 *Vijf nota's* 1947, p. 49-50.

344 Carp, *Halfjaar* 1942, p. 13-14.

345 *Vijf nota's* 1947, p. 50.

346 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 647-648.

347 De Geus, 'Vrederechtspraak' 1995, p. 57.

Nederlandse straf- en strafprocesrecht.³⁴⁸ Een zaak die niet naar tevredenheid van de nationaal-socialistische procureur-generaal verliep, speelde zich af in Arnhem. In dit geval kwam de gespannen verhouding tussen de NSB-vertegenwoordiging in het Openbaar Ministerie en de niet nationaal-socialistische medewerkers die aangewezen waren voor de vervolging in vrederechtszaken tot een uitbarsting. Er deed zich een conflict voor tussen substituut-officier van justitie O.E.G. graaf van Limburg Stirum, die bepaald geen affiniteit had met het nationaal-socialisme, en de Arnhemse procureur-generaal, de NSB'er W. de Rijke. Van Limburg Stirum weigerde in juni 1941 een persoon te vervolgen voor het zingen van het destijds bekende spotlied:

Op de hoek van de straat
 Staat een NSB'er;
 't Is geen mens, 't is geen dier,
 Maar een farizeeër.

Als reden voor zijn weigering gaf Van Limburg Stirum aan De Rijke op dat de derde regel betekende dat die NSB'er dus een bovenaards wezen moest zijn, en de vierde regel ook geen belediging kon inhouden (een farizeeër is een eigen-gereid godgeleerde). Van Limburg Stirum kon zich niet voorstellen dat een NSB'er zich door deze 'vrijwel zinloze strophe' beledigd zou voelen. De Rijke zag het echter als beschimping en haatzaaijerij, en eiste dat de vervolging doorgang zou vinden. De correspondentie werd steeds onvriendelijker, totdat De Rijke begin augustus het vertrouwen in Van Limburg Stirum definitief opzegde en bij secretaris-generaal Schrieke op zijn ontslag aandrong. Het resultaat was, dat Van Limburg Stirum op bevel van de Duitsers met verlof werd gestuurd en vervolgens werd ontslagen. Het jaar daarop is hij gegijzeld en na enige tijd als represaille voor een aanslag op een Duitse militaire trein met vier anderen geëxecuteerd.³⁴⁹

Ook in Den Haag weigerde een officier van justitie de eis uit te spreken die hem door de procureur-generaal, Van Genechten, was bevolen. J.C.V. Meischke moest tegen een vroedvrouw die binnenskamers de NSB had beledigd drie weken gevangenisstraf eisen. Het bestanddeel van de delictsomschrijving 'in het openbaar' kon weliswaar niet bewezen worden, maar dat vond Van Genechten geen probleem: Meischke moest drie weken gevangenisstraf eisen. Dat wilde Meischke niet. Op de zitting liet hij blijken dat hij gewetensbezwaren had tegen het eisen van een straf en eiste ontslag van rechtsvervolging.³⁵⁰ Het oordeel van de Haagsche vrederechter Van der Grijp was conform de wens van Van Genechten. Die liet het er echter niet bij zitten en zorgde ervoor dat Meischke ontslagen werd. De Duitse autoriteiten waren ook zeer onttstemd en stuurden Meischke naar kamp Amersfoort. Anders dan Van Limburg Stirum overleefde

348 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 648.

349 Barendsen, 'Rechtbank Arnhem' 2004, p. 44-45, 48-50. De briefwisseling bevindt zich in het CABR-dossier van De Rijke.

350 *Proces Van Genechten*, p. 17-18; Verburg, *Procureurs-generaal* 2005, p. 110.

hij de oorlog, en getuigde in het proces tegen Van Genechten voor het bijzonder gerechtshof Den Haag.³⁵¹

Net als de economische rechtspraak kende de vrederechtspraak periodieke bijeenkomsten om de eenheid in de rechtspraak te bevorderen. De bijeenkomsten waren echter frequenter: niet maandelijks maar wekelijks, gedurende de eerste negen maanden van het bestaan van de vrederechtspraak.³⁵² Hooykaas was volgens vrederaadsheer Wijthoff vaak aanwezig bij deze besprekingen.³⁵³ Op de eerste bijeenkomst van 23 augustus 1941 zette Carp nader uiteen wat volgens hem de bestaansgrond en het doel van de vrederechtspraak was. De bestaande rechterlijke macht zou niet in staat zijn:

rekenschap te geven van de gewijzigde rechtsbeginselen en waardeoordelen die in de huidige tijdsomstandigheden naar voren zijn gekomen en in de rechtspraak tot gelding moeten worden gebracht.

Vooraf ging het hem om de appreciatie van de schuldvraag en de bepaling van de strafmaat. De geesteshouding van de zittende rechterlijke macht zou het rechtsgevoel kwetsen van revolutionairen die zich voor de toekomst van het land inzetten en wier daden pas later door het nageslacht op waarde zouden kunnen worden geschat. De vrederechter zou daarentegen worden geleid door de rechtsovertuiging van het 'beste, zij het niet het grootste', deel van het volk. Bij hun werkzaamheid moesten de vrederechters wel zelfbeheersing tonen, en niet van wraakgevoelens blijk geven, want dat zou volgens Carp niet opbouwend werken. De taak van de vrederechter beperkte zich tot bescherming van de wordende rechtsorde en herstel van de krenking van het rechtsgevoel der revolutionairen. De vrederechter moest weliswaar in het belang van algemene preventie personen met een gemeenschapsvijandige gezindheid extra zwaar straffen, maar ook aan wangedrag van NSB'ers werd zwaar getild, aangezien zij het voorbeeld van de nieuwe gemeenschap waren. Dit vormde in zoverre een aanvulling op de interne tuchtrechtspraak van de NSB. De bevoegdheid om ook minderjarigen te straffen paste goed bij de 'opvoedende taak' die de vrederechter had in het mede vormgeven van de nieuwe gemeenschap.³⁵⁴ Om dit doel zo goed mogelijk te realiseren moest het begrip politiek in 'politieke vrede' volgens Carp zo ruim mogelijk worden uitgelegd: 'zij omvat in beginsel *alles*, wat voor het wezen der volksgemeenschap van belang is.'³⁵⁵ Hiermee volgde hij

351 Zie ook De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 645, De Geus, 'Vrederechtspraak' 1995, p. 74 en Mulder, *Schijn van recht* 1995, p. 69-70.

352 Mulder, *Schijn van recht* 1995, p. 34-35, 83.

353 CABR dossier Wijthoff: Politieke Opsporingsdienst Den Haag, p-v verhoor 21 februari 1946.

354 De tekst van de toespraak bevindt zich in archief vrederechtspraak en CABR dossier Wijthoff. De tekst werd ook (enigszins gewijzigd) gepubliceerd: Carp, 'Richtlijnen' 1941.

355 Carp, *Halfjaar* 1942, p. 10-11.

de opvatting van de Duitse ontwerpers van de verordening.³⁵⁶ De strenge straffen die de vrederechter moest uitdelen aan plegers van de gehate landverraderbelediging waren in overeenstemming met de nadruk op generale preventie, algemene afschrikking. De uitspraken van de vrederechters moesten immers effect hebben op de gehele bevolking, om daarbij ‘een nieuw besef van recht en onrecht te wekken’.³⁵⁷ Daardoor vielen de straffen vaak hoger uit dan voor preventie van recidive nodig en redelijk was.

In het streven naar afschrikkende werking van de vrederechtspraak paste ook het feit dat de vrederechter, op aandringen van Van Genechten,³⁵⁸ niet alleen voor misdrijven, maar ook voor alle overtredingen bevoegd was die normaal gesproken onder de competentie van de kantonrechter vielen: zelfs de kleinste vergrijpen tegen de politieke vrede konden worden aangepakt.³⁵⁹

De vrederechters en de leden van het Vrederechtshof werden tevens benoemd als lid van de betreffende rechtbank respectievelijk het hof te Den Haag (artt. 1 en 7). Het was mogelijk niet de bedoeling dat ze ook daadwerkelijk deel zouden nemen aan de reguliere rechtspraak.³⁶⁰ Mogelijk misten sommigen voor deelname aan de gewone rechtspraak de bekwaamheid,³⁶¹ of voorzag men aan beide zijden onoverkomelijke wrijvingen of reputatieschade van rechters en de rechtbank wanneer vrederechters ook aan de collegiale rechtspraak deel zouden nemen. In de *Nederlandsche Jurisprudentie* komen geen rechtbankvonnissen voor van meervoudige kamers waarin vrederechters zitting hadden.³⁶² Uit de archieven blijkt echter dat vrederechters wel aan andere rechtspraak hebben deelgenomen. De Arnhemse vrederechter W.U. Hazelhoff Roelfzema, een oom van ‘soldaat van Oranje’ Erik Hazelhoff Roelfzema, trad op als plaatsvervangend economisch rechter en zijn opvolger Wolthuis was tevens als economisch rechter aangesteld. Bovendien zijn beiden ook opgetreden als vervanger voor de gewone politierechter en heeft Wolthuis zitting gehad in de meervoudige strafkamer. Het is zelfs voorgekomen dat zowel Wolthuis als de NSB’er president Hannema in de strafkamer zaten, en zo een nationaal-socialistische meerderheid vormden.³⁶³ Maitland, vrederechter in Leeuwarden en de enige vrederechter die tegelijkertijd rechtbankpresident was, sprak ook recht in de enkelvoudige burgerlijke kamer en deed zittingen in kort geding.³⁶⁴ Ook de overige vrederechters hebben mogelijk aan andere rechtspraak meegewerkt. De *Gids voor de rechterlijke macht* vermeldt aanvankelijk (uitgave

356 De Geus, ‘Vrederechtspraak’ 1995, p. 54. Zie voor de ruime uitleg van het begrip ‘politek’ met betrekking tot overheidsmaatregelen in Duitsland Fraenkel, *Doppelstaat* 2001, p. 69-73, 92-101, vooral 98.

357 Carp, *Halfjaar* 1942, p. 18.

358 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 9089: Amtsgerichtsrat aan Abteilung Rechtsetzung 13 juni 1941.

359 Zie art. 56 lid 1 Wet op de Rechterlijke Organisatie.

360 De Geus, ‘Vrederechtspraak’ 1995, p. 56, al geeft ze voor deze gedachte geen bron of andere onderbouwing.

361 De Geus, ‘Vrederechtspraak’ 1995, p. 59. Mulder, *Schijn van recht*, p. 39-40, 98.

362 Mulder, *Schijn van recht*, p. 35-36, 39-40.

363 Archief Rb. Arnhem, invnr. 54, 56.

364 Archief Rb. Leeuwarden 18-02, invnr. 172.

voor 1942) bij de vrederechters slechts die functie, '(V.)', maar in de *Gids* voor 1943 is de Bossche vrederechter tevens plaatsvervangend economisch rechter, en zijn zijn Haagse collega's beide plaatsvervangend politierechter. Een van hen werd later tijdens de bezetting gewoon rechter. De (enig overgebleven) Amsterdamse vrederechter was plaatsvervangend politie-, kinder- en economisch rechter. De leden van het Vredegerechtshof hebben zich niet beziggehouden met de rechtspraak van het hof Den Haag, maar de procureur-generaal van het Vredegerechtshof was wel tevens, ook feitelijk, procureur-generaal van het Haagse gerechtshof.

Vrederechters werden niet gerekruteerd uit de zittende rechters van de betreffende rechtbank, en meestal überhaupt niet uit de rechterlijke macht. Tot plaatsvervangende vrederechters werden meestal wel rechters van de rechtbank in kwestie benoemd, van wie echter geen uitspraken bekend zijn. De vrederechtersorganisatie beschikte over eigen rechters-commissarissen en officieren van justitie, telkens een van de substituut-officieren bij de rechtbanken. Wat kon nu de reden geweest zijn om de vrederechters en -raadsheren bij bestaande gerechten aan te stellen in plaats van aparte nationaal-socialistische gerechten op te richten? Volgens Carp was het pragmatisch: de vrederechters konden zo van allerlei bestaande voorzieningen gebruik maken als gebouwen, personeel, administratie etc.³⁶⁵ G.E. Mulder, die als advocaat ervaring had met de vrederechtspraak, vermoedt dat ook propaganda een rol speelde: men hoopte wellicht dat er enige nationaal-socialistische invloed op de andere rechters zou worden uitgeoefend.³⁶⁶ De vrederechters waren misschien daarom, en misschien ook om ter plaatse indruk maken, niet aan hun standplaats gebonden: ze konden op meerdere plaatsen binnen hun ressort rechtspreken (art. 5a, later ingevoegd door vo 205/1941), en dat deden ze ook. Zo was de Leeuwardense vrederechter tevens in Groningen en Assen actief,³⁶⁷ de Amsterdamse vrederechter ook in Utrecht, Alkmaar en Haarlem,³⁶⁸ die van Den Bosch tevens in Maastricht, Roermond en Breda,³⁶⁹ de Arnhemse vrederechter ook in Zutphen, Zwolle en Almelo³⁷⁰ en die van de Haagse rechtbank tenslotte eveneens in Rotterdam en Dordrecht.³⁷¹ Mogelijk is er op nog meer plaatsen vrederecht gesproken. Voor

---

365 Carp, *Halfjaar* 1942, p. 9.

366 Mulder, *Schijn van recht* 1995, p. 22, 36-37.

367 Mulder, *Schijn van recht* 1995, p. 119-120; overzicht vrederechtszaken oprichting tot en met 31 oktober 1941 in archief vrederechtspraak, invnr. 13.

368 CABR dossier Van Vloten: politieke recherche dienst Den Haag, bijzondere dienst dossier 5465, verhoor 25 februari 1946; Mulder, *Schijn van recht* 1995, p. 79; archief vrederechtspraak, 13: overzicht vrederechtszaken oprichting tot en met 31 oktober 1941.

369 Archief Rb. Maastricht, invnr. 491; archief vrederechtspraak, 13: overzicht vrederechtszaken oprichting tot en met 31 oktober 1941.

370 Archief Rb. Arnhem, invnr. 54 en 56; archief vrederechtspraak, 14: overzicht vrederechtszaken oprichting tot en met 31 oktober 1941.

371 Archief Zwaardemaker, invnr. 15, (ontwerp-)apologie, p. 10; De Jong, *Je maintiendrai II* 1942, p. 163; archief vrederechtspraak, 13: overzicht vrederechtszaken oprichting tot en met 31 oktober 1941.

het hof gold eenzelfde bepaling (art. 12),³⁷² maar het is niet bekend of hiervan ook gebruik is gemaakt.

De vrederechter hield zich, zoals verwacht kon worden, veel met beledigingszaken bezig. Die maakten ongeveer een derde van het totale aantal zaken uit. Bijna een kwart van de zaken ging over mishandelingen, die soms met een belediging samenhangen. Maar in beginsel kon elk in het Wetboek van Strafrecht omschreven delict, wanneer het in het concrete geval maar iets met de ruim opgevatte ‘politieke vrede’ te maken had, binnen de jurisdictie van de vrederechtspraak vallen. Er werden geen nieuwe ‘vrederechtsdelicten’ gecreëerd en evenmin werd de berechting van overtreding van bepaalde wetsartikelen specifiek of uitsluitend aan de vrederechter opgedragen. Zoals in Duitsland grote delen van het recht anders werden gewaardeerd, uitgelegd en toegepast wegens ‘gewijzigde (politieke) omstandigheden’,³⁷³ zo moesten de vrederechters dat in Nederland met het strafrecht doen. Politiek gemotiveerde beledigingen die vóór de bezetting meestal niet anders dan andere beledigingen of mishandelingen gewaardeerd werden, werden nu gekenmerkt als ‘volksvijandig’ en ‘schadelijk voor de wordende gemeenschap’, en daardoor extra strafwaardig.

Van belang voor de rechtsvinding is de in hoofdstuk 2 besproken ‘evolutionele wetsinterpretatie’, waarmee de strafwet in nationaal-socialistische zin uitgelegd en toegepast kon worden.³⁷⁴ Idealiter gedroeg de vrederechter zich als ‘natuurlijke leider’ die de mensen en hun opvattingen en gebruiken in zijn ressort kende en hen op een zo passend mogelijke wijze begrip voor het nationaal-socialisme bij kon brengen.³⁷⁵ Deze kenmerken sluiten enigszins aan bij zijn Franse naamsvoorganger, de *juge de paix*. Die kon in zijn beslissing zijn billijkheidsgevoel en plaatselijke gebruiken boven de wet laten prevaleren.³⁷⁶ Alleen was deze schier onbegrensde discretionaire bevoegdheid anders gemotiveerd dan in het nationaal-socialisme. Vanuit het verlichtingsideaal van het eeuwige en universeel geldende en verstandelijk kenbare natuurrecht, vertrouwde men erop dat een wijze rechter ‘billijkheid op grondslag van het natuurrecht’ zou verwerkelijken.³⁷⁷ De strafrechtelijke taak van de Nederlandse vrederechter van 1811 leek op die van zijn twintigste-eeuwse naamgenoot: ‘snel op kleine, frequente verstoringen van de rechtsorde [...] reageren.’ Ook strafte de negentiende-eeuwse vrederechter, net als de latere, op grond van de bestaande wet en

372 Ook voor de reguliere rechtspraak besloot Schrieke enkele malen dat er op andere plaatsen recht gesproken kon worden: de politierechter en de kinderrechter van Zutphen kon zaken met betrekking tot Harderwijk en omstreken in Harderwijk behandelen, en hetzelfde gold voor zittingen van de Venlose kantonrechter in Gennep. *Stcrt.* 1943, 30: besluit SG van Justitie 10 februari 1943 en *Stcrt.* 1943, 73: besluit SG van Justitie 12 april 1943.

373 Zie voor het privaatrecht Rüthers, *Die unbegrenzte Auslegung* 1997.

374 Zie bv. Carp 1942, 18, en §§2.2.3 en 2.4.2.2.1. Mulder spreekt abusievelijk van *evolutionaire* interpretatie, *Schijn van recht*, p. 48. Uitspraken van de vrederechters worden behandeld in §6.2.2.

375 Cf. §2.4.2.2.2.

376 Ten Raa, *Oorsprong van de kantonrechter* 1970, p. 15, 236, 261

377 Ten Raa, *Oorsprong van de kantonrechter* 1970, p. 237, en verder 32, 77, 100, 268.

berechte hij voornamelijk beledigingen.³⁷⁸ Er was ook een belangrijk verschil: in burgerlijke zaken kon de vrederechter weliswaar veel naar billijkheid (natuurrecht) oordelen, maar in zijn strafrechtelijke taken was hij juist sterk aan de wet gebonden.³⁷⁹ Die gebondenheid past overigens net als die billijkheid paradoxaal genoeg ook in het verlichtingsdenken: in de klassieke richting in het strafrecht ging het om nauwomschreven delictsomschrijvingen waar de vervolgende en berechtende instanties zich precies aan moesten houden. Rechtszekerheid voor de (vervolgde) burger stond immers voorop. De nazi's zagen daarentegen meer in rechtszekerheid voor de gemeenschap: rust, orde en etnische solidariteit, waaraan de rechten van de individu ondergeschikt waren.³⁸⁰ Vandaar dat de vrederechter ruime interpretatiebevoegdheden had, niet om een universele natuurrechtelijke billijkheid te effectueren, maar om de specifiek Nederlandse nationaal-socialistische rechtsopvatting te verwerklijken of daarvoor in elk geval begrip te kweken.³⁸¹

Vandaar dat de bezetter of Van Genechten en zijn medewerkers wat de naamgeving betreft waarschijnlijk eerder dachten aan de Duitse plannen voor een Friedensrichter. Een Amtliche Strafprozesskommission had in 1938 een advies over een Friedensrichterordnung gepubliceerd, die voornamelijk was bedoeld om de ontoereikende bescherming van de eer door de gewone rechter te verbeteren. Het ging hierbij niet specifiek om politiek gerelateerde zaken. Zijn bevoegdheid zou zeer algemeen omschreven moeten worden als: zaken betreffende storing van de vrede, maar beperkt tot klachtdelicten. De Duitse Amtsrichter (kantonrechter) zou de aangewezen instantie zijn om deze nieuwe rechtspraak uit te oefenen: het was expliciet de bedoeling om niet alleen te straffen, maar ook vrede te stichten. Het ging in eerste instantie om strafzaken, eventueel met medeneming van daarmee in verband staande burgerlijke geschillen. Daarbij dacht men aan 'Ehrabschneidung', belediging, lichte mishandeling, huisvredebreuk, schending van het briefgeheim, zaaksbeschadiging en diefstal. Procesrecht zou nauwelijks nodig zijn: de wijsheid van de rechter stond centraal. Een element dat niet met de Nederlandse vrederechter overeenkomt is de afwezigheid van de straf, die bij een vredesluiting namelijk als niet bevorderlijk werd gezien.³⁸² In latere ontwerpen was de Friedensrichter een leek, opgegroeid in en bekend met de gebruiken van de autochtone bevolking in de omgeving waarin hij recht zou spreken. Deze volksrechtspraak in optima forma zou bij uitstek geschikt zijn voor kleinere gemeenschappen (stadjes en dorpen). In grotere steden zou de Friedensrichter wel jurist moeten zijn.³⁸³ De Friedensrichter is er nooit gekomen.

378 Van Dapperen, *Vrederechter 1811-1838* 1991, p. 141-142.

379 Van Dapperen, *Vrederechter 1811-1838* 1991, p. 108.

380 Zie §2.4.2.4.5.

381 Het Franse, natuurrechtelijke gedeelte van de 'rijke historie' van de naam 'vrederechter' zal de nazi's juist *niet* hebben aangesproken, in tegenstelling tot wat De Geus aanneemt. De Geus, 'Vrederechtspraak' 1995, p. 54.

382 Kohlrausch, 'Friedensrichter- und Schiedsmannsordnung' 1938; *Neuordnung des Strafverfahrensrechts* 1937, p. 74-76.

383 Wagner, *Umgestaltung der Gerichtsverfassung* 1968, p. 227, 354-355.

4.3.4.2 Schending van rechtsbeginselen

Het was voor de rechtbanken waarschijnlijk onbevredigend dat lopende zaken betreffende de ‘politieke vrede’ moesten worden overgedragen aan de vrederechter (art. 15), en dat, wanneer er al door het kantongerecht of de arrondissementsrechtbank vonnis was gewezen, de vrederechter respectievelijk het Vrederechtshof het hoger beroep zou behandelen (art. 16). De grootste aanstoot werd echter door Nederlandse juristen genomen aan een regeling die nog veel verder in deze richting ging. Daarin kwam de ondergeschiktheid van de individuele rechtszekerheid in de nationaal-socialistische rechtsbeschouwing duidelijk tot uitdrukking. Artikel 17 bepaalde dat onherroepelijke uitspraken van de gewone rechter konden worden genegeerd en de zaken opnieuw konden worden berecht. Deze laatste mogelijkheid bestond destijds ook in Duitsland, zij het met een termijn van één jaar na het in kracht van gewijsde gaan van de uitspraak, welke termijn voor de vrederechter niet bestond.³⁸⁴ De figuur van het opnieuw berechten van reeds veroordeelden was destijds in de volkenrechtelijke literatuur nog onbekend. Overigens deden geallieerde rechtbanken in het bezette Duitsland dit later ook.³⁸⁵

J. Zaaijer, ambtenaar van het Openbaar Ministerie bij het Haagse kantongerecht, verspreidde een notitie waarin hij betoogde dat het tegen de ambtsplicht van de leden van het Openbaar Ministerie indruiste om aan deze rechtspraak mee te werken.³⁸⁶ Hij wenste zelf niet meer mee te werken nadat procureur-generaal Van Genechten hem verboden had een WA-man te vervolgen. Met ingang van 28 mei 1942 kreeg Zaaijer op zijn verzoek eervol ontslag.³⁸⁷ Na de oorlog werd hij procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof Den Haag. Aan Schrieke werd een door 370 leden van de rechterlijke macht ondertekende protestbrief voor de rijkscommissaris gezonden met bezwaren tegen deze schendingen van het verbod van terugwerkende kracht en van het *ne bis in idem*-beginsel, dat volgens hen ook in het Duitse recht gold.³⁸⁸ Men deed een beroep op belangen die ook door het nationaal-socialisme erkend werden om Schrieke over te halen het bewuste artikel te schrappen: ‘terwille van het gemeenschapsbelang, de publieke rust en orde en de waardigheid van den Staat’. Maar ook een klassiek rechtsstatelijk beginsel werd aan gehaald:

als ook ter handhaving van de verkregen rechten van personen wier vonnis in kracht van gewijsde is gegaan.³⁸⁹

Schrieke antwoordde dat de regeling voortbouwde op de bestaande mogelijkheid van herziening. ‘Voortbouwen’ is vanuit liberaal-democratisch standpunt wel

384 De Geus, ‘Vrederechtspraak’ 1995, p. 55-56.

385 Moritz, *Gerichtsbareit* 1959, p. 93 resp. 26.

386 Zie ook Kok, *In dienst van het recht* 2005, p. 144; De Geus, ‘Vrederechtspraak’ 1995, p. 55.

387 *Sicrt.* 1942, 102. Kok, *In dienst van het recht* 2005, p. 145.

388 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 650.

389 Een kopie van de brief bevindt zich in archief vrederechtspraak, invnr. a16.

een eufemisme: herziening is in tegenstelling tot de onderhavige regeling alleen in het voordeel van de veroordeelde mogelijk. Hernieuwde behandeling moest in de ogen van Schrieke plaats kunnen vinden ‘wanneer het Recht dit eischt’, opdat ‘het kwaad zijn loon vindt’. Ook probeerde hij op zijn beurt de rechters weer naar de mond te praten door – niet geheel in de lijn van de NSB – te betogen dat het paste in een systeem dat ‘de rechtszekerheid van den individu hooghoudt’. Maar bij het dóórbreken van de nieuwe orde veranderde volgens Schrieke de waardering van gedragingen snel, en moest er dus wel op deze wijze worden gereageerd.³⁹⁰ De strafkamer van de Hoge Raad protesteerde ook tegen de schendingen van de twee rechtsbeginselen.³⁹¹

Volgens een rapport aan de regering in Londen over de houding van de rechterlijke macht hadden leden van het hof Den Haag een bijeenkomst gehouden over de mogelijkheid van hernieuwde behandeling van definitief afgedane zaken door de vrederechter. Er werd een voorstel besproken om uit protest allen ontslag te nemen, maar dit voorstel vond geen instemming. Dergelijke bijeenkomsten van leden van rechtbanken in Noord- en Zuid-Holland en van het Hof Amsterdam zijn volgens het rapport ook op niets uitgelopen: men was van mening dat het alleen zou slagen wanneer 75-90% van de leden van de rechterlijke macht zou instemmen met de actie. De rechters wisten echter zeker dat dat op hun rechtbanken niet het geval zou zijn.³⁹² Volgens de overlevering hebben drie rechters ontslag gevraagd uit protest tegen de aantasting van de twee rechtsbeginselen. De redenen van andere ontslagaanvragen uit de bezettingstijd zijn, op die van raadsheer in de Hoge Raad Donner na, niet achterhaald. Deze drie rechters, H. Haga, raadsheer in het hof Den Haag, zijn collega-raadsheer A.L.M. van Berckel (wiens benoeming tot raadsheer per Koninklijk Besluit op 10 mei 1940 in was gegaan) en jhr. P.G.M. van Meeuwen, lid van de Haagse rechtbank, verwierven na de bevrijding hoge posities in de Bijzondere Rechtspraak, de berechting van personen die van collaboratie werden verdacht. Haga werd president van de Bijzondere Raad van Cassatie, en Van Meeuwen president van het Haagse bijzonder gerechtshof, waarmee hij Van Berckel opvolgde toen die raadsheer in de Bijzondere Raad van Cassatie werd.³⁹³ Schrieke waarschuwde Haga, de eerste die ontslag vroeg, dat er chaos zou ontstaan als alle rechters zijn voorbeeld zouden volgen. Haga antwoordde dat dat dan de schuld van de Duitsers zou zijn die het met hun onrechtmatige verordeningen veroorzaakt zouden hebben. Daarop vroeg Schrieke hem hoe hij het zou vinden als

390 Archief rechterlijke macht, invnr. 4: SG van Justitie aan Halbertsma, Wijnveldt en Borgerhoff Mulder 17 November 1941, no 1113; Archief zuivering Justitie, invnr. 16 (rapport over Schrieke); De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 649-650.

391 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 649.

392 Archief zuivering Justitie, invnr. 22: verbalen uit archief kabinet van het departement van Justitie, 1945 kabinet algemeen: rapport over houding rechterlijke macht, GB 2830/44.

393 Zie over Haga en Van Berckel: Kok, *In dienst van het recht* 2005, p. 125-142. Zie verder De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 650; Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* 2003, p. 4, 763, 845. Van Berckel en Haga werden respectievelijk in 1948 en 1951 tot raadsheer in de Hoge Raad benoemd.

vervolgens de Duitsers de gehele rechtspraak zouden overnemen. Het laconieke antwoord van Haga was: ‘Laat ze hun gang gaan’.³⁹⁴ Deze houding van *fiat iustitia, pereat mundus*³⁹⁵ deelde hij met andere principiëlen als Cleveringa en Van Nispen tot Sevenaer, wier kritiek op de Hoge Raad in het vorige hoofdstuk is besproken.³⁹⁶

Ook Carp en H.A. Helb, vrederaadsheer en later raadsheer in de Hoge Raad, wendden zich volgens laatstgenoemde tot Schrieke in verband met de schending van het *ne bis in idem*-beginsel. Schrieke zou hen hebben geantwoord dat deze bepaling op uitdrukkelijk verzoek van de Duitsers was opgenomen, hoewel ook Schrieke zelf zich ertegen had verklaard. Hij dacht evenwel dat het waarschijnlijk nooit zou worden toegepast. Volgens Helb was dat ook niet gebeurd, althans niet in zaken waaraan hij deelnam.³⁹⁷ Bewijzen van het tegendeel zijn niet aangetroffen. Carp noemt in zijn ‘Verantwoording’ een zaak waarvan de Duitsers wilden dat die opnieuw door het Vrederechtshof zou worden behandeld, wat Carp heeft geweigerd. Ook procureur-generaal Van Genechten, die eveneens tegen de schending van het beginsel *ne bis in idem* was, heeft diezelfde zaak niet opnieuw willen behandelen.³⁹⁸ Het ging hier om een zaak tegen een overheidsambtenaar die vóór de bezetting veroordeeld was wegens spionage voor Duitsland. De man had nu een bewijs van goed gedrag nodig omdat hij het burgemeesterschap ambieerde. Daarvoor zou zijn veroordeling ongedaan gemaakt moeten worden. Carp zou de Duitse autoriteiten verzekerd hebben dat het Vrederechtshof de man juist strenger zou straffen dan de gewone rechter gedaan had, waarop de bezetter de zaak liet rusten.³⁹⁹ Al zijn waarschijnlijk hoogstens zeer enkele en wellicht helemaal geen afgedane Nederlandse strafzaken door de vrederechtspraak overgedaan, het is wel voorgekomen dat iemand na bestraffing door de Duitse politie nog door de vrederechter werd veroordeeld.⁴⁰⁰ Opmerkelijk is ook de bepaling dat bij behandeling van een zaak door de vrederechter de bevoegdheid van iedere andere rechterlijke instantie uitgesloten is, behalve de bevoegdheid van de Hoge Raad inzake de berechting van hoge ambtenaren wegens ambtsmisdrijven en van kapers en zeerovers.⁴⁰¹ Bij de invoering van de Duitse rechterlijke macht voor strafzaken werden de bevoegd-

394 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 650.

395 Zo karakteriseerde Losecaat Vermeer deze houding. Archief zuivering Justitie, invnr. 88: Losecaat Vermeer aan Cleveringa 11 november 1943.

396 Zie vooral § 3.4.1.

397 CABR dossier Helb: ongedateerde verklaring Helb; cf. De Geus, ‘Vrederechtspraak’ 1995, p. 55 en noot 23.

398 *Van Genechten* 1946, p. 56-57.

399 Carp, ‘Verantwoording’, p. 29.

400 Namelijk door de Arnhemse vrederechter Hazelhoff Roelfzema: Rb. Arnhem (vr) 3 december 1941, rolnr. 4129a en 4131a. In beide gevallen motiveerde de vrederechter de minimale straf van 1 gulden boete subsidiair 1 dag hechtenis met de eerdere veroordeling door de *Sicherheitspolizei*. In een andere zaak verklaarde deze vrederechter het Openbaar Ministerie niet-ontvankelijk omdat de verdachte ‘reeds door een Duitse instantie berecht’ was: Rb. Arnhem (vr) 22 december 1941, rolnr. 4486. Archief Rb. Arnhem, invnr. 53.

401 Vo 156/1941, resp. artt. 17, 15, 16 en 21.

heden van de Sicherheitspolizei nog onaangetast gelaten.⁴⁰² Theoretisch zouden dus ook Duitsers door de vrederechter kunnen worden berecht, wat in de praktijk hoogstwaarschijnlijk niet voorgekomen is.

4.3.4.3 Vrederechters over vrederechtspraak

Over de motieven en taakopvattingen van de vredechters scheppen hun eigen uitlatingen enige verheldering. Deze moeten echter wel met enig voorbehoud gelezen worden. Het gaat namelijk vooral om verklaringen in het kader van de verdediging tegen aanklachten in het kader van de Bijzondere Rechtspleging.

De leden van het Vrederechtshof hielden na de bevrijding vol dat de vrederechtspraak juist een objectieve en onpartijdige beoordeling tot stand bracht van bepaalde soorten zaken die door de gewone rechter niet objectief waren beoordeeld.⁴⁰³ H. Sluyterman verklaarde in een verhoor na de bevrijding dat hij niet inzag waarom de vrederechtspraak geen objectieve Nederlandse rechtspraak zou zijn. De rechter stelt zich immers steeds boven het geval, ook een pro-Duitse rechter als hijzelf. Sluyterman vond dat hij steeds objectief en rechtvaardig had rechtgesproken en slechts het Nederlands belang had gediend, en zeker niet dat van de NSB, waarvan hij geen lid was omdat hij Mussert onbekwaam achtte. Wel realiseerde Sluyterman zich dat hij had meegewerkt aan nationaal-socialistische rechtspraak waarin het de bedoeling was dat de wil van de dader doorslag zou geven, en niet uitsluitend de gedraging.⁴⁰⁴ Procureur-generaal van het Vrederechtshof Van Genechten hield tijdens zijn proces voor het Bijzonder Gerechtshof Den Haag vol dat bevordering van het Nederlandse nationaal-socialisme niet per definitie als hulpverlening aan de vijand, Duitsland, kon worden opgevat. Hij wees er daarbij op dat hij, met onder andere Mussert, zich tegen de annexionistische SS-richting binnen de NSB gekeerd had.⁴⁰⁵

De Haagse vrederechter Sluyters hield zelfs vol dat de nationaal-socialistische ideologie helemaal geen invloed op zijn uitspraken had gehad.⁴⁰⁶ Vrederaadsheer S.J.M. Wijthoff meende volk en land te hebben gediend met zijn lidmaatschap van het Vrederechtshof. De vrederechtspraak was naar zijn mening niet in het voordeel van de Duitsers. Opmerkelijk is dat volgens Wijthoff in het Vrederechtshof niet het leidersbeginsel gold, maar door stemming werd beslist, wat door de later benoemde Van Vloten overigens is tegengesproken.⁴⁰⁷ Van Vloten liet in het proces-verbaal van zijn naoorlogse verhoor

---

402 Vo 52/1940 art. 1 (2).

403 Bijvoorbeeld CABR dossier Semplonius Politieke Recherche afdeling Den Haag pv 28 maart 1946.

404 CABR dossier Sluyterman politieke dienst politie gelderland p-v verhoor 20 oktober 1945; cf. CABR dossier Van der Meulen uitspraak tribunaal Amsterdam dossier 3901, 3 februari 1947.

405 *Van Genechten* 1946, p. 23-29, 47, 50-63.

406 CABR dossier Sluyters, p-v Politieke Recherche afdeling Den Haag 2 juni 1945.

407 CABR dossier Wijthoff: Politieke Opsporingsdienst Den Haag, pv verhoor 21 feb 46; Van Vloten in een verhoor inzake Carp, zie De Geus, 'Vrederechtspraak' 1995, p. 59 en noot 36.

optekenen dat hij, toen hij nog vrederechter in Amsterdam was, het liefst op de zitting klager en verdachte zich met elkaar liet verzoenen, wat helaas lang niet altijd lukte. Ook zou hij anti's van de evolutionele methode hebben laten profiteren.⁴⁰⁸ Vrederaadsheer Helb, naast Sluyterman de enige andere niet-NSB'er in het Vredegerechtshof, verklaarde dat hun standpunt vaak van matigende invloed was bij het vaststellen van de strafmaat door het hof.⁴⁰⁹

4.3.4.4 Effecten van de vrederechtspraak

De motivering in principiële zaken bij het Vredegerechtshof was volgens Helb uitsluitend het werk van Carp. Helb vond dat Carp daarin vaak te ver ging waardoor hij andersgezinden juist tegen zich in het harnas joeg in plaats van pacificeerde.⁴¹⁰ Volgens het rapport van de journalist Quast die vele zittingen van het Vredegerechtshof heeft bijgewoond waren de door Carp voorgelezen arresten 'zwaar van politiek' en 'dropen [ze] van nationaal-socialistische ideologieën'. Verder was zijn toon op de zitting altijd 'zээр correct'.⁴¹¹ De *juridische* motivering was volgens eigen zeggen veelal van de hand van Sluyterman.⁴¹² Een andere vrederechter die wel eens provoceerde was J.A. Wolthuis, die op de Arnhemse rechtbank soms een NSB-uniform onder zijn toga droeg.⁴¹³ Fruin droeg als president van de rechtbank Utrecht altijd een speldje, mogelijk van de NSB maar waarschijnlijk van het Rechtsfront.⁴¹⁴ Het dragen van NSB-uniformen en -distinctieven door personen in overheidsdienst was door de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken uitdrukkelijk toegestaan in een beschikking van 11 februari 1942.⁴¹⁵

Ondanks het feit dat de vrederechtspraak een NSB-product genoemd kan worden, en door NSB'ers werd gerund, waren NSB-leden evenals de bezetter niet altijd bijzonder ingenomen met de resultaten ervan. Dat blijkt uit verschillende voorvallen en omstandigheden, die uit de naoorlogse rechtspraak en zuivering naar voren komen. Het Amsterdamse naoorlogse tribunaal vond bijvoorbeeld dat vrederechter Van der Meulen 'goede vaderlanders' niet extra zwaar en 'lieden die het vaderland naar het leven stonden' niet overdreven licht had gestraft. Hij ontving naar eigen zeggen eenmaal een anonieme kaart met de boodschap dat hij van rechtspraak kromspraak gemaakt had. Die kaart was

408 CABR dossier Van Vloten politieke recherche dienst Den Haag, bijzondere dienst dossier 5465, verhoor 25 februari 1946.

409 CABR dossier Helb ongedateerde verklaring Helb.

410 CABR dossier Helb; Politieke recherche afdeling Bijzondere Dienst, dossier 1398.

411 CABR dossier Carp: rapport Reinier Quast 24 november 1945, p. 11. Quast trad ook op als getuige in het proces tegen Carp: BG Den Haag 19 maart 1946, *NOR* 1946, 89.

412 Mulder, *Schijn van recht* 1995, p. 35.

413 Barendsen, 'Rechtbank Arnhem' 2004, p. 48.

414 CABR-dossier Fruin; Politieke recherche afdeling Utrecht; p-v naar aanleiding van aanhouding Fruin.

415 Archief Rb. Alkmaar invnr. 3; *Het Rechtsfront* (2) 1942, p. 29. Het uniformverbod was op 15 juni 1940 niet meer van toepassing verklaard op Duitse uniformen in een circulaire van SG van Justitie Tenkink aan de gerechten. Collectie P.R. Smits.

blijkens de tekst afkomstig van een NSB'er.⁴¹⁶ Naast Van der Meulen verklaarden ook andere vrederechters NSB'ers strenger te hebben beoordeeld en gestraft dan politiek andersgezinden.⁴¹⁷ Van mishandeling verdachte NSB'ers werden niet automatisch vrijgesproken. Ik kom daarop terug in het volgende hoofdstuk. Er werd vanuit de NSB dan ook geprobeerd de gang van zaken in de vrederechtspraak te beïnvloeden. Zoals eerder vermeld wees Schrieke echter regelmatig verzoeken van de NSB om zaken tegen NSB'ers niet te vervolgen af.⁴¹⁸ Het persbeleid met betrekking tot vrederechtszaken kan echter onbedoeld ook bijgedragen hebben aan de negatieve perceptie van deze rechtspraak door NSB'ers. Volgens het rapport van journalist Quast werden veroordelingen van NSB'ers in samenwerking met het departement van Volksvoorlichting en Kunsten publicitair uitgebuit om de schijn van objectiviteit te wekken.⁴¹⁹

Intern nam de NSB maatregelen om kameraden zo goed mogelijk voor te bereiden op de gang naar de vrederechter. P.P.M. Loeff, vrederechter in Den Bosch, schreef een brief aan de kringleiders van de NSB in Noord-Brabant en Limburg over kameraden die niet goed op de hoogte waren van hun rechten, zoals het meebrengen van getuigen à decharge op de zitting. Loeff stelde voor dat een vervolgte kameraad zich van tevoren in verbinding zou stellen met een kringleider die dan weer aan Loeff kon rapporteren over het karakter en gedrag van die kameraad als NSB'er of WA-man. Ook achtte Loeff het van belang dat een kameraad, wanneer zijn handeling bewezen is, ruiterlijk bekende en de redenen voor zijn gedrag opgaf. Dat zou de verdachte dan zeker geen nadeel opleveren, zo beloofde de vrederechter, en zou ook indruk maken op het publiek.⁴²⁰

Ten behoeve van het toezicht op de leden wilde de NSB een lijst bijhouden van veroordeelde leden. De Arnhemse vrederechter Hazelhoff Roelfzema wilde hier niet aan meewerken, en gaf daarvoor vier redenen op. Ten eerste waren er ook kameraden bij die voor kleinigheid veroordeeld waren, wat geen verdere consequenties mocht hebben. Aan de andere kant kon door de vrederechter soms een lage boete voor een ernstig vergrijp zijn opgelegd, dat reeds door de Sicherheitspolizei bestraft was. Dat had Hazelhoff Roelfzema zelf enkele keren gedaan. Zelfs vrijgesproken kameraden konden onbruikbare leden blijken te zijn, en ten slotte bleken NSB'ers die als getuigen optraden soms veel erger te

416 CABR dossier Van der Meulen uitspraak tribunaal Amsterdam dossier 3901, 3 februari 1947; p-v politieke recherche afdeling Amsterdam 15 oktober 1946.

417 CABR dossier Sluyterman, politieke dienst politie Gelderland, p-v verhoor 20 oktober 1945; CABR dossier Van Vloten, politieke recherche dienst Den Haag, bijzondere dienst dossier 5465 verhoor 25 februari 1946; CABR dossier Van der Meulen, p-v politieke recherche afdeling Amsterdam 15 oktober 1946.

418 Zoals op de vergadering van PG's op 13 maart 1942. Archief zuivering Justitie invnr. 16: rapport over Schrieke.

419 CABR dossier Carp: rapport Reinier Quast 24 november 1945, p. 8-9.

420 CABR dossier Loeff; directoraat-generaal Bijzondere Rechtspleging, politieke recherche afdeling, district Den Bosch p-v verhoor 21 januari 1946; Loeff aan kringleiders 7 november 1941.

zijn dan de verdachten.⁴²¹ Zijn opvolger Wolthuis had er geen moeite mee en deed de opgave wel.⁴²²

4.3.4.5 Duitse bemoeienis

De Duitsers hielden de vinger aan de pols van de vrederechtspraak. Het Vrederechtshof moest van elke uitspraak een afschrift aan de bezetter zenden.⁴²³ Toen Carp in 1944 een vervolg wilde publiceren op zijn in de herfst van 1942 verschenen *Een half jaar rechtspraak van het vrederechtshof*, moest hij dit aan de Duitsers voorleggen. Die verboden de publicatie, met name omdat ze het met enkele behandelde uitspraken niet eens waren. Op een eventuele druk-aanvraag zou ook de papierschaarste als reden voor afwijzing worden opgegeven.⁴²⁴ Enige tijd na de invoering van de vrederechtspraak waren de Duitse autoriteiten reeds zaken zelf gaan behandelen die eigenlijk tot de competentie van de vrederechter behoorden. Carp geeft als voorbeeld de Duitse reactie op de aanslag op de NSB'er generaal H.A. Seyffardt, militair lid van het Vrederechtshof. Kort na elkaar waren in februari 1943 door het verzet aanslagen gepleegd op Seyffardt en de secretaris-generaal van volksvoorlichting en kunsten H. Reydon. Seyffardt had voor hij aan zijn verwondingen stierf gezegd dat zijn aanvallers op studenten leken. Op bevel van Rauter begon het onderzoek met razzia's onder studenten door de *Sicherheits-* en de *Ordnungspolizei*.⁴²⁵ Ook zouden de Duitse machthebbers in het algemeen voor strafverzwaringen hebben gepleit. De procureurs-generaal vonden zwaardere straffen in juli 1942 niet nodig, omdat het aantal zaken al afnam. Die afname zou een goed teken zijn en volgens hen wijzen op een afname van de politieke tegenstellingen.⁴²⁶

De Duitse belangstelling en bemoeienis brachten de vrederechters in een positie die vergelijkbaar is met die van de (nationaal-socialistische) burgemeester in oorlogstijd. De nationaal-socialistische burgemeesters hadden 'met alle dadendrang voor de 'nieuwe tijd' [...] ook een sterke behoefte om als 'burgervader' erkend en gewaardeerd te worden'.⁴²⁷ De vrederechter zat in een vergelijkbare positie tussen nazificatiedrang en de wens van acceptatie. Men wilde voorkomen dat de Duitsers deze rechtspraak zouden overnemen, dus moest men niet te licht straffen. Aan de andere kant konden de straffen niet te

421 Vrederechter Arnhem aan leider dienst algemeen toezicht leden, 5 december 1941, archief vrederechtspraak, invnr. 9.

422 CABR dossier Wolthuis: Wolthuis aan Mantel, districtshoofd Algemeen Toezicht Leden 9 november 1942.

423 Carp, 'Verantwoording', p. 28.

424 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2308: Brief 1. Staatsanwalt Rebmann aan Hauptabteilung Wissenschaft, Volksbildung und Kulturpflege 31 augustus 1944.

425 Carp, 'Verantwoording', p. 22. Zie De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 613-620. De door de Duitsers voorgenomen executie van vijftig gijzelaars als represaille werd na protesten van de NSB uiteindelijk door Hitler zelf afgeblazen.

426 Archief Zuivering Justitie, invnr. 16 (rapport over Schrieke): verg PG's 6 juli 1942.

427 Romijn, *Burgemeesters* 2006, p. 382. Zie voor een algemene kenschets van de positie van de nationaal-socialistische burgemeester: idem, p. 349-393.

hoog zijn, en de nazificatiedrang niet te expliciet, met het oog op twee belangrijke doelstellingen van de vrederechtspraak: acceptatie van het gezag van de vrederechter en verzoening en herstel van de ‘politieke rust’ en de openbare orde.⁴²⁸ Een bijzonder geval was het doodschieten van de broer van Mussert, luitenant-kolonel J.A. Mussert, door kapitein Bom en luitenant Kruithof. Commissaris-generaal Schmidt van bijzondere aangelegenheden liet het Vrederechtshof weten dat de Duitse rechtspraak deze zaak over zou nemen als er niet zeer strenge straffen zouden worden opgelegd. Procureur-generaal Van Genechten eiste twintig jaar voor Bom en de doodstraf voor Kruithof. Het Vrederechtshof legde tien respectievelijk twintig jaar op.⁴²⁹ Carp relativeerde in zijn naoorlogse Verantwoording de betekenis van lange vrijheidsstraffen door de vrederechter: Carp verwachtte, overeenkomstig de bedoeling van Mussert, dat een Nederlands nationaal-socialistisch landsbestuur als een van zijn eerste daden alle politieke gevangenen zou vrijlaten.⁴³⁰

De Sicherheitspolizei liet de vrederechtspraak niet met rust. Als men vond dat er hard opgetreden moest worden, werden er Sipo-functionarissen naar het hof gestuurd. Als procureur-generaal bij het Vrederechtshof klaagde Van Vloten bij Verwaltung und Justiz over het ingrijpen van de Sicherheitspolizei zowel tijdens de zitting als bij de tenuitvoerlegging van de straf.⁴³¹ Een van de manieren waarop de Duitse politie een voldoende zware straf trachtte te verzekeren was het in hechtenis nemen van een verdachte tot aan de behandeling van diens zaak door het hof. In zo’n geval hield het hof in zijn strafoplegging rekening met deze buitengerechtelijke straf, en legde in één geval de minimumstraf op van 1 gulden boete subsidiair 1 dag vervangende hechtenis,⁴³² zoals ook de Arnhemse vrederechter Hazelhoff Roelfzema deed.

4.3.4.6 Houding rechtbanken tegenover vrederechters

Een verklaard tegenstander van de vrederechtspraak was de fascist A.F. Zwaardemaker, president van de Rotterdamse rechtbank sinds oktober 1941. Aan Schrieke schreef hij in april 1942 dat ‘de tijdstippen van het strafbare feit aantonen, dat eigenlijk niet anders dan oude koeien uit de sloot worden gehaald.’ Zwaardemaker zag het nut niet in van een vervolging van een politieke belediging maanden, of zelfs een jaar na het delict. Beter voor het rechtsgevoel van het volk en het ressentiment van de beledigden was volgens hem een civiele schadevergoedingseis door de benadeelde. Bovendien waren de zaken ‘zeer onbelangrijk en m.i. voor een deel nog zwak wat het bewijs betreft.’ In plaats van het oplossen van de politieke tegenstellingen zou de vrederechtspraak volgens Zwaardemaker slechts verbittering zaaien.⁴³³

428 Zie Carp, ‘Verantwoording’, p. 24.

429 Carp, *Half Jaar* 1942, p. 110.

430 Carp, ‘Verantwoording’, p. 23-24, 28; De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 651 n2.

431 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2390: Krug aan Naumann 10 maart 1944.

432 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2308: Carp, z.t. [Typoscript 1944], p. 23-24.

433 Archief Zwaardemaker invnr. 5: brief aan Schrieke 25 april 1942.

De vrederechters waren niet geliefd binnen de rechtbanken. De Bossche vrederechter Loeff stelde zich na een zitting, waarschijnlijk in Maastricht, voor aan iemand in het gerechtsgebouw, die hem te verstaan gaf dat hij met vrederechters geen kennis wilde maken. Loeff verzekerde hem dat hij zou klagen bij de bevoegde autoriteiten, als hij zijn houding niet zou wijzigen. Omdat de man bij zijn standpunt bleef, lichtte Loeff de Bossche procureur-generaal in, de NSB'er N.J. van Leeuwen, die het voorval doorbriefde aan Schrieke. Ook de Duitse autoriteiten werden op de hoogte gesteld. De man in kwestie bleek C.J.J.M. Petit te zijn, rechter in de rechtbank Maastricht. Hij werd ontboden door de Duitse autoriteiten, en maakte uiteindelijk excuses aan de president van zijn rechtbank wegens belediging van de vrederechtspraak, maar niet aan Loeff zelf. Dit was blijkbaar niet genoeg, aangezien Petit met ingang van 1 mei 1942 ontslagen werd met behoud van enig pensioen of wachtgeld.⁴³⁴ Na de oorlog werd hij raadsheer in het bijzonder gerechtshof Den Bosch.

De eerdergenoemde advocaat G.E. Mulder, die voor de vrederechter optrad, ervoer dat hij meer kon bereiken wanneer hij inging op het belang van het kweken van begrip voor de nieuwe orde. Wanneer hij betoogde dat een zware straf dit begrip alleen maar zou verminderen, kwam het voor dat de vrederechter een lichtere straf oplegde of de clause van voorwaardelijke gratie toepaste.⁴³⁵ In Amsterdam gebeurde iets soortgelijks: substituut-officier van justitie voor vrederechtszaken W.P. Bakhoven overlegde met officier van justitie Wassenbergh over hun tactiek om de vrederechter qua straffen binnen de perken te houden 'door hem in zekeren zin tegemoet te komen'.⁴³⁶ Bakhoven fungeerde later als advocaat-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof Amsterdam en vervolgens bij de Bijzondere Raad van Cassatie, weer later werd hij advocaat-generaal bij de Hoge Raad. J.A.C. Groenewegen, substituut-officier in Den Haag, overtuigde in zijn zuiveringszaak het Hoge College voor de Rechterlijke Macht ervan dat hij in meerdere gevallen had gedaan alsof hij ijverig daders zocht of anderszins voor Duitsers werkte, maar in feite de zaak traineerde of anderszins goed werk deed. Groenewegen gaf eens een vrederechter het advies om de pers te vertrouwen die een NSB'er aanwees als dader, en niet af te gaan op de verklaring van die NSB'er zelf. De vrederechter oordeelde volgens dat advies.⁴³⁷ Ten slotte is het goed mogelijk dat de tenuitvoerlegging van vrederechtsvonnissen systematisch werd gesaboteerd. G.E. Mulder herinnerde zich dat in Groningen de executie niet verder dan de boeken kwam. Hij vermoedt dat ook bij andere parketten de bereidheid tot meewerken niet groot is geweest.⁴³⁸ Dit

434 CABR dossier Loeff; directoraat-generaal Bijzondere Rechtspleging, politieke recherche afdeling, district Den Bosch p-v verhoor 21 januari 1946; Zie ook het relaas van Petit zelf in Van Dunné, *Acht civilisten* 1977, p. 172-173.

435 Mulder, *Schijn van recht* 1995, p. 44, 85.

436 Archief zuivering Justitie, invnr. 31 (ressort Amsterdam) dossier Bakhoven (geen maatregel opgelegd). Zie over Bakhoven ook Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* 2003, onder andere p. 414-417, 545-548.

437 Archief Zuivering Justitie, invnr. 204: dossier Groenewegen, Advies HCRM aan Minister van Justitie 19 juli 1946.

438 Mulder, *Schijn van recht* 1995, p. 119-120.

vermoeden wordt wat de rechtbank Arnhem betreft bevestigd door een schrijven van Carp aan de Arnhemse vrederechter Hazelhoff Roelfzema in januari 1942. Carp had vernomen dat de executie van vrederechtersvonnissen in Arnhem nog in het geheel niet plaatsgevonden had, doordat de griffie de vonnissen niet aan het parket doorstuurde. De vrederechter werd gemaand een onderzoek in te stellen en maatregelen te treffen om dit verzuim op te heffen.⁴³⁹

4.3.4.7 Neergang van de vrederechtspraak

Vanaf de instelling in augustus 1941 tot in 1943 werden maandelijks door elke vrederechter tientallen uitspraken gedaan.⁴⁴⁰ Aanvankelijk werden er wel veel zaken behandeld, maar 'later hoorde men er niet veel meer van'.⁴⁴¹ In 1944 had het Vrederechtshof bijna geen zittingen meer, en na de zomer viel het werk definitief geheel stil.⁴⁴² Ook de andere vrederechters spraken hun laatste oordelen uit in 1944. De Amsterdamse vrederechter W.L. van der Meulen probeerde in *Het Rechtsfront* van 1 lentemaand (maart) 1942 nog een positieve draai te geven aan de terugloop in het aantal zaken: die moest wel betekenen dat de vrederechtspraak 'aan zijn bestemming [...] op bevredigende wijze beantwoord heeft'. De Leeuwarder vrederechter Maitland verkondigde een week later

439 Archief vrederechtspraak, invnr. 7; Carp aan vrederechter Arnhem 27 januari 1942.

440 In het NIOD bevindt zich een inventaris van het archief Vrederechtshof en vrederechters. Hierin bevinden zich 9 vonnissen van het Vrederechtshof en 1347 van de vrederechters in Amsterdam, Den Haag, Den Bosch en Leeuwarden. Deze collectie bevat niet alle uitspraken die door de vrederechtspraak gedaan zijn, en ook wordt vaak de eis van de officier als einduitspraak opgevoerd (De Geus, 'Vrederechtspraak' 1995, p. 85-86 n66). Door bombardementen zijn veel stukken van het Vrederechtshof verloren gegaan, en ook de stukken van de vrederechters zijn waarschijnlijk niet volledig: zo zijn er van de Bossche vrederechter 878 uitspraken bewaard gebleven en van zijn Haagse collega slechts 86. Van Amsterdam zijn er 236 zaken, terwijl één van de twee Amsterdamse vrederechters, Van Vloten, heeft verklaard zelf al 500 tot 600 zaken te hebben behandeld. (CABR dossier Van Vloten, politieke recherche dienst Den Haag, bijzondere dienst dossier 5465, verhoor 25 februari 1946.) De Jong geeft als totaalcijfers voor de jaren 1940 tot en met 1943 3109 zaken, waarin 423 vrijspraken en 724 vrijheidsstraffen; *Het Koninkrijk* deel 6, p. 652. Een anoniem naoorlogs rapport geeft voor deze periode een totaal van 2755 zaken: 808 in 1941, 1559 in 1942 en 388 in 1943. Van de Arnhemse vrederechter zouden volgens de NIOD-inventaris in het geheel geen stukken bewaard zijn gebleven, maar die bevinden zich in een ander NIOD-archief, archief vrederechtspraak, inv.nrs. 13 en 14. Ook bevinden zich nog enkele tientallen vonnissen in archief rechtbank Arnhem. Slechts twee vrederechtsvonnissen zijn gepubliceerd in de *Nederlandsche Jurisprudentie*, en regelmatig werden zaken besproken in dagbladen, zoals *Het Vaderland*, dat te raadplegen is via: <<http://kranten.kb.nl/index.html>>. Carp besprak in zijn *Een half jaar rechtspraak van het Vrederechtshof* (1942) 20 zaken, en in het niet uitgegeven vervolg nog eens 22 (archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2308). De Jong bespreekt meer dan honderd zaken uit de pers in *Je Maintiendrai* deel 2, p. 152-173, waarvan een deel terugkeert in *Het Koninkrijk* deel 6, p. 651-654.

441 Scholtens, *Overzicht* 1947, 42.

442 CABR dossier Wijthoff: Politieke Opsporingsdienst Den Haag, p-v verhoor 21 februari 1946. Wijthoff noemt juni als maand van de laatste zitting, terwijl Van Vloten het heeft over augustus, zie Mulder, *Schijn van recht* 1995, p.106.

in het Nationaal Dagblad zelfs dat de vermindering moest duiden op een groeiend begrip bij de bevolking voor de nationaal-socialistische idee.⁴⁴³ In juni van dat jaar scheef Carp dat de vrederechtspraak in korte tijd ‘reeds ten volle geslaagd’ was in haar doelstelling.⁴⁴⁴ Een inhoudelijke kentering in de uitspraken van het Vrederegerechtshof signaleert G.E. Mulder in 1943: de straffen voor tegenstanders van de nieuwe orde werden milder.⁴⁴⁵ Commissaris-generaal Wimmer liet zich positief uit over de vrederechtspraak. Hij reageerde enthousiast op Carps eerste boek over de vrederechtspraak dat in de herfst van 1942 uitkwam. Het boek bevestigde Wimmers opvatting dat het Vrederegerechtshof zijn taak uitstekend vervuld had. Niet alleen de zakelijke uitkomst van de rechtszaken juichte hij toe, maar ook de manier waarop ‘der Friedensgerichtshof einer neuen Gesetzesauslegung Bahn gebrochen hat’.⁴⁴⁶

Hoewel de vrederechter als tijdelijk instituut gezien werd,⁴⁴⁷ en de terugloop in het aantal zaken als natuurlijk einde kon worden gezien, wilde Carp er geen afscheid van nemen. Zijn pogingen tot uitbreiding van het takenpakket om de vrederechters aan het werk te kunnen houden mislukte echter. Schrieke hield met steun van de Duitsers de poging van de NSB om de ambtenarenrechtspraak naar de vrederechter over te brengen tegen.⁴⁴⁸ Carp had deze taakuitbreiding al in de herfst van 1942 in zijn boekje over de vrederechtspraak geopperd, en wilde ook de economische rechtspraak bij de vrederechter onderbrengen. Hij was van mening dat het voor de opbouw van de nieuwe orde van bijzonder belang was overheidsdienaren naar nationaal-socialistische maatstaven te beoordelen. Op het gebied van de ambtenarij, maar ook wat betreft de voedselvoorziening, was het volgens Carp namelijk van groot belang dat:

de strijd tusschen oud en nieuw, tusschen individualistisch liberalisme en volkse gemeenschapsgebondenheid, zoo spoedig mogelijk in het belang der zich ontwikkelende orde [wordt] beslecht.

Dat kon beter door één rechterlijke organisatie gebeuren in plaats van drie (ambtenaren-, vrede- en economische rechtspraak), en welke van deze kwam daar meer voor in aanmerking dan de vrederechtspraak?⁴⁴⁹ Carp kreeg het niet voor elkaar. In juni 1944 werd aan het vrederegerechtshof als troostprijs, die er eigenlijk nauwelijks meer toe deed, nog de uitsluitende bevoegdheid toegewezen inzake handelingen die gericht waren op het onttrekken van personen aan de

443 Mulder, *Schijn van recht* 1995, p. 103.

444 Carp, ‘Rechtspraak’ 1942, p. 947.

445 Mulder, *Schijn van recht* 1995, p. 107-118.

446 Archief Verwaltung und Justiz invnr. 807 ontwerp-dankbrief van Wimmer aan Carp november 1942.

447 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 9109: Weergave opvatting Schrieke in Brief Ministerialrat Verwaltung und Justiz aan Abteilung Rechtssetzung 16 december 1942

448 Archief zuivering Justitie invnr. 16 (rapport over Schrieke); De Geus, ‘Vrederechtspraak’ 1995, p. 79.

449 Carp, *Half Jaar* 1942, p. 22-25. Ook in Carp, ‘Rechtspraak’ 1942, p. 947-948.

werkdienst (vo 27/1944). Het hof heeft mogelijk nog enkele van dergelijke zaken behandeld, maar daarvan is niets terug te vinden.⁴⁵⁰

De vrederechtspraak voldeed niet aan de verwachtingen van de bezetter: ook de vrederechters straffen tegenstanders van de NSB nog te mild. Desondanks komt Wimmer nog voor Carp en de zijnen op in een brief van december 1941 aan de commissarissen-generaal voor veiligheid, Rauter, en *besondere Verwendung*, Schmidt, en de Beauftragte van de rijkscommissaris. Hij verdedigt de strafpraktijk van de vrederechters tegenover zijn collega's. Weliswaar waren de straffen niet zo hoog als van Duitse zijde verwacht werd, maar men moest volgens Wimmer niet vergeten dat uitingen als 'landverrader' niet altijd van politieke vijandschap of gemeenschapsvijandigheid getuigden, maar vaak een 'gedankenloses Wiedergeben fremder Werturteile durch politisch unreife oder verhetzte Elemente, die in diesen Fragen gar kein eigenen Urteilsvermögen haben' betrof. Bovendien had de NSB'er Schrieke de beste krachten voor deze taak aangesteld, namelijk NSB'ers en juristen met zeer verwante opvattingen. En als het echt mis ging, kon er altijd nog ingegrepen worden via Schrieke.⁴⁵¹ Wimmers positieve houding ten opzichte van de vrederechtspraak in opmerkelijk, gegeven zijn negatieve opvatting van Carp, die hij vanwege diens anti-annexionisme als 'ein unserer Gegner' beschouwde.⁴⁵²

Een plausibele verklaring voor de terugloop in de werkvoorraad van de vrederechters is dat de politieke tegenstellingen weliswaar door de vrederechtspraak niet werden opgelost, en juist versterkt, maar alleen minder in het openbaar tot uiting werden gebracht.⁴⁵³ Een teken van het averechtse effect van de vrederechtspraak waren de reacties op de berichtgeving in de kranten: men lachte om gestrafte NSB'ers en had medelijden met of bewondering voor hun veroordeelde tegenstanders. Al in november 1941 werd daarom verordonneerd dat de berichtgeving kort, sober, onopvallend en objectief moest zijn, en niet op de voorpagina geplaatst mocht worden, tenzij anders bepaald. De namen van de veroordeelden moesten voluit worden vermeld.⁴⁵⁴ Publicatie op de voorpagina is blijkbaar bijvoorbeeld gelast met betrekking tot de veroordeling van de rector van het Stedelijk Gymnasium Leiden die had geweigerd aanwezig te zijn op een bijeenkomst over nationaal-socialistisch onderwijs.⁴⁵⁵

De afname van het aantal zaken kan mede veroorzaakt zijn door de afname van het aantal NSB-vechtersbazen van wie een deel naar het Oostfront of bij de politie gegaan was. G.E. Mulder vermoedt dat een belangrijke oorzaak van de onbevredigende resultaten van de vrederechtspraak ligt in het lastige straf toe-

450 Cf. Mulder, *Schijn van recht* 1995, p. 106.

451 Brief Wimmer aan GK für öffentliche Sicherheit, GK für besondere Verwendung en de Beauftragte des RK 22 december 1941, archief vrederechtspraak, invnr. 6.

452 Zie §4.2.2.

453 De Geus, 'Vrederechtspraak' 1995, p. 78-80; De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 655.

454 CABR dossier Carp: rapport Reinier Quast 24 november 1945, p. 12-13; Mulder, *Schijn van recht* 1995, p. 101-103; De Geus, 'Vrederechtspraak' 1995, p. 78-79.

455 *Het Vaderland* 14 juli 1943, avondblad. Zie <<http://kranten.kb.nl/index.html>>. Zie over deze rechtszaak §6.2.2.

metingsbeleid. Aan de ene kant moesten tegenstanders worden afgeschrikt van verzet tegen de nationaal-socialisten en de 'nieuwe orde', terwijl aan nationaal-socialisten de ruimte gegeven moest worden zich tegen beledigingen en dergelijke te verdedigen. Daarbij hoorden hoge straffen voor de anti's, wat ook de Duitsers sterk verlangden, en lage straffen of straffeloosheid voor de 'kameraden'. Aan de andere kant waren de hoge straffen voor anti's niet bevorderlijk voor het kweken van begrip voor de nieuwe orde en het bewerkstelligen van rust en verdraagzaamheid.⁴⁵⁶

Ook dienden zich misdragende NSB'ers soms met tamelijk harde hand weer in het gelid gebracht te worden: men wilde dat leden van de NSB en de WA zich fatsoenlijk gedroegen en het nationaal-socialisme geen extra reputatieschade toebrachten. Carp kondigde de strenge tucht voor NSB-leden al eind 1941 aan in een publicatie.⁴⁵⁷ Dit is een tweede aspect van de eerder genoemde problematiek van de (nationaal-socialistische) burgemeester in oorlogstijd. Het is overigens moeilijk voor te stellen dat *bestrafing* van individuen uit het ene kamp door aanhangers van het andere kamp deze kampen met elkaar kan verzoenen.

De vrederechtspraak heeft al met al waarschijnlijk minder voor de NSB opgeleverd dan velen binnen de Beweging hadden gehoopt.⁴⁵⁸ Hoewel de landverraderbelediging misschien mede door de strengere bestrafing door vrederechter minder voorkwam, konden NSB'ers niet altijd zomaar hun gang gaan in het mishandelen van hun tegenstanders. Ook de NSB zal gemerkt hebben dat de tegenstellingen tussen hen en de rest van de bevolking niet afnamen, zeker niet toen de Duitse krijgskansen in 1942 keerden. Het enthousiasme in NSB-publicaties over de vrederechtspraak in de nationaal-socialistische pers hoeft daar niet aan af te doen: een belangrijke functie van zulke publicaties is het moreel hoog te houden, ook wanneer het slecht gaat. De vrederechtspraak droeg eerder bij tot een verwijding dan een verkleining van de kloof tussen de NSB en de rest van de bevolking.⁴⁵⁹ In hoofdstuk 5 komen nog enkele vrederechtszaken aan de orde.

4.3.5 *Balans*

Zoals uiteengezet passen de ontwikkelingen in het beleid ten aanzien van de rechtspraak enigszins in de gebruikelijke periodisering van de bezetting.⁴⁶⁰ Een andere indeling is die van Romijn, met betrekking tot de ontwikkeling van het

456 Ook GK Wimmer wijst hierop in zijn zojuist genoemde brief Brief Wimmer aan GK für öffentliche Sicherheit, GK für besondere Verwendung en de Beauftragte des RK 22 december 1941, archief vrederechtspraak, invnr. 6.

457 Carp, 'Richtlijnen' 1941, p. 227-228. Zie ook Mulder, *Schijn van recht* 1995, p. 100-101.

458 De vrederechtspraak heeft niet 'uitstekend voldaan [...] aan de verwachtingen van de NSB', zoals De Geus vermoedde, 'Vrederechtspraak' 1995, p. 80.

459 Dat concludeert ook het anonieme naoorlogse rapport over de vrederechtspraak, invnr. a12.

460 Zie §§4.3.1 en 4.3.2.

lokaal bestuur: cohabitatie van het oude bestel en de ‘nieuwe orde’ tot medio 1941, de periode van systematische nazificatie tot medio 1944 en in de laatste fase de ineenstorting van het nationaal-socialistische stelsel en de bestuurscrisis die tot begin 1946 duurde.⁴⁶¹ Hoewel de meest vergaande ingrepen in de rechterlijke macht net als in het lokaal bestuur vanaf 1941 plaatsvonden, is van een systematische nazificatie geen sprake geweest: de bezetter erkende tot op zekere hoogte het belang en de waarde (zowel voor zichzelf als voor de bevolking) van een onafhankelijke rechtspraak. Het was voor NSB’ers veel minder makkelijk om rechter te worden dan burgemeester, als er al animo voor was. Hierop gaat de laatste paragraaf van dit hoofdstuk nader in.

Hoewel rechters, afzonderlijke gerechten en kamers van gerechten protesten lieten horen, soms met velen tegelijk, kwam er nooit een protest van ‘de rechterlijke macht’ als zodanig. Dat had te maken met de aard van de organisatie: er was geen overkoepelend bestuur van de rechterlijke macht dat besluiten kon nemen en kon spreken namens de leden. De Hoge Raad had weliswaar de taak de eenheid van de rechtspraak te waarborgen, maar had geen bestuurlijke macht over de lagere rechters. Rechters waren (en zijn) niet alleen onafhankelijk van de uitvoerende en de wetgevende macht maar ook van elkaar. Bovendien werkten rechters thuis aan hun zaken, en gingen ze alleen naar de rechtbank wanneer dat niet anders kon: voor de raadkamer of voor zittingen. Dat maakte dat rechters hoofdzakelijk alleen en voor zichzelf werkten. Daarbij komt nog dat rechters specifiek getraind zijn om alle zaken van meerdere kanten te bekijken, en de van ‘boven’ komende regels objectief toe te passen, en zich vooral niet met politieke oordelen in te laten.⁴⁶² De protesten waren dan ook vooral gericht op juridische punten. Of rechters niettemin de taak hadden om zich activistischer op te stellen en zich tegen de bezetting en de bezetter als zodanig te verzetten, is een ander punt, dat in het vorige hoofdstuk is behandeld.

4.4 Nieuw materieel recht

In de Aanwijzingen van 1937 (punt 11) uitte de Ministerraad zijn verwachting dat een eventuele bezetter gebruik zou maken van zijn bevoegdheid om ‘tal van nieuwe strafbepalingen’ in te voeren. Deze verwachting kwam uit. Kusters erkende in zijn nota voor de Hoge Raad dat de bezetter ook zekere grondwettelijke rechten mocht inperken, zoals de vrijheid van drukpers, vereniging en vergadering, het kiesrecht, en rechten omtrent onteigening.⁴⁶³ Tijdens de bezetting werden door het nieuwe landsbestuur vele maatregelen uitgevaardigd in de vorm van verordeningen. Deze werden hoofdzakelijk gepubliceerd in het *Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebieten*: 246 in 1940, 231 in 1941, 153 in 1942, 122 in 1943, 52 in 1944 en 8 in 1945, een totaal van 812. De meeste verordeningen verschenen ook in de *Staatscourant*. Er waren ook

---

461 Romijn, *Burgemeesters* 2006, p. 25.

462 Zie §3.4.3.

463 Kusters, ‘Nota’, p. 11.

maatregelen die slechts in de *Staatscourant* verschenen, en sommige werden alleen in de pers of via aanplakking bekendgemaakt.

Vanaf 29 mei lag de regelgevende bevoegdheid op nationaal niveau volkenrechtelijk gezien bij het burgerlijk bezettingsbestuur.⁴⁶⁴ Hitler had die bevoegdheid aan rijkscommissaris Seyss-Inquart toegekend.⁴⁶⁵ Seyss-Inquart delegerde aan de secretarissen-generaal de bevoegdheid uitvoeringsvoorschriften voor de Nederlandse wetten en de bezettersverordeningen te geven.⁴⁶⁶ Bij vo 23/1940 van 22 juni 1940, opgesteld door Rabl en Hooykaas,⁴⁶⁷ werd de competentie van de secretarissen-generaal uitgebreid met het nemen van maatregelen en het uitvaardigen van rechtsvoorschriften, eventueel met strafbedreigingen ‘voor de handhaving van de openbare orde en voor de veiligheid van het openbare leven.’⁴⁶⁸ Hierin klinkt duidelijk art. 43 Landoorlogreglement door. Deze bevoegdheid kreeg ook de commissaris-generaal voor Openbare Veiligheid Rauter op 28 juli 1941.⁴⁶⁹ De overige commissarissen-generaal hadden deze bevoegdheden niet. Wel had commissaris-generaal Wimmer voor Verwaltung und Justiz de leiding over wetgevingszaken.⁴⁷⁰ De afdeling Rechtsetzung van Wimmers commissariaat-generaal werkte veelal samen met het departement van Justitie bij het ontwerpen van verordeningen wanneer deze zich op het gebied van het bestaande Nederlandse recht begaven. In het algemeen ondertekende de rijkscommissaris de belangrijkste verordeningen en ondertekenden de secretarissen-generaal de minder belangrijke. Medewerking door Nederlandse ambtenaren aan het opstellen van verordeningen had als voordeel dat er een matigende invloed kon worden uitgeoefend. Soms weigerden de secretarissen-generaal echter vervolgens een aldus tot stand gekomen verordening te ondertekenen, zoals de verordening over het inleveren van koper en andere metalen (vo 108/1941).⁴⁷¹ Het was een bewuste strategie van de Duitsers om zoveel mogelijk verordeningen te laten ondertekenen door Nederlandse secretarissen-generaal, om zo tegenover de burger de schijn van vrijwillige medewerking door de Nederlandse departementen te wekken. Vooral bij de economische maatregelen werd dit van groot belang geacht.⁴⁷² Zoals gezegd wilde de NSB ook meepraten over bestuurszaken, maar dit is haar nooit echt gelukt. Wel hadden individuele NSB’ers zoals Schrieke invloed op het wetgevingsproces. Ook het Rechtsfront zag een belangrijke taak voor zich weggelegd bij de rechtsvorming,⁴⁷³ maar verder dan enkele adviezen over ontwerp-

464 Zie §§3.2.2 en 3.3.3.

465 Vo 1/1940, art. 5 lid 2.

466 Vo 3/1940, §3. De Raad van State was net als de Eerste en Tweede Kamer uitgeschakeld.

467 PEC 7c, p. 597.

468 De SG van Justitie kon vanaf 6 maart 1941 bovendien besluiten nemen in zaken die voorheen bij Koninklijk Besluit werden geregeld (vo 43/1941).

469 Vo 138/1941, betreffende de handhaving van de openbare orde, art. 45 en vo 1/1943 art. 64.

470 Vo 4/1940 §4.

471 PEC 7c, p. 600: verhoor Hooykaas.

472 Gallin, *Rechtsetzung* 1999, p. 92-94.

473 Zie bijvoorbeeld Frima, ‘Taal van het Rechtsfront’ 1942.

verordeningen heeft haar invloed niet bereikt. De uitgevaardigde verordeningen zijn door de Nederlandse rechterlijke macht van meet af aan als gelijkwaardig aan Nederlandse wetten behandeld. Deze praktijk werd door de Hoge Raad tot norm verheven in het toetsingsarrest.⁴⁷⁴

In het nu volgende behandel ik enkele in het oog springende regelingen, om te laten zien hoe de wetgeving tijdens de bezetting in zijn werk ging. Daarbij zal ik ook één overwogen, maar niet ingevoerde regeling bespreken. Meer verordeningen komen ter sprake in hoofdstuk 6.

4.4.1 *Huwelijks- en echtscheidingsrecht*

Niet-joodse Duitse mannen konden in ons land alleen voor een speciaal ingestelde Duitse ambtenaar voor de burgerlijke stand trouwen (vo 38 en 39/1941).⁴⁷⁵ Hierop was Duits recht van toepassing, waaronder het *Blutschutzgesetz* en het *Ehegesundheitsgesetz*. Andere regels werden bij deze verordening versoepeld. Wanneer de partner van een Duitse man een Nederlandse vrouw was die volgens de wet toestemming van haar ouders of anderen nodig had, kon deze toestemming vervangen worden door een vergunning van de commissaris-generaal van Bestuur en Justitie. Wettelijke termijnen, zoals de minimumtijd tussen twee huwelijken, konden hierbij worden verkort. De versoepeling gold ook voor een huwelijk van een Nederlandse man die in dienst was van de Waffen-SS, of zich daarvoor had opgegeven (vo 181/1941).

Ook op het gebied van het echtscheidingsrecht wilden de Duitsers in 1942 een ideologisch gemotiveerde wijziging doorvoeren: de wettelijke echtscheidingsgronden moesten worden aangepast. De twee hoofdredenen hiervoor waren dat enerzijds de wettelijke echtscheidingsgronden enger omschreven waren dan waar ook in Europa, maar dat anderzijds de Hoge Raad feitelijk in 1883 echtscheiding bij wederzijdse instemming had gesanctioneerd.⁴⁷⁶ De laatstgenoemde omstandigheid kan als gevolg van de eerste gezien worden. De nauwe omschrijving van art. 264 BW omvatte: overspel, kwaadwillige verlating (van ten minste vijf jaar), veroordeling wegens een misdrijf tot een vrijheidsstraf van vier jaar of langer, en tenslotte het toebrengen van zware verwondingen door de ene aan de andere echtgenoot. In zijn genoemde arrest had de Hoge Raad het voor echtelieden mogelijk gemaakt het echte bewijs van een van deze gronden te omzeilen door de loutere *verklaring* dat een van de gronden (overspel) aanwezig was als bewijs te accepteren. Dit was vaste rechtspraak geworden.⁴⁷⁷ De onderbouwing voor het Duitse wijzigingsvoorstel wees erop dat hiermee ten eerste de wet werd overtreden. Art. 263 BW luidde immers: 'Echtscheiding kan nimmer door onderlinge toestemming plaats hebben.' Ten tweede had de beslissing van de Hoge Raad de onwaarheid van procesbeweringen tot vaste praktijk gemaakt. Om deze redenen werd het arrest vrijwel unaniem afgekeurd, volgens de

---

474 Zie hoofdstuk 3.

475 Zie §4.3.1.3.

476 HR 22 juni 1883, *W* 4941, 4942.

477 Wijsman, *Echtscheidingsgronden* 1946, p. 279.

Nederlandse schrijver van de onderbouwing van het wijzigingsvoorstel.⁴⁷⁸ Dit was misschien erg sterk geformuleerd, maar er was inderdaad veel onvrede met deze praktijk die als rechtsmisbruik werd opgevat en ook wel de ‘grote leugen’ werd genoemd.⁴⁷⁹

Om het euvel te verhelpen wilde de bezetter de bepaling opnemen dat de rechter overtuigd moet zijn van de rechtmatigheid en de voldoende onderbouwing van de opgaven van de partijen. De rechter moest niet meer aan de bewijsstukken van de partijen gebonden zijn, maar moest ook zelf onderzoek kunnen doen. Het ontwerp kende negen gronden voor echtscheiding, de toevoegingen aan het bestaande art. 264 BW zijn gecursiveerd:

1. overspel, *tenzij dit geduld wordt*⁴⁸⁰
2. kwaadwillige verlating
3. veroordeling wegens een misdrijf tot een vrijheidsstraf van vier jaar of langer
4. zware mishandeling
5. *weigering van voortplanting zonder redelijke grond*
6. *zodanige tweespalt dat de grondslag van het huwelijk is aangetast*
7. *geestelijke stoornis, waardoor geen geestelijke gemeenschap meer mogelijk is*
8. *besmettelijke of afschuwwekkende ziekte die niet overgaat*
9. *voortijdige onvruchtbaarheid, zonder dat er reeds kinderen zijn geboren*

De onderbouwing wijst op de grote vrijheid die de rechter geboden wordt bij de gronden 6 en 7. Dit werd door de Nederlandse auteur niet als probleem gezien, omdat de Nederlandse rechtspraak het vermogen zou hebben getoond op den duur recht te spreken in overeenstemming met datgene wat algemeen als normatief ervaren wordt. Dit klinkt veel milder dan de gebruikelijke beschuldigingen van formalisme van de kant van de NSB aan het adres van de rechterlijke macht. Wie de onderbouwing geschreven heeft is niet bekend. De nieuwe verordening zou vooral in het belang zijn van de ‘Familie’, de ‘belangrijkste cel van de gemeenschap’, en in het bijzonder in het belang van de eventuele kinderen. Weliswaar wijkt deze ingreep op belangrijke punten van de ‘hierzulande im Augenblick formell noch geltenden Gesetze’ af, maar de bestaande wet geeft de ‘werkelijke rechtstoestand’ slechts onvoldoende weer. De natuurlijke ordening zou met de wetwijziging worden hersteld.⁴⁸¹

Schrieke heeft ten behoeve van deze voorgenomen wetwijziging een indrukwekkende hoeveelheid adviezen ingewonnen. Van de volgende instanties zijn de antwoorden op Schrieke's verzoek van december 1942 bewaard gebleven:

478 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2314: ‘Begründung’ (anoniem).

479 Wijsman, *Echtscheidingsgronden* 1946, p. 281.

480 Deze toevoeging stond ook in de ontwerpen Nelissen-Regout (1910) en Goseling (1938), die geen van beide de status van wet hebben bereikt. Zie Wijsman, *Echtscheidingsgronden* 1946, p. 281.

481 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2314: ‘Begründung’ (anoniem).

de Hoge Raad, het Hof Den Haag, het hof Amsterdam, het Rechtsfront, het Instituut voor Rechtsvernieuwing, de Utrechtse aartsbisschoppen van de katholieke kerk en van de oud-katholieke kerk, de vrije katholieke kerk Nederland en de Protestantse kerken. Ik behandel hier de adviezen van de juridische instanties.

Het Rechtsfront en het Instituut voor Rechtsvernieuwing juichen bij monde van Fruin respectievelijk Van Lunteren vooral de opheffing van de lijdelijkheid van de burgerlijke rechter toe. Fruin ziet in die opheffing een beperking van het formalisme. Hij vraagt zich ook af of homoseksualiteit niet als grond moet worden opgenomen.⁴⁸²

De Hoge Raad antwoordt pas een jaar later. In de adviescommissie zaten Fick, Nypels, Van der Meulen, Losecaat Vermeer en De Visser. De Hoge Raad geeft als excuus voor de vertraging de verhuizing van het hoogste rechtscollege in mei 1943 naar Nijmegen. Er was door die commissie een rapport van 80 pagina's gemaakt over de regeling van de echtscheiding en verwante onderwerpen. Men was tot de slotsom gekomen dat de Hoge Raad zichzelf zou tegenspreken als hij nu een complete nieuwe regeling van de echtscheiding zou geven. De belangrijkste bezwaren tegen de ontwerp-verordening waren dat het terrein buiten de bevoegdheid van het bezettingsregime viel, het voldeed niet aan het criterium van art. 43 Landoorlogreglement, en het zou niet in overeenstemming zijn met de opvatting van het volk.⁴⁸³ In een algemene vergadering van de Hoge Raad, voorafgaande aan het uitbrengen van het advies, kwam naar voren dat sommige commissieleden helemaal geen advies wilden uitbrengen omdat de bezettingstijd volgens hen überhaupt niet geschikt is om zo'n ingrijpende wetswijziging in te voeren. De door de bezetter benoemde president Van Loon vond een beroep op art. 43 Landoorlogreglement een zwak juridisch argument dat bovendien op politiek terrein lag. Het ging hem te ver te beweren dat het Landoorlogreglement houvast bood voor een kleine natie, aangezien uitsluitend de bezetter kon beoordelen of er sprake was van 'volstreckte verhinderding' de in het land geldende wetten te eerbiedigen. Donner was het daar niet mee eens:

Het enige wat we hebben tegenover de bezetter is het Landoorlogreglement. Daar hebben we houvast aan.

Het ontwerp is volgens Donner een overtreding ervan en de Hoge Raad zou stellig het recht hebben daarop te wijzen.⁴⁸⁴

De zesde grond in het ontwerp kwam als *Zerrütung der Ehe* (geen nationaal-socialistische term) ook in het Duitse en Zwitserse recht voor, waarop volgens de Hoge Raad in die landen het merendeel van de echtscheidingen

482 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2314: beide adviezen zijn gedateerd 6 maart 1943. Fruin vermeldt ook nog de mededeling van Mussert dat de adviezen niet als mening van de NSB in politieke en religieuze zaken opgevat dienen te worden.

483 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2314: Brief, advies en statistische nota van de Hoge Raad, 2 december 1943.

484 Archief Hoge Raad, Notulenboek algemene vergadering 1921-1958, vergadering van 29 september 1943.

gebaseerd was. Wat dat betreft zag de Hoge Raad niet veel verschil met Nederland: in de meeste gevallen van wederzijdse instemming zou immers wel van *Zerrütung* sprake zijn. In Duitsland en Zwitserland steeg het aantal scheidingen, terwijl het in Nederland stabiel bleef. De achtste voorgestelde grond achtte de Hoge Raad in strijd met de algemene, de negende met de christelijke moraal. Er moest ook rekening gehouden worden met de katholieken, die helemaal niet mochten scheiden, en met de omstandigheid dat de vrouw na een scheiding vaak pensioenaanspraken en dergelijke verloor. Tenslotte wees De Hoge Raad nog op enkele zaken die, bij doorvoering van de wijziging, in andere wetten aangepast zouden moeten worden om de lijdelijkheid van de rechter succesvol te kunnen opheffen.⁴⁸⁵

Het hof Den Haag zond opmerkingen van verschillende leden in, en stond in het algemeen niet afwijzend tegenover de verschillende punten van het ontwerp. Het Amsterdamse hof wilde geen advies geven, aangezien het zo'n diepe ingreep in het huwelijksrecht tijdens de bezetting niet juist achtte, nog daargelaten de strijd met art. 43 Landoorlogreglement.⁴⁸⁶

Alle kritiek en de vertraging van het advies van de Hoge Raad hebben ertoe bijgedragen dat het ontwerp niet is ingevoerd.⁴⁸⁷ Dat wil niet zeggen dat de Duitsers het erbij hebben laten zitten, want in 1945 is er nog over gecorrespondeerd door het rijkscommissariaat met het Duitse Reichsjustizministerium. De bevestiging heeft uiteindelijk invoering voorkomen.⁴⁸⁸

4.4.2 *Ontucht*

Eind juli 1940 creëerde de rijkscommissaris het misdrijf 'tegennatuurlijke ontucht', oftewel ontucht tussen twee volwassen mannen (vo 81/1940).⁴⁸⁹ In art. 248bis Strafrecht waren destijds alleen seksuele handelingen door een meerderjarige man of vrouw met een minderjarige seksegenoot strafbaar gesteld, met maximaal vier jaar gevangenisstraf. Blijkens de vroege invoering stond dit hoog op de agenda van de Duitsers. Ministerialrat Herbert Klemm had de wet er snel doorgedrukt, maar Hooykaas had nog enkele wijzigingen kunnen aanbrengen.⁴⁹⁰ De maximumstraf bedroeg vier jaar gevangenis, zes jaar wanneer er sprake was van een afhankelijkheids- of ondergeschiktheidsrelatie, en tien jaar als de ander

485 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2314: Brief, advies en statistische nota van de Hoge Raad, 2 december 1943.

486 Archief Hof Amsterdam, invnr. 2: Fruin namens de president aan de SG van Justitie 2 maart 1943.

487 Zie ook Van den Dries, *De Hooge Raad* 1945, p. 56-57. Van Loon heeft naar eigen zeggen zelf voor die vertraging gezorgd. Hij zou zich nog hebben ingespannen om te voorkomen dat het ontwerp in 1944 alsnog werd ingevoerd. Van Loon, 'Een antwoord', p. 15-16.

488 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 645; Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 54.

489 Drs. Anna Tijsseling bereidt aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis een proefschrift voor over de vervolging van homoseksuelen tijdens de bezetting. Zie Tijsseling, 'Sex crime policing' 2006. Zie verder: Koenders, *Christelijk réveil* 1996, p. 325-481.

490 Koenders, *Christelijk réveil* 1996, p. 385-386.

minderjarig was of in het geval van beroepsmatige prostitutie. In het laatste geval was bovendien plaatsing in een rijkswerkinrichting voor ten hoogste drie jaar mogelijk. In mei 1945 betreurde een Maastrichtse rechter in een brief aan een Maastrichtse collega dat deze verordening niet was gehandhaafd tijdens de bezetting. Zijn collega antwoordde dat er geen bezwaar tegen handhaving had bestaan, aangezien de verordening niet in strijd was met Nederlandse rechtsopvattingen, en zou zijn toegelaten op grond van het volkenrecht, ‘ter bescherming van de bezettingstroepen’. Niet-toepassing ervan zou niet in het belang van verdachten zijn geweest ‘gezien het arrest van de Hoge Raad omtrent het toetsingsrecht’: in cassatie zou zeker veroordeling zijn gevolgd.⁴⁹¹ Dit is om twee redenen een merkwaardige briefwisseling. Ten eerste had de antwoordende rechter zelf, als voorzitter van de Maastrichtse strafkamer, op 1 mei 1944 deze verordening wel degelijk toegepast en de dader tot een maand cel veroordeeld.⁴⁹² Dat had zijn collega toch kunnen weten, en anders zou de ander het hem hebben kunnen vertellen, aangezien ze beiden niets slechts in de verordening zagen. Ten tweede gold deze regel niet voor Duitsers, dus hoe zouden de bezettingstroepen ermee beschermd kunnen worden?

Hoewel de Duitsers in Nederland een uitgebreid systeem van bestrijding van homoseksualiteit en vervolging van homoseksuelen hadden opgezet,⁴⁹³ had verordening 81/1940 volgens de Duitse autoriteiten ‘gefaald’.⁴⁹⁴ Het is niet duidelijk wat hiermee bedoeld is. Zij is enkele tientallen, hooguit honderd keer per jaar toegepast in 1941-1943. In Duitsland werden in die jaren enkele duizenden mannen voor dergelijke feiten veroordeeld, en door de militaire rechter nog eens anderhalf duizend.⁴⁹⁵

Een tweede verordening op het gebied van de seksuele moraal betrof het verbod op seks met ‘bloedverwanten in de opgaande of neerdalende linie of in de zijlinie met een broer of zuster van heelen of halven bedde’. Op deze ‘bloedschande’ tussen meerderjarigen stond maximaal vijf jaar gevangenisstraf (vo 87/1942).

De aandacht van de nationaal-socialisten voor deze aspecten van de seksuele moraal stond evenals de anti-joodse maatregelen in verband met de ethnocentrische ideologie. Homoseksualiteit werd in Duitsland in overeenstemming met de heersende moraal gezien als een kwaadaardige afwijking die bovendien tegen de belangen van de instandhouding en groei van het volk inging.⁴⁹⁶ Dit gold ook voor incest, dat een verhoogde kans op gehandicapte, en

491 Archief zuivering Justitie, invnr. 431.

492 Archief Rb. Maastricht 08.041, invnr. 13, zaaknr. 202/1944. Ook werd de verordening toegepast door de strafkamer van de Zutphense rechtbank, onder leiding van de nationaal-socialist Sluyterman als fungerend president, op 23 januari 1941, archief Rb. Zutphen, invnr. 1351, rolnr. 1.

493 Koenders, *Christelijk reveil* 1996, p. 388-434.

494 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2413: Notiz betreffs der Bestreitung der Rassenschande in den Niederlanden.

495 Koenders, *Christelijk reveil* 1996, p. 353, 434-438, 863. Overigens geven de beschikbare statistische gegevens volgens Koenders geen volledig beeld.

496 Zie Koenders, *Christelijk reveil* 1996, p. 327-346; 357-362.

dus in de nazi-ideologie minderwaardige, kinderen met zich kan meebrengen. Hitler zelf had een afkeer van alles wat zijn beeld van zuivere seksualiteit te buiten ging, en zelf onthield hij zich van alles wat naar erotiek neigde.⁴⁹⁷ Daarnaast werd de anti-homohouding van nationaal-socialisten zowel in Duitsland als in Nederland gevoed doordat leden van de nationaal-socialistische partij van homoseksualiteit beschuldigd waren om die partijen, met gebruikmaking van de destijds heersende moraal, in diskrediet te brengen.⁴⁹⁸

4.4.3 *Analoge toepassing van de strafwet*

Een van de bekendste en meest beruchte stukken nazi-wetgeving was de mogelijkheid om niet alleen volgens de *wettelijke* delictsomschrijvingen te straffen, maar ook naar ‘gesundem Volksempfinden’. Hiermee werden in theorie vele handelingen die voordien niet strafbaar waren onder de werking van de strafwet gebracht. De Nederlandse variant werd in 1943 bij vo 62/1943 toegevoegd aan art. 1 Sr. In art. 1 was, en is nog steeds, het legaliteitsbeginsel gecodificeerd, dat onder meer het verbod op terugwerkende kracht en op analoge toepassing van de strafwet inhoudt. De toevoeging luidde:

Valt een feit niet onder den tekst, doch wel onder de grondgedachte van een wettelijke strafbepaling, zoo is de strafbepaling toepasselijk, indien het feit naar gezond rechtsgevoel strafwaardig is.

In hoofdstuk 2 zijn de ideologische achtergronden hiervan uitgebreid uiteengezet. Hier ga ik nader in op de adviezen die zijn uitgebracht door de Hoge Raad, het Vrederechtshof, het Rechtsfront, het Instituut voor Rechtsvernieuwing aan secretaris-generaal Schrieke, en op de totstandkoming van de definitieve tekst.

Anders dan de Hoge Raad in zijn naoorlogse verdedigingsschrift onder de naam van Van den Dries wilde doen geloven, heeft de Hoge Raad zich niet beperkt tot ‘enkele opmerkingen van redactioneelen aard’.⁴⁹⁹ Ter beantwoording van de brief van Schrieke van 23 april 1942 stuurde de Hoge Raad op 22 september zijn advies.⁵⁰⁰ Aangezien Schrieke ook een uitvoerige voordracht van H.A. Helb, raadsheer in het Vrederechtshof, over het onderwerp had meegestuurd, voelde de Hoge Raad zich geroepen ook uitvoerig in te gaan op het vraagstuk van de analogie, en niet alleen op de ontwerp-wettekst. De vraag was na een voorlopige bespreking aan een commissie voorgelegd, die benoemd was door president Van Loon en bestond uit de raadsheren Taverne, W.A.J.M. Fick en G. van der Flier. Van Taverne was bekend dat hij een voorstander was van analoge toepassing van de strafwet, en in een algemene vergadering van de

497 Kershaw, *Hitler* 2000 deel 1, p. 81-83.

498 Koenders, *Christelijk reveil* 1996, p. 336-341, 369-371.

499 Van den Dries, *De Hooge Raad* 1945, p. 55.

500 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 9109: Van Loon en Somer (griffier) aan SG van Justitie 22 september 1942.

Hoge Raad verklaarde hij er ook nu geen bezwaar tegen te hebben. De andere commissieleden waren in principe voor analogie, maar tegen invoering tijdens de bezetting.⁵⁰¹ Onder de overige raadsheren bestond echter grote tegenstand tegen analogie in het strafrecht überhaupt. Losecaat Vermeer en Servatius wierpen tegen dat men in ‘deze bewogen tijden’ van ‘woelingen en onzekerheid’ de rechter niet zo’n grote vrijheid moest geven. Het zou voor de rechter dan moeilijker worden om tot een ‘bezadigd oordeel’ te komen.⁵⁰² De commissie behandelde in een uitgebreid verslag van veertien bladzijden drie vragen: of in het algemeen een aan grenzen gebonden analogie in overeenstemming is met een juiste strafrechtspraak, of er in Nederland behoefte is aan het opheffen van het analogieverbod, en of *in de huidige omstandigheden* analoge toepassing noodzakelijk of gewenst is.

Naar aanleiding van de eerste vraag meende de commissie zich los te moeten maken van de tekst van Helb, omdat die de analogie slechts als onderdeel van het nationaal-socialisme beschouwde. De commissie toonde met behulp van Duitse literatuur aan dat de status van de analogie in Duitsland onder nationaal-socialisten omstreden was: het zou kunnen leiden tot verschillen in de rechtspraak, en het zou in strijd kunnen komen met het Führerprincipe en met de Führerwille voor zover die in de wet is uitgedrukt. In andere Europese landen, zo benadrukte de commissie, stond in de laatste decennia de analogie in de belangstelling, maar geheel los van het nationaal-socialisme. De praktijk van de toepassing van het analogie-artikel in Duitsland kwam volgens de commissie overeen met de wijze waarop de Nederlandse rechter moeilijke gevallen behandelde: eerst beslist de rechter wat hem goeddunkt, en pas daarna wordt de juridische onderbouwing erbij gezocht. Het gevaar van oeverloze uitbreiding van rechterlijke strafbaarstellingen had zich in Duitsland niet verwerkelijkt.⁵⁰³

Wel kon het volgens de commissie lastig zijn om de ‘grondgedachte’ van een wetsartikel te bepalen. Men moest daarvoor één niveau opklimmen in algemeenheid en dan weer afdalen naar een geval dat niet onder het wetsartikel viel. Dit deed de Hoge Raad volgens de commissie feitelijk al, zoals in het bekende telefoonpalen-arrest:⁵⁰⁴ het wetsartikel waarin het beschadigen van ‘telegraafwerken’ strafbaar was gesteld, werd toegepast op het vernielen van een telefoonpaal. Hoewel in het arrest werd gedaan alsof ‘telegraafwerken’ tevens ‘telefoonwerken’ kon betekenen, was hier feitelijk sprake van analogie. Telefoonpalen waren immers *geen* telegraafwerken. De commissie was ervan overtuigd dat beperkte analogie, zoals in het zojuist genoemde arrest, de individuele rechtszekerheid niet in gevaar zou brengen: onder het mom van interpretatie waren wel onverwachttere beslissingen gevallen, zoals de veroordeling van een joyrider wegens diefstal van benzine. En met sluwe berekenende kwaad-

501 Archief Hoge Raad, Notulenboek algemene vergadering 1921-1958, vergadering van 7 september 1942. Zie ook §2.4.2.4.4.

502 Archief Hoge Raad, Notulenboek algemene vergadering 1921-1958, vergadering van 4 mei 1942.

503 Zie §2.4.2.4.5.

504 HR 21 november 1892, *W* 6282.

willenden die de mazen van de wet opzoeken hoefde volgens de commissie geen rekening gehouden te worden. Deze opvatting komt ook in het nationaal-socialisme naar voren.⁵⁰⁵ Het enige verschil dat invoering van analogie voor de rechtspraak zou betekenen, was in de ogen van de commissie dat als interpretatie verhulde analogie voortaan openlijk als analogie gepresenteerd zou kunnen worden. De rechter zou wel niet verder gaan dan hij door middel van extensieve interpretatie al gedaan was. De eerste vraag werd kortom bevestigend beantwoord: een aan grenzen gebonden analogie stond een juiste strafrechtspraak niet in de weg.

De tweede vraag, of er ook *behoefte* bestond aan de mogelijkheid van analogie, werd niet beantwoord. De commissie merkte slechts op dat sommigen het wel handig vonden en anderen het niet nodig achtten. In elk geval was één argument tijdens de bezetting niet relevant, namelijk dat de rechter met analogie sneller zou kunnen inspelen op de maatschappelijke behoefte dan de wetgever, die er een paar jaar over doet. Wetgeving ging tijdens de bezetting, zonder Staten-Generaal en Raad van State, immers veel sneller. Bij de beantwoording van de derde vraag, of een wijziging *tijdens de bezetting* een goed idee is, wees de commissie op het grote verschil tussen de toestand in Duitsland bij de invoering van de analogie in 1935 en de situatie in Nederland in 1942. Ook kon de opvatting van het volk in de onderhavige omstandigheden niet gemakkelijk gepeild worden. Een ander belangrijk tegenargument was het bestaan van de vrederechtspraak. Cassatie was in vrederechtszaken niet mogelijk, en dus kon de Hoge Raad niet de eenheid waarborgen van de toepassing van de analogie-clausule, die in theorie in de vrederechtspraak veel gebruikt zou kunnen worden, gezien de praktijk van evolutionele interpretatie. (In de praktijk werd het artikel ook in de vrederechtspraak, die bij invoering van de analogie al op zijn eind liep, niet toegepast.) De commissie noemde het opmerkelijk dat Helb, zelf vrederaadsheer, in zijn stuk deze zienswijze deelde. Invoering zou aldus volgens de commissie van de Hoge Raad grondig heroverwogen moeten worden. Daarmee sloot de Hoge Raad aan bij de in paragraaf 2.4.1.1 beschreven legistische kijk op de taak van de rechter in onzekere omstandigheden en niet bij de activistische opvatting daaromtrent. Acht dagen na het uitbrengen van het advies door de Hoge Raad werd Helb tot raadsheer in de Hoge Raad benoemd.

Na uitvoerig beraad over het bericht van de commissie besloot de Hoge Raad zich te beperken tot opmerkingen over de tekst. In de Hoge Raad leefden namelijk zeer uiteenlopende meningen. Doorslaggevend bij dit besluit was echter vooral de vraag of bij 'guter Regierungsfähigkeit' de toelating van analogie noodzakelijk, gewenst en verantwoord was. Het verslag van de commissie over deze vragen werd echter wel aan het advies toegevoegd. Daarmee gaf de Hoge Raad dus niet alleen redactionele opmerkingen, maar wel degelijk een uitgebreid inhoudelijk advies, zij het slechts als bijlage. De Hoge Raad stelde enkele juridische verbeteringen van de tekst voor, die alle werden overgenomen in de definitieve versie. De belangrijkste hiervan was het wijzigen

---

505 Zie §§2.4.2.4.5 en 2.4.2.4.6.

van ‘dan *kan* de strafbepaling worden toegepast’ in ‘dan is de strafbepaling toepasselijk’.⁵⁰⁶ ‘Kan’ geeft de rechter namelijk de vrijheid om al of niet per analogiam te straffen, zodat de Hoge Raad vervolgens in cassatie nooit zou kunnen zeggen dat de lagere rechter analogie had *moeten* gebruiken. Door het woord ‘kan’ te schrappen zou de Hoge Raad meer greep krijgen op de toepassing van de analogiebepaling via eventuele cassatieberoepen. Ten aanzien van het criterium ‘naar gezond rechtsgevoel’ waren er drie opvattingen: sommigen vonden dit juist en toepasbaar, anderen zagen liever ‘naar zijn aard’ of ‘naar algemene rechtsovertuiging’.⁵⁰⁷

Carp, die de vrederechtspraak als minder tijdelijk zag, vond als president van het Vrederechtshof de tijdsomstandigheden ook niet geschikt voor invoering van strafrechtelijke analogie, maar om een andere reden. Zolang de rechtsprekende leden van de gewone gerechten nog niet doordrongen was van ‘begrip en gevoelens voor de eisen van de komende tijd’, kon niet verwacht worden dat zij het nieuwe art. 1 Strafrecht op doelmatige wijze zouden toepassen. Voor de rechtspraak van het Vrederechtshof was het bovendien niet nodig, want de evolutionele wetsuitleg bood nog voldoende mogelijkheden. Liever zag Carp enkele losjes geformuleerde strafbaarstellingen van kwaadsprekerij, roddel en uitingen van verachting die niet onder belediging vielen. Aan het vervangen daarvan zou hij graag een bijdrage leveren.⁵⁰⁸

Het advies van het Rechtsfront noch dat van het Instituut voor Rechtsvernieuwing, dat erg lang op zich liet wachten, zijn overgeleverd, maar Schrieke zegt hierover in een brief aan Ministerialrat Krug dat beide instellingen nog verder in Nederlandse strafrecht willen ingrijpen, maar dat hun fundering zo opvallend zwak is dat hij er niet verder op ingaat. Schrieke vond het bezwaar over de vrederechtspraak niet overtuigend, vanwege het tijdelijke karakter van de vrederechtspraak. Verder zou het volgens hem voor de rechter een kwestie van gewenning zijn. Schrieke nam de redactionale wijzigingen van de Hoge Raad over, waarin hij zelf alleen nog de zinsvolgorde veranderde om tot de definitieve, gepubliceerde versie te komen.⁵⁰⁹

506 Mijn cursivering. De oorspronkelijk ontwerptekst bevindt zich niet in het archief. De Hoge Raad merkt op dat het woord ‘kan’ in de oorspronkelijke tekst niet handig is, waaruit kan worden afgeleid dat de oorspronkelijke tekst waarschijnlijk zo geluid heeft.

507 Zie ook Archief Hoge Raad, Notulenboek algemene vergadering 1921-1958, vergadering van 7 september 1942.

508 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 9109: brief Carp aan SG van Justitie 28 april 1942.

509 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 9109: Weergave opvatting Schrieke in Brief Ministerialrat Verwaltung und Justiz aan Abteilung Rechtsetzung 16 december 1942; Brief SG van Justitie aan ministerialrat Krug 9 juni 1943.

4.4.4 *Marginalisering van de joden*

In een vergadering van de rijkscommissaris en de commissarissen-generaal was besloten dat de Neurenbergse rassenwetten feitelijk in Nederland nageleefd zouden moeten worden, maar dat dat niet in een verordening zou worden vastgelegd. Een wettelijk verbod achtte men slechts de aangewezen methode als doorvoering gegarandeerd zou zijn. Men verwachtte dat haast de hele bevolking in Nederland hiertegen zou zijn, en hierin een schending zou zien van nationaal recht en het Landoorlogreglement. Het probleem van ‘rassenschande’ ging volgens Seyss-Inquart in Nederland samen met de reikwijdte van het politie-ingrijpen. Gezien de kleine bezetting van de Duitse Kriminalpolizei (32 beambten) zou er altijd hulp van de Nederlandse politie nodig zijn. Dat vond men blijkbaar te riskant in verband met te verwachten protest. De Joodsche Raad⁵¹⁰ moest in het *Joodsche Weekblad* bekendmaken dat trouwen en gemeenschap met niet-joden verboden was. Ambtenaren van de burgerlijke stand dienden ondertrouw tussen joden en ariërs te melden, in welk geval de joodse partij meteen gearresteerd zou worden. In opdracht van Wimmer verzorgde Schrieke de nodige circulaires aan de gemeenten.⁵¹¹

Officiële ingrepen in het privaatrecht droegen op verschillende manieren bij aan de marginalisering van de joden. Al deze maatregelen waren niet nodig voor het verzekeren van de openbare orde en dus volkenrechtelijk niet toegestaan. Het begon met een verordening van 31 juli 1940. Deze hield een verbod in op het kwellen van dieren bij de slacht: ‘Warmbloedige dieren moeten bij het slachten, voordat het bloed begint te vloeien, worden verdoofd’ (vo 80/1940). Dat lijkt misschien onschuldig, maar het betekende wel een verbod op de in het jodendom voorgeschreven slachtmethode. De straf was maximaal zes maanden gevangenis of tienduizend gulden boete.

De verdere verordeningen waren specifiek gericht op economische marginalisering, ontrechting en uitbuiting van de in Nederlands wonende joden.⁵¹² Vo 189/1940 van 22 oktober 1940 bevatte de verplichting van het aangeven van ondernemingen waarin een grote invloed van joden aanwezig was. De definitie van ‘jood’ uit deze verordening is de definitie die in het vervolg algemeen gebruikt werd door instanties van de bezetter in Nederland.⁵¹³ wie drie ‘voljoodse’ grootouders heeft is jood, wie twee joodse grootouders heeft is alleen jood als hij of zij op 9 mei 1940 lid was van de joods-kerkelijke gemeente of getrouwd was met een jood. Als voljoodse grootouder werd aangemerkt een

510 Een door de bezetter ingesteld orgaan dat alle aspecten van het leven van de joden in Nederland moest controleren, en uiteindelijk moest beslissen welke joden werden gedeporteerd en welke niet.

511 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2316: Brief Kammergerichtsrat aan Abteilung Niederländische Personalangelegenheiten 25 juni 1942, en invnr. 2313: circulaire SG van Justitie 8 april 1942 en 8 januari 1943.

512 Zie over de ontrechting van joden en de roof van joods eigendom onder andere Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel* 2005; Aalders, *Roof* 1999. Zie voor een overzicht van de ontrechtingsverordeningen Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel* 2005, p. 50-51.

513 Zie Middelberg, *Judenrecht, Judenpolitik* 2005, p. 208-209.

grootouder die tot de joods-kerkelijke gemeenschap heeft behoord (art. 4 vo 189/1940).⁵¹⁴ Verder is opmerkelijk aan deze verordening dat de handhaving ervan niet aan de Duitse strafrechter was opgedragen, wat wel het geval was bij alle daarop volgende verordeningen met betrekking tot joden. Toen in maart 1941 de ‘joodse’ bedrijven een bewindvoerder kregen toegewezen, werd de Duitse rechterlijke macht wel bevoegd voor strafzaken daaromtrent (vo 48/1941). In december volgde het verbod voor Duitsers om arbeid te verrichten in joodse huishoudens (vo 231/1940). Joden moesten zichzelf aanmelden, en mochten niet meer tot universiteiten of hogescholen worden toegelaten (vo 6/1941). Reeds studerende moesten speciale toestemming aanvragen (vo 27 en 28/1941). Landbouw- en andere grond in joodse handen moest eveneens worden aangegeven (vo 102 en 154/1941), en het geldelijke vermogen van in Nederland wonende joden werd onder beheer van de beruchte firma Lippmann, Rosenthal & Co. (‘Liro’) gebracht (vo 148/1941). Het Duitse vermogen van naar Nederland geëmigreerde joden werd geblokkeerd (vo 180/1941). Het verrichten van arbeid voor inkomen door joden mocht van voorwaarden afhankelijk gemaakt of verboden worden (vo 198/1940), joden mochten geen deel meer uitmaken van verenigingen of stichtingen zonder economisch doel (vo 199/1941) en niet-joden mochten niet in joodse huishoudens werken (vo 200/1941). Volgens vo 58/1942 moesten alle vorderingen en andere rechten van joden worden aangemeld, alsmede alle mogelijke collecties, kunstvoorwerpen, edelmetaal, paarden, voer- en vaartuigen (vo 58/1940). Met ingang van 30 juni 1943 werden alle verzekeringsovereenkomsten van joden die waren (of hadden moeten worden) aangemeld bij Lippmann, Rosenthal & Co. beëindigd verklaard (vo 54/1943). Hierna had de bezetter vrijwel geen behoefte meer aan verordeningen voor de verdere marginalisatie, vervolging en deportatie van joden.⁵¹⁵ Zo werd de verplichting tot het dragen van een jodenster (een beschikking van Rauter) slechts via de pers afgekondigd. Hetzelfde gold voor beschikkingen over de beperkte bewegingsvrijheid van joden en de beschikking dat joden hun fietsen moesten inleveren.⁵¹⁶ Deze maatregelen waren telkens expliciet gebaseerd op de bevoegdheid die Rauter van Seyss-Inquart kreeg tot het uitvoeren van algemene ‘rechtsvoorschriften op politieel gebied’, die nodig waren ‘in het belang van de openbare orde en van de veiligheid van het openbare leven’ (art. 45 lid 1, vo 138/1941). Deze formulering is geënt op art. 43 Landoorlogreglement, maar de inhoud van Rauters anti-joodse maatregelen beantwoordt natuurlijk niet aan dit criterium.

De rechterlijke macht heeft waarschijnlijk nauwelijks te maken gehad met de roof van joods eigendom en de ontrecting van joden in Nederland. Toen eens (in de eerder besproken zaak Gerzon) de kwestie van de ontrecting van joden voor de Nederlandse rechter, zij het zijdelings, aan bod dreigde te komen,

514 In de Nederlandse tekst is het tweemaal voorkomende Duitse woord *Religions-gemeinschaft* (religieuze groepering) eerst vertaald als ‘kerkelijke gemeente’, en vervolgens als ‘kerkelijke gemeenschap’.

515 Zie ook §4.3.1.2.

516 Beschikkingen van 27 april 1942 resp. 15 september 1941, 30 juni 1942 en 22 juni 1942, M&B p. 152-154, 135-138, 400-404, 398-400.

greep de bezetter in op grond van de bevoegdheid van Seyss-Inquart om bepaalde privaatrechtelijke geschillen aan de Nederlandse rechter te onttrekken.⁵¹⁷ Daarom ga ik niet verder in op de precieze juridische status van Rauters ‘rechtsvoorschriften op politieel gebied’.

4.5 Slotbeschouwing

De bezetter heeft ten aanzien van de rechterlijke macht een dubbele strategie gehanteerd. Enerzijds trachtte men binnen het volkenrecht te opereren, of althans die schijn op te houden, anderzijds werd het volkenrecht met voeten getreden. Dat laatste begon pas in de loop van de bezetting zichtbaarder te worden in de jodenvervolging, de nazificatiepogingen, de economische uitbuiting en de annexatiepolitiek. De formeel-juridische manier van besturen sloot aan bij de wijze waarop de Nederlandse rechters gewend waren te denken. In combinatie met het feit dat er aanvankelijk met juridische argumenten wel iets te bereiken viel bij de bezetter, en het feit dat men zich zoveel mogelijk hield aan de Aanwijzingen van 1937 ten einde in het belang van de bevolking de rechtspraak Nederlands en draaiende te houden, verklaart dit het aanblijven van het overgrote deel van de Nederlandse rechters, en hun toepassing van de verordeningen van de bezetter.⁵¹⁸ Waarnemend secretaris-generaal van Justitie Hooykaas verklaarde later tegenover de parlementaire enquêtecommissie zelfs: ‘Ik weet van heel weinig gevallen, waarin door Seyss-Inquart en Wimmer duidelijk inbreuk op het volkenrecht is gemaakt, wanneer u dat recht objectief interpreteert.’⁵¹⁹ Vooral wat Seyss-Inquart betreft is dit een wel erg rooskleurige voorstelling van zaken: de zojuist genoemde schendingen van het volkenrecht vonden onder zijn verantwoordelijkheid plaats en waren in elke enigszins gangbare interpretatie van het toen geldende volkenrecht onrechtmatig. Ten aanzien van het beleid ten opzichte van de rechterlijke macht en de rechtspleging klopt Hooykaas’ uitspraak echter grotendeels. Enkele gevallen van schending van het volkenrecht zijn in elk geval: de arbeidsinzet, het invoeren van gemeenschappelijke straffen, de ontrecting van de joden en hun onttrekking aan de Nederlandse rechtspleging en de ingrepen door de Duitse politie in de rechtsgang. Enkele maatregelen waren met het oog op de openbare orde waarschijnlijk onnodig, en dus volkenrechtelijk onrechtmatig, maar hebben waarschijnlijk weinig effect gehad op de rechtspleging. Hieronder vallen de afschaffing van het klachtrecht over het niet vervolgen door het Openbaar Ministerie, de vervanging van de voorwaardelijke straf door de voorwaardelijke gratie en de invoering van het leidersbeginsel. De belangrijkste maatregelen waren gericht op het afschermen van Duitse belangen van de Nederlandse rechter, de efficiëntie van de rechtspraak en de effectieve bestrijding van ‘gewone’, economische en ‘politieke’ criminaliteit. De verordeningen die met nazificatie kunnen worden

517 Zie §4.3.1.3. Zie voor de verwijdering van joden uit de rechterlijke macht §5.2.1.

518 Een persoonlijk motief was waarschijnlijk vaak het in stand houden van het (gezins)-inkomen. Zie verder §3.4.3.

519 PEC 7c: verhoor Hooykaas, p. 600.

geassocieerd, invoering van het leidersbeginsel en de analoge toepassing van strafbepalingen, passen tevens in de doelstelling van efficiënte bestrijding van criminaliteit. De belangrijkste middelen voor de nazificatie van de rechterlijke macht en de rechtspraak waren de vrederechtspraak en het personeelsbeleid.

Op twee manieren werden Nederlandse overheidsdienaren medeverantwoordelijk gemaakt voor de uitvoering van het beleid van de bezetter. Ten eerste liet de bezetter zijn verordeningen zo mogelijk mede door de Nederlandse departementen opstellen en door de secretarissen-generaal ondertekenen, en ten tweede werd de rechterlijke macht relatief ongemoeid en onafhankelijk gelaten, zodat die niet in opstand kwam, maar doorwerkte en zo de orde hielp handhaven. Een onderdeel daarvan was dat de nieuw ingevoerde vrederechtspraak en economische strafrechtspraak aan Nederlandse rechters werd overgelaten. Meermaals werd ook de mening van de rechterlijke macht gevraagd bij het voorbereiden van verordeningen. Dat kon leiden tot afstel van invoering, zoals bij de verordening inzake het echtscheidingsrecht, maar ook tot het (op papier) effectiever maken van een verordening, zoals die inzake de analoge toepassing van strafbepalingen. Doordat de bezetter aanvankelijk niet al te veel in de rechterlijke macht ingreep, accepteerden de rechters, aanvankelijk, zonder veel problemen de ingrepen die wel plaatsvonden, en waren zij ook bereid de verordeningen van de bezetter toe te passen. De uitspraak van Hooykaas over de minieme omvang van de inbreuk op het volkenrecht door Seyss-Inquart en Wimmer zou een resultaat kunnen zijn van deze Duitse strategie van medeverantwoordelijkheid scheppen. Hooykaas had immers aan vele maatregelen meegewerkt. Deze strategie had ook haar grenzen: de Duitsers wilden de NSB geen structurele macht geven, omdat ze die enerzijds zelf wilden houden, en anderzijds ook wel inzagen dat het inzetten van de NSB, zoals in de vrederechtspraak, niet bevorderlijk was voor de maatschappelijke acceptatie van het bezettingsbestuur. Zo werkten de Duitsers bijvoorbeeld niet mee aan de pogingen tot revitalisatie van de vrederechtspraak toen die minder zaken te berechten kreeg. Toen het karakter van de bezetting na een relatief mild begin geleidelijk steeds onvriendelijker werd, werd het voor de rechters, net als voor ambtenaren, steeds moeilijker, want ook gevaarlijker, om de medewerking op te zeggen. Accommodatie bleek gewerkt te hebben als een fuik, wat overigens niet betekent dat het dus beter was geweest om niet in de fuik gezwommen te zijn.

De vragen die ik in de inleiding van dit hoofdstuk heb gesteld, kunnen nu beantwoord worden. De eerste vraag luidde: hoe en in welke mate bepaalden nationaal-socialisme, volkenrecht en actuele gebeurtenissen het beleid van de bezetter ten opzichte van het recht en de rechterlijke macht? In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat het de bezetter vooral ging om het verzekeren van zijn machtspositie. Daarvoor was het bevorderlijk om de rechterlijke macht in stand te houden. Een tweede doel was nazificatie. Daarmee was de bezetter wat terughoudend: men wist dat het nationaal-socialisme slechts voor een minderheid van de Nederlanders een acceptabele ideologie was, en men wilde de deels anti-annexionistische NSB ook niet te veel macht geven. Enkele maatregelen ten aanzien van de rechtspraak – analogie in het strafrecht en het leidersbeginsel –

beoogden een zekere mate van nazificatie. Belangrijker was hiervoor het personeelsbeleid, waar het volgende hoofdstuk op ingaat. De rol van het volkenrecht heb ik zojuist samengevat. Enkele van de belangrijkste wijzigingen in de rechterlijke organisatie waren antwoorden op actuele situaties: de invoering van de vrederechtspraak op aandringen van de NSB, en de invoering van de economische strafrechtspraak vanwege overbelasting van de politierechters.

Ten tweede: wat heeft de NSB kunnen bereiken ten aanzien van de rechterlijke macht? Het Rechtsfront had als ideaal een rechterlijke macht die geheel meeging in wat men zag als een Europese nationaal-socialistische revolutie. Tot frustratie van de NSB zijn de rechters echter voor het overgrote deel op de oude voet verder gegaan. Zelfs de vrederechtspraak, het grootste succes van de NSB ten aanzien van de rechtspleging, voldeed niet geheel aan de verwachtingen van de NSB. In het volgende hoofdstuk behandel ik de mate waarin NSB'ers in de rechterlijke macht doordrongen.

De derde vraag was: hoe reageerden rechters en gerechten op de maatregelen van de bezetter? De rechterlijke macht hield zich in het algemeen, met de Hoge Raad als voorbeeld, aan het geldende recht. Men bleef, conform de Aanwijzingen, voor het overgrote deel in functie, en slechts enkelen stapten wegens gewetensbezwaren (die vele anderen ook hadden) op, wat overigens ook door de Aanwijzingen gebillijkt werd. De door diezelfde Aanwijzingen verplichte protesten bij overtreding van het volkenrecht door de bezetter werden door verschillende gerechten en individuele leden van de rechterlijke macht geuit, soms ook (mede) door nationaal-socialisten. Maatregelen waartegen geprotesteerd is, zijn: de vervanging van de voorwaardelijke straf door de voorwaardelijke gratie, de invoering van de vrederechtspraak, de arbeidsinzet, de voorgenomen verordening met betrekking tot het echtscheidingsrecht, de verplaatsing van de Hoge Raad naar Nijmegen, de invoering van het leidersbeginsel, benoemingen van nationaal-socialisten, de ingrepen in de rechtspleging door de Duitse politie en de wantoestanden in kamp Erika. Soms werd bij de protesten een beroep gedaan op het Landoorlogreglement, wat alleen in het geval van de voorgenomen echtscheidingsverordening (samen met andere factoren) tot het gewenste resultaat geleid heeft.

De rechters bevonden zich in de situatie van de 'burgemeester in oorlogstijd': alle keuzemogelijkheden in deze dwangpositie (aanblijven of opstappen, accommodatie of verzet, toepassen of toetsen van verordeningen) konden nadelen en voordelen voor zowel de bezetter als de bevolking meebrengen. Men was voorzichtig en zag het meeste heil in het bewaren van de maatschappelijke orde. Dat was op zich al in het belang van de bevolking en in functie kon men tevens specifieke hulp bieden die anders niet mogelijk was. Een voorbeeld hiervan is de strafpraktijk die opzending van veroordeelden naar kamp Erika zoveel mogelijk voorkwam. In de loop van de bezetting bleek evenwel dat delen van de bevolking en de regering in Londen ook behoefte hadden aan *openlijke* uitingen van afkeuring van het beleid van de bezetter. De rechterlijke macht voldeed op een enkele uitzondering na (het Leeuwarder arrest) niet aan deze

politieke en morele verwachtingen. In de afwegingen van de meeste rechters won ‘de zorg voor het alledaagse’ het van ‘de zorg voor het principiële’.⁵²⁰ Evenals in het geval van het Toetsingsarrest wil dat echter niet zeggen dat de rechtspraak onrechtmatig was of dat rechters zich door aan te blijven en verordeningen toe te passen niet aan hun taak hielden.

De vierde vraag luidde: hoe gingen de economische strafrechters en de vrederechters te werk? Zij werkten grotendeels als gewone rechters, zij het dat de vrederechters veel politiek geladen uitspraken deden. Dat laatste geldt vooral voor het Vrederechtshof, met als president de ideoloog van de vrederechtspraak Carp. Carps arresten gingen soms uitvoerig op de ideologische achtergronden van de zaak en de uitspraak in. Door middel van de ‘evolutionele interpretatie’ konden personen worden veroordeeld die anders zouden zijn vrijgesproken en andersom. Vaak werden hierdoor partijgenoten bevoordeeld en tegenstanders benadeeld. Toch werden beide partijen door sommige vrederechters nagenoeg gelijk behandeld. Een doel van de vrederechtspraak was immers verzoening tussen politieke tegenstanders. Zo bevond ook de nationaal-socialistische rechter zich net als zijn ‘gewone’ collega’s in de positie van een ‘burgemeester in oorlogstijd’. Ook hij stond tussen twee vuren: enerzijds de NSB die een voorkeursbehandeling van partijgenoten en harde aanpak van tegenstanders eiste, anderzijds het grootste deel van de bevolking bij wie hij ook gezag wilde hebben en begrip voor het nationaal-socialisme wilde kweken.

Eenzijds conformeerden de vrede- en economische rechters zich aan de gang van zaken op de rechtbanken waar zij zetelden, anderzijds hadden de bezetter en de NSB meer invloed op deze nieuwe instanties. Dat kwam niet in de laatste plaats door de voor beide soorten rechtspraak georganiseerde bijeenkomsten van staande en zittende magistratuur waarop gezamenlijk beleid werd ontwikkeld. Het Openbaar Ministerie stond daarbij in toenemende mate onder leiding van nationaal-socialistische procureurs-generaal. Daartegenover stond dat medewerkers van de griffies en het Openbaar Ministerie zich niet altijd volgens dat beleid gedroegen en soms (systematisch) tegenstand boden.

Wat heeft het beleid ten aanzien van de rechterlijke macht de bezetter uiteindelijk opgeleverd? Voor zover de rechtsmacht van de Nederlandse rechter intact bleef, en dat geldt behoudens volkenrechtelijk toegestane beperkingen voor het grootste deel ervan, sprak de rechter recht zoals hij dat gewend was. Ook paste hij verordeningen van de bezetter toe, maar dat was uit de aard van de bezetting niet per definitie onjuist. Nazificatie van de rechterlijke macht, of nazificatie van de bevolking via de rechterlijke macht, is niet op gang gekomen vanwege een tekort aan nationaal-socialistische juristen en het kleine aandeel van nationaal-socialisten in de bevolking, zoals het volgende hoofdstuk nog zal verduidelijken. De bezetter heeft wat dat betreft niet veel aan de rechterlijke macht gehad, maar met betrekking tot het verstevigen van zijn positie en het

---

520 Zo verwoordt Romijn het dilemma van de burgemeester in oorlogstijd. Romijn, *Burgemeesters* 2006, p. 673.

handhaven van de openbare orde heeft de bezetter ook niet veel tegenwerking van de rechterlijke macht ontmoet. De versteviging van zijn eigen machtspositie via de rechtspleging kreeg voor een belangrijk deel gestalte door de versterking van de positie van het Openbaar Ministerie, waarvan de leidende ambtenaren, de procureurs-generaal bij de gerechtshoven, vervangen werden door nationaal-socialisten. Zo werd al in een vroeg stadium de bevoegdheid van de rechter afgeschaft om naar aanleiding van een klacht van een burger het Openbaar Ministerie te bevelen een vervolging in te stellen of door te zetten. Ook kreeg het Openbaar Ministerie de bevoegdheid om zonder behandeling ter terechtzitting strafbevelen uit te vaardigen. In het volgende hoofdstuk wordt aan de hand van rechterlijke uitspraken nader ingegaan op de wijzigingen in het materiële recht.

Het in functie blijven van de rechters bevorderde belangen van zowel de bezetter als de bevolking. Net zoals alle economische activiteit in een totale oorlog verbonden is met die oorlog, is ook alle ambtelijke werkzaamheid (voor zover die geen sabotage inhoudt) noodzakelijkerwijs deels medewerking met de vijand.⁵²¹ Wanneer de balans van het rechterlijk functioneren uiteindelijk doorslaat in het voordeel van de bevolking of van de bezetter, is in de meeste gevallen waarschijnlijk onmogelijk objectief vast te stellen.

---

521 Zie H.A.M. Klemann in 'Discussiedossier *Noodzakelijk kwaad*' 2004, p. 580-581.

5 PERSONEELSBELEID

5.1 Inleiding

De benoeming van nationaal-socialisten en deutschfreundlichen in de rechterlijke macht moest bewerkstellingen dat er ook daadwerkelijk in nationaal-socialistische geest werd rechtgesproken. In dit hoofdstuk wordt de vraag beantwoord in welke mate de rechterlijke macht via het personeelsbeleid 'genazificeerd' was. Ik zal het verloop van de benoemingen en ontslagen en de redenen daarvoor bespreken. Daarmee kan een beeld worden gevormd van de strategie en het succes dat de bezetter en de NSB ten aanzien van het personeelsbeleid hadden.

5.1.1 *Rechters, benoemingen en NSB-lidmaatschap*

In de jaren dertig maakte men zich al zorgen over het NSB-lidmaatschap van een aantal rechters.¹ Op rechters was het ambtenarenverbod niet van toepassing. Minister van Justitie Van Schaik vroeg eind 1936 aan de Hoge Raad of hier niet iets aan te doen was, bijvoorbeeld door het van toepassing verklaren van het ambtenarenverbod via het rechterlijke tuchtrecht, dat de Hoge Raad handhaafde.² Van Schaik erkende de noodzaak van een grote vrijheid voor rechters, maar door het NSB-lidmaatschap van enkele rechters kon volgens hem een ideologische strijd binnen het staatsbestuur ontstaan.³ De procureur-generaal bij de Hoge Raad L.C. Besier schreef in een advies aan de Hoge Raad dat hij het gewenst en mogelijk achtte om in te grijpen. Het NSB-lidmaatschap kwam volgens hem in strijd met de ambtseed waarin trouw aan Koning en Grondwet is gezworen en beloofd wordt onzijdig en zonder aanzien des persoons recht te spreken. De NSB joeg immers haar doelen na met onwettige en gewelddadige middelen. Daarvoor was dan wel nodig dat de NSB bij Koninklijk Besluit tot verboden organisatie verklaard werd. Maar misschien, zo overwoog Besier, was de NSB al als verboden organisatie te beschouwen, omdat ook de doelen die zij nastreefde verboden waren. Die doelen zouden dan moeten vallen onder de categorieën ongehoorzaamheid aan de wet, aanranding van de goede zeden of storing in de uitoefening van rechten.⁴ De Hoge Raad vond het zelf geen goed idee het ambtenarenverbod ook tot de rechterlijke macht uit te breiden. De

1 Het ging in elk geval om H.M. Fruin en W.A. Ubbens, rechters te Alkmaar.

2 Zie art. 11 sub 1 Wet RO.

3 Archief Hoge Raad, map 'H.R. in oorlogstijd': Minister van Justitie aan Hoge Raad 9 november 1936.

4 Zie Wet van 22 april 1855, *Stb.* 1855, 32 (in het bijzonder art. 3) en art. 140 Sr. Archief Hoge Raad, map 'H.R. in oorlogstijd': Procureur-generaal bij de Hoge Raad aan de Hoge Raad 13 november 1936.

NSB'ers waren onder rechters slechts uitzonderingen die geen gevaar zouden vormen voor de rechterlijke onafhankelijkheid of voor de politieke terughoudendheid die rechters in het algemeen betrachtten. Bovendien zou een verbod het beginsel van onafzetbaarheid en onafhankelijkheid in gevaar brengen. Een andere mogelijkheid was dat de rechterlijke macht zelf in het rechterlijk tuchtrecht een dergelijke bepaling zou opnemen, maar het bezwaar van de Hoge Raad hiertegen was dat hij dan zou moeten oordelen over de politieke doelstellingen van betreffende verenigingen. De rechterlijke macht diende zich echter 'niet dan bij volstreekte onvermijdelijkheid' in politieke zaken te mengen. Wat er op dit moment wel mogelijk was, schreef de Hoge Raad tenslotte, was de betreffende rechters tuchtrechtelijk aan te pakken wanneer die naar buiten toe handelden in strijd met de waardigheid van het ambt. En misschien moest de ontslaggrond 'wangedrag' daartoe verruimd worden (art. 11 sub 3 Wet RO).⁵ Er is uiteindelijk geen actie ondernomen, en na de Duitse inval werd de kwestie geheel academisch. Het ambtenarenverbod werd op 24 juni 1940 opgeheven voor alle nationaal-socialistische en fascistische groeperingen. Op 15 juli maakte secretaris-generaal van Justitie Tenkink de rechtbanken er nog eens op attent dat deze groepen geschrapt waren van de versie van de zwarte lijst uit 1938.⁶

Naast de enkele rechters die al lid waren, zoals Fruin bij de Alkmaarse rechtbank, traden andere rechters toe tot de NSB en werden NSB'ers als rechter benoemd. De bevoegdheid tot benoeming en ontslag van alle leden van de Hoge Raad, de presidenten van de gerechtshoven en de procureur-generaal en de advocaten-generaal bij de Hoge Raad en procureurs-generaal bij de gerechtshoven had de rijkscommissaris aan zichzelf voorbehouden. De secretaris-generaal mocht de overige leden van de rechterlijke macht benoemen en ontslaan, tenzij de rijkscommissaris besloot zelf de benoeming of het ontslag ter hand te nemen (vo 108/1940). Later voerde de rijkscommissaris nog een verzwaarde toestemmingsprocedure in voor de benoeming van vice-presidenten en advocaten-generaal bij de gerechtshoven, presidenten en officieren van justitie bij de rechtbanken en de president en de leden van het Vrederechtshof.⁷ In september 1940 bepaalde Seyss-Inquart dat de benoemingsprocedure voor onder andere rechters in afwijking van geldend recht geregeld kon worden (vo 137/1940 art. 1). Op deze verordening werden verschillende (niet in het *Verordeningsblad* gepubliceerde) instructies van de rijkscom-

5 Archief Hoge Raad, map 'H.R. in oorlogstijd': Hoge Raad aan Minister van Justitie, zonder datum, wellicht slechts een concept waarvan niet zeker is of het daadwerkelijk is verstuurd.

6 Archief Rb. Leeuwarden 18-04 invnr. 3: SG van Justitie aan autoriteiten etc. 15 juli 1940, AS 1101: met betrekking tot beschikking SG van Justitie 24 juni 1940 no. 45960 over wijziging beschikking Raad van Ministers 13 september 1938, no. 385 (Archief Raad van Ministers, invnr. 337): daarin vervalt nu de vermelding van alle nationaal-socialistische en fascistische groeperingen. Deze waren ten eerste de politieke partijen NSB, NSNAP-Kruyt, NSNAP-Van Rappard, Zwart Front en de Nederlandse Volkspartij, en ten tweede de mantelorganisaties Nationale Jeugdstorm, de Nederlandse Werknemers Vereniging met aangesloten vak- en ontspanningsgroepen, de Nationale Reisvereniging 'enz.'

7 Althaus, *Personalangelegenheden* 1943, p. 17, 85.

missaris gebaseerd, onder andere over de eedaflegging, over het ontslag van joden en met joden getrouwden uit overheidsdienst en over de terugvoering in krijgsgevangenschap van Nederlandse militairen in 1943.⁸

Tot aan de oorlog werkte de benoemingsprocedure feitelijk als een systeem van coöptatie. Bij het ontstaan van een vacature stuurde het betreffende gerecht een door dat gerecht zelf samengestelde aanbevelingslijst naar de Koning (de Minister van Justitie) die vervolgens tot benoeming overging, normaal gesproken van de nummer één van de lijst. Men kwam gewoonlijk op zo'n lijst door eerst een tijd als volontair (dat wil zeggen onbezoldigd) op een rechtbank te werken. Dat betekende dat er een financiële drempel werd opgeworpen die hoger werd naarmate het langer duurde voordat er een vacature kwam. Zo bleef de rechtspraak goeddeels in handen van de gefortuneerde maatschappelijke elite.⁹ Voor enigszins capabele juristen die lid waren van de NSB of het Rechtsfront viel die drempel tijdens de bezetting weg. Dit is een klein voorbeeld van de vergroting van de sociale mobiliteit die door het nationaal-socialisme – voor nationaal-socialisten – mogelijk werd gemaakt.¹⁰

Raadsheer Kusters neemt in zijn nota voor de Hoge Raad uit de volkenrechtelijke gewoonte de opvatting over dat de bezetter zelf kan bepalen welke ambtenaren hij behoudt en welke hij ontslaat en vervangt. Blijkbaar beschouwt hij rechters in dit verband als ambtenaren.¹¹ Daarbij wijst hij erop dat de gezaghebbende volkenrechtsdeskundige Oppenheim (zelf joods) het ontslag van joodse rechters door de Russische bezetters in Lemberg tijdens de Eerste Wereldoorlog billijkte.¹² Hooykaas was van mening dat de bezetter volkenrechtelijk het recht had de ambtenaren te benoemen die hem bruikbaar leken voor het handhaven van de openbare orde. Het sprak voor hem vanzelf dat de bezetter vanwege de Duitse agressie tegen joden niet rekende op loyale medewerking van joodse ambtenaren.¹³ Cleveringa was een andere mening toegedaan. Hij zei in zijn beroemde protestrede op 26 november 1940 tegen het ontslag van de joodse hoogleraar E.M. Meijers dat dit ontslag een schending van art. 43 Landoorlogreglement inhield.¹⁴

Ook in Duitsland had het nazi-regime vanaf 1933 via het personeelsbeleid geprobeerd de rechterlijke macht te nazificeren. Een van de eerste maatregelen die hiertoe moesten bijdragen, was het *Berufsbeamtengesetz*: ongeschikte personen konden worden ontslagen en vervangen door politieke medestanders. Niet de hele rechterlijke macht kon genazificeerd worden, maar men bereikte

8 Althaus, *Personalangelegenheden* 1943, p. 26.

9 De Groot-van Leeuwen, *Rechterlijke macht* 1991, p. 38-39.

10 Zie §2.3.2.

11 Dat is niet vanzelfsprekend: de rechter is immers onafhankelijk van de bestuurlijke macht. Zie §§1.1 en 3.2.3.

12 Kusters, 'Nota', p. 12; Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §172 p. 357. Ook Van den Dries wijst hierop, Van den Dries, *De Hooge Raad* 1945, p. 41-42. Cf. François, *Handboek volkenrecht* Tweede deel, 1933, p. 445.

13 PEC 7c, p. 598, 600-601: Verhoor Hooykaas. François gaf na de oorlog zijn mening dat alleen joden in leidende functies op deze grond ontslagen mochten worden. François, 'Bezetting en het volkenrecht' 1950, p. 260.

14 Zie: <<http://www.wetenschapsagenda.leidenuniv.nl/index.php3?m=2&c=137>>.

wel dat binnen korte tijd Hitler-aanhangers de meerderheid vormden van de presidenten van de Landgerichte en de Oberlandesgerichte.¹⁵

5.2 Uitstroom¹⁶

5.2.1 Ontslag joden

In augustus 1940 liet Wimmer een lijst opstellen van alle joodse rechters en advocaten.¹⁷ Vanaf het eind van die maand mochten er geen joden in overheidsdienst meer worden aangesteld.¹⁸ In oktober werden de zogenaamde ariërverklaringen rondgestuurd en door de overgrote meerderheid van de niet-joodse ambtenaren en rechters ondertekend teruggezonden. De rechterlijke macht werd hierin voorgegaan door de Hoge Raad, ondanks verschillende protesten, waaronder een brief van Telders waarin hij de raadsheren sterk ontraadde te tekenen, omdat deze actie van de bezetter tegen art. 43 Landoorlogreglement in zou gaan.¹⁹ Na twee vergaderingen, waar de joodse president Visser zich buiten had gehouden, besloot de Hoge Raad met waarschijnlijk twaalf tegen vijf stemmen de verklaring te tekenen. Een opgestelde brief met bezwaren tegen een eventueel ontslag van joodse rechters werd niet verzonden, om Visser niet in moeilijkheden te brengen. Visser zou tegen secretaris-generaal Tenkink gezegd hebben dat hij geen punt van de ariërverklaring moest maken; dat zou de joodse zaak alleen maar kunnen schaden.²⁰ Buiten Visser om hebben mensen pogingen ondernomen om zijn ontslag te voorkomen. Dat dat niet lukte, verheugde Visser. Hij schreef: ‘Het zou mij gehinderd hebben als ik niet in de rij

15 Angermund, *Deutsche Richterschaft* 1990, p. 54-56.

16 De bronnen voor de benoemingen en ontslagen van rechters zijn, voor zover niet in de noten aangegeven (dit geldt ook de rest van dit boek): het Register rechterlijke macht 1934-, het Register economische kamers en vrederechters 1941-, een chronologisch register van benoemingen en ontslagen van rechters, leden van het Openbaar Ministerie en andere justitiële medewerkers 1934-1951 en de registratiekaarten van de leden van de rechterlijke macht (alle aanwezig in het archief van het ministerie van Justitie), de *Staatscourant* 1940-1945, de *Gids voor de rechterlijke macht* 1940-1943, de *Bestuursalmanak voor het bezette Nederlandsche gebied*, 1942-1943 en 1943-1944, de *Naamlijst van de leden der (van de) rechterlijke macht* 1936 en 1964 en Koppen en Ten Kate, *De Hoge Raad* 2003. De bronnen voor lidmaatschap van een nationaal-socialistische organisatie zijn: archieven Rechtsfront, archief NSB, *Nationaal-socialistisch jaarboek* 1942, *Nationaal-socialistische almanak* 1943-1944, archief zuivering Justitie, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) en archief Vliegthart.

17 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, p. 748.

18 Instructie GK für Verwaltung und Justiz aan de SG's 28 augustus 1940. Enkele weken later, op 14 september 1940 werd deze instructie ook van toepassing verklaard op ‘jüdisch Versippten’, personen met joodse echtgenoten. Zie Althaus, *Personalangelegenheiten* 1943, p. 172-173.

19 Telders, *Verzamelde geschriften* deel 1, p. 363.

20 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, p. 764-765; Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 31-35; Van de Dries, *De Hooge Raad* 1945, p. 42-43n47.

had kunnen staan met degenen, die zoo onrechtvaardig behandeld zijn.²¹ In een circulaire van 11 oktober 1940 werd door Tenkink, in overeenstemming met de instructie van Wimmer, aan de gerechten duidelijk gemaakt dat er geen personen van (gedeeltelijk) joodsen bloede of met een echtgenoot van (gedeeltelijk) joods bloed meer in overheidsdienst konden treden of worden herbenoemd of bevorderd. Tevens werd opgave verlangd van alle bij de gerechten werkende joden.²² Volgens de gegevens van Verwaltung und Justiz waren de volgende aantallen joden werkzaam geweest in en ontslagen uit de volgende juridische beroepen.²³

Tabel 5.1 Als jood ontslagen rechters en overig rechtbankpersoneel²⁴

	<i>totale personele bezetting</i>	<i>als jood ontslagen</i>
<i>Rechters</i>		
Hoge Raad	17	1
Hoven	43	2
Rechtbanken	172	4
kantonrechters	70	3
<i>Openbaar ministerie</i>		
Hoge Raad	4	0
Hoven	13	0
Rechtbanken	60	1
Kantonrechters	51	1
<i>Griffiers</i>		
Hoge Raad	3	0
Hoven	13	0
Rechtbanken	82	6
Kantonrechters	76	0

21 Necrologie Visser in *NJB* 1946, p. 363.

22 Archief Hoge Raad, map WOII: circulaire departement van Justitie, AS no. 1122, 11 oktober 1940 aan alle autoriteiten etc. en privaatrechtelijke lichamen waaraan door Justitie wordt deelgenomen ter uitvoering van vo 108/1940 in opdracht GK für Verwaltung und Justiz. Ook in Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 3.

23 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2316: Kammergerichtsrat aan Abteilung niederländische Personalangelegenheiten 25 juni 1942.

24 Verder bevat de lijst het getal van 821 notarissen, waarvan er 9 ontslagen waren, en 1884 advocaten. De 218 joodse advocaten werden niet door de bezetter collectief ontslagen (advocaten zijn immers niet bij de overheid in dienst), maar mochten alleen nog voor joodse cliënten optreden. Presser, *Ondergang* 1965 deel 1, p. 117 (ook beschikbaar via <http://www.dbnl.nl/tekst/pres003onde01_01/index.htm>.)

Per 23 november 1940 werden alle joodse rechters en plaatsvervangers (en de joodse ambtenaren van het Openbaar Ministerie) van de waarneming van hun functie ontheven, terwijl hun salaris zou doorlopen.²⁵ In de vergadering van de procureurs-generaal op die dag werd de lijst van namen voorgelezen van degenen die ontheven en later ontslagen zouden worden. Secretaris-generaal Tenkink vroeg vervolgens of iemand nog namen gemist had op deze lijst. Van Genechten, inmiddels procureur-generaal bij het Haagse gerechtshof, noemde de naam van de president van de Hoge Raad, Visser, maar over hem zou volgens Tenkink nog een apart besluit volgen.²⁶ 28 rechters, van wie 19 plaatsvervangers, werden op grond van een Duitse *Anordnung* met ingang van 1 maart 1941 ontslagen. Zij ontvingen aanvankelijk een 'Ruhegehalt' van 60 tot 85% van hun laatst genoten salaris.²⁷ Volgens een lijst van Hooykaas²⁸ ging het om de rechters:²⁹

L.E. Visser	president van de Hoge Raad
H.H. Boas	raadsheer in het hof Amsterdam
S.G. Canes	raadsheer in het hof Amsterdam
N. de Beneditty	rechter in de rechtbank Amsterdam
D.K.S. van Lier	rechter in de rechtbank Amsterdam
A.J. Marx	rechter in de rechtbank Rotterdam
M. Franken	rechter in de rechtbank Rotterdam
L.S.G. de Hartog	kantonrechter te Amsterdam
I. van Creveld	kantonrechter te Amsterdam

Anders dan gebruikelijk werden deze ontslagen niet in de *Staatscourant* vermeld. Op 26 februari 1941, de tweede dag van de februaristaking – het protest tegen de arrestaties van Amsterdamse joden – herinnerde commissaris-generaal Wimmer er nog eens aan dat er toch nog joden bij justitie werkzaam waren, wat hij ontoelaatbaar achtte. Secretaris-generaal Tenkink wees er nog eens op dat joden ook niet op informele basis voor de overheid werkzaam mochten zijn. Op 23 april volgde een herhaalde waarschuwing.³⁰ Dit betrof niet de rechters, aangezien zij niet illegaal door bleven werken.

25 Archief ministerie van Justitie: Register rechterlijke macht 1934-. Zie ook De Jong, *Het Koninkrijk* deel 6, p. 642. Dit gebeurde in overeenstemming met een instructie van de rijkscommissaris aan de SG's van 4 november 1940. Zie Althaus, *Personal-angelegenheden* 1943, p. 173.

26 Verburg, *De procureurs-generaal* 2005, p. 75 (vergadering 21 november 1940); zie ook Romijn, *Burgemeesters* 2006, p. 184.

27 Instructie van de rijkscommissaris aan de SG's, 21 februari 1940, Althaus, *Personal-angelegenheden* 1943, p. 174-175.

28 Archief Hooykaas, invnr.22: Lijst van ontslagenen op grond van Anordnung 21 feb 41, Z 3147 Ve/41.

29 Deze lijst vermeldt twee kantonrechters, terwijl de lijst van Verwaltung und Justiz er 3 telt. De derde is hoogstwaarschijnlijk Ernst Polak, kantonrechter te Rotterdam, die zelfmoord pleegde op 15 mei 1940. Zie voor de plaatsvervangers Bijlage 1.

30 Archief rechtbank Leeuwarden 18-04, invnr. 3: SG aan autoriteiten etc., AS No. 1124, 26 februari 1941. Ook in: archief Hof Den Bosch, invnr 1.

Van de negen fulltime rechters overleefden vier de oorlog. President van de Hoge Raad L.E. Visser is tijdens de oorlog ongemoeid gelaten maar stierf aan een hartaanval in februari 1942.³¹ In zijn overlijdensadvertentie in het *Joodsche Weekblad* werd hij subtiel aangeduid als ‘president van de Hoge Raad b.d.’, buiten dienst.³² Op zijn begrafenis waren waarschijnlijk meerdere leden van de Hoge Raad aanwezig, volgens I. Kisch drie, volgens Donner allen die geen zitting hadden.³³ Namens het parket sprak advocaat-generaal Rombach, omdat procureur-generaal Berger ‘wegens ambtsbezigheden tot zijn grooten spijt verhinderd was’.³⁴ De Hoge Raad heeft tegen het ontslag van Visser geen protest aangetekend.³⁵ Wel heeft vice-president Taverne zich nog voor hem ingespannen. De Amsterdamse raadsheren Boas en Canes vonden de dood in concentratiekampen. Canes kwam voor op de Theresienstadt-lijst wegens Zivilverdienste, omdat hij had geijverd voor de invoering van Duitse juridische begrippen in de Nederlandse rechtspraak. Hij stierf uiteindelijk toch in Auschwitz.³⁶ De Beneditty, die we in hoofdstuk 2 als hegeliaan en bollandist hebben leren kennen, is, ondanks zijn lidmaatschap van de Joodsche Raad, ook in Auschwitz vergast. De rechtbank ondernam nog een poging om hem weer terug naar Nederland en naar de rechtbank te krijgen. Met de argumenten dat hij zich met Duitse filosofie bezighield en als lid van de Portugees-joodse gemeenschap eigenlijk geen jood genoemd kon worden,³⁷ probeerde men de Duitsers te vermurwen. Het heeft niet gebaat. Zijn Amsterdamse collega Van Lier is wel in de rechtbank teruggekeerd en werd in 1947 benoemd tot vice-president. In Rotterdam keerde Franken terug en werd in 1946 vice-president, maar zijn collega Marx was door de Duitsers vermoord.³⁸ Van Creveld werkte na de oorlog opnieuw als kantonrechter in Amsterdam. Zijn collega De Hartog bereikte in april 1945 de pensioenleeftijd van 70 jaar, en is daarom niet meer in rechterlijke macht teruggekeerd, maar ook niet door de Duitsers om het leven gebracht.³⁹

31 Zie over Visser: J.A. Polak, *L.E. Visser* 1974; Mazel, *In naam van het Recht* 1984, hoofdstuk 4.

32 *Joodsche Weekblad* 20 februari 1942, p. 9.

33 Zie De Jong, *Het Koninkrijk* deel 5, p. 1069; De Ruiter, *Jan Donner* 2003, p. 187, 234.

34 Dat blijkt uit een artikel dat bedoeld was voor het *Joodsche Weekblad*, (februari 1942, p. 7), maar van de bezetter niet afgedrukt mocht worden. Een kopie bevindt zich in archief Hoge Raad, map WOII. Zie aldaar ook W. van Nispen tot Sevenaer aan P.H. Schrijvers 22 augustus 2000.

35 Vice-president Kusters memoreert dit op een vergadering van de Hoge Raad op 19 mei 1941: Archief Hoge Raad, Notulenboek algemene vergadering 1921-1958.

36 Kop, *Slachtoffers* 1995, p. 11-12.

37 Zie hierover §2.4.1.2 (noot). De Beneditty zelf, die lid was van de Amsterdamse Joodsche Raad had zich ook voor de Portugese joden ingespannen.

38 *NJB* 1945-34, p. 321.

39 Hij komt niet voor in het lijstje van door de Duitsers omgebrachte leden van de rechterlijke macht in Van Asch van Wijck, ‘De rechtspraak’ 1950, p. 513-514. Zijn registratiekaart (archief ministerie van Justitie) vermeldt een besluit uit 1949 met betrekking tot betaling van achterstallig loon.

Twee rechters werden ontslagen omdat zij (half)joodse echtgenoten hadden: de criminoloog Nico Muller,⁴⁰ rechter in de rechtbank Amsterdam, en J.L.M. Meckmann, raadsheer in de Hoge Raad. Meckmann had bovendien de nieuwe pensioenleeftijd van 65 jaar bereikt. In het departementale register van leden van de rechterlijke macht stond bij hun ontslagdatum aangetekend bij Muller: ‘echtgenoot meer dan 2 joodse grootouders; zelf arisch’ en bij Meckmann: ‘echtgenoot 2 joodse grootouders; zelf arisch’.⁴¹ Hun ontslag was gebaseerd op een instructie van de rijkscommissaris van 18 februari 1943, betreffende het ontslag uit overheidsdienst van ‘jüdisch Versippen’.⁴²

5.2.2 *Verlaging pensioenleeftijd*

Op 1 september 1941 trad een nieuwe ouderdomsgrens voor rechters (en de procureur-generaal bij de Hoge Raad) in werking, die met 65 jaar vijf jaar lager lag dan de oude (vo 130/1941), die overigens pas in 1932 was ingevoerd.⁴³ Dit maakte het mogelijk om vanaf 1 oktober 1941 de betreffende rechters te ontslaan. Er bestond een overgangsregeling voor rechters die bij inwerking-treding tussen 65 en 70 jaar oud waren. Deze regeling zorgde voor een gefaseerd ontslag van deze groep tussen 1 oktober 1941 en 1 maart 1943, zodat niet al die rechters in een klap wegvielen. Daarnaast konden rechters in het belang van de rechtspleging bij uitzondering na hun vijfenzestigste worden gehandhaafd. Dankzij de verlaging van de pensioenleeftijd kon de bezetter, volgens de opgaven in de Staatscourant, 33 rechters één maand tot vijf jaar voor hun zeventigste verjaardag ontslaan. Van de nationaal-socialistische rechters is niemand door deze regeling vervroegd ontslagen. De enige nationaal-socialist die ervoor in aanmerking kwam was vrederaadsheer Wijthoff, die net als twaalf andere, niet nationaal-socialistische rechters verlenging kreeg. Van deze groep liep slechts voor één rechter die verlening af vóór het einde van de bezetting.

Tabel 5.2: Ontslagen vanwege de nieuwe leeftijdsgrens

1941	3
1942	15
1943	9
1944	5
1945	1

Onder de voor hun zeventigste ontslagen rechters waren vier leden van de Hoge Raad, een vice-president van het hof Leeuwarden, een vice-president van het hof

40 Muller was van grote betekenis voor het strafrecht en de behandeling van gestraften. Hij was dé pionier van de moderne reclassering. Zie de necrologie door Van Bemelen in *NJB* 1965, p. 230-231.

41 Archief ministerie van Justitie: Register rechterlijke macht 1934-.

42 Instructie van de rijkscommissaris aan de SG's en een aantal overheidsdiensten. Zie Althaus, *Personalangelegenheden* 1943, p. 177-178.

43 Art. 84 Wet RO, *Stb.* 1932, 576.

Den Bosch, de president van de rechtbank Middelburg, alle vier vice-presidenten van de rechtbank Rotterdam, de vice-president van de rechtbank Roermond, vier raadsheren, vijf rechters en twaalf kantonrechters. De raadsheren in de Hoge Raad Kosters en Van Geleijn Vitringa, die op de dag van de inwerkingtreding van de regeling reeds ouder dan 65 jaar waren, werden automatisch ontslagen, zonder uitdrukkelijke ontslagverlening en zonder vermelding in de Staatscourant.⁴⁴

De helft van deze rechters had een functie van vice-president van een rechtbank of hoger. Dat is niet verwonderlijk aangezien binnen de gerechten het anciënniteitsbeginsel gold: bij een vacature voor de post van (vice-)president werd daarin gewoonlijk de langstzittende rechter benoemd. Dit bood de bezetter de mogelijkheid om via pensionering de hogere regionen van de rechtspraak relatief snel te nazificeren. Hoewel de bezetter inderdaad relatief meer nationaal-socialisten in de hogere rechtsprekende functies benoemde dan in lagere, gebeurde dat niet vaak via de nieuwe ouderdomsgrens. Ik kom daar nog op terug.⁴⁵ De vice-president van het Leeuwarder hof werd geheel niet vervangen: nadat eerder geen van de raadsheren benoemd wilde worden in de functie van president, die vacant was geworden door het (reguliere) pensioen van J.A. Stoop, benoemde Schrieke weliswaar een NSB'er in het hof, J.A.R.C. ten Raa, maar niet als vice-president.⁴⁶ In de Rotterdamse rechtbank werden ook geen vice-presidenten benoemd, zodat er in 1944 maar één van de vier overbleef, die volgens de regels op 1 maart 1945 ook met leeftijdsontslag moest. Of dit ook gebeurd is, is niet bekend. De vice-president van het Bossche hof werd evenmin vervangen. Direct na het ontslag van de Amsterdamse rechter werd de nationaal-socialist Boelhouters, over wie later meer, aangesteld, maar in Amsterdam was al langer een personeelstekort. In Middelburg promoveerde geheel volgens gebruik de (niet-NSB) vice-president tot president. De Haagse rechter werd niet door een pro-Duitse jurist vervangen. Geen van de kantonrechters werd door een deutschfreundliche jurist vervangen. De Roermondse vice-president was de enige die direct plaats maakte voor een NSB'er: hij werd op de dag van zijn ontslag opgevolgd door H. Diephuis, al sinds 1927 rechter in die rechtbank. Andere NSB'ers werden te Roermond geen rechter.

In het geval van vier kantonrechters werd het leeftijdsontslag omzeild door de gepensioneerde kantonrechter als kantonrechter-plaatsvervanger aan te stellen. Van één rechter is bekend dat hij na zijn ontijdige pensioen op vijftenzestigjarige leeftijd in 1944 Londen wist te bereiken, waar hij in de Nederlandse rechtbank te Londen heeft rechtgesproken. Dit was de rechter in de rechtbank Den Haag J.H. van Laer, die na terugkeer in Nederland nog enkele jaren raadsheer in het Haagse gerechtshof is geweest.⁴⁷

44 Zie een ongedateerde (doch op juli of augustus 1941 te dateren) anonieme notitie ('zeer vertrouwelijk') over mededelingen van de secretaris-generaal in de collectie P.R. Smits.

45 Zie §5.3.2 en Bijlage 2, Tabellen B.4 en B.5.

46 Hermans, *Gewetens wille* 2003, p. 61-62.

47 Kok, *In dienst van het recht* 2005, p. 138.

5.2.3 *Ongevraagd ontslag om andere redenen*

In Nederland is niet zoiets als het Duitse Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums ingevoerd, op grond waarvan (behalve joodse) ook politiek onbetrouwbare ambtenaren en rechters konden worden vervangen door nationaal-socialisten.⁴⁸ De gevallen van ongevraagd ontslag, die waarschijnlijk alle politiek gemotiveerd waren, werden niet in de Staatscourant vermeld. In de registers van het departement zijn er twaalf te vinden. Negen hiervan zijn daadwerkelijk als politiek ontslag te identificeren. De bekendste zijn de twee Leeuwarder raadsheren, die vanwege hun protestuitspraak inzake gevangenkamp Erika te Ommen ontslagen werden.⁴⁹ De Leeuwarder rechtbank werd ook door een ongevraagd ontslag getroffen: president C.W. Stheeman werd door de rijkscommissaris in augustus 1941 ontslagen. De nogal onbenullige reden was dat hij in een onteigeningsvonnis, in een zaak waarin de Friese Commissaris der Provincie als partij optrad, de zinsnede had laten opnemen: 'Commissaris der Koningin in de Provincie Friesland, thans Commissaris der Provincie Friesland'. Het enkele noemen van de koningin in het vonnis was voldoende reden voor ontslag.⁵⁰ Een ander uit de literatuur bekend geval is het eerder beschreven ontslag van Petit als rechter te Maastricht na zijn aanvaring met de vrederechter.⁵¹ De aanvankelijk nationaal-socialistische Groningse rechter J.G.A. Kattenbusch was ontslagen vanwege het verspreiden van anti-Duitse lectuur.⁵² In Amsterdam werd dr. Nico Muller uit de rechtbank ontslagen vanwege het reeds vermelde feit dat zijn vrouw joods was. De Haagse rechter A.B. Bommezijn zat in het verzet en is in juni 1943 'mit sofortiger Wirkung' (zoals ook werd vermeld bij Petit en Kattenbusch) door Seyss-Inquart ontslagen. Hij werd met een hele verzetsgroep gearresteerd, naar een concentratiekamp gebracht en stierf uiteindelijk door ontberingen in Vaihingen, in januari 1945.⁵³ Bij het ontslag van de Amsterdamse kantonrechter J.H.J. Hoog en de Delftse kantonrechter H.W. Nieuwhuis staat vermeld dat het door de rijkscommissaris zelf is verleend. Dat kan bijna niet anders dan politieke redenen hebben gehad. Van de overige drie ontslagen, waarvan één eervol, is geen verdere informatie gevonden.

5.2.4 *Ontslag op verzoek*

Veruit de meeste rechters bleven, in overeenstemming met de Aanwijzingen, op hun post. Hierboven zijn de drie rechters al genoemd die ontslag hadden genomen wegens bezwaren tegen de vrederechtspraak: Haga (15 oktober 1941), Van Berckel (1 november 1941) en Van Meeuwen (22 december 1941). In totaal

48 Zie bijvoorbeeld Weinkauff, *Deutsche Justiz* 1968, p. 100-102.

49 Zie over deze zaak §4.3.2.5.

50 Hermans, *Gewetens wille* 2003, p. 22-25.

51 Zie §4.3.4.6.

52 Zie over hem §5.3.7.

53 Necrologie door Van Oven, *NJB* 1945, p. 342.

hebben voor zover vermeld in de departementale registers en de *Staatscourant* 25 rechters, onder wie vier nationaal-socialisten, ontslag aangevraagd en gekregen. Onder hen bevond zich raadsheer in de Hoge Raad Donner, die in 1944 het bijtje erbij neergooide. Hij was bijna twee jaar gegijzeld geweest en had vervolgens weer bijna een jaar in de Hoge Raad gewerkt. Na het ontslag van procureur-generaal Berger⁵⁴ en de invoering van het leidersbeginsel besloot hij ermee op te houden. Ook zal de druk van de kant van het verzet, waaronder zijn twee zoons, van invloed zijn geweest.⁵⁵ Schrieke zond de ontslagaanvraag door aan Ministerialrat Krug, waarbij hij vermeldde dat Donner niet gericht was op samenwerking en zich afsloot van de eisen van de huidige tijd. Zijn engere plichten als rechter had hij wel vervuld, zodat eervol ontslag op zijn plaats zou zijn. Wachtgeld of pensioen was niet nodig, want hij had al een ministerspensioen. Ook uit al zijn nevenfuncties diende ontslag te volgen. Als werkloze mocht hij bovendien niet meer in Voorburg wonen. Dit lijkt misschien hard, voegde Schrieke toe, maar anders krijgen we straks nog veel meer ontslagaanvragen.⁵⁶ Die vrees lag wellicht ten grondslag aan het besluit Donners ontslag niet in de *Staatscourant* te publiceren. Krug berichtte vervolgens aan de afdeling Nederlandse personeelsaangelegenheden dat Donner op de Hoge Raad een ‘unheilvolle Einfluss’ had, en dat zijn vertrek moest worden toegejuicht. Krug nam vrijwel alle aanbevelingen van Schrieke over.⁵⁷ Alleen de kwalificatie ‘eervol’ staat niet vermeld in de registers van het ministerie van Justitie, en ook niet in de brief van Althaus aan Schrieke over Seyss-Inquarts beslissing.⁵⁸ Het moet dus worden aangenomen dat Donner, anders dan zijn biograaf meent,⁵⁹ niet eervol is ontslagen. De familie Donner hoefde overigens niet uit Voorburg te vertrekken. Omdat het uitzettingsbevel niet in overeenstemming was met de evacuatieregelingen, had Donner hierover opheldering gevraagd bij de betreffende dienst, die de zaak verder liet rusten. Het lijkt erop dat Schrieke niet serieus op uitvoering van deze maatregel aangestuurd heeft, maar haar had bedoeld als bliksemafleider om Duitse maatregelen tegen Donner te voorkomen.⁶⁰

Van de overige gehonoreerde ontslagaanvragen is niet met zekerheid te zeggen of de bezetting een rol speelde in de motieven van de betrokken rechters. In Maastricht vroegen relatief veel rechters ontslag, namelijk drie. Deze ontslag-

54 Waarschijnlijk werd hij ontslagen vanwege het feit dat die geen informatie over zijn personeel ten behoeve van de arbeidsinzet wilde verstrekken. Archief zuivering Justitie, invnr. 88: Losecaat Vermeer aan Cleveringa 4 oktober 1943.

55 De Ruiter, *Jan Donner* 2003, p. 210-217; PEC 7c, p. 561, verhoor Donner.

56 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2341: Schrieke aan Ministerialrat Krug 16 februari 1944.

57 Archief Verwaltung und Justiz, invnr. 2341: Brief Krug aan Abteilung niederländische Personalangelegenheiten 24 februari 1944.

58 Archief ministerie van Justitie: Register rechterlijke macht 1934- en het chronologisch register rechterlijke macht. Donners registratiekaart ontbreekt in dit archief. Archief Verwaltung und Justiz invnr. 2341: Althaus (Abteilung niederländische Personalangelegenheiten) aan SG 6 maart 1944.

59 De Ruiter, *Jan Donner* 2003, p. 214.

60 De Ruiter, *Jan Donner* 2003, p. 172-173.

aanvragen kwamen in de periode nadat de nationaal-socialist Marres tot president benoemd was, en één van de ontslagaanvragen werd gehonoreerd enkele dagen na het ontslag van rechter Petit wegens zijn aanvaring met de Bossche vrederechter.

Tabel 5.3 Ontslagen op verzoek

	<i>ontslagverzoeken</i>	<i>waarvan door nazi's</i>
1940	0	0
1941	6	0
1942	12	0
1943	3	0
1944	4	4
1945	0	0
totaal	25	4

5.2.5 *Vlucht van NSB'ers en sympathisanten*

Vanaf Dolle Dinsdag (5 september 1944) hielden meerdere nationaal-socialistische rechters het voor gezien. Diezelfde maand nog begon de bevrijding van het zuiden van het land. Sommigen bleven juist uit principe doorwerken tot ze gestaakt, ontslagen of opgepakt werden, zoals Zwaardemaker, de fascistische anti-NSB president van de Rotterdamse rechtbank.⁶¹ Ook Carp, een principieel en idealistisch nationaal-socialist, vluchtte niet. Hazelhoff Roelfzema, inmiddels president van de Groningse rechtbank, vond begin 1945 ook dat hij niet zomaar weg kon gaan. Bovendien ervoer hij de samenwerking met de Groningse rechters als goed, en had hij daar 'de touwtjes goed in handen'. Zijn vrouw en zijn drie jongste kinderen had hij met de georganiseerde evacuatie naar Duitsland laten gaan, maar hij wilde hen na de winter liefst weer terug laten keren.⁶²

In de loop van 1944, vóór Dolle Dinsdag, hadden vier nationaal-socialistische rechters het al voor gezien gehouden: zij vroegen en kregen ontslag. Bovendien werd het zuiden van Nederland vanaf half september geleidelijk door de geallieerden veroverd: Maastricht was op 14 september al bevrijd, en de rest van dat jaar woedde er felle strijd in de drie zuidelijke provincies. Zodra daar de rechtspraak weer op gang kwam, waren de nationaal-socialisten uiteraard al uit de gerechten verwijderd.⁶³ Na de slag om Arnhem werd die maand de zwaar gehavende stad door de Duitsers geheel ontruimd en geplunderd, zodat daar in

61 Cf. §§4.3.2.6, 4.3.2.7 en 4.3.8.7.

62 CABR dossier Hazelhoff Roelfzema: Brief aan 'kameraden' 2 januari 1945.

63 De eerste benoeming in bevrijd gebied was die van de Nijmeegse kantonrechter P.I.J.M. van de Velden, bij Koninklijk Besluit van 25 januari 1945, *Stert.* [van de Nederlandse regering] 1945, 2.

het geheel geen rechtspraak meer mogelijk was. De leden van de rechtbank werden als plaatsvervangers in de arrondissementen Utrecht en Zutphen ingezet, maar slechts enkelen hebben daar ook daadwerkelijk als rechter gewerkt.⁶⁴ Maitland, president van het Leeuwarder hof, overleed op 6 november 1944.⁶⁵ Van de nog overgebleven nazi's valt te achterhalen dat in elk geval negen van de ruim dertig zich aan verdere deelname aan de rechtspraak hebben onttrokken. De Leeuwarder raadsheren Ten Raa en Okken verlieten het hof.⁶⁶ Couvée vertrok na een jaar presidentschap van de Utrechtse rechtbank met een groep NSB'ers op Dolle Dinsdag naar de oostgrens van het land, en van daar verder naar Duitsland. Daar werd hij, zoals iedereen, tewerkgesteld. Hij kreeg de functie van juridisch adviseur van het Kriegsschädenamt Hannover, waar hij advies gaf inzake schade door oorlogshandelingen. Vanaf mei 1945 werkte Couvée als arbeider op een boerderij in de buurt van Hannover tot hij in september van dat jaar gearresteerd werd.⁶⁷ Vermoedelijk was ook Van Lunteren daarbij, die na een half jaar zitting als raadsheer in de Hoge Raad ook op Dolle Dinsdag wegging. Hij had gehoord van een regeling tussen Mussert en Duitse instanties die het mogelijk maakte via de NSDAP naar Duitsland te vluchten. Hij ging naar Kleve en later naar Leer, waar hij op 10 mei 1945 gearresteerd werd.⁶⁸ Andere rechters die naar Duitsland vluchtten waren de president van het Amsterdamse hof Fruin, die ook de oostgrens overstak maar in februari 1945 terugkeerde naar Leens,⁶⁹ de Amsterdamse kantonrechter Kampstra, die als arbeider in het Marinelager Kulmbach terecht kwam,⁷⁰ en Diephuis, die met zijn gezin uitweek. Diephuis schreef vanuit Duitsland aan de officier-fiscaal van het tribunaal te Roermond op 1 december 1947 met het verzoek om buitenvervolginstelling, omdat hij vond dat hij reeds genoeg had geboet voor zijn lidmaatschap van de NSB in Duitse internering. Door de Britse bezetter werd hij daaruit ontslagen als 'adjudged not meriting further internment.'⁷¹ De Amsterdamse rechter (sinds december 1941) J.P. de Prez, lid van de Nederlandse afdeling van de Internationale Rechtskamer, hield het op 15 september voor gezien en ging in een fabriek werken ten behoeve van de Duitse Wehrmacht.⁷² Kantonrechter en sympatiserend lid van de NSB W.M.M. Hekking liet,

64 Barendsen, 'Rechtbank Arnhem' 2004, p. 67-69; Besluit RK/SG van Justitie *Stcrt* 1945, 13, op grond van de machtiging van de RK 28 december 1944 tot afwijking van de procedure van de Wet RO.

65 Hermans, *Gewetens wille* 2003, p. 144-145.

66 Hermans, *Gewetens wille* 2003, p. 147.

67 CABR dossier Couvée: Politieke recherche afdeling Utrecht p-v 6 augustus 1947

68 Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 137; Archief zuivering Justitie, invnr. 133e.

69 CABR dossier Fruin: Koninklijke Marechaussee gewest Groningen p-v aanhouding Fruin 10 februari 1945.

70 CABR dossier Kampstra: uitspraak tribunaal Amsterdam 21 mei 1947, dossier 2500.

71 CABR dossier Diephuis: Diephuis aan 'officier-fiscaal politiek tribunaal Roermond' 1 december 1947.

72 Van den Brandt, *Amsterdamse zaken* 2006, p. 85. De Prez zich had in het *NJB* lovend uitgelaten over het Italiaanse fascistische burgerlijk recht. De Prez, 'Italiaansch wetboek' 1943.

na vijf maanden kantonrechterschap, op Dolle Dinsdag het Tilburgse kanton-gerecht voor wat het was.⁷³

5.2.6 *Overige oorzaken van (tijdelijk) verlaten van de rechterlijke macht*

Hier gaat het om arbeidsinzet, (hernieuwde) krijgsgevangenschap, arrestatie, schorsing, gijzeling, staking, onderduik en executie. Deze zaken werden uiteraard ook niet vermeld in de Staatscourant. Hoewel rechters niet van de arbeidsinzet vrijgesteld waren, is het niet bekend of rechters ook daadwerkelijk zijn tewerkgesteld. De maatregel trof vooral lager, jonger personeel van de gerechten, van wie ook sommigen in hernieuwde krijgsgevangenschap werden gevoerd. Daarvan ondervonden de rechtsprekende leden van de colleges natuurlijk wel hinder: zij moesten taken overnemen die anders door ondersteunend personeel werden verricht.⁷⁴ In november 1943 stuurde Schrieke aan de gerechten een schrijven van Wimmer door, waarin werd toegestaan ter vervulling van vacatures zonder toestemming van het Arbeidsbureau vrouwen aan te stellen. Pas wanneer van deze mogelijkheid gebruik gemaakt was, zouden eventuele klachten over personeelsgebrek in behandeling worden genomen.⁷⁵

Een in beide wereldoorlogen veel gebruikt middel ter verzekering van de naleving van maatregelen van een bezetter was het gijzelen van burgers. De Nederlandse gijzelaars in de kampen te Haaren en Sint-Michielsgestel waren min of meer publieke figuren die als mogelijke sympathisanten van het verzet gezien werden, en daarom met hun leven borg moesten staan voor het behoud van orde en rust.⁷⁶ Tien rechters zijn gegijzeld geweest.

In Haaren hebben gezeten: R.P. Cleveringa, raadsheer te Leeuwarden, A.M.J. de Jager, kantonrechter te Utrecht, J.E. Poerink, vice-president van de rechtbank Den Bosch.⁷⁷

In Beekvliet (te Sint-Michielsgestel) waren gegijzeld: jhr. dr. Th.W.C. Calkoen, raadsheer te Den Haag, van juni tot december 1942, J. Donner, raadsheer in de Hoge Raad, van juli 1941 tot april 1943, I. Dufour, rechter te Almelo, van juli 1942 tot oktober 1943, jhr. W.W. Feith, rechter te Groningen, van mei 1942 tot september 1944, F.A. Nelemans, kantonrechter te Rotterdam, van mei tot juni 1942, J.E. Poerink, die ook in Haaren gezeten had, van juli 1942 tot april 1943, G. Scholten, raadsheer te Den Haag, van juni 1942 tot april 1943 en A.D.C. van de Velde, kantonrechter te Sommelsdijk, van februari tot oktober 1943.⁷⁸

73 Archief Vliegthart, invnr. 71.

74 Kok, *In dienst van het recht* 2005, p. 137.

75 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 3: aan autoriteiten etc. AS 1101, 23 november 1943: doorsturen van schrijven van GK für Verwaltung und Justiz 29 oktober 1943 Ve St-1584/43.

76 Zie over deze kampen Jansens, *Ruwe hand* 1993.

77 Namenlijst in *Gedenkboek Haaren* 1947. Hierbij zijn niet de perioden van gijzeling vermeld.

78 Namenlijst in *Gedenkboek Beekvliet*.

Het hof Den Bosch probeerde raadsheer Van Bortel vrij te krijgen, die door de Sicherheitspolizei was opgepakt en in een ander Nederlands concentratiekamp geplaatst. Daartoe schreven de procureur-generaal Van Leeuwen, NSB'er, en president Vliegthart, zeer anti-nationaal-socialistisch,⁷⁹ samen aan de *Befehlshaber* van de Sicherheitspolizei met het verzoek om Van Bortel vrij te laten wegens de grote werkdruk bij het hof en de gevorderde leeftijd van Van Bortel (hij was 62).⁸⁰ Het resultaat is niet bekend. Raadsheer in de Hoge Raad Donner is langdurig afwezig geweest vanwege arrestaties en gijzeling. Hoewel Donner zich met het kerkelijk verzet bezig hield, berustten zijn twee arrestaties op misverstanden.⁸¹ Een maand na zijn tweede vrijlating werd hij op 30 juni 1941 echter met een groot aantal antirevolutionairen gegijzeld in kamp Schoorl, waarna hij verplaatst is naar Buchenwald, en in juli 1941 in Sint-Michielsgestel terecht kwam. Via correspondentie bleef hij ook in Buchenwald nog in contact met de Hoge Raad. De belastingkamer stuurde hem daar zelfs een taart.⁸² De president van de Hoge Raad Van Loon beloofde in een algemene vergadering in september 1941 te informeren of Donner vrijgelaten zou kunnen worden op voorwaarde dat hij zich van alle activiteiten buiten de Hoge Raad zou onthouden.⁸³ Op 20 april 1943 werd Donner vrijgelaten op grond van een verzoek van de Hoge Raad, die aanvoerde dat Donner niet langer gemist kon worden.⁸⁴ Tien maanden later vroeg hij ontslag.

De rechtbank Leeuwarden en het hof en de rechtbank te Amsterdam kregen te maken met executies van rechters. Nadat op 2 februari 1945 de Amsterdamse procureur-generaal, de NSB'er Feitsma, door het verzet was vermoord, werden als represaille in de nacht van 7 op 8 februari vijf personen door de Duitsers doodgeschoten, onder wie een vrijmetselaar, een communist, een arts die communisten zou hebben geholpen, de vice-president van de Amsterdamse rechtbank W.J.H. Dons en de Amsterdamse raadsheer H.J. Hülsmann.⁸⁵ Dons stond op een Duitse lijst van niet loyale personen en Hülsmann had in het kader van het protest tegen kamp Erika met Wimmer gesproken en had geprotesteerd tegen het ontslag van de Leeuwarder raadsheren Viehoff en Wedeven.⁸⁶ In de nacht van 11 op 12 februari 1945 werd de vice-president van de Leeuwarder rechtbank B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten door landwachters uit zijn huis gehaald en op straat doodgeschoten. Het is niet bekend wat daarvoor de redenen waren maar een verband met de moord op Feitsma wordt wel

79 Vliegthart werd na de oorlog werkzaam in de zuivering van de rechterlijke macht, en als 'Hooge Autoriteit' die de beslissingen van de naoorlogse tribunalen fiatteerde.

80 Archief Hof Den Bosch, invnr. 1: PG Den Bosch (Van Leeuwen) en president Hof Den Bosch (Vliegthart) aan Befehlshaber Sipo 4 juli 1941.

81 De Ruiter, *Jan Donner* 2003, hoofdstukken 11 en 12.

82 De Ruiter, *Jan Donner* 2003, p. 162.

83 Archief Hoge Raad, Notulenboek algemene vergadering 1921-1958, 1 september 1941.

84 De Ruiter, *Jan Donner* 2003, p. 169.

85 Zie Kop, *Slachtoffers* 1995, p. 17-79.

86 Kop, *Slachtoffers* 1995, p. 9, 18.

vermoed.⁸⁷ De dag na de executies in Amsterdam discussieerde het getroffen Gerechtshof over een eventuele reactie. De meeste raadsheren waren tegen staken, dat vond men te gevaarlijk. Hierbij moet bedacht worden dat in maart 1944 was verordend dat rechters die tijdens de uitzonderingstoestand (van kracht sinds 4 september 1944) hun taak niet behoorlijk uitoefenden de doodstraf konden krijgen (vo 15/1944, art. 3). Alleen J. Verdam en E.H.F.W. van Schaeck Mathon gingen over tot staking zonder bericht aan de secretaris-generaal. Het hof besloot verder om Hülsmann niet te herdenken en geen protest aan te tekenen.⁸⁸ Hierbij moet bedacht worden dat de situatie in de eindfase van de bezetting volkomen verschillend was van mei 1940. Aan het begin van de bezetting was staking ondenkbaar: ook degenen die uit protest opstapten, vroegen netjes ontslag. Toen in België direct na de Duitse inval vele ambtenaren, ook meerdere rechters, naar Frankrijk vluchtten, of in elk geval hun post verlieten, kwam daarop veel kritiek van de bevolking vanwege de bestuurlijke chaos die het meebracht. Het was bovendien strafbaar. Tegen verschillende Belgische rechters zijn tijdens de bezetting wegens postverlating maatregelen genomen door speciale (Belgische) commissies en het Hof van Cassatie.⁸⁹ De Amsterdamse raadsheren doken onder in een periode waarin het openbare leven toch al chaotisch werd. Naast de vermoorde joodse rechters en de rechters die vermoord werden toen ze nog in functie waren stierven tijdens de bezetting door andere oorzaken nog twintig rechters. Onder hen bevond zich de joodse Ernst Polak, kantonrechter te Rotterdam, die het vooruitzicht van een Duits nationaal-socialistisch bestuur niet aankon en daaruit de uiterste consequentie trok.⁹⁰

De Rotterdamse rechter Bloemarts was in juni 1940 uit Duitse krijgsgevangenschap teruggekeerd en had zijn werk als rechter hervat.⁹¹ Bloemarts was een man die zich niet veel aantrok van de risico's van de bezettingssituatie. Als rechter-commissaris had hij tegen een man die iemand voor landverrader had uitgescholden, gezegd: als uw buurman iemand vermoordt, mag u hem ook niet voor moordenaar uitmaken. Daarvoor werd hij al snel door de bezetter op de vingers getikt.⁹² Later werd hij door de Duitsers geschorst omdat hij tijdens een vooronderzoek een advocaat had aangeraden om tegen de vrouw van diens cliënt te zeggen dat zij haar correspondentie met de Duitse autoriteiten over de rechtszaak van haar man maar beter kon beperken. De raadsman bracht het advies over en werd geschorst en later gegijzeld. Bloemarts, wiens naam de advocaat niet had genoemd, bleef tegenover de Duitsers in eerste instantie zijn

87 Zie zijn necrologie door de oud-president van zijn rechtbank C.W. Stheeman in het *NJB* 1946, p. 166.

88 Archief J. Verdam, invnr. 1h: aantekeningen. Verdam werd na de oorlog Hooge Autoriteit, zie Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* 2003, p. 224. Van Schaeck Mathon werd vice-president van het Bijzonder Gerechtshof te Arnhem.

89 Zie hierover Michielsens, *Nazification* 2004, p. 30-32; Wouters, *Führerstaat* 2006, p. 24-26.

90 *NJB* 1946, p. 374. In mei 1940 vermeldde het *NJB* wel zijn overlijden, maar niet de wijze waarop of de reden daarvoor, *NJB* 1940, p. 459.

91 Archief Rb. Rotterdam, invnr. 11: president aan SG van Justitie 11 juni 1940.

92 Gesprek mw. N. van Lookeren Campagne-Taverne en C. van Lookeren Campagne.

advies aan de advocaat ontkennen. Later gaf hij toch toe, en door inspringen van president Zwaardemaker bleef het Duitse antwoord slechts bij een schorsing. Wegens Bloemarts' aanvankelijke zwijgen mocht hij na de bevrijding de eerste drie jaar niet in hogere rang benoemd worden.⁹³

5.2.7 Tekorten

De oorzaak van de moeilijkheden om vacatures bij de rechtbanken op te vullen was waarschijnlijk een combinatie van twee factoren. Ten eerste wachtte het bezettingsbestuur zo lang mogelijk op een geschikte sollicitant met de juiste politieke houding, en ten tweede wilden veel geschikte juristen niet door de NSB'er Schrieke, en dus indirect van de Duitse bezetter, benoemd worden. Die laatste houding zou te rijmen zijn met de (minderheids)opvatting van Telders dat door de bezetter benoemde rechters 'geen rechters' zijn, aangezien het Landoorlogreglement de bezetter niet de bevoegdheid zou geven om rechters te benoemen. Het zou volgens Telders beter zijn de vacatures open te laten en 'de zittende leden van het betrokken college te verzoeken iets harder te werken'. Zo zou de rechtspraak zo lang mogelijk wettig en in Nederlandse handen blijven.⁹⁴ Telders schreef dit aan het begin van de bezetting, voordat de duur en de aard ervan duidelijk waren geworden. Hooykaas meende dat juist 'oranjegezinden' een rechtersbenoeming niet uit de weg moesten gaan, precies om dezelfde reden: de rechtspraak in goede handen houden.⁹⁵

De april/mei-stakingen van 1943 luidden in de rechtspraak een periode in van moeilijkheden om de toegenomen drukte en personeelstekorten op te vangen. Op 15 mei 1943 werden door Schrieke de bepalingen over de vakanties van rechters tot nader order buiten toepassing verklaard (vo 55/1943). Deze verordening is tijdens de bezetting niet herroepen. Al eerder kostte het moeite vacatures te vervullen, en soms lukte het niet. Soms besloot Schrieke officieel een vacature onvervuld te laten.⁹⁶ De NSB-president van het Leeuwarder gerechtshof Maitland moest in 1942 afreizen naar Den Haag om Schrieke te verzoeken in een rechtersvacature te voorzien. Schrieke stemde toe en verlangde een aanbeveling met slechts één of twee namen. Aldus geschiedde.⁹⁷ Ook aan het Leeuwarder hof kampte men zoals gezegd met een personeelstekort. Naar aanleiding van het ontslag van de twee Leeuwarder raadsheren vanwege het arrest inzake kamp Erika bepaalde Schrieke bij beschikking van 7 mei 1943 dat zolang er in totaal minder dan vier raadsheren in Leeuwarden werkten, alle strafzaken door enkelvoudige kamers moesten worden afgedaan.⁹⁸ Na Dolle

93 Archief zuivering Justitie, invnr. 32: rapport over Bloemarts.

94 Telders, *Verzameld werk* IV, p. 300: advies aan Snouck Hurgonje, 25 mei 1940.

95 Archief zuivering Justitie 210; gesprek P.R. Smits.

96 Het ging om de vacatures voor kantonrechters te Rotterdam (*Stcrt.* 1942, 85, ontstaan door de zelfmoord van Ernst Polak), en Brielle (*Stcrt.* 1942, 231, ontstaan door het pensioen van de 65-jarige De Jong).

97 Archief rechtbank Leeuwarden 18-02, invnr. 72: algemene raadkamer 17 december 1942: mededeling van de president.

98 Archief departement van Justitie, invnr. 9e: Beschikking SG van Justitie 7 mei 1943.

Dinsdag en de vlucht van meerdere nationaal-socialistische rechters vonden zo goed als geen nieuwe benoemingen meer plaats.

Om de tekorten op te vangen kon men behalve nieuwe mensen aanstellen ook proberen voor rechters die met de nieuwe pensioenleeftijd te maken kregen, verlenging aan te vragen.⁹⁹ Zo werd de vice-president in de Haagse rechtbank H.W.E. Klomp na zijn vijenzestigste gehandhaafd. Zijn zoon P.C. Klomp werkte bij de NSB als hoofd van de dienst wetgeving van de afdeling bestuurszaken onder Carp¹⁰⁰ en had er waarschijnlijk voor gezorgd dat Carp bij Schrieke verzocht om zijn vader te handhaven. Carp voerde aan dat Klomp, hoewel geen NSB'er, toch zijn trouwe medewerking had verleend aan een ordelijk verloop van zaken, en zich vrijwillig als rechter-commissaris in vrederechtszaken had opgegeven. Bovendien, zo betoogde Carp nog, was het met het oog op het gebrek aan geschikte krachten in de rechterlijke macht moeilijk in vacatures te voorzien. Omdat Klomp niet wist van de brief van Carp, werd hem in het kader van de naoorlogse zuivering geen maatregel opgelegd.¹⁰¹

De slag om Arnhem in september 1944 vernielde het Paleis van Justitie en had tot gevolg dat de stad ontruimd werd. De Arnhemse rechters werden, zoals eerder vermeld, benoemd als rechter-plaatsvervangers in Zutphen en Utrecht, maar hebben lang niet allemaal daadwerkelijk als rechter doorgewerkt, en dus ook geen soelaas voor de tekorten geboden. Een uitzondering was jhr. G.W. Mollerus, die in Apeldoorn voor de Zutphense rechtbank vele comparities, enquêtes en instructies behandelde en als politierechter optrad.¹⁰²

Het Amsterdamse hof verloor aan het begin van de bezetting al vier raadsheren: W.N.J.M. Smit, die in juni 1940 overleed, de twee joodse raadsheren Canes en Boas die in november geschorst werden, en vice-president P.A. Rutgers van der Loeff, die op 1 oktober 1940 op zeventigjarige leeftijd met pensioen ging (de nieuwe leeftijdsgrens was nog niet ingevoerd). Ondanks herhaald verzoek van de president was er in de zomer van 1941 nog geen nieuwe vice-president benoemd. Op 9 juni 1941 waren er maar liefst vijf vacatures in het hof. Op 19 augustus 1941 ontving het hof een briefje namens de secretaris-generaal met de vraag welke personeelsbezetting onder de huidige omstandigheden 'strikt noodzakelijk' was. Op de vacature van vice-president solliciteerden onder andere de nationaal-socialisten V.D. Krone, kantonrechter te Amsterdam en hoofdsteller van *Het Rechtsfront* (hij overleed echter in de zomer van 1941) en S.J.M. Wijthoff, rechter-plaatsvervanger in de rechtbank Amsterdam, lid van NSB en Rechtsfront, die evenwel in augustus 1941 benoemd werd in het Vrederechtshof. Een andere sollicitant was geen nationaal-socialist of nazi-sympathisant: P.H. Smits, rechter in de Amsterdamse

99 De enige vermelding in de *Staatscourant* van een verlenging is die van A.J. van Royen, president van de rechtbank Amsterdam. *Stcr.* 1943, 64: Na 1 april 1943 zou hij voor drie jaar gehandhaafd worden, dat wil zeggen tot hij 69 jaar en enkele maanden oud zou zijn.

100 *Nationaal-socialistische almanak* 1943, p. 42.

101 Archief zuivering Justitie, invnr. 32: Carp aan Schrieke 16 maart 1943, en invnr. 222: advies zuiveringsraad ressort Den Haag 29 april 1946.

102 Barendsen, 'Rechtbank Arnhem' 2004, p. 67-69.

rechtbank. Na een tijdje vruchteloos afgewacht te hebben, aanvaardde hij echter op 1 september 1941 een benoeming als raadsheer in de Hoge Raad. In mei 1942 kwam het bericht dat de andere vice-president, jhr. J.F. Lewe van Nijenstein, ook zou worden ontslagen vanwege de leeftijdsgrens alsmede de raadsheer J. van Binsbergen die in eerste instantie de beoogd opvolger was geweest van Rutgers van der Loeff en al voor zijn ontslag overleed.¹⁰³ Toen waren er helemaal geen vice-presidenten meer in het hof. Pas in 1943 werd er weer een vice-president benoemd: J. Kampstra, een NSB'er die eerder Krone was opgevolgd in de functies van hoofdopsteller van *Het Rechtsfront* en kantonrechter te Amsterdam. Kampstra was eind mei 1943 tot raadsheer benoemd en reeds eind augustus tot vice-president. Het zat het hof niet mee wat de vervulling van vacatures betreft, want in januari 1943 was als nieuwe president rechtsfrontleider Fruin benoemd en in de zomer van 1942 was de nationaal-socialist W.A. Ubbens, rechter in Alkmaar, tot raadsheer gepromoveerd. Zo werden de tekorten door de bezetter en secretaris-generaal Schrieke wat betreft het Amsterdamse gerechtshof net zo lang in stand gehouden tot er enigszins geschikte kameraden konden worden benoemd.

Ook de verhoogde inzet van plaatsvervangers kon soms soelaas bieden. De Rotterdamse president Zwaardemaker vroeg aan de secretaris-generaal in mei 1944 om een hogere toelage voor rechter-plaatsvervanger H.S. Schadee, omdat die 'bijkans een volledige rechterstaak' vervulde wegens de onmogelijkheid van het vervullen van vacatures. Daarnaast wilde Zwaardemaker graag een extra rechter-plaatsvervanger benoemen aangezien ook een vice-president en de eerdergenoemde rechter Bloemarts gemist moesten worden. De nieuwe rechter-plaatsvervanger zou in de burgerlijke kamer aan de slag kunnen voor het opvangen van de toegenomen drukte in verband met de 'sterke toeneming in de jongste tijd der echtscheidingen en de overige met de ontredde der gezinnen als gevolg van den oorlogstoestand samenhangende zaken'.¹⁰⁴

5.3 Instroom

5.3.1 Benoemingen van rechters en raadsheren

Zoals aan het begin van het hoofdstuk uiteengezet, was de Duitse bezetting-overheid door Seyss-Inquart geïnstrueerd om vooral bij benoemingen, dus ook van rechters, de NSB te consulteren.¹⁰⁵ Wanneer bij Schrieke het verzoek om een benoeming was binnengekomen, ofwel op de gebruikelijke manier door middel van een voordracht van het betreffende gerecht ofwel via een andere weg, dan stuurde Schrieke het voorstel met zijn commentaar door naar de

103 Archief Hof Amsterdam, invnr. 477: Stukken vacatures, benoemingen, ontslagen.

104 Archief Rb. Rotterdam, invnr. 11: president aan SG van Justitie 6 mei 1944.

105 Archief Verwaltung und Justiz invnr. 832: RK aan GKe, Vertreter Auswertigen Amts, Leiter Präsidialabteilung, Beauftragten der Provinzen und von Amsterdam und Rotterdam 15 december 1942.

Ministerialrat. Die nam dan weer contact op met het hoofd van de Hauptabteilung Nederlandse personeelsaangelegenheden Althaus, die zijn oordeel weer via de Hauptabteilung Justiz of direct aan Schrieke mededeelde. Schrieke kon dan bij geen bezwaar tot benoeming overgaan. De mening van NSB kon door de secretaris-generaal of door de Duitsers worden gepeild.¹⁰⁶ Om goedkeuring van de Duitsers te krijgen bij het benoemen van niet-NSB'ers schreef Schrieke erbij, ongeacht de politieke opvattingen van de kandidaat: 'sehr guter politischer Gesinnung'.¹⁰⁷

Van de mogelijkheid om af te wijken van de normale benoemingsprocedures is meermaals gebruik gemaakt. Nationaal-socialisten maakten vrijwel geen kans om op een aanbeveling te komen, en moesten dus steeds zonder normale procedure benoemd worden. Via het Rechtsfront, de NSB of direct via een NSB-president van een gerecht of via het departement van Justitie konden nationaal-socialistische juristen een rechterspost bemachtigen. In het voorjaar van 1941 ontvingen de leden van het Rechtsfront een rondschrijven van A. Semplonius, een Amsterdamse advocaat die de daarop volgende zomer raadsheer in het Vredegerechtshof zou worden, over de mogelijkheid om toe te treden tot de rechterlijke macht.¹⁰⁸ Zoals in hoofdstuk 2 reeds vermeld, maande de leiding van het Rechtsfront in november 1941 iedereen nog eens namen door te geven van juristen die geschikt waren voor een rechtersbenoeming. Zij hoefden geen lid te zijn van Rechtsfront of NSB, mits zij maar begrip hadden voor de 'nieuwe tijd'.¹⁰⁹ Regelmatig verschenen vacaturelijstjes in *Het Rechtsfront* met de mededeling 'Requesten om benoeming in deze vacatures kunnen worden ingezonden'.¹¹⁰ Ook maakte het blad bekend welke kameraden waar benoemd waren, al waren dit meestal geen rechters maar veelal lager gerechtelijk personeel zoals schrijvers en rijksklerken.¹¹¹

Zo solliciteerden twee advocaten, W.L. van der Meulen uit Amsterdam en de Nijmeegse H.C.J. Groot in respectievelijk januari 1941 en februari 1943 per brief aan het Rechtsfront naar een plek in de rechterlijke macht. Met zijn drie en een half jaar ervaring in de advocatuur zou Van der Meulen graag in aanmerking komen voor de functie van griffier of rechter-plaatsvervanger. Hij krijgt meer dan dat: bij de invoering van de vrederechtspraak krijgt hij een van de twee posities van vrederechter in de Amsterdamse rechtbank toebedeeld. Eenmaal in functie blijkt zijn ervaring niet geheel toereikend: de griffier en de officier van justitie moeten hem steeds instructies influisteren.¹¹² Groot, die vanwege zijn

106 Zie de correspondentie over enkele benoemingen in archief Verwaltung und Justiz invnr. 2341.

107 Archief zuivering Justitie, invnr. 206: advies HCRM 19 april 1946 aan Minister van Justitie over Reyers, griffier HR.

108 CABR dossier Van der Meulen: p-v politieke recherche afdeling Amsterdam 15 oktober 1946.

109 Archief Rechtsfront, invnr. 172: Verslag vergadering 1 november 1941; notulen 13 februari 1943.

110 Bijvoorbeeld in *Rechtsfront* 1944-73, p. 155.

111 Zie bijvoorbeeld *Rechtsfront* 1942-28, p. 66.

112 Archief Rechtsfront invnr. 172a: Van der Meulen aan Semplonius 27 januari 1941. Van den Brandt, *Amsterdamse zaken* 2006, p. 65.

katholicisme geen lid van de NSB kon worden, werd enkele maanden na zijn sollicitatie bedeed met de functie van substituut-griffier bij het inmiddels in Nijmegen gevestigde Economisch Gerechtshof.¹¹³ L.C.H. van Beeck Calkoen, lid van Rechtsfront en NSB, schreef aan het Rechtsfront dat hij als het echt moest ook wel een rechterlijke functie wilde aanvaarden, maar liever burgemeester werd: 'Als rechter zou ik niet meer kunnen vechten en mij kunnen bewegen tussen de volksgenoten vooral op sociaal gebied.' Hij achtte zich 'veel te beweeglijk om het op een rechtersstoel uit te houden.' Hoe hij terecht is gekomen, is onbekend, maar burgemeester of rechter is hij niet geworden.¹¹⁴

Het hof Den Bosch protesteerde tegen de voorgenomen benoeming tot raadsheer van A.W. Kleinenhammans (ook wel Kleinen Hammans), rechter in de rechtbank ter stede. Op het verzoek van de procureur-generaal, de NSB'er Van Leeuwen, om inlichtingen over de geschiktheid van Kleinenhammans voor de functie van vice-president van de rechtbank of raadsheer in het hof antwoordde de president van het hof A.J. Vliegthart, dat Kleinenhammans een 'zeer zwakke kracht' was en bovendien 'buitengewoon moeilijk in de omgang', wat hem voor beide functies 'ten eenenmale ongeschikt' maakte. Hij was het eens met de president van de rechtbank dat Kleinenhammans een 'zeer nerveuze natuur' had en dat zijn oordelen gekenmerkt werden door 'achterdochtigheid en heftigheid.'¹¹⁵ Het heeft niet geholpen. Kleinenhammans werd op 9 maart 1944 tot raadsheer benoemd. De benoeming van een andere Bossche rechter tot raadsheer heeft het hof wel tegen weten te houden. Het ging om J.W.M. Schröder, die eveneens 'ten eenenmale ongeschikt' geacht werd voor een benoeming tot raadsheer, onder andere omdat hij aan een zenuwziekte zou lijden.¹¹⁶ Deze Schröder, na de bevrijding oneervol ontslagen, werkte samen met M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, die als NSB'er commissaris der provincie Limburg was, en bevorderde de benoeming van een NSB'er (vrederechter Loeff) in de Bossche rechtbank. Van sympathie voor het nationaal-socialisme blijkt uit het volgende echter niet. Hij dacht de bezetting en de blijvende Duitse heerschappij te kunnen aangrijpen om met de vereniging 'Brabantia Nostra' Noord-Brabant bij Vlaanderen te voegen. Hij zag het dilemma aldus: ofwel we zullen een akelige toekomst hebben met het noorden en het Hollandse individualisme, ofwel met België een meer Latijnse samenleving vormen tegen de germanisering.¹¹⁷ Hij associeerde blijkbaar, net als sommige Italiaanse fascistten, Germanen met individualisme.¹¹⁸ Het Amsterdamse hof tekende bij monde van de later gefusilleerde H.J. Hülsmann protest aan tegen de benoeming van kantonrechter Kampstra als raadsheer, die ook 'ten eenenmale ongeschikt'

113 Archief Rechtsfront invnr. 172a: Groot aan Rechtsfront februari 1943.

114 Archief Rechtsfront invnr. 172a: Van Beeck Calkoen aan Semplonius 26 januari 1941. Mededeling P. Romijn (NIOD).

115 Archief Hof Den Bosch, invnr. 1: PG Den Bosch aan president Hof Den Bosch 12 augustus 1941; antwoord president 13 augustus 1941.

116 Archief Hof Den Bosch, invnr. 211: Notulen algemene vergadering 24 november 1942; uitspraak HCRM 20 november 1946.

117 Archief zuivering Justitie, invnr. 226: HCRM aan Minister van Justitie 20 juli 1946.

118 Cf. §2.3.5.

geacht werd.¹¹⁹ De Maastrichtse kantonrechter H.J.A.J. Stroom had zijn benoeming te danken aan De Marchant et d'Ansembourg en Van Genechten met wie hij allebei een gesprek had naar aanleiding van zijn sollicitatie. De president F.A.J. Marres en de officier van justitie van de rechtbank Maastricht, beiden nationaal-socialisten, waren het erover eens dat het kantonrechterschap ofwel aan Stroom ofwel aan H.P. van Heyst, NSB-advocaat, diende toe te komen. Marres informeerde de rechtbank dat het opmaken van een aanbeveling daarom geen zin had.¹²⁰ Van Heyst werd kantonrechter te Hilversum. Marres was zelf ook buiten de normale procedure om benoemd, en moest worden geïnstalleerd door vice-president A.E.W. Hustinx, wat voor deze extra pijnlijk was aangezien hij onder normale omstandigheden zelf president zou zijn geworden.¹²¹ Dat laatste was ook het voorstel van Hooykaas, die Marres het vice-presidentschap had toebedacht, maar blijkbaar niet het laatste woord had gekregen.¹²²

De Utrechtse rechtbank werkte niet mee aan de benoeming van een nationaal-socialist in de vacature die ontstond na het vertrek van G.J. Couvée eind september 1942 naar het Economisch Gerechtshof. Couvée was enthousiast lid van NSB en Rechtsfront. Rechtsfrontleider Fruin, destijds president van de Utrechtse rechtbank, schreef aan Schrieke op 5 januari 1943 dat het niet mogelijk was gebleken een aanbeveling op te stellen in samenwerking met de rechtbank, die wilde voorkomen dat de naam van een NSB'er op de aanbeveling zou prijken. Fruin en de Amsterdamse procureur-generaal, de NSB'er J. Feitsma, bevalen bij Schrieke twee personen aan: J.J. Boelhouwers, antisemit,¹²³ nationaal-socialist en griffier bij de economische rechter en de politierechter van de Amsterdamse rechtbank, en G.Th. Hamelink, hoewel die laatste 'nog zeer jong' was. Fruin droeg Boelhouwers voor. De rechtbank had eerder geen van de zes sollicitanten, onder wie Hamelink en Boelhouwers, geschikt geacht.¹²⁴ Langer dan vier maanden kon de Utrechtse rechtbank het echter niet rekken. Boelhouwers bleek echter al vergeven als rechter aan de rechtbank Amsterdam, zodat eind januari 1943 Hamelink benoemd werd. Fruin was een week eerder tot president in het Amsterdamse gerechtshof benoemd, en werd in Utrecht in september van dat jaar opgevolgd door Couvée, die daarvoor terugkeerde uit het Economisch Gerechtshof.

Zwaardemaker zei in zijn apologie dat hij zelf geen enkel initiatief had ontplooid om zich in aanmerking te laten komen voor het presidentschap van de rechtbank Rotterdam. Enige tijd na het neerleggen van het redacteurschap van De Waag werd hij tot zijn verbazing gevraagd voor deze vacature die reeds vóór de bezetting bestond. Hij aanvaardde de benoeming en het passeren van de oudste

119 Kop, *Slachtoffers* 1995, p. 19.

120 Archief zuivering Justitie, invnr. 33: Advies commissie zuivering arrondissement Maastricht juni 1945.

121 Gesprek mr. P.G.H. Paulussen.

122 Archief zuivering Justitie invnr. 29: voorstel Hooykaas.

123 Getuige een antisemitisch artikel van zijn hand: 'Nederland en de joden' 1941, in het nationaal-socialistische tijdschrift *Nieuw Nederland*. Zie ook Van den Brandt, *Amsterdamse zaken* 2006, p. 61.

124 Archief zuivering Justitie, invnr. 31

vice-president, jhr.dr. G.W. van Vierssen Trip, pas toen hem duidelijk werd gemaakt dat anders een NSB'er zou worden benoemd.¹²⁵ In een brief aan de nieuwbakken president van de Hoge Raad Van Loon schreef hij bereid te zijn over zijn in het gesprek met dr. Seiffert geuite:

zeer ernstige persoonlijke bezwaren heen te stappen [...] omdat ik meen dat dit in de gegeven omstandigheden mijn plicht is.¹²⁶

Het was voor niet-nationaal-socialisten door dit benoemingsbeleid lastig om een positie in de rechterlijke macht te verwerven. L.J. van Gelein Vitringa, rechter-plaatsvervanger in de Haagse rechtbank, had een goede naam, stond anderhalf jaar als invallend politierechter zeer gunstig bekend, en was al meermaals op de voordracht voor een rechterspost voorgekomen. Maar omdat voortdurend buitenstaanders buiten de voordrachten om benoemd werden, lukte het hem niet om rechter te worden. Hij solliciteerde in 1943 naar een benoeming in de rechtbank Rotterdam, waarbij de Haagse officier van justitie hem een gunstige aanbeveling verschafte bij de Rotterdamse vice-president De Bie. Hij zou volgens de officier in Den Haag ongaarne gemist worden. Ook de Rotterdamse politierechter en de officier van justitie ontvingen aanbevelingsbrieven. Aanbevelingsbrieven aan president Zwaardemaker zijn niet aangetroffen, wat erop zou kunnen wijzen dat men aan de overige leden duidelijk wilde maken dat Van Gelein Vitringa geen voorstander van de 'nieuwe orde' was.¹²⁷ Deze keer lukte het hem wel: hij werd benoemd op 3 mei 1943, en kon een klein jaar later alsnog naar de Haagse rechtbank overstappen.

Ook bij benoeming van niet-nationaal-socialisten werd op verschillende manieren afgeweken van de normale procedure. Schrieke verzocht de president van de rechtbank Leeuwarden in verband met de invoering van de economische rechtspraak om een voordracht met slechts één naam in plaats van drie voor de functie van economisch rechter en twee namen voor evenzovele plaatsvervangend economische rechters (normaal gesproken reeds zittende rechters). De drie werden benoemd conform de voordracht, waarbij de merkwaardige situatie zich voordeed dat de economische rechter, S.N. van Opstall, niet zoals gebruikelijk tevens tot (gewoon) rechter was benoemd, zodat hij als rechter-plaatsvervanger de economische rechtspraak voor zijn rekening nam. Pas vanaf februari 1943 was hij tevens gewoon rechter. Schrieke wenste overigens bij benoemingen in de enkelvoudige burgerlijke kamer of als kantonrechter wel gewoon een voordracht met drie namen op alfabet.¹²⁸ Zo werd onder de NSB-president Maitland een gewone procedure gevolgd voor de vervulling van de vacature voor kantonrechter te Sneek. Uitgaande van negen binnengekomen

125 Archief Zwaardemaker invnr. 15, ontwerp-apologie.

126 Archief Zwaardemaker invnr. 1, brief aan J. Van Loon, 23 augustus 1941.

127 Archief Rb. Rotterdam, invnr. 11: Officier van Justitie Den Haag aan De Bie, vice-president Rotterdam, 22 januari 1943.

128 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 9: SG van Justitie aan president Rb. Leeuwarden 16 april 1941, AS kabinet 124 F.

rekesten werden door stemming de eerste twee namen vastgesteld en de derde via loting.¹²⁹

Na de bevrijding werden alle tijdens de bezetting benoemde leden van de rechterlijke macht ontslagen, zo blijkt uit de departementale registers. Alle rechters die geen zuiveringsmaatregel opgelegd kregen, werden met ingang van hun ontslagdatum in dezelfde functie herbenoemd. Strikt genomen was ontslag niet nodig geweest: de benoemingen door de bezetter konden immers alleen voor de periode van de bezetting gelden. Het dienstverband was dus met het herstel van het gezag van de wettige regering van rechtswege geëindigd. De vooroorlogse leden van de Hoge Raad tezamen met Smits en De Visser werden gestaakt (Nypels om onduidelijke redenen geschorst), en de overige tijdens de bezetting benoemde raadsheren werden ontslagen.¹³⁰

5.3.2 *In welke vacatures werden nationaal-socialisten benoemd?*

Als nationaal-socialisten worden in dit hoofdstuk aangemerkt: rechters van wie vaststaat dat ze op enig moment tijdens de bezetting lid waren van de NSB of het Rechtsfront. In de tabellen bij dit hoofdstuk noem ik deze groep categorie 1. Een tweede groep, categorie 2, omvat de rechters van wie niet vaststaat dat van NSB of Rechtsfront lid zijn geweest (of vaststaat dat ze dat niet waren), maar die na de bevrijding wel een maatregel hebben opgelegd gekregen in het kader van de zuivering van de rechterlijke macht of veroordeeld zijn in de Bijzondere Rechtspleging wegens nationaal-socialistische sympathieën of te ver gaande samenwerking met de bezetter.¹³¹

De nieuwe leeftijdsgrens maakte in slechts vier van de 21 gevallen direct ruimte voor NSB'ers. W.A. Ubbens werd als raadsheer in Amsterdam benoemd, vijf dagen nadat jhr. J.F. van Lewe van Nijenstein was ontslagen. In Haarlem volgde jhr.dr. B. van den Brandeler de kantonrechter P.H.F. Bijl de Vroe op. Vice-president in de Roermondse rechtbank M.J.A.M. van der Grinten maakte plaats voor Diephuis, die als rechter in dezelfde rechtbank direct benoemd kon worden. In Tilburg werd F.F.J.B. van de Ven als kantonrechter opgevolgd door W.M.M. Hekking.

De vacatures veroorzaakt door op verzoek ontslagen rechters werden iets vaker door nationaal-socialisten opgevuld. Van de 21 vacatures door op verzoek ontslagen niet-nationaal-socialistische rechters werden er zeven door nazi's opgevuld. Dat betekent dat in een derde van de gevallen de vrees van de spreekwoordelijke burgemeester in oorlogstijd werkelijkheid werd: als ik (uit protest, angst of gewetensbezwaren) ontslag neem, dan kan er een nazi voor mij in de plaats komen. Van Lunteren was de eerste raadsheer die in Den Haag benoemd werd nadat de raadsheren Haga en Van Berckel ontslag hadden genomen uit protest tegen de vrederechtspraak. J. Houwink vroeg ontslag als

129 Archief Rb. Leeuwarden 18-02, invnr. 72: algemene raadkamer 2 september 1942.

130 Ik behandel hier niet de naoorlogse controverse betreffende de door sommigen gewenste zuivering van de Hoge Raad. Zie §3.3.2.

131 Zie Bijlage 2.

president van de Arnhemse rechtbank, waarna hij werd opgevolgd door zijn nationaal-socialistische collega Hannema. Houwink zou overigens kort daarna 70 worden, zodat hij sowieso met pensioen had moeten gaan. De Maastrichtse kantonrechter E.J.H. Jaspas werd op zijn verzoek ontslagen, en kreeg als opvolger de na de bevrijding oneervol ontslagen Stroom, wiens benoeming hierboven is besproken. In Groningen vervulde Hazelhoff Roelfzema na elf maanden de presidentsvacature die door het zelfgevraagde ontslag van F.J. Lisman was ontstaan. NSB-advocaat Van Heyst kon in november 1942 kantonrechter in Hilversum worden doordat een half jaar eerder J.N. van de Ley het voor gezien had gehouden. L.Th. Jorissen werd als raadsheer in het Amsterdamse hof door Kampstra opgevolgd. Ten slotte werd Van Lunteren in de Hoge Raad benoemd op de dag dat Donner zijn ontslag kreeg. Hieruit blijkt dat in veel gevallen waarin de instructie van de regering uit 1937 om op de post te blijven niet werd opgevolgd, er deutschfreundlichen benoemd werden. De opvatting van Hooykaas klopte dus, dat NSB'ers zouden worden benoemd als oranjegezinden zich aan benoemingen onttrokken.

Ongevraagd ontslag wegens politieke tegenstand leverde eveneens enkele benoemingen op van personen uit de onderstaande categorieën 1 en 2, namelijk vijf in twaalf van deze vacatures. De Leeuwarder rechtbankpresident Stheeman werd pas een jaar na zijn ontslag door Maitland opgevolgd. De Leidse repetitor J. Fruytier had zich laten benoemen in de vacature Petit maar werd voor de rechterstaak niet capabel geacht.¹³² Na het ontslag van de Leeuwarder raadsheeren Viehoff en Wedeven werd de NSB'er Okken in het zwaar onderbezette gerechtshof aangesteld. De eerdergenoemde Kattenbusch (eerst aanhanger van de nieuwe orde, wekte later irritaties bij de Duitsers) werd in de Groningse rechtbank meteen vervangen door H. Pot, die na de bevrijding wegens onvaderlands gedrag werd ontslagen en griffier mocht worden in Harderwijk.¹³³ De Amsterdamse kantonrechter Hoog werd vervangen door de NSB'er J. Engelman, en de Delftse kantonrechter Nieuwhuis kreeg geen opvolger. In Duitsland werden de lege posten na het ontslag van politieke tegenstanders niet opgevuld, en zelfs opgeheven,¹³⁴ maar dat zal hier wel niet hebben gespeeld aangezien dergelijke vacatures in Nederland meestal wel zijn vervuld, in enkele gevallen door medestanders van de nieuwe orde.

Vacatures die door het ontslag van joodse rechters werden veroorzaakt, werden niet snel vervuld, en dus is het moeilijk te zeggen in hoeveel van die vacatures door nazi's of sympathisanten werden benoemd. Een uitzondering is de benoeming van de deutschfreundliche Van Loon als opvolger van de joodse president van de Hoge Raad Visser. Al eerder is gewezen op het onvervuld laten van de vacature voor kantonrechter in Rotterdam, die het gevolg was van de zelfmoord van de joodse Polak. Het is mogelijk dat de Duitsers dit soort

132 Archief Vliegthart, invnr. 71.

133 Archief ministerie van Justitie: Register Rechterlijke Macht 1934-; archief zuivering Justitie, invnr. 33: Minister van Justitie aan H. Pot 18 september 1946. Zie over Kattenbusch §5.3.7.

134 Angermund, *Deutsche Richterschaft* 1990, p. 54.

‘besmette’ vacatures zoveel mogelijk onvervuld wilden laten, zoals in Duitsland gebeurde met vacatures door ontslag van politieke tegenstanders. In vijf van de negen gevallen zou gezegd kunnen worden dat uiteindelijk een nazi(sympathisant) benoemd is in een functie die een half tot drie jaar eerder door een jood werd vervuld.

Tabel 5.4 Aard vacatures vervuld door nazi's en sympathisanten

	<i>nieuwe leeftijdsgrens</i>	<i>verzoek</i>	<i>ongevraagd</i>	<i>joden</i>	<i>totaal</i>
ontslagen niet-nazi's	21	21	12	9	63
vacatures door nazi's opgevuld	4	7	5	5	21

5.3.3 *Carrières van nationaal-socialisten*

Uit de inventarisatie van de rechtersbenoemingen tijdens de bezetting blijkt dat sommige personen van categorie 1 dankzij de bezetting bliksemcarrières in de rechterlijke macht maakten. Sommigen werden gearachuteerd in een hoge post, waarvan Van Loon als president van de Hoge Raad natuurlijk het beste voorbeeld is. Een ander is Ten Raa, werkzaam geweest bij de spoorwegen en een bank in Nederlands Indië, maar sinds 1930 zonder beroep, die in 1943 raadsheer werd in het Leeuwarder gerechtshof.¹³⁵ Van Lunteren, die privaatsdocent was geweest in Utrecht en redacteur van *Volk en Vaderland*, werd ook meteen raadsheer, eerst in het hof Den Haag en vervolgens bij de Hoge Raad. Twee nationaal-socialisten, Fruin en Maitland, die wel vooroorlogse ervaring als rechter hadden, werden achtereenvolgens president van een rechtbank en van een gerechtshof. Wat verder opvalt is dat de personen uit categorie 2 ofwel vóór de oorlog al rechter waren en tijdens de bezetting in dezelfde functie bleven, ofwel tijdens de bezetting voor het eerst een rechterlijke functie verwierven en tijdens de bezetting niet van functie veranderden. De enige uitzondering op deze regel is Helb, die achtereenvolgens raadsheer in het Vrederechtshof en in de Hoge Raad werd.

135 Zie Hermans, *Gewetens wille* 2003, p. 62.

5.3.4 *De Hoge Raad*

Bij de Hoge Raad werd het vervroegd ontslag van vier raadsheren mogelijk door verlaging van de ouderdomsgrens: Van Gelein Vitringa, Kusters, Sevatius en Meckmann. Daarnaast was president Visser ontslagen en overleden twee raadsheren tijdens de bezetting: Van Regteren Altena en Taverne. De Menthon Bake ging op zijn zeventigste met pensioen na toepassing van de uitzonderingsregeling. Tenslotte was er nog de gijzeling en de ontslagname van Donner. Nu was het voor de bezetter geen zegen dat er zodoende in de loop van vijf jaar bezetting negen vacatures te vervullen waren, aangezien er nauwelijks juristen van het gewenste kaliber voorhanden waren, die ook nog eens bereid waren de bezetter of het nationaal-socialisme een handje te helpen. Ik kom daar op terug na een beschrijving van de pensioneringen. Aanbevelingen hoefde de Hoge Raad overigens niet meer in te zenden, omdat de bezetter met het verdwijnen van de Tweede Kamer de aanbevelingsprocedure voor de duur van de bezetting vervallen had verklaard.¹³⁶

Raadsheren Kusters en Van den Dries hadden bij Schrieke gepleit voor het handhaven van de raadsheren die door de nieuwe leeftijdsgrens moesten opstappen. Ze stelden voor hen in het belang van de continuïteit der rechtsbedeling geleidelijk te vervangen. Ook verzochten ze Schrieke op de aanbevelingslijst van vóór de oorlog te kijken. Schrieke en president Van Loon besloten dit advies slechts gedeeltelijk op te volgen. Zij stelden voor aan de rijkscommissaris om alleen Taverne en De Menthon Bake na hun vijftenzestigste te laten blijven op grond van hun politieke gezindheid, waarmee de bezetter akkoord ging.¹³⁷ In het geval van Taverne zal aan dat advies onder andere zijn van voor het nationaal-socialisme daterende bewondering voor Duitsland ten grondslag gelegen hebben. Ook zijn steun voor de economische strafrechtspraak en het feit dat hij voorstander was van analogische toepassing van de strafwet hebben mogelijk geholpen. Kusters moest meteen ontslagen worden. Die wilde zelf namelijk niet in aanmerking komen voor de gunst van de uitzonderingsregeling, waardoor hij Visser als president had kunnen opvolgen.¹³⁸ Meckmann kwam zoals eerder vermeld niet in aanmerking vanwege de twee joodse grootouders van zijn echtgenote.

Van de voordracht van voor de oorlog (jhr. De Brauw, prof. dr. R.P. Cleveringa, H. Haga, P.H. Smits en W.P.J. Pompe) kwam alleen Smits in aanmerking wegens zijn 'politieke instelling', wat pas na langdurig onderhoud van Schrieke met Smits was gebleken. Die lange duur zou erop kunnen wijzen dat het

136 Ongedateerde (doch op juli of augustus 1941 te dateren) anonieme notitie ('zeer vertrouwelijk') over mededelingen van de secretaris-generaal. Collectie P.R. Smits.

137 Archief zuivering Justitie, invnr. 133g: Brief Schrieke, medeondertekend door Van Loon, aan Seyss-Inquart 13 augustus 1941. Zie ook Archief zuivering Justitie, invnr. 132: RK aan GK für Verwaltung und Justiz 28 augustus 1941 over bezetting HR, onder andere: uitzonderingsregeling voor Taverne (Anordnung 26 augustus 1941) en De Menthon Bake (resp. tot 1 november 1944 en 1 mei 1943). Archief Hoge Raad, notulenboek algemene vergadering 1921-1958: Mededeling hiervan door Van Loon in de vergadering van 1 september 1941.

138 Mazel, *In naam van het recht* 1984, p. 58; Van Loon, 'Een antwoord', p. 12.

Schrieke veel moeite kostte om met Smits een formulering te vinden waarmee Schrieke hem op een voor de Duitsers aanvaardbare wijze aan kon bevelen. Schrieke vroeg hem in dat gesprek of hij tot de ambtenaren behoorde die de Duitsers in hun functie tegenwerkten zoals de rechtbank Den Bosch deed, die het luisteren naar de Engelse radio met ‘slechts’ 25 gulden beboette. Smits antwoordde zelf mede een vonnis te hebben gewezen in Amsterdam waarin slechts 15 gulden boete werd opgelegd. Na het geven van die informatie dacht hij dat hij wel niet meer in aanmerking zou komen voor een benoeming tot raadsheer.¹³⁹ Schrieke stapte blijkbaar toch over het bezwaar heen. Buiten de vooroorlogse aanbeveling raadden Schrieke en Van Loon Seyss-Inquart ook aan: J.A. de Visser, die al in september 1940 als procureur-generaal bij het Arnhemse hof plaats had moeten maken voor de NSB’er W. de Rijke, en prof. W. van Iterson, hoogleraar oudvaderlands recht te Leiden, wiens naam op het gevonden exemplaar van de brief aan de rijkscommissaris doorgekruipt is.¹⁴⁰ Seyss-Inquarts *Entwurfbeschluss* telde drie namen voor de functie van raadsheer in de Hoge Raad: De Visser, Smits en Van Iterson, wiens naam ook hierop is doorgekruipt en op een ander ontwerp niet meer voorkomt. Hij is dan ook nooit benoemd. Volgens D.J. Veegens was de aanstelling van Van Gelein Vitringa niet na zijn vijfenzestigste verlengd vanwege een de Duitsers onwelgevallige beschikking van de Hoge Raad inzake het Nederlands-Duits Rechtsvorderingsverdrag.¹⁴¹ Ik zal nu de tijdens de bezetting benoemde leden langslopen.

De benoeming van Van Loon tot president van de Hoge Raad werd door Zwaardemaker in *De Waag* een ‘niet geringe sensatie’ genoemd. Het was namelijk voor het eerst sinds 1813 dat iemand van buiten de rechterlijke macht direct in dit hoogste rechterlijke ambt werd benoemd. Zwaardemaker was enthousiast over Van Loon, geen onbekende binnen ‘kringen rondom “De Waag”’. Als specialist in octrooi- en merkenrecht had Van Loon op deze gebieden altijd een internationale belangstelling gehad, wat geen overbodige luxe zou zijn in het naar binnen gekeerde juridisch Nederland. Ook zag Zwaardemaker voor de nieuwe president een grote rol weggelegd in het omvormen van de taak van de Hoge Raad. De huidige vorm van cassatie-rechtspraak had nu wel zijn langste tijd gehad, gefundeerd als hij was op de ‘heiligheid van de wet als eenige en uitsluitende bron van recht’, een vrucht van het denken van de Franse Revolutie. Van Loon behoorde niet tot enige politieke partij, wat volgens Zwaardemaker bevorderlijk zou zijn voor de samenwerking binnen de Hoge Raad.¹⁴² Van Loon stond zeker niet onsympathiek tegenover het nationaal-socialisme. Als juridisch adviseur had hij in het bedrijfsleven gewerkt en werd in zijn specialisatie bijzonder hoogleraar in Utrecht en Delft. Voor zijn

139 Archief zuivering Justitie, invnr. 210: Advies HCRM aan Minister van Justitie 15 april 1946.

140 Van Iterson trad als sympathisant van het nationaal-socialisme niet op de voorgrond en zijn politieke opvattingen kwamen niet in zijn publicaties tot uitdrukking. Zie *BWN*, lemma Van Iterson.

141 In: Van Dunné, *Acht civilisten* 1977, p. 258. Zie over deze beschikking §6.7.

142 Zwaardemaker, ‘J. van Loon’ 1941.

commerciële werkgever kwam hij na 1933 veel in Duitsland, waar hij corresponderend lid was geworden van de nationaal-socialistische Akademie für deutsches Recht waarvan Reichsjuristenführer Hans Frank voorzitter was. Op aanraden van Frank benaderde Seyss-Inquart twee dagen na zijn aankomst in Den Haag Van Loon, nog voordat hij met de leiders van de NSB of met Colijn of andere politici gesproken had.¹⁴³

Met Van Loon werd nog een andere jurist voor de functie van president overwogen door Schrieke: de NSB'er A.J. van Vessem, een oude bekende van Mussert en in de NSB 'gemachtigde voor rechtskundige aangelegenheden'.¹⁴⁴ Van Vessem was al lange tijd raadsman voor Mussert en de NSB en had voor die partij in de Eerste Kamer gezeten. Na de Duitse inval wilde hij aanvankelijk de NSB opheffen, maar bleef wel lid. Tijdens de bezetting wilde hij geen politieke functies aanvaarden.¹⁴⁵ Wimmer haalde opgelucht adem toen ook de naam van Van Loon werd genoemd: 'Goddank, dit is de eenig mogelijke man'.¹⁴⁶ Waarschijnlijk kende hij de naam en de houding van Van Loon vanwege diens gesprekken met de rijkscommissaris in mei en juni 1940.

Volgens raadsheer Fick kon Van Loon echter geen rol van betekenis spelen in de raadkamer,¹⁴⁷ en ook andere raadsheren en het tribunaal dat hem veroordeelde omschrijven zijn houding in de raadkamer als meegaand.¹⁴⁸ Als president neigde hij er echter toe geheel volgens het leidersbeginsel op te redenen en in zijn eentje beslissingen te nemen in zaken betreffende het gehele college, zoals eerder uiteengezet. Dit lag blijkbaar in zijn karakter, getuige een uitspraak vlak voor zijn benoeming: 'Een benoeming als gewoon raadsheer zou ik niet aannemen, wel als President, omdat ik dan de zaak rustig kan bezien en uiteindelijk het laatste woord heb'.¹⁴⁹ Van Loon heeft zich overigens ook ingespannen voor verschillende collega's, en, waarschijnlijk in samenwerking met Taverne, de bezetter ertoe bewogen geen verdere maatregelen te nemen tegen de ontslagen Leeuwarden raadsheren.¹⁵⁰ Ook andere Nederlanders, onder wie joden, heeft hij kunnen helpen. Het naoorlogse Haagse tribunaal oordeelde hier zeer gunstig over.¹⁵¹

-
- 143 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, p. 413-415, zie ook Mazel, *In naam van het Recht* 1984, hoofdstuk 7.
- 144 Meyers, *Mussert* 2005, p. 45-46, 54; *Nationaal-socialistisch jaarboek* 1942, p. 161; *Nationaal-socialistische almanak* 1943, p. 33.
- 145 Meyers, *Mussert* 2005, p. 107; *BWN*, lemma Van Vessem. Van Vessem had de opvallende gewoonte zijn brieven aan Duitse instanties te ondertekenen met 'senator dr. A.J. van Vessem'. (Verschillende brieven in archief Verwaltung und Justiz.)
- 146 CABR Van Loon: Politieke Opsporingsdienst Den Haag: verhoor Schrieke 21 augustus 1947.
- 147 CABR Van Loon: Politieke Opsporingsdienst Den Haag 17 augustus 1945: verhoor Fick.
- 148 Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 61-62.
- 149 Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 60.
- 150 Hermans, 'President in oorlogstijd?' 2005, p. 417n18; Van Loon, 'Een antwoord', p. 9-10.
- 151 Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 61-62.

De naoorlogse vervolging van Van Loon is een verhaal op zich: na een mislukte vervolging door J. Zaaijer bij het Bijzonder Gerechtshof Den Haag werd Van Loon alsnog, na extra inspanningen van Zaaijer, voor het Haagse tribunaal vervolgd. Zijn veroordeling hield uiteindelijk in: verbeurdverklaring van zijn bibliotheek en van 15.000 gulden van zijn vermogen van totaal 100.000 gulden, alsmede ontzetting uit de kiesrechten en het recht ambten te bekleden. De moeizame wijze waarop de veroordeling tot stand is gekomen, vooral het feit dat de naoorlogse secretaris-generaal alsmede raadsheer J. Donner de kans op veroordeling door het Bijzonder Gerechtshof ‘miniem’ achtten, wijzen er volgens Hermans op dat er een zondebok gezocht werd.¹⁵² Van Loon ervoer het zelf ook zo. Over zijn dagvaarding schreef hij: ‘In wezen was het een dagvaarding tegen den geheelen Hoogen Raad’.¹⁵³ Dat was ook precies zoals Zaaijer zijn requisitoir voor het bijzonder gerechtshof had bedoeld.¹⁵⁴ Volgens Van Loon waren belangrijke voor hem ontlastende stukken uit het tribunaal-dossier verdwenen, in welk verband hij opmerkte:

zy, die eenmaal op het lijstje stonden, moesten hangen, ook al konden men niets belastends van belang vinden’.¹⁵⁵

De voorzitter van het tribunaal dat hem veroordeelde had Van Loon ook niet mee. Het was A.W.J. van Vrijberghe de Coningh, een pedante man die vele functies in de naoorlogse zuivering en de Bijzondere Rechtspleging vervulde en verdachten buitengewoon bijtend kon toespreken en relatief zwaar strafte.¹⁵⁶ Van Loon stoorde zich aan het feit dat Van Vrijberghe de Coningh net als hijzelf tijdens de bezetting een rechterlijke benoeming aanvaard had, maar daarop niet werd aangekeken.¹⁵⁷

J.A. de Visser en P.H. Smits zijn de enige tijdens de bezetting benoemde raadsheren tegen wie geen zuiveringsmaatregel genomen is. Zij zijn ook, naast griffier Reyers, de enige twee destijds bij de Hoge Raad benoemde personen die voorkomen op het thans in de griffierskamer van de Hoge Raad aan de muur hangende ‘Extract uit de Koninklijke Besluiten, houdende de benoemingen der hooge rechterlijke ambtenaren bij den Hoogen Raad der Nederlanden sedert deszelfs installatie anno 1838’. De Visser was procureur-generaal te Arnhem van 1935 tot september 1940, toen hij plaats moest maken voor De Rijke. Ook was hij twee weken minister van Justitie geweest in de zomer van 1939 in het vijfde kabinet-Colijn.¹⁵⁸ Zijn ontslag als procureur-generaal maakte onderdeel

152 Hermans, ‘President in oorlogstijd?’ 2005, vooral p. 418, 420.

153 Van Loon aan A.C. Bakels 25 mei 1948, collectie Haffmans.

154 Volgens Zaaijer zelf: Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 168. Zie Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, p. 400-401.

155 Van Loon aan A.C. Bakels 19 mei 1948, collectie Haffmans.

156 Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* 2003, p. 233, 707 en 722-723.

157 Van Loon aan A.C. Bakels 25 mei 1948, collectie Haffmans. Van Vrijberghe de Coningh werd op 8 mei 1942 benoemd als raadsheer in het Haagse Hof. Daarvoor was hij sinds 1933 rechter in de rechtbank Den Haag.

158 Koppen en Ten Kate, *Hoge Raad in Persoon* 2003, p. 139.

uit van de strategie van de bezetter om het Openbaar Ministerie van boven af te nazificeren. Het lag toen al in de bedoeling voor De Visser een nieuwe positie te vinden, waar hij een jaar op heeft moeten wachten.¹⁵⁹ Na de bevrijding werd hij in zijn Arnhemse functie hersteld.

Zoals in hoofdstuk 3 opgemerkt, was het voor niet-nationaal-socialisten niet altijd makkelijk om een benoeming in de rechterlijke macht te aanvaarden. De problemen van de burgemeester in oorlogstijd lagen op de loer en men riskeerde de verdenking van collaboratie. P.H. Smits vroeg voor het accepteren van zijn functie als raadsheer dan ook eerst advies aan verschillende instanties. Ten eerste aan Hooykaas: die was van mening dat er volgens de Aanwijzingen geen bezwaar bestond tegen deze 'overigens normale' benoeming. Smits had immers al vóór de bezetting op de aanbeveling gestaan.¹⁶⁰ Raadsheren Fick en Van Geleijn Vitringa vonden het ook geen probleem en de rechtbank Amsterdam had evenmin bedenkingen. Het was bij deze gelegenheid dat Hooykaas erop wees dat niet alle 'oranjegezinden' zich aan benoeming moesten onttrekken, omdat dat infiltratie door NSB'ers zou bevorderen.¹⁶¹ Het is waarschijnlijk dat ook De Visser van tevoren in ruime mate advies heeft ingewonnen. Smits werd na de bevrijding herbenoemd.¹⁶²

W.M.A. Weitjens (1897) was evenmin als Van Loon een aanhanger van het nationaal-socialisme noch een voorstander van de Duitse bezetting. Vóór de oorlog was hij raadsheer in het Hof van Justitie op Curaçao geweest, waar hij Van Loon had leren kennen, die een Antilliaanse vrouw had. Het was ook Van Loon die Weitjens bij Schrieke aanbeval.¹⁶³ In een reeks pamfletten heeft Weitjens zich fel tegen de Bijzondere Rechtspleging in het algemeen, en tegen zijn eigen vervolging in het bijzonder gekeerd.¹⁶⁴ In een ander pamflet nam hij de reactie van Van Loon op de brochure van Van den Dries op, en schreef er een inleiding bij.¹⁶⁵ Over de Hoge Raad gaat vooral *Hoor en Wederhoor*.¹⁶⁶ Hierin verhaalt hij over zijn benoeming. Hij was verbaasd dat Schrieke hem aanzocht voor de vervulling van een vacature in de Hoge Raad. In eerste instantie wees hij het aanbod af, omdat hij van mening was niet voor een dergelijke betrekking in aanmerking te komen. Schrieke overreedde hem uiteindelijk met de mededeling dat ook Smits en De Visser met een benoeming hadden ingestemd. Verder had Schrieke nog aangevoerd dat het zo lastig was om de vacatures in de magistratuur te vullen, omdat de personen die normaal gesproken in aanmerking kwamen ofwel niet wilden, ofwel door de Duitsers niet gewenst waren. Schrieke wilde geen extremisten in de magistratuur, en ook zei hij dat Seyss-Inquart van

159 Archief zuivering Justitie, invnr. 29: Brief Tenkink aan de gerechten 12-9-40.

160 Koppen en Ten Kate, *Hoge Raad in Persoon* 2003, p. 138-139.

161 Archief zuivering Justitie, invnr. 210; Gesprek P.R. Smits.

162 Hij kreeg na drie stemronden in de Tweede Kamer genoeg stemmen om op de eerste plek van de voordracht te komen. Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 164-165.

163 Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 119, 120.

164 Over de Bijzondere Rechtspleging gaan: Weitjens, *Menschen zonder uniform, Vervloekten en Onze nationaal-socialisten* 1946.

165 Weitjens, *Ter informatie*.

166 Weitjens, *Hoor en wederhoor*, p. 6-8.

plan was zonnig vacatures met Oostenrijkse juristen te gaan vullen.¹⁶⁷ Nadat hij advies had ingewonnen bij diverse personen, onder wie een bisschop, stemde Weijtens toe, volgens een aantekening van Schrieke 'uit overtuiging tot medewerking bereid'.¹⁶⁸ Weijtens werd samen met de president van het Haagse hof A.A.F.W. van Romondt beëdigd door de rijkscommissaris. In de Hoge Raad wachtte Weijtens, die in de strafkamer, de economische en de burgerlijke kamer zitting zou hebben, een verre van hartelijk welkom. Men verdacht hem van NSB-sympathie, aangezien hij, anders dan P.H. Smits en De Visser, normaal gesproken niet voor een benoeming in het hoogste rechtscollege in aanmerking gekomen zou zijn, en vanwege zijn vriendschap met Van Loon en Schrieke.¹⁶⁹

Uit zijn naoorlogse berechting blijkt dat Weijtens de oorlogsomstandigheden gebruikt heeft om zich te verrijken door bemiddeling bij illegale transacties tussen Nederlanders en Duitse instanties, en door de verkoop van schilderijen aan een Duits museum. Anderzijds steunde hij ook het verzet enigszins.¹⁷⁰ Als katholiek vroeg hij ontslag toen de NSB'er Feldmeijer Hitler op diens verjaardag in 1943 complimenteerde met de uitdrukking 'door hem, met hem en in hem', die in het christendom voor Christus is gereserveerd.¹⁷¹ Schrieke zei hem het gevraagde ontslag niet te kunnen verlenen, waarop Weijtens zijn aanvraag introk. Hij werd in 1944 door de Nederlandse regering ontslagen zonder pensioen en mocht geen rechterlijke functie meer uitoefenen. Volgens het advies van het Hoge College voor de Rechterlijke Macht werkte hij ijverig samen met de Duitsers.¹⁷² Vanwege een transactie met de bezetter en zijn vriendschappelijke omgang met Schrieke verloor hij ook zijn kiesrechten. Het Haagse tribunaal zag in die gedragingen namelijk hulpverlening aan de vijand en een nationaal-socialistische gezindheid.¹⁷³ Weijtens voelde zich net als Van Loon een zondebok, of in zijn eigen woorden: 'een debiteur, wiens mededebiteuren aan redres zijn onttrokken'.¹⁷⁴

De laatste drie benoemingen in de Hoge Raad betroffen dan uiteindelijk toch echte aanhangers van de nieuwe orde, of in elk geval personen met grote sympathie voor het nationaal-socialisme. Helb en Thien, in 1942 en 1943 benoemd, zijn geen lid geweest van de NSB, maar Helb was raadsheer in het Vrederechtshof en Thien was lid geweest van het Nationaal Front. Beiden kenden Schrieke nog uit Indië, waar Helb een ambtelijke carrière had afgesloten als hoofdambtenaar wetgeving¹⁷⁵ en Thien het na verschillende rechterlijke functies tot president van de krijgsraad te Bandoeng had gebracht. Helb had in 1941 ingestemd met zijn benoeming in het Vrederechtshof omdat hij vond dat

167 Zie voor dit dreigement ook In 't Veld, *Zuivering artsen en advocaten* 1983, p. 86-87.

168 Voor deze en de vorige zin: Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 120.

169 Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 121; archief zuivering Justitie, invnr. 32.

170 Weijtens, 'Pleitnota' 1948, p. 2; Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 120.

171 Weijtens, 'Pleitnota' 1948, p. 6.

172 Archief zuivering Justitie invnr. 214: Advies HCRM 3 juni 1946.

173 Mazel, *In naam van het Recht* 1984, p. 120-122.

174 Weijtens, *Hoor en wederhoor*, p. 3.

175 Zie voor carrière van Helb een bijlage bij zijn registratiekaart, archief Ministerie van Justitie.

het hele bestuursapparaat moest doorwerken op basis van het Landoorlogreglement, en omdat de oorlog met Rusland een toename van politieke botsingen zou kunnen veroorzaken. De benoeming in de Hoge Raad aanvaardde hij omdat niemand uit de rechterlijke macht meer bereid was naar de Hoge Raad over te stappen, en omdat Schrieke liever geen NSB'er wilde. Hij werkte in de strafkamer en de economische kamer. Het tribunaal te Den Haag legde Helb na de oorlog geen verdere internering op, maar wel de verbeurdverklaring van effecten ter waarde van 5800 gulden. In de uitspraak kon het tribunaal zijn ergernis niet verhelen over het feit dat iemand die meermaals was gedecoreerd (namelijk als ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw en als officier in de Orde van Oranje-Nassau) zo had gehandeld tegen datgene wat de Koningin 'van Haar volk in zijn verdrukking verwachtte'.¹⁷⁶

Thien kon na zijn Indische carrière naar eigen zeggen een benoeming in de Raad van Justitie te Suriname tegemoet zien, toen het uitbreken van de oorlog dat onmogelijk maakte. In Nederland werd hij in november 1940 lid van het Nationaal Front en voorzitter van Arnold Meijers commissie van 'Recht en Orde', die uitspattingen van NSB'ers tegen moest gaan. Toen een pro-Duits Nationaal Front-lid leider werd van de afdeling Amsterdam bedankte Thien voor het lidmaatschap. In 1942 was hij rechter in de rechtbank Den Bosch geworden, een niet door nationaal-socialisten gedomineerde rechtbank die hem zelf op de voordracht had gezet. Net als bij Helb was het Schrieke die Thien het Hogeraadslidmaatschap aanbood. Thien zat in de belastingkamer. Het Hooge College voor de Rechterlijk Macht adviseerde in 1946 aan de Minister van Justitie: ontslag met behoud van het pensioen van vóór de benoeming als raadsheer, en geen nieuwe rechterlijke benoeming. Thien had volgens het Hooge College moeten weten dat noch zijn antecedenten noch zijn bekwaamheid aanleiding waren tot benoeming in de Hoge Raad. Een andere naam die in dezelfde periode als kandidaat-raadsheer genoemd zou kunnen zijn is die van Zwaardemaker. Die verklaarde na de oorlog ontkennend te hebben geantwoord op de vraag van Schrieke of hij bereid was naar de Hoge Raad te gaan. Zwaardemaker wilde niet in een college zitten met een oud-vrederechter (doelend op Helb).¹⁷⁷

De enige NSB'er in de Hoge Raad was de hegeliaan Van Lunteren, die pas in 1944, vier dagen na de dood van Taverne, op de dag van Donners ontslag benoemd werd. Blijkbaar had Schrieke geen niet-NSB'ers meer kunnen vinden. Van Lunteren was vóór zijn benoeming werkzaam geweest als repetitor in Utrecht, en vervolgens als raadsheer in het Haagse hof, en als plaatsvervanger in het Vredegerechtshof en het Economisch Gerechtshof.¹⁷⁸ Een half jaar na zijn benoeming maakte de bevrijding van Nijmegen een einde aan de cassatierechtpraak. Veel zal Van Lunteren daar niet aan bijgedragen hebben: in de *Neder-*

176 Over Helb: CABR dossier Helb: uitspraak tribunaal Dan Haag, rol 779, 8 oktober 1946; 'Levensloop', ondertekend door Helb. Over Thien: Archief zuivering Justitie, invnr. 133.

177 Archief Zwaardemaker, invnr. 15: Ontwerp-apologie, p. 6-7.

178 Zie over Van Lunteren verder §2.2.3.

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

landsche Jurisprudentie staat één zaak van de Hoge Raad, een belastingzaak, waar hij aan meegewerkt heeft.¹⁷⁹

Tabel 5 Personeelswijzigingen in de Hoge Raad

	<i>uit dienst</i>	<i>in dienst</i>
23-11-1940	Visser ontheffing	
1-03-1941	<i>Officiële ontslagdatum joodse rechters</i>	
1-03-1941	Visser ontslag	
23-06-1941	Van Regteren Altena overleden	
23-07-1941		Van Loon
1-09-1941	<i>Inwerkingtreding nieuwe ouderdomsgrens rechters (65 i.p.v. 70 jaar)</i>	
1-09-1941	Van Gelein Vitringa >65 jaar	De Visser
	Kosters >65 jaar	Smits
30-09-1942		Helb
1-10-1942	Servatius 65 jaar	
8-10-1942		Weitjens
1-04-1943	<i>Einde overgangsregeling rechters tussen 65 en 70 jaar</i>	
1-04-1943	Meckmann 65 jaar	
1-05-1943	De Menthon Bake 70 jaar (uitzonderingsregeling)	
8-06-1943		Thien
9-03-1944	Taverne overleden	
13-03-1944	Donner ontslag op verzoek	
13-03-1944		Van Lunteren

5.3.5 *De economische rechters*

Hierboven is gezegd dat de negatieve reputatie van de economische rechters lang niet voor allen terecht was. Van alle bij de instelling op 15 mei 1941 benoemde economische rechters, één bij elke rechtbank en twee in Amsterdam dus in totaal twintig, waren er relatief veel lid van de NSB en/of het Rechtsfront,

¹⁷⁹ HR 14 juli 1944, *NJ* 1944/1945, 477.

namelijk acht. Drie van deze acht werden bij de oprichting in september 1942 lid van het vijf leden tellende Economisch Gerechtshof. De president van dit nieuwe hof werd H. Sluyterman, die eerder na een periode van drie maanden als economisch rechter naar het Vrederechtshof was overgestapt, waar hij ruim een jaar bleef, voordat hij daar weg kon. Het Economisch Gerechtshof was dus in hoge mate genazificeerd, wat zoals eerder aangetoond echter niet betekende dat het daardoor ook aan de verwachtingen van de bezetter of de NSB voldeed. Binnen de rechtbanken werden zoals eerder uiteen gezet zoveel mogelijk politiek gevoelige zaken uit handen van nationaal-socialistische economische rechters gehouden. Men probeerde ook de plaatsvervangend economische rechters zoveel mogelijk uit de niet-pro-Duitse rechters te rekruteren.¹⁸⁰

5.3.6 De vrederechters

Het Vrederechtshof begon met vijf leden: Carp (president), Wijthoff, Sluyterman, Helb en Semplonius. In april 1942 vertrok Semplonius om procureur-generaal in Leeuwarden te worden, en de vacature kon in juli gevuld worden met Van Vloten. Toen in september Helb naar de Hoge Raad ging en Sluyterman president van het Economisch Gerechtshof werd, waren er nog maar drie leden over. De overstap van Van Vloten naar het Openbaar Ministerie kon nog worden opgevangen door in juli 1943 de griffier Tuinstra tot raadsheer te verheffen en Van Lunteren tot plaatsvervangend vrederaadsheer te benoemen.

Het spreekt vanzelf dat voor de post van vrederechter of -raadsheer uitsluitend juristen in aanmerking kwamen die op zijn minst sympathie hadden voor het nationaal-socialisme. Het doel van de vrederechtspraak was immers het kweken van begrip voor deze ideologie. De vrederechters waren dan ook zonder uitzondering lid van de NSB en/of het Rechtsfront. Dit gold ook voor bijna alle leden van het Vrederechtshof: de enige uitzondering was de latere raadsheer in de Hoge Raad Helb.

Schrieke vond niet gemakkelijk geschikte leden voor het Vrederechtshof. Er waren nauwelijks geschikte bereidwilligen te vinden, en de kandidatuur van dr. Anne Semplonius, volgens Schrieke een 'ernstige rustige idealistische persoonlijkheid', kwam dan ook als geroepen. Semplonius (1891) was gemobiliseerd geweest in de Eerste Wereldoorlog en klom op van reserve-korporaal tot reserve-eerste luitenant. Hij dacht dat de economische crisis alleen door nationaal-socialisme op te lossen zou zijn, en werd in augustus 1940 lid van de NSB. Zijn vrouw en dochters waren ook lid. Uit religieuze overtuiging was hij tegenstander van de SS, maar werd wel lid van de Nederlandsche Volksdienst.¹⁸¹ In 1942 verliet hij het Vrederechtshof om procureur-generaal bij het

180 Archief zuivering Justitie, invnr. 32: J.H. Jacobs advocaat/procureur aan departement van Justitie 19 april 1946.

181 CABR Semplonius: politieke recherche afdeling Den Haag p-v 28 maart 1946. De Nederlandsche Volksdienst was een nationaal-socialistische organisatie voor hulp aan noodlijdende burgers. De werkzaamheden bestonden onder andere uit steun aan slachtoffers van bombardementen, verstrekking van voedsel, kleding en babyuitzetten aan aanstaande moeders, schoolvoeding, jeugdverzorging en wijkverpleging.

Leeuwarder gerechtshof te worden. In de vergadering van de procureurs-generaal op 15 mei van dat jaar heette Schrieke hem hartelijk welkom. Blijkbaar wilde Semplonius al eerder weg uit het Vrederechtshof, want Schrieke memoreerde dat zijn benoeming tot procureur-generaal geruime tijd onderweg was geweest. Feitsma had in de tussentijd echter goed waargenomen en ‘de weg voor de nationaal-socialistische procureur-generaal gebaad’. In Semplonius verwachtte Schrieke een medewerker zullen vinden ‘zooals door de Nationaal Socialistische Beweging er reeds verschillende achter deze groene tafel zijn geplaatst’.¹⁸² Na zijn veroordeling door het Haagse tribunaal in 1946 moest Semplonius nog een half jaar in internering doorbrengen. Hem werd zwaar aangerekend dat hij, als reserveofficier in het Nederlandse leger, bewust tegen beter weten in zou hebben gehandeld: ‘hem zal moeten worden bijgebracht welke appreciatie de Nederlandse volksgeest heeft voor zijn gedrag en houding’. Daarbij kwam de voor NSB’ers gebruikelijke ontzetting van actief en passief kiesrecht, maar ook het verbod om ooit nog bij de gewapende macht te dienen, ambten te bekleden in (semi)overheidsdienst, en tenslotte het ongebruikelijke verbod om het beroep van advocaat of procureur uit te oefenen.¹⁸³

Ook andere leden waren niet erg enthousiast over het werk in het Vrederechtshof. Raadsheer Sluyterman (1885), in zijn proces voor het Haagse tribunaal de ‘gunstigste onder de vrederechters’ genoemd, wilde ook graag weg, en de enige mogelijkheid die Schrieke hem bood, was aanvaarding van het voorzitterschap van het Economisch Gerechtshof. Hij was geen lid van de NSB maar wel van het Rechtsfront en de Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap. Ook heeft hij thuis Duitse officieren ontvangen en de Hitlergroet gebracht.¹⁸⁴ Volgens Helb hadden hij en Sluyterman als enige niet-NSB’ers vaak een matigende invloed op de strafmaat.¹⁸⁵ In 1946 werd Sluyterman door het Haagse tribunaal als ernstige hartpatiënt niet langer in internering gehouden. Ook waren er vele gunstige verklaringen over hem, onder andere van Cleveringa. Zijn vrouw was een vurige Duitse nationaliste, en men vermoedde dat die hem er wel toe aangezet zou hebben zich in te spannen voor de nieuwe orde. Hij heeft echter ook mensen en kunstwerken uit handen van de Duitsers gered.¹⁸⁶

S.J.M. Wijthoff (1879) was een tijd succesvol rechter-plaatsvervanger geweest bij de rechtbank Amsterdam. Op zeker moment kreeg hij, zo verklaarde hij in zijn verhoor door de politieke opsporingsdienst in 1946, door toedoen van zijn compagnon een slechte reputatie en werd daardoor niet meer als rechter-plaatsvervanger gevraagd. Na zijn rehabilitatie ging het ook nog niet van harte.

182 Verburg, *De procureurs-generaal* 2005, p. 122 (vergadering 15 mei 1942). Drie procureurs-generaal waren al in de eerste maanden van de bezetting door NSB’ers vervangen. De overige twee volgden in de jaren erna.

183 CABR Semplonius: uitspraak tribunaal Den Haag, rol 777, 8 oktober 1946.

184 CABR Sluyterman: notities van C. Croon voor tribunaal Den Haag 14 november 1946 en politieke dienst politie Gelderland p-v verhoor 20 oktober 1945.

185 CABR Helb: levensloop.

186 CABR Sluyterman: notities van C. Croon voor tribunaal Den Haag 14 november 1946. CABR Sluyterman politieke dienst politie Gelderland p-v verhoor 20 oktober 1945; Uitspraak tribunaal Den Haag 5 december 1946.

In 1933 trad hij uit idealisme met betrekking tot sociale rechtvaardigheid toe tot de NSB, en werd ook lid van het Rechtsfront. Hij meende volk en land te dienen met zijn lidmaatschap van het Vrederechtshof. Tot het einde van de vrederechtspraak, in de zomer van 1944, bleef hij lid van dat college.¹⁸⁷

P.H.F. van Vloten (1889) maakte, na een vooroorlogse loopbaan in het bankbedrijf, carrière binnen de vrederechtspraak: hij begon als vrederechter, en trad in juli 1942 tot het Vrederechtshof toe, waar hij eerst raadsheer en later procureur-generaal was. Tegelijk met die laatste functie was hij, zoals ook bij zijn voorganger Van Genechten het geval was, procureur-generaal van het Haagse gerechtshof, en daarbovenop heeft hij dezelfde functie ook nog waargenomen in Amsterdam en Arnhem. Tevens is hij burgemeester van Delft, leider van de Nederlandsche Volksdienst en directeur-generaal van Winterhulp geweest.¹⁸⁸ Zijn motieven waren als die van veel, ook hoger opgeleide NSB'ers: in 1933 werd hij lid van de NSB wegens 'bezwaren op sociaal en nationaal terrein'. Hij was erg patriottisch opgevoed, en vond het optreden van de Nederlandse regering tegen vooral de werkloosheid erg gebrekkig. Hij signaleerde voorts een verwildering van de zeden en keerde zich tegen de voedselvernietiging. Aanvankelijk was Van Vloten pro-Colijn, maar werd in hem teleurgesteld. In Italië zag hij in 1931 grote verbeteringen. Het Nederlandse volk was in de jaren dertig echter verdeeld en de vastgelopen politieke partijen stonden machteloos.¹⁸⁹ Na de oorlog luidde zijn veroordeling nagenoeg gelijk aan die van Sempronius.¹⁹⁰

J. Tuinstra (1895) had een militaire carrière achter de rug: in 1935 bereikte hij zijn hoogste rang: kapitein.¹⁹¹ Ook was hij werkzaam geweest bij het Hoog Militair Gerechtshof en bij de Académie de Droit Internationale in Den Haag.¹⁹² In juni 1940 werkte hij als juridisch adjudant bij het garnizoensbureau Utrecht. In korte tijd kreeg hij 3500 processen-verbaal over Nederlandse militairen voor ogen met betrekking tot lafheid, desertie, plundering, roof en dergelijke tijdens de meidagen. Hij had het vertrouwen in de legerleiding verloren en was teleurgesteld en ontmoedigd. De oplossing zag hij in een krachtig staatsbestuur en een flink leger. Ook trok hem het sociale programma en het anti-communisme van de NSB. Uit teleurstelling en frustratie daarover werd hij in mei 1941 lid van de NSB, hoewel zijn vrouw daar erg tegen was, en in september griffier bij het Vrederechtshof. Voor het Vrederechtshof hield hij zich opnieuw bezig met oorlogszaken, zoals de zaak tegen generaal Harberts, die beschuldigd was van postverlating en desertie bij de Grebbelinie. Mede door Carp zou deze zaak van de rol zijn gehaald omdat er dingen naar boven kwamen die zo weinig tot eer zouden strekken van het Nederlandse volk dat vervolging

187 CABR Wijthoff: Politieke Opsporingsdienst Den Haag, p-v verhoor 21 februari 1946.

188 'Van Vloten' 1943 (in *Volk en Vaderland*). De Stichting Winterhulp Nederland had ongeveer dezelfde doelstellingen als de Nederlandsche Volksdienst. Zie §5.3.6.

189 CABR Van Vloten: politieke recherche dienst Den Haag, bijzondere dienst dossier 5465, verhoor 25 februari 1946.

190 CABR Van Vloten: uitspraak tribunaal Den Haag, rol 775, 10 oktober 1946.

191 CABR Tuinstra: BRvC 26 april 1950, rol H 323/'49.

192 Blijkens diverse stukken in CABR Tuinstra.

in het algemeen belang beter achterwege kon blijven, aldus Tuinstra in een naoorlogs verhoor. De grootouders van zijn stiefzoon waren jood, waardoor ook zijn vrouw en dochter gevaar konden lopen. Tuinstra vernietigde de bewijsstukken hiervan en kon door zijn NSB-lidmaatschap een onderzoek voorkomen. De Bijzondere Raad van Cassatie legde hem 18 jaar gevangenisstraf op, ontzetting van de kiesrechten, en van het recht ambten te bekleden en bij de gewapende macht te dienen. Tot deze zware straf kwam de Raad vanwege Tuinstra's activiteit voor het Vredegerechtshof, zijn werkzaamheid als hoofd van de juridische afdeling van het hoofdkwartier van het Vrijwilligerslegioen Nederland, en het feit dat hij enige tijd optrad als waarnemend commandant van dat legioen, waarmee hij Seyffardt was opgevolgd. Met al deze gedragingen, zo overwoog de Raad, misbruikte Tuinstra zijn ontwikkeling en positie die geschikt waren om de 'allerverderfelijkste invloed uit te oefenen op minder ontwikkelde lieden in tijden waarin vaste maatstaven ontbreken en men graag een voorbeeld volgt'. Ook had hij zijn officierseed geschonden.¹⁹³

Lang niet alle vrederechters bleven tot het eind toe die functie uitoefenen. Hazelhoff Roelfzema was kortstondig vrederechter in Leeuwarden, maar verhuisde naar Arnhem om de overleden vrederechter Duys, die stief voordat hij geïnstalleerd kon worden, te vervangen.¹⁹⁴ Dat was geen groot succes: hij werd te mild gevonden en daarom in de zomer van 1942 vervangen door de felle NSB'er J.A. Wolthuis. Hazelhoff Roelfzema verdween naar Amsterdam als voorzitter van Raad van Beroep voor de sociale verzekeringen om anderhalf jaar later terug te keren naar de 'gewone' rechterlijke macht in de functie van president van de rechtbank Groningen. Aan vrederechters was toen nauwelijks behoefte meer. Vandaar dat hij in Amsterdam opgevolgd kon worden door de vrederechter van Den Bosch, P.P.M. Loeff. Formeel werd de Roermondse vice-president Diephuis in augustus 1944 nog als vrederechter-plaatsvervanger in Den Bosch aangesteld, maar het is de vraag of hij die functie heeft uitgeoefend: hij vertrok de maand erna naar Duitsland in verband met de bevrijding van het zuiden van het land. Maitland, Hazelhoff Roelfzema's opvolger in Leeuwarden, combineerde vanaf juli 1942 zijn baan als vrederechter met het presidentschap van de rechtbank. Het jaar daarop nam zijn carrière een nieuwe wending toen hij tot president van het Leeuwarder gerechtshof werd benoemd. Wolthuis nam zolang als plaatsvervanger, naast zijn werk in Arnhem, de honneurs waar. In Den Haag bleef de ene vrederechter, G.J.F. Sluyters, tot het eind zitten (hij werd in februari 1945 nog in de Haagse noedkamer benoemd), terwijl zijn collega P. van der Grijp in januari 1943, waarschijnlijk wegens gebrek aan vrede-rechtszaken, tot gewoon rechter in dezelfde rechtbank werd benoemd. Als zodanig vroeg Van der Grijp ontslag, dat hij in april 1944 kreeg. Amsterdam moest het al in 1942 met een vrederechter minder stellen, toen Van Vloten vrederaadsheer was geworden. Zijn collega-vrederechter in Amsterdam, W.L.

193 CABR Tuinstra: BRvC 26 april 1950, rol H 323/'49; p-v politieke recherche afdeling Den Haag 8 april 1946.

194 Zie over deze interessante persoonlijkheid zijn lemma in het BWN.

van der Meulen, bleef zijn functie trouw tot aan het eind, en werd, zoals Sluyters in Den Haag, in februari 1945 in de Amsterdamse noodkamer benoemd.

5.3.7 *Gedrag van en jegens NSB-leden van de gerechten*

De ongeschreven regel was dat het contact met pro-Duitse of nationaal-socialistische leden van een gerecht door hun politiek anders gezinde collega's streng tot het ambtelijk noodzakelijke werd beperkt, zoals ook in andere ambtelijke kringen gebruikelijk was.¹⁹⁵ Wie die regel overtrad riep het stigma van collaboratie over zich af. Iemand die deze verdenking op zich laadde was de Bredase rechter H.W.W. Andreae. Hij werd algemeen beschouwd als pro-Duits en op filosofische gronden pro-NSB. Hij was het namelijk eens met Machiavelli die volgens hem zei: recht is macht. Daarom was wat de Duitsers deden rechtmatig, en moest men zich daarbij neerleggen. Bovendien zat hij bij de borrel aan de 'Duitse tafel'. De zuiveringsraad vond hem een 'grensgeval met overhelling naar de verkeerde kant'.¹⁹⁶

De behandeling van Zwaardemaker als president in Rotterdam volgde de algemene regel. Ik zal op zijn geval wat uitgebreider ingaan. H. de Bie, van 1932 tot zijn ontslag in oktober 1944 op 65-jarige leeftijd rechter en vice-president te Rotterdam, memoreerde als president in zijn afscheidsrede op 30 september 1949 de ontvangst van Zwaardemaker: in de algemene vergadering van oktober 1941 werd tegen de nieuwe president 'ronduit gezegd [...], hoe wij hem beschouwden'.¹⁹⁷ In antwoord op een schrijven van Zwaardemaker, naar aanleiding van zijn aanstaande aantreden als president, schreef vice-president Van Vierssen Trip geen moeilijkheden in de samenwerking tegemoet te zien en voegde daaraan toe: 'Heel veel zullen we trouwens niet met elkaar te maken hebben'.¹⁹⁸ Evenals vrederechter Loeff in Den Bosch eiste Zwaardemaker wel dat collega's hem groetten. In een niet uitgevoerd concept-besluit verhaalt Zwaardemaker dat:

het lid van het college G.L. van Es op 12 januari 1942 tot tweemaal toe in de gangen van het gerechtsgebouw de President tegenkomende het nodig heeft gevonden deze zonder te groeten voorbij te lopen en, op het onjuiste van zijn gedrag gewezen, de President heeft medegedeeld zulks opzettelijk te hebben gedaan omdat hij deze niet in zijn hoedanigheid wenst te erkennen.

Als grond voerde Van Es aan dat de president niet overeenkomstig de Grondwet benoemd was, maar met medewerking van de Duitse bezettingsmacht die daar-

195 Zie bijvoorbeeld voor het Hof te Amsterdam: Kop, *Slachtoffers* 1995, p. 18, voor het Haagse Hof Kok, *In dienst van het recht* 2005, p. 137. Wat betreft het departement van Justitie, zie §4.2.1.

196 Archief Vliegthart, invnr. 71: rapport Andreae.

197 Archief Rb. Rotterdam, invnr. 11.

198 Archief Zwaardemaker, invnr. 1: Van Vierssen Trip aan Zwaardemaker 31 augustus 1941.

toe volgens het Landoorlogreglement niet bevoegd zou zijn. Dit gedrag, ‘bij aanwezigheid van lager personeel en het publiek’, leverde in de ogen van Zwaardemaker strijdigheid met de waardigheid van het rechterlijk ambt en met de loyaliteitsverklaring en bovendien wangedrag op. Van Es spreidde een ‘vol-slagen onkunde’ ten toon met betrekking tot ‘de huidige omstandigheden omtrent de inhoud der Nederlandse Grondwet en de volkenrechtelijke grond-slagen van het bestuur van bezette gebieden in oorlogstijd’. Dit was dan weer ‘onverenigbaar met de nauwgezetheid die een rechterlijk ambtenaar in zijn bediening verplicht is in acht te nemen’. Als Van Es niet voor eind januari zijn gedrag zou wijzigen en ‘in zijn onkunde [zou] voorzien’, zou de secretaris-generaal ingelicht worden. Dat bleek uiteindelijk niet nodig aangezien Van Es eieren voor zijn geld koos en reageerde met een summier excuusbriefje.¹⁹⁹ Een dergelijke aanvaring had Zwaardemaker ook met notaris L.J. Hioolen, die hem in het Park Hotel niet groette. Zwaardemaker was echter ook voorzitter van de Kamer van Toezicht op de Notarissen en Candidaat-notarissen, en ontving na een onderhoud dan ook snel een brief van Hioolen met excuses.²⁰⁰

Zwaardemaker verving eens een toegevoegd (pro deo) advocaat die geen NSB-lid was door een nationaal-socialistische advocaat. De verdachte die dit verzocht had, had aan zijn oorspronkelijke raadsman te kennen gegeven hem niet te vertrouwen, omdat die geen lid was van de NSB. Zwaardemaker gaf aan alleen vanwege de bijzondere omstandigheden aan het verzoek te voldoen, en omdat de verdediger zelf ook ontheven wilde worden.²⁰¹ Meerdere mensen hebben verklaringen afgelegd waarin waardering uitgesproken wordt voor Zwaardemakers werk voor de rechtbank. Ook is er sprake van ‘jongelieden’, die hij in november 1944 onderdak en Ausweise had verleend en die dit ook gaarne schriftelijk wilden bevestigen.²⁰² Eerder is vermeld dat hij ook rechtbank-personeel in het gerechtsgebouw liet onderduiken.²⁰³

In de raadkamer van de Hoge Raad had men, zoals hierboven vermeld, van Van Loon weinig last, en ook Weitjens, Helb, Thien en Van Lunteren ‘para-feerden alles’.²⁰⁴ Vaak vergaderde de ‘goede’ leden ook zonder de ‘foute’.²⁰⁵

Afgezien van de vrederechters zijn de meeste nationaal-socialisten en andere na de bevrijding gezuiverde rechters in hun rechtspraak, zoals dat werd uitgedrukt, niet onrechtvaardig of onrechtmatig geweest. Een uitzondering was Bondam, de vice-president van de rechtbank Assen, die partijdig zou hebben rechtgesproken. Daarnaast zou hij collega’s gedreigd hebben te laten ontslaan

---

199 Archief Zwaardemaker, invnr. 1.

200 Archief Zwaardemaker, invnr. 5.

201 Archief Rb. Rotterdam, invnr. 3: President aan R.J.H.M. Brouwers: 31 maart 1944.

202 Archief Zwaardemaker, invnr. 15: afscheidsbrief Overwater 8 mei 1945; brief van advocaat P. Groeneboom.

203 Zie §4.3.2.7.

204 Zo drukte raadsheer P.H. Smits het uit. Gesprek P.R. Smits.

205 Zo vertelde de toenmalige substituut-griffier Reyers aan de huidige griffier E. Hartogs. Mededeling E. Hartogs.

door ‘mijn vriend Schrieke’, en hebben meegewerkt aan Schrieke’s plan voor de verhuizing van het Leeuwarder gerechtshof naar Groningen.²⁰⁶

Tegenover de zittende rechters die pas tijdens de bezetting tot NSB of Rechtsfront toetraden, stonden ook rechters die de omgekeerde weg bewandelden. De Groningse rechter J.G.A. Kattenbusch was lid van het Nationaal Front, las het *Nederlands Dagblad* en het tijdschrift *De Waag*. Hij werd echter door Wimmer in augustus 1942 ontslagen omdat hij bepaalde geschriften had verveelvoudigd om te verspreiden, waarmee hij volgens de bezetter hiermee ‘gegen die Deutsche Besatzungsmacht’ handelde. Wegens personeelstekort was hij na de bevrijding zijn rechtersfunctie weer gaan waarnemen, waartegen de Leeuwarder zuiveringsraad geen bezwaar had. Het Hooge College voor de Rechterlijk Macht besloot echter tot ontslag, met een financiële regeling vanwege de irritatie die hij bij de bezetter gewekt had. Ook kon hij wel ergens griffier worden.²⁰⁷ De substituut-griffier bij de Hoge Raad J. Suyling, die NSB-lid was totdat hij eind 1941 met hulp van burgemeester Den Besten tot kantonrechter in Apeldoorn benoemd werd. Daarna was hij ‘anti’ geworden, zelfs zodanig, dat hij na de oorlog in het tribunaal van Zutphen mocht fungeren. Ook bleef hij het ambt van kantonrechter te Apeldoorn uitoefenen.²⁰⁸ Een laatste geval: in Dordrecht werd in 1942 K.N. Korteweg tot rechter benoemd, die al eerder op de voordracht had gestaan. Hij was van 1933 tot 1939 lid geweest van de NSB, waarvan de eerste 3 jaar actief. In 1937 was hij cum laude gepromoveerd op de heerlijkheid Altena. Volgens de aanbeveling bij Schrieke was hij nationaal-socialist of in elk geval ‘gut ingestelt’ (een dergelijke kwalificatie gebruikte Schrieke zoals gezegd ook bij mensen die geen nationaal-socialistische sympathieën hadden). In de rechtbank was zijn voormalige NSB-sympathie geen probleem voor de overige (niet pro-Duitse) leden: hij is als rechter altijd zeer gewaardeerd. Dat zijn banden met de NSB definitief doorgesneden waren blijkt ook uit het feit dat hij in 1943 geen vrijstelling kreeg van de hernieuwde krijgsgevangenschap. Het Hooge College adviseerde ontslag en onmiddellijke herbenoeming. Mocht hij zelf een verzoek om ontslag indienen, dan zou dit eervol worden verleend.²⁰⁹ In de jaren ’60 is hij bij verschillende gerechten als plaatsvervanger actief geworden naast zijn presidentschap van de krijgsraad voor de landmacht te Arnhem.

5.4 Slotbeschouwing

Om de rechterlijke macht via het personeelsbeleid te nazificeren, moest er eerst ruimte gemaakt worden voor nieuwe rechters. Dat gebeurde door het verlagen van de pensioenleeftijd, het ontslaan van joodse rechters en van rechters die de

206 Archief zuivering Justitie invnr. 33: HCRM 22 mei 1946; Rapport Zuiveringscommissie ressort Leeuwarden; Advies Zuiveringsraad ressort Leeuwarden aan HCRM 7 februari 1946.

207 Archief zuivering Justitie invnr. 33: Advies HCRM 16 maart 1946.

208 Archief zuivering Justitie invnr. 30: rapport zuiveringsraad Arnhem.

209 Archief zuivering Justitie invnr. 205: advies HCRM over Korteweg.

bezetter tegenwerkten en het verlenen van ontslag aan rechters die daarom verzochten. Het ontslag van joodse ambtenaren en rechters bleek achteraf een stap te zijn op de weg naar de genocide op de joden. Dat kon men in 1940 nog niet vermoeden, en het ontslag was volgens sommige gezaghebbende opvattingen op zichzelf volkenrechtelijk niet onrechtmatig. Als een rechter het niet met zijn geweten kon verenigen om door te werken onder de bezetter, verleende Schrieke doorgaans het gevraagde ontslag met de kwalificatie 'eervol'.

In welke mate was de rechterlijke macht 'genazificeerd'? Door het personeelsbeleid en de invloed die de NSB en het Rechtsfront daarop konden uitoefenen, hebben nationaal-socialisten een aanzienlijk gedeelte van de rechterlijke macht kunnen uitmaken: op het hoogtepunt waren er meer dan dertig nationaal-socialistische rechters, ofwel 9% van het totaal. Twaalf van hen waren vóór de oorlog al rechter, twaalf anderen waren vanaf 1941 werkzaam in de vrederechtspraak. De nationaal-socialisten waren oververtegenwoordigd onder de presidenten van rechtbanken (22%) en gerechtshoven (40%). Dit was onder andere het gevolg van de bliksemcarrières die verschillende nationaal-socialisten in de rechterlijke macht maakten. Tezamen met de benoeming van de deutschfreundliche Van Loon als president van de Hoge Raad suggereert dit dat de bezetter, in samenwerking met de NSB, de inkapseling van de rechterlijke macht niet via nazificatie van bovenaf (door directe maatregelen en bevelen van de uitvoerende macht), maar via nazificatie van binnenuit trachtte te bewerkstelligen. Veel invloed op de rechtspraak van andere rechters hebben nationaal-socialistische magistraten niet uitgeoefend. De vrederechters waren bovendien in hun functioneren geïsoleerd, en hun uitspraken hadden, vanwege hun afgebakende bevoegdheid en afwijkende politieke instelling, geen precedentwerking in de reguliere rechtspraak.

De reputatie van de rechterlijke macht heeft bij de bevolking schade opgelopen, met name door het verschijnen van de vrederechters. De acceptatie door de Hoge Raad van de vrederechtspraak en van het ontslag van de joodse president van de Hoge Raad Visser en de benoeming van de deutschfreundliche Van Loon als zijn opvolger droeg daar in belangrijke mate aan bij.

Van alle rechterlijke benoemingen die tijdens de bezetting plaatsvonden, betrof bijna tweederde geen nationaal-socialisten of sympathisanten. Blijkbaar konden vele niet-nationaal-socialistische (aspirant)rechters zich eerder verenigen met Hooykaas' opvatting dat 'oranjegezinden' zich niet aan benoemingen moesten onttrekken, dan met de opvatting dat een tijdens de bezetting benoemde rechter geen rechter was (Telders), of als collaborateur moest worden gezien. De nationaal-socialistische rechters konden wegens hun te geringe aantal, en vanwege de afkeer van hun ideologie bij de meeste andere rechters, geen stempeel drukken op de Nederlandse rechtspraak, uitgezonderd de vrederechtspraak.

6 DE BEZETTING IN DE RECHTSPRAAK

6.1 Inleiding

Dit hoofdstuk geeft een overzicht van verschillende wijzen waarop de bezetting een rol speelde in rechtszaken en vonnissen. Het is het logische sluitstuk van de beschrijving van de inwerking van de nationaal-socialistische bezettingdictatuur op de rechtspraak. In het tweede hoofdstuk werd de juridische en rechtsfilosofische theorie en ideologie beschreven die de bezetter meebracht en die al aanwezig was bij een klein gedeelte van de Nederlandse juristen. Vanaf het begin van de bezetting kreeg de rechterlijke macht in toenemende mate met die ideologie te maken. Vervolgens is in het derde hoofdstuk uiteengezet wat de vijandelijke bezetting juridisch en maatschappelijk voor de positie van de rechter betekende. Daarna is in hoofdstuk 4 een overzicht gegeven van de maatregelen van de bezetter ten aanzien van de rechterlijke macht, de effecten daarvan en de reacties erop. Nu kan nog een stap verder worden ingezoomd op het eigenlijke werk van de rechter: het geven van een beslissing in een rechtsgeding. In aanvulling op de rechtspraak die in de vorige twee hoofdstukken is behandeld, maken de hier verzamelde rechterlijke uitspraken een beter gefundeerd antwoord mogelijk op enkele vragen die ook in het vorige hoofdstuk werden behandeld: hoe genazificeerd was de rechterlijke macht? Welk effect hadden de bezetting en de maatregelen van de bezetter op de rechtspraak? Hoe werkten rechters met de bezetter mee en hoe werkten ze hem tegen? Welke invloed hadden politieke houdingen op de rechtszaken?

De in dit hoofdstuk behandelde rechtspraak is het resultaat van onderzoek van gepubliceerde uitspraken in de *Nederlandsche Jurisprudentie* en van onderzoek in de archieven van de Hoge Raad en tien rechtbanken, verspreid over het land: Den Bosch, Maastricht, Roermond, Arnhem, Zutphen, Rotterdam, Amsterdam, Alkmaar, Utrecht en Leeuwarden.¹ De ongepubliceerde uitspraken van deze rechtbanken zijn onderzocht door middel van uitgebreide steekproeven van enkele honderden uitspraken van de strafrechters en van de civiele rechters per rechtbank per bezettingsjaar. Die steekproeven kunnen als representatief worden beschouwd. Categorieën rechtspraak die niet (nader) op deze wijze zijn onderzocht, zijn de pachtrechtspraak en de economische strafrechtspraak. Het overgrote gedeelte van de uitspraken die tijdens de bezetting op de gebieden van het strafrecht en het burgerlijk recht zijn gedaan, houdt geen bijzonder verband met de bezetting. Bij een ander gedeelte kan een dergelijk verband niet worden vastgesteld vanwege het ontbreken van gegevens (ook dossiers zijn meestal afwezig). Ook geven de uitspraken doorgaans weinig tot niets prijs over de

---

1 Ook zijn gegevens uit de archieven van de gerechtshoven Amsterdam en Den Bosch gebruikt.

methode van rechtsvinding. Zo waren de strafvonnissen van de economische strafrechter en de politie-, kinder- en vrederechter met de hand of de schijfmachine ingevuld op formulieren waarop vrijwel nooit een bijzondere reden werd ingevuld voor de kwalificatie van het misdrijf (onder welk wetsartikel het feit valt) en evenmin voor de opgelegde straf of maatregel. Wat dat laatste betreft hield de rechter het doorgaans bij de voorgedrukte mededeling: ‘Deze straf is in overeenstemming met den aard en den ernst van het feit.’ Slechts een klein percentage van de rechtszaken gaf een bijzondere invloed van de bezettingssituatie te kennen.

6.2 Politieke tegenstellingen en vrederechtspraak

6.2.1 *Strafzaken vóór invoering van de vrederechtspraak*

In het vorige hoofdstuk is uiteengezet hoe de berechting van mensen die NSB'ers voor landverrader hadden uitgescholden aanleiding was voor de NSB om aan te dringen op een speciale rechterlijke instantie voor een ‘adequater’ beoordeling van dergelijke delicten. Dat werd de vrederechter. Deze zou ook NSB'ers die op zo'n belediging met fysiek geweld reageerden met meer begrip tegemoet treden. Van Genechten vond als procureur-generaal van het Haagse gerechtshof altijd al dat het slaan door een voor landverrader uitgescholden NSB'er van zijn belediger een gerechtvaardigde vorm van noodweer was.² De in zijn ressort werkzame officieren van justitie instrueerde hij in geval van landverraderbelediging altijd een gevangenisstraf te eisen.³ Hoe werd deze belediging nu precies aangepakt door de gewone rechter tot augustus 1941? In Leeuwarden sprak politierechter S.N. van Opstall op 8 januari 1941 een veroordeling uit wegens het uitschelden voor ‘stuk vuil’, ‘schoft’ en ‘landverrader’. De straf was een boete van 10 gulden of vervangende hechtenis van 10 dagen.⁴ De Bossche politierechter Schröder, die wegens samenwerking met NSB'ers na de bevrijding werd ontslagen, legde op 2 december 1940 een boete van 20 gulden op voor een landverraderbelediging, ondanks het feit dat de verdachte zijn excuses had aangeboden.⁵ Zijn collega Sassen bestrafte diezelfde maand een landverraderbelediging lichter: 10 gulden boete. De verdachte in deze zaak ontkende, maar volgens de rechter was het bewezen dat hij tegen een drager van een NSB-insigne had gezegd dat sommige NSB'ers landverraders waren, en dat een kringleider in Rotterdam landverraad had gepleegd. Hij zei niet expliciet dat alle NSB'ers landverraders waren, maar suggereerde het wel. Een ander met zo'n speldje had hij toegevoegd: ‘Het zijn landverraders die zo'n speldje ophebben als jij’. Omdat deze verdachte alle NSB'ers als collectief land-

2 Verburg, *De procureurs-generaal* 2005, p. 71, vergadering van 31 oktober 1940.

3 Verburg, *De procureurs-generaal* 2005, p. 80, vergadering van 9 december 1940.

4 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 22: Rb. Leeuwarden 8 januari 1941, rolnr. 2.

5 Archief Rb. Den Bosch invnr. 153: Rb. Den Bosch 2 december 1940, rolnr. 10407. Zie over Schröder §5.3.1.

verraders had genoemd, werd hij niet, zoals in de eerste twee zaken, veroordeeld voor ‘eenvoudige belediging’ (art. 266 Sr), maar op grond van art. 137c Sr: ‘zich in het openbaar mondeling opzettelijk in beledigende vorm uitlaten over een groep van de bevolking’. Hij kreeg een boete van 10 gulden.⁶ Ironisch genoeg was art. 137c in 1934 ingevoerd ter bestrijding van de belediging van onder andere ‘onze Israëlitische medeburgers’. Verschillende nationaal-socialisten werden vóór de bezetting dan ook op grond van deze bepaling veroordeeld.⁷ Verspreiders van voor de NSB beledigende pamfletten konden veroordeeld worden op basis het vrijwel identieke art. 137d, dat schriftelijke belediging van een volksgroep strafbaar stelde. In Roermond werd een vrouw veroordeeld voor het overtypen van dertig exemplaren van een geschrift waarin NSB’ers verraders werden genoemd, en waarin de lezer werd aangespoord het pamflet te vermenigvuldigen en verder te verspreiden. Dit was haar gevraagd door haar chef op het kantoor van de N.V. Textielfabrieken te Helmond. Met name de woorden ‘de letters N.S.B. dragen de vloek van geheel nationaal voelend Nederland’ werden als beledigend aangemerkt. Hoewel de officier van justitie 50 gulden boete eiste, legde de strafkamer, waarin ook de NSB’er Diephuis zitting had, slechts 10 gulden op.⁸ Misschien had Diephuis geen invloed op de andere twee rechters, misschien was men mild omdat het de dag voor kerstmis was.

Ook andere beledigingen over en weer tussen nationaal-socialisten en andere deutschfreundlichen enerzijds en anti’s anderzijds hadden vóór de invoering van de vrederechters tot rechtszaken geleid. Zo kwam de belediging ‘soldatenhoer’ de pleger op een boete van 20 gulden te staan.⁹ Boetes voor belediging in het algemeen varieerden van enkele guldens tot enkele tientjes. Om enig idee te krijgen van de verhoudingen: voor fietsendiefstal was een half jaar gevangenisstraf heel gewoon, en bij meerdere fietsen of recidive kon dat oplopen tot een jaar. De straffen voor fietsendiefstal werden strenger naarmate de bezetting vorderde, vanwege ‘het groot ongerief, dat in de tegenwoordige omstandigheden door rijwioldiefstal aan den benadeelde wordt berokkend.’¹⁰

Uitgescholden NSB’ers reageerden soms met fysiek geweld. Ook waren NSB’ers soms degenen die scholden. Vechtpartijen en vernielingen kwamen ook voor de rechter. In Utrecht trad in maart 1941 Röling op als politierechter-plaatsvervanger.¹¹ De verdachte zou een geüniformeerde NSB’er hebben

6 Archief Rb. Den Bosch invnr. 153: Rb. Den Bosch 23 december 1940, rolnr. 10466. De Maastrichtse politierechter strafte ongeveer net zo. Archief Rb. Maastricht, invnr. 100: Rb. Maastricht (polr) 14 juni 1941, rolnr. 892/1941 en 21 juni 1941, rolnr. 928/1941.

7 Wet van 19 juli 1934, *Stb.* 1934, 405. Verburg, *Ministerie van Justitie* 2001, p. 376-378; Van Heyst, ‘Analogie in de praktijk’ 1944. De NSB-krant *Volk en Vaderland* is bij voorbeeld wegens antisemitisme veroordeeld: HR 19 februari 1940, *NJ* 1940, 754.

8 Archief rechtbank Roermond, invnr. 7: Rb. Roermond 24 december 1940, nr. 1606.

9 Archief Rb. Den Bosch invnr. 155: Rb. Den Bosch 23 juni 1941, 11004.

10 Zie bijvoorbeeld archief Rb. Maastricht, inv. nr. 9: Rb. Maastricht 28 september 1942, rolnr. 315 en meerdere andere zaken.

11 Röling was diezelfde maand rechter geworden in Middelburg, waar de rechters, de griffie en het parket tot zijn vreugde allen ‘goed’ waren en men gezamenlijk op de

geslagen nadat die hem zou hebben uitgescholden voor ‘rotjood’, ‘stinkjood’ en ‘smous’. De verdachte ontkende te hebben geslagen, maar zei wel een klacht te hebben ingediend wegens belediging. Volgens de NSB’er had de verdachte gezegd: ‘daar heb je er weer een’ en daarbij op de grond gespuwd. Hij erkende hem daarom te hebben uitgescholden. De veroordeling voor eenvoudige mishandeling luidde 20 gulden boete of 10 dagen vervangende hechtenis, een straf die vergelijkbaar was met die voor een ernstige belediging.¹² In een andere zaak in diezelfde maand moest Röling oordelen over een NSB’er die, gekleed in WA-uniform, een affiche van de Nederlandsche Unie van een boom had gescheurd. De Unie was een initiatief van enkele vooraanstaande politici om met een brede volksbeweging een tegenwicht tegen de bezetter te vormen zodat men in de samenwerking met de bezetter zoveel mogelijk de belangen van de bevolking kon behartigen. Om deze daad werd de WA-man door enkele personen uitgelachen. Hij sloeg tegen de sigaar van een van hen, omdat hij diens houding en het spreken met sigaar in de mond als een belediging van zijn uniform opvatte. Daarbij raakte hij ook het gezicht van de man. Hij was al drie keer veroordeeld wegens mishandeling en had op de zitting als advocaat de bekende NSB’er en oud-senator Van Vessem meegenomen. Deze voerde als verweer dat het hier een noodzakelijke verdediging tegen aanranding van de eerbaarheid betrof, zodat de klap als gerechtvaardigde noodweer moest worden aangemerkt. Röling accepteerde dit niet, want spreken met een sigaar in de mond en de handen in de zakken was niet beledigend, en zelfs niet ongewoon voor een ‘boerencaféhouder’, en het randde zeker niemands eer of eerbaarheid aan. En al was de eer aangerand, dan was een dusdanig verweer niet gerechtvaardigd. Een hogere boete was hier op zijn plaats: 50 gulden, of 25 dagen vervangende hechtenis.¹³

Niet alleen ‘landverrader’ was een belediging, maar ook personen die een ander ‘jood’ noemden werden wegens belediging vervolgd en door de gewone rechter veroordeeld. De Maastrichtse politierechter oordeelde dat de woorden ‘smerige jood uit de Jordaan’ uit hun aard een beledigend karakter hadden, en legde 20 gulden boete of vervangende hechtenis van evenzoveel dagen op.¹⁴ In Den Bosch moest iemand zich verantwoorden voor de uitspraken ‘Rotterdamse bootwerker’ en ‘jullie hangen vast aan de jodenkliek’. Vooral dit laatste werd expliciet als beledigend ervaren, en bestraft met een boete van 5 gulden.¹⁵

De onvrede van nationaal-socialisten richtte zich soms ook op de Nederlandse autoriteiten. In Maastricht werd iemand veroordeeld vanwege belediging van gemeenteambtenaren, omdat hij in de *Nederlandsche nationaal-socialist*, het officiële orgaan van de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders-

---

rechtbank naar de Engelse radio luisterde. Na de bevrijding werd hij rechter in het Tokyo-tribunaal en publiceerde over volkenrecht en oorlogsrecht. Hij werd in Groningen hoogleraar.

12 Archief Rb. Utrecht, doos 40 A 02 13: Rb. Utrecht (polr) 10 maart 1941, nr. 760.

13 Archief Rb. Utrecht, doos 40 A 02 13: Rb. Utrecht 3 maart 1941, nr. 630/1941.

14 Archief Rb. Maastricht, invnr. 97: Rb. Maastricht 17 december 1940, nr. 3556/40.

15 Archief Rb. Den Bosch invnr. 153: Rb. Den Bosch (polr) 27 januari 1941, rolnr. 10554.

partij (NSNAP), had geschreven dat er willekeur heerste bij het toekennen van een kostwinnersvergoeding. Dat kostte hem 20 gulden boete.¹⁶ Een ernstiger geval deed zich in september 1940 voor in het Maastrichtse gerechtsgebouw. Twee leden van het Nationaal Front liepen in het gerechtsgebouw rond, van wie één in zijn Stormtroepenuniform. H.G. Rambonnet, ambtenaar van het Openbaar Ministerie bij het kantongerecht, liet de geüniformeerde zich wegens overtreding van het uniformverbod ontkleden en stuurde hem naar buiten zodat hij met een auto naar huis kon worden gebracht. De kleding had Rambonnet nodig als bewijsstuk. Zijn kameraad kwam daartegen in opstand en mishandelde Rambonnet. Dat vond de rechtbank een dermate ernstige misdraging dat hij een jaar gevangenisstraf kreeg, mede vanwege drie eerdere veroordelingen.¹⁷ De ontklede man zelf verzette zich ook, maar hoefde slechts twee weken te zitten: doordat hij in het openbaar in zijn onderkleding was gezet, was hij begrijpelijkerwijs ‘in geprikkelde toestand geraakt’.¹⁸ Twee NSB’ers die een agent hadden geslagen omdat die de hand van een van hen niet wilde aannemen, kregen wegens mishandeling dertig gulden boete respectievelijk drie weken gevangenisstraf.¹⁹

6.2.2 *Vrederechtspraak*

Niet alleen de lage straffen voor de beledigingen waren een steen des aanstoots voor de NSB, ook het feit dat kameraden veroordeeld werden wanneer ze als reactie daarop ‘hun eer verdedigden’ door middel van fysiek geweld, wekte grote verontwaardiging. De vrederechter zou hiervoor een oplossing moeten bieden. Hij strafte inderdaad aanmerkelijk strenger: men kon in Arnhem vanaf augustus 1941 voor het scheldwoord landverrader rekenen op twee weken gevangenisstraf.²⁰ De gemiddelde straf voor politieke beledigingen in het algemeen lag wat lager. Volgens de statistieken van het NIOD deelde de Amsterdamse vrederechter in beledigingszaken slechts in 17 van de 108 aanwezige vonnissen een vrijheidsstraf uit, terwijl in de meeste zaken boetes van 10 tot 25 gulden werden opgelegd. In Den Haag werden door de vrederechter relatief meer vrijheidsstraffen opgelegd, mogelijk onder invloed van procureur-generaal Van Genechten: in 19 van de slechts 45 overgeleverde gevallen. De statistieken wijzen voorts uit dat de Bossche vrederechter in 71 van 332 beledigingszaken een vrijheidsstraf oplegde, met enkele uitschieters naar 1 tot 2 maanden gevangenisstraf of 2 maanden tucht school. Zijn collega in Leeuwarden legde in 6 van de 49 gevallen een vrijheidsstraf op. In de voorgaande getallen zijn alle beledigingszaken meegeteld, die evenwel voor het overgrote deel beledigingen aan het adres van NSB’ers waren. Naast belediging waren het

16 Archief Rb. Maastricht, invnr. 5: Rb. Maastricht 22 juli 1940, nr. 220/1940.

17 Archief Rb. Maastricht, invnr. 5: Rb. Maastricht, 5 september 1940, nr. 243/1940.

18 Archief Rb. Maastricht, invnr. 5: Rb. Maastricht, 7 oktober 1940, nr. 273/1940.

19 Archief Rb. Maastricht, invnr. 100: Rb. Maastricht (polr) 24 mei 1941, 760/1941.

20 Archief Rb. Arnhem, invnr. 52-54: uitspraken Hazelhoff Roelfzema. Zie over de vrederechtspraak in Arnhem: Barendsen, ‘Rechtbank Arnhem’ 2004, p. 42-46.

voornamelijk mishandelingen waarvoor men terechtstond voor de vrederechter. Verder kwam het in Den Bosch geregeld voor dat mensen veroordeeld werden tot 15 à 40 gulden boete voor het in het openbaar dragen van een speldje van de Nederlandsche Unie.²¹

De evolutionele wetsinterpretatie, vaak neerkomend op analoge wets-toepassing, werd regelmatig door de vrederechters gebruikt: het maakte het veroordelen van anti's en het vrijspreken van nationaal-socialisten een stuk makkelijker. Eerder is al de ruime interpretatie van het woord 'openbaar' behandeld waardoor een belediging die niet in het openbaar geuit was toch als zodanig bestraft kon worden, omdat de *bedoeling* van de verdachte zou zijn dat de mededeling ruime bekendheid kreeg, en vooral omdat het strafwaardig gevonden werd. Dit was geval bij het opplakken van een anti-NSB-briefje in een toren van de luchtbeschermingsdienst die alleen toegankelijk was voor medewerkers van die dienst, en bij de Woerdense vroedvrouw die binnenshuis in de aanwezigheid van vier anderen de NSB en de Duitsers had beledigd.²²

Behalve het enkele woord 'landverrader' kwamen ook variaties op dit thema voor de vrederechter, zoals anti-NSB-liedjes ('o NSB, je hebt je land verraden' en 'op de hoek van de straat / staat een NSB'er / 't is geen mens, 't is geen dier / 't is een farizeeër')²³ en beziging van de groet 'hallo'. Dat laatste betekende namelijk in bepaalde omstandigheden voor de goede verstaander 'hang alle laffe landverraders op'. Ook hiervoor kon men enkele weken gevangenisstraf verwachten. Het woord 'jood' was volgens de Arnhemse vrederechter Hazelhoff Roelfzema een grievende belediging voor iedere ariër, en zeker voor een ambtenaar in functie. Dat merkte hij op in een zaak tegen een verdachte die gezegd had: 'Die jodencommissaris van jullie is niet in staat de orde te handhaven'. Volgens de verdachte deed hij deze uitspraak in het algemeen belang. Zijn raadsman betoogde dat objectief genomen het woord 'jood' ook niet beledigend is. De officier van justitie was het ermee eens dat de kwalificatie 'jood' op zichzelf niet beledigend gesteld was, maar door het uitspreken van de gehele zin achtte hij toch de ambtelijke eer aangetast. Omdat de verdachte niet toerekeningsvatbaar was, werd hij ontslagen van rechtsvervolgning. De openbare orde vorderde volgens Hazelhoff Roelfzema echter dat de verdachte 'buiten de circulatie' werd geplaatst. Hij werd daarom ter beschikking gesteld.²⁴

De mishandeling door NSB'ers die volgde op een belediging werd aangemerkt als noodweer, iets wat Röling in de bovenvermelde zaak niet accepteerde. Volgens de wet is er van gerechtvaardigde noodweer sprake bij een noodzakelijke verdediging tegen de ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding van eigen of andermans lijf, eerbaarheid of goed. Het aangetaste eergevoel van een beledigde NSB'er kon met behulp van evolutionele interpretatie worden

21 Archief vrederechtspraak, inventaris.

22 Zie §§2.4.2.1.2 en Carp, *Half jaar* 1942, p. 35-38 en De Geus, 'Vrederechtspraak' 1994, p. 74.

23 Archief Rb. Arnhem, invnr.53: Rb. Arnhem 3 december 1941, resp. rolnr. 4135 en 4129. Zie ook Barendsen, 'Rechtbank Arnhem' 2004, p. 44, en §4.3.4.1.

24 Archief Rb. Arnhem, invnr. 52: Rb. Arnhem (vr) 5 november 1944, nr. 3419.

opgevat als een ‘goed’ of een ‘zaak’: deze eer is immers het ‘hoogste goed’, en ook ‘ideële zaken’ zijn zaken.²⁵ Ook gebeurde het dat het wettelijke begrip ‘eerbaarheid’, dat uitsluitend op seksuele eerbaarheid (kuisheid) duidt, zodanig werd geïnterpreteerd dat het ook op ‘eergevoel’ in het algemeen kon slaan, tegen aanranding waarvan een NSB’er zich fysiek mocht verdedigen.²⁶

De vrederechters wezen er graag op dat kameraden ook wel eens veroordeeld werden wanneer zij het echt te bont hadden gemaakt. Een voorbeeld hiervan is de zaak tegen de NSB-burgemeester van Weert, J.M.W. Rösener Manz, die direct bij het Vrederechtshof aanhangig was gemaakt. Een oud-beampte van de gemeentepolitie had de burgemeester op straat niet gegroet. Deze agent was enige tijd voordien ontslagen en naar Groningen overgeplaatst vanwege de slechte samenwerking tussen hem en de burgemeester. Nu was hij in Weert op familiebezoek en in burgerkleding. De burgemeester vroeg waarom de man hem niet groette, waarop deze antwoordde: dat hoeft ik niet. Het pak slaag dat hij vervolgens kreeg, werd niet geaccepteerd als noodweer tegen aanranding van de eer (in het bijzonder het aanzien en de waardigheid van het burgemeestersambt). Daarbij speelde nog mee, dat het voorval plaatsvond ten overstaan van het personeel van het gemeentehuis. Volgens het Vrederechtshof had de burgemeester zelf juist de waardigheid van zijn ambt ernstig geschaad. De eis was 100 gulden boete, maar het hof maakte er de maximale straf van 600 gulden van, of negentig dagen vervangende hechtenis.²⁷ Deze hoge straf was mogelijk doordat in 1942 alle maxima van geldboetes waren verdubbeld.

Mishandelingen door NSB’ers werden in het algemeen door de vrederechter gebillijkt op grond van de mening dat aan ‘de revolutionaire spanning [...] binnen zekere, met begrip te trekken grenzen haar beloop [moet] worden gelaten, zonder dat de openbare organen der ordehandhaving daarbij als voorheen behoren in te grijpen.’²⁸ Andere nationaal-socialisten, zoals leden van de NSNAP, waren van deze immuniteit echter uitgesloten, aangezien zij geen dragers van de ‘heersende revolutionaire idee’ waren. Straffeloos vechten met leden van de Nederlandsche Unie was daarom voorbehouden aan NSB’ers.²⁹ Andersom werd de brandstichting door een Unie-lid in het WA-kwartier in de Burcht te Leiden weliswaar als onderdeel van de ‘straatrevolutie’ gezien, maar

25 Vrederechtshof 4 december 1941, 5 maart 1942, Carp, *Half Jaar* 1942, p. 38-40, 40-41. Ook Vrederechtshof 18 november 1943, in: Carp, z.t. [typoscript 1944] p. 12-13. Zie ook Van der Heijden, ‘Noodweerbepaling’ en idem, ‘Aanranding van de eer’ 1942. Verder over de vrederechtspraak: Carp, ‘Richtlijnen’ 1941, p. 424-430; Fruin, ‘Nieuwe rechter’ 1941.

26 Zie de enige in de Nederlandsche Jurisprudentie gepubliceerde vrederechtsuitspraak: Rb. Amsterdam (vr) 4 november 1941, *NJ* 1942, 85, en Vrederechtshof 5 maart 1942, in Carp, *Half Jaar* 1942, p. 40-41. Zie verder §2.4.2.4.7.

27 Vrederechtshof 9 december 1943, in: Carp, z.t. [typoscript 1944], p. 13-15; Archief vrederechtspraak, invnr. 1: Vrederechtshof 9 december 1943, rolnr. 26; vo 78/1942 art. 2.

28 Carp 1942, p. 44: Vrederechtshof 19 december 1942.

29 Vrederechtshof 25 juni 1942, in: Carp, z.t. [typoscript 1944], p. 19.

werd toch met 11 maanden gevangenis bestraft, overigens precies de duur van het voorarrest.³⁰

Het ging in de vrederechtspraak niet alleen om directe confrontaties tussen voor- en tegenstanders van de ‘nieuwe orde’. Ook kon het zich onttrekken aan een verplicht gestelde propagandabijeenkomst een strafbaar feit opleveren. Daarvan is de volgende zaak een voorbeeld. Het betreft de vervolging van de rector van het Stedelijk Gymnasium Leiden, dr. Antonie Scholte.³¹ Hij had geen gehoor gegeven aan de oproep van de Leidse NSB-burgemeester R.N. de Ruyter van Steveninck in november 1942 om met zijn docentencorps een lezing bij te wonen over ‘onderwijs en opvoeding in nationaal-socialistischen zin’. De Ruyter van Steveninck, NSB-lid van het eerste uur, was er heilig van overtuigd dat de jeugd via het onderwijs voor de ‘nieuwe gedachte’ zou kunnen worden gewonnen.³² De Haagse wethouder dr. W.F. de Groot zou de lezing verzorgen. Nu heeft een burgemeester niet de bevoegdheid om gymnasiumdocenten bevelen te geven, maar hij had de medewerking gekregen van het college van curatoren. De president-curator, dr. F. Muller Jzn, had de rector laten weten dat het curatorium art. 18 lid 6 van het Reglement rechtstoestand onderwijzend personeel van toepassing had verklaard, wat inhield dat het bijwonen van de lezing verplicht was voor rector en leraren. De school had vóór de oorlog al geen goede verhouding met het college, wat zelfs de aanleiding voor het vertrek van de vorige rector was geweest, maar nu, nadat bovendien de zeer anti-nationaal-socialistische hoogleraren R.P. Cleveringa en J.A.J. Barge als curatoren waren ontslagen, was er sprake van een breuk. Ook met de nationaal-socialistische burgemeester waren de verhoudingen al niet best: eerder hadden leerlingen een Arbeidsdienst-tentoonstelling moeten bezoeken, waar zij, evenals hun begeleidende docenten, zich niet erg respectvol hadden gedragen. Nadat collectief protest was aangetekend tegen het verplicht stellen van het bezoek van de lezing, liet de rector het curatorium weten niet naar de bijeenkomst te zullen gaan. Het vonnis van de vrederechter luidde op 14 juli 1943: acht dagen gevangenisstraf.

In hoger beroep bij het Vrederechtshof betwistte de raadsman van de rector, net als bij de vrederechter, de bevoegdheid van de vrederechtspraak: het zou niet om een politieke daad gaan. Dat verweer werd opnieuw niet geaccepteerd: in de huidige omstandigheden zou dienstweigering door een ambtenaar de hoogste politieke belangen der volksgemeenschap raken. De burgemeester verklaarde dat het niet verschijnen van de rector en zijn docentencorps ervoor had gezorgd dat de bijeenkomst niet tot zijn recht was gekomen en dat er ‘stremming’ was opgetreden in de openbare dienst bij het onderwijs te Leiden. Ook de bevoegdheid van het college van curatoren achtte het hof in orde, aangezien het in de huidige omstandigheden van groot belang

30 Vrederechtshof 9 december 1943, in: Carp, z.t. [typoscript 1944], p. 20-21.

31 Zie voor deze zaak: Archief vrederechtspraak, invnr. 15 en Coebergh van den Braak, *Leids Gymnasium* 1988, p. 131-134.

32 Romijn, *Burgemeesters* 2006, p. 266, 422-423.

was dat personeel in overheidsdienst zich op de hoogte stelde van ‘nieuwe algemeene, voor hun arbeidsgebied belangrijke, beginselen omtrent volksgemeenschap en staat’, typisch een van Carps ideologische motiveringen. Daarom moest het recht van de overheid tot het verplichten van het bijwonen van bijeenkomsten erkend worden, welk recht ook voor het curatorium gold. Op 18 november kwam de definitieve uitspraak. Het feit moest de verdachte zwaar worden aangerekend, maar hij kon wel in zijn ambt worden gehandhaafd. Daarom was een vrijheidsstraf niet op zijn plaats, maar kon de rector volstaan met een geldboete. De ernst van het gebeurde zou echter slechts in de maximale boete van 600 gulden tot uitdrukking kunnen komen, dezelfde als later aan de Weertse burgemeester zou worden opgelegd. Carp noemt beide zaken in zijn naoorlogse ‘Verantwoording’: de zaak van de Leidse rector als een van vier voorbeelden van ‘grootte matiging’ bij de beoordeling van gevallen van sabotage door ambtenaren, en het Weertse geval als voorbeeld van strenge bestraffing van NSB’ers ten faveure van tegenstanders van de Beweging.³³

Van de zaken tegen Nederlandse officieren wegens strafbare feiten, begaan tijdens de meidagen van 1940 heb ik het bekendste voorbeeld in het vorige hoofdstuk genoemd: het doodschieten van de broer van Anton Mussert. Deze ernstige zaken werden door het Vrederechtshof behandeld. Aan deze categorie misdrijven besteedt Carp in zijn boekje uit 1942 en in het typoscript van het vervolg erop uit 1944 veel aandacht. Tijdens de strijd op Nederlands grondgebied zijn meerdere NSB’ers gedood en mishandeld door Nederlandse militairen, onder invloed van het gerucht dat NSB’ers de Duitsers zouden helpen bij de oorlogvoering. Op 23 december 1941 veroordeelde het hof een man voor het doodschieten van een NSB’er tot acht jaar gevangenisstraf, nadat de gewone rechtbank hem twee maanden had opgelegd. In een ander geval, op dezelfde dag behandeld, legde het hof vijf jaar op aan een militair die een gevangen NSB’er had doodgeschoten door een luikje in diens celdeur. Deze straf viel lager uit, omdat volgens Carp de man sterk onder de verderfelijke invloed stond van de legerleiding die zo gehamerd had op de ‘landsgevaarlijkheid’ van de NSB, en van het slachtoffer in het bijzonder.³⁴ Vervolgens haalt Carp een vrijspraak aan ter illustratie van zijn opvatting dat het Vrederechtshof geen wraak maar recht uitoefent. Tijdens het nachtelijk vervoer per trein van geïnterneerde NSB’ers van Den Haag naar Amsterdam, hebben bewakers op 12 mei 1940 vier NSB’ers doodgeschoten. De commandant van de bewakers werd vervolgd maar vrijgesproken, omdat de bewakers niet handelden naar zijn instructies (schieten wanneer de geïnterneerden niet blijven zitten), maar uit zelfverdediging tegen de geïnterneerden die in het pikdonker – de trein mocht niet verlicht worden – opstonden en naar het geweer van een bewaker grepen. In Dordrecht werden ten onrechte twee broers doodgeschoten, van wie de één NSB’er en de ander een tegenstander van het nationaal-socialisme was. Het hof besteedde in het vonnis, waarin twaalf jaar gevangenisstraf werd opgelegd, veel aandacht aan het eerherstel van de broers, omdat ‘het Hof zijn taak niet alleen ziet in de

33 Carp, ‘Verantwoording’, p. 27 (CABR-dossier Carp).

34 Beide zaken Vrederechtshof 23 december 1941, Carp, *Half Jaar* 1942, p. 64-73.

bestrafing der schuldigen, maar zeker niet minder in de vaststelling der onschuld van hen, die het slachtoffer werden van misdadige verdachtmaking.’ Dit behoorde immers ook tot de taak van de vrederechtspraak: herstel van de politieke vrede.³⁵ Carp sluit zijn boekje af door nog eens te wijzen op het grote belang van eerherstel van deze slachtoffers en van het weer gezond maken van de ‘volksgeest, die alleen herboren kan worden uit het duidelijke besef van zijn eigen verwording, waarvan het leger het stempel droeg’.³⁶ In zijn geplande vervolg komen twee zaken aan bod waarin militairen een lage straf respectievelijk vrijspraak kregen omdat het hof het onder de omstandigheden van de meidagen begrijpelijk vond dat NSB-gedetineerden niet al te hoffelijk behandeld waren.³⁷ Daar staat een bijzondere grond voor strafvermindering voor een jonge NSB’er wegens tegenover. Wegens deelname aan de strijd aan het oostfront kreeg hij voor dood door schuld slechts één dag hechtenis opgelegd (de eis was een maand gevangenisstraf met toepassing van voorwaardelijke gratie).³⁸

6.2.3 *Burgerlijke zaken betreffende politieke tegenstellingen*

Ook in de rechtspraak van de burgerlijke rechter, buiten de bevoegdheid van de vrederechtspraak, kwamen de gewijzigde maatschappelijke posities van de voor- en tegenstanders van de nieuwe orde tot uitdrukking. Ik bespreek hiervan drie voorbeelden.

Twee broers die elk een zwembad exploiteerden, welke zwembaden zij gezamenlijk in eigendom hadden, hadden een slepend conflict over de exploitatie van de baden. De ene broer (gedaagde) vertelde aan iemand die ernaar vroeg, dat hij niet met zijn broer wilde samenwerken omdat die teveel sympathiseerde met de NSB. Dat was volgens de andere broer (eiser) in strijd met de waarheid. In kort geding zei de president van de Utrechtse rechtbank, de voorman van het Rechtsfront H.M. Fruin, dat de gedaagde broer in strijd handelde met zijn rechtsplicht en de zorgvuldigheid die in het maatschappelijk verkeer betaamt. Mededelingen over politieke gezindheid doen immers niet ter zake bij de exploitatie van een zwembad: alleen de wijze waarop deze exploitatie plaatsvindt is relevant. Fruin: ‘Het is duidelijk dat gedaagde niet het belang van de exploitatie op het oog heeft gehad en het evenmin een – zij het

35 Vrederegerechtshof 2 april 1942 en 21 april 1942, Carp, *Half Jaar* 1942, p. 79-93.

36 Carp, *Half Jaar* 1942, p. 110.

37 Vrederegerechtshof 21 januari 1943 en 2 september 1942, Carp, z.t. [typoscript 1944], p. 25-28, 30-31.

38 Vrederegerechtshof 23 december 1943, Carp, z.t. [typoscript 1944], p. 31-32. Het is op het eerste gezicht onduidelijk waarom deze zaak door de vrederechtspraak is berecht. Het voorval gebeurde tijdens een oefening van jeugdstormers, waarover de veroordeelde de leiding had. Er was dus geen sprake van een confrontatie met politiek andersdenkenden. Waarschijnlijk werd het voorval geacht onder de tweede bevoegdheidsgrond van art. 2 lid 1 vo 156/1941 te vallen: het ‘raken’ van de ‘hoogste politieke belangen van de volksgemeenschap’.

misplaatste – waarheidsdrang van gedaagde is, maar hetzij een helaas veel voorkomend pogen een vermeende politieke tegenstander in zijn bestaan te treffen, ofwel pogen om op deze wijze ten koste van eiser het door Ons reeds tussen partijen gewezen vonnis, waarbij aan eiser voorlopig de exploitatie van het zwembad te Amersfoort is opgedragen, in zijn uitvoering te belemmeren.’ Gedaagde had kortom schade bij eiser moeten verwachten, en dus is er sprake van een onrechtmatige daad (art. 1401 Burgerlijk Wetboek).³⁹ Tenslotte wijst Fruin nog op het belang van maatschappelijke vrede: ‘Overwegende, dat het in deze tijden een groot algemeen belang moet worden geacht niet eraan mede te werken de tegenstellingen binnen het volk te versterken, zodat hier een dwangsom als door eiser gevraagd op haar plaats is.’ Die dwangsom kwam op 100 gulden per overtreding.⁴⁰

Tegen dit vonnis ging de verliezende broer in hoger beroep, dat hij won. Het Amsterdamse gerechtshof was namelijk van mening dat ware mededelingen als antwoord op een vraag over iemands politieke gezindheid in het algemeen niet onrechtmatig zijn, en dat enkel de wetenschap dat een dergelijke mededeling schade kan veroorzaken niet voldoende is voor een onrechtmatige daad. De sympathie voor de NSB werd ondertussen niet langer door de betreffende broer verholen. Vervolgens is de beurt aan hem om een rechtsmiddel is te stellen, wat hij dan ook doet. Zijn cassatiemiddel stelt dat de gewraakte mededelingen wel degelijk onrechtmatig waren vanwege het feit dat zijn broer wist dat de informatie hem als zakenman zou schaden, zonder dat met de mededelingen een redelijk doel gediend was. De burgerlijke kamer van de Hoge Raad, onder voorzitterschap van J. van Loon, bevestigt simpelweg de beslissing van het hof met overname van de overwegingen.⁴¹ Een intern advies levert echter kritiek op die overwegingen, en ook op die van het vonnis in kort geding. Het hof miskent volgens de adviseur dat kennis van mogelijke schadelijke gevolgen voor anderen van een handeling juist het uitgangspunt is voor de beoordeling van de onrechtmatigheid ervan. De adviseur meent echter dat hier geenszins, zoals Fruin meende, sprake is van economische schade door oneerlijke concurrentiemethoden, aangezien de zwembaden het gezamenlijk eigendom van de broers zijn. De conclusie van het advies luidt dat, hoewel schade te voorzien was, er geen sprake is van onrechtmatige daad. Dat zou alleen anders zijn wanneer het een ongeoorloofde openbaarmaking van vertrouwelijke informatie betrof.⁴²

Een spiegelbeeldig geval betrof een ‘beschuldiging’ van lidmaatschap van de vrijmetselarij. Gedaagde, mr. K.L.C.M.I. baron de Wijkerslooth de Weerdesteijn, had naar kennissen en de Befehlshaber der Sicherheitspolizei een brief gestuurd waarin een lijst van bedrijven was opgenomen die in handen zouden zijn van vrijmetselaars. Eiser, de NV Steenkolenhandelsvereniging,⁴³ die ten

39 Zie over de interpretatie van het begrip onrechtmatige daad §1.3.

40 Archief Rb. Utrecht, doos 40 B 07 1: Pres Rb. Utrecht, 16 mei 1941, 12/1941.

41 HR 28 november 1941, *NJ* 1942, 190, daarin ook de overwegingen van het hof.

42 Archief Hoge Raad/P.H. Smits, Advies nr. 16, 6 november 1941.

43 Dit bedrijf stond onder leiding van Fentener van Vlissingen, een buitengewoon succesvol zakenman die in de jaren dertig de Deutsch-Niederländische Gesellschaft

onrechte op deze lijst voorkwam, wilde dit als onrechtmatige daad aangemerkt zien en eiste schadevergoeding met als argument dat vrijmetselaars door nazi's en andere aanhangers van de 'autoritaire corporatieve staat' als een voor de nieuwe orde gevaarlijk en vijandig element worden gezien. Ook was de Steenkolenhandelsvereniging de enige vertegenwoordiger van het Rheinisch-Westfälisches Kohlen-Syndikat, wiens directeur bij eiser commissaris was. Gezien de 'huidige zeer bijzondere omstandigheden' zou de brief indruisen tegen de zorgvuldigheid welke in het maatschappelijk verkeer betaamt ten aanzien van andermans persoon of goed.

De Wijkerslooth de Weerdesteijn had al in juni 1940 voor de radio redevoeringen gehouden vóór de nieuwe orde en tegen de vrijmetselarij, zag zichzelf als toekomstige leider van Nederland en dacht van Willem van Oranje af te stammen. De Duitsers lieten hem met zijn propaganda begaan. Hij werd lid van de NSB en deed een vergeefse gooi naar het burgemeesterschap van Nijmegen. De Jong noemt hem 'een pathologisch geval'.⁴⁴ De baron verweert zich als volgt. Hij zegt in te zien dat 'het Nederlandse volk alleen dan een zelfstandige plaats onder de Volken van Europa zal kunnen behouden, wanneer het zich in nationaal-socialistische zin weet te vernieuwen en daarmee de voorwaarden weet te scheppen voor loyale deelneming aan de Europese arbeid onder leiding van Duitsland en Italië'. Hij was advocaat, en daarnaast onder meer burgemeester van Hilversum, kantonrechter-plaatsvervanger en lid van de provinciale staten geweest. In 1940 had hij de Beweging van Nationale Eenheid opgericht, met gelijknamig tijdschrift. Kriminal-Kommissar Wolff had hem om een rapport over de vrijmetselarij gevraagd. Op 30 september 1940 is de Beweging ontbonden en is hij toegetreden tot NSB. Gedaagde vond dat hij niet meer dan zijn plicht deed in het algemeen belang, wat toch niet als onrechtmatige daad aangemerkt kon worden. Bovendien, zo vervolgde het verweer opmerkelijk genoeg, was schade niet aangetoond en niet waarschijnlijk, aangezien iedereen gedaagde toch voor krankzinnig hield. Hij had voorts in dagbladen van 4 april 1941 de mededeling doen opnemen dat hij de door hem verspreide geschriften openlijk introk met verontschuldiging wegens de onzekerheid over het vrijmetselarijschap van sommige beschuldigde personen.

De rechtbank wees de vordering tot (een nog nader te bepalen) schadevergoeding toe, omdat velen 'onder de omstandigheid dat Duitsers zeer tegen de vrijmetselarij zijn, huiverig zijn om met 'vrijmetselaars-bedrijven' zaken te doen'. Een vertegenwoordiger van een groot Duits bedrijf zou zeker niet onder leiding van vrijmetselaars kunnen blijven staan.⁴⁵

Op dezelfde dag behandelde dezelfde kamer nog een klacht tegen dezelfde baron. Dit keer betoogde een andere eiser dat het beledigend is om als vrij-

---

had opgericht ten einde het Nederlandse bedrijfsleven te laten leren van de Duitse economische vooruitgang onder het nazi-regime. Na de bevrijding werd hij voorzitter van een commissie die het gedrag van secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Hirschfeld tijdens de oorlog onderzocht. Zie Meihuizen, *Noodzakelijk Kwaad* 2003, p. 56, 556-557, 665, 670-672.

44 De Jong, *Het koninkrijk* deel 4, p. 162-163.

45 Archief Rb. Utrecht, doos 40 b 06 7: Rb. Utrecht 16 april 1941, 273/1941.

metselaar aangemerkt te worden. De rechtbank gaat daarin mee en de uitspraak luidt: aanplakking van het vonnis, schadevergoeding wegens afbreuk aan eer en goede naam van 250 gulden, verbod op voortgaan met verboden handelingen op straffe van een dwangsom van 5000 gulden per overtreding.⁴⁶ Een paar maanden eerder was de baron al veroordeeld wegens een geschrift waarin onder andere de rechtbank Utrecht zelf van maçonnieke corruptie werd beticht. J.A. Star Busmann, rechter-plaatsvervanger in die rechtbank, trad op als eiser. Zijn collega's, onder leiding van Fruin, legden een schadevergoeding op van 500 gulden en een dwangsom van 5000 gulden per overtreding.⁴⁷

Vershil in politieke opvattingen speelde een opmerkelijke rol in de volgende Leeuwardense echtscheidingszaak. De man eist dat zijn kind aan hem toegewezen wordt, omdat hij naar Duitsland moet om te werken en hij zijn vrouw niet met het kind vertrouwt. Zijn echtgenote zou namelijk veel omgang hebben met andere mannen, waaronder Duitse soldaten, en zal volgens hem het kind waarschijnlijk aan zijn lot overlaten. De vrouw zegt slechts huishoudelijke apparaten aan Duitse soldaten te hebben uitgeleend. De man schrijft haar bovendien een 'zeer sonderlinge levensopvatting' toe. Zelf is hij sterk anti-Duits. Deze situatie had al vele echtelijke ruzies veroorzaakt. Met de rechter die het kort geding behandelde had de man geen geluk. Het was fungerend president E.J. baron van Imhoff, die bij de installatie van de NSB'er Maitland als president onnodig vriendelijke woorden had gesproken, tegen de afspraak van de rechtbank in op diens begrafenis was geweest en bovendien aan geen enkel protest van de rechterlijke macht tegen maatregelen van de bezetter had meegedaan. Tegen anti-Duitse opmerkingen placht hij het argument in te brengen dat de concentratiekampen door de Engelsen in de boerenoorlog waren uitgevonden. Hij verwerpt de eis.⁴⁸

6.3 Toepassing en toetsing van verordeningen

6.3.1 Voorgeschiedenis en gevolgen van het Toetsingsarrest

Sinds het begin van de bezetting werden verschillende verordeningen van secretarissen-generaal en van de rijkscommissaris door Nederlandse rechters als vanzelfsprekend toegepast zonder dat zij de geldigheid van die maatregelen in

46 Archief Rb. Utrecht, doos 40 b 06 7: Rb. Utrecht 16 april 1941, 276/1941; ook in *NJ* 1941, 840.

47 Archief Rb. Utrecht, doos 40 b 06 7: Rb. Utrecht 5 februari 1941, 87. Zie ook Rb. Utrecht 15 mei 1941, *NJ* 1941, 841. Met Fruin als voorzitter legde de burgerlijke kamer op dezelfde dag naar aanleiding van weer een andere vordering nogmaals dezelfde schadevergoeding en dwangsom op aan de baron: Rb. Utrecht 5 februari 1941, *NJ* 1941, 167.

48 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 172: president Rb. Leeuwarden 17 mei 1943, nr. 300; archief zuivering Justitie, invnr. 33: advies HCRM 16 maart 1946 over Van Imhoff.

hun uitspraken aan de orde stelden.⁴⁹ In december 1940 merkte de Zwolse kantonrechter op dat vo 188/1940 (over sluitingstijden van horecabedrijven) gegrond is op het Führerdecreet (vo 1/1940), waarin aan het bezettingsregime wetgevende bevoegdheid wordt toegekend.⁵⁰ Toetsing hieraan, of aan vo 3/1940 van de rijkscommissaris, de Grondwet of het Landoorlogreglement, vindt echter niet plaats. Een vreemde eend in de bijt is in dit opzicht de uitspraak van de Assense rechtbank met betrekking tot een vordering van de officier van justitie tot tenuitvoerlegging van een voorwaardelijke gevangenisstraf (wegens overtreding van de voorwaarde), die was uitgesproken voordat de voorwaardelijke straf werd afgeschaft. Die tenuitvoerlegging (art. 14h en k Sr) valt weliswaar onder de door de verordening buiten toepassing verklaarde artikelen (art. 14a-17 Sr), maar moet om de volgende reden niet als afgeschaft worden aangemerkt. Het decreet van Hitler over abolitie en gratie (vo 1/1941), waarop de maatregel van de rijkscommissaris is gebaseerd, spreekt namelijk niet van de mogelijke tenuitvoerlegging van voorwaardelijke straffen, in het geval dat de veroordeelde de voorwaarden heeft geschonden. Die tenuitvoerlegging valt ook niet onder ‘abolitie’ (opschorten van een vervolging) of ‘gratie’. Daarom mist volgens de rechtbank vo 2/1941 rechtskracht ten opzichte van de tenuitvoerlegging van een reeds eerder opgelegde voorwaardelijke vrijheidsstraf, en zijn art. 14h en k Sr waarschijnlijk per vergissing in de verordening opgenomen.⁵¹ Hier werd dus een verordening van de rijkscommissaris getoetst aan een decreet van de Führer. De Hoge Raad lost deze zaak in juni 1941 op een andere manier op, namelijk door middel van interpretatie, maar met dezelfde uitkomst: de straf moet ten uitvoer worden gelegd, omdat vo 2/1941 *gezien zijn strekking* niet van toepassing is op voorwaardelijke veroordelingen die al uitgesproken waren. Deze oplossing lag volgens de noot van Pompe ‘meer voor de hand’, aangezien art. 3 vo 2/1941 van de bedoeling spreekt ‘[alle] met deze verordening in tegenspraak zijnde voorschriften’ buiten toepassing te laten’, wat daarom niet hoeft te gelden voor de blijkbaar per abuis buiten werking gestelde artt. 14h en k Sr.⁵²

Wel paste de Hoge Raad in 1941 het Landoorlogreglement direct toe. Een requirant in cassatie ging ervan uit dat ingevolge art. 53 LOR een door het Nederlandse leger achtergelaten fiets automatisch eigendom van de bezetter geworden was. Daarom zou volgens requirant niet de Nederlandse rechter, maar de Duitse krijgsraad bevoegd zijn om hem wegens de diefstal ervan te berechten. Ten onrechte volgens de Hoge Raad: art. 53 LOR bepaalt immers dat een bezetter de vervoermiddelen van de bezette staat in bezit *kan* nemen, en die had dat in dit geval niet gedaan.⁵³

Enkele dagen na de capitulatie in 1945 betreurde de Maastrichtse rechter H.M.F.H. Schillings in een brief aan zijn collega vice-president A.E.W. Hustinx

49 Zie Mazel 1984, p. 83-85.

50 Aangehaald in HR 19 mei 1941, *NJ* 1941, 882.

51 Rb. Assen 21 januari 1941, *NJ* 1941, 115.

52 HR 16 juni 1941, *NJ* 1941, 676.

53 HR 26 mei 1941, *NJ* 1941, 868.

dat de verordening ‘ter bestrijding van de tegennatuurlijke ontucht’ (vo 81/1940) niet was gehandhaafd.⁵⁴ Hustinx antwoordde dat die verordening, die homoseksuele contacten tussen volwassen mannen verbood, niet in strijd was met Nederlandse rechtsopvattingen en volkenrechtelijk was toegestaan ter bescherming van het bezettingsleger. Niet toepassen zou niet in het belang van een verdachte geweest zijn, aangezien de Hoge Raad op grond van de opvattingen in het Toetsingsarrest de toepassing zeker zou goedkeuren.⁵⁵ Hustinx had zelf als politierechter in Maastricht in 1944 minstens driemaal iemand veroordeeld op basis van deze verordening.⁵⁶

De Utrechtse rechtbank waagde zich niet aan de toetsing van bezettershandelingen. De Wehrmacht had een huis gevorderd en in januari 1943 vrijgegeven aan de eigenaar met het verzoek het te verhuren aan iemand die voor de NSDAP werkte, gedaagde in de zaak. De eigenaar, eiser, wil het huis zelf betrekken omdat hij zijn woning in Scheveningen op bevel van de Rijkscommissaris had moeten verlaten.⁵⁷ In verband met de verplaatsing van zijn werkgever, het departement van Handel Nijverheid en Scheepvaart, naar Amersfoort wil hij in Baarn wonen waar het bewuste huis staat. Gedaagde beroept zich op een opdracht van de overheid, die niet ter beoordeling van de rechter staat, aangezien de bevoegdheden en de rechtmatigheid van het handelen van de bezettende macht ‘geacht moeten worden in het Volkenrecht te zijn geregeld en niet staan ter of onderworpen zijn aan de beoordeling van den President der Arrondissements-Rechtbank’. Hij legt een schrijven over van de Burgemeester van Baarn waarin staat dat bij ontruiming van het perceel eiser het niet mag betrekken, maar het beschikbaar moet houden voor een Dienststelde der NSDAP. De rechter in kort geding, vice-president C. Veen, overweegt dat dit schrijven door eiser ‘niet behoorlijk ontzenuwd’ is en eiser niet voldoende beargumenteerd heeft dat hij zelf de woning zou mogen betrekken. Een voorziening in kort geding heeft dus geen of weinig effect, wat de zaak een spoedeisend karakter ontzegt. Op de overige verweren, omtrent het beoordelen van overheidshandelingen, gaat de rechter liever niet in, omdat die een ‘netelig karakter’ dragen, en het onzeker is hoe de rechter in de hoofdzaak hierover zal oordelen.⁵⁸

Het eerste expliciete tegengeluid wat betreft de toetsingskwestie kwam van de rechtbank Arnhem in september 1944.⁵⁹ Het draaide in dit kort geding om de weigering door een apotheker om de contributie te betalen voor de Apothekerskamer, ingesteld bij vo 24/1942. De Apothekerskamer had beslag laten leggen op de eigendommen van de apotheker, die de schorsing van die inbeslagname

54 Zie over deze verordening §4.4.2.

55 Archief zuivering Justitie, invnr. 431.

56 Archief Rb. Maastricht, invnr. 13: Rb. Maastricht 1 mei 1944 nr. 202 en 203/1944; Rb. Maastricht (polr) 15 mei 1944, nr. 225/1944.

57 Vanwege de bouw van de verdedigingslinie de Atlantikwall.

58 Archief Rb. Utrecht, doos 40 B 07 2: Rb. Utrecht (k.g.) 18 februari 1943, nr. 6/1943.

59 Zie over deze uitspraak Barendsen, ‘Rechtbank Arnhem’ 2004, p. 61-65. Het originele vonnis is opgenomen als bijlage 6 in Barendsen en Venema, *Rechtbank Arnhem* 2004.

eiste. Een van de argumenten van eisers advocaat A. Schenkeveld was dat de verordening waarmee de Apothekerskamer was ingesteld de perken van art. 43 LOR te buiten ging, en dus niet rechtsgeldig was. Gedaagde, de Apothekerskamer, werd vertegenwoordigd door twee NSB'ers: procureur K.H. Jansma, tevens plaatsvervangend lid van het economisch gerechtshof, en advocaat F.C. Stähle, liquidateur van onder andere de vrijmetselarij.⁶⁰ Het verweer bracht de uitspraak van de Hoge Raad in het Toetsingsarrest in stelling en betoogde dat de rechtbank verplicht was dit arrest te volgen. De fungerend president van de rechtbank, jhr. F.J.M. van Nispen tot Sevenaer,⁶¹ was hiervan niet onder de indruk en leverde in zijn vonnis niet mis te verstane kritiek op het Toetsingsarrest, en verwachtte ook niet dat de rechter die in de bodemprocedure zou beslissen, het met de Hoge Raad eens was, en mogelijk zou zelfs de burgerlijke kamer van de Hoge Raad anders beslissen dan de strafkamer. Een maatregel van de bezetter was volgens Van Nispen op twee manieren niet gelijk aan een wet: de wijze van totstandkoming en het doel waren anders, en dus ontviel ook aan constitutionele toetsing elke grond.⁶² Het beroep dat de Hoge Raad op de wetsgeschiedenis doet, noemt hij ronduit 'misplaatst', omdat daaruit niets blijkt omtrent een wijziging van de bestaande toetsingsmogelijkheden. De feitelijke macht van de bezetter behelst, volgens de overwegingen van Van Nispen in het vonnis, überhaupt geen rechtstitel voor het uitvaardigen van verordeningen. Slechts het algemeen welzijn⁶³ van de bevolking of overeenstemming met art. 43 LOR vormt een dergelijke titel. Van Nispen wijst de vordering toe.⁶⁴

Schenkeveld had overigens al minstens drie keer eerder in dit soort zaken tevergeefs geprobeerd aan verschillende rechters een uitspraak over de toetsingskwestie te ontlokken door in de formulering van de eis tweemaal te verwijzen naar de tekst en gangbare interpretatie van art. 43 LOR:

dat het zo volkomen een *eerbiediging van* en in overeenstemming met *de in ons land geldende wetten* ware geweest, indien de verordening een persoon als eiser op grond van vermelde bezwaren vrijgesteld had van het lidmaatschap der kamer [...]; dit temeer waar er vanzelfsprekend *geen enkel militair belang* bij dit lidmaatschap of deze betaling betrokken is.⁶⁵

60 Van Bolhuis, 'Aantasting verenigingsleven' 1950, p. 480(afbeelding)-482, 494.

61 Hij was een broer van jhr. mr. C.M.O. van Nispen tot Sevenaer, met wie hij over de toetsingsvraag had gecorrespondeerd (Barendsen, 'Rechtbank Arnhem' 2004, p. 62n57), en die in zijn boekje over het Toetsingsarrest (Van Nispen tot Sevenaer 1945, p. 18) ook de uitspraak van zijn broer aanhaalt. Zie verder over hem Barendsen, 'Rechtbank Arnhem' 2004, p. 34-35.

62 Zie voor deze argumentatie ook het boekje van zijn broer, Van Nispen tot Sevenaer, *Waarom de Hooge Raad faalde* 1945, p. 11.

63 Ook deze opvatting deelde hij met zijn broer. Zie diens Van Nispen tot Sevenaer, 'L'occupation allemande' 1946, p. 138-141. Zie ook §3.3.3.

64 Rb. Arnhem 4 september 1944, *NJ* 1944/1945, 653.

65 Mijn cursivering.

De ‘vermelde bezwaren’ waren gewetensbezwaren vanwege het nationaal-socialistische karakter van de Apothekerskamer, waarin het leidersbeginsel was ingevoerd. In de eerste van de drie tijdens de bezetting gepubliceerde uitspraken ging de rechter niet in op deze verwijzing naar het volkenrecht.⁶⁶ De tweede merkte slechts op dat hij de wet moest toepassen en ‘niet bevoegd is vast te stellen, hoe een zodanige bepaling naar zijn mening behoorde te luiden’.⁶⁷ De derde keer kwam het Landoorlogreglement expliciet in de overweging van de rechter ter sprake. In zijn beslissing dat hij op grond van art. 124 GW niet tot toetsing bevoegd was, meende de rechter (ten onrechte)⁶⁸ het Toetsingsarrest van de Hoge Raad te volgen. De Rotterdamse kort-gedingrechter acht het daarom ‘niet waarschijnlijk’ dat de rechter in de bodemprocedure de verordening betreffende de Apothekerskamer zou toetsen aan het Landoorlogreglement. Maar overigens laat dit de taak van de rechter om na te gaan of verordeningen in strijd zijn met hogere voorschriften toch nog onverlet, aldus de redenering van de rechter.⁶⁹ Waarschijnlijk heeft de rechter hier de toetsing in concreto gewoon niet aangedurfd. Meer zaken met betrekking tot de Apothekerskamer behandel ik onder gewetensbezwaren.

Drie maanden na het Arnhemse toetsingsvonnis toetste de rechtbank Almelo de verordening betreffende ‘bloedschande’ (vo 87/1942)⁷⁰ aan vo 23/1940, waarin aan de secretarissen-generaal verordenende bevoegdheid was toegekend, en aan het Landoorlogreglement, waaraan volgens de rechtbank de tekst van vo 23/1940 deels ontleend was. De rechtbank was echter van mening dat zij slechts marginaal kon toetsen of de verordening zich op het gebied van openbare orde en veiligheid bevond, en of die verordening een onderwerp raakte dat onder het betreffende departement viel. Die toetsing viel, voor de verordening, positief uit.⁷¹ Deze strafzaak is één van de twee bekende, want na de bevrijding gepubliceerde, gevallen waarin de rechter een verordening getoetst heeft aan het Landoorlogreglement. De andere uitspraak was van de rechtbank Den Haag, ruim een maand later, exact drie jaar na het Toetsingsarrest. Hierin ging de rechtbank van de opvatting uit dat het Prijsbeheersingsbesluit (vo 11/1941), ondertekend door de secretarissen-generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart (Hirschfeld) en van Justitie (Tenkink), geen wet was in formele zin, en dus niet gehinderd door art. 124 Grondwet ‘aan het toetsingsrecht van den rechter is onderworpen’. Dat betekent dat het besluit getoetst kon worden aan de Grondwet en andere hogere regelingen. Net als de rechtbank Almelo toetste de Haagse rechtbank de verordening aan de bevoegdheid van de secretarissen-generaal, die in vo 23/1940 geregeld was. In dit geval was de uitkomst echter negatief: de bepaling dat de betaling van een boete door middel van lijfswang

66 Rb. Alkmaar 31 januari 1944, *NJ* 1944, 501 (met betrekking tot de Tandartsenkamer).

67 Rb. Den Haag 13 juli 1944, *NJ* 1944/1945, 456.

68 Zie §3.3.3.

69 Rb. Rotterdam 28 augustus 1944, *NJ* 1944/1945, 573. Het volledige vonnis in collectie Van Nispen tot Sevenaer. Zie tevens Barendsen, ‘Rechtbank Arnhem’ 2004, p. 59-61.

70 Zie §4.4.2.

71 Rb. Almelo, 5 december 1944, *NJ* 1946, 581.

(gijzeling) (art. 20 lid 2 Prijsbeheersingsbesluit) kon worden afgedwongen was niet in overeenstemming met het geldende recht dat door de Rijkscommissaris in art. 2 van vo 3/1940 van kracht was gelaten. Blijkbaar vond de rechtbank de verordening ook niet noodzakelijk met het oog op de openbare orde. De inspecteur van de prijsbeheersing werd veroordeeld tot het vergoeden van alle schade die de veroordeelde door de gijzeling had geleden.⁷²

In een ander geval, dat in hoofdstuk 3 werd aangehaald, toetste een economische rechter de verordening tot instelling van de economische rechtspraak (vo 88/1941) aan de verordening die de secretaris-generaal hiertoe de bevoegdheid gaf (vo 23/1940), meer in het bijzonder aan het daarin genoemde criterium:

noodig voor de handhaving der openbare orde en voor de veiligheid van het openbare leven.

Daaraan voldeed de economische strafrechtspraak: volgens de rechter was die rechtspraak onder de ‘huidige tijdsomstandigheden’ een eis van de openbare orde. Aangezien deze laatste verordening weer expliciet op het decreet van Hitler was gegrond dat in zijn aanhef ook die bewoordingen van art. 43 Landoorlogreglement gebruikt, kan deze uitspraak als indirecte toetsing aan het volkenrecht worden opgevat.⁷³

6.3.2 Toegepaste verordeningen

Meerdere verordeningen zijn al in hoofdstuk 4 ter sprake gekomen, ook wat betreft toepassing door de rechter. Hier geef ik een overzicht van overige toegepaste verordeningen, en zal op enkele daarvan wat uitgebreider ingaan. De eerste door de rechter toegepaste verordeningen zijn vo 8/1940 over het beperken van werk en het daarop gegronde uitvoeringsbesluit vo 9/1940.⁷⁴ Dit besluit, waarover veel geprocedeerd werd,⁷⁵ verbood de stillegging van ondernemingen, verkorting van de werktijden en ontslag van werknemers zonder goedkeuring van de Directeur-Generaal van den Arbeid. De in het vorige hoofdstuk behandelde verordeningen over de bescherming van schuldenaren (vo

72 Rb. Den Haag 12 januari 1945, *NJ* 1944/1945, 678 (publicatie na de bevrijding). De redactie heeft hierbij een geheimzinnige noot geplaatst: ‘De Haagsche rechtb. was niet eerder dan in Dec. 1944 in de gelegenheid te beslissen, dat de rechtsgeldigheid van bezettingsmaatregelen door den Rechter wèl behooren te worden getoetst.’

73 Rb. Rotterdam (er) 23 juni 1941, *NJ* 1941, 639. De advocaat in deze zaak was Geert de Grooth, die zich na de oorlog heeft ingespannen voor het rechtsherstel inzake effecten. Hij werd hoogleraar burgerlijk recht te Leiden en lid van de Staatscommissie inzake herziening van het Burgerlijk Wetboek. Hij heeft kortstondig voor de VVD in de Eerste Kamer gezeten. Zie Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel* 2005, p. 318-319, 321 en 325n374; www.parlement.com.

74 Ktr. Haarlem 20 september 1940, *NJ* 1940, 973; Ktr. Den Haag, 25 oktober 1940, *NJ* 1940, 972; HR 10 februari 1941, *NJ* 1941, 407; HR 16 december 1940, *NJ* 1941, 195; HR 26 maart 1942; *RvdW* 1942, 13.

75 Zie *NJ* 1942 via register: ‘Uitvoeringsbesluit’.

13/1940 en vo 14/1940) die door oorlogsgebeurtenissen verplichtingen niet konden nakomen, zijn ook regelmatig toegepast.⁷⁶ Verder zijn onder andere door de Nederlandse rechter toegepast: het journalistenbesluit (vo 83/1941) door Fruin in Utrecht,⁷⁷ een verordening met betrekking tot stroperij,⁷⁸ de Verordening Openbare Orde 1943 door Van Imhoff in Leeuwarden⁷⁹ en een verordening met betrekking tot het veranderen van betrekking, ook door Van Imhoff.⁸⁰ Vanzelfsprekend werd de verordening betreffende verduisteringsbepalingen wel eens overtreden (vo 34/1940), zodat die ook door de rechter werd toegepast.⁸¹

De verordening over vijandelijk vermogen (vo 26/1940) werd ook geaccepteerd als geldend recht, hoewel deze verordening een duidelijke schending van het volkenrecht inhield, en wel van art. 46 en 52 Landoorlogreglement. Het ging hier namelijk om het confisqueren van ondernemingen en vermogens die hun zetel of eigenaar in een vijandelijke staat (aanvankelijk: Engeland, Frankrijk, Egypte, Soedan, Irak of Monaco) hadden.⁸² Ingevolge deze verordening werd door de Haagse rechtbank een Engelse vennootschap niet-ontvankelijk verklaard die een vordering op een Duits bedrijf had.⁸³ Hetzelfde gold voor vorderingen die bedrijven uit vijandelijke staten na 2 september 1939 (de Duitse inval in Polen) hadden overgedragen aan een bedrijf in een niet-vijandelijke staat, zoals Nederland. Zo'n overdracht werd namelijk geacht slecht plaats gevonden te hebben om inning van het verschuldigde zeker te stellen.⁸⁴

De meergenoemde deutschfreundliche vice-president van de rechtbank Leeuwarden baron van Imhoff heeft de twee discriminatoire verordeningen van 31 juli 1940 toegepast. De eerste hiervan, vo 80/1940, betrof het verdoven van dieren voor de slacht. Deze verordening maakte het joods-rituele slachten

-
- 76 Rb. Breda 16 juli 1940, *NJ* 1940, 997; Ktr. Leiden 31 juli 1940, *NJ* 1940, 910; Ktr. Arnhem 6 augustus 1940, *NJ* 1940, 909; Ktr. Zaandam 13 augustus 1940, *NJ* 1940, 992; Ktr. Apeldoorn 6 oktober 1940, *NJ* 1940, 960; HR 9 december 1940, *NJ* 1941, 203.
- 77 Archief Rb. Utrecht, doos 40 B 07 1: Rb. Utrecht 31 juli 1941, nr. 25/1941.
- 78 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 33: Rb. Leeuwarden 23 augustus 1944, nr. 522.
- 79 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 33: Rb. Leeuwarden 26 juli 1944, nr. 514 (Imhoff).
- 80 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 33: Rb. Leeuwarden 6 september 1944, nr. 583 (Imhoff).
- 81 Ktr. Den Haag 10 september 1940, *NJ* 1940, 824; Rb. Leeuwarden 12 januari 1941, *NJ* 1941, 61; HR 17 maart 1941, *NJ* 1941, 490; Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 22: Rb. Leeuwarden 23 april 1941, nr. 354; HR 9 juni 1941, *NJ* 1941, 739; HR 23 juni 1941, *NJ* 1941, 845.
- 82 Art. 46 LOR beschermt de 'bijzondere eigendom' en art. 52 LOR verbiedt rekwisities anders dan ter voorziening in de behoeften van het bezettingsleger. Zie Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §102, §145-147, p. 270-274, 323-327.
- 83 Rb. Den Haag 19 november 1940, *NJ* 1940, 1132. Zie ook Rb. Amsterdam 10 december 1940, *NJ* 1941, 65 en HR 10 januari 1941, *NJ* 1941, 824 (Procureur-generaal Berger ging uitgebreid in op de verordening, maar de beslissing van de Hoge Raad was zo, dat de verordening niet relevant was).
- 84 Archief Hof Amsterdam invnr. 398: Hof Amsterdam 20 februari 1941, rolnr. 163 en 6 maart 1941 rolnr. 127.

illegaal.⁸⁵ De tweede, vo 81/1940, was de antihomoverordening.⁸⁶ Deze is behalve door Van Imhoff en de Maastrichtse rechter Hustinx ook toegepast door de nationaal-socialist Sluyterman bij de rechtbank Zutphen.⁸⁷ Pikant is hierbij dat Van Imhoff als voorzitter de strafkamer van de rechtbank ertoe wist te bewegen de verordening met terugwerkende kracht toe te passen. Als politierechter paste hij de verordening toe in een geval van ontucht met een minderjarige. Dat eerste was een flagrante schending van het legaliteitsbeginsel (art. 1 Sr), en wat het tweede geval betreft: ontucht met een minderjarige van hetzelfde geslacht was in de Nederlandse strafwet reeds verboden, en had dus net zo goed op basis van die wet bestraft kunnen worden, die niet buiten werking was gesteld door de Duitse verordening. Ministerialrat Klemm had overigens bepaald dat alleen ‘mannen’ van boven de veertien jaar konden worden veroordeeld op basis van deze verordening.⁸⁸ De Nederlandse wet (art. 248bis Sr)⁸⁹ kende als maximum vier jaar en de verordening van de bezetter tien jaar gevangenisstraf (vo 81/1940 art. 3 lid 1).

De toevoeging aan artikel 1 Sr, de mogelijkheid om te bestraffen wat naar gezond rechtsgevoel strafwaardig is, is nauwelijks toegepast.⁹⁰ Er is één zaak te vinden bij de gewone rechter, en één bij het Vrederechtshof, ondanks het feit dat dit hof *tegen* de invoering van dit overbodig geachte artikel had geadviseerd.⁹¹ Voor de Rotterdamse rechtbank stond een moeder terecht die haar kind een dag geen borstvoeding had gegeven waardoor het ondervoed was geraakt. Het probleem was dat de vrouw vervolgd werd voor overtreding van artikel 255 Sr, dat diegene strafbaar stelde die ‘opzettelijk iemand tot wiens onderhoud, verpleging of verzorging hij krachtens wet of overeenkomst verplicht is, in een hulpeloze toestand brengt of laat’. Het kind was weliswaar een natuurlijk kind van de vrouw, maar niet door haar erkend. Daarom was zij niet verplicht tot de verzorging van het kind, zoals art. 255 Sr eist. Voordat de rechtbank de moeder vrijspreekt, overweegt zij nog of de recente toevoeging aan art. 1 Sr misschien toepasselijk is. Die luidde:

85 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 23: Rb. Leeuwarden 11 juni 1941, 602. Zie over de verordening §4.4.4.

86 Zie §4.4.2.

87 Archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 20: Rb. Leeuwarden 11 september 1940, nr. 361, met terugwerkende kracht, Rb. Leeuwarden 18 september 1940, nr. 404, met terugwerkende kracht en met betrekking tot ontucht met een minderjarige, Rb. Leeuwarden 2 oktober 1940, nr. 469, ontucht met minderjarige, Rb. Leeuwarden 15 juli 1942, nr. 667, 668; archief Rb. Zutphen, invnr. 1351: Rb. Zutphen (Sluyterman) 23 januari 1941, rolnr. 1; archief Rb. Maastricht, invnr. 13: Rb. Maastricht 1 mei 1944, nrs. 202 en 203/1944; Rb. Maastricht 15 mei 1944, nr. 225/1944.

88 Koenders, *Christelijk reveil* 1996, p. 387.

89 Zie over dit uit 1911 daterende wetsartikel Koenders, *Christelijk reveil* 1996, p. 150-169.

90 Overeenkomstig het vermoeden van Scholtens, *Wijzigingen in ons staatsrecht* 1947, p. 46-47 en van Van den Dries, *De Hooge Raad* 1945, p. 56. Zie over art. 1 Sr §§2.4.2.4.4, 2.4.2.4.5 en 4.4.3.

91 Zie §2.4.2.4.5.

Valt een feit niet onder den tekst, doch wel onder de grondgedachte van een wettelijke strafbepaling, zoo is de strafbepaling toepasselijk, indien het feit naar gezond rechtsgevoel strafwaardig is.

De rechtbank volgde expliciet de gepubliceerde ‘ambtelijke toelichting’ van Hooykaas, die de twee problemen noemde waarvoor de nieuwe bepaling een oplossing zou bieden. Ten eerste zou een wetgever niet alle mogelijke gevallen kunnen voorzien die zich voor kunnen doen, ten tweede kan de wetgeving niet helemaal gelijke tred houden met de verandering van maatschappelijke toestanden en behoeften.⁹² Deze problemen speelden hier volgens de rechtbank niet en dus moest de vrouw worden vrijgesproken, ‘hoe strafwaardig het gedrag van de verdachte dan ook is geweest’. De rechtbank had hierin natuurlijk gelijk: het Openbaar Ministerie had de vrouw moeten vervolgen voor mishandeling, dat in art. 300 Sr stond (en staat) en niet nader omschreven is. In de zaak voor het Vrederechtshof had een man tabakssap uitgespuugd tegen het raam van het huis van een NSB’er. De man erkende de NSB en de WA te hebben willen beledigen. De gedraging van de man betrof echter geen uitlatingen die mondeling, schriftelijk of per afbeelding waren gedaan zoals art. 137c (belediging van een groep van de bevolking) eist. Wel viel zijn gedrag onder de grondgedachte van die wet: dat het strafwaardig is om in het openbaar verachting of minachting van een groep van de bevolking te tonen. Er werd 14 dagen gevangenisstraf opgelegd.⁹³

De Hoge Raad heeft tenslotte een brede toepassing van de verordening betreffende de Kultuurkamer (vo 211/1941) helpen verzekeren. Op 15 november 1943 besliste de strafkamer bestaande uit Taverne, Van der Flier, De Visser, Helb en Thien dat de kantonrechter en de rechtbank in Groningen de verordening verkeerd hadden uitgelegd. De verdachte was namelijk tweemaal vrijgesproken van handel in kunst zonder ingeschreven te staan bij de Kultuurkamer met het argument dat de schilderijen die hij had helpen verspreiden geen ‘kultuurgoederen’ waren zoals bedoeld in art. 4 van de verordening. De schilderijen waren volgens de verdachte geen kunstscheppingen maar massaproducten die op bestelling waren vervaardigd, en die hij met louter commercieel motief en zonder enige deskundigheid op kunstgebied had verhandeld. De rechtbank had met eigen ogen geverifieerd dat het geen kunstwerken betrof die ‘zijn voortgekomen uit den innerlijken drang van een kunstenaar zich in kleuren en vormen te uiten’, maar dat ze het product waren van ‘een vakman, die bij de vervaardiging slechts commercieele belangen heeft nagestreefd, waaraan elke kunstzin vreemd is’. De Groningse officier van justitie, al dan niet onder druk van procureur-generaal Semplonius, ging hiertegen in cassatie. De Hoge Raad geeft hem gelijk: de interpretatie van de rechtbank van het begrip cultuurgoed was te beperkt. Het zou namelijk onbegonnen werk zijn wanneer de rechter van elk potentieel kunstwerk moest beoordelen of het werkelijk kunst was of niet.

92 Hooykaas, ‘Wettelijke strafbepalingen’ 1944.

93 Rb. Rotterdam 21 maart 1944, *NJ* 1944, 299; Vrederechtshof 27 april 1944, Van Heyst, ‘Analogie in de practijk’ 1944 (in het *Rechtsfront*).

Daarom brengt een ‘doelmatige uitlegging’ van de verordening mee dat alle schilderijen per definitie kunst zijn en onder het bereik van de Kultuurkamer vallen.⁹⁴ Praktisch betekende dit, dat wat het Openbaar Ministerie kunst vond, kunst was. Na het Toetsingsarrest ging de strafkamer dus voetstoots uit van de geldigheid van deze verordening die als nazificatiemaatregel in strijd was met het volkenrecht, en gaf ook nog eens een ruime uitleg aan een bepaling uit die verordening.

6.4 Gewetensbezwaren

Nadat in 1943 de vorming van een verplichte nationaal-socialistische beroepsorganisatie voor artsen, de Artsenkamer, door verzet van de artsen was mislukt,⁹⁵ begon een meer bescheiden, juridisch verzet op te komen tegen de vergelijkbare organisaties de Tandartsenkamer en de Apothekerskamer. Dr. A. Keilholz van het Pharmaceutisch Centrum te Den Haag vroeg in de zomer van 1944 aan de Alkmaarse advocaat en kantonrechter-plaatsvervanger A. Schenkeveld of die enkele apothekers wilde bijstaan die weigerden de contributie van de hun opgedrongen Apothekerskamer te betalen, en op wier goederen beslag was gelegd. Schenkeveld had namelijk in januari van dat jaar met succes een beslaglegging ten aanzien van een tandarts aangevochten met het argument dat de beslaglegging meer in het nadeel was van de tandarts dan opheffing van het beslag in het nadeel van de Tandartsenkamer zou zijn. Zonder beslag zou namelijk de mogelijkheid van verhaal, mocht de Tandartsenkamer de bodemprocedure winnen, niet kleiner worden.⁹⁶ De eerste poging voor een apotheker mislukte voor de Haagse kort-gedingrechter. Het beroep op gewetensbezwaren noch het beroep op overmacht (dat weer gebaseerd was op die gewetensbezwaren) werd aanvaard.⁹⁷ In Rotterdam stond Schenkeveld ook enkele apothekers bij, maar hij was pessimistisch over de uitkomst aangezien men van de president, Zwaardemaker, geen steun verwachtte. Tot hun vreugde moest Zwaardemaker een lang weekend de stad uit, zodat de zittingen overgenomen werden door vice-president dr. G.L. van Oosten Slingeland. In samenwerking met de griffier zorgde Schenkeveld ervoor dat het kort geding op zaterdagmorgen 28 augustus kon dienen. Van Oosten Slingeland deed meteen na de zitting uitspraak: vanwege de onrechtmatigheid van de terugwerkende kracht van de contributievaststelling door de Apothekerskamer werd de vordering van de apotheker, schorsing van het beslag, toegewezen. Het beroep dat in alle zaken tegen de Apothekerskamer werd gedaan op gewetensbezwaren tegen het nationaal-socialistische karakter van de beroepsorganisatie werd door de Rotterdamse rechter niet aanvaard.⁹⁸ De week ervoor had de Amsterdamse president Van Royen, evenals de Haarlemse rechtbankpresident wel de gewetensbezwaren

94 HR 15 november 1943, *NJ* 1944/1945, 186.

95 Zie hierover De Vries, *M.C. 1941-1945* 1949.

96 Rb. Alkmaar 31 januari 1944, *NJ* 1944/1945, 501.

97 Rb. Den Haag 13 juli 1944, *NJ* 1944/1945, 456.

98 Rb. Rotterdam 28 augustus 1944, *NJ* 1944/1945, 573.

van een apotheker van doorslaggevend belang geacht.⁹⁹ De week daarna stelde ook de Utrechtse rechtbank bij monde van vice-president C. Veen de gewetensbezwaren boven het belang van de Apothekerskamer.¹⁰⁰

Ook het eerder besproken Arnhemse toetsingsvonnis sluit hierbij aan, en stelt zelfs omtrent het nationaal-socialisme in het algemeen dat ‘het Ons bekend is, dat zeer velen daartegen principiele bezwaren hebben’. De Arnhemse president Van Nispen tot Sevenaer wees er in zijn uitspraak bovendien op dat de verordening inzake de Apothekerskamer ‘geen enkel militair belang betreft’, afwijkt van en in strijd is met ‘den geest der Nederlandsche wetgeving’ en neerkomt op het ‘aantasten der gewetensvrijheid’.¹⁰¹ Deze opmerkingen waren voor de motivering van de beslissing niet strikt noodzakelijk, en zijn dan ook, net als het Leeuwarder arrest, duidelijk gemotiveerd door een afwijzende houding ten opzichte van het beleid van de bezetter. Het verschil met het Leeuwarder arrest is dat het Arnhemse vonnis niet buiten de normale juridische kaders trad. Op dezelfde dag, 4 september 1944, werd de uitzonderingstoestand uitgeroepen, en de dag erna was Dolle Dinsdag. Twee weken later barste de slag om Arnhem los, waarbij het Paleis van Justitie in vlammen opging. Dat heeft er waarschijnlijk voor gezorgd dat tegen Van Nispen tot Sevenaer geen maatregelen zijn genomen.¹⁰²

Volgens Schenkeveld zou ook de rechtbank Den Bosch meegegaan zijn. Toen was het wachten op de eerste uitspraak in een bodemprocedure. Dolle Dinsdag en het begin van de geallieerde invasie zorgden er echter voor dat de processen niet zijn doorgegaan. Als dank ontving Schenkeveld van het Pharmaceutisch Contact, dat het geld ten behoeve van het verzet tegen de Apothekerskamer beheerde, na de bevrijding een Friese klok en een oud-Hollandse dekenkist.¹⁰³

En geheel ander geval waarin een beroep op gewetensbezwaren werd gehonoreerd, deed zich voor in Zutphen. De president van de rechtbank besliste in juni 1940 dat een verdachte die zich niet aan verduisteringsvoorschriften had gehouden vanwege gewetens- en geloofsbezwaren om mee te werken aan de luchtbescherming ontslagen moest worden van rechtsvervolging.¹⁰⁴

6.5 Arisering

Vanaf aanvang 1942 deden geruchten de ronde over de voorgenomen deportatie van joden uit Nederland naar Duitse kampen. De deportaties vonden plaats van juli 1942 tot september 1943.¹⁰⁵ Dit lukte de bezetter zonder veel moeite dankzij

99 Rb. Amsterdam 21 augustus 1944, *NJ* 1944/1945, 523; Rb. Haarlem 25 augustus 1944, collectie Van Nispen tot Sevenaer.

100 Archief Rb. Utrecht, doos 40 B 07 2: Rb. Utrecht 31 augustus 1944, nr. 62.

101 Rb. Arnhem 4 september 1944, *NJ* 1944/1945, 653.

102 Barendsen, ‘Rechtbank Arnhem’ 2004, p. 64-65.

103 ‘Apothekerskamer’ 1946, Schenkeveld, ‘Strijd tegen de Apothekerskamer’ 1967, p. 869. Zie ook Schenkeveld, ‘Victorie’ 1964.

104 Archief Rb. Zutphen, invnr. 1350: Rb. Zutphen 12 juni 1940, nr. 243.

105 Zie bijvoorbeeld Presser, *Ondergang* deel 1, p. 246, 245.

onder andere het uitstekende registratiesysteem van de Joodse Raad.¹⁰⁶ Wie als jood geregistreerd stond, en dus een 'J' in het persoonsbewijs had, kon worden gedeporteerd. Als jood werden personen aangemerkt, die drie of vier joodse grootouders hadden of, wanneer ze twee joodse grootouders hadden, op of na 9 mei 1940 tot de joods-kerkelijke gemeente hadden behoord of met een (vol)jood waren gehuwd (vo 189/1940 art. 4 (1) en (2)). Er waren verschillende middelen om aan de registratie als jood te ontkomen. Men dook onder, gebruikte vervalste persoonsbewijzen en probeerde kinderen via valse verklaringen over hun verwekking als niet-jood te laten erkennen. Ook het herstellen van een reeds ontbonden 'gemengd huwelijk' behoorde in enkele gevallen tot de mogelijkheden. Hiervoor gebruikte men de heersende praktijk van de formeel niet toegestane echtscheiding bij wederzijdse instemming, de 'grote leugen'.¹⁰⁷ Wanneer nu werd verklaard dat de erkenning destijds van het overspel door de wederpartij bij monde van de procureur niet op een volmacht van zijn cliënt had berust, kon de rechtbank verklaren dat het echtscheidingsvonnis 'van onwaarde' was, waardoor het huwelijk nooit ontbonden was geweest. Vaker kon worden gewerkt met een andere figuur: de ontkenning door de ene partij van het overspel, dat in het echtscheidingsproces de grond van de scheiding had gevormd. De andere partij kon dan verklaren dat die met die kennis nooit het proces zou hebben aangespannen. Volgens Kisch, die deze strategieën beschreef, liep dit juridisch echter 'niet rond'.¹⁰⁸

Er was nog een ander middel. Hoewel de Duitsers het niet wenselijk vonden dat de jodenvervolgung in zaken voor de Nederlandse rechter een rol zou spelen, gebeurde dit indirect toch, en wel in zaken waarin personen hun inschrijving bij de synagoge onrechtmatig wilden laten verklaren. Vooral in Amsterdam hebben veel mensen geprobeerd zich via een rechterlijke uitspraak te ontdoen van de 'J' in hun persoonsbewijs, en die te laten vervangen door 'G'. 'J' stond uiteraard voor jood, en 'G' betekende 'persoon van gemengden bloede', dus met een of twee joodse grootouders. Personen met die laatste kwalificatie werden niet gedeporteerd.¹⁰⁹ De Amsterdamse rechtbank behandelde blijkens het rolboek in 1942 enkele tientallen zaken per maand. De Duitse ambtenaar Calmeyer, het hoofd van de afdeling Innere Verwaltung van het rijkscommissariaat, had als taak te beslissen over aanvragen tot wijziging van de registratie. Hij accepteerde doorgaans alle rechterlijke uitspraken. Omdat het aantal rechtszaken begon toe te nemen, vermoedde W. Seiffert, leider van de Hauptabteilung Justiz van het commissariaat-generaal Verwaltung und Justiz, dat er van te voren afspraken waren gemaakt tussen de eisers (personen die hun

106 Zie bijvoorbeeld Presser, *Ondergang* deel 1, p. 469-470, 507, 517, 521.

107 Zie §4.4.1.

108 Deze bespreking berust op Kisch, 'De leugen geloofend' 1981, p. 358-362, 364-365. In een van de echtscheidingskamers die zich hiervoor leende zat als jongste rechter G.E. Langemeijer in Amsterdam.

109 Herzberg, *Kroniek van de jodenvervolgung* 1950, p. 50-53, cf. Kisch, 'De leugen geloofend' 1981, p. 359.

status wilde laten wijzigen) en de gedaagde (de Amsterdamse Israëlitische Hoofdsynagoge). Calmeyers praktijk bleef echter ongewijzigd.¹¹⁰

De ariseringszaken draaiden doorgaans om de (on)geldigheid van een inschrijving bij de synagoge of van een huwelijk: zo konden personen met twee joodse grootouders hun status van 'J' laten wijzigen in 'G'. Ik behandel enkele hoger-beroepszaken. Een appellante bij het hof Amsterdam, geboren uit een niet-joodse moeder en een joodse vader, stond volgens haarzelf buiten haar wil sinds haar geboorte ingeschreven bij de Israëlitische Hoofdsynagoge te Amsterdam. Haar oudere zus zou op eigen initiatief de contributie uit eigen middelen voor haar betaald hebben. Zelf zou ze nooit blijf hebben gegeven lid van de synagoge te zijn en er geen enkele rechtsband mee hebben. De geïntimeerde, de synagoge, zegt dit niet te weten, maar wenst het niet te betwisten, en wil buiten de kosten blijven. Deze zus, een godsdienstonderwijzeres, bevestigt het verhaal en staat volgens het hof als betrouwbaar bekend. Het hof vernietigt het vonnis van de rechtbank en beslist dat de vrouw nooit lid is geweest van de synagoge. In de burgerlijke kamer zat naast de raadsheren J.A. Vos en J. Verdam ook de NSB'er W.A. Ubbens.¹¹¹

In dezelfde samenstelling behandelde de kamer de zaak van een Amsterdams echtpaar. Beide echtelieden waren als jood geboren, maar de vrouw was later katholiek gedoopt. Ze zijn weliswaar getrouwd in de synagoge, maar de inschrijving van de vrouw bij die gelegenheid zou niet reglementair geweest zijn. Iemand die katholiek is gedoopt kan namelijk slechts met een speciale ceremonie weer lid van de synagoge worden. Deze ceremonie heeft niet plaatsgehad, dus zijn huwelijk en inschrijving ongeldig. Het hof beschouwt de reglementen van de synagoge omtrent deze kwestie als beslissend en verklaart de inschrijving ongeldig. Minder gelukkig was een man die zijn lidmaatschap ongeldig wilde laten verklaren door aan te tonen dat hij naar joods kerkelijk recht geen jood was, en dus onreglementair stond ingeschreven. Uit de comparitie van partijen bleek echter dat de man naar kerkelijk recht toch (vol)jood is, zodat de rechtbank het verzoek moest afwijzen.¹¹²

Verschillende rechtbanken kregen zaken te behandelen van ouders van wie de een joods (met twee joodse grootouders) en de ander niet-joods (geen joodse grootouders) was. Zij verzochten de rechtbank voor recht te verklaren dat hun kinderen op 9 mei 1940 niet tot de Nederlandse Israëlitische Gemeente behoorden. De kinderen waren namelijk abusievelijk als lid aangemeld.¹¹³ De burger-

110 Middelberg, *Judenrecht, Judenpolitik* 2005, p. 245-248. Hierin is ook een originele uitspraak van de Amsterdamse rechtbank gereproduceerd. Calmeyer ontving in 1992 postuum een Yad Vashem onderscheiding. Volgens Stuhldreher heeft Calmeyer echter slechts enkele tientallen en niet, zoals veelal wordt aangenomen, (tien)duizenden joden gered. Stuhldreher, *De legale rest* 2007, vooral hoofdstuk 10.

111 Archief Hof Amsterdam, invnr. 400: Hof Amsterdam 5 november 1942, rolnr. 280.

112 Archief Hof Amsterdam, invnr. nr. 401: respectievelijk Hof Amsterdam, 7 januari 1943, rolnr. 290/1942 en Hof Amsterdam 7 en 21 januari en 25 februari 1943, rolnr. 296/1942.

113 Ingevolge vo 6/1941.

lijke kamers, zonder nationaal-socialisten, gaven de verlangde verklaringen.¹¹⁴ De rechtbank Roermond overwoog ten aanzien van het belang van de kinderen dat ‘de mogelijkheid zeer wel aannemelijk is dat [zij] onder de tegenwoordige tijdsomstandigheden belang hebben’ bij de gewenste verklaring. In Amsterdam overwoog de rechtbank hieromtrent: ‘daar de Rijkscommissaris blijkens de praktijk zulk een vonnis als voorwaarde stelt, alvorens hij de verbetering van de aanmelding als jood gelast’. De proceskosten kwamen in alle gevallen voor rekening van de eisers.

Maar zelfs een rechterlijke uitspraak was niet altijd voldoende. Advocaat Benno Stokvis verhaalt in zijn oorlogsherinneringen van een vrouw die geregistreerd stond als jood en ondanks de gunstige uitspraak van de rechtbank de Duitse instanties niet kon bewegen haar registratie te wijzigen in het veilige ‘G I’. Ze was namelijk weliswaar allang van tafel en bed gescheiden van haar joodse man, maar het huwelijk was nog niet ontbonden, en dat was niet genoeg om te voldoen aan de eisen van de verordening.¹¹⁵

Het is lastig de vraag te beantwoorden of arisering nu in het belang van de bezetter was of daar juist tegen inging. Het nationaal-socialisme zag het jodendom als gevaar voor de samenleving. Wat er gevaarlijk was aan het jodendom werd uitgedrukt in persoonlijkheidskenmerken. Deze kenmerken werden toegeschreven aan een bepaalde etnische groep mensen: de joden. Het was alleen niet zomaar evident wie tot die groep behoorden. Een biologische afbakening leek makkelijk (die hanteerden de joden zelf immers ook) maar bleek allerlei onduidelijkheden en randgevallen op te leveren: personen die qua afstamming wel, maar qua opvattingen en levenswijze niet tot de ongewenste groep behoorden en andersom. Omdat de beslissing inzake twijfelgevallen arbitrair is, kun je twee kanten op redeneren: ofwel je gaat uit van de onbesliste status van de randgevallen, en dan is het tot ariër verklaren van deze personen in het belang van de Duitsers: hoe minder joden hoe beter. En natuurlijk is het ook in het belang van de geariseerde personen. Ofwel je gaat ervan uit dat ook randgevallen al te zeer besmet zijn, en dus beter tot de categorie joden kunnen worden gerekend. In Duitsland wilde men de definitie van ‘jood’ puur op ras richten, in Nederland hing het mede van het lidmaatschap van het joodse kerkgenootschap van de grootouders af. Duitse ambtenaren van het rijkscommissariaat vonden dit een onwenselijke situatie en wilden eigenlijk liever dat ras of persoonskenmerken de doorslag zouden geven, in plaats van een rechterlijke verklaring omtrent lid-

114 Archief Rb. Utrecht, doos 40 B 06 13: Rb. Utrecht, 2 september 1942, 591 en 592/1942; archief Rb. Roermond, invnr. 164: Rb. Roermond 1 oktober 1942, rolnr. 131. Archief Rb. Amsterdam, invnr. 638: Rb. Amsterdam 24 september 1942, rolnr. 2858.

115 Stokvis, *Advocaat in bezettingstijd* (1969), p. 63-65. Uitspraak van de eerste kamer van de Amsterdamse rechtbank, 13 oktober 1942. Zie ook Venema, ‘Recht tijdens bezetting’ 2004, p. 27-28. Vele ariseringen kwamen tot stand door middel van list en bedrog door juristen die zich het lot van de joden aantrokken. Zij wisten Calmeyer met valse verklaringen vele malen te misleiden en zodoende vele joden te redden. Vaak kwam daar geen rechterlijke uitspraak aan te pas. Zo’n jurist was A.N. Kottling: zie Jesserun d’Oliveira, ‘Arisering’ 2007, ook beschikbaar op zijn website: <www.olijfmetperen.nl>.

maatschap van het joodse kerkgenootschap. Dat was echter in het Nederlandse systeem niet mogelijk.¹¹⁶

6.6 Partijdige rechtspraak en verkeerde wetstoepassing?

In het Rechtsfront werd regelmatig geklaagd over partijdigheid en formalistische wetstoepassing door rechters die niets van de nieuwe orde moesten hebben. Fruin was eind 1941 van mening dat nationaal-socialisten regelmatig zwaarder werden gestraft voor dezelfde vergrijpen dan anderen.¹¹⁷ Ook in de civiele rechtspraak signaleerden NSB'ers oneerlijke behandeling van kameraden. In het vierde hoofdstuk werd al de zaak aangehaald waarin een NSB-propagandaplaat voor het raam 'onbehoorlijk gebruik van het gehuurde' opleverde, zodat een vordering tot huurontbinding en ontruiming toegewezen werd.¹¹⁸ Van Heyst, de NSB-advocaat die in 1942 zelf kantonrechter (van Hilversum) werd, uitte in het Rechtsfront zijn verontwaardiging over deze partijdige uitspraak. Hij vond het niet meer dan logisch dat de 'Overheid' de tenuitvoerlegging van dit vonnis verhinderde.¹¹⁹ In een andere zaak werd iets meer van de rechterlijke beoordelingsvrijheid gevraagd. Een Duitse verhuurster vorderde huurontbinding en ontruiming op de grond dat de huurder zich onbehoorlijk gedroeg. Hij zou namelijk clandestien geslacht vee hebben uitgebeend in de badkamer, de verhuurster hebben bestolen en voor rotmof hebben uitgescholden en een huurachterstand hebben opgelopen. Een niet-nazi rechter besliste in het voordeel van de huurder. Na het aflopen van de huurovereenkomst werd in een volgende zaak door de verhuurster op *dezelfde gronden* ontruiming gevorderd. De president van dezelfde rechtbank, Rechtsfrontleider Fruin, behandelde deze vordering in kort geding. Hij besliste in het voordeel van de verhuurster. Alleen de laatste uitspraak getuigde volgens Van Heyst van 'billijkheid'.¹²⁰ Het is zonder meer gegevens over de betrokken partijen moeilijk te zeggen welke van beide rechters nu de 'juiste' beslissing heeft genomen. Wel valt het op dat de nationaal-socialist Fruin anders dan de eerdere rechter op dezelfde gronden besliste *tegen* iemand die het scheldwoord 'rotmof' bezigt en *voor* de Duitse partij.

Een duidelijk voorbeeld van partijdige rechtspraak door een nazi-rechter is te vinden in een vonnis van, alweer, Fruin, deze keer als president in kort geding. Op de elfde van de elfde in 1942 vordert de NSB bij monde van de bekende NSB-advocaat A.J. van Vessem¹²¹ ontruiming van het door een ontslagen conciërge nog bewoonde gedeelte van het NSB-gebouw aan de Utrechtse Lange Jufferstraat 4. Na zijn ontslag was hij gesommeerd te vertrekken, maar hij

116 Middelberg, *Judenrecht, Judenpolitik* 2005, p. 214-215, 250.

117 Fruin, 'De nieuwe rechter' 1941, p. 205.

118 Ktr. Amsterdam 11 augustus 1941, *NJ* 1942, 279.

119 Van Heyst, 'Wetstoepassing' 1942, p. 118. Zie 4.3.2.6.

120 Respectievelijk Rb. Utrecht 9 april 1942 (enkelvoudige burgerlijke kamer) en Pres. Rb. Utrecht 7 mei 1942. Zie Van Heyst, 'Wetstoepassing' 1942, p. 118-119.

121 Zie over hem §5.3.4.

kon geen andere woning vinden. De NSB stelde in de procedure louter dat ze het huis nodig had, maar gaf niet aan waarvoor, en ook niet waarom er spoed bij was, wat in kort geding normaal gesproken aannemelijk gemaakt moet worden (art. 289 Rv). Fruin wees de vordering echter zonder meer toe.¹²²

Voorbeelden van formalisme en andere slechte manieren van wetstoepassing door de rechters van de ‘oude stempel’ werden door nationaal-socialisten gevonden in de volgende uitspraken. De Amsterdamse kantonrechter en hoofdopsteller van het Rechtsfront V.D. Krone behandelt in een artikel uit 1941 een uitspraak van de Hoge Raad uit juni 1940. Een arbeider had na een dienstverband van 32 jaar maandelijks 15 gulden van zijn oude werkgever gekregen zonder dat er sprake was van een pensioenovereenkomst. Na elf jaar stoppen de betalingen, en de oud-werknemer vordert de voortzetting ervan. Rechtbank en hof zijn van mening dat de lange duur van de betalingen deze natuurlijke (dus niet rechtens afdwingbare) verbintenis in een burgerrechtelijke heeft omgezet. De Hoge Raad gaat daar echter niet in mee, omdat een expliciete wilsuiving van de oud-werkgever ontbreekt.¹²³ In dit geval wordt de Hoge Raad een te restrictieve, formalistische uitleg van het recht verweten. In het volgende geval interpreteerde de Hoge Raad een begrip uit een verordening betreffende het ontslagverbod zo strikt, dat de werking van het ontslagverbod werd beperkt: onder ‘Gewerbebetriebe’ viel volgens de Hoge Raad slechts de nijverheid en niet de landbouw, zodat werknemers in die sector niet tegen ontslag beschermd waren. Drie weken na dit arrest verscheen een wijzigingsbesluit waarin ook de landbouwbedrijven expliciet onder de werking van het ontslagverbod gebracht werden. Tot de teleurstelling van Van Heyst heeft deze wijziging geen terugwerkende kracht gekregen.¹²⁴ Het is opvallend dat de Hoge Raad de vrijheidsbeperkende Kultuurkamerverordening een bredere toepassing verleende, en de toepassing van een verordening ter bescherming van werknemers beperkte. Het is goed mogelijk dat deze hier naast elkaar geplaatste uitspraken toevallige uitkomsten zijn van een puur juridisch redeneren zonder rekening te houden met de uitwerking van de uitspraken, noch politiek, noch sociaal.

In een latere bespreking van jurisprudentie heeft Van Heyst weer twee voorbeelden van formalisme gevonden: iemand die schoenen koopt waarvan hij weet dat ze door overtreding van distributiebepalingen zijn verkregen, kan niet voor heling worden veroordeeld, omdat ‘de wijze van verwerving niet gericht is tegen de eigendom als zoodanig’.¹²⁵ Van Heyst ziet hierin een preoccupatie met bescherming van de individuele eigendom, terwijl de bescherming van gemeenschapseigendom hier wel degelijk geweld wordt aangedaan. Ook de eis van kwaad opzet inzake een economisch delict werd door deze commentator ver-

122 Archief Rb. Utrecht doos 40 B 07 2: pres Rb. Utrecht 11 november 1942, nr. 51.

123 Krone, ‘Arbeidsrecht’ 1941, HR 28 juni 1940, *NJ* 1941, 61.

124 Van Heyst, ‘Rechterlijke beslissingen’ 1941, p. 103; HR 10 februari 1941, *NJ* 1941, 407. Overigens nam de burgerlijke kamer van de Groningse rechtbank, met daarin de NSB’er Feitsma, drie dagen na de Hoge Raad dezelfde beslissing, Rb. Groningen 13 februari 1941, *NJ* 1941, 249.

125 Rb. Utrecht 10 februari 1942, *NJ* 1942, 192.

oordeeld als typisch voor het formalisme.¹²⁶ Overigens had de advocaat-generaal in deze zaak ook kritiek op deze eis: het zou vrijwel onmogelijk zijn te bewijzen dat iemand bewust een zekere bepaling wilde overtreden. Men kon volgens hem beter uitgaan van het bekende ‘iedere Nederlander wordt geacht de wet te kennen.’

In een zaak met betrekking tot een joods echtpaar wenst een commentator in het Rechtsfront juist strikte toepassing van de wet. De (Nederlandse) vrouw eist in deze procedure dat een ander dan haar echtgenoot bijdraagt in het onderhoud van haar kind, dat weliswaar tijdens het huwelijk geboren is, maar die volgens de moeder niet door haar man maar door die ander is verwekt. De in het vonnis niet genoemde reden voor deze aanspraak zou kunnen zijn dat de echtelieden niet meer bij elkaar waren, of dat de ‘J’ in het persoonsbewijs van het kind wilden laten schrappen. Normaal gesproken zou deze vrouw geen schijn van kans maken, aangezien het een wettig kind betrof. Het geval wil echter dat het huwelijk, in Frankrijk, slechts in een joods-religieuze ceremonie is gesloten en niet voor de burgerlijke stand. De vrouw voert aan dat dit in strijd is met zowel de Franse als de Nederlandse wet, zodat het huwelijk niet bestaat en de vermoedelijke vader aangesproken zou kunnen worden voor het onderhoud van het kind. De Amsterdamse rechtbank gaat echter niet in deze redenering mee. Volgens de rechter was hier sprake van een handeling die redelijkerwijze als huwelijk bedoeld kon zijn, en voor de uit Polen afkomstige man in zijn land van herkomst ook rechtsgeldig zou zijn, en voor beiden strookt met hun kerkelijke gezindte. In overeenstemming met bestaande rechtspraak moet volgens de rechtbank het huwelijk dus als geldig worden aangemerkt zolang het niet door een rechter nietig is verklaard. Het kind was dus toch wettig en de vrouw kreeg niets. De commentator is tevreden met de uitkomst van de rechtszaak maar niet met de methode van de rechtbank. De vrouw staat volgens hem terecht met lege handen: de verhoudingen doen immers ‘niet sympathiek’ aan en houden ‘te veel “goochemigheid”’ in. Maar los daarvan, aldus het commentaar, had de rechtbank zich toch eigenlijk strikt aan de Nederlandse wet moeten houden, die zeer duidelijk is omtrent de geldigheid van een huwelijk: een kerkelijk huwelijk zonder burgerlijk huwelijk is geen huwelijk. Het precedent dat de rechtbank schept zou zelfs gevaarlijk zijn: iedereen die te goeder trouw is, kan voortaan met een kerkelijk huwelijk volstaan. Het artikel sluit af met de opmerking dat uit dit vonnis duidelijk blijkt:

hoezeer religieuze opvattingen van invloed kunnen zijn op ’s rechters waardering, en zulks i.c. ten detrimente van het recht!¹²⁷

Er was soms ook lof voor de ‘oude’ rechters. Behalve het Toetsingsarrest werd ook het bekende arrest Van Kreuning/Bessem uit 1943 door nazi-juristen geprezen omdat zij daarin een bevestiging zagen van een vonnis van de

126 HR 20 oktober 1941, *NJ* 1942, 316. Zie §4.3.3.2.

127 Rb. Amsterdam 6 november 1941, *NJ* 1942, 183; Denijs, ‘Huwelijk voor den Rabbi’ 1942.

Utrechtse burgerlijke kamer onder leiding van Fruin.¹²⁸ In dat vonnis kreeg de ‘tegenwoordige rechtsovertuiging’ voorrang boven de opvatting van de ‘wetgever destijds’. Het arrest van de Hoge Raad kwam erop neer dat het toekennen van een vergoeding van ‘ideële schade’ (geleden pijn en gederfde levensvreugde) als redelijk en billijk erkend moest worden, ondanks het feit dat de wet geen smartengeld kende. Die toekenning zou namelijk overeenstemmen met ‘hetgeen van oudsher in ons land gegolden had en met hetgeen thans volgens wet of rechtspraak in de naburige landen geldt.’¹²⁹

6.7 Rechtspraak met betrekking tot Duitsers

In april 1941 wees de Hoge Raad een op het Rechtsvorderingsverdrag van 1905 gestoeld verzoek van een Duitser om kosteloos te mogen procederen af, met het argument dat dit verdrag ten gevolge van de oorlog tussen Nederland en Duitsland heeft opgehouden tussen beide staten te werken.¹³⁰ Dit is volgens annotator Paul Scholten volkomen in overeenstemming met leer en praktijk van het volkenrecht. Dat klopt, al was er geen internationale overeenstemming over *welke* (soort) verdragen tussen de oorlogvoerenden ophouden te werken. De staat, in dit geval de rechter, beslist dus zelf ad hoc.¹³¹ De Duitsers konden blijkbaar niet accepteren dat een onvermogene Duitser niet kosteloos kon procederen en weigerden de aanstelling van Van Gelein Vtringa, die de voorzitter was van deze burgerlijke kamer, na zijn vijftenzestigste te verlengen.¹³²

Ministerialreferent Klemm had zich al in januari 1941 op de hoogte gesteld van de praktijk in de Nederlandse rechtspraak ten aanzien van het Rechtsvorderingsverdrag. En wanneer Duitsers niet kosteloos konden procederen, wilde hij weten op welke rechtsregels de Nederlandse gerechten zich baseerden. Hij vroeg secretaris-generaal Tenkink dit snel uit te zoeken want het betrof een aanvraag van het Berlijnse Reichsjustizministerium. Met een begeleidende brief stuurde Tenkink de vraag door aan alle gerechten met de mededeling dat de Duitsers het verdrag als niet meer van kracht beschouwden.¹³³ Aan het eind van 1941 had de bezetter een verordening klaar (vo 230/1941) waarin bepaald werd dat voor toepassing van bepalingen omtrent kosteloos of voor verminderd tarief procederen personen van Duitse nationaliteit (inclusief het protectoraat Bohemen en Moravië) gelijkgesteld waren met Nederlanders.¹³⁴ Het is opmerkelijk dat de NSB’er Couvée de lijn van de Hoge Raad volgde in zijn vonnis als president van

128 Van Hest, ‘Twee werelden’ 1943, p. 134.

129 Rb. Utrecht 11 juni 1941, *NJ* 1941, 950; HR 21 mei 1943, *NJ* 1943, 455. In de burgerlijke kamer zat maar één na de oorlog gezuiverd lid: W.M.A. Weitjens.

130 HR 3 april 1941, *NJ* 1942, 23.

131 Oppenheim/Lauterpacht, *International Law* Vol. II, 1935, §99, p. 253-255.

132 D.J. Veegens legt dit verband in Van Dunné, *Acht civilisten* 1977, p. 258.

133 Archief Rb. Alkmaar, invnr. 2: Klemm aan SG Just 17 januari 1941; ook in archief Rb. Leeuwarden 18-04, invnr. 3, en in archief Hof Den Bosch, invnr. 1.

134 Paul Scholten verwijst hiernaar in zijn zojuist genoemde noot.

de Utrechtse rechtbank in 1943.¹³⁵ Een plaatsvervangend kantonrechter in dezelfde stad kreeg kritiek van een andere NSB'er, H.P. van Heyst, op zijn beslissing in 1942 om een Luxemburger wél kosteloos te laten procederen. Van Heyst vroeg zich af of deze rechter wel kranten las: Luxemburg bestond immers niet meer sinds het was 'opgegaan' in het Groot-Duitse Rijk.¹³⁶ Inderdaad had de leider van de Duitse bezettingsoverheid in Luxemburg, Gustav Simon, verklaard dat het land geannexeerd was. Dit werd echter nooit door Duitsland bevestigd. Wel was Luxemburg administratief geheel opgenomen in het Duitse Rijk.¹³⁷

Couvée behandelde in 1944 in kort geding een zaak van de Stichting Nederlands Auteursrechtenbureau (NAB) tegen een café dat muziek ten gehore bracht die onder haar repertoire viel. Het NAB vorderde een verbod op het spelen van dit repertoire, en een dwangsom bij elke overtreding daarvan. De gedaagde was echter Rijksduitser en zijn café was alleen toegankelijk voor de Wehrmacht en NSB'ers. Het zou dus geen openbare gelegenheid zijn. Bovendien werkte gedaagde zelf ook voor de Wehrmacht, en dus kon de procedure niet tegen hem worden voortgezet. Couvée accepteerde de stelling dat het café niet openbaar was, en ontzegde de eiser zijn vordering.¹³⁸ Bij eventuele toewijzing van de vordering was het overigens denkbaar dat de gedaagde een beroep had kunnen doen op de eerder besproken 'Vollstreckungsschutz', bescherming tegen tenuitvoerlegging, voor Duitse militairen.¹³⁹

Hoewel Duitsers in Nederland alleen voor de speciale Duitse ambtenaar voor de burgerlijke stand konden trouwen,¹⁴⁰ konden ze voor een scheiding wel bij de Nederlandse rechter terecht. Die verklaarde vervolgens naar goed gebruik het Duitse huwelijksrecht van toepassing, dat echter sinds 1938 ook de nationaal-socialistische Blutschutz- en Ehegesundheitsgesetz bevatte.¹⁴¹

Op 29 juni 1943 stuurde de president van de Hoge Raad J. van Loon een van zijn briefjes, waarmee hij de Duitsers op de hoogte hield van interessante uitspraken, naar Ministerialrat Krug. Hij informeerde Krug over een arrest waarin Duitse militairen een rol speelden. De verdachte in deze zaak was door de Duitse militaire autoriteiten belast met het schenken van drank aan Duitse militairen. Dat deed hij in een pand dat weliswaar verbonden was met een lokaliteit die een drankvergunning bezat, maar voor de betreffende ruimte had de man geen vergunning. De kantonrechter te Zaandam had de man veroordeeld, maar de Haarlemse rechtbank ging over tot ontslag van rechtsvervolgning wegens

135 Archief Rb. Utrecht doos 40 B 07 2: pres Rb. Utrecht 28 september 1943, nr. 45. Het kost de Duitse gedaagde vijf gulden.

136 Van Heyst, 'Rechterlijke beslissingen' 1942.

137 Michielsen, *Nazification* 2004, p. 18-19. Ook in een verordening van Seyss-Inquart van januari 1943 Luxemburg apart genoemd, naast de verschillende onderdelen van het Groot-Duitse Rijk (art. lid 1 vo 1/1943).

138 Archief Rb. Utrecht, doos 40 B 07 2: Rb. Utrecht 4 mei 1944, nr. 31.

139 Zie §4.3.2.6.

140 Zie §4.3.1.3.

141 Archief Rb. Roermond, inv.n.r 163: Rb. Roermond 17 april 1941 rolnr. 47.

‘afwezigheid van alle schuld’.¹⁴² De officier van justitie ging hiertegen in cassatie. Hij vond het onterecht dat de verdachte vrijuit ging omdat die *meende* dat hij iets deed wat geoorloofd was. Slechts als hij *niet kon en behoefde te weten* dat het verboden was wat hij deed, kon volgens de officier van justitie de strafbaarheid vervallen. De opdracht van de militairen was zeer vaag en de verdachte kon niet zomaar aannemen dat daardoor de Nederlandse drankwet haar kracht verloor. Bovendien was de verdachte eerder voor dergelijke overtredingen gewaarschuwd en veroordeeld. Wanneer schuld opgevat werd als voorzienbaarheid en vermijdbaarheid van een wederrechtelijke handeling, dan moest de verdachte schuldig bevonden worden, onverschillig of hij zich dacht te kunnen dekken met een Duits bevel, waarvoor overigens geen bewijs te vinden was. De Hoge Raad laat zich in dit geval niet afleiden door de macht van het Duitse leger en verklaart het cassatiemiddel gegrond.¹⁴³

6.8 Slotbeschouwing

In hoofdstuk 3 is betoogd dat de Nederlandse rechter tijdens de bezetting over het algemeen geneigd was tot een politiek neutrale maar gezagsgetrouwe toepassing van het positieve recht. Het was niet zozeer het rechtspositivisme dat verzet in de weg stond als wel de traditie van onafhankelijkheid, onpartijdigheid en politieke neutraliteit, waar positivisme een uitvloeisel van was. Die weerbarstige gewoonte was niet alleen een steen des aanstoets voor het verzet, maar ook een doorn in het oog van de nationaal-socialistische juristen: de formalistische, ‘neutralistische’ rechters waren nauwelijks te bewegen tot enig engagement voor openlijk verzet noch voor de nieuwe orde. Dit had tot gevolg dat de heersende orde werd gehandhaafd, wat voor de bezetter maar ook voor de bevolking voordelen had. In dit hoofdstuk is gebleken dat, binnen die neutralistisch-positivistische instelling, een bepaalde rechtsvindingsmethode niet noodzakelijkerwijs verbonden is met het dienen van een bepaald belang: dat van de bezetter, de NSB, het verzet of de bevolking in het algemeen.¹⁴⁴ Het hing af van de zaak, de omstandigheden, het toepasselijke recht en de rechter(s) die het oordeel vellen welke belangen uiteindelijk gediend werden. Dit hoofdstuk bevestigt voorts het vermoeden dat de niet-nationaal-socialistische Nederlandse rechters de opdracht van de regering die in de Aanwijzingen van 1937 was geformuleerd, ter harte hebben genomen: in het belang van de bevolking zo lang mogelijk doorwerken en protesteren tegen schendingen van het volkenrecht.

142 De schulduitsluitingsgrond afwezigheid van alle schuld (avas) is erkend in het arrest Melk en water (HR 14 februari 1916, *NJ* 1916, 681). Een melkhandelaar had melk aangelengd met water, en het leveren daarvan was verboden. De knecht leverde de melk af zonder te weten dat die aangelengd was. De melkhandelaar werd vervolgd voor het doen plegen van overtreding van het verbod. De knecht was niet strafbaar omdat hij weliswaar voldaan had aan de delictsomschrijving, maar daaraan geen enkele schuld had.

143 Archief Verwaltung & Justiz, invnr. 2385: HR 21 juni 1943, rolnr. 47412.

144 Een dergelijk noodzakelijk verband werd gelegd door Radbruch, en op een omgekeerde wijze door Michielsen (zie voor beide §3.4.3).

Over het algemeen hebben rechters zich binnen de perken van het geldende recht gehouden, of ze nu vonnissen wezen die parallel liepen aan belangen van de bezetter of de NSB of er juist tegen indruisten.

Beledigingszaken werden vóór invoering van de vrederechtspraak beoordeeld zoals de rechter dat gewend was: aan politieke beledigingen werd niet zwaarder getild dan aan niet-politieke beledigingen. In de vrederechtspraak werd door nationaal-socialistische rechters met deze gewoonte gebroken. Vele verordeningen zijn door vele rechters toegepast, vrijwel altijd zonder ze expliciet te toetsten aan de volkenrechtelijke eisen die voor deze verordeningen golden. Daardoor heeft de rechter meegewerkt aan het beleid van de bezetter, maar doorgaans niet meer dan volgens de tekst van die verordeningen noodzakelijk was. Nationaal-socialistische rechters, zoals Fruin, en sympathisanten, zoals Van Imhoff, spraken wel partijdig recht of verleenden verordeningen een verdergaande toepassing dan juridisch noodzakelijk was. Een houding van niet-gebondenheid aan de wettekst kon dus enerzijds collaboratie mogelijk maken in de vorm van analoge of evolutionele interpretatie in de vrederechtspraak;¹⁴⁵ anderzijds konden rechters met die houding de voorstanders van de ‘nieuwe orde’ tegenwerken, zoals bij sommige ariseringszaken die juridisch ‘niet rond’ liepen.¹⁴⁶

Maar ook niet-nationaal-socialistische rechters interpreteerden soms bepaalde rechtsregels in het belang van de bezetter of de NSB. Een voorbeeld uit dit hoofdstuk is de ruime interpretatie van het begrip ‘kunstwerk’ in de Kultuurkamerwetgeving door de Hoge Raad.¹⁴⁷ De ruime interpretatie van een geldig huwelijk lokte lof én kritiek uit in *Het Rechtsfront*. In het arrest inzake het ontslagverbod interpreteerde de Hoge Raad het begrip ‘Gewerbebetriebe’ juist zo eng mogelijk, met als gevolg dat minder mensen onder de ontslagbescherming vielen dan de bezetter voor ogen had. Ook de eis van de Hoge Raad dat er bij sommige economische delicten sprake was van kwaad opzet, is een strikte interpretatie die niet in het belang van de bezetter was. Beide laatste arresten waren overigens evenmin overduidelijk in het belang van de bevolking. Wel duidelijk in het belang van de ‘nieuwe orde’ was de algemene toepassing van vele verordeningen, welke praktijk juridisch gelegitimeerd werd door het Toetsingsarrest. Anderzijds had ook de bevolking in zekere mate baat bij openbare orde en het, mede dankzij die praktijk, voortbestaan van de Nederlandse rechterlijke macht.

Er waren ook gevallen waarin de Nederlandse rechter in zijn rechtspraak opzettelijk tegen belangen van de bezetter of de NSB inging zonder dat hij daarvoor de wet extensief hoefde te interpreteren. Hiervan zijn diverse ariseringszaken door middel van onrechtmatigverklaring van de inschrijving bij de synagoge waarschijnlijk een voorbeeld, en mogelijk ook het ontruimingsvonnis tegen de persoon die een NSB-propagandaplaat voor het raam had gehangen en de uitspraken met betrekking tot het Rechtsvorderingsverdrag. Ook bij de toetsing van verordeningen en in de zaken waarin gewetensbezwaren tegen de Apothe-

145 Zoals bij de interpretatie van de begrippen ‘eerbaarheid’ en ‘openbaar’. Zie §6.2.2.

146 Zie §6.5.

147 Twee van de vijf raadsheren waren in dit geval min of meer deutschfreundlich.

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

kerskamer gehonoreerd werden, gingen de rechters juridisch gesproken hun bevoegdheden niet te buiten, en hun uitspraken vergden geen ongebruikelijke of zeer ruime uitleg van rechtsregels. Deze laatste twee categorieën uitspraken vonden plaats vanaf begin 1944 (gewetensbezwaren) en september 1944 (toetsing), dus in het jaar waarin het duidelijk was dat Duitsland de oorlog ging verliezen en de bevrijding van Nederland begon.

Het was tijdens de bezetting vaak onduidelijk wat de belangen van de Nederlandse bevolking in het algemeen werkelijk waren. Moet dit op korte of lange termijn worden bekeken, en gaat het om materieel voordeel of ook om het bevredigen van het rechtvaardigheidsgevoel, en hoeveel kon men op een bepaald ogenblik weten en voorzien? Dat maakt het lastig de werkelijke merites van diverse uitspraken, houdingen en strategieën van rechters te beoordelen.

7 CONCLUSIES

7.1 Oorzaken en verklaringen

In de voorgaande hoofdstukken heb ik antwoorden gezocht op de vragen hoe de Nederlandse rechters zich tijdens de Duitse bezetting gedroegen en hoe dat gedrag te verklaren is. Ik heb een beeld geschetst van de belangrijkste kwesties waarmee de rechterlijke macht tijdens de bezetting geconfronteerd werd en hoe de rechters daarmee omgingen: nationaal-socialisme, een onduidelijke juridische verhouding tot de bezetter en pogingen van de bezetter en de NSB tot beïnvloeding van de rechtspraak en inschakeling van de rechterlijke macht in het bezettingsregime. Nu kom ik kort terug op de vijf in de inleiding genoemde factoren waarin ik de verklaring van het gedrag van de rechters gezocht heb. Daarna volgt een slotbeschouwing waarin ik deze factoren in een meer rechtsfilosofisch perspectief plaats.

Ten eerste de taakopvatting van de rechter. In de hoofdstukken 3, 4 en 6 is betoogd dat de traditionele politiek neutrale, gezagsgetrouwe opstelling van de rechter heeft bijgedragen aan zijn voorzichtige opstelling ten aanzien van de bezetter en diens wetgevende maatregelen. Dat de rechterlijke macht niet *en bloc* in opstand is gekomen hangt tevens samen met het feit dat rechters geen hechte organisatie hadden, veelal alleen en onder eigen verantwoordelijkheid werkten.

Ten tweede het nationaal-socialisme (hoofdstuk 2). De invoering van deze politieke ideologie die de NSB met de bezetter deelde, heeft bij de niet-nationaal-socialistische rechters in enkele specifieke gevallen een reactie uitgelokt. Enerzijds in protest tegen ideologische maatregelen, zoals de invoering van het leidersbeginsel en de voorgenomen wijziging van het echtscheidingsrecht (hoofdstuk 4). Anderzijds in concrete rechtszaken: de (soms juridisch niet correcte) arisering van personen die als jood geregistreerd stonden en de acceptatie van gewetensbezwaren tegen lidmaatschap van de nationaal-socialistische Apothekerskamer (hoofdstuk 6). Nationaal-socialistische rechters kregen, behalve in de vrederechtspraak, weinig kans om op nationaal-socialistische wijze recht te spreken. In de raadkamer hadden zij doorgaans geen beslissende stem, en als alleensprekende rechter hebben ze ook maar weinig nationaal-socialisten bevoordeeld en weinig nationaal-socialistische ideeën tot uitdrukking gebracht (hoofdstukken 4, 5 en 6).

Ten derde het recht omtrent vijandelijke bezetting. Zowel het Landoorlogreglement als de Aanwijzingen van de Nederlandse regering uit 1937 gingen uit van samenwerking tussen nationale overheidsorganen en de bezetter (hoofdstuk 3). Rechters protesteerden tegen diverse ingrepen in het recht en de rechterlijke macht, waarbij meermaals het Landoorlogreglement in stelling werd gebracht (hoofdstuk 4). Deze protesten werden door de Aanwijzingen geëist. Diezelfde

Aanwijzingen eisten echter ook dat overheidsdienaren, met name rechters, zo lang mogelijk bleven doorwerken in het belang van de bevolking. De rechters hielden zich aan die Aanwijzingen. Zij weigerden echter de verordeningen van de bezetter de toetsen aan het Landoorlogreglement (hoofdstuk 3 en 6), tot welke toetsing de rechter in vredetijd wel de bevoegdheid, maar tijdens de bezetting niet de ondubbelzinnige plicht had. Zo werd *in de rechtspraak zelf* de richtlijn uit de Aanwijzingen verkozen boven een beroep op het internationale recht.

Ten vierde het beleid van de Duitse bezetter (hoofdstukken 4 en 5). Vooral in de eerste fase van de bezetting was het Duitse regime relatief mild en voldeed het formeel grotendeels aan de eisen van het Landoorlogreglement. De keuze voor samenwerking met het oog op het belang van de bevolking leek toen nog een logische. De bezetter had daardoor een zeker gezag verworven dat de basis bleef vormen voor voortgaande samenwerking, ook toen het regime repressiever werd. De meeste rechters hadden na verloop van tijd waarschijnlijk, net als veel burgemeesters en andere ambtenaren, het gevoel niet meer terug te kunnen: men was in een fuik gezwommen. Vanuit de coöperatieve houding die de rechters aannamen, kwam men niet tot een algemene, en ook niet tot veel specifieke tegenwerking van het beleid van de bezetter ten aanzien van het recht en de rechtspraak. Tegen ongewenste verordeningen werden negatieve adviezen gegeven, niet bedreigd met stakingen. Alleen in het geval van gevangenkamp Erika te Ommen heeft een brede protestbeweging in de rechterlijke macht het beleid van de bezetter inzake de tenuitvoerlegging van gevangenisstraffen omgebogen. Maatregelen van de bezetter lokten ook enkele zuiver principiële protesten uit, in de vorm van ontslagnames en het Leeuwarder arrest. Het personeelsbeleid werd eveneens in grote lijnen aanvaard, al protesteerde men soms wel tegen benoemingen van nationaal-socialisten en deutschfreundlichen. Hun aanwezigheid heeft echter nauwelijks invloed gehad op de rechtspraak van de overige rechters.

Ten slotte de afweging van de betrokken belangen (hoofdstuk 3 en 5). Die afweging hangt nauw samen met de taakopvatting van de rechter. Grofweg stonden enerzijds de belangen van openbare orde, doorgang van het maatschappelijk leven, rechtszekerheid, en het voorkomen van botsingen met de bezettingsmacht. Die bezettingsmacht had ook belang bij handhaving van de openbare orde, en bovendien een juridische bevoegdheid tot ordehandhaving. Aan de andere kant stonden de belangen van verzet tegen de overweldiger, uiting van patriottisme, kritiek op het beleid van de bezetter en verdediging van de idealen die aan het Nederlandse recht ten grondslag lagen. De rechters kozen in het algemeen voor de eerste groep belangen, waarmee de bevolking op de lange termijn het meest gediend leek te zijn, maar waarvan ook de bezetter profiteerde.

7.2 Slotbeschouwing

7.2.1 *Twee benaderingen van recht*

Naar aanleiding van het in dit boek gepresenteerde onderzoek kan een algemeen onderscheid gemaakt worden tussen twee benaderingen van recht en twee daarmee corresponderende visies op de taak van de rechter. Dit onderscheid loopt parallel aan het onderscheid tussen de pragmatische en de principiële benadering van het Toetsingsarrest zoals uiteengezet in hoofdstuk 3.

De eerste visie op recht is de pragmatische. Daaromheen groepeerde zich een aantal benaderingen van het recht die niet een vast geheel vormen, maar wel vaak samen voorkomen en met elkaar geassocieerd worden. Het recht kan in dit verband gezien worden als politiek en moreel neutraal instrument. Dat recht kan weliswaar opgesteld zijn met specifieke politieke en morele motieven, maar eenmaal tot stand gebracht staat het als middel ter beschikking van personen met uiteenlopende beweegredenen. Zoals je met een hamer een klimrek kunt timmeren en iemand de hersens kunt inslaan, kan het recht worden gebruikt om discriminatie tegen te gaan en om joden van ariërs te onderscheiden. Nadruk op de belangen van rechtszekerheid, het scheppen en bewaken van openbare orde en een geregeld verloop van het openbare leven past bij deze instrumentele benadering. Het in de inleiding besproken rechtspositivisme van Hart sluit hierbij aan: geldig recht zijn regels die tot stand gebracht zijn door bevoegde organen volgens de daarvoor geldende regels. Morele beoordeling van het recht is dan irrelevant voor de gelding ervan, en een slechte orde is beter dan geen orde. Nationaal-socialisten ageerden tegen deze opvatting van het recht die zij aan de meeste Nederlandse rechters toeschreven en als formalistisch karakteriseerden. Een dergelijke ‘neutralistische’ opvatting van het recht als instrument ten behoeve van openbare orde zou ten grondslag gelegen kunnen hebben aan de vanzelfsprekendheid waarmee de meeste rechters tijdens de bezetting bleven doorwerken zoals ze gewend waren en de verordeningen van de bezetter toepasten. Ook de bezetter handelde in zekere mate naar deze ‘neutralistische’ opvatting. Het Landoorlogreglement werd aangehaald voor zover dat de gewenste maatregelen ondersteunde, en wanneer het dat niet deed, liet men een verwijzing ernaar achterwege, nam andersoortige maatregelen of ontkende de gelding van het Landoorlogreglement. Het recht is in deze visie één van de instrumenten om de gewenste ordening te realiseren. Deze opvatting komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de bespreking door de bezetter van de manieren om joden uit te sluiten van de werking van het huurbeschermingsbesluit. De Hauptabteilung Justiz verwachtte dat men op den duur ‘ohne eine gesetzliche Regelung nicht wird auskommen können’.¹ David Fraser drukt de opvatting van het recht als op zichzelf neutraal instrument in handen van het nationaal-

1 Archief Verwaltung & Justiz, invnr. 2316: Brief Kammergerichtsrat aan Abteilung Niederländische Personalangelegenheiten 25 juni 1942. Overigens is een verordening over die uitsluiting nooit in het *Verordeningenblad* gekomen.

socialistisch regime in Duitsland als volgt uit: ‘What we fear, I believe, is the discovery that the Holocaust was full of law, it was law-ful.’²

De tweede benadering van het recht noem ik de morele of principiële. Hieromheen vormt zich een andere groep opvattingen over het recht. Het recht kan in dit verband gezien worden als (imperfecte) uitdrukking van de moreel juiste ordening van de samenleving en van de morele rechten en plichten van de burgers. Deze opvatting van recht spreekt uit de titel van G.E. Mulders boek over de vrederechtspraak: *Schijn van recht*, en uit de karakterisering door Hannah Arendt van de nationaal-socialistische wetgeving ten aanzien van de joden: die had slechts een ‘outward appearance of legality’.³ Echt recht, echte legaliteit, behelst in deze visie *rechtvaardig* recht. Het recht moet geïnterpreteerd worden met het oog op de moreel juiste orde en de morele eisen die aan personen gesteld kunnen worden. Die morele orde en eisen worden bijvoorbeeld gevonden in het rechtsbewustzijn van het volk, of in de moraal van een bepaalde godsdienst of levensovertuiging. Het gaat hierbij vaak om een idee van recht dat van nature geldt: natuurrecht. De in de inleiding behandelde rechtstheorie van Dworkin past hierbij: recht als een integer geheel van juridische regels en juridische principes. In het uiterste geval vervalt de geldigheid van een regel van positief recht ten gunste van een moreel juiste regel of beslissing. Ook nationaal-socialisten hadden deze opvatting: niet de abstracte geschreven regels bevatten het recht, maar het rasgebonden rechtsgevoel. Zowel universele gelijkheid als verschil in waarde tussen volkeren is, aan verschillende zijden van het politieke spectrum, op een natuurrechtelijke wijze verdedigd.

Met de eerste opvatting van recht kan het beeld van de rechter als amorele, politiek neutrale technicus of ambachtsman corresponderen: een ambtenaar die de regels toepast zonder ze moreel te interpreteren of politiek te beoordelen. De Nederlandse rechters hebben tijdens de bezetting tot op zekere hoogte deze houding aangenomen door verordeningen toe te passen waartegen zij zeer wel morele bezwaren gehad kunnen hebben. Die bezwaren hielden zij in hun rechterlijk functioneren over het algemeen als privézaak voor zich. Het functioneren van de Nederlandse rechters tijdens de Duitse bezetting maakt duidelijk dat een neutrale technicus die louter volgens de regels handelt, zich evenwel niet van het dienen van politieke belangen kan onthouden. Dat maakt een extremer voorbeeld duidelijk: de *Schreibtischtäter* Eichmann toonde met zijn technische kijk op zijn bezigheden volgens Arendt aan dat het politieke kwaad een heel banale bureaucratische vorm kan aannemen.⁴ Ook volgens Stolleis zijn de juristen die gewoon hun ‘neutraal-technische’ werk voortzetten onder een misdadig regime

2 Fraser, *Jews of the Channel Islands* 2000, p. 16. Deze gedachte werkt hij uit in Fraser, *Law after Auschwitz* 2005.

3 Arendt, *Eichmann in Jeruzalem* 1994, p. 150.

4 Beroemd is de uitspraak van Eichmann: ‘Amtssprache ist meine einzige Sprache.’ Arendt, *Eichmann in Jeruzalem* 1994, p. 48. Zygmunt Bauman betoogt dat de holocaust een typisch ‘modern’ verschijnsel is, en past in de moderne afstandelijke, efficiënt rationeel-bureaucratisch georganiseerde maatschappij, waarin persoonlijke verantwoordelijkheid verdwijnt. Bauman, *Moderne tijd* 1998, p. 16-17, 189-191, 198-199, 226-239.

de meest ‘furchtbare’, aangezien die meewerkten aan een geregelde doorvoering van ‘furchtbar’ beleid.⁵ Nationaal-socialisten bekritiseerden evenwel het vermeende neutralistische formalisme van de Nederlandse rechters, dat in de weg zou hebben gestaan aan het voeren van een (nationaal-)socialistische politiek.

Daartegenover staat het beeld van de rechter als moreel agent. De rechter moet een rechtvaardige beslissing geven of een die aansluit bij het nationale rechtsbewustzijn. Daarvoor moet hij het recht moreel interpreteren en toepassen, en desnoods buiten toepassing laten. Dworkins benadering is hieraan verwant: de rechter moet de toepasselijke regels en de principes tegen elkaar afwegen om tot de juiste uitkomst te komen. In de Nederlandse jurisprudentie zou men uitspraken als het Elektriciteitsarrest en het arrest Lindenbaum-Cohen kunnen zien als consequenties van een dergelijke visie op de taak van de rechter. Ook nationaal-socialisten dachten in deze richting en prezen dergelijke uitspraken van de Hoge Raad dan ook.⁶ Zij ijverden voor hun ‘evolutionele interpretatie’ van het recht, die aan een (vrede)rechter een zeer ruime bevoegdheid gaf om de wet naar de nationaal-socialistische opvatting van rechtvaardigheid te interpreteren. Ook wilden zij meer ruimte voor ‘billijkheidsrechtspraak’ die tegen de wet inging. Aan de andere kant van het politieke spectrum bekritiseerden juristen en verzetsmensen het Toetsingsarrest van de Hoge Raad en prezen zij het Leeuwarder arrest. Dat deden zij vanuit de gedachte dat de rechter ‘de rechtvaardigheid’ als hogere regel boven de tekst van een wet of een verordening moet stellen. Overigens kan deze visie op de taak van de rechter ook samengaan met de eerste visie op de aard van het recht: recht als neutraal instrument. De rechter is dan geheel verantwoordelijk voor de toevoeging van het morele element in de uitspraak, omdat de moraal dan niet als deel van het recht opgevat wordt.

Met de verschillende opvattingen van recht en de taak van de rechter kunnen verschillende opvattingen van rechtvaardigheid samenhangen. Ik belicht twee opvattingen van rechtvaardigheid die relevant zijn voor de standpunten ten aanzien van rechterlijk gedrag tijdens de bezetting.

Aan de ene kant stond de opvatting dat rechtvaardigheid voornamelijk bestaat in het vellen van oordelen waar de bevolking als geheel op de langere termijn het meeste voordeel bij heeft. Dat kan utilistisch genoemd worden. Vele rechters waren van mening dat de burgers het meest gebaat zouden zijn bij een loyale medewerking met de bezetter en een zo neutraal mogelijke toepassing van het recht, inclusief de verordeningen van de bezetter. Daarmee maakte men misschien wel vuile handen, en raakte men enigszins besmet met het imago van de bezetter, maar dat was onvermijdelijk met het oog op het streven naar maatschappelijke stabiliteit en orde. Het was de weg van het minste kwaad. Als ‘burgemeesters in oorlogstijd’ bleven rechters doorwerken en konden zo voor-

5 Stolleis, ‘Furchtbare Juristen’ 2001, p. 108; zie §3.4.3.

6 Fruin prees het Elektriciteitsarrest en het Telefoonpalenarrest in Fruin, ‘Nationaal-socialistische geest’ 1939, p. 412. Zie ook §1.3, noot. Ook de toekenning van vergoeding van ideële schade werd toegejuicht. Zie Van Hest, ‘Twee werelden’ 1943 en §6.6.

komen dat ze door fanatieke nazi's vervangen werden, en ze konden daarnaast eventueel heimelijk verzet plegen en de bevolking behulpzaam zijn. Van dat laatste is de aangepaste praktijk van strafoplegging om opzending van veroordeelden naar kamp Erika te Ommen te voorkomen een voorbeeld. Het Toetsingsarrest is door de Hoge Raad zelf verdedigd als de weg van het minste kwaad: afzetting van de Hoge Raad of van de gehele rechterlijke macht of vervanging door Duitse rechters zou veel meer negatieve gevolgen voor de bevolking gehad kunnen hebben. Waarnemend secretaris-generaal van Justitie Hooykaas was om dezelfde redenen van mening dat 'Oranjegezinden' zich niet aan benoemingen in de rechterlijke macht moesten onttrekken. Ook de nationaal-socialistische vrederechters bevonden zich in een 'burgemeester in oorlogstijd'-achtige dwangpositie: enerzijds wilden ze de bezetter te vriend houden, en anderzijds bij de Nederlandse bevolking begrip kweken voor hun ideologie.

Daartegenover staat de opvatting van rechtvaardigheid van een meer principiële of moreel georiënteerde groep juristen. Cleveringa en andere critici van het handelen van de Hoge Raad waren van mening dat het Recht met een hoofdletter boven het geschreven recht en zeker boven de macht van een bezetter gaat. Ook vonden zij dat rechters hadden moeten handelen naar dat principe en de gevolgen van dat principiële handelen niet hadden moeten afwegen tegen de gevolgen van min of meer loyaal aan de bezetter blijven doorwerken. De geestelijke waarden, en niet de materiële belangen van de bevolking, stonden voorop. Openlijk protest zou besmetting met het onrechtvaardige regime van de bezetter voorkomen. Het Leeuwarder arrest past goed in dit denken en werd dan ook door deze groep juristen geprezen. Deze opvatting van rechtvaardigheid eist van de rechter dat hij het recht op een rechtvaardige manier interpreteert en toepast, en wanneer dat niet mogelijk is, ontslag neemt. Ook het rechtvaardigheidsideaal van nationaal-socialisten is van deze soort. Zij wilden ook dat de rechter als voorbeeld voor het volk rechtvaardige beslissingen nam waarin hij duidelijk zijn opvatting van rechtvaardigheid liet blijken. Veel uitspraken van het Vrederegerechtshof hebben dit karakter.

Zowel niet-nationaal-socialistische Nederlanders alsook Nederlandse en Duitse nationaal-socialisten namen tijdens de bezetting zowel pragmatische als morele standpunten in ten opzichte van het recht, de taak van de rechter en rechtvaardigheid. Dat betekent dat geen van beide manieren om het recht te zien – als neutraal middel of als uitdrukking van rechtvaardigheid – en evenmin een van beide manieren om ermee om te gaan – pragmatisch of als moreel agent – exclusief verbonden is met de behartiging van de belangen van *ofwel* de bezetter en/of het nationaal-socialisme *ofwel* de Nederlandse bevolking als geheel en/of het verzet.

Tussen methodes van rechtsvinding enerzijds (van formalistisch positivisme tot natuurrechtelijke billijkheidsrechtspraak) en rechterlijke uitspraken anderzijds staat namelijk de rechter met zijn eigen interpretatie van de wettekst of van natuurlijke rechtvaardigheid of billijkheid. Net zo staat tussen Hegels geschriften en de toepassing daarvan in de nationaal-socialistische

rechtsleer de interpretatie van de rechtsfilosoof. Degene die een tekst, of die nu in de wet of in een rechtsfilosofische verhandeling staat, politiek wil gebruiken, interpreteert die tekst doelgericht. De auteur noch zijn tekst kan dat geheel voorkomen, zeker niet wanneer er slecht wordt gelezen, de tekst zeer algemene of vage termen bevat of wanneer er erg vrij wordt geïnterpreteerd.

Juridische methoden die door nationaal-socialistische rechters waren gebruikt om het 'nieuwe rechtsdenken' snel te kunnen effectueren, kwamen op veel grotere schaal terug in de naoorlogse berechting van collaborateurs en het herstelrecht: de terugwerkende kracht van strafbepalingen, zeer open strafrechtelijke normen en een grote vrijheid voor de herstelrechter om naar billijkheid recht te spreken.⁷ De 'redelijkheid en billijkheid' zijn in de periode na de oorlog een hoofdrol gaan spelen in het burgerlijk recht. De één waarschuwt voor de onberekendbaarheid van deze open normen, de ander bejubelt hun bruikbaarheid.⁸

7.2.2 *Recht en macht; dilemma's en oordelen*

De verhouding tussen recht en macht komt in tijden van oorlog en bezetting pregnant naar voren. De onaangekondigde inval en de bezetting door Duitsland waren schendingen van het volkenrecht, en het beleid van de bezetter bewoog zich binnen en buiten het volkenrechtelijk toelaatbare zonder dat sancties, verzet of argumenten van de kant van Nederlandse overheidsorganen daar een grote sturende invloed op uitoefenden.

De aard van het recht zoals die in de bezetting tot uitdrukking kwam, zou als volgt gekenschetst kunnen worden. Recht werkt enerzijds als een zelfconserverend systeem: het omvat zowel regels als de handhaving van diezelfde regels. Anderzijds is het recht een instrument om beleid te verwerkelijken en te legitimeren, doorgaans vanuit een bepaalde opvatting van rechtvaardigheid of juistheid. Wie zich in een positie bevindt met genoeg macht (de bezetter), kan het rechtssysteem als middel aanwenden, wie weinig macht heeft (niet-pro-Duitse rechters en ambtenaren) kan slechts de handhaving van het systeem dienen, of eruit stappen. Die laatste groep kan het recht hoogstens op kleinere schaal en/of heimelijk als middel gebruiken.

Waren de regels die de bezetter uitvaardigde 'recht'? Was er sprake van een 'rechtssysteem' dat door de bezetter gehandhaafd werd? Of was het louter machtsuitoefening? Er zijn verschillende redenen om inderdaad van recht te spreken. Ten eerste voldeed een gedeelte van de verordeningen van de bezetter aan de volkenrechtelijke eisen, en was daarmee onderdeel van het systeem van geldig recht zoals dat vóór de bezetting in Nederland werd erkend. Ten tweede

7 Zie hierover Romijn, *Snel, streng, rechtvaardig* 2002; Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* 2003; Donker en Faber, *Bijzonder gewoon* 2000; Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel* 2005.

8 Zie bijvoorbeeld artt. 3:12 en 3:15 Burgerlijk Wetboek (BW) (nieuw) en artt. 6:2 en 6:248 BW (nieuw). Cf. de waarschuwing van Lokin, 'BGB en open normen' 1998 en de bejubeling van Schoordijk, *Redelijkheid en billijkheid* 1996, bijvoorbeeld p. 65, 69. Schoordijk verwijst regelmatig naar zijn leermeester de hegeliaan Eggens.

had het regime van de bezetter ook enig gezag, ook al voldeden zijn verordeningen en daarop berustende maatregelen deels niet aan de volkenrechtelijke eisen. Het bezettingsregime werd, zij het met tegenzin, door een groot deel van de bevolking op verschillende manieren erkend en aanvaard als bevoegd gezag. Ook de ambtenarij en de rechterlijke macht, die zelf een onderdeel vormden van de bezettingsoverheid, handelden daarnaar. Het Toetsingsarrest van de Hoge Raad is een exponent van deze houding. Het recht van de bezetter werd in zekere mate gezien als een samenstel van regels waaraan je niet alleen *genoodzaakt* bent te gehoorzamen, maar waaraan je ook *behoort* te gehoorzamen. Dit gezag verwierf de bezetter door middel van de aanvankelijke mildheid van het regime in combinatie met de medewerking van Nederlandse overheidsinstanties en de legitimering door de bezetter van zijn maatregelen door expliciete beroepen op het volkenrecht.⁹ Het gezag van de bezetter werd erkend om verschillende redenen, zoals voorzichtigheid, opportunisme, ideologische motieven of godsdienstige overtuiging.¹⁰ Ten derde kan ook een regelsysteem dat niet (geheel) voldoet aan bestaande formele eisen voor geldig recht, of zelfs geheel bestaat uit volgens velen moreel verwerpelijke regels, als ‘recht’ worden begrepen, omdat het werkt zoals recht werkt. Dat is wat David Fraser betoogt: hij constateert dat voor de uitvoering van het beleid van het regime-Hitler gebruik werd gemaakt van velerlei juridische vormen, zoals regelgeving, bevoegdheden en hiërarchieën die ook door degenen die ermee werkten als geldend recht werden gezien.¹¹ Het gebruikmaken van recht en juridische middelen is dan slechts een handige retorische manier om dingen gedaan te krijgen.¹² Dit gaat beduidend verder in het buitensluiten van de moraal uit de omschrijving van ‘recht’ dan veel rechtspositivisten bereid zijn te gaan. Volgens Hart is voor een rechtssysteem een ‘minimal content of natural law’ noodzakelijk.¹³

De resultaten van dit onderzoek lijken erop te wijzen dat in rechtsregels of rechtssystemen geen harde garanties kunnen worden ingebouwd voor de verwerkelijking van een bepaalde opvatting van rechtvaardigheid of voor de instandhouding van een bepaald type rechtsorde.¹⁴ Dat hangt af van de personen die zich in de positie bevinden om het recht te hanteren, te interpreteren en toe te passen, of om het te negeren, te wijzigen of af te schaffen. De Duitse bezetter bevond zich in die positie en kon het ambtenaren- en justitieapparaat aansturen om zijn beleid uit te voeren. Hij maakte daarbij gebruik van bestaand en nieuw recht, al naar gelang zijn behoefte. Een belangrijke voorwaarde voor de succes-

9 Soeteman ziet een zekere mate van gezag als voorwaarde om van recht te spreken en niet van louter macht. Zijn vermoeden dat ook elk als perfide ervaren regime zijn macht zal trachten te legitimeren, wordt door het gedrag van de Duitse bezetter in Nederland niet gefalsificeerd. Soeteman, *Machtig recht* 1986, p. 96-97.

10 Voor het beroep dat gedaan werd op Romeinen 13:1, zie §3.4.1.

11 Fraser, *Law after Auschwitz* 2005, p. 28, 34-49.

12 Fraser, *Law after Auschwitz* 2005, bijvoorbeeld p. 8, 298, 319.

13 Hart, *Concept of Law* 1994, p. 187-196.

14 Cf. ook Soeteman, *Machtig recht* 1986, p. 159.

volle uitvoering van dit beleid was het blijven functioneren van rechtspraak en ambtenarij zoals die dat gewend waren. Doorwerken betekende dus onvermijdelijk accommoderen, opgevat als samenwerken in ruime zin. Bij de daardoor bevorderde openbare orde hadden zowel de bezetter als de burgers belang. Daar stond tegenover dat collectief opstappen of collectieve sabotage door de Nederlandse overheidsorganen waarschijnlijk chaos en hardere repressie ten gevolge zouden hebben gehad. Dat zou dus niet alleen nadelig voor de bezetter zijn geweest, maar ook nadelen voor de bevolking mee hebben gebracht.

Als rechter ontslag nemen, of wegens tegenwerking door de bezetter ontslagen worden, kon als gewetensvolle daad een bemoediging zijn voor het verzet en voor het moreel van de bevolking, maar kon tevens de nazificatie of de uitschakeling van het betreffende overheidsorgaan tot gevolg hebben. Zo was een onbedoeld effect van de veelgeprezen februaristaking (het protest tegen de arrestatie van veel joden in Amsterdam) waarschijnlijk het opnieuw zoeken naar compromissen en daardoor meewerken aan de jodenvervolging.¹⁵ De prijs van totaal verzet zou waarschijnlijk totale chaos geweest zijn, en de prijs van totale accommodatie mogelijk totale nazificatie van het openbare leven. Om zowel een fatsoenlijk en geregeld leven voor de burgers te behouden als daden van verzet mogelijk te maken, was het vermoedelijk nodig dat de overheidsorganen in het algemeen ‘gewoon’ doorfunctioneerden, zodat enkelen door middel van verzetsacties of ontslagname konden voorzien in de behoefte aan openlijke uitingen van kritiek op en afwijzing van het Duitse nationaal-socialistische bezettingsregime. Als het verzet of de ontslagnames op massale schaal zouden zijn voorgekomen, zou de situatie voor de burgers mogelijk dermate zijn verslechterd, dat die burgers in mindere mate achter de verzets- of sabotageacties zouden hebben gestaan, die hun dagelijks leven nog verder zou hebben bemoeilijkt. Verzet had aldus waarschijnlijk collaboratie nodig om door de bevolking gesteund te blijven worden. Dit geldt voornamelijk voor de eerste helft van de bezetting, toen nog niet zeker was hoe lang de Duitse overheersing zou gaan duren. Toen duidelijk begon te worden dat Duitsland de oorlog zou verliezen, werd het beleid repressiever, en het verzet heviger en grootschaliger met het oog op de naderende bevrijding.

Wat de rechterlijke macht betreft betekent dit: doordat het gros van de rechters (en van de ambtenarij daaromheen) doorwerkte, konden zonder veel problemen enkele individuele rechters uit protest ontslag nemen en twee gerechten in een uitspraak openlijk hun afkeuring over het beleid van de bezetter laten merken. Doordat het verzet net als in de meeste andere sectoren kleinschalig was, bleven de represailles relatief mild en konden de ontslagen rechters op een geordende samenleving terugvallen. Zo konden de Haagse raadsheren die uit protest tegen de vrederechtspraak ontslag namen de advoca-

15 Van der Heijden, *Grijs verleden* 2003, p. 291-292 (en zie ook p. 293), met verwijzing naar Meershoek, *Dienaren van het gezag* 1999, p. 397.

tuur in,¹⁶ en werden de Leeuwarder raadsheren na hun gedwongen ontslag vanwege hun protestuitspraak inzake kamp Erika eveneens ongemoeid gelaten.

Er kleeft een nadeel aan de disproportionele aandacht die in veel onderzoek, ook in zekere mate in het onderhavige, geschonken wordt aan uitzonderlijke personen, handelingen en gebeurtenissen. Dat kan in dit geval namelijk de blik op de rechterlijke macht als geheel vertroebelen. Door de focus op uitersten, enerzijds de zeer 'flinke', zo niet heldhaftige, rechters waaronder de zojuist genoemde, en anderzijds de wegens collaboratie veroordeelde rechters, zoals de president van de Hoge Raad J. van Loon en de president van het Vredegerechtshof J.H. Carp, wordt gemakkelijk uit het oog verloren dat vele rechters zich te goeder trouw aan de gewijzigde omstandigheden accommodeerden zonder verzet te plegen. Zij konden, vanuit destijds beschikbare kennis en reële verwachtingen, ervan overtuigd zijn daarmee de beste vooruitzichten voor de Nederlandse bevolking te bewerkstelligen en niets onrechtmatig te doen. Op even goede gronden en eveneens met het oog op het algemeen belang namen evenzeer oprechte collega's heel andere beslissingen. Zij verzochten bijvoorbeeld om ontslag, werkten samen met het verzet of verleenden hulp aan de illegaliteit. Wat de daadwerkelijke gevolgen van de diverse handelingen en strategieën zijn geweest, weten we pas achteraf, en zelfs dan nog niet helemaal.

Niet de accommoderende rechters, maar hun onoplosbare dilemma's en de haast onvermijdelijk lijkende rol van het recht als potentieel instrument van een (bezettings)dictatuur zijn *furchtbar*.¹⁷

---

16 Zie Kok, *In dienst van het recht* 2005, p. 137.

17 Cf. Stolleis, 'Furchtbare Juristen' 2001, p. 108; zie §3.4.3.

Summary

During the German occupation of the Netherlands (1940-1945) the Dutch judiciary largely remained in office. This book tells the story of the judges' professional conduct under the five-year national-socialist dictatorship. In the first chapter, the historiographic problem of writing about National Socialism and the Second World War is addressed. In the Netherlands, the German occupation has become a canonical point of moral reference. This is expressed in the terms, used since the beginning of the occupation, for National Socialists and collaborators on the one hand: 'bad', and patriotic democrats on the other hand: 'good'. National-socialist ideology is therefore still often taken to be an intellectually weak disguise for a malicious will to power. The second chapter shows that this is not necessarily the case, and that there was a serious attempt in the Netherlands to create a coherent national-socialist theory of law. This book aims to explain the way the judges acted under enemy rule, and not to pass moral judgement on the judges' behaviour. Five main explanatory factors are investigated throughout the book: first, the traditional method judges used to decide cases and the judges' professional self-image (chapters 1 and 3); second, the role national-socialist ideology played in and towards the judiciary; third, national and international law concerning the positions of judges and occupiers; fourth, the often conflicting interests judges had to take into account in deciding court cases, and in other professional matters such as possible protest or even resignation; and finally, the legal and other measures the occupier took that affected the judiciary.

Chapter 2 offers a brief outline of Dutch national-socialist ideology, and a comprehensive description of Dutch national-socialist jurisprudence. Special attention is given to the role of Hegelian philosophy and Hegelian philosophers who especially in the beginning (1931-1936) had a strong influence on Dutch national-socialist philosophy of law and politics. Some Hegelian philosophers even attained high posts in the government and in the judiciary during the occupation. Main features of Dutch national-socialist jurisprudence were: anti-formalism, ethnic solidarity, the leadership principle, upholding public order and morals, and a strong emphasis on intentions rather than actions. I shall expand on this briefly. The presumed traditionally formalist methods of the Dutch judiciary were attacked by the National Socialists. They argued that formalism did not allow judges to arrive at a just outcome. Judges should therefore not be bound to the exact wording of statutory law, but they should be allowed to interpret the law freely, and even, if necessary, decide contrary to statutory law. According to Nazi law theory the ideal judge knows and applies local traditions and national-socialist theory rather than positive law. Anti-Semitism only gradually became a prominent feature of Dutch National Socialism after 1936. Jewish lawyers were given the blame for the formalist tradition of adjudication.

A stronger hierarchy was deemed necessary for successful Nazi adjudication: leadership and responsibility in the court should rest on individuals rather than groups. Prioritising the interests of society over individual interests was the leading national-socialist principle, which was expressed, for example, in the cry for higher penalties for minor unlawful actions with selfish motives. Consequently, National Socialists demanded lower penalties or even acquittal for unlawful actions that were conducted with the intent of promoting the (national-socialist vision of) interests of society.

Chapter 3 gives a detailed account of the national and international laws of occupation and how they applied to Dutch judges. Central to this chapter is a ruling by the Dutch Supreme Court concerning the right to review the occupier's ordinances in the light of international law (Annual Digest 1919-1942, case 161). The Court ruled that under the circumstances of the occupation Dutch judges could not review the occupier's ordinances in the light of international law (the so-called Hague Rules attached to the Hague Convention on the Laws of War on Land from 1907). Article 42 of the Hague Rules states that the occupier:

takes all measures [...] to restore and ensure public order and public life, and such, unless absolutely prevented, respecting the laws of the country.

One of the problems with the laws on occupation is that the applicable law is unclear on the question whether Dutch judges have the right or even a duty of judicial review. The Supreme Court decision that Dutch courts did not have this right (let alone duty) has been much debated since 1942. Those who support it, argue that it was a sensible ruling, because it avoided a probable confrontation with the occupier, who would not appreciate his ordinances being reviewed for compliance with the Hague Rules (and possibly deemed unlawful). Supreme Court judges would possibly have been replaced by Nazi's, as had happened in Norway. Others criticise the ruling for its lack of principle. They regard it as a legal submission to an illegal regime, which damaged patriotic morale and heavily disappointed the resistance. Before the ruling on judicial review was given, Dutch courts had already applied many ordinances without checking their validity in any way. The Supreme Court thus supported this practice and made it law. In the Court's post-war defence of its 1942 ruling the risk of replacement of all Supreme Court judges by Nazi's outweighed the anti-Nazi signal that judicial review of the occupier's ordinances would have given the Dutch people. The people were better served by a non nazified judiciary than by a protesting and subsequently nazified Supreme Court. Elements of an explanation for this attitude, which has been called legalistic as well as pragmatic, include the following. Judges were used to obeying the law-giver, to uphold the law and public order, to keep the justice system working, and not to rebel. Judges strived to make their judgements predictable and to protect the unity of the law. This meant that judges were not inclined to take risks or act heroically. Finally it is very difficult to establish for certain whether reviewing the occupier's ordi-

nances would have had more desirable consequences: that would be speculative ‘what-if history’. My estimate is, however, that, ultimately, reviewing the ordinances probably would not have been of more benefit to the Dutch people than not reviewing them.

Chapter 4 deals with the occupier’s policies and measures relevant for the judiciary. During the first year and a half of the occupation, new courts were introduced. German military and civil criminal courts were set up to deal with crimes committed by German soldiers and civilians. These courts were also competent to hear cases involving hostile acts committed by Dutch citizens against Germans, the German army or the German Nazi Party, and cases concerning acts against general interests. The German occupation saw an enormous rise in ‘economic’ criminality, especially with respect to laws that had been issued during the economic depression in the 1930’s, and also increasing black market trade and fraud concerning new distribution rules. To diminish the workload of the regular criminal courts, a Dutch economic criminal court was introduced. Very controversial was the introduction of a so-called ‘justice of the peace’. These judges (hearing cases in 5 of the 19 district courts) were all Nazi’s. They ruled in criminal cases involving ‘political’ motivations, and the main aim of these ‘peace courts’ was to restore and protect the ‘political peace’. The most important reason the Germans allowed the creation of the justice of the peace was a complaint by the Dutch National Socialist Movement (Nationaal-Socialistische Beweging, NSB). According to the NSB, Dutch judges did not punish people severely enough who offended members of the Dutch Nazi-party by calling them ‘traitors to their country’. Justices of the peace gave higher penalties for these offences and acquitted members of the NSB who had reacted to them with physical violence. In order to accomplish this, these judges had to assume a vast discretionary power in order to interpret those assaults as self defence. In many other ways the occupier and the NSB interfered with the administration of justice. Courts and individual judges sometimes protested, but in general they complied with the occupier’s measures in order to keep the justice system functioning, and to keep it in the hand of ‘good’ judges, for the benefit of the Dutch people. In this chapter several new laws are also discussed, as well as the German and NSB influence on legislative procedures. The best known wartime addition to the Criminal Code was a Dutch version of the German law that allowed judges to apply criminal laws analogously, that is, to acts that were not covered by them, but were deemed worthy of punishment according to ‘sound feeling of justice’.

The most successful way the NSB exerted its influence on the justice system was through the personnel policy. This is the subject of chapter 5. NSB-members, members of the Rechtsfront (the national-socialist organisation for jurists and policemen) and sympathising lawyers could apply for a court function at one of these organisations or at the Justice Department. In 1943, 13% of all judges were members of the NSB or the Rechtsfront or sympathised with National Socialism. To make room for them, the occupier together with the NSB had several means of dismissing judges. First, all nine Jewish judges were dismissed and a new mandatory retirement age was introduced: 65 instead of 70.

Also, 21 judges resigned and 12 were dismissed for political reasons. This created a total of 63 vacancies. Only a third were filled by 'bad' ('foute') judges and because not enough National Socialists could be found, many of the other vacancies were filled by 'good' ('goede') judges, but shortages of judges as well as lower court personnel increased over time. Towards the end of the occupation, a number of national-socialist judges fled to Germany, but some later returned to Holland. All judges, 'good' and 'bad' appointed during the occupation were dismissed upon the return of the lawful government in 1945. After a process of 'purification' of the judiciary, the 'good' judges were appointed again and the 'bad' ones punished in various ways.

In Chapter 6, six categories of court cases are discussed in which the occupation played a significant role. Cases involving political antagonism before and after the introduction of the justices of the peace are compared. Applications of several of the occupier's ordinances are presented, and the influence of the Supreme Court's ruling on judicial review is evaluated. A number of pharmacists filed suits against the national-socialist pharmacists organisation. They had refused to pay their mandatory membership fees to this organisation that was forced upon them, and consequently attachment of their possessions was levied. In court they demanded that the attachments be released. In order to achieve that release, they argued that the national-socialist nature of the organisation presented them with a conflict of conscience, so that they could not be forced to be a member or to pay any membership fees. In one case in September 1944, the judge criticized the Supreme Court's ruling on judicial review and expressed the opinion that a different Supreme Court chamber might very well rule differently. In Amsterdam, there were many cases involving Jews who wanted their official status as Jew altered. Persons with two Jewish grandparents were officially regarded as Jews if at the start of the German occupation they were married to a Jew or registered as a member of a synagogue. When the deportations started, many of these persons demanded the court to declare their marriage or their membership of the synagogue legally void. Judges, spouses and synagogues usually complied, if the case seemed legally sound. The last two categories discussed are court decisions that show judicial partiality towards one of the political camps and the treatment of German nationals in the Dutch courts.

In the concluding chapter, the influence of the different factors introduced in the first chapter is evaluated. Traditional judicial method and self-image contributed to a critical but careful stance towards the occupier. National Socialism was rejected by the majority of the judges, and protests against some ideologically motivated ordinances were filed. The judiciary was not 'nazified', and the vast majority of court cases had nothing to do with the occupation and the majority of the national-socialist judges did not or could not express their political ideology in the courtroom. National and international laws of occupation assumed that the judiciary in an occupied country would remain in office and that an occupier would uphold the words and spirit of international law. National law demanded that judges remain in office as long as that would serve the people. This contributed to the legally correct and pragmatic attitude most judges showed during the occupation. It was the occupier's policy to take all

politically relevant cases away from the regular courts. This meant that very few 'good' judges were put in a position where they could make politically relevant decisions. The Supreme Court in the case concerning judicial review was an exception. And even there, the Court decided to exert as little political influence as possible. The interests judges could weigh in making their professional decisions were principles of law on the one hand and the material well-being of the people on the other. Overall, public order and the material well-being of the people weighed heavier in their considerations, which does not mean that principles were discarded altogether. Moreover, both the pragmatic and the principled attitude can be strongly morally motivated: the same legal or moral principles can inspire people to very different courses of action: defying the oppressor or accommodating to the occupational government.

It seems difficult to maintain that law is something inherently moral. The legal system can be used by different people for different purposes, and can not guarantee that it will be used only for 'just' purposes. It is impossible to predict or to control all the ways in which laws are interpreted and applied. Even specific methods of interpretation cannot guarantee 'just' outcomes. In continuing their work in the courts, judges were serving the people, but by upholding public order they also were unavoidably assisting the occupier. The judges' dilemmas were unsolvable, a certain level of accommodation to the occupier was inevitable. It seems that ultimately not the law itself, but those with enough power to use it for their own purposes determine what is legal and whose concept of justice is served by the law.

Bijlage 1: Joodse rechter-plaatsvervangers

Prof. E.M. Meijers	raadsheer-plaatsvervanger in het Hof Den Haag
R. von Geldern	rechter-plaatsvervanger in de Rechtbank Maastricht
Prof. M.H. Bregstein	rechter-plaatsvervanger in de Rechtbank Amsterdam
I. Kisch	rechter-plaatsvervanger in de Rechtbank Amsterdam
F.A. Josephus Jitta	rechter-plaatsvervanger in de Rechtbank Alkmaar
E. Belinfante	kantonrechter-plaatsvervanger te Den Haag
H.G. Kaufman	kantonrechter-plaatsvervanger te Den Haag
F. van Raalte	kantonrechter-plaatsvervanger te Rotterdam
A. Wolfsbergen	kantonrechter-plaatsvervanger te Rotterdam
J.W. van Zanten	kantonrechter-plaatsvervanger te Rotterdam
E.A. Cosman	kantonrechter-plaatsvervanger te Leiden
E.B. Asscher	kantonrechter-plaatsvervanger te Amsterdam
D.K.G. de Jong	kantonrechter-plaatsvervanger te Amsterdam
G. Parser	kantonrechter-plaatsvervanger te Amsterdam
J.W. Speijer	kantonrechter-plaatsvervanger te Amsterdam
Ch. Thors	kantonrechter-plaatsvervanger te Amsterdam
S. Zadoks	kantonrechter-plaatsvervanger te Amsterdam
A.B. Rood	kantonrechter-plaatsvervanger te Groningen
J.E. van de Rhoer	kantonrechter-plaatsvervanger te Meppel

Bijlage 2: Tabellen personeelsbeleid 1940-1945

De onderstaande tabellen geven een cijfermatig inzicht in de mate van ‘nazificatie’ van de rechterlijke macht door middel van personeelsbeleid. Tussen de cijfers van de verschillende tabellen kunnen kleine discrepanties voorkomen ten gevolge van opname van gegevens uit verschillende bronnen. Ik hanteer twee categorieën deutschfreundliche/nationaal-socialistische rechters:

- categorie 1 omvat de rechters van wie vaststaat dat ze op enig moment tijdens de bezetting lid waren van de NSB of het Rechtsfront;
- categorie 2 omvat de rechters van wie niet vaststaat dat van NSB of Rechtsfront lid zijn geweest (of vaststaat dat ze dat niet waren), maar die na de bevrijding wel een maatregel hebben opgelegd gekregen in het kader van de zuivering van de rechterlijke macht of veroordeeld zijn in de Bijzondere Rechtspleging wegens nationaal-socialistische sympathieën of te ver gaande samenwerking met de bezetter.

Ik heb de volledige inventarisatie met namen en benoemingen niet opgenomen omdat dat niet noodzakelijk is voor inzicht in de mate van ‘nazificatie’ van de rechterlijke macht. Een groot deel van de rechters uit categorieën 1 en 2 komt bovendien in de verschillende hoofdstukken aan bod.

Het is mogelijk dat er meer rechters waren die in aanmerking zouden komen voor vermelding in categorie 1 of 2. Dat geldt voornamelijk voor categorie 2. Er zijn minstens twee raadsheren, vier rechters en één kantonrechter aan wie na de oorlog een zuiveringsmaatregel werd opgelegd, zoals ontslag met vervolgens een benoeming als griffier. Van deze gevallen is niet duidelijk of de maatregelen zijn opgelegd vanwege sympathie voor de bezetter of het nationaal-socialisme. De cijfers in de overige tabellen zijn wat betreft de ‘nazificatie’ van de rechterlijke macht dus minimumcijfers.

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

Voor de overzichten van de benoemingen en ontslagen van rechters zijn, voor zover niet in de noten aangegeven, de navolgende bronnen gebruikt:

Uit het archief van het Ministerie van Justitie

- Register rechterlijke macht 1934-
- Register economische kamers en vrederechters 1941-
- een chronologisch register van benoemingen en ontslagen van rechters, leden van het openbaar ministerie en andere justitiële medewerkers 1934-1951
- de registratiekaarten van de leden van de rechterlijke macht (alle aanwezig in het archief van het ministerie van Justitie)

Overige bronnen

- de *Staatscourant* 1940-1945
- de *Gids voor de rechterlijke macht* 1940-1943
- de *Bestuursalmanak voor het bezette Nederlandsche gebied* 1942-1943 en 1943-1944
- de *Naamlijst van de leden der rechterlijke macht* 1936 en 1964
- Koppen en Ten Kate, *De Hoge Raad* 2003

Voor het lidmaatschap van een nationaal-socialistische organisatie zijn de navolgende bronnen gebruikt:

- archieven Rechtsfront
- archief NSB
- *Nationaal-socialistisch jaarboek* 1942
- *Nationaal-socialistische almanak* 1943-1944
- archief zuivering justitie
- Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR)
- archief Hooge Autoriteit/Vliegenthart

Tabel B.1 Herkomst rechters categorie 1

12	rechters vóór 1940 benoemd
11	(substituut-)griffiers, rechter-plaatsvervangers
6	advocaten
1	rijksambtenaar
1	academicus
1	bankdirecteur
1	rechter en ambtenaar in Nederlands-Indië
1	oud-parlementariër
1	hoofdredacteur
1	financieel onafhankelijk
5	onbekend

Van deze 41 personen hadden 24 voorafgaand aan de bezetting ervaring opgedaan in de rechterlijke macht: als rechter, (substituut-)griffier of rechter-plaatsvervanger, of in de advocatuur. De herkomst van de overigen is zeer divers. Van vijf rechters is in de registers en de registratiekaarten van het ministerie van Justitie geen voorgaand beroep aangegeven. Het is aannemelijk dat zij niet op een rechtbank of als advocaat hadden gewerkt: dat zou namelijk op het departement bekend of heel makkelijk achterhaalbaar zijn geweest.

Tabel B.2 Personen uit categorie 1 en 2 per gerecht

<i>Gerecht</i>	<i>Categorie 1</i>	<i>Categorie 2</i>
Hoge Raad	2 raadsheren	2 raadsheren 1 president
Hof Den Bosch	1 raadsheer	-
Rb. Den Bosch	2 rechters, 1 vrederechter	1 rechter
Rb. Breda	1 (economische) rechter	1 rechter
<i>Ktg. Tilburg</i>	1 kantonrechter	-
Rb. Maastricht	1 president	3 rechters
<i>Ktg. Maastricht</i>	-	1 kantonrechter
Rb. Roermond	1 (economische) rechter/ vice-president	-
Hof Arnhem	-	-
Rb. Arnhem	1 (economische) rechter/ president	-
	2 vrederechters	
<i>Ktg. Tiel</i>	1 kantonrechter	-
Rb. Zutphen	1 (economische) rechter	-
<i>Ktg. Groenlo</i>	1 kantonrechter	-
<i>Ktg. Harderwijk</i>	1 kantonrechter	-
Vredegerechtshof	1 president 5 raadsheren	1 raadsheer
Economisch Gerechtshof	1 president 1 vice-president 2 raadsheren	1 raadsheer
Hof Den Haag	1 raadsheer	1 vice-president
Rb. Den Haag	1 (economische) rechter 1 rechter/vrederechter 1 vrederechter	-
Rb. Rotterdam	1 president	-

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

Hof Amsterdam	1 president	-
	1 vice-president	
	1 raadsheer	
Rb. Amsterdam	1 rechter	2 rechters
	2 vrederechters	
<i>Ktg. Amsterdam</i>	3 kantonrechters	-
<i>Ktg. Haarlem</i>	1 kantonrechter	-
<i>Ktg. Hilversum</i>	1 kantonrechter	-
Rb. Utrecht	1 president	-
	1 president/ (economisch) rechter	
	1 rechter	
Rb. Alkmaar	1 (economische) rechter	-
	2 rechters	
<i>Ktg. Hoorn</i>	1 kantonrechter	-
Hof Leeuwarden	1 president	-
	2 raadsheren	
Rb. Leeuwarden	1 president/vrederechter	1 vice-president
	1 vrederechter	
Rb. Groningen	1 president	1 rechter
	1 (economische) rechter	
	1 rechter	
Rb. Assen	-	1 vice-president
<i>Ktg. Emmen</i>	1 kantonrechter	-

Jurisprudentieregister

Gerechtshof Luik

13-02-1917 *Journal du droit internationale* 172
(44) 1917, p. 1809

BRvC

20-03-1946 *NOR* 1946, 124 (Mussert) 204

BG Den Haag

12-12-1945 *NOR* 1945, 1 (Mussert) 204

19-03-1946 *NOR* 1946, 89 (Carp) 204

HR

21-11-1892 *W* 6282 (Telefoonpalen) 7, 116, 284
 22-06-1883 *W* 4941, 4942 278
 10-06-1910 *W* 9038 (Zutphense juffrouw) 76
 14-02-1916 *NJ* 1916, 681 (Melk en Water) 368
 31-01-1919 *NJ* 1919, 161 (Lindenbaum/Cohen) 7, 76, 91, 375
 10-06-1919 *NJ* 1919 647, 650 163
 23-05-1921 *NJ* 1921, 564 (Elektriciteit) 7, 116, 375
 13-03-1936 *NJ* 1936, 415 106
 19-02-1940 *NJ* 1940, 754 339
 28-06-1940 *NJ* 1941, 61 169, 364
 09-12-1940 *NJ* 1941, 203 355
 16-12-1940 *NJ* 1941, 195 354
 10-01-1941 *NJ* 1941, 824 355
 07-02-1941 *NJ* 1941, 923 142
 10-02-1941 *NJ* 1941, 407 354, 364
 10-03-1941 *NJ* 1941, 469 245
 17-03-1941 *NJ* 1941, 490 355
 03-04-1941 *NJ* 1942, 23 366
 19-05-1941 *NJ* 1941, 882 163, 350
 26-05-1941 *NJ* 1941, 868 351
 09-06-1941 *NJ* 1941, 739 355
 16-06-1941 *NJ* 1941, 676 350
 16-06-1941 *NJ* 1941, 684 245
 23-06-1941 *NJ* 1941, 845 355
 20-10-1941 *NJ* 1942, 316 245, 365
 20-10-1941 *NJ* 1942, 61 245
 10-11-1941 *NJ* 1942, 12 245
 28-11-1941 *NJ* 1942, 190 347
 22-12-1941 *NJ* 1942, 236 en 237 245

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

12-01-1942	<i>NJ</i> 1942, 271 (Toetsingsarrest)	zie trefwoorden-
idem	<i>ZaöRV</i> 1942/43	register
idem	<i>AD</i> 1919-1942/161, m.nt. Verzijl	
15-01-1942	<i>NJ</i> 1942, 286	212
26-03-1942	<i>RvdW</i> 1942, 13	354
02-12-1942	<i>NJ</i> 1942, 45	212
07-12-1942	<i>NJ</i> 1943, 8	250
21-05-1943	<i>NJ</i> 1943, 455	366
07-06-1943, 47366	Arch. V. und J., invnr. 2384	230
21-06-1943, 47412	Arch. V. und J., invnr. 2385	368
15-11-1943	<i>NJ</i> 1944/1945, 186	358
26-11-1943, 7841	Arch. V. und J., invnr. 2423	233
14-07-1944	<i>NJ</i> 1944/1945, 477	327
30-10-1946	<i>NJ</i> 1946, 737	151
Hof Amsterdam		
20-02-1941, 163	Arch. Hof A'dam, invnr. 398	223, 356
06-03-1941, 127	Arch. Hof A'dam, invnr. 398	356
05-11-1942, 280	Arch. Hof A'dam, invnr. 400	361
07-01-1943, 290	Arch. Hof A'dam, invnr. 401	361
07-01-1943, 296	Arch. Hof A'dam, invnr. 401	361
21-01-1943, 296	idem	
25-02-1943, 296	idem	
eind 1943, 235	Arch. Hof A'dam, invnr. 303	226
Hof Den Haag		
22-04-1943	Arch. V. und J., invnr. 2423	233
Hof Leeuwarden		
25-02-1943	<i>NJ</i> 1951, 643 (Leeuwarder arrest)	200, 229-230, 238, 292, 304, 311, 359, 372, 375-376, 380
Rb. Alkmaar		
31-01-1944	<i>NJ</i> 1944/1945, 501	353, 358
Rb. Almelo		
05-12-1944	<i>NJ</i> 1944/1945, 581	172
Rb. Amsterdam		
10-12-1940	<i>NJ</i> 1941, 65	355
06-11-1941	<i>NJ</i> 1942, 183	365
24-09-1942, 2858	Arch. Rb. Amsterdam, invnr. 638	362
21-08-1944	<i>NJ</i> 1944/1945, 523	359

JURISPRUDENTIEREGISTER

Rb. Arnhem		
04-09-1944	<i>NJ</i> 1944/1945, 653	229, 352, 359
Rb. Assen		
21-01-1941	<i>NJ</i> 1941, 115	225, 350
Rb. Breda		
16-07-1940	<i>NJ</i> 1940, 997	355
Rb. Den Bosch		
02-12-1940, 10407	Arch. Rb. Den Bosch invnr. 153	338
23-12-1940, 10466	Arch. Rb. Den Bosch invnr. 153	339
27-01-1941, 10554	Arch. Rb. Den Bosch invnr. 153	340
23-06-1941, 11004	Arch. Rb. Den Bosch invnr. 155	339
Rb. Den Haag		
19-11-1940	<i>NJ</i> 1940, 1132	355
13-07-1944	<i>NJ</i> 1944/1945, 456	353, 358
12-01-1945	<i>NJ</i> 1944/1945, 678	354
Rb. Dordrecht		
30-06-1941	<i>NJ</i> 1941, 663	243
Rb. Groningen		
13-02-1941	<i>NJ</i> 1941, 249	364
Rb. Haarlem		
25-08-1944	collectie Van Nispen tot Sevenaer	359
Rb. Leeuwarden		
11-09-1940, 361	Arch. Rb. Leeuw. 18-04, invnr. 20	356
18-09-1940, 404	Arch. Rb. Leeuw. 18-04, invnr. 20	356
02-10-1940, 469	Arch. Rb. Leeuw. 18-04, invnr. 20	356
08-01-1941, 2	Arch. Rb. Leeuw. 18-04, invnr. 22	338
12-01-1941	<i>NJ</i> 1941, 61	355
23-04-1941, 354	Arch. Rb. Leeuw. 18-04, invnr. 22	355
04-06-1941, 549	Arch. Rb. Leeuw. 18-04, invnr. 23	225
11-06-1941, 602	Arch. Rb. Leeuw. 18-04, invnr. 23	356
15-07-1942, 67/68	Arch. Rb. Leeuw. 18-04, invnr. 23	356
17-05-1943, 300	Arch. Rb. Leeuw. 18-04, invnr. 172	349
26-07-1944, 514	Arch. Rb. Leeuw. 18-04, invnr. 33	355
23-08-1944, 522	Arch. Rb. Leeuw. 18-04, invnr. 33	355
06-09-1944, 583	Arch. Rb. Leeuw. 18-04, invnr. 33	355
Rb. Maastricht		
22-07-1940, 220	Arch. Rb. Maastricht, invnr. 5	341

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

05-09-1940, 243	Arch. Rb. Maastricht, invnr. 5	341
07-10-1940, 273	Arch. Rb. Maastricht, invnr. 5	341
17-12-1940, 3556	Arch. Rb. Maastricht, invnr. 97	340
24-05-1941, 760	Arch. Rb. Maastricht, invnr. 100	341
14-06-1941, 892	Arch. Rb. Maastricht, invnr. 100	339
21-06-1941, 928	Arch. Rb. Maastricht, invnr. 100	339
28-09-1942, 315	Arch. Rb. Maastricht, invnr. 9	339
02-02-1944	Arch. Rb. Maastricht, invnr. 114	225
01-05-1944, 202/203	Arch. Rb. Maastricht, invnr. 13	351, 356
15-05-1944, 225	Arch. Rb. Maastricht, invnr. 13	351, 356

Rb. Roermond

24-12-1940, 1606	Arch. Rb. Roermond, invnr. 7	339
17-04-1941, 47	Arch. Rb. Roermond, invnr. 163	367
01-10-1942, 131	Arch. Rb. Roermond, invnr. 164	362

Rb. Rotterdam

23-06-1941	<i>NJ</i> 1941, 639	183, 354
21-03-1944	<i>NJ</i> 1944/1945 299	357
28-08-1944	<i>NJ</i> 1944/1945, 573	357, 359

Rb. Utrecht

05-02-1941	<i>NJ</i> 1941, 167	349
05-02-1941, 87	Arch. Rb. Utrecht, doos 40 b 06 7	349
03-03-1941, 630	Arch. Rb. Utrecht, doos 40 A 02 13	340
10-03-1941, 760	Arch. Rb. Utrecht, doos 40 A 02 13	340
16-04-1941, 273	Arch. Rb. Utrecht, doos 40 b 06 7	349
16-04-1941, 276	Arch. Rb. Utrecht, doos 40 b 06 7	349
idem	<i>NJ</i> 1941, 840	
15-05-1941	<i>NJ</i> 1941, 841	349
16-05-1941, 12	Arch. Rb. Utrecht, doos 40 B 07 1	343
11-06-1941	<i>NJ</i> 1941, 950	366
31-07-1941, 25	Arch. Rb. Utrecht, doos 40 B 07 1	355
10-02-1942	<i>NJ</i> 1942, 192	365
09-04-1942	Van Heyst, 'Rechters' 1942	363
07-05-1942	Van Heyst, 'Rechters' 1942	363
02-09-1942, 591/592	Arch. Rb. Utrecht, doos 40 B 06 13	362
11-11-1942, 51	Arch. Rb. Utrecht, doos 40 B 07 2	364
18-02-1943, 6	Arch. Rb. Utrecht, doos 40 B 07 2	351
28-09-1943, 45	Arch. Rb. Utrecht, doos 40 B 07 2	367
04-05-1944, 31	Arch. Rb. Utrecht, doos 40 B 07 2	367
31-08-1944, 62	Arch. Rb. Utrecht, doos 40 B 07 2	359

Rb. Zutphen

12-06-1940, 243	Arch. Rb. Zutphen, invnr. 1350	359
23-01-1941, 1	Arch. Rb. Zutphen, invnr. 1351	356

Ktr. Amsterdam		
11-08-1941	<i>NJ</i> 1942, 279	363
Ktr. Apeldoorn		
06-10-1940	<i>NJ</i> 1940, 960	355
Ktr. Arnhem		
06-08-1940	<i>NJ</i> 1940, 909	355
Ktr. Den Haag		
10-09-1940	<i>NJ</i> 1940, 824	355
25-10-1940	<i>NJ</i> 1940, 972	354
Ktr. Haarlem		
20-09-1940	<i>NJ</i> 1940, 973	354
Ktr. Leiden		
31-07-1940	<i>NJ</i> 1940, 910	355
Ktr. Zaandam		
13-08-1940	<i>NJ</i> 1940, 992	355
Vrederegerechtshof		
04-12-1941	Carp, <i>Half Jaar</i> 1942, p. 38-40	343
23-12-1941	Carp, <i>Half Jaar</i> 1942, p. 64-73	345
05-03-1942	Carp, <i>Half Jaar</i> 1942, p. 40-41	343
02-04-1942	Carp, <i>Half Jaar</i> 1942, p. 79-93	346
21-04-1942	Carp, <i>Half Jaar</i> 1942, p. 79-93	346
25-06-1942	Carp, typoscript 1944, p. 19	344
02-09-1942	Carp, typoscript 1944, p. 30-31	346
19-12-1942	Carp, <i>Half Jaar</i> 1942, p. 44	343
21-01-1943	Carp, typoscript 1944, p. 25-28	346
18-11-1943	Carp, typoscript 1944, p. 12-13	343
09-12-1943	Carp, typoscript 1944, p. 13-15	343, 344
27-04-1944	Van Heyst, 'Analogie' 1944	357
Vr. Amsterdam		
04-11-1941	<i>NJ</i> 1942, 85	343
Vr. Arnhem		
22-12-1941, 4486	Arch. Rb. Arnhem, invnr. 53	265
03-12-1941, 4135/ 4129	Arch. Rb. Arnhem, invnr. 53	342
03-12-1941, 4129a/ 4131a	Arch. Rb. Arnhem, invnr. 53	265
05-11-1944, 3419	Arch. Rb. Arnhem, invnr. 52	342

Archieven

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), Amsterdam

- Archief economische rechtspraak 249: documentatie II (zaken) (Doc II), 661
- Archief Justitie 216k: Departement van Justitie
- Archief NSB 123-168: Nationaal-Socialistische Beweging
- Archief NSB, dossiers van den Leider 123-168L: Nationaal-Socialistische Beweging, dossiers van den Leider
- Archief rechterlijke macht 249: documentatie II (zaken) (Doc II), 658
- Archief Rechtsfront 123: (archieff NSB), invnrs. 172 en 173
- Archief Verwaltung und Justiz 020: Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz
- Archief vrederechtspraak 249: documentatie II (zaken) (Doc II), 876: Vrederechtshof en vrederechtspraak

Nationaal Archief, Den Haag

- Archief Hooykaas 2.09.56: Mr. J.P. Hooykaas
- Archief Rb. Dordrecht 3.03.12.03: Arrondissementsrechtbank te Dordrecht, 1940-1949
- Archief Rb. Rotterdam 3.03.77: Arrondissementsrechtbank te Rotterdam, 1940-1949
- Archief zuivering Justitie 2.09.68.01: Archiefbescheiden van het Ministerie van Justitie betreffende zuiveringsaangelegenheden (excl. de politiezuivering) (1936) 1944-1959 en het archief van het Hoge College voor de Rechterlijke macht, 1945-1947
- Archief Zwaardemaker 2.21.182: Mr. A.F. Zwaardemaker [levensjaren 1892-1948], 1916-1948
- CABR 2.09.09: Ministerie van Justitie: Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, 1945-1952 (1983)

Noord-Hollands Archief, Haarlem

- Archief Hof Amsterdam 450: Gerechtshof Amsterdam, 1940-1949
- Archief Rb. Alkmaar 485: Arrondissementsrechtbank Alkmaar, 1940-1949
- Archief Rb. Amsterdam 489: Arrondissementsrechtbank Amsterdam, 1940-1949

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), Den Bosch

- Archief Hof Den Bosch 823: *Gerechtshof in 's-Hertogenbosch, 1940-1949*
- Archief Rb. Den Bosch 810: *Rechtbank in 's-Hertogenbosch, 1940-1949*
- Archief Vliegenthart 1138: *A.J. Vliegenthart, als Hoge Autoriteit, 1943-1959*

Gelders Archief, Arnhem

- Archief Rb. Arnhem 1113-02: *Arrondissementsrechtbank en Parket van de Officier van Justitie te Arnhem 1904-1988*
- Archief Rb. Zutphen 0517: *Arrondissementsrechtbank te Zutphen*

Tresoar (Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum), Leeuwarden

- Archief Rb. Leeuwarden 18-02 18-02: *Arrondissementsrechtbank Leeuwarden*
- Archief Rb. Leeuwarden 18-04 18-04: *Arrondissementsrechtbank Leeuwarden, 1940-1949*

Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), Maastricht

- Archief Rb. Maastricht 08.041: *Arrondissementsrechtbank te Maastricht 1940-1949*
- Archief Rb. Roermond 08.034: *Arrondissementsrechtbank te Roermond 1940-1949*

Hoge Raad, Den Haag

- Archief Hoge Raad *map WO II*

Ministerie van Justitie, Den Haag

- Archief Ministerie van Justitie *ongeïventariseerde stukken*

Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit Maastricht

- Archief Hoge Raad/Smits

Privécollectie J. Barendsen, Heilig Landstichting

Privécollectie B. van Hasselt, Schiedam

Privécollectie J.M. Meihuizen, Amsterdam

Privécollectie F.C.C.M.T. van Nispen tot Sevenaer, Veldhoven

Privécollectie P.R. Smits, Oosterbeek

Privécollectie D. Venema, Wijchen

Literatuurlijst

- Aalders, Gerard, *Roof, De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag: Sdu 1999.
- Abas, P., A. Broekers-Knol & L.J.T. van Hasselt-Pino, *Een methode voor het oplossen van casusposities, een juridisch practicum*, Arnhem: Gouda Quint 1985.
- Actuele vragen, Antwoord van het Nederlands nationaal-socialisme (fascisme) op een tiental Nederlandsche vragen* (NSB brochure IV), z.p.: z.n. 1934.
- Althaus, E., *Die Behandlung der Personalangelegenheiten in den besetzten niederländischen Gebieten*, z.n. 2^e druk, 1943.
- Aly, G., *Hitlers Volksstaat, Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, Frankfurt am Main: Fischer Bücherei 2005.
- Anderbrügge, K., *Völkisches Rechtsdenken, zur Rechtslehre in der Zeit des Nationalsozialismus*, Berlijn: Duncker & Humblot 1978.
- Anema, A., *Grondslag en karakter van de Italiaansch-fascistische staatsleer*, Kampen: J.H. Kok 1934.
- Angermund, Ralph, *Deutsche Richterschaft 1919-1945, Krisenerfahrung, Illusion, politische Rechtsprechung*, Frankfurt am Main: Fischer 1990.
- Apeldoorn, L.J. van, *Inleiding tot de studie van het Nederlandsche recht*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1^e druk 1933 en 4^e druk 1939.
- Apeldoorn, L.J. van, 'Diets recht', *Nieuwe gids* (54) 1939/I, p. 819-834.
- Apeldoorn, L.J. van, 'Oude en nieuwe Grondwet', *De Waag* 1940/26, p. 297.
- Apeldoorn, L.J. van, 'De wedergeboorte van het volksrecht', *Nieuw Nederland* (7) 1940/3, p. 161-187.
- Apeldoorn, L.J. van, *Inleiding tot de studie van het Nederlandsche recht*, Arnhem: S. Gouda Quint, D. Brouwer en zoon 5^e druk 1942 en 6^e druk 1943.
- Apeldoorn, L.J. van, 'De cassatierechtspraak van den Hoogen Raad gezien in het licht der historie', *Het Rechtsfront* 1942-1943, p. 53-54, 65-66, 73-74, 85-86, 97-98, 110-111.
- Apeldoorn, L.J., 'De fundamenten van een groots bouwwerk, Het Duitse Volkswetboek, Grondregels en boek I', *Het Rechtsfront* 1943, 1944, p. 18, 26-27, 37-39, 45-46, 54-55.
- Apeldoorn, L.J. van, P.J. Boon, J.M. Reijntjes & R.J.B. Bergamin, *Van Apeldoorn's Inleiding tot de studie van het Nederlandse recht*, Deventer: Kluwer 21^e druk, 2003.
- Apeldoorn, L.J. van & G.E. Langemeijer, *Inleiding tot de studie van het Nederlandsche recht*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1946.
- Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem, A Report on the Banality of Evil*, New York etc.: Penguin 1994.

- Aristoteles, *Ethica Nicomachaea*, Amsterdam: Kallias 1997.
- As, J.F. van, 'Arbeidsrecht, zijn grondslag', *Het Rechtsfront* (1) 1941/5, p. 33-34.
- As, J.F. van, 'Arbeidsrechtspraak', *Het Rechtsfront* (2) 1942/24, p. 14-20.
- Asch van Wijck, L.H.K.C. van, 'De Nederlandse rechtspraak in bezettingstijd', in: J.J. van Bolhuis (red.), *Onderdrukking en verzet, Nederland in oorlogstijd* (deel 1), Arnhem: Van Loghum Slaterus 1950, p. 475-514.
- Barendsen, J., 'De rechtbank Arnhem en de Duitse bezetting', in: J. Barendsen & D. Venema (red.), *De rechtbank Arnhem en de Duitse bezetting*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2004, p. 33-73.
- Barendsen, J. & D. Venema, *De rechtbank Arnhem en de Duitse bezetting*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2004.
- Bauman, Zygmunt, *De moderne tijd en de holocaust*, Amsterdam: Boom 1997.
- Baxter, Richard R., 'The Duty of Obedience to the Belligerent Occupant', *The British Yearbook of International Law* 1950, p. 235-266.
- Beer Poortugael, J.C.C. den, *Oorlogs- en neutraliteitsrecht op den grondslag van de Conferentie van Genève in 1906 en de twee Haagsche Vredes-Conferentiën*, Den Haag: Gebroeders Van Cleef 1907.
- Belinfante, A.D., *In plaats van bijtjesdag, de geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog*, Assen: Van Gorcum 1978.
- Bellefroid, J.H.P., *Beknopt overzicht der staatsinrichting van Nederland tijdens de bezetting*, Nijmegen: Dekker & Van de Vegt 2^e druk, 1942.
- Bellefroid, J.P., *Inleiding tot de rechtswetenschap in Nederland*, Nijmegen: Dekker & Van de Vegt 4^e druk, 1946.
- Bemmelen, P. van, 'Praktische rechtsvragen', *Themis* (46) 1885/2, p. 159-235.
- Bemmelen, J.M. van, 'Het strafrecht en het strafprocesrecht in het bezette Nederlandsche gebied', *NJB* (15) 1940/29, p. 601-613.
- Bemmelen, J.M. van, 'De voorwaardelijke veroordeling in gevaar?', *NJB* (15) 1940/44, p. 873-877.
- Bemmelen, J.M. van, 'Het strafrecht en het strafprocesrecht in het bezette Nederlandse gebied II', *NJB* (16) 1941/7, p. 117-129.
- Beneditty, N. de, *Recht en rechtsgevoel, een kritische beschouwing over den huidige stand der rechtsphilosophie*, Amsterdam: A.H. Kruyt 1913.
- Beneditty, N. de, 'Wijsbegeerte en politiek (een staatkundig-philosophische studie over onze vrijheidsrechten)', *Denken en Leven* 1934, p. 1-28.
- Beneditty, N. de, 'Analogische toepassing in het strafrecht', *NJB* 1937/8-9, p. 193-201; 221-229.
- Benvenisti, Eyal, *The International Law of Occupation*, Princeton: Princeton University Press 2^e druk, 2004.
- Bergh, G.C.J.J. van den, *Geleerd recht, Een geschiedenis van de Europese rechtswetenschap in vogelvlucht*, Deventer: Kluwer 4^e druk, 2000.
- Bergsma, A.J., *De staatsidee in hegelschen geest*, Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & zoon 1931.

- Best, Werner, *Die Deutschen Aufsichtsverwaltungen in Frankreich, Belgien, den Niederlanden, Norwegen, Dänemark und im Protektorat Böhmen und Mähren, vergleichende Übersicht*, Amsterdam: 1941.
- Best, G., 'Peace conferences and the century of total war: the 1899 Hague Conference and what came after', *International affairs* (75) 1999, p. 619-634.
- 'Betreft het ontwerp-Grondwet van de N.S.B. en de voorstellen der N.S.B. met betrekking tot de z.g. machtsovername', *De Wende* 1975/31, p. 969-974.
- Biegel, F.M., *Bezettingsrecht, een korte schets van het staatsrecht en de staatsinrichting gedurende de Duitse bezetting van Nederland*, Alphen a/d Rijn: Samson 2^e druk, 1940.
- Bijvoegsel, bij de nationaal-socialistische (fascistische) staatsleer, z.p.: z.n. 1934.
- Binsbergen, W.C. van, *Poenaal Panorama, Strafrechtshistorische verkenningen* (Studiepockets strafrecht 13), Zwolle: Tjeenk Willink 1986.
- Blok, A.J. & L.Ch. Besier, *Het nederlandse strafproces*, (3 delen), Haarlem: Tjeenk Willink 1925,1926.
- Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout, Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (oratie Amsterdam UvA), Bergen: Octavo 1983.
- Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel, Tien studies over Nederland 1930-1950*, z.p.: Nijgh & Van Ditmar Universitair 1989.
- Blom, J.C.H., 'Nederland onder Duitse bezetting', in: J.C.H. Blom (red.), *Crisis, bezetting en herstel, Tien studies over Nederland 1930-1950*, z.p.: Nijgh & Van Ditmar 1989, p. 56-101.
- Blom, J.C.H., 'Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?', in: J.C.H. Blom (red.), *In de ban van goed en fout, Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Amsterdam: Boom 2007, p. 155-179.
- Blom, J.C.H., 'Grijs verleden?', in: J.C.H. Blom (red.), *In de ban van goed en fout, Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Amsterdam: Boom 2007, p. 57-67.
- Blom, J.C.H., D.E.H. de Boer, H.F. Cohen & J.F. Cohen, *A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd*, Amsterdam: Boom 2005.
- Boelhouwers, J.J., 'Nederland en de Joden gedurende de laatste jaren', *Nieuw Nederland* (8) 1941/2, p. 102-119.
- Boer, M.H. de, L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal, J. in 't Veld & J.H.W. Verzijl, 'De houding van den Hoogen Raad der Nederlanden tijdens de bezetting', in: *De Hooge Raad, antwoord aan N.C.M.A. van den Dries*, Amsterdam: Vrij Nederland 1945, p. 3-17.
- Boerhave Beekman, W. (red.), *Gedenkboek gijzelaarskamp Haaren*, Den Haag: Van Stockum 1947.
- Bogaert, V.V.R. van & H.G. Hoogers, 'De legende van de rechterlijke onafhankelijkheid', in: P.P.T. Bovend'Eert, L.E. de Groot-van Leeuwen & Th.J.M. Mertens (red.), *De rechter bewaakt, Over toezicht en rechters* (Serie Rechtspleging KUN), Deventer: Kluwer 2003, p. 1-34.

- Bolhuis, J.J. van, 'Aantasting van het verenigingsleven', in: J.J. van Bolhuis (red.), *Onderdrukking en verzet, Nederland in oorlogstijd* (deel 2), Arnhem: Van Loghum Slaterus 1950, p. 473-490.
- Bolhuis, J.J. van (red.), *Onderdrukking en verzet, Nederland in oorlogstijd* (4 delen), Arnhem: Van Loghum Slaterus 1950-1955.
- Bolland, G.J.P.J., 'Einleitung zur neuen Ausgabe', in: G.W.F. Hegel & G.J.P.J. Bolland (red.), *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Leiden: A.H. Adriani 1902, p. VII-CLXXV.
- Bolland, G.J.P.J., *De teekenen des tijds*, Leiden: A.H. Adriani 1921.
- Börger, J., *Is het fascisme en nationaal-socialisme logisch houdbaar?*, Rotterdam: Logos z.j.
- Börger, J., *Hegel en onze tijd*, Rotterdam: Genootschap tot verkondiging van het Evangelie in het licht van het 'zuiver begrip' 1929.
- Börger, J., *De fout in de nationaal-socialistische staatsleer en de zoon des menschen de geneesheer der wereld*, Rotterdam: Logos 1933.
- Bosch ridder van Rosenthal, L.H.N., 'De Aanwijzingen', in: J.J. van Bolhuis, C.D.J. Brandt, H.M. van Randwijk & B.C. Slotemaker (red.), *Onderdrukking en verzet, Nederland in oorlogstijd* (deel 1), Arnhem: Van Loghum Slaterus 1950, p. 385-386.
- Bothe, M., 'Occupation, Belligerent', in: R. Bernhardt (red.), *Encyclopedia of Public International Law, deel 4*, Amsterdam: North Holland Publishing Company 1982, p. 64-67.
- Bouter, W. de, 'Het recht, de politie en het Rechtsfront', *Het Rechtsfront* (1) 1941/1, p. 3-4.
- Bouter, W. de, "'In naam van het recht" II, Enige rechterlijke uitspraken (van recente datum) voor de politie van bijzinder belang', *Het Rechtsfront* (4) 1944/74, p. 158-159.
- Brainich von Brainich Felth, E.T., *Staatsnoodrecht* (dissertatie Leiden), Zwolle: Tjeenk Willink 1993.
- Brandhof, J.C.E. van den, *De besluitwetgeving van de kabinetten De Geer en Gerbrandy* (dissertatie Amsterdam UvA), Deventer: Kluwer 1986.
- Brandt, Ton van den, *Amsterdamse zaken, De rechtbank en de stad*, z.p.: Bas Lubberhuizen 2006.
- Broszat, Martin, 'Das weltanschauliche und gesellschaftliche Kräftefeld', in: Martin Broszat & Norbert Frei (red.), *Das Dritte Reich, Ursprünge, Ereignisse, Wirkungen*, Freiburg: Ploetz 1983, p. 158-168.
- Brouwers, R.J.M.H., 'Het gezonde rechtsgevoel van het volk als bron van strafrecht', *Nieuw Nederland* (8) 1942/12, p. 915-944.
- Brouwers, R.J.M.H., 'Gedachten over het strafrecht', *Het Rechtsfront* (3) 1943-1944/68, 69, 72, 73, p. 133, 137, 149, 153.
- Brouwers, R.J.M.H., 'Het nieuwe artikel 1 van het Wetboek van Strafrecht', *Nieuw Nederland* (10) 1944/8, p. 610-616.
- Brouwers, R.J.M.H., 'De toepassing van het nieuwe artikel 1 van het Wetboek van Strafrecht', *Nieuw Nederland* (10) 1944/9, p. 687-711.

- Brown Scott, J., 'Should there be a Third Hague Peace Conference?', *Advocate of Peace* (87) 1925/1, p. 25-40.
- Brünneck, A. von, 'Die Eigentumsordnung im Nationalsozialismus', *Kritische Justiz* 1979, p. 151-172.
- Burg, G. van den, *Het nationaal-socialisme* (dissertatie Rotterdam), Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar 1940.
- Burger, Jaap, *Oorlogsdagboek*, Amsterdam: Bakker 1995.
- Buruma, Ybo, 'Een strafrechtelijke ideeëngeschiedenis van de 20ste eeuw', in: Ybo Buruma (red.), *100 jaar strafrecht, klassieke teksten van de twintigste eeuw*, Amsterdam: Amsterdam University Press 1999, p. 11-46.
- Carp, J.H., *Het Bolsjewisme* (dissertatie Leiden), Den Haag: Nijhoff 1921.
- Carp, J.H., 'Democratie en analogische toepassing der strafwet', *Weekblad van het recht* (84) 1922/10898, p. 4.
- Carp, J.H., 'Tijdgeest en staatsrechtswetenschap', *Handelingen van de Vereniging voor wijbegeerte des rechts* (8) 1926/XI, 1e gedeelte.
- Carp, J.H., 'De leer der rechtssouvereiniteit', in: J.H. Carp (red.), *Staatsrechtelijke opstellen, Tweede deel: Bijdragen van oud-leerlingen* (feestbundel H. Krabbe), Den Haag: Nijhoff 1927, p. 1-20.
- Carp, J.H., 'Tractaat en Grondwet', *Weekblad van het recht* (89) 1927/11625, p. 8.
- Carp, J.H., *Eer-herstel van de leer der rechtssouvereiniteit*, Den Haag: Gebr. Belinfante 1928.
- Carp, J.H., 'Spinozistische en Hegelse beschouwingwijze', in: H. Aalbers (red.), *Feestbundel aangeboden aan Dr. J.D. Bierens de Haan door vrienden, vereerders en leerlingen ter gelegenheid van zijn 70sten verjaardag 14 October 1936*, Assen: Van Gorkum 1936, p. 49-63.
- Carp, J.H., 'Krabbe's leer der rechtssouvereiniteit', *NJB* 1936/8, p. 157-160.
- Carp, J.H., *Van despotie tot vrijheid, Voordrachten over de ontwikkeling der gezagsidee als probleem van wereld- en levensbeschouwing*, Assen: Van Gorkum 1937.
- Carp, J.H., *Het Koningschap*, (Waagreeks nr. 7), Bussum: C.A.J. van Dishoeck 1939.
- Carp, J.H., *Spinoza, (Uren met ...)*, Baarn: Hollandia drukkerij 1940.
- Carp, J.H., 'Richtlijnen voor de rechtspraak der vrederechtsorganisatie', *Nieuw Nederland* (8) 1941/6, p. 424-430.
- Carp, J.H., *Een half jaar rechtspraak van het vredegerechtshof*, Utrecht: Nenasu 1942.
- Carp, J.H., *Beginselen van Nationaal-Socialisme*, Utrecht: Nenasu 2^e druk, 1942.
- Carp, J.H., 'De rechtspraak van het Vredegerechtshof', *Nieuw Nederland* (8) 1942/12, p. 945-949.
- Carp, J.H., 'Ambtenarenplicht', *Nieuw Nederland* (9) 1942/6, p. 401-404.
- Carp, J.H., 'De eisch tot wijsgerige bezinning voor het nationaal-socialisme', *Nieuw Nederland* (9) 1942/3, p. 163-169.
- Carp, J.H., 'Het oordeel der geschiedenis', *Volk en vaderland* (11) 1943/18, p. 1.

- Carp, J.H., 'De Secretarie van Staat der N.S.B. Een hoofdstuk der Vaderlandse geschiedenis, dat niet vergeten mag worden', *De Wende* 1975/27-29, p. 900-912, 953-958.
- Cassese, A., 'The Martens Clause: Half a Loaf or Simply Pie in the Sky?', *EJIL* (11) 2000/1, p. 187-216.
- Cassirer, E., *The Myth of the State*, New Haven: Yale University Press 3^e druk, 1946.
- Cleveringa, R.P., 'De rechterlijke macht', in: *De Hooge Raad, antwoord aan N.C.M.A. van den Dries*, Amsterdam: Vrij Nederland 1945, p. 18-25.
- Cleveringa, R.P., 'Telders' geschriften over volkenrecht', *De Gids* 1949/1, p. 36-64.
- Coerbergh van den Braak, A.M., *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium*, Leiden: z.n. 1988.
- Cohen, A.E., 'Inleiding', in: *Vijf nota's van Mussert aan Hitler over de samenwerking van Duitschland en Nederland in een bond van Germaanse volken 1940-1944*, Den Haag: Nijhoff 1947, p. 1-9.
- Cohen Stuart, A.B. & J. ten Brink, *Adres, houdende verzoek tot het uitschrijven van een derde vredesconferentie aan Hare Majesteit de Koningin*, z.p.: z.n. 1938.
- Das Dänische Strafgesetzbuch vom 15. April 1930, in der Fassung der Bekanntmachung vom 24. Juni 1939, nach dem Stande vom 1. April 1953*, Berlijn: Walter de Gruyter & Co 1953.
- Dapperen, H.-J. M. van, *De vrederechter in Nederland 1811-1838* (dissertatie Rotterdam), z.p.: z.n. 1991.
- Denijs Jr., K.J., 'Het huwelijk voor den Rabbi', *Het Rechtsfront* (2) 1942/31, p. 104-105.
- Derckx, Peter, *H.J. Pos, 1898-1955: Objectief en partijdig, Biografie van een filosoof en humanist* (dissertatie Humanistiek), Hilversum: Verloren 1994.
- Dijkhuis, J.F.P., 'Formeel en materieel Volkenrecht', *Nieuw Nederland* (7) 1941/7, p. 561-575.
- 'Discussiedossier Noodzakelijk kwaad', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (119) 2004, p. 577-593.
- Donker, L.A., 'Wetgeving', in: J.J. van Bolhuis, C.D.J. Brandt, H.M. van Randwijk & B.C. Slotemaker (red.), *Onderdrukking en verzet, Nederland in oorlogstijd* (deel 1), Arnhem: Van Loghum Slaterus 1950, p. 355-376.
- Donker, G. & S. Faber, *Bijzonder gewoon, Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de 'lichte gevallen'*, Haarlem: MORE 2000.
- Donner, J., *Plaats en taak van de Hoge Raad der Nederlanden*, Calvinistische Juristen Vereniging 1962.
- Dries, N.C.M.A. van den, *De Hooge Raad der Nederlanden tijdens de bezetting*, Leiden: Brill 1945.
- Dulleman, A.A.L.F. van, 'Een half jaar berechting van strafzaken rakende het economisch leven', *TvS* 1942, p. 195-222.

- Dulleman, A.A.L.F. van, 'Met welke straffen en maatregelen, door welke rechterlijke en bestuursorganen en naar welke regels van proces behooren overtredingen van overheidsregelingen van het economische leven te worden beteugeld?', *Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging* (77) 1947, p. 130-231.
- Dunk, H.W. von der, 'Geschiedkundig onderzoek biedt niet altijd hom of kuit', *de Volkskrant* 24 oktober 2006, p.12.
- Dunné, J.M. van, 'Nederlandse juristen in de ban van Hegel', in: W.N.A. Klever (red.), *Hegel omstreden, Boedelscheiding na 150 jaar*, Bussum: Het Wereldvenster 1983, p. 83-101.
- Dunné, J.M. van, P. Boeles & A.J. Heerma van Voss, *Acht civilisten in burger, Gesprekken met Beekhuis, Dooyeweerd, Dorhout Mees, Kisch, Lange-meijer, Petit, Pitlo, Veegens*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1977.
- Duynstee, W.J.A.J., 'Nulla poena sine lege', *Annalen van het Thijmgenootschap* 1936, p. 1-16.
- Dworkin, R., *Law's Empire*, Cambridge: Harvard University Press 1986.
- Dyzenhaus, D., *Hard Cases in Wicked Legal Systems, South African Law in the Perspective of Legal Philosophy*, Oxford: Clarendon Press 1991.
- Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945: verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek, deel 7ab: Verslag en bijlagen*, Den Haag: Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf 1955.
- Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945: verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek, deel 7c: Verhoren*, Den Haag: Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf 1955.
- Eyffinger, A., *The 1899 Hague peace conference, 'The parliament of man, the federation of the world'*, Den Haag: Kluwer 1999.
- Eyssell, A.P.Th., 'Het wetsvoorstel omtrent de onregtmatige daad en de rechtszekerheid', *Themis* 1911, p. 568-617.
- Eyssell, A.P.Th., 'Sartor Heemskerck resartus', *Themis* 1913, p. 464-489.
- Eyssell, A.P.Th., 'Eene boekbeoordeling, tevens pleidooi voor rechtszekerheid', *Themis* 1914, p. 1-30.
- Feenstra, A. & M.V. Polak, *De gronden der staatsinrichting van Nederland*, Gorinchem: Noordduyn 24^e druk, 1940.
- Feilchenfeld, E.H., *The international economic law of belligerent occupation*, Washington: z.n. 1942.
- Fetter, J.C.A., *Herinneringen*, Arnhem: Van Loghum Slaterus 1958.
- Fijnaut, C., *Verleden, heden en toekomst van de geïntegreerde strafrechtswetenschap* (oratie Rotterdam), Arnhem: Gouda Quint 1986.
- Flentge, J., 'De staats- en rijksidee', *Denken en Leven* 1944, p. 28-92.
- Fleuren, J.W.A., *Een ieder verbindende bepalingen van verdragen* (dissertatie Nijmegen), z.p.: Boom Juridische uitgevers 2004.
- Fraenkel, Ernst, *Der Doppelstaat*, Hamburg: Europäische Verlagsanstalt 2^e druk, 2001.
- François, J.P.A., *Handboek van het volkenrecht, Eerste deel*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1931.

- François, J.P.A., *Handboek van het volkenrecht, Tweede deel*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1933.
- François, J.P.A., 'De bezetting en het volkenrecht', in: J.J. van Bolhuis, C.D.J. Brandt, H.M. van Randwijk & B.C. Slotemaker (red.), *Onderdrukking en verzet, Nederland in oorlogstijd* (deel 4), Amsterdam: Van Loghum Slaterus 1950, p. 245-266.
- Franken, H., *Encyclopedie van de rechtswetenschap*, Deventer: Kluwer 10^e druk, 2003.
- Fraser, D., *The Jews of the Channel Islands and the Rule of Law, 'Quite contrary to the principles of British justice'*, Brighton: Sussex Academic Press 2000.
- Fraser, D., 'The Fragility of Law: Anti-Jewish Decrees, Constitutional Patriotism, and Collaboration Belgium 1940-1944', *Law and Critique* (14) 2003/3, p. 253-275.
- Fraser, David, *Law after Auschwitz, Towards a jurisprudence of the Holocaust*, Durham, NC: Carolina Academic Press 2005.
- Freisler, R., *Schutz des Volkes oder des Rechtsbrechers? Fesselung des Verbrechers oder des Richters?, Einiges über das zweckmäßige Mass der Bindung des Richters an gesetzliche Straftatbestände*, Berlijn: R. v. Decker's Verlag & Schenck 1935.
- Freisler, R. (red.), *Der Volksrichter in der neuen deutschen Strafrechtspflege*, Berlijn: z.n. 1937.
- Frijtag Drabbe Künzel, G. von, *Het recht van de sterkste, Duitse strafrechtpleging in bezet Nederland* (dissertatie Amsterdam UvA), Amsterdam: Bert Bakker 1999.
- Frijtag Drabbe Künzel, G. von, 'Rechtspolitik im Reichskommissariat, Zum Einsatz deutscher Strafrichter in den Niederlanden und in Norwegen 1940-1944', *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 2000/3, p. 2000.
- Frijtag Drabbe Künzel, G. von, 'Political justice in the Netherlands: the instrumentalization of the judicial system during the German occupation, 1940-1945', in: C. Emlsey, E.A. Johnson & P.C. Spierenburg (red.), *Social control in Europe*, Columbus, Ohio: Ohio State University Press 2004, p. 318-329.
- Frima, J., 'De taak van het Rechtsfront bij de rechtsvorming', *Het Rechtsfront* (2) 1942/33, p. 117.
- Fruin, H.M., 'De tegenwoordige stand der jurisprudentie betreffende de onrechtmatigheid in art. 1401 B.W.', *Regtsgeleerd Magazijn* 1932, p. 1-65.
- Fruin, H.M., 'De nationaal-socialistische geest in het recht', *Nieuw Nederland* (5) 1939/6, p. 405-423.
- Fruin, H.M., 'Het leiderschap', *Nieuw Nederland* (6) 1939/2, p. 83-108.
- Fruin, H.M., 'Wat wil het Rechtsfront?', *Nieuw Nederland* (7) 1940/5, p. 352-359.
- Fruin, H.M., 'De nieuwe rechter', *Het Rechtsfront* (1) 1941/21, p. 205-206.
- Fruin, H.M., 'De volkse gedachte en onze strijd', *Het Rechtsfront* (1) 1941/19, p. 189-190.

LITERATUURLIJST

- Fruin, H.M., 'Stille en andere tegenwerking', *Het Rechtsfront* (1) 1941/1, p. 1-2.
- Fruin, H.M., 'De ambtenaar in het Rechtsfront', *Het Rechtsfront* (1) 1941/6, p. 1.
- Gallin, I.J., *Rechtsetzung ist Machtsetzung, die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945* (dissertatie Amsterdam UvA), Frankfurt am Main: Lang 1999.
- Garner, J.W., *International law and the World War*, London: Longmans, Green and Co. 1920.
- Genechten, R., *Zelfmoord van het kapitalisme*, (Nieuw Nederland Reeks nr. 1), Utrecht: Nenasu 1937.
- Genechten, R. van, 'Het nationaal-socialisme als verdediger van het privaatzet', *Nieuw Nederland* (5) 1938/1, p. 42-50.
- Genechten, R. van, 'Nederland onder invloed van het kapitalisme', *Nieuw Nederland* (8) 1942/12, p. 882-914.
- Gerbenzon, P. & N.E. Algra, *Voortgangh des rechttes, De ontwikkeling van het Nederlandse recht tegen de achtergrond van de Westeuropese cultuur*, Alphen a/d Rijn: Samson H.D. Tjeenk Willink 4^e druk, 1975.
- Geus, M. de, 'Vrederechtspraak in Nederland', in: G. Aalders (red.), *Zesde jaarboek van het rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie*, Zutphen: Walburg Pers 1995, p. 48-86.
- Geyl, P., *Gedenkboek gijzelaarskamp Beekvliet, St. Michielsgestel*, Schiedam: Roelants 1946.
- Goedewaagen, T., *Wat is een volk?*, (Vragen van nu, nr. 15), Assen: Van Gorkum 1935.
- Goedewaagen, T., 'Een nieuwe visie op de geschiedenis van Europa', *ANTW* (30) 1936, p. 23-27.
- Goedewaagen, T., 'Het humanisme', in: H. Aalbers (red.), *Feestbundel aangeboden aan Dr. J.D. Bierens de Haan door vrienden, vereerders en leerlingen ter gelegenheid van zijn 70sten verjaardag 14 October 1936*, Assen: Van Gorkum 1936, p. 81-112.
- Goedewaagen, T., 'De mythe in de cultuur', *Algemeen Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* (30) 1936,1937, p. 221-238.
- Goedewaagen, T., 'Verklaring', *ANTW* (30) 1936,1937, p. 279-280.
- Goedewaagen, T., 'Humanistische en volkse democratie', *Nieuw Nederland* (4) 1937/6, p. 416-433.
- Goedewaagen, T., 'De geest des tijds in het nationaal-socialisme', *Denken en leven* (14) 1939, p. 85-94.
- Goedewaagen, T., *Passer en speer, Cultuurpolitieke redevoeringen, eerste en tweede reeks*, Den Haag: De Schouw 1941 en 1943.
- Goedewaagen, T., *Weltgeist Weltlauf Gegenwart*, (Sonderdruck der Klüter Blätter), Locham bei München: Deutsches Kulturwerk Europäischen Geistes 1955.
- Grassmann, G.O., *Die deutsche Besatzungsgesetzgebung während des 2. Weltkrieges*, (Studien des Instituts für Besatzungsfragen Nr. 14), Tübingen: Institut für Besatzungsfragen 1958.

- Griffin, Roger, *The Nature of Fascism*, London: Routledge 1993.
- Gritter, Erik, *Effectiviteit en aansprakelijkheid in het economisch ordeningsrecht* (dissertatie Groningen), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2003.
- Groenendaal, J., 'Nieuwe wetgeving nieuwe tuchtrechtspraak', *Het Rechtsfront* (45) 1943, p. 213-214.
- Groenhuijsen, M.S. & D. van der Landen, *De moderne richting in het strafrecht, Theorie, praktijk, latere ontwikkelingen en actuele betekenis*, Arnhem: Gouda Quint 1990.
- Groot, Hugo de, *Het recht van oorlog en vrede, Prolegomena & Boek I*, Baarn: Ambo 1993.
- Groot-van Leeuwen, L.E. de, *De rechterlijke macht in Nederland, Samenstelling en denkbeelden van de zittende en staande magistratuur* (dissertatie Utrecht), Arnhem: Gouda Quint 1991.
- Groot-van Leeuwen, L.E. de, T.J.M. Mertens & D. Venema (red.), *Het Toetsingsarrest, Essentiële teksten*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers, te verschijnen.
- Grosswald Curran, V., 'Formalism and Anti-Formalism in French and German Judicial Methodology', in: C. Joerges e.a. (red.), *Darker legacies of law in Europe, The shadow of National Socialism and Fascism over Europe and its legal traditions*, Oxford: Hart 2003, p. 205-228.
- Guldemon, L.W., 'Jacob Hessing en het Bolland-genootschap voor zuivere rede', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* (4) 1993/1, p. 63-74.
- Guldemon, L.W., 'Het Bollandgenootschap en de hegelse filosofie na 1900', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* (6) 1995/1/2, p. 145-158.
- Guldemon, L.W., Jacob Hessing, *Een bewust universeel denker, Leids hoogleraar in de wijsbegeerte van Hegel*, Leende: Damon 2000.
- Haak, W.E., 'De Hoge Raad en de bezetting', *NJB* 2004/22, p. 1128-1129.
- Haersolte, R.A.V. van, *De staat als zuivere vorm des menschen* (dissertatie Leiden), Zwolle: Tjeenk Willink 1946.
- Hart, H.L.A., *The Concept of Law*, Oxford: Oxford University Press 1997.
- Hartl, Benedikt, *Das nationalsozialistische Willensstrafrecht*, Berlijn: Weißensee 2000.
- Havenaar, R., *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit, De vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische beweging in Nederland* (Cahiers over Nederland en de Tweede Wereldoorlog, 6), Den Haag: Staatsuitgeverij 1983.
- Hedemann, J.W., H. Lehmann & W. Siebert, *Volksgesetzbuch, Grundregeln und Buch I: Entwurf und Erläuterungen*, München: Beck 1942.
- Hegel, G.W.F., *Phänomenologie des Geistes*, Hamburg: Meiner 6^e druk, 1952.
- Hegel, G.W.F., *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Hamburg: Meiner 6^e druk, 1968.
- Hegel, G.W.F., *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 4^e druk, 1995.

LITERATUURLIJST

- Heijden, H.A.M. van der, 'Het nieuwe rechtsdenken', *Het Rechtsfront* (1) 1941/9-10-11, p. 77-79, 97-98, 101-102.
- Heijden, H.A.M. van der, 'Een oneervolle noodweerbepaling (I) en (II)', *Het Rechtsfront* (1) 1941/21-22, p. 209-210, 217-218.
- Heijden, H.A.M. van der, 'De strijd om het karakter der staatsrechtelijke dogmatiek', *Het Rechtsfront* (1) 1941/7, p. 53-55.
- Heijden, H.A.M. van der, 'Het rechtskarakter van het leiderschap', *Nieuw Nederland* (8) 1941/5, p. 374-394.
- Heijden, H.A.M. van der, 'Noodweer tegen aanranding van de eer', *Het Rechtsfront* (2) 1942/29, p. 81-82.
- Heijden, H.A.M. van der, 'Dante en het Germaanse Rijk', *Studentenfront* 1942/17, p. 6-8.
- Heijden, H.A.M. van der, 'Het wezen der rijksgedachte', *Studentenfront* 1942/22, p. 3-6.
- Heijden, H.A.M. van der, 'Een polemiek met de Grondwet', *Nieuw Nederland* (9) 1942/1, p. 23-36.
- Heijden, H.A.M. van der, 'Inleiding', in: Nicolò Machiavelli, *De Heerser*, Amsterdam: Wereldbibliotheek 1955, p. v-xx.
- Heijden, C. van der, *Grijs verleden, Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, z.p.: Olympus 8^e druk, 2001.
- Helmstrijd, F.A., 'Het toetsingsrecht van den rechter met betrekking tot het nieuwe recht', *Weekblad voor den Nederlandschen Bond van Gemeente-Ambtenaren* (40) 1941/2066, p. 97-98.
- Henssen, E.W.A., *Twee eeuwen advocatuur in Nederland, 1798-1998*, Deventer: Kluwer 1998.
- Hermans, H.L.C., *Om des gewetens wille, de geschiedenis van een arrest in oorlogstijd*, Leeuwarden: Friese Pers Boekerij 2003.
- Hermans, Herman, 'President van de Hoge Raad in oorlogstijd? Johannes van Loon (1888-1975)', *Trema* (28) 2005/10, p. 415-421.
- Herzberg, Abel J., 'Kroniek der Jodenvervolging', in: J.J. van Bolhuis (red.), *Onderdrukking en verzet, Nederland in oorlogstijd* (deel 3), Arnhem: Van Loghum Slaterus 1950, p. 5-256.
- Hessing, J., 'Autoritair gezag en volkssouvereiniteit', *Waag* (1) 1937, p. 302-303.
- Het proces Mussert* (NIOD Bronnenpublicaties 4), Amsterdam: Sijthoff 2^e druk, 1987.
- Heyde, L., *De verwerkelijking van de vrijheid, Een inleiding in Hegels rechtsfilosofie*, Assen: Van Gorkum 1987.
- Heyde, L., 'Waar het in de filosofie om gaat', in: A. Leijen & A. Verbrugge (red.), *Hegel een inleiding*, Amsterdam: Boom 2002, p. 14-36.
- Heyst, H.P. van, 'Iets over rechtspraak in nationaal-socialistische zin', *Het Rechtsfront* (1) 1941/20, p. 201.
- Heyst, H.P. van, 'De advocaat in het Rechtsfront', *Het Rechtsfront* (1) 1941/1, p. 7-8.

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

- Heyst, H.P. van, 'Rechters en wetstoepassing', *Het Rechtsfront* (2) 1942/33, p. 118-119.
- Heyst, H.P. van, 'Rechterlijke beslissingen', *Het Rechtsfront* (2) 1942/27, 29, p. 56, 76-77.
- Heyst, H.P. van, 'Twee werelden', *Het Rechtsfront* (3) 1943/68, p. 134.
- Heyst, H.P. van, 'Analogie in het strafrecht in de praktijk', *Het Rechtsfront* (3) 1944/76, p. 165.
- Hijmans, I.H., *Het recht der werkelijkheid* (oratie Amsterdam UvA), Haarlem: Ervan F. Bohn 1910.
- Hijmans, I.H., *De tweesprong der rechtswetenschap*, Zwolle: Willink 1933.
- Hijmans, I. Henri, 'Het Burgerlijk Wetboek en het recht der werkelijkheid in 1838 en heden', in: P. Scholten & E.M.M. Meijers (red.), *Gedenkboek Burgerlijk Wetboek 1838-1938*, Zwolle: Tjeenk Willink 1938, p. 169-197.
- Hilbrink, C., *In het belang van het Nederlandse volk...*, over de medewerking van de ambtelijke wereld aan de Duitse bezettingspolitiek 1940-1945, Den Haag: Sdu 1995.
- Hirschfeld, G., *Fremdherrschaft und Kollaboration, Die Niederlande unter Deutsche Besatzung 1940-1945*, Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt 1984.
- Hitler, Adolf, *Mein Kampf*, München: Zentralverlag der NSDAP 1942.
- Hoekema, A.J. & N.F. van Manen, *Typen van legaliteit, Ontwikkelingen in recht en maatschappij*, Deventer: Kluwer 2000.
- Hoeven, H. van der, 'De wetgevende bevoegdheid van den bezetter', *NJB* 1941, p. 233-235.
- Hoffmeister, J. (red.), *Briefe von und an Hegel*, Hamburg: Meiner 2^e druk, 1961.
- Hoidal, O.K., *Quisling, A study in treason*, Oslo: Norwegian University Press 1989.
- Holls, F.W., *The Peace Conference at The Hague and its bearings on international law and policy*, New York: Macmillan & Co. 2^e druk, 1900.
- De Hooze Raad: antwoord aan Mr. N.C.M.A. van den Dries*, Amsterdam: Vrij Nederland 1945.
- Hoogveld, J., *Overzicht van beginselen der algemene rechtsfilosofie, naar peripateties-thomistische beginselen ad usum privatum auditorum*, Nijmegen: Dekker & Van de Vegt 1934.
- Hooykaas, I.P., 'Preadvies', *Handelingen van de Nederlandse Juristenvereniging* 1934.
- Hooykaas, J.P., 'Toepasselijkheid van wettelijke strafbepalingen', *NJB* (19) 1944/1, p. 13-14.
- Hooykaas, J.P., 'De toekomst van het strafrecht', in: Ybo Buruma (red.), *100 jaar strafrecht, klassieke teksten van de twintigste eeuw*, Amsterdam: Amsterdam University Press 1999, p. 241-251.
- Hylkema, C.B., *Het Nederlandsch fascisme, Wat het is, wat het leert, hoe het geworden is*, Utrecht: Nenasu 8^e druk, 1936.
- Idenburg, P.J., *De Leidse Universiteit, 1928-1946, Vernieuwing en verzet*, Den Haag: Universitaire Pers Leiden 1978.

- Jansen, C.J.H., 'Salus publica suprema lex', in: J.E. Spruit & M. van de Vrugt (red.), *Brocardica in honorem G.C.J.J. van den Bergh, 22 studies over oude rechtsspreuken*, Deventer: Kluwer 1987, p. 43-47.
- Jansen, C.J.H., 'In het voetspoor van D.G. Rengers Hora Siccama en P.W.A. Immink?', in: J.J.H. Bruggink, F. de Graaf, J.H.M. Klanderman & J.E. Spruit (red.), *Rechtsuitgang, Opstellen aangeboden aan prof. mr.N.E. Algra ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar*, Groningen: Wolters-Noordhoff 1992, p. 273-280.
- Jansen, C.J.H., *Van Kemper tot Telders, onderzoeken naar anderhalve eeuw inleidend juridisch onderwijs in Nederland*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1994.
- Jansen, C.J.H., 'Nederlands(ch) Juristenblad en Nederlands(ch)e Jurisprudentie in de Tweede Wereldoorlog', *NJB* (69) 1994/20, p. 669-677.
- Jansen, C.J.H., 'De oprichting van de Vereniging voor Wijsbegeerte des Rechts in historisch perspectief', *Rechtstheorie en rechtsfilosofie* (24) 1995/1, p. 26-41.
- Jansen, C.J.H., 'De idealen van E.M. Meijers (1880-1954) ten aanzien van de herziening van het burgerlijk wetboek', in: S.C.J.J. Kortmann, C.J.H. Jansen, G. van Solinge & N.E.D. Faber (red.), *Onderneming en 10 jaar nieuw burgerlijk recht*, (Serie Onderneming en Recht deel 24), Deventer: Kluwer 2002, p. 3-26.
- Jansen, C.J.H., *Rechtshistorische beschouwingen over het moderne arbeids-overeenkomstenrecht* (oratie Amsterdam UvA), Amsterdam: Vossiuspers UvA 2003.
- Jansen, C.J.H., 'Nederlandse juristen en het streven naar wereldrecht en wereldvrede in de eerste helft van de twintigste eeuw', *Pro Memorie* (5) 2005/2, p. 309-318.
- Jansen, C.J.H., 'De spagaat van de leden van de Hoge Raad in de Tweede Wereldoorlog', *NJB* 2005/17, p. 880-886.
- Jansen, C.J.H., 'De zes Nederlandse juridische faculteiten en haar hoogleraren in de Tweede Wereldoorlog', *NJB* (80) 2005/37, p. 1937-1943.
- Jansen, C.J.H., *Doorgaan of stoppen?, Enkele beschouwingen over recht en rechtsbeoefening in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2006.
- Jansen, C.J.H., 'Enige beschouwingen over het 'nieuwe' strafrechtsdenken in de jaren dertig van de 20e eeuw aan de hand van het legaliteitsbeginsel', *Delikt en Delinkwent* (36) 2006/34, p. 415-431.
- Jansen, C.J.H., J.M. Smit & L.C. Winkel (red.), *16 juristen en hun filosofische inspiratie*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2004.
- Jansen, C.J.H. & D. Venema, 'De 26 november-rede van prof. mr. R.P. Cleveringa (1894-1980), wat eraan vooraf ging en wat volgde', *NJB* (81) 2006/18, p. 984-992.
- Jansen, Janneke, *Jan Hendrik Valckenier Kips: publicist, hoogleraar en prefascist?* (werkstuk doctoraal werkcollege Vaderlandse Geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden), Leiden: 1992.

- Jansens, S.E.M., G. von Frijtag Drabbe Künzel & J.C.H. Blom, *Een ruwe hand in het water, De gijzelaarskampen Sint-Michielsgestel en Haaren*, Amsterdam: Het Spinhuis 1993.
- Jansma, T.J., *Het bezettingsrecht in de praktijk van de tweede wereldoorlog* (dissertatie Utrecht), Wageningen: H. Veenman & zonen 1953.
- Jaspers, A.P.C.M., *Rechtspreken in de maatschappij, Een onderzoek naar opvattingen over plaats en functie van de rechtspraak in het Nederlandse economische, sociale en politieke bestel van het einde van de achttiende tot het begin van de twintigste eeuw* (dissertatie Leiden), Den Haag: Universitaire Pers Leiden 1980.
- Jong, L. de, *Je maintiendrai, Deel 2, Het tweede jaar der nazi-tyrannie in Nederland*, London: Netherland Publishing Company 1944.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 delen, Den Haag/Leiden: Nijhoff 1969-1994.
- Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie, anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*, Utrecht: Hes 2^e druk, 1982.
- Jonghe, A. de, 'De vestiging van een burgerlijk bestuur in België en Noord-Frankrijk', *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* 1970/1, p. 69-132.
- Joosten, L.M.H., *Katholieken en fascisme in Nederland, 1920-1940* (dissertatie Nijmegen), Hilversum: Brand 1964.
- Kadt, J. de, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*, Amsterdam: Querido 1939.
- Kalmthout, A.M. van, 'De moderne richting en het Nederlandse sanctiestelsel', in: M.S. Groenhuijsen & D. van der Landen (red.), *De moderne richting in het strafrecht, Theorie, praktijk, latere ontwikkelingen en actuele betekenissen*, Arnhem: Gouda Quint 1990, p. 195-220.
- Kampstra, J., 'Nieuw recht', *Het Rechtsfront* (2) 1942/43, p. 199.
- Kampstra, J., 'De venieuwing van ons strafrecht', *Het Rechtsfront* (3) 1943/61, p. 105.
- Kampstra, J., 'Nieuwe wetgeving', *Het Rechtsfront* (2) 1943/47, p. 229-230.
- Kant, Immanuel, *Die Metaphysik der Sitten*, Stuttgart: Reclam 1990.
- Kant, Immanuel, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Hamburg: Meiner 1994.
- Kelsen, Hans, *Allgemeine Staatslehre, Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*, Berlijn: Springer 1925.
- Kelsen, Hans, *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts, Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*, Tübingen: Mohr 1928.
- Kelsen, Hans, *Law and Peace in International Relations, The Oliver Wendell Holmes Lectures, 1940-1941*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1942.
- Kelsen, Hans, 'The Rule Against Ex Post Facto Laws and the Prosecution of the Axis War Criminals', *The Judge Advocate Journal* 1945, p. 8-12, 46.
- Kerkhoven, Jaap, *Johan Herman Carp, Nationaal-socialisme van Nederlandse snit* (doctoraalscriptie UvA) 1980.

- Kerkhoven, E.J.M., 'Historici en landverraders: over J.H. Carp (1893-1979)', *Theoretische geschiedenis* (26) 1999/4, p. 445-469.
- Kershaw, Ian, *Hitler, Deel 1: Hoogmoed 1889-1936, deel 2: Vergelding 1936-1945*, Utrecht: Het Spectrum 2000.
- Kershaw, Ian, *The Nazi dictatorship, Problems and perspectives of interpretation*, London: Arnold 4^e druk, 2000.
- Kiesewetter, Hubert, *Von Hegel zu Hitler, Die politische Verwirklichung einer totalitären Machtstaatstheorie in Deutschland (1815-1945)*, Frankfurt am Main: Lang 2^e druk, 1995.
- Kisch, I., 'De leugen geloofend, een herinnering aan de bezettingstijd', in: H.U. Jesserun d'Oliveira (red.), *Uitgelezen opstellen, Een bloemlezing uit het werk van Prof. mr. I. Kisch*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1981, p. 353-366.
- Klatter, J., *De verzetsgroep Zwaantje, Oorlogsbelevissen van Allard Oosterhuis*, Amsterdam: Het Parool 1968.
- Klemann, H.A.M., *Nederland 1938-1948, economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*, Amsterdam: Boom 2002.
- Klenner, Herrmann, 'Anmerkungen', in: G.W.F. Hegel & Herrmann Klenner (red.), *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, Berlijn: Akademie Verlag 1981, p. 395-560.
- Koenders, P., *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie, bestrijding van zedeloosheid in Nederland, met nadruk op de repressie van homoseksualiteit* (dissertatie Leiden), Amsterdam: Stichting Beheer IISG 1996.
- Kohlrausch,, 'Friedensrichter- und Schiedsmannsordnung', in: Franz Gürtner, Freisler & Thierack (red.), *Das kommende deutsche Strafverfahren, Bericht der amtlichen Strafrechtskommission*, Berlijn: R. v. Decker's Verlag 1938, p. 538-558.
- Kok, G.Chr., *In dienst van het recht, Uit de geschiedenis van het Gerechtshof 's-Gravenhage en de daaraan voorafgegane hoven*, Hilversum: Verloren 2005.
- Kollewijn, R.D., 'De Hooge Raad', in: *De Hooge Raad, antwoord aan N.C.M.A. van den Dries*, Amsterdam: Vrij Nederland 1945, p. 26-35.
- Kop, P.C., *Slachtoffers van het Duitse geweld, de gedenkplaten in het Paleis van Justitie* (Prinsengrachtreeks 1995/1), Amsterdam: Gerechtshof 1995.
- Koppen, J.P. van & J. ten Kate, *De Hoge Raad in persoon, Benoemingen in de Hoge Raad der Nederlanden 1838-2002*, Deventer: Kluwer 2003.
- Kortmann, C.A.J.M., *Constitutioneel recht*, Deventer: Kluwer 4^e druk, 2005.
- Körver, P.J.H., *De Besluitwetgeving van de Nederlandse regering in Londen in internationaal-rechtelijk en staatsrechtelijk perspectief* (dissertatie Rotterdam), Deventer: Kluwer 2004.
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1980, twee eeuwen Nederland en België*, Amsterdam: Olympus 7^e druk, 2005.
- Kosters, J., *Het internationaal burgerlijk recht in Nederland*, Haarlem: Erven F. Bohn 1917.

- Krabbe, Hugo, *Ongezonde lectuur*, Groningen: Wolters 1913.
- Krabbe, Hugo, *De moderne staatsidee*, Den Haag: Nijhoff 1915.
- Krabbe, Hugo, *Het rechtsgezag, verdediging en toelichting, en toelichting*, Den Haag: Nijhoff 1917.
- Krabbe, Hugo, *Kritische Darstellung der Staatslehre*, Den Haag: Nijhoff 1930.
- Kranenburg, R., *Het Nederlands staatsrecht*, Haarlem: Tjeenk Willink 1938.
- Kranenburg, R., *De grondslagen der rechtswetenschap: juridische kennisleer en methodologie*, Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & zoon 2^e druk, 1946.
- Krone, V.D., 'Arbeidsrecht. zijn grondslag', *Het Rechtsfront* (1) 1941/5, p. 33-34.
- Krone, V.D., 'De taak van den rechter op grond van den oorsprong van het recht', *Het Rechtsfront* (1) 1941/1, p. 2-3.
- Krop, H., 'Filosofie als levensleer: de spinozistische en hegelse beschouwingwijze in het interbellum', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* (9) 1998/1, p. 26-42.
- Krop, H., 'Johan Herman Carps spinozistische kritiek op de parlementaire democratie, een wijsgeer tussen nationaal-socialisme en conservatisme', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* (10) 1999/1, p. 62-74.
- Kuypers, K. & C.C.J. de Ridder, *Aspecten van de tijd, een bundel wijsgerige studies*, Assen: Van Gorkum 1950.
- Kwiet, Konrad, *Reichskommissariat Niederlande, Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1968.
- Lammers, C.J., *Vreemde overheersing, Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief*, Amsterdam: Bakker 2005.
- Landheer, B., 'The Legal Status of the Netherlands', *Michigan Law Review* (41) 1943/4, p. 644-664.
- Langemeijer, G.E., 'Het probleem van de analogie', *Tijdschrift voor Strafrecht* (48) 1938, p. 35-63.
- Langemeijer, G.E., 'Rechter en wetgever in crisistijd I', *NJB* (15) 1940/32, p. 661-669.
- Langemeijer, G.E., 'Rechter en wetgever in crisistijd II', *NJB* (15) 1940/33, p. 677-683.
- Langemeijer, G.E., 'Gemeenschapsgedachte en recht I', *NJB* (16) 1941/10, p. 185-190.
- Langemeijer, G.E., 'Gemeenschapsgedachte en recht II', *NJB* (16) 1941/11, p. 201-210.
- Langemeijer, G.E., 'Vragen van bezettingsrecht', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Internationaal Recht* (28) 1950, p. 1-15.
- Langemeijer, G.E., *De wijsbegeerte des rechts en de encyclopaedie der rechtswetenschap sedert 1880*, Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij 1963.
- Larenz, Karl, *Rechts- und Staatsphilosophie der Gegenwart*, Berlijn: Junker und Dünnhaupt 1931.
- Larenz, Karl, *Deutsche Rechtserneuerung und Rechtsphilosophie*, Tübingen: Mohr 1934.

- Larenz, Karl, *Rechtsperson und subjektives Recht, Zur Wandlung der Rechtsgrundbegriffe*, Berlijn: Junker und Dünnhaupt 1935.
- Leeuw, J.J. van der, *Historisch-idealistische politiek* (dissertatie Leiden), Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkope literatuur 1920.
- Liszt, F. von, *Strafrechtliche Aufsätze und Vorträge*, Berlijn: De Gruyter 2^e druk, 1905.
- Lokin, J.H.A., 'BGB en open normen', *RMThemis* 1998/10, p. 337-338.
- Lokin, J.H.A. & C.J.H. Jansen, *Tussen droom en daad, de Nederlandse Juristen-Vereniging 1870-1995*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1995.
- Look, H.D., *Quisling, Rosenberg und Terboven, Zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1970.
- Loof, J.P., *Mensenrechten en staatsveiligheid: verenigbare grootheden?, Opschorting en beperking van mensenrechtenbescherming tijdens noodtoestanden en andere situaties die de staatsveiligheid bedreigen* (dissertatie Leiden), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2005.
- Loon, J. van, 'Een antwoord op de brochure van Mr. N.C.M.A. van den Dries: "De Hoge Raad der Nederlanden tijdens de bezetting"', in: W.M.A. Weitjens (red.), *Ter informatie*, z.p.: z.n. 1946, p. 5-20.
- Louter, J. de, *Het stellig volkenrecht*, Den Haag: Nijhoff 1910.
- Lunteren, S.A. van, 'Wijsbegeerte als leervak', *Nieuw Nederland* (5) 1938/1, p. 32-37.
- Majer, Diemut, *Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems: Führerprinzip, Sonderrecht, Einheitspartei*, Stuttgart: Kohlhammer 1987.
- Mandement van het Nederlandsch Episcopaat over het facisme en nationaal-socialisme*, Hilversum: Gooi & Sticht 1934.
- Mazel, P.E., *In naam van het recht..., De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog*, Arnhem: Gouda Quint 1984.
- McNair, Arnold D., 'The Method whereby International Law is Made to Prevail in Municipal Courts on an issue of International Law', *Transactions of the Grotius Society* (30) 1944, p. 11-49.
- Meershoek, G., *Dienaren van het gezag, De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (dissertatie Amsterdam UvA), Amsterdam: Van Genneep 1999.
- Meertens, P.J., 'De wetenschappelijke en populair-wetenschappelijke instellingen', in: J.J. Bolhuis (red.), *Onderdrukking en verzet, Nederland in oorlogstijd* (deel 2), Arnhem: Van Loghum Slaterus 1950, p. 589-604.
- Meihuizen, J., *Noodzakelijk kwaad, De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (dissertatie Amsterdam UvA), Amsterdam: Boom 2003.
- Mertens, Thomas, *Kritische filosofie en politiek, Immanuel Kant over oorlog en vrede* (dissertatie Nijmegen), Nijmegen: Gerard Noodt Instituut 1990.
- Mertens, Thomas, 'Hegel's Hommage to Kant's Perpetual Peace: An Analysis of Hegel's Philosophy of Right §§321-340', *Review of Politics* (57) 1995/4, p. 665-691.

- Mertens, Th., 'Nazism, Legal Positivism and Radbruch's Thesis on Statutory Injustice', *Law and Critique* (14) 2003/3, p. 277-295.
- Mertens, Th. & J.A.W. Lensing, 'Het Europese Hof voor de rechten van de mens en de 'muurschutters'. De 'formulering van Radbruch' of innerlijke tegenstrijdigheid', *NJB* (76) 2001/35, p. 1699-1706.
- Meulen, W.L. van der, 'Snel recht', *Het Rechtsfront* (2) 1942/41, p. 186.
- Meursen, Theodor (red.), *Holland*, Nürnberg: Glock und Lutz 1956.
- Meyers, Jan, *Mussert, Een politiek leven*, Soesterberg: Aspekt 2^e druk, 2005.
- Meyjes, P. & A.E.M.A. Bakker, *Nieuwe bepalingen van strafrecht, strafvordering en rechterlijke organisatie met uitvoeringsvoorschriften* (met tien supplementen), Alphen a/d Rijn: Samson 1942.
- Michielsen, J.N.M.E., *The 'Nazification' and 'Denazification' of the courts in Belgium, Luxembourg and the Netherlands, The Belgian, Luxembourg and Netherlands Courts and their Reactions to Occupation Measures and Measures from their Governments Returning from Exile* (dissertatie Maastricht), Maastricht: Universitaire Pers Maastricht 2004.
- Middelberg, Mathias, *Judenrecht, Judenpolitik und der Jurist Hans Calmeyer in den besetzten Niederlanden 1940-1945* (dissertatie Osnabrück), Göttingen: V&R unipress 2005.
- Milders, J., 'Het einde van den strijd over de analogie in het strafrecht', *NJB* (18) 1943/28, p. 253-257.
- Mok, L., 'Over mooi proza, klerken en moed', *NJB* 2004/1, p. 10-14.
- Mok, L., 'Naschrift', *NJB* 2004/22, p. 1129.
- Molen, G.H.J. van der, *Bezettingsrecht*, z.p.: z.n. 1941.
- Morgenstern, F., 'Validity of the acts of the belligerent occupant', *The British Yearbook of International Law* (28) 1951, p. 291-322.
- Moritz, G., *Gerichtsbareit in den von Deutschland besetzten Gebieten 1939-1945*, (Studien des Instituts für Besatzungsfragen Nr. 7), Tübingen: Institut für Besatzungsfragen 1955.
- Moritz, G., *Die Gerichtsbareit in besetzten Gebieten: historische Entwicklung und völkerrechtliche Würdigung*, (Studien des Instituts für Besatzungsfragen Nr. 8), Tübingen: Institut für Besatzungsfragen 1959.
- Mosse, George L., *The fascist revolution, Toward a general theory of fascism*, New York: Fertig 1999.
- Mulder, A., *De handhaving der sociaal-economische wetgeving, Naast strafrechtspraak bedrijfsrechtspraak?* (dissertatie Groningen), Den Haag: Daamen 1950.
- Mulder, G.E., *Schijn van recht, de geschiedenis van de vrederechtspraak gedurende de Duitse bezetting*, Arnhem: Gouda Quint 1995.
- Muller, N., 'Restanten van voorwaardelijkheid in de rechtspraak', *Maandblad voor berechting en reclassering* 1941, p. 61-67.
- Muller, E.R. & Th.A. de Roos, *Openbare orde en veiligheid*, (Tekst en Commentaar), Deventer: Kluwer 2006.
- Mussert, A., *Bijvoegsel bij de Nationaal-socialistische (fascistische) staatsleer (brochure III) der N.S.B.*, z.p.: z.n. 1934.

- Mussert, A., *De bronnen van het Nederlandsche nationaal-socialisme*, z.p.: z.n. 1937.
- Mussert, A., *Nederland en de Germaansche Statenbond*, Leiden: Nenasu 1941.
- Mussolini, Benito, *Der Geist des Faschismus, Ein Quellenwerk*, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 4^e druk, 1940.
- Nabulsi, Karma, *Traditions of war, Occupation, resistance, and the law*, Oxford: Oxford University Press 1999.
- Nachenius, J.C. (red.), *De Rijksgedachte, Groeiend Germaans bewustzijn in de Nederlanden van 1940-1943*, Amsterdam: Storm 1944.
- Nationaal-socialistische almanak*, Utrecht: NSB 1943-1944.
- Nationaal-socialistische (fascistische) staatsleer* (NSB brochure 3), z.p.: z.n. 1933.
- Nationaal-socialistisch Jaarboek*, Utrecht: NSB 1942.
- Nestler, L., *Die faschistische Okkupationspolitik in Belgien, Luxemburg und den Niederlanden (1940-1945)*, (Europa unterm Hakenkreuz, Band 4), Berlijn: Deutscher Verlag der Wissenschaften 1990.
- Neuman, H.J., *Arthur Seyss-Inquart, Het leven van een Duits onderkoning in Nederland*, Utrecht: Veen 2e druk, 1989.
- Neuordnung des Strafverfahrensrechts*, Berlijn: Deutsche Rechts-Verlag 1937.
- Nève, P.L., *L.J. van Apeldoorn (1886-1979)*, *Bio-bibliografie*, Nijmegen: Gerard Noodt Instituut 1997.
- Nève, P.L., 'De publicaties van prof. mr. L.J. van Apeldoorn in de jaren 1940-44', in: "*Om daarmee vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen*", *rechtshistorische opstellen aangeboden aan prof. mr. A.Fl. Gehlen* (Werken uitgegeven door het Limburgs geschied- en oudheidkundig genootschap), Maastricht: Limburgs geschied- en ouheidkundig genootschap 1998, p. 251-274.
- Nieukerken, K.J., *Ambtsplicht in oorlogstijd*, Vereniging van comptabele ambtenaren 1939.
- Nijboer, J.F., 'B.M. Taverne: onbescheiden magistraat', *DD* 1985/15, p. 716-731.
- Nije, 'Het gezonde rechtsgevoel als bron van het strafrecht', *Waag* (7) 1943/32, p. 500.
- Nije, 'De analogie in ons strafrecht', *Waag* (7) 1943, p. 437-438.
- Nippold, O., *Die Gestaltung des Völkerrechts nach dem Weltkrieg*, Zürich: Art. Institut Orell Fübli 1917.
- Nispen tot Sevenaer, C.M.O. van, *Waarom de Hooge Raad faalde, een beschouwing naar aanleiding van Mr. van den Dries' pleidooi voor 'de Hooge Raad tijdens de bezetting'*, Zutphen: Thieme 1945.
- Nispen tot Sevenaer, C.M.O. van, *L'occupation allemande pendant la dernière guerre mondiale, considerations sur le caractere du pouvoir de la puissance occupante et de ses mesures selon les principes generaux du droit et selon la 4me Convention de la Haye*, Den Haag: Nijhoff 1946.

- Nispen tot Sevenaer, C.M.O. van, 'Had de Duitse bezetter eenig gezag en hadden zijn maatregelen eenige rechtswaarde?', *Handelingen van de Vereeniging voor wijsbegeerte des rechts* (31) 1947/1.
- Nollkaemper, A., *Kern van het internationaal publiekrecht*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2^e druk, 2005.
- Nolte, Ernst, *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen*, München: Piper 1968.
- Opening speeches of the chief prosecutors for the United States of America, the French Republic, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, and the Union of Soviet Socialist Republics* (The Trial of German major war criminals by the International Military Tribunal sitting at Nuremberg, Germany (commencing 20th November, 1945)), London: His Majesty's Stationery Office 1946.
- Oppenheim, L. & H. Lauterpacht, *International Law, A Treatise, Vol. II, Disputes, War and Neutrality*, London: Longmans, Green & Co. 5^e druk, 1935.
- Oppenheim, L. & H. Lauterpacht, *International Law, A Treatise, Vol. I, Peace*, London: Longmans, Green & Co. 5^e druk, 1937.
- Otterspeer, Willem, *Bolland, Een biografie*, z.p.: Areopagus 2^e druk, 1996.
- Oudemans, Th.C.W., 'Echoes from the Abyss? Philosophy and 'Geopolitics' in Heideggers Beiträge and Besinnung', *Existentia* 2000, p. 69-88.
- Oudemans, Th.C.W., "'Het vrije woord", Cleveringa's protestrede en de Nederlandse identiteit', <<http://www.filosofie.info>> 2005.
- Oven, J.C. van, 'Prof. mr. H. Krabbe', *NJB* 1936/6, p. 125.
- Paulson, Stanley L., 'Lon L. Fuller, Gustav Radbruch and the "positivist" Theses', *Law and Philosophy* (13) 1994, p. 313-359.
- Paxton, Robert O., *De anatomie van het fascisme*, Amsterdam: Bert Bakker 2005.
- Pels, Dick, *Het democratisch verschil, Jacques de Kadt en de nieuwe elite*, Amsterdam: Van Gennep 1993.
- Peperzak, A., *Filosofie en politiek, Een kommentaar op het voorwoord van Hegels rechtsfilosofie*, Baarn: Ambo 1981.
- Plas, R. & I. de Zwaan, 'De Hoge Raad in de Tweede Wereldoorlog', in: M.C.E.M. Draaisma & M. Beerepoot (red.), *Hoge Raad 150 jaar, Het valt wel mee*, Amsterdam: Landelijk Overleg Juridische Faculteitsbladen 1988, p. 6-9.
- Polak, M.V., 'Rechter, wet en tractaat', *NJB* 1946/33, p. 574-575.
- Polak, J.A., *Leven en werken van mr L.E. Visser*, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep 1974.
- Poliakov, L. & J. Wulf, *Das Dritte Reich und seine Denker*, Berlijn: Arani 1959.
- Pompe, W.P.J., *Handboek van het Nederlandsche strafrecht*, Zwolle: Tjeenk Willink 2^e druk, 1938.
- Pompe, W.P.J., 'Verruiming van de toepasselijkheid van wettelijke strafbepalingen', *TvS* 1943/53, p. 105-116.

- Pot, C.W. van der, *Handboek van het Nederlandsche staatsrecht*, Zwolle: Tjeenk Willink 1940.
- Presser, J., *Ondergang, De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom*, Den Haag: Staatsuitgeverij 1965.
- Prez, J.P. de, 'Het nieuwe Italiaansche burgerlijk recht', *NJB* 1943, p. 69-76, 81-88.
- Prins, M.I., *Staatsnoodrecht* (dissertatie Amsterdam UvA), Amsterdam: Erven Martin G. Cohen 1911.
- Programma met toelichting* (NSB brochure 1 en 2), z.p.: z.n. 1932.
- Quack, H.P.G., 'Sociale politiek', in: H.P.G. Quack (red.), *Studiën en schetsen*, Amsterdam: P.N. van Kampen en Zoon 1886, p. 1-29.
- Raa, C.M.G. ten, *De oorsprong van de kantonrechter* (dissertatie Rotterdam), Deventer: Kluwer 1970.
- Rabl, K.O., 'Das Reichskommissariat, Aufbau und Gliederung', in: M. du Prel & W. Janke (red.), *Die Niederlande im Umbruch der Zeiten, Alte und neue Beziehungen zum Reich*, Würzburg: Triltsch 1942, p. 83-94.
- Rabus, W.G., 'Het zogenoemde 'toetsingsarrest' van de Hoge Raad der Nederlanden uit 1942: een volkenrechtelijke beschouwing', in: C.W. Maris (red.), *Recht, rechtvaardigheid en doelmatigheid*, Arnhem/Deventer: 1990, p. 320-347.
- Radbruch, G., 'Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht', in: G. Radbruch (red.), *Rechtsphilosophie*, Stuttgart: K.F. Köhler 1970, 7^e druk, p. 347-357.
- Rademaker, H.W.M.J., 'Iets over strafbare poging', *Nieuw Nederland* (9) 1942/1, p. 61-64.
- Randwijk, H.M. van, 'Van werkverruiming via arbeidsplicht tot slavenjacht', in: J.J. van Bolhuis (red.), *Onderdrukking en verzet, Nederland in oorlogstijd* (deel 3), Arnhem: Van Loghum Slaterus 1950, p. 399-454.
- 'De rechterlijk macht na den dood van Feitsma', *Vrij Nederland* 23 februari 1945, ongepagineerd.
- Regout, R., 'De rechtstoestand in bezet gebied', *Studiën* (133) 1940, p. 469-475.
- Rengers Hora Siccama, D.G., 'Inleiding', in: Kurt O. Rabl (red.), *Idee en gedaante van het groot-Duitsche rijk, Zes academische lezingen*, Den Haag: Schouw 1942, p. 7-21.
- Rengers Hora Siccama, D.G., 'Natuurlijke waarheid en historische bepaaldheid', in: *Verspreide geschriften van Jhr Mr D.G. Rengers Hora Siccama*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1954, p. 122-195.
- Rengers Hora Siccama, D.G., 'Over het Rechtsgezag van Mr H. Krabbe', in: *Verspreide geschriften van Jhr Mr D.G. Rengers Hora Siccama*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1954, p. 448-468.
- Rengers Hora Siccama, D.G., 'Beoordeling van "Algemeene Inleiding tot de rechtsgeleerdheid" van Mr W. van der Vlugt', in: *Verspreide geschriften van Jhr Mr D.G. Rengers Hora Siccama*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1954, p. 469-490.

- Ridder, C.C.J. de, 'De geschiedenis van het Genootschap voor wetenschappelijke filosofie', in: K. Kuypers & C.C.J. de Ridder (red.), *Aspecten van de tijd, Een bundel wijsgerige studies*, Assen: Van Gorkum 1950, p. 252-282.
- Rocco, Alfredo, *De staatstheorie van het fascisme*, Den Haag: H.P. Leopold 1928.
- Roling, K., 'Volksgemeenschap en bezitsrecht', *Nieuw Nederland* (1) 1934/5-6, p. 356-364, 436-442.
- Röling, B.V.A., 'Analogische toepassing van strafbepalingen', *TvS* (48) 1938, p. 1-34.
- Röling, B.V.A., *Strafbaarheid van de agressieve oorlog* (oratie Groningen), Groningen: J.B. Wolters 1950.
- Röling, B.V.A., *Over het kleine en grote kwaad, Beschouwingen over misdaad en oorlog*, Enschede: De Boerderij 1980.
- Romijn, P., *Snel, streng en rechtvaardig, De afrekening met de 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (dissertatie Groningen), z.p.: Olympus 2^e druk, 2002.
- Romijn, P., 'Reichskommissariat Niederlande oder Gau Westland? Die Niederlande unter deutscher Besatzung', in: J. Bähr & R. Banken (red.), *Das Europa des 'Dritten Reichs', Recht, Wirtschaft, Besatzung*, Frankfurt am Main: Klostermann 2005, p. 123-140.
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd*, Amsterdam: Balans 2006.
- Rosenberg, Alfred, 'Deutsches Recht', in: Alfred Rosenberg (red.), *Gestaltung der Idee, Reden und Aufsätze von 1933-1935* (Blut und Ehre II. Band), München: Zentralverlag der NSDAP 1936, 11^e druk, p. 222-234.
- Rosenberg, Alfred, *Das Parteiprogramm, Wesen, Grundsätze und Ziele der NSDAP*, München: Zentralverlag der NSDAP 20^e druk, 1939.
- Rost van Tonningen, M.M., *Briefe aus der Vergangenheit*, Consortium de Levensboom.
- Royen, W.P.J.A. van, 'Staatsch recht en volksch rechtsbewustzijn', *Nieuw Nederland* (8) 1942/11, p. 812-838.
- Royen, W.J.P.A. van, 'De zin van het volksche recht', *Nieuw Nederland* (9) 1942/4, p. 256-301.
- Ruiter, J. de, 'Notities bij leven en werk van Rengers Hora Siccama', in: *Met eerbiedigende werking, Opstellen aangeboden aan Prof. mr. L.J. Hijmans van den Bergh*, Deventer: Kluwer 1971, p. 103-117.
- Ruiter, J. de, 'De Hoge Raad in revisie', in: M. de Keizer, M. Heijmans-van Bruggen, E. Somers, M. Fennema & C. Maris (red.), *Onrecht, oorlog en rechtvaardigheid in de twintigste eeuw*, Zutphen: Walburg Pers 2001, p. 124-151.
- Ruiter, J. de, *Jan Donner jurist*, Amsterdam: Boom 2003.
- Rutgers, V.H., 'Toetsingsrecht?', *NJB* (16) 1941/41, p. 749-760.
- Rüthers, B., *Die unbegrenzte Auslegung, Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus*, Heidelberg: C.F. Müller Verlag 5^e druk, 1997.
- Sandmo, Erling, *Siste ord: Høgsterett i norsk historie, Deel 2: 1905-1965*, Oslo: J.W. Capellen 2005.

- Sas, N.C.F., *De metamorfose van Nederland, Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2005.
- Sassen, F., *Wijsgerig leven in Nederland in de twintigste eeuw*, Amsterdam: Noord-Hollandsche uitgevers maatschappij 3^e druk, 1960.
- Schaffmeister, Dieter, *Entwicklung und Begriff des niederländischen Wirtschaftsstrafrechts* (dissertatie Freiburg), Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1978.
- Schellen, J. van, 'Het Recht der Werkelijkheid', in: Th.M. de Boer, J. Wiarda & J. van Schellen (red.), *De werkelijkheid van I. Henri Hijmans*, Deventer: Kluwer 1988, p. 57-66.
- Schenkeveld, A., 'Nogmaals een mededeeling omtrent het verzet tegen de Apothekerskamer', *Pharmaceutisch Weekblad* 1946, p. 289.
- Schenkeveld, A., 'Met hem begon de victorie', *Pharmaceutisch Weekblad* (99) 1964, p. 706-708.
- Schenkeveld, A., 'De strijd tegen de Apothekerskamer', *Pharmaceutisch Weekblad* (102) 1967, p. 865-869.
- Schilder, K., "*Geen duimbreed*"!, *Een synodaal besluit inzake 't lidmaatschap van N.S.B. en C.D.U.*, Kampen: J.H. Kok 1936.
- Schilder, Klaas, *Verzamelde werken, 1940-1941*, Barneveld: De Vuurbaak 1995.
- Schindler, D. & J. Toman, *The laws of armed conflicts*, Leiden: Nijhoff 2004.
- Schmidt auf Altenstadt, P.J.M. von, 'De rechterlijke macht in oorlogstijd; zwijgen is fout', *Trema* 2004/7, p. 276-285.
- Schmidt auf Altenstadt, P. von, 'Rouw past de Hoge Raad', *Trema* (28) 2005/10, p. 409-414.
- Schmitt, Carl, *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*, Berlijn: Hanseatische Verlagsanstalt 1934.
- Schmitt, Carl, *Politische Theologie*, Berlijn: Duncker & Humblot 1984.
- Schmitt, Carl, 'Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für Raumfremde Mächte, Ein Beitrag zum Reichsbegriff im Völkerrecht', in: Carl Schmitt & Günter Maschke (red.), *Staat, Großraum, Nomos, Arbeiten aus den Jahren 1916-1969*, Berlijn: Duncker & Humblot 1995, p. 269-320.
- Schöffers, I., *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden, een historiografische en bibliografische studie* (dissertatie Amsterdam UvA), Arnhem: Van Loghum Slaterus 1956.
- Scholten, P., *Beschouwingen over recht*, Haarlem: De Erven Bohn 1924.
- Scholten, P., *Mr. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Algemeen deel*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1931.
- Scholten, A.L., *Overzicht van de tijdelijke wijzigingen in ons staatsrecht (1940-1945)*, Alphen a/d Rijn: Samson 4^e druk, 1947.
- Scholten, A.L., 'De secretarissen-generaal', in: J.J. van Bolhuis (red.), *Onderdrukking en verzet, Nederland in oorlogstijd* (deel 1), Arnhem: Van Loghum Slaterus 1950, p. 398-417 (deel I).

- Schoordijk, H.F.C., *Redelijkheid en billijkheid aan de vooravond van een nieuw millennium, Naar een Nederlandse common law*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1996.
- Schrage, E.J.H., 'In naam van het recht. Over de rechtspraak in en rond de Tweede Wereldoorlog', in: M. Berman & J.C.H. Blom (red.), *Het belang van de Tweede Wereldoorlog, de bijdragen voor het symposium op 22 september 1997 ter gelegenheid van de opening van de nieuwe behuizing van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, Den Haag: Sdu 1997, p. 33-58.
- Schrieke, J.J., 'Nederland's oude probleem: Bouw en bevoegdheden der landsregering III (slot)', *Nieuw Nederland* (7) 1940/4, p. 301-316.
- Schrieke, J.J., 'Adatrecht tegenover juristenrecht. Een oude tegenstelling in nieuw licht', *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlands-Indië* 1941/100, p. 425-437.
- Schrieke, J.J., *Bezetting Nederland en het Haagsche Landoorlogsreglement van 1907*, Amsterdam: Elsevier 1944.
- Siegfried, K.J., *Universalismus und Faschismus, Das Gesellschaftsbild Othmar Spann's. Zur politischen Funktion seiner Gesellschaftslehre und Ständestaatskonzeption*, Wien: Europaverlag 1974.
- Sijbranda, Klaas, 'Buitenwerking stelling het art. 14a tot 14L van het Wetboek van Strafrecht', *Het Rechtsfront* (1) 1941/8, p. 72-73.
- Sijbranda, K., 'Kinderstrafrecht en kinderprocesrecht gister en morgen', *Het Rechtsfront* (2) 1942/31, p. 103-104.
- Sikkes, J.H., ... *In geval van een vijandelijken inval, Ambtelijk gedrag in bezettingstijd en de daarvoor geldende aanwijzingen*, Deventer: Kluwer 1985.
- Sinzheimer, Hugo, *De taak der rechtssociologie*, Haarlem: Tjeenk Willink 1935.
- Soeteman, A., *Machtig recht, Een inleiding tot denken over recht*, Alphen a/d Rijn: Samson H.D. Tjeenk Willink 1986.
- Sontheimer, Kurt, *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik, Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*, München: Nymphenburger Verlagshandlung 2^e druk, 1964.
- Staatkundige richtlijnen*, (NSB brochure 5), z.p.: z.n. 1936.
- Staff, I., *Justiz im Dritten Reich, Eine Dokumentation*, Frankfurt am Main/Hamburg: Fischer Bücherei 1964.
- Stammler, R., *Die Lehre von dem richtigen Rechte*, Halle: Buchhandlung des Waisenhauses 1926.
- Steinmetz, B.J.F., 'Wetgevende macht en wetgeving in Nederland sinds de ambtsaanvaarding van Dr. Seyss-Inquart', *De Waag* 1940, p. 618-619.
- Stokvis, B., *Advocaat in bezettingstijd*, Amsterdam: Polak & Van Gennep 1968.
- Stolleis, M., *Recht im Unrecht, Studien zur Rechtsgeschichte des Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1994.
- Stolleis, Michael, 'Furchtbare Juristen', in: M. de Keizer, M. Heijmans-van Bruggen & E. Somers (red.), *Onrecht, Oorlog en rechtvaardigheid in de*

- twintigste eeuw* (Twaalfde jaarboek NIOD), Zutphen: Walburg Pers 2001, p. 105-123.
- Stomps, M.A.H., *Die Anthropologie Martin Luthers, Eine philosophische Untersuchung* (dissertatie), Frankfurt am Main: Klostermann 1935.
- Stomps, M.A.H., 'De filosofie van Martin Heidegger', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 1938, p. 267-280.
- Stomps, M., 'De universiteit in het nationaal-socialisme', *Nieuw Nederland* (7) 1941/12, p. 884-894.
- Stomps, M., 'Vrijheid', *Nieuw Nederland* (8) 1941/4, p. 291-301.
- Strauss, Leo, 'What is Political Philosophy?', in: Leo Strauss (red.), *What is Political Philosophy and Other Studies*, Glencoe: Free Press, p. 9-55.
- Strauss, Leo, *Natural Right and History*, Chicago: University of Chicago Press z.j.
- Stroom, G. van der, *Duitse strafrechtspleging in Nederland en het lot der veroordeelden*, Den Haag: 1982.
- Strupp, K., *Das internationale Kriegsrecht*, Frankfurt am Main: Joseph Baer & Co. 1914.
- Struyker Boudier, C.E.M., 'Heidegger in de Nederlanden', in: J. Aler (red.), *Martin Heidegger 1889-1976 filosofische weerklank in de lage landen*, (Reihe Duitse kroniek), Amsterdam: Rodopi 1991, p. 179-207.
- Stübing, G., *Der Status Berlins und die Besatzungsgerichtsbarkeit, Zum Problem der Jurisdiktion der alliierten und deutscher Gerichtsbarkeit*, Berlijn: z.n. 1988.
- Stuhldreher, Coen, *De legale rest, Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (dissertatie Amsterdam UvA), Amsterdam: Boom 2007.
- Taekema, Sanne, *The concept of ideals in legal theory* (dissertatie Tilburg), Tilburg: Schoordijk Instituut 2000.
- Tanja, G.J., 'De periode 1815-1918', in: A.G.C.M. Eyffinger (red.), *Compendium volkenrechtsgeschiedenis*, Deventer: Kluwer 1991, 2^e druk, p. 132-180.
- Taverne, B.M., *De taak van den strafrechter* (oratie Amsterdam UvA), Zwolle: Tjeenk Willink 1918.
- Taverne, B.M., 'Nulla poena ... Het oordeel van het Permanente Hof van Internationale Justitie over den regel "nullum crimen, nulla poena sine lege". Eene juridische kritiek en een pleidooi voor de analogie-gedachte', *Tijdschrift voor Strafrecht* (46) 1936, p. 1-35.
- Taverne, B.M., 'De Economische Rechter', *NJB* 1941, p. 491-499.
- Taverne, B.M., 'Eene wenk bestemd voor de appèlrechters in strafzaken', *NJB* 1943, p. 377-379.
- Telders, B.M., *Verzamelde geschriften, 6 delen*, Den Haag: Nijhoff.
- Telders, B.M., *Staat en volkenrecht, Proeve van rechtvaardiging van Hegel's volkenrechtsleer* (dissertatie Leiden), Leiden: Van Doesburgh 1927.
- Telders, B.M., 'Voorwoord', in: A.J. Bergsma (red.), *De staatsidee in hegel'schen geest*, Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & zoon 1931, p. [iii-iv].

- Telders, B.M., 'Is het gewenst, dat den Nederlandschen rechter de bevoegdheid toekomt, internationale verdragen en andere overeenkomsten rechtstreeks toe te passen? Zoo ja, welke invloed behoort daarbij aan de nationale wetgeving en/of aan interpretatie van Regeringswege te worden toegekend?', *Handelingen van de Nederlandse Juristenvereniging* (67) 1937/I, p. 1-45.
- Telders, B.M., 'De Joodsche geest en het recht', in: H.J. Pos (red.), *Antisemitisme en Jodendom, Een bundel studies over een actueel vraagstuk*, Arnhem: Van Loghum Slaterus 1939, p. 107-129.
- Telders, B.M., 'Oorlogsverordeningen', *NJB* (15) 1940/27, p. 553-561.
- Topitsch, E., *Die Sozialphilosophie Hegels als Heilslehre und Herrschafts-ideologie*, München: R. Piper & Co. 2^e druk, 1981.
- Tschudi-Madsen, Stephan, *The Supreme Court of Norway*, Oslo: Aschehoug 1998.
- Tummers, J.F.S., *De "nieuwere" richting in de strafrechtswetenschap kritisch beoordeeld*, Nijmegen: Malmberg 1911.
- Tummers, F., *De staatsleer der N.S.B. en Hegel*, Maastricht: Academische Sectie "Sint Robertus" van de Maria-Congregatie voor Heeren uit den hoogereren stand 1934.
- Twuijver, J.M. van, 'De rechtsstaat', *Het Rechtsfront* (1) 1941/8, p. 70-72.
- Valckenier Kips, J.H., *Staat en individu* (oratie Delft), Utrecht: A. Oosthoek 1909.
- Valckenier Kips, J.H., *De volksstaat*, Oisterwijk: De Ramshoorn 1939.
- Valkhoff, J., *Ontwikkeling van het eigendomsrecht in oorlogstijd* (oratie Amsterdam UvA), Haarlem: Tjeenk Willink 1945.
- Valkhoff, J., *Een eeuw rechtsontwikkeling, De vermaatschappelijking van het Nederlandse privaatrecht sinds de codificatie (1838)*, Amsterdam: Arbeiderspers 2^e druk, 1949.
- Van Genechten, Zijn berechting en veroordeling* (NIOD Bronnenpublicaties 2), Amsterdam: Buyten en Schipperheyn .
- Van Genechten* (Processen), Amsterdam: Buyten en Schipperheyn 1946.
- Veen, T., 'Van Apeldoorn en het Romeinse recht', *NJB* (66) 1991/41, p. 1654-1660.
- Veld, N.K.C.A. in 't, *De zuivering van artsen en advocaten, Een bijdrage tot de geschiedschrijving van de zuivering van het vrije beroep*, Den Haag: Staatsuitgeverij 1983.
- Veldman, Guusta, *Knackers achter prikkeldraad, Kamp Erika bij Ommen*, 1941-1945, Utrecht: Matrijs 1993.
- Ven, J.J.M. van den, 'De rechtspraak betreffende sociale verzekering en ambtenaren', in: J.J. van Bolhuis (red.), *Onderdrukking en verzet, Nederland in oorlogstijd* (deel 1), Amsterdam: Van Loghum Slaterus 1950, p. 549-558.
- Venema, D., 'De bewaking van het Recht tijdens de Duitse bezetting', in: P. Bovend'Eert, L. de Groot van Leeuwen & Th. Mertens (red.), *De rechter bewaakt, over toezicht en rechters*, Deventer: Kluwer 2003, p. 207-230.

- Venema, D., 'Van Apeldoorns *Inleiding* en de flexibiliteit van rechtsopvattingen', *Rechtstheorie en rechtsfilosofie* (32) 2003/1, p. 13-25.
- Venema, D., 'H.L.C. Hermans, Om des gewetens wille', *Pro memorie* (5) 2003/2, p. 427-428.
- Venema, D., 'Het recht en de rechterlijke macht tijdens de Duitse bezetting', in: J. Barendsen & D. Venema (red.), *De rechtbank Arnhem en de Duitse bezetting*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2004, p. 7-30.
- Venema, D., 'Formalism and Non-formalism in Occupied Holland and Belgium 1940-1945', in: *Logic, Argumentation and Interpretation*, (ARSP Beiheft 110) (22st World Congress of the International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy (IVR), Granada, Spanje), Stuttgart: Franz Steiner 2007, p. 142-147.
- Veraart, Wouter, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (dissertatie Rotterdam), Rotterdam: Sanders Instituut 2005.
- Verbrugge, A., 'De idee van de vrijheid in Hegels Staatsfilosofie', in: A. Leijen & A. Verbrugge (red.), *Hegel, Een inleiding*, Amsterdam: Boom 2002, p. 118-157.
- Verburg, M.E., *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie, Deel II: 1898-1940*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2001.
- Verburg, M.E., *De procureurs-generaal bijeen, Grepen uit de notulen van 60 jaar in vergadering*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2005.
- Verdross, Alfred, *Die Völkerrechtswidrige Kriegshandlung und der Strafanspruch der Staaten*, Berlijn: Hans Robert Engelmann 1920.
- Verdross, Alfred, *Abendländische Rechtsphilosophie, Ihre Grundlagen und Hauptprobleme in geschichtlicher Schau*, Wenen: Springer-Verlag 1958.
- Verheugt, J.W.P., *Inleiding in het Nederlandse recht*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 13^e druk, 2005.
- Verslag van de Staatscommissie Bezettingsrecht*, Den Haag: Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf 1955.
- Verviers, E., 'Een Nederlandsche Aristoteles van Valckenier Kips', *Nieuw Nederland* (1) 1934, p. 314-320.
- Verzijl, J.H.W., 'Is het gewenst, dat den Nederlandschen rechter de bevoegdheid toekomt, internationale verdragen en andere overeenkomsten rechtstreeks toe te passen? Zoo ja, welke invloed behoort daarbij aan de nationale wetgeving en/of aan interpretatie van Regeringswege te worden toegekend?', *Handelingen van de Nederlandse Juristenvereniging* (67) 1937/I, p. 1-58.
- Verzijl, J.H.W., 'De inrichting van het Duitse bestuur', in: J.J. van Bolhuis (red.), *Onderdrukking en verzet, Nederland in oorlogstijd* (deel 1), Arnhem: Van Loghum Slaterus 1950, p. 324-331.
- Verzijl, J.H.W., *International law in historical perspective*, (12 delen), Leiden: Sijthoff 1968-1998.

- Vijf nota's van Mussert aan Hitler over de samenwerking van Duitschland en Nederland in een bond van Germaanse volken 1940-1944*, Den Haag: Nijhoff 1947.
- Villiger, Mark E., *Customary international law and treaties, A manual on the theory and practice of the interrelation of sources*, Den Haag: Kluwer Law International 2^e druk, 1997.
- Vlugt, W. van der, *Algemeene inleiding tot de rechtsgeleerdheid*, Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & zoon 1925.
- Vogel, J. & P. Schulten, 'Het dwaalspoor van een praktisch staatsrecht, Jaap Schrieke (1884-1976)', in: P.J. Knegtman, P. Schulten & J. Vogel (red.), *Collaborateurs van niveau, opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam*, Amsterdam: Vossiuspers AUP 1996, p. 30-154.
- Vranken, J.B.M., *Algemeen deel* (Mr. C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht), Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1995.
- Vries, H. de, 'Volk, staat en recht', *Nieuw Nederland* (3) 1937/12, p. 913-925.
- Vrijland, C.W.D., 'Naar de nieuwe tijd', in: *De Hoge Raad der Nederlanden, 1838-1988. Een portret*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1988, p. 64-65.
- Waele, Henri de, 'Commemorating Robert Regout (1896-1942). A Chapter from the History of Public International Law revisited', *Journal of the history of international law* (7) 2005/1, p. 81-102.
- Wagner, A., 'Die Umgestaltung der Gerichtsverfassung und des Verfahrens- und Richterrechts im nationalsozialistischen Staat', in: *Die deutsche Justiz und der Nationalsozialismus, Band 1*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1968, p. 189-366.
- Wagner, A., *Der Volksgerichtshof im nationalsozialistischen Staat*, (Die deutsche Justiz und der Nationalsozialismus Band 3), Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1974.
- Walther, Manfred, 'Het der juristische Positivismus die deutschen Juristen im 'Dritten Reich' wehrlos gemacht? Zur Analyse und Kritik der Radbruch-These', in: Ralf Dreier & Wolfgang Sellert (red.), *Recht und Justiz im 'Dritten Reich'*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1989, p. 323-354.
- Warmbrunn, W., *The Dutch under German Occupation 1940-1945*, Stanford: Stanford University Press 1963.
- Weber, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*, Tübingen: Mohr 4^e druk, 1956.
- Weenink, P.B., *Mr. J.P. Hooykaas, 1934-1940-1945* (doctoraalscriptie Amsterdam UvA), 2006.
- Weinkauff, H., 'Die deutsche Justiz und der Nationalsozialismus. Ein Überblick', in: *Die deutsche Justiz und der Nationalsozialismus, Band 1*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1968, p. 17-188.
- Weisberg, R.H., *Vichy Law and the Holocaust in France*, New York: New York University Press 1996.
- Weijtens, W.M.A., *Vervloekten*, z.p.: z.n. 1945.
- Weijtens, W.M.A., *Hoor en wederhoor*, z.p.: z.n. 1946.

- Weitjens, W.M.A., *Onze nationaal socialisten*, Den Haag: Albédon 1946.
- Weitjens, W.M.A., *Menschen zonden uniform*, z.p.: z.n. 1946.
- Weitjens, W.M.A., *Ter informatie*, z.p.: z.n. 1946.
- Weitjens, W.M.A., *Weitjens pleitnota*, Tribunaal 's-Gravenhage, 7e kamer 26 april 1948, z.p.: z.n. 1948.
- Wie wat waar jaarboek*, Leiden: Sijthoff 1944.
- Wiel, A.M. van de, 'Rechtspleging onder bijzondere omstandigheden, De Hoge Raad en de Duitse bezetting', *Recht en Kritiek* 1983/9, p. 437-467.
- Wigersma, B., *G. J. P. J. Bolland, Een schets*, Haarlem: Bossevain 1922.
- Wigersma, B., *Verhandlungen des Hegelkongresses*, (3 delen), Tübingen: Mohr 1931-1934.
- Wigersma, B., *Richtlijnen en schets eener redelijk-democratische staatsinrichting voor Nederland*, (Waagreeks No. 1), Bussum: Van Dishoeck 1936.
- Wigersma, B., 'Der Nationalsozialismus als Fortschritt im Bewusstsein der Freiheit', *Europäische Revue* (16) 1940, p. 390-395.
- Wigersma, B., 'Eigendom', *De Waag* 1940/45, p. 581.
- Wigersma, B., 'Aan de lezers van "De Waag"', *De Waag* 1940, p. 634.
- Wigersma, B., 'Das Leben der Philosophie in den Niederlanden und sein Verhältnis zur Politik', *Deutschlands Erneuerung* (26) 1942/5, p. 229-237.
- Wigersma, B., 'Die Fortsetzung der klassischen Deutschen Philosophie in den Niederlanden und die Möglichkeit ihres Einflusses auf das sittliche und geistige Leben des Abendlandes', *Zeitschrift für Deutsche Kulturphilosophie, Neue Folge des Logos* 1943, p. 22-38.
- Wigersma, B., *Inleiding tot het wijsgerige denken*, Bussum: C.A.J. van Dishoeck 2^e druk, 1948.
- Wigersma, B., *De gang der westersche cultuur, Een bijdrage tot de filosofie van de geschiedenis van onzen tijd*, Den Haag: Nijhoff 1955.
- Wijckerheld Bisdom, C.R.C., 'De Duitse strafrechtspraak', in: J.J. van Bolhuis (red.), *Onderdrukking en verzet, Nederland in bezettingstijd* (deel 1), Amsterdam: Van Loghum Slaterus 1950, p. 517-548.
- Wijsman, J.H., *Echtscheidingsgronden in Nederland en de United States of America* (dissertatie Leiden), Amsterdam: z.n. 1946.
- Wijthoff, S.J.M., 'Schets uit de strafzaal. Een spel van recht?', *Het Rechtsfront* (1) 1941/16, p. 168-169.
- Wolff, Ernst, 'Municipal Courts of Justice in Enemy Occupied Territory', *Transactions of the Grotius Society* (29) 1944, p. 99-118.
- Wouters, Nico, *De Führerstaat, Overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tiel: Lannoo 2006.
- X, 'Occupatio bellica', *Frankfurter Zeitung* 4 augustus 1940, p. 3.
- Zaaijer, H.R. de, 'Law enforcement', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 1946/245, p. 9-18.

- Zee, Nanda van der, *Om erger te voorkomen, de voorgeschiedenis en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam: Meulenhoff 1997.
- Zondergeld, G.R., *Een kleine troep vervuld van haat, Arnold Meijer & het Nationaal Front*, Houten: De Haan 1986.
- Zorn, P., *Deutschland und die beiden Haager Friedenskonferenzen*, Stuttgart: 1920.
- Zwaan, J. (red.), *De zwarte kameraden, Een geïllustreerde geschiedenis van de NSB*, Weesp: Van Holkema & Warendorf 1984.
- Zwaan, Ton, *Civilisering en decivilisering, Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (dissertatie Amsterdam UvA), Amsterdam: Boom 2001.
- Zwaardemaker, A.F., *De historische rol der rechterlijke macht en haar nationale taak*, (Waagreeks nr. 9), Bussum: C.A.J. van Dishoeck 1940.
- Zwaardemaker, A.F., 'Prof. Dr. J. van Loon, President van den Hoogen Raad der Nederlanden', *De Waag* 1941, p. 457.
- Zwaardemaker, A.F., 'Latijnse en Germaanse rechtsopvattingen', *Waag* (5) 1941/21, p. 317.
- Zwaardemaker, A.F., 'De beteekenis van het uitheemsche vonnis in het recht van de Republiek der Verenigde Nederlanden', in: L.J. van Apeldoorn & e.a. (red.), *Opstellen aangeboden aan Prof. Jhr. Dr. D.G. Rengers Hora Siccama 1906-1942*, Utrecht: Boekhandel H. de Vroede 1942, p. 37-69.

Digitale bronnen

Websites

(geraadpleegd 10 september 2007)

<http://opc.uva.nl:8080>

On-line catalogus van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

<http://www.constitution.org/fed/federa00.htm>

Tekst van James Madison, John Jay en Alexander Hamilton, *The Federalist Papers* 1787-1788.

<http://www.derlebensbaum.com/book-08.doc>

Website van F. Rost van Tonningen-Heubel met onder andere brieven van haar echtgenoot M.M. Rost van Tonningen.

http://www.dbnl.nl/tekst/pres003onde01_01/index.htm

Tekst van Presser, *De ondergang* 1965.

<http://www.documentarchiv.de/ns.html>

Website met historische documenten, waaronder Duitse wetteksten uit de periode 1933-1945.

<http://www.hetillegaleparool.nl>

Doorzoekbare afleveringen van *Het Parool* 1940-1945.

<http://www.iamb.info>

Website van de International Advisory and Monitoring Board (IAMB), die sinds 2003 de regeling van de olie-export uit Irak controleert.

<http://www.ibizweb.nl/borger>

Website over Jan Börger.

<http://www.icj-cij.org>

Website van het Internationaal Gerechtshof (Den Haag).

<http://www.ihffc.org>

Website van de International Humanitarian Fact-Finding Commission (IHFFC), die controleert of partijen bij een conflict zich houden aan regels van internationaal recht.

<http://www.icrc.org/ihl>

Website van het Internationale Rode Kruis met veel teksten van verdragen inzake internationaal humanitair recht.

<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN>

On-line versie van het Biografisch Woordenboek van Nederland.

<http://www.kabinetderkoningin.nl>

Website van het Kabinet der Koningin.

<http://www.kb.nl/kranten>

Doorzoekbare database van enkele kranten.

<http://www.let.rug.nl/~usa/P/ja2>

Website met verschillende teksten van John Adams.

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

<http://www.mazal.org>

Website met documenten met betrekking tot de holocaust, onder andere van de tribunalen van Neurenberg 1945-1949.

<http://www.nationaalarchief.nl/nieuws/nieuws/ambtenarenverbod.asp?ComponentID=7378&SourcePageID=5074#1>

Artikel over het ambtenarenverbod.

<http://www.nikhef.nl/~a17/>

Website over en met teksten van A. Börger.

http://www.niod.nl/nl/documents/InterviewmetWimmernw_001.doc

Volledige versie van het interview van A.E. Cohen met F.F. Wimmer, dat deel is gepubliceerd in Blom e.a., *A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd*, Amsterdam 2005.

<http://www.olijfmetperen.nl>

Website van de families Rodrigues Pereira en Jessurun d'Oliveira, met onder andere het artikel van H.U. Jesserun d'Oliveira, 'De arisering van mijn tante Els'.

<http://www.parlement.com>

Website van het Parlementair Documentatiecentrum met onder andere gegevens van parlementariërs vanaf 1813.

<http://www.wetenschapsagenda.leidenuniv.nl/index.php3?m=2&c=137>

Tekst van de protestrede van R.P. Cleveringa, 26 november 1940.

<http://www.yale.edu/lawweb/avalon>

Project van Yale Law School met vele rechtshistorische documenten, onder ander met betrekking tot het Internationale Neurenbergtribunaal.

Beeldmateriaal

... *meer dan regeltjes*, Den Haag: De Hoge Raad 2006 (dvd).

Overige bronnen

Gevoerde gesprekken

- *Mr. C.W. Dubbink* 7 december 2005
- *Mr. Van Dijken* 4 oktober 2006
- *Mw. A.M. van Lookeren*
Campagne-Taverne en
mr. van Lookeren Campagne 10 oktober 2006
- *Mw. Otten-Nypels* 11 november 2006
- *Mr. Paulussen* 11 oktober 2006
- *Mw. mr. A.A. Schwartz* 24 oktober 2006
- *Mr. Rob Smits* 31 oktober 2006

Personenregister

- Aalberse 38
Aalders 287
Abas 6
Adams 4, 96, 102
Algra ... 78, 88, 160-161, 164, 187
Althaus 141, 182, 195-196, 217,
296-298, 300, 302, 305, 314
Aly 63-64, 67
Anderbrügge 19
Andreae 333
Anema 18, 57, 64, 69, 157
Angeren, van 143-144, 147,
196-197
Angermund 26, 52, 205, 298, 319
Apeldoorn, van ...6, 40-43, 55, 72,
80, 85-86, 88-92, 101, 106-
108, 116, 118-120, 125, 127,
132, 136, 182
Arendt 374
Aristoteles 39, 113, 151
Asbeck, van 148
Asch van Wijck, van ...1, 37, 159,
170, 234, 237, 246, 301
Bakels 324
Bakhoven 271
Bakker, A.E.M.A. 207
Bakker, D. 119
Bakker, Th. 233
Barendsen ...1, 144, 173, 221, 224,
229, 237, 250, 257, 267, 307,
312, 341-342, 351-353, 359
Barge 344
Barth 177
Bartstra 173
Bauman 374
Bäumler 57
Baxter 135, 139, 141
Beccaria 109-110, 112
Beeck Calkoen, van 315
Beer Poortugael, den 130-131,
137-138
Beernaert 139
Belinfante 151, 166
Bellefroid 96, 142
Bemmelen, van 93, 118, 141,
157, 170, 172, 225-226, 302
Beneditty 27, 48, 85, 98, 115-
116, 300-301
Benvenisti 132, 136, 139, 141,
170
Berckel, van 264, 304, 318
Berg 177
Berger ... 142, 237, 301, 305, 355
Bergh, van den 75-78, 96
Bergsma 30, 45
Bernhard, prins 215, 221
Besier, B.J. 175
Besier, L.Ch. 163
Besten, den 335
Bie, de 179, 317, 333
Bijl de Vroe 318
Binsbergen, J. van 313
Binsbergen, W.C. van 109, 114,
122
Bismarck 18
Bloemarts 310-311, 313
Blokzijl 32
Blom 2, 16, 148, 159, 181, 189,
194, 197-198, 200, 203, 206,
215, 230
Boas 300-301, 312
Boeijen, van 197
Boelhouters 250, 303, 316
Boer, de 164, 175
Bogaert, van 3
Bolhuis, van ...135, 143, 147, 158,
180, 352
Bolland 10, 19, 28-32, 38, 47,
71, 85, 301

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

Bom	270	Christus	326
Bommezijn	304	Clause	139-140
Bondam	334	Cleveringa	146-147, 159, 164, 168, 174-175, 179, 220, 230, 265, 297, 305, 308, 321, 330, 344, 376
Bonhoeffer	27	Coebergh van den Braak	344
Boon	6	Cohen Stuart	134
Börger	27	Cohen, A.E.	194, 197, 200
Borgerhoff Mulder	264	Cohen, D.	183
Bortel, van	309	Colijn	45, 135, 323
Bosch ridder van Rosenthal ...	147- 148, 288	Couvée	92, 95, 248, 307, 316, 366-367
Bothe	170	Creveld, van	300-301
Bouter, de	87, 94	Croon	330
Bouwens	90	Dante	43
Brainich von Brainich Felth ...	150- 151, 165	Dapperen, van	262
Brandeler, van den	318	Dauids	2
Brandhof, van den	152-153	Debye	2
Brandt, van den ...	1, 49, 250, 307, 315-316	Delsing	62, 92
Brauw, de	321	Denijs	91, 365
Brink, ten	134	Derkx	33-34
Broszat	18, 59, 63, 65, 67	Diephuis ...	303, 307, 318, 332, 339
Brouwer	36	Dietrich	26
Brouwers 53, 69, 87-89, 114, 118, 120-121, 334		Dijkhuis	88, 105
Brown Scott	134	Does, van der	47
Brueys Tack	52	Domela Nieuwenhuis	112
Bruins	243	Donders	36
Brünneck, von	107	Donker, G.	377
Burg, van den	59, 66, 99	Donker, L.A.	164, 175
Buruma	109	Donner	1, 11, 145-146, 148, 151, 157, 159-160, 163, 181, 220, 223, 237, 264, 280, 301, 305, 308-309, 319, 321, 324, 327-328
Calmeyer	79-80, 360-362	Dons	309
Campert	2	Doper	29
Canes	300-301, 312	Dorhout	235
Carp, E.A.D.E.	35, 43	Dries, van den	143, 151-152, 159, 162-164, 166, 170-171, 175, 222-223, 281, 283, 297- 298, 321, 325, 356
Carp, J.H. ...	34-37, 43, 50, 56, 60- 63, 66, 68-70, 72-73, 92-95, 98-104, 106, 120-124, 128, 135-136, 147, 167, 197, 200- 205, 256, 258-261, 265-270, 272-275, 286, 292, 306, 312, 329, 331, 342-346, 380	Dubbink	215, 219
Cassese	139-140	Dubois	37
Cassirer	18, 27, 33, 60, 62, 65	Dufour	222, 308
Chamberlain	39	Duguit	77
Christiansen	136, 183		

PERSONENREGISTER

- Duijnstee 95
Dulleman, van ..241-245, 250-252
Dunk, von der 2
Dunné, van 27, 170, 176, 271,
322, 366
Duynstee 114-115
Duys 332
Dworkin 6-7, 374-375
Dyzenhaus 190
Eck, van 148
Eerden, van der 248
Eggens 27, 377
Eichmann 374
Eigeman 62
Eyffinger 131, 139
Eyssell 76-77, 100
Faber 11
Falkenhausen 136-137
Farias 26
Feenstra 4
Feilchenfeld 138
Feith 308
Feitsma ... 228, 309, 316, 330, 364
Feldmeijer 326
Feltz, van der 250
Fentener van Vlissingen 347
Fetter 37
Feuerbach 109, 114
Fichte 33
Fick 223, 280, 283, 323, 325
Fijnaut 111-112
Fischböck 194
Flentge 30, 92
Fleuren 151, 162, 166-168, 173
Flier, van der 223, 283, 357
Forsthoff 105
Fraenkel 91, 157, 259
François ..133-134, 136, 143, 147-
148, 150, 158-159, 167, 170,
180-181, 215, 217, 297
Frank 41, 52, 55, 86, 120-121,
127, 221, 323
Franken, H. 6
Franken, M. 300-301
Fraser 187, 373-374, 378
Frederiks 196, 221
Freisler 41, 105, 120, 123, 221
Frijtag Drabbe Künzel ... 80, 180-
181, 196, 206-209, 212, 218-
219, 251, 253
Frima 94, 277
Fruin 50-54, 61, 68, 87, 90-91,
101-102, 104, 106-108, 120,
197, 244, 246, 248, 267,
280-281, 295-296, 307, 313,
316, 320, 343, 346-347, 349,
355, 363-364, 366, 369, 375
Fruytier 319
Fünten, aus der 183
Gallin 182, 277
Garner 133
Geelkerken, van 44
Gelein Vitringa, J. van ...303, 321-
322, 325, 328, 366
Gelein Vitringa, L.J. van 317
Gelinck 248-249
Genechten, van 42-43, 56, 60,
69, 73, 79, 87, 125, 197, 246,
253-254, 256-259, 262-263,
265-266, 270, 300, 316, 331,
338, 341
Gentile 18
Gerbenzon ...78, 88, 160-161, 164,
187
Gerbrandy 143-144, 146, 196
Geus, de 1, 180, 255-259,
262-263, 265-266, 272-275,
342
Goedewaagen 18, 26, 32-35, 56,
60-61, 66, 68-69, 72, 87, 102
Goethe 58
Göring 245
Goseling 144, 179, 279
Grassmann 137, 170
Griffin 58, 64-66
Grijp, van der 257, 332
Grinten, van der 318
Gritter 241
Groen van Prinsterer 177
Groeneboom ... 155-156, 237, 334
Groenendaal 251-252
Groenewegen 234-235, 271

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

- Groenhuijsen ... 109, 111-112, 116
 Groot 314-315
 Groot, H. de 8, 89, 146
 Grooth, de 354
 Groot-van Leeuwen, de ..145, 179,
 189-190, 216, 297
 Grosswald Curran 188
 Gruys 80
 Guldemond 29, 31
 Haak 2
 Haersolte, van 27, 31
 Haffmans 324
 Haga 265, 304, 318, 321
 Halbertsma 264
 Hamel, van 75, 111-112
 Hamelink 316
 Hamilton 3
 Hannema 224, 237, 247, 250,
 259, 319
 Harberts 331
 Harinxma thoe Slooten, van ... 309
 Hart 5-7, 373, 378
 Hartl 123
 Hartog, de 300-301
 Hartogs 152, 334
 Hauriou 24, 86
 Havenaar 29, 35, 38-39, 45-47,
 49, 66, 69, 104
 Hayek, von 32
 Hazelhoff Roelfzema, E. 259
 Hazelhoff Roelfzema, W.U. .. 259,
 265, 268, 270, 272, 306, 319,
 332, 341-342
 Hegel 10, 17-33, 35-36, 44-48,
 57, 60-61, 72, 78, 85, 87, 97-
 98, 102, 104, 110, 113, 122,
 125, 376
 Heggen 34
 Heidegger 26, 32
 Heijden, C. van der 2, 15-16,
 159, 189, 215, 379
 Heijden, H.A.M. van der 2, 43-
 44, 62, 80, 86-88, 92, 95,
 100-102, 105, 124-125, 343
 Heijmeijer 229
 Hekking 307, 318
 Henssen 50-52
 Hermans, H.L.C. 1, 11, 150,
 173, 177, 179, 195, 220,
 229-230, 303-304, 307, 320,
 323-324
 Hermans, W.F. 184
 Herzberg 210, 360
 Hessing 29-32, 36, 45
 Hest, van 366, 375
 Heyde 20-23
 Heymans 95
 Heyst, van ..55, 90, 108, 123, 232,
 316, 319, 339, 357, 363-364,
 367
 Hijink 223
 Hijmans 84-86, 93, 127
 Hioolen 334
 Hirschfeld 158, 160, 176, 185,
 187, 200, 348, 353
 Hitler 15, 19, 21, 30, 40, 41-42,
 44, 49, 57-59, 62-65, 67, 70-
 73, 86-91, 94-95, 102, 105,
 119, 123, 136-138, 155-157,
 173, 182-184, 194-195, 200-
 206, 209, 216, 224, 256, 269,
 277, 283, 326, 350, 354
 Hochhut 188
 Hoekema 74
 Hoidal 177
 Holls 130-131
 Holthe tot Echten, van 147
 Hoo, de 243
 Hoogers 3
 Hoogveld 96
 Hooykaas .. 46, 55, 79-80, 109,
 112-115, 117-118, 121-124,
 136, 145, 154-155, 182-183,
 185, 196-199, 212, 214-215,
 218, 220, 225, 227, 231,
 242-243, 246, 251, 256-258,
 277, 281, 289-290, 297, 300,
 311, 316, 319, 325, 336, 357,
 376
 Houten, van 75
 Houwink 318
 Hull 139-141

PERSONENREGISTER

- Hülsmann 309-310, 315
 Hustinx 316, 350-351, 356
 Hylkema 48-49, 60, 66, 68, 72-73, 89, 90, 256
 Idenburg 80
 Imhoff, van 349, 355-356, 369
 Irene, prinses 221
 Itersen, van 80, 322
 Jacobs 246, 250, 329
 Jager, de 308
 Jansen, C.J.H. .. 1-2, 41, 75-82, 86-87, 96, 107, 109, 112, 114-115, 119, 130, 140, 150, 174, 189-190, 198, 215, 219
 Jansen, J. 38-39
 Jansens 308
 Jansma 167, 352
 Jaspas 319
 Jaspers 74-77
 Jay 3
 Jhering 97
 Joekes 135
 Jong, J. de 48
 Jong, L. de 1, 16, 28, 31-32, 39, 41, 46-48, 137, 158-159, 175-176, 183-184, 194, 196, 200, 211, 221, 245, 256-258, 260, 263-265, 269-270, 272, 274, 281, 298, 300-301, 311, 323, 348
 Jonge, de 16, 28, 31, 35-36, 38-40, 44-49, 56-57, 62-63, 68, 70-71, 77, 100-101, 104, 107
 Jonghe, de 136-137
 Joosten 44
 Jorissen 319
 Kadt, de 59, 62
 Kalmthout, van 112
 Kampstra 51, 56, 120, 147, 224, 238-239, 307, 313, 315, 319
 Kant 18-19, 21-22, 33, 89, 91, 96-97, 99, 101, 110, 113, 176
 Kate, ten 35, 298, 324-325
 Kattenbusch 304, 319, 335
 Kautsky 66
 Keilholz 358
 Kelsen 33, 36, 66, 81, 89, 98-99, 138
 Kerkhoven 16, 35-36
 Kershaw 15, 17, 58, 62, 70, 86, 89, 105, 283
 Kiesewetter 19
 Kisch 210, 301, 360
 Klatter 212
 Kleinenhammans 315
 Klemann 159, 189, 235, 242, 245, 249, 293
 Klemm 195-196, 218, 281, 356, 366
 Klenner 22
 Klomp, H.W.E. en P.C. 312
 Kock, de 38
 Koellreutter 45, 95
 Koenders 196, 281-283, 356
 Kohlrausch 262
 Kok 1, 220, 263-264, 303, 308, 333, 380
 Kollwijn ... 127, 159, 171, 175, 215
 Kop 301, 309, 316, 333
 Koppen, van 35, 298, 324-325
 Korteweg 195, 199, 228, 335
 Kortmann 150
 Körper 152-153
 Kossmann 148
 Kusters 135-136, 142-143, 145, 149, 151-152, 157-158, 163, 167-168, 170, 172, 178-179, 216, 276, 297, 301, 303, 321, 328
 Krabbe 35-36, 61, 75, 82, 86, 92, 95-102, 105, 113
 Kranefuss 47
 Kranenburg 5, 7, 86, 92-93, 98, 171
 Krimpen, van 79-80
 Krone 51, 91, 95, 107, 312-313, 364
 Krop 29, 33, 35

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

- Krug 195, 234, 270, 286, 305, 367
- Kruithof 270
- Kulmbach 307
- Kuyper 101
- Kwiet 158, 194
- Lagerwey 36
- Lammers 8, 10-11, 181, 190
- Langemeijer 41, 82, 89, 115, 117-119, 136-137, 172, 215, 360
- Larenz 18, 25, 29, 72, 78, 89, 95, 102, 105, 116, 127, 221
- Lauterpacht 75, 132-134, 136-138, 140, 168, 170, 172, 175, 195, 205, 217, 297, 355, 366
- Leeuw, van der 27, 36, 327
- Leeuwen, van .. 248-249, 271, 309, 315
- Leibniz 39
- Lely 37
- Leopold 237
- Lewe van Nijenstein 313, 318
- Ley, van de 319
- Lier, van 300-301
- Limburg Stirum, van 257
- Lincoln 131
- Lindenbaum 7, 76, 91
- Lisman 319
- Liszt 111, 116
- Loeff 268, 271, 315, 332-333
- Lokin 75, 77, 96, 114-115, 215, 377
- Lombroso 111
- Loock 177, 180
- Loof 150
- Lookeren Campagne, van 220, 226, 243, 310
- Lookeren Campagne-Taverne, van 220, 226, 243, 310
- Loon, van 55-56, 79, 159, 170-171, 183, 197-198, 219-220, 222-223, 228, 230, 237, 242, 280-281, 283, 309, 317, 319-326, 328, 334, 336, 347, 367, 380
- Losecaat Vermeer ... 146-147, 164, 168, 174, 179, 184, 215, 223, 230, 265, 280, 284, 305
- Louter, de 135, 141
- Louwes 243
- Lucas 108
- Lunteren, van 34-35, 45-47, 53-56, 78, 108, 115, 120, 127, 217, 220, 280, 307, 318, 320, 327-329, 334
- Luther 26
- Maanen, van 77
- Machiavelli 2, 43-44, 125, 333
- Madison 3
- Maitland 236, 259, 272, 307, 311, 317, 319-320, 332, 349
- Majer 58, 67, 73, 95, 102, 105
- Manen, van 74
- Marres 306, 316
- Martens 139-140
- Marx 70, 115, 300-301
- Mathon 143
- Mazel 1, 112, 147, 155, 158-160, 162, 171, 184, 189, 219-220, 281, 298, 301, 307, 321, 323-326, 350
- McNair 167
- Meckmann 302, 321, 328
- Meershoek 52, 54, 379
- Meertens 2, 30
- Meeuwen 264, 304
- Meihuizen 11, 47, 133, 144, 151, 158-159, 166, 176, 180, 220, 251-252, 264, 271, 310, 324, 348, 377
- Meijer 39, 327
- Meijers 27, 174, 215, 297
- Meischke 257
- Menthon Bake, de 321, 328
- Mertens ... 9, 19, 23, 97, 145, 179, 186-187, 216
- Meulen, van der .. 41-42, 106, 223, 238, 248, 266-268, 272, 280, 314-315, 333
- Meursen 34-35

PERSONENREGISTER

Meyers ... 37-39, 42, 44, 47, 49-50, 201-203, 323	Nippold 133, 140
Meyjes 207	Nispen tot Sevenaer,
Michielsen .. 1, 141, 152-153, 160-162, 183, 185, 187, 310, 367-368	C.M.O. van ... 159, 161, 164, 167-168, 171, 175, 178, 181, 215, 265, 352 359
Middelberg 80, 287, 361, 363	Nispen tot Sevenaer,
Milders 116, 118-120, 247	F.C.C.M.T. van 353, 359
Mohr 31	Nispen tot Sevenaer,
Mok 2, 159, 176	F.J.M. van 352, 359
Molen, van der 148, 157, 175, 177	Nispen tot Sevenaer,
Mollerus 247, 312	W.J.C.M. van 301
Montesquieu 3-4, 60, 110	Nollkaemper 142
Morgenstern 160-162, 167, 169, 171-172, 195, 205	Nolte 57
Moritz 134, 138, 170, 207, 263	Nypels 159, 223, 237, 280, 318
Mosse 16, 40, 57, 59, 63, 67	Okken 307, 319
Mulder, G.E. 1, 226, 258-261, 267, 271-275, 374	Oosten Slingeland, van 358
Mulder, A. 241	Oppenheim 75, 132-134, 136-138, 140, 147, 168, 170, 172, 175, 195, 205, 217, 297, 355, 366
Müller 188	Opstall 317, 338
Muller Jzn 344	Otterspeer 28, 31, 85
Muller, E.R. 153, 353	Oudemans 26, 174
Muller, N. 226, 302, 304	Oven, van 100, 118, 215, 304
Mussert 30-31, 33, 36-40, 42, 44, 46-50, 56, 59, 64, 66, 68, 71, 103, 127, 135, 197-198, 200-204, 256, 266, 270, 280, 307, 323, 345	Ovink 33
Mussolini ... 18, 21, 36, 40, 44, 47, 58-59, 61, 64-65, 67-68, 70, 72-73, 157	Pacelli 47
Nabulsi 131	Patzig 39
Nachenius 200	Paulson 186
Napoleon 20, 130	Paulussen 316
Naumann 234, 270	Paxton 15, 128
Nelemans 308	Pels 59
Nestler 207	Peperzak 19
Neumann 205	Petit 271, 304, 306, 319
Nève 40-41, 86	Pieters 143
Nietzsche 18, 26, 58, 60, 96	Plas 162
Nieukerken 133, 135, 144, 146	Plato 39, 60, 113
Nieuwenhuis 52-54	Poelje, van 221
Nieuwhuis 304, 319	Poerink 308
Nijboer 115, 122, 176	Polak, E. 300, 310-311, 319
Nije 116, 121, 123	Polak, J.A. 1, 301
	Polak, M.V. 4, 176
	Poliakov 57
	Pompe 114-116, 118, 122, 163, 321, 350

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

- Pos 27, 33-34
 Pot, van der 96, 144, 148-151,
 156, 161, 165, 167, 171, 319
 Presser 49, 183, 299, 359-360
 Preuß 214
 Prez, de 34, 307
 Prins, A. 111
 Prins, M.I. 151
 Prins, S. 238
 Quack 75
 Quast 267-268, 274
 Quisling 177, 180, 203
 Raa, C.M.G. ten 254, 261
 Raa, J.A.R.C. ten 307, 320
 Rabl 79, 83, 142, 182-184, 195,
 201, 277
 Rabus 1, 136, 141-142, 160,
 162, 169, 181
 Radbruch 6, 9, 185-187, 210,
 368
 Rademaker 123
 Rambonnet 341
 Randwijk, van 146, 235
 Rappard, van 296
 Rauter 140, 184, 194, 197, 210-
 212, 227, 231, 246, 269, 274,
 277, 288-289
 Rebmann 196, 214, 248, 269
 Regout 137
 Regteren Altena, van 321, 328,
 335
 Reigersman 246
 Reinier 267-268, 274
 Rengers Hora Siccama 40, 79-84,
 112, 127, 197
 Reydon 49, 269
 Reyers 152, 220, 314, 324, 334
 Riemen 37
 Rijke, de ..246-248, 257, 322, 324
 Ritterbusch 194
 Rocco 58, 69
 Roling 64
 Röling 115-116, 119, 140, 224,
 226-227, 339-340, 342
 Rombach 156, 183, 301
 Romijn 12, 143, 145-146, 148,
 152, 158-159, 178, 190, 194,
 198, 219, 269, 275-276, 292,
 300, 315, 344, 377
 Romondt 326
 Rosenberg 57, 59, 62-64, 67, 69,
 73, 88, 102, 122, 177, 180
 Rösener Manz 343
 Rost van Tonningen ... 47, 49, 202
 Rousseau 27, 60, 69
 Royen, van ... 62, 70, 88, 90, 101-
 102, 105, 123, 222, 228, 312,
 358
 Rueb 179
 Ruiter, de 1, 11, 80, 82, 151-
 152, 157, 159-160, 162, 191,
 220, 301, 305, 309
 Russel 249
 Rutgers van der Loeff 312-313
 Rutgers, J. 135
 Rutgers, V.H. 157, 166, 172,
 177, 180
 Rùthers ..24-26, 41, 77-78, 85-86,
 89, 95, 121, 187, 261
 Ruyter van Steveninck, de 344
 Sandmo 177
 Sas, van 2, 143
 Sasse van Ysselt 214
 Sassen 28, 34-35, 338
 Savigny, von 24, 78, 82, 89
 Schadee 313
 Schaeck Mathon, van 310
 Schaffmeister 241, 253
 Schaik, van 295
 Schellen 85
 Schelling 33
 Schenkeveld 352, 358-359
 Schepers 133
 Schilder 47-48, 177
 Schillings 350
 Schimmelpenninck 37
 Schindler 130-131
 Schmidt 44, 194, 236, 270, 274
 Schmidt auf Altstadt , von 2,
 159, 162

PERSONENREGISTER

- Schmitt 18, 24, 36, 65, 67, 72,
78, 85-87, 92, 98-99, 101,
105, 127
- Schöffner 32, 36, 39, 60
- Schokker 243, 251
- Scholte 344
- Scholten 5, 27-28, 84-85, 95,
106-107, 116, 229, 308, 366
- Scholtens 148, 181, 196, 238,
246, 272, 356
- Schönherr 214
- Schoordijk 377
- Schouten 135
- Schrage 2, 210
- Schrieke, B.J.O. 158
- Schrieke, J.J. 26, 32, 34, 52,
55-56, 68, 72, 79, 88, 92, 94,
100, 103-105, 107, 114, 128,
142, 147, 155, 158, 179-181,
184, 195-201, 210, 213, 217,
219-224, 228-234, 236-237,
239-240, 246-253, 255, 256,
261, 263-265, 268-271, 273-
274, 277, 279-280, 283, 286-
287, 303, 305, 308, 311-314,
316-317, 321-323, 325-327,
329-330, 335-336
- Schröder 315, 338
- Schulten ...147, 198-200, 229-230
- Schurmann 167
- Seiffert 195-196, 198, 228, 232-
233, 317, 360
- Semplonius 234, 266, 314-315,
329-331, 357
- Servatius 284, 321, 328
- Seyffardt 269, 332
- Seyss-Inquart 136, 163, 177,
181, 183, 194-195, 199-203,
205, 207-211, 213-214, 216-
218, 224, 227, 231-232, 238,
242, 245, 256, 263, 274-275,
277, 281, 287, 296-297, 300,
302, 304, 307, 313, 321-323,
326, 349-350
- Siegfried 113
- Sieperda 237
- Sijbranda 88, 91, 105, 123,
225, 235
- Sikkes 143-144, 151-153, 176
- Simon 367
- Simons 50
- Sinnighe Damsté 223
- Sinzheimer 77, 84, 86
- Slingenberg 135
- Slis 55, 78, 119
- Sluyterman 247, 266-268, 282,
329-330, 356
- Sluyters 266, 332-333
- Smits, J.H. 233-234, 237
- Smits, J.M. 75
- Smits, P.H. 145, 223, 312, 321,
324-326, 328, 334, 347
- Smits, P.R. 1, 143, 145, 217-
218, 223, 234, 237, 267, 303,
311, 321, 325, 334
- Snoeck Hurgonje 311
- Soeteman 188, 190, 378
- Somer 179, 220, 228, 283
- Sontheimer 18
- Sorel 60, 64
- Spann 113
- Spinoza 29, 35, 37, 79, 201
- Staff 187
- Stahl 24
- Stähle 352
- Stammler 77, 81-82, 85, 91, 99
- Star Busmann 349
- Steffen 173
- Steinmetz 141, 182
- Stheeman 235, 304, 310, 319
- Stoffels 251-252
- Stokvis 362
- Stolleis 188-190, 375, 380
- Stomps 26, 69
- Stoop 303
- Strauss 59, 98
- Strik van Linschoten 179
- Stroom 206-207, 209, 211, 235,
239, 316, 319
- Strupp 130, 140
- Struycken 86, 101
- Struyker Boudier 26

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

- Stübing 170
 Stuhldreher 80, 199, 361
 Suyling 335
 Sypkens Kijlstra 29
 Taekema 187
 Tanja 130-132
 Taverne 55, 85, 112, 115-116,
 118, 120, 122, 157-158, 164,
 176, 179, 219-220, 222-223,
 228, 243, 283, 301, 321, 323,
 327-328, 357
 Telders .. 27, 34, 41, 45, 79, 81-82,
 85-86, 92, 98, 135-136, 145,
 164, 166-168, 195, 205, 217,
 298, 311, 336
 Tenkink ... 136, 145, 179-180, 196-
 197, 212, 215, 217-218, 221,
 224, 256, 267, 296, 298-300,
 325, 353, 366
 Terboven 177, 205
 Terwindt 219
 Thien 217, 223, 326-328, 334,
 357
 Thomas van Aquino 39, 113
 Thöne 179
 Tijsseling 281
 Tito 43
 Toman 130-131
 Topitsch 18-19
 Treccani 59
 Tschudi-Madsen 177
 Tuinstra 329, 331-332
 Tummers 112
 Twuijver, van 90
 Ubbens ... 222, 295, 313, 318, 361
 Uhl 34
 Vaihingen 304
 Valckenier Kips 38-39, 125
 Valkhoff 75-77, 106, 108
 Veegens ... 158-159, 170-171, 176,
 180, 322, 366
 Veen, C. 351, 359
 Veen, T.J. 40, 42
 Vegte 202
 Veld, in 't 180, 326
 Velde, van de 308
 Velden, van de 306
 Veldman 228
 Ven, van de 318
 Venema 1-2, 40, 42, 89,
 119, 144-145, 174, 179, 187,
 193, 216, 229, 351, 362
 Veraart ... 156, 185, 287, 354, 377
 Verbrugge 20-21
 Verburg 11, 143-145, 147, 181,
 185, 228, 246, 248, 256-257,
 300, 330, 338-339
 Verdam 310, 361
 Verdross 17, 136
 Verheijen 248-249
 Verheugt 6
 Verviers 39-40, 47, 62
 Verzijl 137, 147-148, 158, 161-
 163, 165, 167, 169-170, 185,
 194
 Vessem, van 42, 323, 340, 363
 Viehoff 229, 309, 319
 Vierssen Trip, van 317, 333
 Villiger 130
 Vis 235
 Visser, D. 248
 Visser, L.E. 1, 145, 215, 218,
 298-301, 320-321, 328, 336
 Visser, de 223, 280, 318, 322,
 324-326, 328, 357
 Visser van IJzendoorn 215
 Vliegenthart ... 179, 248-249, 298,
 308-309, 315, 319, 333
 Vloten, Van 260, 266-268, 270,
 272, 329, 331-332
 Vlugt, Van der 82
 Vogel 147, 198-200, 229-230
 Völlmar 34
 Vorrink 135
 Vos 361
 Vos van Steenwijk, de 179
 Vranken 6
 Vries, H. de ... 36, 72, 91, 100-101,
 105
 Vries, Ph. de 358
 Vries, W. de 245, 250
 Vrijberghe de Coningh, van ... 324

PERSONENREGISTER

Vrijland	162	Wilhelmina	103, 134, 147, 188, 194, 201, 203, 217, 221, 304, 327
Waele, de	137	Willem I	203
Wagner	212, 253, 262	Willem van Oranje	348
Walle, de	250	Wimmer	79, 182-183, 194-198, 200-201, 203, 213-214, 218, 221, 223, 230-231, 233-234, 246, 249, 256, 273-275, 277, 287, 289-290, 298-300, 308- 309, 323, 335
Walsum, van	135	Winkel, L.C.	75
Walther	186	Winkel, P.S.	238
Warmbrunn	158	Wolff	137, 149, 167, 348
Wassenbergh ..	218, 228, 230, 271	Wolthuis	259, 267, 269, 332
Weber	4	Wouters	310
Wedeven	229, 309, 319	Wyers	115
Weenink	112-113, 197	Zaaijer	263, 324
Weinkauff	52, 86-89, 91, 304	Zaaijer, de	145, 181
Weisberg	62, 92, 188	Zee, van der	159, 176
Weitjens	159, 223, 325-326, 328, 334, 366	Zeeuw, de	135
Westerman	34	Zelm, van	30
Westhoff	250	Zevenbergen	112
Westra	32, 197	Zondergeld	39
Wichmann	112	Zorn	133
Wiel, van de	1, 152, 159, 161- 162, 171, 175, 178, 181, 187	Zwaan, de	162
Wigersma	26, 29, 31-32, 36, 45, 60, 62, 66, 69-71, 92, 102- 104, 107, 200-201	Zwaan, J.	47
Wijckerheld Bisdom	206	Zwaan, T.	69
Wijkerslooth de Weerdesteijn, de	347-348	Zwaardemaker ..	55, 80, 83, 87, 92, 94, 115, 222, 228, 232-233, 237, 260, 270, 306, 311, 313, 316, 322, 327, 333-334, 358
Wijnveldt	217, 264		
Wijsman	278-279		
Wijthoff	90, 95, 258, 266, 272, 302, 312, 329-331		

Trefwoordenregister

- Aanwijzingen ..143-153, 170, 173-174, 179, 191, 205, 240, 276, 289, 291, 304, 325, 368, 371-372
- absolutisme 47, 59, 72, 77, 84, 89, 106, 110, 139, 157
- abstractie 5, 16, 21-22, 25, 30, 57, 67-68, 70, 81-82, 87-88, 91-92, 97, 100, 117, 124-125, 374
- accommodatie 148, 159, 176, 178, 291, 379-380
- actualisme 35-36
- Adatrecht 92, 94, 100, 107
- advocatuur .. 11, 34, 42, 47, 51-54, 79, 90, 108, 123, 155, 175, 179-180, 215, 219, 233, 235, 237, 246, 260, 271, 298-299, 310-311, 314, 316, 323, 325, 329-330, 334, 340, 342, 344, 348, 352, 354, 358, 380
- Afrika 130
- afwezigheid van alle schuld 368
- Albanië 66
- Alkmaar 50, 52, 156, 180, 221, 238, 260, 267, 295-296, 313, 337, 353, 358, 366
- Almelo 172, 179, 242, 247, 250, 260, 308, 353
- Alphen a/d Rijn 250
- ambtenarij 3, 7, 30, 36-37, 40, 45, 64, 105-106, 118, 126, 137, 143, 148-149, 152, 159, 173, 178, 189, 191, 194, 196, 198-199, 206, 235-237, 239, 260, 265, 267, 273, 290, 293, 295-299, 302, 305, 308, 312, 314, 324, 326, 330, 332-333, 340, 342-345, 357, 372, 378-379
- ambtseed 4, 42, 197, 201, 204, 217, 295, 297, 332
- Amersfoort 257, 347, 351
- Amsterdam 1, 29, 34, 40-41, 48, 50-51, 90, 106, 118, 120, 143, 145, 175, 179, 202, 206, 211, 213-214, 218, 222-223, 226, 228, 232, 236, 240, 242, 249-250, 254, 260, 264, 267-268, 271-272, 280-281, 300-304, 307, 309-310, 312-315, 318-319, 322, 325, 327-328, 330-333, 337, 341, 343, 345, 347, 355, 358-365, 379
- analoge wetstoepassing 78, 85, 91, 95, 107, 109, 114, 117-121, 123, 126, 200, 216, 283-284, 286, 290, 321, 339, 342, 356-357, 369
- anjerdag 215, 221
- annexatie 10, 37, 132, 137, 170, 200, 266, 289, 367
- antiformalisme 24, 85, 115, 187, 191
- antisemitisme 28, 32, 39, 45-47, 48-49, 57, 67-68, 70, 80, 85-86, 112, 199, 316, 339
- Apeldoorn 219, 312, 335
- Apothekerskamer ... 351-353, 358-359, 370-371
- arbeid 29, 48, 63-64, 68, 71, 73, 75, 84, 102-103, 107-108, 113, 235, 288, 348
- arbeiders 64, 69, 71, 73-75, 77, 107-108, 113, 307, 364
- Arbeidsbureau 235, 308
- Arbeidschappen 103
- Arbeidsfront 108
- arbeidsinzet 37, 123, 148, 235-238, 289, 291, 305, 308

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

- arbeidsplicht 63, 107, 235
 arbeidsrecht 64, 73, 94-95, 107-108, 364
 arbeidsrechtspraak 75, 107
 ariërverklaring 298
 arisch 53, 73, 287, 302, 342, 362, 373
 Arisering ... 80, 359, 361-362, 369, 371
 Arnhem 2, 144-145, 179, 181, 215, 219, 221, 223-224, 229, 233-234, 237, 240, 245, 247, 250, 257, 259-260, 265, 267-270, 272, 306-307, 310, 312, 319, 322, 324-325, 331-332, 335, 337, 341-342, 351-353, 355, 359
 Artsenkamer 358
 Assen 225, 260, 334, 350
 atomisme 33, 63, 113
 Aufsichtsverwaltung 136-137, 196, 206-207
 Auschwitz 301
 auteursrecht 34, 367
 Baarn 351
 Begrijfsjurisprudentz 85, 97
 belasting 64, 211-212, 227, 244, 309, 327
 belediging ... 34, 93, 124, 230-231, 255-257, 261-262, 270-271, 275, 286, 338-342, 348, 357, 369
 België ... 1, 38, 42, 66, 104, 111, 136-137, 139-141, 143, 146, 148, 160, 170, 172, 195, 206-207, 245, 249, 254, 310, 315
 benoeming en ontslag 4, 9, 11-12, 26, 28, 33-34, 38, 42-43, 49-53, 55-56, 79-80, 103-104, 118, 141, 145-150, 152, 159-160, 174, 177-182, 189, 195-202, 210, 213-214, 216-217, 220, 222, 227, 229, 236-239, 242, 255-260, 263-264, 266, 271, 280, 283, 285, 287, 291, 295-30-330, 332-336, 338, 342-344, 354, 359, 363-364, 367, 372-373, 376, 379-380
 beoordelingsvrijheid 45
 Berlijn 29, 31, 38, 43, 55, 98, 130-131, 212-214, 256, 366
 beroepsverbod 251
 Berufsbeamten-gesetz 297, 304
 beslag 227, 245-246, 251, 352, 358
 besluitwetgeving .. 1, 152-153, 160
 bevoegdheid 4-8, 10, 26, 41, 53, 78, 89, 105-106, 108, 110, 121, 126, 129, 131-132, 136-137, 139, 141-144, 148-150, 152, 154-157, 160-166, 168-169, 171-172, 174, 177, 182-184, 187, 191, 195, 201, 203-214, 216, 222-224, 226-227, 230-231, 239-241, 243-244, 252-256, 258-259, 261-262, 265, 269, 271, 273, 276-277, 280, 288-289, 292-293, 296, 311, 333, 336, 344, 346, 350-351, 353-354, 370, 372-373, 375, 378
 bewijs 5, 15, 58, 82, 108, 140, 187, 227, 237, 244-245, 251, 257, 265, 268, 270, 278-279, 332, 338, 341, 365, 368
 bezettingsleger 133, 136, 236, 282, 355
 bezettingsrecht 137, 170
 Bijbel 61, 176-177, 229, 378
 Bijzondere Rechtspleging 11, 140, 156, 166, 168, 180, 204, 249-250, 263-264, 266-268, 271, 298, 310, 318, 324-325, 331-332
 Bill of Rights 27
 billijkheid 4-5, 22, 81, 85, 90-91, 93-94, 107, 126, 146, 156, 160, 162, 164, 179, 261-262, 363, 366, 377

TREFWOORDENREGISTER

- billijkheidsrechtspraak 22, 125-126, 375-376
- bisschoppen 46-47, 326
- bloed en bodem 44, 48-49, 58, 68, 70, 80, 87, 92, 224, 287, 299, 360
- Blutschutzgesetz 210, 278, 367
- boerenrecht 87
- boete 224, 227, 234-235, 239-240, 251, 254-255, 265, 268, 270, 287, 322, 338-343, 345, 353
- Bohemen 206, 366
- bombardementen 43, 272, 329
- bourgeoisie 64, 73
- Brabantia 315
- Breda 246, 249, 260, 333, 355
- Brielle 311
- Brussel 131, 138-140
- Bulgarije 55
- bureaucratie 4, 87, 374
- burgemeester in oorlogstijd 12, 173, 178, 193, 269, 275, 291-292, 319, 325, 375
- carrière ...10, 12, 34, 62, 190, 198, 320, 326-327, 331-332, 336
- cassatiestop 239
- Centrale Crisis-Controledienst 234
- Charta 114, 116, 122, 131
- codificatie 22, 25, 78, 90, 109, 130, 136, 150, 283
- collaboratie 11, 119, 148, 151, 159, 176-178, 180, 250, 264, 325, 333, 336, 369, 377, 379-380
- communisme 18, 32, 35, 40, 44, 48-49, 57-58, 60, 62, 63-64, 66, 69-73, 76-77, 107, 197, 232, 235, 309
- communitarisme 69, 125
- concentratiekampen 301, 304, 309, 349
- constitutie 3, 150-151, 157, 204, 352
- corporatisme 22, 33, 45, 52-53, 71, 97, 100, 102-103, 105, 107, 125, 252, 348
- Courts of Chancery 22
- criminaliteit 37, 77, 94, 109-112, 116-117, 120, 122-123, 125, 186, 208, 219, 225, 240, 243, 246-247, 253, 255-256, 259, 268, 278-279, 281, 289-290, 302, 338, 345-346, 363, 375
- crisistijd 44, 56-57, 77, 87, 126-127, 241-242, 329
- Curaçao 104, 325
- DDR 9
- debellatio 170
- decentralisatie 97
- Deense 120
- Delft 31-32, 38, 202, 304, 319, 322, 331
- democratie 4, 8-10, 16, 18, 26, 28, 30, 38, 40, 44, 46, 49, 56, 59, 61, 65, 68-72, 77, 87, 99-102, 105, 115, 126, 168, 205
- Den Bosch 179, 209, 236, 248-249, 260, 268, 271-272, 300, 303, 306, 308-309, 315, 322, 327, 332-333, 337-342, 359, 366
- Den Haag 1, 29, 31, 34-35, 42, 55-56, 79, 130-135, 137-141, 148, 156, 159, 166, 172, 175, 179, 195, 198, 201, 203-204, 215, 220, 223, 233-234, 237, 239-241, 247, 254-260, 263-264, 266-268, 271-272, 280-281, 300, 303-304, 308, 311-312, 317, 318, 320, 323-324, 326-327, 329-333, 338, 341, 344-345, 353-355, 358, 379
- Denemarken 55, 120, 204, 206
- departement van Justitie 11, 26, 32, 34, 51, 55-56, 112, 114, 118, 128, 136, 143-145, 147, 152, 155, 158, 174, 179, 189-190, 194-200, 207, 210,

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

- 214, 217-224, 227-228, 230-240, 243, 246-251, 253-254, 256, 261, 264-265, 267-269, 271, 273, 277-278, 281-283, 286-287, 289, 295-302, 305, 307, 310-319, 321-322, 324-327, 329, 333-335, 339, 349, 351, 353, 359, 376
- deportatie 246, 288, 359
- deurwaarder 51, 238
- Deutschfreundlichkeit 181, 220, 295, 303, 319-320, 336, 339, 355, 369, 372
- Dienst Wim 212
- dienstweigering 344
- discretionaire bevoegdheid 5, 7, 28, 187, 191, 261
- distributie 179, 234, 241-244, 246, 249, 251, 364
- dolkstootlegende 58
- Dolle Dinsdag 26, 206, 239, 306-308, 312, 359
- doodstraf 110, 204, 210-211, 240, 254, 270, 310
- Dordrecht 216-217, 243, 260, 335, 345
- dualisme 165-167
- Duitsland 161, 352
- dynamisme 35, 57, 61, 66
- echtscheidingsrecht 53, 55, 109, 278-280, 290-291, 313, 349, 360, 367, 371
- eer 33, 53, 92, 123-124, 197, 205, 217, 231, 256, 262-263, 304-305, 331, 335-336, 340-343, 345-346, 349-350, 369
- Eerste Kamer 209, 323, 354
- Eerste Wereldoorlog 18, 38-39, 42, 58, 63, 65-66, 69, 73, 75-76, 133-134, 143, 146, 195, 205, 297, 329
- Egypte 355
- eigendom 21-22, 24-25, 67, 73-74, 77, 89, 103-104, 106-107, 133, 213-214, 231, 287-288, 346-347, 350-351, 355, 364-365
- enquêtecommissie 26, 79, 133, 136, 143-144, 146-149, 155, 158, 181, 183-184, 197-199, 217, 251, 277, 289, 297, 305
- Ermächtigungsgesetz 157
- etnocentrisme 67-68, 70, 87, 91, 189, 262, 282, 362
- etnologie 67, 83
- Europa 9, 28-29, 32, 50, 55-57, 62, 65, 73, 75-77, 79, 104, 114-115, 130, 136, 138, 184, 187, 201, 204, 211-212, 215, 235, 278, 284, 291, 348
- evolutionele interpretatie 92-94, 121, 124, 126, 261, 267, 285-286, 292, 342, 369, 375
- evolutionisme 48, 93-94, 261
- Federalist Papers 3
- Feldgericht 207, 212
- Finland 55
- formalisme 18, 25, 62, 67, 70, 72, 75-76, 85, 87-92, 97, 100, 114, 119, 121, 123, 125-127, 186-190, 196, 205, 279-280, 363-365, 368, 373, 375-376
- Frankrijk 37, 58, 61-62, 69, 86, 91-92, 95, 113, 116, 134, 187, 206, 243, 245, 254, 261-262, 310, 322, 355, 365
- Franse Revolutie 69, 322
- Freirechtsbewegung 76-77
- Friedensrichter 254, 262
- Friesland 304, 359
- Führerwille 102, 284
- geallieerden 58, 170, 219-220, 239-240, 242, 263, 306, 359
- gehoorzaamheid 60, 62, 110, 135, 139, 141, 172, 176-177, 189, 209, 229, 295, 378
- Gelderland 268, 330
- geldigheid 6, 25, 40, 59, 77, 90, 96, 99, 101, 137-138, 141-142, 148-153, 155-158, 163, 165-167, 170, 179, 186, 216, 242,

TREFWOORDENREGISTER

- 258, 349, 352, 354, 358, 361,
365, 369, 373-374, 378
- gelijkheid 9, 21, 34, 52, 67-69,
71, 73, 91, 101, 107, 113,
124, 161, 164, 167, 186, 278,
366, 374
- gemeenschapsbelang 64, 87,
104, 106-107, 122, 263
- gemeenschapsdenken 22, 36, 38,
46, 65, 71, 77, 86, 91-92,
100, 105, 107-108, 113, 117,
122-123, 126-127, 212, 258,
262, 273-274, 365
- Genève, conventies van 130,
132, 134
- Gennep 261
- genocide 185, 335, 374
- gerechtigheid 60, 119, 121, 175,
186, 191
- Germaans 23, 37-40, 43, 58, 62,
67-70, 78-79, 83, 88, 91, 95,
100, 106, 125-126, 135, 183-
184, 194, 198, 200, 203-204,
315
- Germaanse statenbond 37, 135,
203-204
- Gerzon 213-214, 231, 288
- geschiedenis 2, 11, 16, 18-20,
23, 33, 35, 37, 39-40, 43, 57-
61, 67, 73, 78-80, 82-83, 91,
95, 98, 100-101, 104, 106,
125, 127, 131, 134, 150, 153,
157-158, 160, 166, 169, 173-
175, 177, 184, 254, 262
- gevangenis 37, 42, 51, 87, 111,
123, 195, 199, 203, 209,
228-229, 235, 240, 248, 270,
279, 281-282, 287, 344-345
- gevangenkamp 200, 304, 372
- geweld 45, 56, 64-65, 73, 124,
131, 134, 175, 234, 240, 250,
295, 338-339, 341, 365
- geweten 22, 28, 44, 46, 68, 146,
174, 176, 178, 180, 217, 229,
257, 291, 318, 336, 353,
358-359, 370-371, 379
- gewoonterecht 22, 78, 88, 90-
91, 109, 126, 131, 134, 138-
140, 142, 163, 169, 198
- gezag 4, 6, 19, 27, 31, 46, 50,
61, 94, 98-100, 102-103,
106, 126, 131, 134-137, 142,
152-154, 156, 161, 163, 171,
177, 202, 234, 270, 292, 297,
318, 336, 372, 378-379
- gezagsgetrouwheid 106, 191,
368, 371
- gezindheid 48, 72, 122, 124,
127, 199, 211, 258, 314, 321,
326, 333, 346-347, 365
- gijzeling 42, 148, 158, 160, 211,
220, 237, 249-250, 257, 269,
305, 308-310, 321, 354
- godslastering 83
- goed/fout-denken 2, 16, 160
- gratie 72, 138, 195, 209, 224-226,
271, 289, 291, 346, 350
- Griekenland 38-39, 60, 66
- Grondwet 4, 89, 92, 100, 102,
141, 149, 151, 156-157, 160-
162, 165, 167-168, 177, 200-
201, 204, 252, 276, 295,
333-334, 350, 353
- Groningen 202-203, 220, 234,
260, 271, 304, 306-308, 319,
332, 335, 340, 343, 357, 364
- Groot-Brittannië 22, 95, 98,
134, 169, 196, 201, 223-224,
307, 319, 322, 340, 349, 355
- Groot-Duitse Rijk 88-89, 104,
142, 204, 211, 213-214, 367
- Großraum 65, 184
- Haaren 308
- Haarlem 31, 53, 173, 175, 179,
230, 260, 318, 354, 358-359,
367
- Haarlems Gymnasium 31, 173
- Hannover 307
- Harderwijk 261, 319
- HCRM 235, 271, 314-315,
322, 326, 334-335, 349

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

- hegelianen 10, 17-19, 26-27,
30-32, 34, 36-37, 44-45, 48,
56, 92, 113, 125, 301, 327,
377
- Helmond 339
- heroïek 62, 64
- herstelrecht 156, 377
- hiërarchie 10, 62, 105, 146, 163,
168, 193-194, 378
- Hilversum 55, 211, 316, 319,
348, 363
- Hitlergroet 330
- Hoge Raad ..1-2, 4, 7, 10-11, 34,
50, 55-56, 76, 78, 85, 104,
106, 112, 115-116, 118-120,
128-129, 142-146, 150-152,
154-165, 167-171, 173-188,
190-191, 198, 209, 212, 215-
220, 222-224, 228-230, 233,
237, 239, 242-243, 245, 250-
251, 255, 264-265, 271, 276,
278-286, 291, 295-303, 305,
307-309, 313-314, 317-322,
324-329, 334-337, 339, 347,
350-355, 357-358, 364-369,
375-376, 378, 380
- homoseksualiteit 280-283, 351,
356
- Hongarije 55
- hongerwinter 181, 240, 242
- hoogverraad 212
- Høgsterett 177
- Huis van Oranje .. 39, 45, 104, 221
- hulpverlening aan de vijand ... 204,
232, 266, 326
- humanisme 15, 19, 33, 49, 60,
62, 68, 72, 88, 92, 123
- huurrecht 363, 373
- huwelijksrecht 239, 278-279,
281, 360-362, 365, 367, 369
- IAMB 132
- idealisme 7, 16, 19-20, 35-36, 60,
64-66, 68-69, 76, 97-98, 100,
102, 109, 113, 118, 121, 128,
189, 291, 306, 329, 331, 343,
366, 372, 375
- IHFFC 132
- IKV 75, 111, 116
- illegaliteit ... 84, 148, 157, 173-175,
229, 242, 247-249, 300, 326,
356, 363, 380
- imperialisme 18, 73, 203, 205
- incest 172, 282, 353
- individualisme 23, 25, 27-28,
36, 39, 58, 61-63, 68-69, 72,
78, 84, 87, 89-91, 97, 100-
101, 106-107, 110, 112-113,
115, 117, 122-123, 125-127,
188, 243, 262, 264, 273, 315
- institutionalisme 24, 78, 85-86, 190
- Instituut voor Rechtsvernieuwing
34, 52, 54, 78, 108, 120, 280,
283, 286
- Internationale Rechtskamer .. 34,
55, 307
- internationalisering 130
- internationalisme 59, 63, 73
- internering 43, 196, 307, 327,
330, 345
- interpretatie 5-7, 9, 19, 24, 26,
43, 76, 81, 92-94, 96, 105,
108, 115-118, 120-121, 124,
126, 129, 135-136, 138, 146,
152, 162, 166, 168-169, 177,
182, 187-188, 217, 223, 229,
245, 261-262, 273, 284-286,
289, 292, 342-343, 347, 350,
352, 357-358, 364, 369, 374-
378
- interventie 132
- inval, Duitse 3-4, 17, 33, 42, 47,
143, 145, 150-153, 184, 207,
296, 310, 323, 355, 377
- invasie, geallieerde ...10, 144, 219-
220, 239, 359
- Irak 132, 355
- irrationalisme 59, 62, 66
- Italië 9-10, 15-18, 43-45, 47, 55,
58-59, 64-65, 67-71, 77, 108,
111, 113, 125, 127, 157, 307,
315, 331, 348
- jaartelling 58, 61

TREFWOORDENREGISTER

- Japan 55, 130, 170
 Jena 21
 Jeruzalem 374
 jeugd 64, 329, 344
 Jeugdstorm 66, 296, 346
 joden 26-29, 32-33, 35, 37, 44, 47-49, 53, 59, 61-63, 67, 70-71, 79-80, 84-86, 91-93, 112, 119, 124, 127, 174, 183, 185, 188, 196, 199, 206, 210, 213-215, 287-289, 297-302, 304, 310, 312, 316, 319-321, 323, 328, 332, 335-336, 340, 342, 359-363, 365, 371, 373-374, 379
 jodendom 44, 49, 62-63, 70, 235, 287, 355, 362
 jodenvervolging 148, 185, 191, 196, 210, 287-289, 360, 379
 Joegoslavië 43
 Joodsche Weekblad 185, 210, 287, 301
 journalistenbesluit 355
 journalistiek . 15, 32, 226, 267-268
 juge de paix 254, 261
 Juristenproces 196
 Justitie 156, 234-235, 298, 379
 kantianisme 18, 23, 33, 36, 81, 98, 101
 kapitalisme 38, 40, 49, 58, 60, 68-73, 75, 87, 125
 katholicisme 35-36, 40, 46-47, 53, 60, 95-96, 112, 115, 189, 280-281, 315, 326, 361
 kiesrecht 36, 69, 103, 276, 324, 326, 330, 332
 kinderrecht ... 51, 88, 91, 105, 123, 228, 235, 238, 255, 261
 klachtrecht 289
 klassenstrijd 67, 73, 107
 Kleve 307
 Koninginnedag 221
 koningschap 4, 22, 38, 45, 102-105, 125, 149, 201, 203, 217, 295, 297
 koningshuis 45-46, 201, 219
 Koninklijk Besluit ... 148, 150, 264, 277, 295, 306, 324
 krankzinnigheid 243, 348
 krijgsgevangenschap 180, 236-237, 297, 308, 310, 335
 krijgsraad 207, 212, 231, 245, 326, 335, 350
 Krimoorlog 130
 Kultuurkamer 33, 357-358, 364, 369
 Kultuurraad 79
 kunst 18, 26, 33, 71, 103, 198, 220, 268, 288, 330, 357-358, 369
 landbouw 196, 248-249, 364
 Landbouwcrisiswet 241, 244
 Landgericht 208-209, 212, 298
 Landoorlogreglement ... 8, 130-131, 133-143, 145-149, 153-158, 161-173, 175, 177-179, 182-185, 191, 196, 200, 211, 216, 222-223, 225, 235-236, 277, 280-281, 287-288, 291, 297-298, 311, 327, 334, 350, 352-355, 371-373
 Landoorlogverdrag 130, 132-133, 135, 137-139, 149, 154, 160, 165, 169
 landverraderbelediging 16, 36, 118, 124, 230, 256, 259, 274-275, 310, 338-342
 Landwacht 43, 309
 Lebensraum 65, 204
 Leeuwarden 1, 54, 178-179, 200, 217-218, 220-221, 225, 229-230, 232, 234-238, 240, 243, 259-260, 272, 291, 296, 299-300, 302-304, 307-309, 311, 317-320, 323, 329-330, 332, 335, 337-338, 341, 349, 355-356, 359, 366, 372, 375-376, 380
 legaliteitsbeginsel 7, 92, 109, 114-117, 120-121, 283, 356
 legisme 74, 76, 78, 85, 91, 151, 205, 285

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

- Leiden 28, 30-31, 33, 42-43, 79-80, 82, 145-146, 174, 182, 198, 217, 220, 225, 254, 274, 319, 322, 343-345, 354-355
- leidersbeginsel 48, 101, 103, 105, 113, 196, 216, 222-223, 238, 243, 266, 284, 289-290, 305, 323, 353, 371
- leiderschap 56, 72, 102, 104
- lekenrechtspraak 95, 107, 177, 253
- levée en masse 175
- liberalisme 18, 57, 62, 65, 68-69, 71-72, 74, 87, 99, 107, 112-113, 116, 126, 273
- Lieber Instructions 131
- lijdelijkheid 108, 189, 280-281
- lijfswang 211, 354
- Lippmann, Rosenthal & Co. ... 288
- liquidatie 180, 352
- Londen 11, 114, 144, 147, 150-153, 158-159, 164, 177, 189, 194, 197, 201, 264, 291, 303
- lotsbestemming 57, 91
- lotsverbondenheid 101, 184
- loyaliteitsverklaring 333
- luchtbeschermingsdienst 342, 359
- Luftgaugericht 207, 212
- Luik 172
- Luxemburg 1, 66, 152, 160, 367
- Maastricht 218, 225, 234, 248, 260, 271, 282, 304-306, 316, 319, 337, 339-341, 351, 356
- macht 3-4, 18, 50, 65, 67, 98, 105, 139, 141-142, 150, 191, 193, 195, 290, 293, 377
- machtenscheiding ... 3, 7, 121, 189
- machtsgreep 18, 49, 65, 205
- Martens-clausule 139-140
- materialisme 27, 62-63, 69, 72-73, 88, 105
- meerderheidsbeginsel 72, 105
- Mein Kampf 41, 44, 58-59, 62-65, 67, 70-71, 73, 87
- meningsuiting 103
- mensenrechten 71, 89, 133, 140
- merkenrecht 322
- metafysica 88, 111
- Middelburg 119, 177, 224, 227, 303, 339
- middeleeuwen 40, 59, 253-254
- militarisme 28, 64-66, 71
- minderjarigheid 213, 239, 255, 258, 281-282, 356
- minimumstraf ... 242, 247-251, 270
- ministerraad 143, 150, 153, 180, 201, 240, 296
- mishandeling ... 228, 234, 261-262, 268, 275, 279, 340-342, 345, 357
- moderniteit 64
- Monaco 355
- mondiale statenbond 19, 23, 97
- monisme 165-166
- moord 1, 54, 110, 185, 301, 309-310
- moraal 2, 6, 16, 19, 21, 23-24, 36, 76, 84, 87, 90-91, 94-95, 106-107, 110-111, 126, 137, 152, 159, 163, 173-174, 176-177, 187, 189-191, 275, 281-283, 292, 373-376, 378-379
- Moravië 206, 366
- motivering 6, 99, 122, 213, 265, 267, 345, 359
- München 73, 87
- muurschutters 9, 187
- muziek 367
- mystiek 60, 68
- mythe 2, 57-60, 62-63, 65-66, 72, 102
- nachtwakerstaat .. 74, 99, 111, 140
- nakoming .. 104, 150, 216, 224, 355
- naleving ... 91, 129, 132, 138, 171-172, 183, 191, 217, 234, 246, 308
- nationalisme 33, 44, 57-60, 66, 69, 71, 78, 100, 214, 330
- Nationalsozialistischer Rechtswahrerbund 52-53

TREFWOORDENREGISTER

- natuurrecht 6, 9, 78, 81-82, 89,
 91, 140, 150-151, 186-188,
 261-262, 374, 376
 nazificatie 11-12, 79-80, 137,
 179, 185, 189, 191, 193-195,
 205, 216, 226, 269-270, 276,
 289-292, 295, 297-298, 303,
 324, 329, 335-337, 358, 379
 Nederlandsch Juristenblad 119,
 122, 225, 243, 247
 Nederlandsche Unie .340, 342-343
 Nederlands-Indië 103, 198, 320,
 326-327
 neokantianisme 18-19, 33, 35,
 60, 85, 91, 98-99, 101
 neothomisme 33
 Neurenberger wetten 210, 287
 Neurenbergtribunaal 133, 138
 neutraliteit .....
     intellectuele — .. 4, 62, 81, 100,
     106, 117, 132, 143, 189-191,
     295, 368, 371, 373-376
     —spolitiek 38, 140, 143
 Nijmegen 53, 66, 137, 219-220,
 239, 242, 245, 280, 291, 306,
 314-315, 327, 348
 NNSJS 51, 54, 107
 noodkamers 240, 332-333
 noodmaatregelen 157
 noodrecht 153
 noodtoestand
     (rechtvaardigingsgrond) 172
 noodweer 25, 109, 123-124,
 338, 340, 342-343
 Noord-Holland 207, 264
 Noorwegen 55, 177, 180, 203-
 206, 245
 normativiteit 24-25, 80-82, 99,
 125, 177, 246, 279
 normenhierarchie 165, 169
 notariaat 50-51, 334
 NSB 8-11, 15, 17, 26-27, 29-
 31, 33-34, 36-40, 42, 44-56,
 60-61, 63, 66, 68-72, 93,
 102, 104, 106-109, 124, 127,
 147, 158, 180, 193-194, 196,
 198-203, 205-206, 215, 220-
 221, 223, 226, 228, 230, 234,
 236-237, 246-248, 250, 253,
 256-259, 264, 266-269, 271,
 273-277, 279-280, 290-292,
 295-298, 303, 306-307, 309,
 311-319, 322-323, 325-332,
 334-336, 338-343, 345-349,
 352, 357, 361, 363-364, 366-
 369, 371
 NSBSN 198
 NSDAP 30, 39, 45, 57, 59, 62,
 64-65, 70-71, 88, 208, 213,
 232, 307, 351
 NSNAP 340, 343
 nut 41, 65, 71, 96, 139-140,
 158, 183, 270
 Obergericht 196, 208-210, 255
 Oberlandesgericht 298
 objectiveren 22
 objectiviteit 20-21, 62, 82, 84, 96,
 150-151, 180, 189, 266, 268,
 274, 276, 289, 293, 342
 octrooi 322
 offerbereidheid 67, 72
 Ommen 200, 228-230, 238,
 291, 304, 309, 311, 372, 376,
 380
 onaantastbaarheid (wetten) 141,
 157-158, 161, 164, 176
 onafhankelijkheid 3-4, 8, 10, 45,
 68, 89, 104, 118, 129, 132,
 149, 166, 188, 191, 203, 216,
 276, 290, 296-297, 368
 onafzetbaarheid 188, 296
 onbevoegdheid .. 80, 156-157, 208
 onderduik 37, 237-238, 246,
 250, 308, 334
 onderwijs 28, 30, 40-42, 78-79,
 113-114, 125, 127, 133, 173,
 176, 274, 329, 344
 onmenselijkheid 15, 73
 onpartijdigheid 104, 108, 191,
 266, 368

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

- onrecht 6, 9, 41, 96, 110, 121,
 138, 164, 174-175, 186, 210,
 246, 259
- onrechtmatigheid 7, 76-77, 84,
 91, 123-124, 138, 150, 171-
 172, 175, 177, 195, 225, 264,
 289, 292, 295, 334, 336, 342,
 347-348, 358, 360, 368-369,
 380
- onrechtvaardigheid ... 6, 9, 84, 119,
 176, 186, 299, 334, 376
- onschendbaarheid 156, 161-162
- onteigening 25, 276, 304
- ontruiming 232-233, 306, 312,
 351, 363, 369
- ontslagbescherming 364, 369
- ontslagrecht 180
- ontucht 281, 351, 356
- ontvankelijkheid 32, 183
- oorlogsdoelinden 136-137
- oorlogsdreiging 112, 143-144, 153
- oorlogseconomie 180
- oorlogshandelingen 11, 23, 43,
 134, 136, 148, 179-180, 213-
 214, 224, 231, 235, 239-240,
 256, 307, 331, 345-346, 354
- oorlogsnoodzaak 140
- oorlogsrecht 130-131, 134, 136-
 138, 140-141, 143, 169-170,
 236, 340
- oorlogssituatie ... 64, 134, 169-170,
 224, 256, 313, 326
- Oostenrijk 113, 136, 138, 144,
 184, 195, 326
- oostfront 346
- Openbaar Ministerie 11, 38, 43,
 52, 108, 126, 145, 175, 179,
 184, 198-199, 208, 218, 223,
 226-228, 230, 238-239, 242,
 244, 246-253, 256-257, 260,
 263, 265, 271-272, 289, 292-
 293, 296, 298, 300-301, 314,
 316-317, 324, 327, 329-330,
 338-339, 341-342, 345, 350,
 352, 357-358, 360, 368
- openbare orde 8, 74, 135-136,
 140-142, 155-156, 171-172,
 182-183, 185, 190, 193, 206,
 210-213, 216, 226-227, 230,
 270, 277, 287-289, 293, 297,
 342-343, 353-354, 369, 372-
 373, 379
- opportunisme 12, 15, 65, 378
- opportuniteitsbeginsel 226
- opsporing 85, 234, 243-244,
 250, 330
- optimisme 117, 184, 212, 216
- opvoeding 30, 42, 46, 49, 90,
 103, 122, 258, 344
- opzet 242, 245, 247-248, 250,
 333, 339, 356, 365, 369
- oranjegezindheid 46-47, 103,
 221, 311, 319, 325, 336
- organisch 23, 25, 28, 33, 39-41,
 61, 63, 68, 70, 78, 96, 99-
 102, 113, 125
- oudheid 59
- overbelasting rechters 241, 291
- overheidshandelingen 141, 169,
 351
- overmacht 233, 358
- Oxford Manual 131, 139
- pacifisme 28, 36, 64, 149
- paix 254, 261
- pantheïsme 61
- Parijs 130, 138
- parlement 38, 45, 49, 72, 77,
 100, 103-104, 115, 127, 148-
 149, 152, 157, 165, 169, 183,
 195, 251, 277, 289, 321, 325,
 354
- parlementarisme 68, 71-72, 126
- partijdigheid 108, 334, 363, 369
- patriotten (Franse tijd) 37
- pensioen ... 52, 271, 303, 305, 311-
 312, 319, 321, 326-327, 364
- pensioenleeftijd 52, 201, 237,
 301-303, 312-313, 318, 320-
 321, 328, 335
- Permanente Hof van Internationale
 Justitie 131

TREFWOORDENREGISTER

- pers 46, 71, 122, 148, 173,
 210, 221, 229, 237, 250, 268,
 271-272, 275, 277, 288, 311
 personeelstekort 237, 303, 308,
 311, 335
 persoonsbewijs 37, 360, 365
 poging (strafrecht) 123
 Polen 41, 52, 67, 184, 355, 365
 politie 12, 22, 51-52, 90, 181,
 185, 194, 206-207, 209, 211,
 221, 227-228, 231, 238, 251,
 260, 265-266, 268, 270, 274,
 287-289, 291, 330, 338, 343
     Duitse — 140, 185, 194, 206,
     210-211, 231-232, 234, 245,
     265, 268-270, 287, 309, 347
 Portugal 55, 77, 79-80, 301
 positivisme (wetenschap) 59
 postverlating 310, 331
 pragmatiek ... 65, 94, 129, 164, 171,
 173-174, 177, 179, 244, 373,
 376
 preventie (strafrecht) .. 21, 109-110,
 121-122, 125, 208, 243, 258-
 259
 prijsbeheersing 241, 243-244,
 251-252, 353-354
 principes 4, 10, 31, 33, 46, 67,
 87, 93, 101, 112, 129, 131,
 164, 171, 173-175, 179, 265,
 267, 284, 292, 306, 359,
 372-376
 proletariaat 72-73
 propaganda 53, 58, 72, 92, 221,
 260, 344, 348
 proportionaliteitsbeginsel 110, 112
 prostitutie 282
 protest 139, 145-147, 173-174,
 181, 183, 200, 206, 215,
 218-219, 223, 228-230, 263-
 264, 269, 276, 287, 291,
 297-298, 300-301, 304, 309-
 310, 315-316, 318, 344, 349,
 368, 371-372, 376, 379-380
 psychologie 33, 43, 95, 99, 111,
 158, 176
 Raad van State 18, 62, 103-104,
 148, 152, 201, 277, 285
 raadkamer 105, 236, 243, 276,
 311, 318, 323, 334, 371
 radio 43, 210, 223-224, 322,
 340, 348
 Radio Oranje 146, 148
 ras 39, 42, 44, 48-49, 67-68,
 70, 73, 79, 88, 95, 97, 100,
 196, 204, 287, 362, 374
 rationalisme 6, 40, 59, 62, 64,
 78, 89, 110, 123
 rationaliteit 4, 15, 19-20, 59, 62,
 69, 99
 razzia 237, 269
 rechtmatigheid 50, 84, 94, 124,
 131, 136, 148, 150, 152, 163,
 171-172, 177, 182, 279, 311,
 318, 333, 351, 365
 rechtsbeginselen 7, 81, 258,
 263-264
 rechtsbelangen 55, 101, 124
 rechtsbescherming 93, 164, 178,
 185
 rechtsbewustzijn 62, 81-82, 87,
 92, 94, 96-101, 108, 126,
 140, 221, 374-375
 rechtsbronnen 82, 84, 229
 rechtseenheid 7, 99, 164, 188
 Rechtsfront 17, 27, 34, 36, 40-
 43, 50-56, 61, 68, 90, 92, 94-
 95, 100, 107-108, 119-120,
 126, 128, 147, 197, 222, 228,
 232, 238-239, 244, 246, 248-
 249, 251-252, 267, 272, 277,
 280, 283, 286, 291, 297-298,
 312-316, 318, 328-331, 335-
 336, 346, 357, 363-365, 369
 rechtsherstel 156, 185, 287,
 354, 377
 rechtsidee 28, 51
 rechtsmisbruik 279
 rechtsontwikkeling 75-77, 108, 181
 rechtsonzekerheid 77, 244

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

- rechtsorde 97-98, 117, 154,
165-166, 168, 240, 258, 261,
378
- rechtsovertuiging 93, 256, 258,
286, 366
- rechtspersonen 25, 89, 95, 213,
241, 251
- rechtspositivisme ... 6, 9, 27, 33, 59,
75, 84, 89, 91, 186-188, 191,
368, 373, 378
- rechtssociologie 77, 84, 86, 127
- rechtssoevereiniteit 35-36, 95-
96, 98-99, 102, 127
- rechtsstaat 4, 8, 56-57, 98, 102,
168, 226, 263
- rechtssysteem 6, 24-25, 40, 75,
78, 87, 91, 95, 114, 122, 146,
150, 188, 190-191, 377-378
- rechtstoepassing 3, 5-7, 9, 23,
25, 31, 35, 50, 53, 74, 77-78,
81, 83-85, 87, 90-95, 97-98,
105, 109, 115-123, 125-128,
131-132, 134, 152, 156, 160,
162-163, 165-167, 171, 178,
180, 186-187, 190-191, 203,
208-209, 212-215, 217, 224,
226, 228-229, 232, 241, 243,
249-251, 255, 261, 265, 267,
271, 278, 282-286, 289-291,
295, 298, 311, 321, 342, 344,
346, 349-351, 353-357, 363-
369, 373-377
- rechtsvinding 6, 9-10, 12-13,
50, 74, 78, 90, 126, 129,
186-188, 191, 261, 338, 368,
376
- Rechtsoverdragsverdrag 322, 366,
369
- rechtsvorming 5, 22, 74, 84, 94,
97, 100, 125, 194, 277
- rechtszekerheid 3-4, 6-7, 76, 90,
92, 108, 110, 116-117, 120,
186, 262-264, 284, 372-373
- rechtvaardigheid 6, 9, 84-85,
138, 146, 148, 152, 159,
186-187, 189, 266, 331, 370,
374-378
- recidive 225, 259, 339
- reclassering 111, 225, 302
- regentschap 201, 204
- regering (NL) 4, 9, 11, 34, 72,
99, 114, 138, 143, 147-153,
158-159, 161, 164, 177, 182,
189-191, 201, 203, 220, 239,
264, 291, 306, 318-319, 326,
331, 368, 371
- Reichsbürgergesetz 210
- Reichsgericht 95, 118-120
- Reichsjustizministerium . 281, 366
- Reichstagsbrandverordnung ... 157
- relativisme 59, 82-83
- religie 19, 26-28, 34-36, 40, 44-48,
59-64, 68-69, 72, 80, 83, 91,
98-99, 101, 104, 112, 176-
177, 189, 196, 280-283, 288,
326, 329, 356, 359, 361, 365,
374, 378
- renaissance 63
- reprisailles 178, 181, 257, 269,
309, 379
- repressie 8, 181, 189, 191,
372, 379
- retoriek 24, 93, 120, 378
- revolutionair ... 48-49, 58, 64, 73-
74, 77, 135, 190, 254, 258,
343
- Rhenen 147
- rijkscommissariaat 142, 158,
184, 194, 199, 203, 205, 228,
230, 281, 360, 362
- Rijksdag 87-89
- rijksgedachte 43, 92, 200
- risico's 117, 146, 178-179, 191,
196, 220, 287, 310, 325
- Roemenië 55
- Roermond 260, 303, 307, 318,
332, 337, 339, 362, 367
- Rome 29, 31, 47, 58
- Romeinen 40, 65, 68-70, 78, 82,
85, 87-88, 91, 106

TREFWOORDENREGISTER

- Rotterdam ... 55, 80, 179, 183, 202, 222, 226, 228, 232-233, 236-237, 241-242, 260, 270, 300-301, 303, 306, 308, 310-311, 313, 316, 319, 333-334, 337-338, 340, 353-354, 356-358
- Rusland ..113, 130, 133, 139, 297, 327
- sabotage ..123, 146, 148, 181, 206, 210-211, 251, 271, 293, 345, 379
- samenleving 4-5, 17, 24, 28-29, 38, 46, 59, 73, 76-77, 81-82, 87, 89, 175, 188, 315, 347, 362, 374, 379
- schadevergoeding 76, 133, 270, 348-349
- scheidsgerecht 50, 252
- Scheveningen 239, 351
- schikking 248-249, 252
- Schoorl 309
- Schreibtischtäter 374
- schuldeiser/schuldenaar .. 224, 354
- schulduitsluitingsgrond 368
- schuldvraag 258
- Secretarie van Staat 37, 201-203
- sepot 249-250
- Servië 245
- Sicherheidsdienst 206, 210, 233-234
- Sint Michielsgestel .. 158, 249, 308
- Sint Petersburg 131
- slacht 242, 247-250, 287, 355, 363
- slavernij 69, 101
- Slowakije 55
- smartengeld 366
- Sneek 317
- sociaal-darwinisme 39, 58, 62-63, 67, 93, 102
- sociale mobiliteit 62, 297
- socialisme 44, 48
- sociologie 10, 36, 77, 81, 84, 86, 99, 127, 190
- Soedan 355
- soevereiniteit 47, 98, 101, 135
- soldaten 64, 133, 259, 339, 349
- solidariteit 22-23, 44, 48, 61, 63, 66-67, 70-71, 101, 125, 204, 237, 262
- Sommelsdijk 308
- Sondergericht 207-208, 210-211
- Spanje 55, 77
- spinozisme 33, 35-36, 61, 98-99
- spionage 265
- spoorwegen 118, 242, 257, 320, 345
- spoorwegstaking 181, 206, 233, 242
- sport 64
- SS 37, 42-43, 50, 140, 194, 203, 206-207, 231, 234, 329
- staatsabsolutisme 45-48, 57, 71, 102, 106
- staatsburgerschap 41, 103
- staatsgedachte ... 10-11, 18-20, 24-25, 27, 38-40, 43-45, 56, 74, 95-101, 125
- staatsgezag 45, 103, 106
- staatshandeling 142
- staatsimmunitet 142
- staatsnood 150, 153
- staatsnoodrecht 150-151, 153, 165
- staatsrecht 5, 7, 36, 38, 74, 95-96, 100, 102, 144, 148-151, 156, 161, 165, 167, 171, 173, 195, 198, 356
- staatssoevereiniteit 96, 204
- staatsveiligheid 150
- stabiliteit 77, 281, 376
- staking 28-29, 108, 132, 181, 196, 206-207, 209-212, 216, 300, 308, 310, 372, 379
- standrecht 206-207, 210-211
- Stedelijk Gymnasium Leiden 274, 344
- stemrecht 22, 28
- strafbehoefte 248
- strafbeschikking 228
- strafbevel 227, 293
- straftoemeting 112, 275

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

- strafwaardigheid 90, 117-119,
121, 216, 261, 283, 342,
356-357
- Studentenfront 43
- subjectiviteit ... 20-22, 89, 96, 106-
107, 150-151
- Sudetenland 234
- Suriname 104, 327
- syndicalisme 64
- taakopvatting 129, 154, 173,
186-188, 190-191, 193, 266,
371-372
- taal 68, 101, 103, 174, 232
- talmoed 62, 91
- Tandartsenkamer 353, 358
- TBR 240
- teleologie 92, 94
- tenuitvoerlegging ... 211, 225, 228-
229, 232-234, 270-271, 350,
363, 367, 372
- termijnen 224, 233, 263, 370, 372,
375
- terugwerkende kracht 153, 211,
232, 239, 263, 283, 356, 358,
364, 377
- tewerkstelling 236-238, 307-308
- theologie 18, 24, 26, 47-48, 98-99,
101, 177
- theosofie 36
- Thijmgenootschap 115
- tijdgeest 43, 99, 111
- Tilburg 308, 318
- toepasselijkheid 117-118, 283,
286, 356-357, 368, 375
- toerekeningsvatbaarheid 342
- toetsing 10, 26, 88, 120, 132,
138, 141, 143, 151, 154-157,
160-185, 187, 191, 214-215,
282, 291, 349, 351-354, 359,
369-370, 372
- Toetsingsarrest 10, 129, 145,
154-155, 157-161, 163, 167-
168, 171, 173, 175-176, 179-
180, 183-186, 191, 200, 216,
219, 229, 242, 292, 349,
351-353, 358, 365, 369, 373,
375-376, 378
- totalitarisme 19, 113, 122
- tribunalen 34-35, 54, 56, 133,
177, 223, 266-268, 307, 309,
323-324, 326-327, 330-331,
335
- Tübingen 31
- tucht 50, 71, 275
- tuchthuis 209, 211, 235
- tuchtrecht .. 52, 241, 249, 251-253,
258, 295-296
- tuchtschool 341
- uitbuiting 63, 69, 73, 189, 191,
287, 289
- uitvoeringshandelingen 133
- uitzonderingstoestand 157, 165,
207-208, 239, 310, 359
- uniformverbod 267, 341
- universalisme 113
- universaliteit ... 78, 82, 88, 95, 113,
159, 186, 261-262, 374
- universiteiten 27, 30, 40, 42, 66,
79-80, 103, 112, 197, 288
- utilisme 375
- utopie 60, 66
- Utrecht ... 30, 33-34, 42, 50-51, 54,
79-80, 114, 118-119, 147,
197, 202-203, 226-227, 248,
260, 267, 280, 307-308, 312,
316, 320, 322, 327, 331, 337,
339-340, 346-349, 351, 355,
359, 362-364, 366-367
- vaderlandsliefde 1, 29, 31, 33-
34, 36-38, 40, 45-46, 51, 54,
59, 62-64, 71, 92, 144, 146,
174-175, 199, 203, 267, 272,
274, 319-320, 331, 339, 372
- vanzelfsprekendheid 80, 149,
168, 297, 349, 353
- veiligheid ... 75, 77, 94, 120, 122,
136, 140, 153, 210-211, 231,
255, 274, 277, 288, 353-354
- Veiligheidsraad 132
- Venlo 261

TREFWOORDENREGISTER

- verantwoordelijkheid ... 19, 46, 74,
 95, 102, 105-106, 110, 125-
 126, 145, 175-176, 194, 202,
 204, 212, 219, 229, 238, 243,
 247-248, 265, 269-270, 289,
 340, 345, 371, 374-375
 verbeurdverklaring ... 227, 248,
 324, 327
 Verdinaso 43, 66
 Verdrag van Versailles 58, 77, 138,
 205
 verdragen 130-131, 133, 138-140,
 149, 156, 160, 162, 164-169,
 172-173, 182, 184, 223, 366
 verduistering 227, 355, 359
 Verenigde Naties 131
 Verenigde Staten ... 3-4, 27, 63, 96,
 130-134, 138, 145
 vereniging ... 27, 29, 33, 51-52, 54,
 66, 71, 75, 104, 276, 288,
 296, 315, 352
 vergelding 21, 110-111, 122,
 125, 208, 258, 345
 verkiezingen 39, 49, 72, 103
 verkoop 245, 326
 Verlichting ... 4, 62, 68, 89, 109,
 261-262
 vernieling 116, 133, 284, 312,
 339
 verstek 233
 vervolging 11, 34, 47, 83, 110,
 122, 133, 199, 208-210, 224,
 226, 241, 251-252, 255, 257,
 262-263, 268, 270, 281-282,
 288-289, 293, 324-325, 331,
 340, 344-345, 348, 350, 356-
 357, 368
 Verwaltingsstandrecht 210-211
 verzet ... 2, 11-12, 26, 128, 135,
 139, 143, 147-149, 158, 160,
 164, 167, 173-178, 180-181,
 188-189, 191, 208, 212, 225-
 226, 229, 234, 250, 269,
 275-276, 291, 304-305, 308-
 309, 326, 341, 358-359, 368,
 372, 375-377, 379-380
 verzorgingsstaat 38, 140
 Vichy 62, 92, 188
 vijandelijk vermogen 223, 355
 Vlaanderen 43, 66, 315
 vliegvelden 133
 voedsel 189, 208, 240-242, 245-
 247, 251-252, 273, 329, 331
 Volkenbond 131-132, 134, 147
 volkenrecht 8-9, 23, 27, 41, 65,
 129-130, 132-141, 145-147,
 150-151, 158-160, 165-167,
 170, 172-173, 175, 177-178,
 180, 182-185, 191, 193, 195,
 204-207, 214-219, 263, 277,
 282, 287, 289-292, 297, 334,
 336, 340, 351, 353-355, 358,
 366, 368-369, 377-378
 volks 19, 25, 50, 59-60, 62-63,
 67-71, 77, 83, 90, 94-95,
 100-101, 104-105, 121, 125,
 196, 198, 221, 273
 volksbegrip 68, 83
 Volksdienst 329, 331
 volkseenheid 68, 104
 volksgeest ... 23, 25, 60, 78, 96,
 330, 346
 volksgemeenschap ... 28, 51, 57,
 61, 66-68, 70, 72, 87-89, 93,
 123-124, 126, 253, 258, 344-
 346
 Volksgerichtshof 41, 105, 120,
 212, 253
 Volksgesetzbuch 91
 volksrecht 79, 88, 100
 volksrechtspraak 253, 262
 volkssoevereiniteit 31
 volksvreemd 40, 67, 70, 87, 91,
 125-126
 volkswil 72, 102
 Vollstreckungsschutz 233, 367
 volmacht 360
 volontairschap 189, 297
 volonté générale 60, 69
 voogdij 212, 233-234, 239
 Voorburg 220, 305
 voortplanting 279

RECHTERS IN OORLOGSTIJD

- voorwaardelijkheid 49, 97, 193,
209, 225-226, 271, 288-289,
291, 309, 346, 348, 350, 362,
378-379
- vormfouten 122
- vrede 8, 19, 23, 64, 107, 122,
253-254, 258-259, 261-263,
273, 292, 346-347, 375
- vredeconferenties ... 130-131, 133,
134, 139, 148, 172
- vredeverdrag 58, 135, 166
- vrijheid 5-6, 20-23, 34, 46, 48,
57, 68-70, 75, 77-78, 81, 85,
87, 89, 92-93, 95, 103-104,
106, 113-114, 120, 122-123,
125-126, 188-189, 225, 242,
276, 279, 284, 286, 295, 377
- vrijheidsbeperking 210, 364
- vrijmetselarij 48, 71, 309, 347-
349, 352
- Vrijwilligerslegioen 232, 332
- VVD 354
- VWR 75-76, 93
- WA 43, 275, 357
- Waag 30-31, 33, 36, 141, 182,
316, 322, 335
- waardeoordeel 274
- waardigheid 48, 263, 296, 333,
343
- waarheidsvinding 108, 123
- Weert 343, 345
- Wehrmacht 136, 207, 209, 216,
230-231, 233, 238, 245, 257,
307, 351, 367
- Weimarrepubliek 18, 58
- Weltgeist 34
- werkloosheid 29, 235, 305, 331
- werktijden 354
- Westerbork 37
- Westfalen, Vrede van 130
- West-Kapelle en Kloetinge 177
- Wet AB 90-91, 160, 162, 164,
168
- wetenschap 1, 16, 29-30, 40-41,
43, 58-59, 81, 99, 103, 111,
115-116, 220, 297, 347
- wetgeving 3-5, 8-9, 22, 48, 78,
82, 84-85, 87, 93-94, 97-98,
103, 106, 112, 116, 118,
120-122, 135-136, 141-143,
149, 151, 154-156, 161-165,
182-184, 189, 195-197, 210,
214, 216, 223-224, 238, 241,
247, 252, 254, 259, 276-278,
285-286, 312, 326, 350, 357,
359, 366, 371, 374
- wetgevingsadvies ... 30, 52, 54, 56,
103, 108, 155, 179, 214, 222,
235, 262, 271, 278-281, 283,
285-286, 295, 307, 310-312,
314, 321, 325-327, 335, 347,
349, 372
- wetsgeschiedenis 94, 165, 352
- wil 21, 24, 111, 364
- Willensstrafrecht 123, 211
- Winterhulp 331
- wolbroei 250
- Yad Vashem 361
- zaaksbeschadiging 262
- Zaandam 211, 355, 367
- zedelijkheid 21, 32, 38, 44-45,
66-67, 71, 75, 83, 88, 90,
113, 117, 120-121, 123, 176
- zeden 7, 21, 60, 68, 101, 103,
105, 121, 174, 295, 331
- Zeeland 43, 240
- zeerovers 265
- Zeist 147
- zelfmoord 42, 300, 311, 319
- zoengeld 211-212
- zondebok 324, 326
- zorgvuldigheid 7, 76-77, 91,
346, 348
- Zuid-Holland 36, 42-43, 264
- zuivering 11, 26, 34, 41, 51, 55,
89, 114, 147, 152, 160, 164,
168, 174, 189, 195, 197-200,
217, 220, 228, 230, 235, 239,
246, 249-250, 264-265, 267-
268, 271, 273, 282, 298, 305,
307, 309, 311-312, 314-316,

TREFWOORDENREGISTER

318-319, 321-322, 324-327, 329, 333-335, 349, 351, 366	Zwart Front 39, 47, 296, 326- 327, 335, 341
Zusammenbruch 57	zwarthandel 246-247
Zutphen 76-77, 91, 247, 250, 260-261, 282, 307, 312, 335, 337, 356, 359	Zweden 120, 204
Zwaantje 212	zwijgrecht 123
	Zwitserland 84, 139, 145, 280- 281
	Zwolle 229, 247, 260, 350

Curriculum Vitae

Derk Venema werd geboren in 1976 in Leiderdorp en is getogen in Leiden. Daar bezocht hij van 1988 tot 1994 het Stedelijk Gymnasium. Daarna studeerde hij van 1994-2000 Wijsbegeerte in Leiden en Graz en van 1996-2001 rechten in Leiden. Sinds 2001 is hij werkzaam aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Radboud Universiteit Nijmegen, tot september 2007 als promovendus en sindsdien als onderzoeker. Hij is getrouwd en woont met zijn vrouw en kinderen in Wijchen. Hij verzamelt elpees en Slauerhoffiana.